

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

5'2025

Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України

Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»

№ 5, 2025

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1) журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук (D8 – Право, D9 – Міжнародне право, K9 – Правоохоронна діяльність)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Видавничий дім «Гельветика» 2025

УДК 34(05)

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломоєць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинович – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернущак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

Рекомендовано до опублікування вченою радою Запорізького національного університету, протокол № 11 від 27.05.2025 р.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Дьорова О.М. ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ОПЕРАТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ 14

Любічанківський О.-І.І. СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ГЕНДЕРНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ НІМЕЧЧИНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ 17

Магдаліна І.В. СУТНІСТЬ ОСВІТНЬОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР 20

Мерник А.М., Цвєткова П.В. КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ГЛОБАЛЬНОГО ДІАЛОГУ 25

Novikova M.M. STRUCTURAL LINKS AS A FACTOR IN ENSURING THE SUSTAINABILITY OF LEGAL CONSTRUCTS 29

Попович Т.П., Гальчишак М.В., Марушка М.Т. ВИБОРЧИЙ АБСЕНТЕЇЗМ: ОКРЕМІ ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ 32

Радовецька Л.В. ПОЛІТИКА РЕІНТЕГРАЦІЇ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ: ЗАСАДИ ОСМИСЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПРАВА 37

Санжарова Г.Ф., Бак В.І., Санжаров В.А. «ЦИФРОВИЙ СУВЕРЕНІТЕТ» ФРАНЦІЇ ТА ЮРИДИЧНЕ ПІДГРУНТЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ КІБЕРБЕЗПЕКИ 42

РОЗДІЛ 2
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Берко С.Т. ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ІНШІ ДЕРЖАВНІ ІНСТИТУЦІЇ, ЯКІ МОЖУТЬ ЗАСТОСОВУВАТИ СИЛУ В УКРАЇНІ: ВПЛИВ ПРЕЗИДЕНТА ТА КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ В КОНТЕКСТІ ДУАЛІЗМУ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ 46

Кляцький В.В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 51

Коптєв Р.О., Стрельник В.В., Омелько І.І. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА: ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ АСПЕКТ 55

РОЗДІЛ 3
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Андрухів О.І., Кушерець Д.В. ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ІНОЗЕМНОГО ПРАВА В НОТАРІАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ 60

Гресь Н.М., Чевгуз А.В. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В УКРАЇНІ 64

Деледивка С.Г. ВІНДИКАЦІЯ: ЗАХИСТ КНИЖНОГО АБО ФАКТИЧНОГО ВОЛОДІННЯ 68

Дзера І.О. ПРИДБАННЯ НЕРУХОМОСТІ ЗА КРИПТОВАЛЮТУ В УКРАЇНІ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ? 75

Дорошенко О.Ф., Ромашко А.С., Тарасенко Л.Л., Петренко В.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ОСВІТІ 79

Дюкарєва-Бержаніна К.Ю., Шпуганич І.І. НОВІ АВТОРСЬКІ ПРАВА ВІДПОВІДНО ДО ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО АВТОРСЬКЕ ПРАВО І СУМІЖНІ ПРАВА» ВІД 2022 РОКУ 85

Дяченко В.С. ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ НАДАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ 88

Комарницька І.І., Нємцев А.І. СПІВВІДНОШЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ З ПРАВОВИМИ СИСТЕМАМИ ЄС ТА США 92

Пазій С.А. СТАНДАРТ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ
СТОСОВНО ОБМЕЖУВАЛЬНОГО ПРИПИСУ..... 95

Панаід Я.І. ЕСТОПЕЛЬ ТА ЗАБОРОНА СУПЕРЕЧЛИВОЇ ПОВЕДІНКИ
В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ..... 99

Рябко Є.О. ПРОЦЕДУРИ МЕДІАЦІЇ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТЮ СУДДІ:
ПРОБЛЕМНІ ПІДХОДИ У РОЗМЕЖУВАННІ КОМПЕТЕНЦІЙ..... 102

Рядінська В.О., Карпушова О.В. ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ
ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ДІЯЛЬНОСТІ СУДІВ В УКРАЇНІ..... 106

Тимошенко О.А., Сольський В.С. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ІНСТИТУТУ
НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ В УКРАЇНІ..... 113

РОЗДІЛ 4
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Єремєєва Н.В. НАУКОВА КОНЦЕПЦІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СТАЛОГО ІНВЕСТУВАННЯ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ..... 118

Пєтухова Н.О. РЕАЛІЗАЦІЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
В КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИНАХ ТА СПІЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ..... 122

РОЗДІЛ 5
ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Золотухіна Л.О. ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ МЕДІАЦІЇ
В СФЕРІ РОЗГЛЯДУ ТРУДОВИХ СПОРІВ..... 128

РОЗДІЛ 6
ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Петрова Н.О., Сокрута М.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ..... 131

РОЗДІЛ 7
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Керімов Т.М., Росомаха З.Р., Георгієвський Ю.В. МЕДІАЦІЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ
СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ
ЧИ ДЕКЛАРАТИВНА ФОРМАЛЬНІСТЬ?..... 135

Климкович І.Д. ІНСТИТУЦІЙНА РОЛЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ
ЯК СУБ`ЄКТА ДОКАЗУВАННЯ: МІЖНАРОДНІ МОДЕЛІ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ..... 140

Мізіна І.В. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ
БАНКІВСЬКИХ СТАНДАРТІВ В УКРАЇНІ..... 144

Найдьон Ю.О. ГАРМОНІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ
З МОДЕЛЛЮ БЕЗПЕКИ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ:
ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ..... 147

Опанащук М.Ю. САНКЦІЯ У ВИГЛЯДІ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ АКТИВІВ
В АСПЕКТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ..... 153

Рекуненко Т.О. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ..... 160

Свіденко А.О. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ОСКАРЖЕННЯ
РІШЕНЬ, ДІЙ ТА БЕЗДІЯЛЬНОСТІ ПЕНСІЙНИХ ОРГАНІВ
ЩОДО ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ..... 164

Сідор М.І. ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ....169

Смірнов І.С. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН У БЛОКЧЕЙН-СЕРЕДОВИЩІ: ПРАВОВІ ТА ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ....173

Тихомиров Д.О. ОКРЕМІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ВІДСТРОЧКУ ВІД ПРИЗОВУ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ПІД ЧАС МОБІЛІЗАЦІЇ, НА ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД ЗДОБУВАЧАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ....176

Чайка Р.О. СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАЦІ....181

Шкарупа К.В. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ....185

Шорський П.О. ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА БАЗ ДАНИХ В АПК У ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ....189

Щербанюк О.В. САНКЦІЙНИЙ РЕЖИМ ЮРИСДИКЦІЇ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ)....193

РОЗДІЛ 8
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Бзова Л.Г., Мойсей Г.Г. СТАНДАРТИ НАЛЕЖНОЇ ПРАВОВОЇ ПРОЦЕДУРИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ....198

Воробей П.А., Вільгушинський М.Й., Камінський П.В., Бровченко К.М. ВІДМЕЖУВАННЯ ЗАКОННОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ ВІД ФІНАНСУВАННЯ НЕЗАКОННОЇ (ПРОТИПРАВНОЇ) ДІЯЛЬНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ....202

Гавриленко Н.А. РЕЖИМ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕДУРНОЇ БЕЗПЕКИ....206

Humin O.M. THE RIGHT OF PRISONERS TO SECURITY DURING MARTIAL STATE IN UKRAINE....210

Долгов А.Г. ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЕКОЦИДУ В МІЖНАРОДНОМУ І НАЦІОНАЛЬНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ....213

Задоя К.П. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ, ІНШИХ ОСІБ, ЯКІ ФАКТИЧНО ДІЮТЬ ЯК ВІЙСЬКОВІ КОМАНДИРИ, ТА ІНШИХ НАЧАЛЬНИКІВ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ....218

Лукащук К.Р. ПРАЦЯ ЗАСУДЖЕНИХ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЇХ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ....226

Негру Ф.С. ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕТЕРМІНАНТ НАСИЛЛЯ В СІМ'Ї....229

РОЗДІЛ 9
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бабаєва О.В., Бубир А.Н., Перетятко С.С. ЩОДО ЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ПРОВЕДЕННЯ ДЕЯКИХ СЛІДЧИХ РОЗШУКОВИХ ДІЙ....232

Бабаєва О.В., Хлистунова М.О., Якушевська М.В. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ....238

Бабіков О.П. УГОДА ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: КОМПРОМІС ЧИ ПОЗБАВЛЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД....241

Verkhoglyad-Gerasymenko O.V. ON THE ISSUE OF PARTICIPATION OF PARTIES AND OTHER PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS DURING THE COURT HEARING VIA VIDEOCONFERENCE, IN PARTICULAR USING PERSONAL TECHNICAL MEANS DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE....245

Voloshyna V.K., Pozhar V.G., Shylin D.V. TERMINATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS FOR A CRIMINAL OFFENSE WHEN THE ACCUSED PERFORMS DUTIES OR INSTRUCTIONS UNDER THE CODE OF CRIMINAL PROCEDURE OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY..... 251

Гафич О.І. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 256

Глушко Ю.М. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ АРЕШТУ МАЙНА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ..... 261

Горідько М.В. ЩОДО ЗЛОВЖИВАННЯ СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПІД ЧАС ВІДКРИТТЯ МАТЕРІАЛІВ У ПОРЯДКУ СТ. 290 КПК УКРАЇНИ..... 265

Грищенко О.П. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИКИ..... 269

Skrypal P.V., Hlushchenko T.I. MLIMITS OF PERMISSIBILITY IN COVERT INVESTIGATIVE ACTIONS: CRIME PROVOCATION THROUGH THE PRISM OF JUDICIAL PRACTICE..... 273

Стасюк Н.А. ВЗАЄМОДІЯ ПРОКУРАТУРИ З ОРГАНАМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ КООРДИНАЦІЇ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ..... 277

Яскорський М.О. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ..... 281

РОЗДІЛ 10
СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Оверчук С.В. МИРОВІ СУДИ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ..... 285

РОЗДІЛ 11
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Бідонько В.А. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЕФЕКТИВНОСТІ ТА ШВИДКОСТІ УХВАЛЕННЯ РІШЕНЬ ІНСТИТУЦІЯМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ: ДОСВІД ВІЙНИ В УКРАЇНІ..... 289

Волченко Н.В. ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ПРАВО: МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ..... 294

Іванов А.Г., Тягун А.Д., Хлистунова М.О. ПРОБЛЕМИ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ ІНОЗЕМЦІВ У ЄС: ПРАКТИКА ЄСПЛ..... 299

Латковський П.П. ЕФЕКТИВНЕ ДЕМОКРАТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА ЙОГО ПРИНЦИПИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ..... 303

Нагорна С.О. КОЛІЗІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ПРАВ У ПОЛЬЩІ ЯК ФОРМА ЗАХИСТУ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ЗА КОРДОНОМ..... 307

Петришин О.О., Твердохліб А.В. АДАПТАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ДО СТАНДАРТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: АНАЛІЗ ГОТОВНОСТІ УКРАЇНИ ДО ІНТЕГРАЦІЇ..... 310

Сідєльніков А.В. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ..... 316

РОЗДІЛ 12
ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Куртов А.І., Пащенко Є.М., Іващенко С.М., Гашенко С.В., Колдашов О.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОБІЛІЗАЦІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ТА МОБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ..... 322

Фівкін П.М., Іващенко С.М. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЦЕНТРІВ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ, ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВО-ТРАНСПОРТНОГО ОБОВ'ЯЗКУ, БРОНЮВАННЯ ВІЙСЬКОВОЗОБОВ'ЯЗАНИХ НА ПЕРІОД МОБІЛІЗАЦІЇ ТА НА ВОЄННИЙ ЧАС.....326

РОЗДІЛ 13
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Павлюк А.Г. ОСНОВНІ НОРМИ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА ЕКСПЕРТНЕ ЗНАЧЕННЯ.....330

CONTENTS

SECTION 1
THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Dorova O.M. PSYCHOLOGICAL READINESS OF OPERATIVES TO USE COERCIVE MEASURES.....14

Liubichankivskyi O.-I.I. ESTABLISHMENT OF GENDER IDENTITY LEGISLATION IN GERMANY: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT.....17

Mahdalina I.V. THE ESSENCE OF THE EDUCATIONAL FUNCTION OF THE STATE: PHILOSOPHICAL AND LEGAL DIMENSION.....20

Mernyk A.M., Tsvietkova P.V. CULTURE AS THE BASIS OF NATIONAL LAW AND GLOBAL DIALOGUE.....25

Novikova M.M. STRUCTURAL LINKS AS A FACTOR IN ENSURING THE SUSTAINABILITY OF LEGAL CONSTRUCTS.....29

Popovych T.P., Halchyshak M.V., Marushka M.T. ELECTORAL ABSENTEEISM: SOME CONTENT CHARACTERISTICS.....32

Radovetska L.V. REINTEGRATION POLICY IN THE SPHERE OF CULTURE: PRINCIPLES OF UNDERSTANDING IN THE LAW DIGITALIZATION CONTEXT.....37

Sanzharova H.F., Bak V.I., Sanzharov V.A. FRANCE'S "DIGITAL SOVEREIGNTY" AND THE LEGAL BASIS OF THE NATIONAL CYBERSECURITY STRATEGY.....42

SECTION 2
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Berko S.T. STATE AUTHORITIES AND INSTITUTIONS THAT MAY USE FORCE IN UKRAINE: THE INFLUENCE OF THE PRESIDENT AND THE CABINET OF MINISTERS IN THE CONTEXT OF THE DUALISM OF EXECUTIVE POWER.....46

Kliatskyi V.V. CONSTITUTIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA.....51

Koptiev R.O., Strelnyk V.V., Omelko I.I. PARTICULARITIES OF THE ORGANISATION AND FUNCTIONING OF THE SYSTEM OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE RESPUBLIC OF POLAND: EUROPEAN INTEGRATION ASPECT.....55

SECTION 3
CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Andrukhiv O.I., Kusherets D.V. PROBLEMS OF APPLICATION OF FOREIGN LAW NORMS IN THE NOTARIAL PROCESS OF UKRAINE.....60

Hres N.M., Chevhuz A.V. ACTUAL PROBLEMS OF CONSUMER RIGHTS PROTECTION IN UKRAINE.....64

Deledyvka S.H. VINDICATION: PROTECTION OF BOOK OR FACTUAL POSSESSION.....68

Dzera I.O. BUYING REAL ESTATE WITH CRYPTOCURRENCY IN UKRAINE: MYTH OR REALITY?.....75

Doroshenko O.F., Romashko A.S., Tarasenko L.L., Petrenko V.O. LEGAL REGULATION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION.....79

Diukarieva-Berzhanina K.Iu., Shpuhanych I.I. NEW COPYRIGHTS ACCORDING TO THE LAW OF UKRAINE "ON COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS" DATED 2022.....85

Diachenko V.S. SPECIFIC FEATURES OF CIVIL LIABILITY IN THE PROVISION OF MEDICAL SERVICES.....88

Komarnytska I.I., Niemtsev A.I. RELATIONSHIP OF CIVIL LAW OF UKRAINE WITH THE LEGAL SYSTEMS OF THE EU AND THE USA.....92

Pazii S.A. STANDARD OF PROOF IN CIVIL RESTRAINING ORDER CASES.....95

Panaid Ya.I. ESTOPPEL AND PROHIBITION OF CONTRADICTORY CONDUCT IN CIVIL PROCEEDINGS.....99

Riabko Ye.O. MEDIATION AND DISPUTE RESOLUTION PROCEDURES WITH THE PARTICIPATION OF A JUDGE: PROBLEMOUS APPROACHES IN DEFINING COMPETENCES.....102

Riadinska V.O., Karpushova O.V. LEGAL AND ORGANIZATIONAL PRINCIPLES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE ACTIVITIES OF COURTS IN UKRAINE.....106

Tymoshenko O.A., Solskyi V.S. CONCEPT, FEATURES AND PURPOSE OF THE INSTITUTE OF INDIVIDUAL INSOLVENCY IN UKRAINE.....113

SECTION 4
ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Yeremieieva N.V. THE SCIENTIFIC FRAMEWORK FOR MODERNIZING LEGAL SUPPORT IN SUSTAINABLE INVESTMENT: A METHODOLOGICAL PERSPECTIVE.....118

Pietukhova N.O. EXERCISE OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN CORPORATE RELATIONS AND JOINT ACTIVITIES.....122

SECTION 5
LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Zolotukhina L.O. IMPROVING THE MEDIATION PROCESS IN THE FIELD OF LABOR DISPUTES.....128

SECTION 6
LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Petrova N.O., Sokruta M.O. LEGAL REGULATION OF ORGANIC PRODUCTION: CURRENT STATE AND EUROPEAN INTEGRATION DEVELOPMENT PROSPECTS.....131

SECTION 7
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Kerimov T.M., Rosomakha Z.R., Heorhiievskyi Yu.V. MEDIATION IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS OF UKRAINE: AN EFFECTIVE TOOL OR A DECLARATIVE FORMALITY?.....135

Klymkovych I.D. THE INSTITUTIONAL ROLE OF THE ADMINISTRATIVE COURT AS A SUBJECT OF EVIDENCE: INTERNATIONAL MODELS AND UKRAINIAN REALITIES.....140

Mizina I.V. LEGAL ASPECTS OF THE PRACTICAL IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL BANKING STANDARDS IN UKRAINE.....144

Naidon Yu.O. HARMONIZATION OF INTERNATIONAL STANDARDS WITH THE SECURITY MODEL FOR PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: LEGAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS 147

Opanashchuk M.Yu. SANCTION IN THE FORM OF ASSET FORFEITURE TO THE STATE IN TERMS OF LEGAL LIABILITY.....153

Rekunenko T.O. CONCEPTUAL APPROACHES TO ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROVISION OF FINANCIAL SECURITY IN UKRAINE.....160

Svidenko A.O. PROBLEMATIC ASPECTS OF ADMINISTRATIVE APPEALS AGAINST DECISIONS, ACTIONS AND INACTION OF PENSION AUTHORITIES REGARDING INTERNALLY DISPLACED PERSONS.....164

Sidor M.I. PRIORITY AREAS FOR IMPROVING THE FINANCIAL CONTROL INSTITUTE IN UKRAINE....169

Smirnov I.S. TRANSFORMATION OF THE CONTENT OF INFORMATION RELATIONS IN THE BLOCKCHAIN ENVIRONMENT: LEGAL AND TECHNOLOGICAL ASPECTS....173

Tykhomyrov D.O. SOME ORGANIZATIONAL, LEGAL, AND PRACTICAL ASPECTS OF THE HIGHER EDUCATION STUDENTS' RIGHT TO CONSCRIPTION DEFERMENT DURING MOBILIZATION FOR A SPECIAL PERIOD....176

Chaika R.O. SUBJECTIVE SIDE OF ADMINISTRATIVE OFFENCES IN THE FIELD OF LABOR PROTECTION....181

Shkarupa K.V. THEORETICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF PUBLIC CONTROL IN LOCAL GOVERNMENT BODIES....185

Shorskyi P.O. FORMATION OF MODERN INFORMATION AND LEGAL TECHNOLOGIES AND DATABASES IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC AUTHORITIES....189

Shcherbaniuk O.V. SANCTIONS REGIME OF THE EUROPEAN UNION JURISDICTION (GERMAN EXPERIENCE)....193

SECTION 8
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Bzova L.H., Moisei H.H. STANDARDS OF DUE PROCESS IN INTERNATIONAL COOPERATION IN CRIMINAL MATTERS....198

Vorobei P.A., Vilhushynskyi M.I., Kaminskyi P.V., Brovchenko K.M. DISTINGUISHING LEGITIMATE BUSINESS E-COMMERCE ON THE INTERNET FROM FINANCING ILLEGAL (UNLAWFUL) ACTIVITIES AND THE SPECIFICS....202

Havrylenko N.A. THE REGIME IN PENAL INSTITUTIONS AND ITS IMPORTANCE FOR ENSURING PROCEDURAL SECURITY....206

Humin O.M. THE RIGHT OF PRISONERS TO SECURITY DURING MARTIAL STATE IN UKRAINE....210

Dolhov A.H. PROBLEMS OF QUALIFICATION OF ECOCIDE IN INTERNATIONAL AND NATIONAL CRIMINAL LAW....213

Zadoia K.P. GENERAL CHARACTERISTICS OF THE INSTITUTION OF CRIMINAL RESPONSIBILITY OF MILITARY COMMANDERS, OTHER PERSONS EFFECTIVELY ACTING AS MILITARY COMMANDERS AND OTHER SUPERIORS UNDER THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE....218

Lukashchuk K.R. THE REASON OF CONVICTS AS AN ELEMENT OF THEIR RE-SOCIALIZATION....226

Nehru F.S. LEGAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE DETERMINANT OF DOMESTIC VIOLENCE....229

SECTION 9
CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Babaieva O.V., Bubyr A.N., Peretiatko S.S. ETHICAL ASPECTS OF CERTAIN INVESTIGATIVE ACTIONS....232

Babaieva O.V., Khlystunova M.O., Yakushevska M.V. THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES....238

Babikov O.P. PLEA AGREEMENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS: COMPROMISE OR DEPRIVATION OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL....241

Verkhoglyad-Gerasymenko O.V. ON THE ISSUE OF PARTICIPATION OF PARTIES AND OTHER PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS DURING THE COURT HEARING VIA VIDEOCONFERENCE, IN PARTICULAR USING PERSONAL TECHNICAL MEANS DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE....245

Voloshyna V.K., Pozhar V.G., Shylin D.V. TERMINATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS FOR A CRIMINAL OFFENSE WHEN THE ACCUSED PERFORMS DUTIES OR INSTRUCTIONS UNDER THE CODE OF CRIMINAL PROCEDURE OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY..... 251

Hafych O.I. SOME ISSUES REGARDING ENSURING THE RIGHTS OF VICTIMS DURING THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES: AN INTERNATIONAL LEGAL ASPECT..... 256

Hlushko Yu.M. HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF ASSET SEIZURE IN CRIMINAL PROCEEDINGS..... 261

Horidko M.V. ON ABUSE BY A PARTY OF THE DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS DURING THE DISCLOSURE OF MATERIALS IN ACCORDANCE WITH ARTICLE 290 OF THE CPC OF UKRAINE..... 265

Hryshchenko O.P. THEORETICAL FOUNDATIONS OF CRIMINAL SCIENCE..... 269

Skrypal P.V., Hlushchenko T.I. MLIMITS OF PERMISSIBILITY IN COVERT INVESTIGATIVE ACTIONS: CRIME PROVOCATION THROUGH THE PRISM OF JUDICIAL PRACTICE..... 273

Stasiuk N.A. INTERACTION OF THE PROSECUTOR'S OFFICE WITH PRE-TRIAL INVESTIGATION AUTHORITIES: PROBLEMS OF COORDINATION AND WAYS TO OVERCOME THEM..... 277

Yaskorskyi M.O. ENSURING THE RIGHT TO PROTECTION IN CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER MARTIAL LAW: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND NATIONAL CHALLENGES..... 281

SECTION 10
JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Overchuk S.V. COURTS OF THE PEACE: ORGANIZATIONAL AND LEGAL AND PROCEDURAL ASPECTS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE..... 285

SECTION 11
INTERNATIONAL LAW

Bidonko V.A. LEGAL ASPECTS OF THE EFFICIENCY AND SPEED OF DECISION-MAKING BY EUROPEAN UNION INSTITUTIONS IN CRISIS SITUATIONS: THE EXPERIENCE OF THE WAR IN UKRAINE..... 289

Volchenko N.V. FOOD SECURITY AS A SOCIAL RIGHT: INTERNATIONAL RECOGNITION..... 294

Ivanov A.H., Tiahun A.D., Khlystunova M.O. PROBLEMS OF ACCESS TO JUSTICE FOR FOREIGNERS IN THE EU: THE PRACTICE OF THE ECTHR..... 299

Latkovskyi P.P. EFFECTIVE DEMOCRATIC GOVERNANCE AND ITS PRINCIPLES: EUROPEAN EXPERIENCE AND UKRAINIAN CONTEXT..... 303

Nahorna S.O. CONFLICT OF LAWS REGULATION OF LABOR RIGHTS IN POLAND AS A FROM OF PROTECNION OF CITIZENS OF UKRAINE ABROAD..... 307

Petryshyn O.O., Tverdokhlib A.V. ADAPTATION OF THE NATIONAL SYSTEM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION TO EUROPEAN UNION STANDARDS: ANALYSIS OF UKRAINE'S READINESS FOR INTEGRATION..... 310

Sidielnikov A.V. INTERNATIONAL STANDARDS IN THE FIELD OF COMBATING CORRUPTION-RELATED CRIMINAL OFFENSES..... 316

SECTION 12
MILITARY LAW

Kurtov A.I., Pashchenko Ye.M., Ivashchenko S.M., Hashenko S.V., Koldashov O.V. LEGAL REGULATION OF MOBILIZATION TRAINING AND MOBILIZATION..... 322

Fivkin P.M., Ivashchenko S.M. LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF TERRITORIAL RECRUITMENT AND SOCIAL SUPPORT CENTERS, FULFILLMENT OF MILITARY AND TRANSPORTATION OBLIGATIONS, RESERVATION OF MILITARY OBLIGATORS FOR THE MOBILIZATION PERIOD AND WARTIME.....326

SECTION 13
PHILOSOPHY OF LAW

Pavliuk A.H. BASIC NORMS: HISTORY, THEORY, AND EXPERTISE SIGNIFICANCE.....330

РОЗДІЛ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 159.9:351.74(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/1

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ОПЕРАТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ

PSYCHOLOGICAL READINESS OF OPERATIVES TO USE COERCIVE MEASURES

Дьорова О.М., інспектор відділу служби освітньої безпеки
Одеське районне управління поліції № 2 Головного управління Національної поліції в Одеській області

У статті висвітлено науково-теоретичні та практичні засади формування психологічної готовності оперативних працівників Національної поліції України до правомірного застосування заходів примусу. Автор підкреслює, що така готовність є складною інтегральною характеристикою особистості, що поєднує когнітивні, емоційно-вольові, мотиваційні, комунікативні та лідерські компоненти. Окрема увага приділена структурному аналізу кожного з компонентів з урахуванням функціонального навантаження в умовах службово-оперативної діяльності. Стаття обґрунтовує, що психологічна готовність не є сталою чи вродженою властивістю, а формується поступово, за умови цілеспрямованої підготовки, морального усвідомлення меж допустимого застосування сили, правової обізнаності та високого рівня самоконтролю.

У центрі дослідження – розробка й опис п'яти ключових змістовних блоків тренувальної програми для формування психологічної готовності: розвиток уваги і спостережливості, зміцнення пам'яті, стимулювання мислення і навичок ухвалення рішень, формування емоційної стійкості, удосконалення комунікативних умінь та соціальної взаємодії. У кожному з блоків подано приклади вправ, рольових сценаріїв і тренінгових завдань, адаптованих до професійної діяльності поліцейських. Автор наголошує на необхідності впровадження запропонованої моделі в освітній процес ЗВО МВС України, систему підвищення кваліфікації та щоденну службову підготовку.

Підкреслюється важливість дотримання принципів законності, необхідності, пропорційності та мінімізації шкоди при застосуванні заходів примусу, а також тісний зв'язок психологічної готовності з моральною і правовою відповідальністю. Представлені результати можуть бути використані для удосконалення програм підготовки оперативного складу, розробки методичних рекомендацій та інтеграції психологічних тренінгів у практичну діяльність правоохоронних органів.

Ключові слова: психологічна готовність, оперативний працівник, заходи примусу, тренування, емоційна стійкість, поліція, саморегуляція, службова діяльність.

The article highlights the scientific, theoretical and practical foundations of forming the psychological readiness of operational officers of the National Police of Ukraine for the lawful use of coercive measures. The author emphasizes that such readiness is a complex integral characteristic of a personality which combines cognitive, emotional and volitional, motivational, communicative and leadership components. Particular attention is paid to the structural analysis of each of the components, taking into account the functional load in the conditions of service and operational activities. The article substantiates that psychological readiness is not a permanent or innate property, but is formed gradually, subject to purposeful training, moral awareness of the limits of the permissible use of force, legal awareness and a high level of self-control.

The research focuses on the development and description of five key content blocks of a training program for psychological readiness: developing attention and observation, strengthening memory, stimulating thinking and decision-making skills, building emotional stability, improving communication skills and social interaction. Each of the blocks contains examples of exercises, role-playing scenarios and training tasks adapted to the professional activities of police officers. The author emphasizes the need to introduce the proposed model into the educational process of higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the system of professional development and daily service training.

The author emphasizes the importance of adherence to the principles of legality, necessity, proportionality and minimization of harm when applying coercive measures, as well as the close connection between psychological readiness and moral and legal responsibility. The presented results can be used to improve training programs for operational personnel, develop methodological recommendations and integrate psychological training into the practical activities of law enforcement agencies.

Key words: psychological readiness, operational officer, coercive measures, training, emotional stability, police, self-regulation, official activity.

У складних умовах сьогодення, коли працівники Національної поліції України змушені виконувати свої службові обов'язки в обстановці підвищеного ризику, конфліктності та соціального напруження, постає нагальна потреба у забезпеченні їхньої психофізичної стійкості, професійної врівноваженості та здатності приймати правомірні рішення щодо застосування заходів примусу. Відсутність достатньої психологічної підготовки до таких дій може призвести до помилок, емоційних зривів, перевищення повноважень або, навпаки, пасивності у критичних обставинах.

Правомірне застосування фізичної сили, спеціальних засобів чи вогнепальної зброї можливе лише за умов достатнього рівня сформованої психологічної готовності оперативного працівника, яка дозволяє йому діяти свідомо, виважено, без шкоди для себе, колег і громадян. Ця готовність не є вродженою – вона формується на основі тренування, систематичної підготовки, внутрішнього переконання в правомірності власних дій, здатності контролювати емоції та розуміти межі допустимого.

Наразі в практичній підготовці поліцейських психологічного компонента готовності до застосування примусових заходів розглядається фрагментарно, що не відповідає викликам професійної діяльності. Відсутність єдиної науково обґрунтованої моделі формування такої готовності унеможливлює цілісне забезпечення ефективної службової діяльності в умовах загрози.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю комплексного підходу до розвитку психологічної готовності оперативних працівників як складової професійної компетентності. Зокрема, потребує уваги формування здатності до миттєвого прийняття правомірного

рішення в екстремальній ситуації, утримання емоційної стабільності, моральної відповідальності та ефективної комунікації. Запропоновані наукові засади мають важливе прикладне значення для освітнього процесу ЗВО МВС, програм службової підготовки та підвищення кваліфікації співробітників поліції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі приділяється значна увага проблематиці формування психологічної готовності працівників правоохоронних органів до застосування заходів примусу в екстремальних умовах. Зокрема, Розов В. у своїй статті акцентує на необхідності розвитку психологічної стійкості правоохоронців для ефективного виконання оперативно-бойових завдань в екстремальних ситуаціях, підкреслюючи важливість емоційної стабільності та здатності до самоконтролю [1]. Швець Д. В. досліджує професійно-психологічну готовність поліцейських до роботи в умовах воєнного стану, наголошуючи на необхідності впровадження інноваційних форм підготовки, які враховують індивідуальні особливості курсантів та сприяють розвитку їхньої адаптивності до складних умов службової діяльності [2]. У дисертаційному дослідженні Бондаренка Я. Г. розглядається психологічна готовність фахівців спеціальних підрозділів МВС України до виконання завдань різного рівня складності, з акцентом на системний підхід до формування правової свідомості та професійної поведінки [3]. Крім того, Хацаюк О. В. та співавтори пропонують модель формування готовності майбутніх офіцерів-правоохоронців до застосування заходів фізичного впливу в різних умовах службово-оперативної діяльності, що включає використання сучасних педагогічних технологій у професійній освіті [4]. Також, у дослідженні Вознесенського І. В. аналізуються особливості формування готовності працівника поліції до застосування вогнепальної зброї в екстремальних умовах, підкреслюючи складність цього процесу та необхідність спеціальних навичок і постійного саморозвитку особистості [5]. Загалом, аналіз наукових джерел свідчить про актуальність та багатогранність проблеми формування психологічної готовності правоохоронців до застосування заходів примусу, що вимагає комплексного підходу, який поєднує психологічну підготовку, правову обізнаність та професійну етику.

Тож, метою статті є теоретичне обґрунтування, структурний аналіз та практичне наповнення психологічної готовності оперативних працівників Національної поліції України до правомірного застосування заходів примусу в умовах службово-оперативної діяльності, а також розробка комплексної програми тренування ключових індивідуально-психологічних здібностей, що забезпечують ефективність, законність і безпечність дій у кризових ситуаціях.

Психологічна готовність оперативного працівника до застосування заходів примусу розглядається як інтегральний стан психіки, що забезпечує усвідомлене, обґрунтоване, правомірне застосування сили, спецзасобів або зброї в умовах загрози життю чи безпеці. Вона формується у взаємозв'язку з фізіологічною та фізичною готовністю та вимагає емоційної стійкості, нормативної обізнаності й навичок прийняття рішень у складних ситуаціях.

Заходи примусу, які можуть застосовувати оперуповноважені Національної поліції України, – це правомірні дії, які спрямовані на забезпечення громадського порядку і безпеки, затримання осіб, припинення правопорушень.

Як відомо, застосування заходів примусу оперативним працівником ґрунтується на таких обов'язкових правилах, як:

– законності – застосовувати силу, спецзасоби або зброю можна лише в передбачених законом випадках;

– необхідності – застосовувати силу, спецзасоби або зброю якщо інші способи вичерпані;

– пропорційності – застосовувати силу, спецзасоби або зброю якщо сила відповідає ступеню загрози;

– мінімізації шкоди – застосовувати силу, спецзасоби або зброю необхідно не більше, ніж потрібно для досягнення мети.

Згідно статей 42–46.1 Закону України «Про Національну поліцію» – поліція під час виконання повноважень уповноважена застосовувати заходи примусу. Відповідно до змісту цих статей, психологічна готовність оперативного працівника до правомірного застосування заходів примусу, включає у себе психологічну готовність до застосування:

1) фізичного впливу (сила) (Ст. 44 Закону України «Про Національну поліцію);

2) спеціальних засобів (ст. 45 Закону України «Про Національну поліцію»);

3) вогнепальної зброї (ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію») [6].

Психологічна готовність до застосування спеціальних засобів та вогнепальної зброї – це цілеспрямований психічний стан, що забезпечує законне, обґрунтоване, професійне, емоційно контрольоване використання спеціальних засобів та зброї в умовах реальної загрози життю або безпеці.

Психологічна готовність оперативного працівника до застосування заходів примусу під час виконання службових обов'язків – це складне, багатовимірне явище, яке охоплює фізичну підготовленість, професійні навички, емоційну стабільність, морально-етичні переконання та впевненість у власних діях. Така готовність визначається як цілісний психічний стан особистості, що дозволяє в межах закону усвідомлено, виважено та правомірно застосовувати силу, спецзасобів або зброю, не втрачаючи контролю над емоціями, рішеннями та поведінкою. Вона не є вродженою і потребує систематичної підготовки, тренування та рефлексії.

Структура психологічної готовності оперативного працівника включає п'ять основних груп індивідуально-психологічних здібностей: когнітивні, емоційно-вольові, мотиваційні, комунікативні та лідерські. Кожна з них забезпечує ефективність дій у складних, конфліктних, екстремальних умовах, де застосування примусу є вимушеним заходом.

1. Когнітивні здібності передбачають здатність оперативника:

– швидко аналізувати ситуацію;

– оцінювати ризики та передбачати дії злочинця;

– приймати в умовах дефіциту часу обґрунтовані, правомірні та зважені рішення (правомірність/необхідність застосування примусу);

– оперувати знаннями нормативно-правових актів (наприклад, Законів України «Про Національну поліцію», ККУ, КПК тощо) тощо.

2. Емоційно-вольові – здатність оперативного працівника:

– здійснювати контроль та унормування страху, агресії, тривоги, гніву;

– діяти, навіть коли страшно;

– зберігати спокій у критичній ситуації;

– демонструвати витривалість до психоемоційного навантаження;

– діяти рішучо, сміливо;

– бути дисциплінованим;

– не допускати перевищення повноважень навіть у стресових умовах;

– стримувати себе у ситуаціях провокацій або психологічного тиску тощо.

3. Мотиваційні індивідуально-психологічні здібності оперативного працівника до правомірного застосування заходів примусу під час виконання службових завдань – визначає його здатність:

– бути внутрішньо переконаним у правомірності дій;

– відчувати відповідальність перед суспільством;

– усвідомлювати цілі і наслідки примусу;

– усвідомлювати себе як захисника закону;

– усвідомлювати сенс професійної діяльності (служити, захищати, протидіяти злочинності);

– поважати гідність людини, навіть правопорушника.

4. Комунікативні індивідуально-психологічні здібності оперативного працівника до правомірного застосування заходів примусу під час виконання службових завдань – визначає його здатність:

– «…заздалегідь попередити особу про застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї…» (п. 1 ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію»);

– психологічно грамотно врегульовувати або нейтралізувати конфлікт, що став приводом для виникнення несподіваної ситуації;

– навіювати необхідність правомірної поведінки тощо.

5. Лідерські індивідуально-психологічні здібностей оперативного працівника до правомірного застосування заходів примусу під час виконання службових завдань – визначає його здатність:

– заставити правопорушників підкоритися законним вимогам;

– враховувати відповідність застосованих оперативно-розшукових заходів ступеню суспільної небезпеки злочинних посягань та загрозі інтересам суспільства і держави тощо.

Формування психологічної готовності здійснюється через змістовну тренувальну програму, яка включає п'ять тематичних блоків: розвиток уваги і спостережливості, зміцнення пам'яті, тренування мислення і навичок прийняття рішень, емоційно-вольовий контроль та розвиток навичок комунікації й соціальної взаємодії. У кожному блоці застосовуються вправи, адаптовані до специфіки професійної діяльності. Зокрема, для тренування уваги рекомендовано вправи типу «Знайди зміну», «Закреслення літер», «Майндфулнес», для пам'яті – «Що на столі?», «Кубік Рубіка», «Розпізнай прикмети». Для розвитку мислення – «Тактичні сценарії», «Ситуаційний таймер», «Пошук спільних властивостей». Для емоційної регуляції – рольові ігри з провокаціями, дихальні вправи, техніки релаксації. Комунікативний блок включає тренінги активного слухання, імпровізацій, моделювання конфліктних ситуацій.

Таким чином, психологічна готовність до правомірного застосування заходів примусу має розглядатись як комплексна характеристика, що формується поступово й системно. Вона забезпечує не лише правову точність дій оперативника, а й гуманність, виваженість, стабільність у стресових ситуаціях та відповідальність перед суспільством.

Формування психологічної готовності вимагає регулярного тренування індивідуально-психологічних здібностей. У статті пропонуються п'ять змістовних блоків тренування: розвиток уваги і спостережливості, пам'яті, мислення і прийняття рішень, емоційно-вольового контролю, комунікації та соціальної взаємодії. Кожен блок містить вправи і тренінги, адаптовані до професійної діяльності оперативника.

Висновки. Умови для розвитку та формування психологічної готовності до правомірного застосування заходів примусу:

По-перше, важливо забезпечити навчання курсантів і чинних працівників за спеціально розробленими програмами, які охоплюють:

– моделювання реальних ситуацій із поступовим ускладненням оперативних завдань та загостренням екстремальних умов;

– цільові рольові ігри, тренінги й психотренінги (зокрема тренінги стресостійкості, методи контролю емоцій, релаксації, адаптації до тиску);

– коучинг із прийняття рішень в екстремальних обставинах;

– психологічні симуляції (ігрове моделювання конфліктів, загроз, провокацій);

– аналіз відео реальних інцидентів із метою виявлення помилок та оцінки поведінки оперативника, а також прикладів ефективного й правомірного застосування сили, спецзасобів чи зброї.

Розробка таких програм має ґрунтуватися на індивідуальному підході – тренер, психолог або керівник повинен враховувати особистісні «проблемні зони» кожного учасника навчання, адаптуючи вплив на розвиток конкретних якостей: мислення, пам'яті, уваги, комунікативних навичок, емоційної стійкості, здатності до правомірного та інтуїтивного прийняття рішень.

Другою невід'ємною умовою формування готовності є участь оперативників у психологічних заходах, зокрема:

– психодіагностиці (оцінювання рівня тривожності, агресивності, імпульсивності тощо);

– психоедукативних тренінгах (навчання технікам саморегуляції, дихальним вправам, когнітивній переоцінці тощо);

– груповій роботі (дебрифінги, групи психологічної підтримки, розвиток емоційного інтелекту).

Застосування психодіагностики дозволяє ідентифікувати індивідуальні труднощі, на які слід спрямувати навчальний вплив. Навчальні заняття сприяють усвідомленому, обґрунтованому та професійному реагуванню в службових ситуаціях, а групова робота – розвитку здатності до взаємодії, командної координації та емоційної взаємопідтримки.

Третьою критично важливою умовою є саморозвиток самих працівників. Це включає:

– регулярну саморефлексію («Чому я дію так?», «Що мене спонукає?», «Що я відчуваю?»);

– зміцнення моральної стійкості;

– самовиховання, розвиток відповідальності та почуття справедливості;

– освоєння технік аутотренінгу, медитації, дихальних практик;

– когнітивну перебудову мислення – заміну деструктивних установок на конструктивні.

Самоусвідомлення, саморефлексія та здатність до об'єктивної самооцінки сприяють глибшому пізнанню власних сильних і слабких сторін, визначенню професійно важливих сфер для подальшого розвитку, а також прийняттю персональних рішень щодо вдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Розов В. Психологічна стійкість працівників правоохоронних органів в екстремальних умовах. *Психологічний журнал*. 2021. № 1. С. 45–52.

2. Швець Д. В. Психологічна готовність поліцейських до роботи в умовах воєнного стану. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 112–117.

3. Бондаренко Я. Г. Особливості психологічної готовності фахівців спеціальних підрозділів до дій в екстремальних ситуаціях. *Право і Безпека*. 2016. № 1. С.157–162.

4. Бондаренко Я. Г. Психологічна готовність фахівців спеціальних підрозділів МВС України до виконання професійних задач різного рівня складності : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 /Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2010. 219 с.

5. Хацаюк О. В., Возний О. В. Формування готовності до фізичного впливу у службовій діяльності офіцерів поліції. *Теорія і практика підготовки поліцейських*. 2023. № 3. С. 88–94.

6. Вознесенський І. В. Психологічні аспекти застосування вогнепальної зброї поліцейськими в умовах стресу. *Психологія і право*. 2022. № 1. С. 56–61.

7. Про Національну поліцію :Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 03.05.2025).

УДК 342.72/.73:349.6(430)(091)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/2

СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ГЕНДЕРНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ НІМЕЧЧИНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

ESTABLISHMENT OF GENDER IDENTITY LEGISLATION IN GERMANY: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

Любічанківський О.-І.І., аспірант кафедри історії держави і права
Національний університет «Одеська юридична академія»,
молодший науковий співробітник науково-організаційного відділу
Військова академія(м. Одеса)

Ця стаття пишеться в рамках дисертаційного дослідження і є частиною комплексної роботи з дослідження Європейського досвіду регулювання відносин у частині юридичного визнання зміни статі та гендеру в історико-правовому аспекті. У статі стисло розглянуто основні елементи етапу становлення законодавства про гендерну ідентичність у Німеччині.

Питання гендерної ідентичності проявляються у багатьох аспектах, зокрема у трансгендерності, інтерсексуальності, а також має бінарний та не бінарний вимір.

Дослідження законодавства про гендерну ідентичність є актуальною задачею з огляду на відсутність у вітчизняному праві положень, що належним чином регулюють цю сферу життя та Євроінтеграційними намірами України.

Згадка про питання пов'язане з гендерною ідентичність, а саме інтерсексуальність (гермафродитизму) зустрічається ще в Прусському земельному кодексі 1794. Виникнення ж повноцінного законодавства про гендерну ідентичність можна пов'язати з рішенням Федерального конституційного суду від 11 жовтня 1978 № 1 BvR 16/72, BVerfGE 49, 286 у якому було визнано право трангендерів на юридичне визнання зміни статі і зобов'язано уряд до впровадження належного законодавчого регулювання. Цим рішенням етап становлення Німецького законодавства про гендерну ідентичність можна вважати завершеним, бо з прийняттям профільного законодавства починається його розвиток. Період становлення можна розділити на феодальний (до 1918 року), Веймарський (1918–1933 рр.), Нацистський (1933–1945 рр.) та сучасний (1945–1978(80) рр.). Період становлення законодавства на початку характеризується відсутність уявлень, далі зародженням, розвитком та, нарешті, визнанням гендеру з подальшим його законодавчим утвердженням. Королівсько-імперський та Веймарський періоди характеризуються відносно толерантним ставленням до інтерсексуальності, у той час як нацистський період характеризується погіршенням ставлення до інтерсексуалів, примусовими операціями і т.д.

Німецький досвід регулювання відносин зі зміни та визнання гендеру та статі є доволі багатим, а оголошені правові позиції з цього комплексу питань більш ніж змістовними. Правова система Німеччини, як і України належить до романо-германської правової сім'ї і німецьке регулювання дійсно переважно спирається на закон, тому Німецький досвід регулювання є зручним з точки зору адаптації.

Ключові слова: Гендерне право, Німеччина, Трансгендер, Інтерсекс.

This article is written as part of a dissertation research and is part of a comprehensive work on the study of the European experience of regulating relations in terms of legal recognition of sex and gender reassignment in a historical and legal aspect. The article briefly examines the main elements of the stage of formation of legislation on gender identity in Germany.

Issues of gender identity are manifested in many aspects, in particular in transgenderism, intersexuality, and also have a binary and non-binary dimension.

Research on legislation on gender identity is a relevant task given the lack of provisions in domestic law that properly regulate this area of life and the European integration intentions of Ukraine.

The mention of the issue related to gender identity, namely intersexuality (hermaphroditism), is found in the Prussian Land Code of 1794. The emergence of full-fledged legislation on gender identity can be associated with the decision of the Federal Constitutional Court of October 11, 1978 No. 1 BvR 16/72, BVerfGE 49, 286, which recognized the right of transgender people to legal recognition of gender change and obliged the government to implement appropriate legislative regulation. With this decision, the stage of formation of German legislation on gender identity can be considered complete, because with the adoption of profile legislation its development begins. The period of formation can be divided into royal-imperial (before 1918), Weimar (1918–1933), Nazi (1933–1945) and modern (1945–1978(80)). The period of formation of legislation is initially characterized by a lack of ideas, then by the emergence, development and, finally, the recognition of gender with its subsequent legislative approval. The royal-imperial and Weimar periods are characterized by a relatively tolerant attitude towards intersexuality, while the Nazi period is characterized by a deterioration in the attitude towards intersexuals, forced operations, etc. German experience in regulating relations with the change and recognition of gender and sex is quite rich, and the declared legal positions on this complex of issues are more than meaningful. The legal system of Germany, like that of Ukraine, belongs to the Romano-Germanic legal family and German regulation is indeed mainly based on law, therefore the German regulatory experience is convenient from the point of view of adaptation.

Key words: Gender law, Germany, Transgender, Intersex.

Постановка проблеми. Українське законодавство у сфері регулювання питань зміни й визнання статі та гендеру є нерозвинутим, правова доктрина застарілою, а в деяких аспектах регулювання взагалі відсутнє. Вітчизняна правова база ґрунтується виключно на бінарній моделі сприйняття гендеру, ігноруючи багаторічний досвід дослідження та впровадження новітніх розумінь та відповідних правових засад регулювання цього питання у західних країнах. Ставлячи своєю метою інтеграцію у Європейський простір та поглиблення партнерських стосунків з країнами-членами військово-політичного блоку НАТО Україні необхідно пропрацювати ціннісно-світоглядну базу цих об'єднань. За для цього необхідно вирішити, у тому числі, яким чином буде регулюватися питання зміни статті та зміни гендеру. Як Україна забезпечить гарантування цієї частини прав людини? В якому обсязі і яких випадках буде надаватися визнання фізичним та духовним трансформаціям? Необхідність дослідження законодавства провідних демократій, які за часи панування ліберально налаштованих урядів спромоглися досягти суттєвого прогресу в цій галузі є очевидною та нагальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теми гендерного права приділили значну увагу такі вчені як Аніщук Н., Гербут В., Амелічева Л., Струс Л. та інші. Так Л. Струс у своїй статті «Гендерна ідентичність в Україні: проблеми дискримінації у сфері біоюриспруденції» зауважила проблему несприйняття частиною суспільства новітніх можливостей у сфері зміни статі [1]. Професор Аніщук Н.В. у своїх роботах розглядає різні

історико-правові аспекти гендерного права. Зокрема, у роботі «Австрійський цивільний кодекс 1797 р.: гендерно-правовий аналіз» вона розглянула правове становище чоловіків і жінок у Галицькому коронному краї [2]. Пані В. Гербут розглянула питання права на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність, включно з практикою Європейського суду з прав людини з цього питання [3]. Проте предметного розгляду Німецьке законодавство про гендерну ідентичність, особливо у розрізі сучасних уявлень про гендер, не отримало в роботі жодного вітчизняного науковця.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті, є дослідження розвитку норм німецького права та реальної практики регулювання правовідносин пов'язаних зі зміною та визнання статі та гендеру в Німеччині в історико-правовому аспекті.

Виклад основного матеріалу. Питання гендерної ідентичності є актуальним останні десятиліття. Законодавство різних країн постійно розвивається й ця сфера людського життя все далі отримує більше уваги від науковців та правників. Відношення зі сторони суспільства та держави, а також рівень юридичної врегульованості та захищеності різних аспектів гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації стали певними маркерами для ліберально-демократичних країн.

В цьому ключі, однією з найбільш розвинутих країн є Федеративна Республіка Німеччина. Історії становлення та розвитку законодавства про гендерну ідентичність в Німеччині є доволі насиченою, а досягнутий рівень правових гарантій є доволі високим у порівнянні з багатьма іншими країнами Європи і світу.

Саме явище гендерної ідентичності здобуло свого визнання та оформлення в минулому столітті, а тому є відносно новим, проте воно пройшло великий шлях у своєму осмисленні і переосмисленні, й приклад Німеччини в цьому контексті є чи не найзмістовнішим.

Говорячи про гендерну ідентичність, окрім трансгендерності обов'язково слід згадати й інтерсексуальність. Це різні явища, але вони мають багато спільного, особливо в питанні юридичного визнання. Вони прямо пов'язані між собою через те, що люди, які від народження мають нестандартні фізіологічні статеві параметри стикаються з тими ж проблемами, що й трансгендери. Проблема інтерсексуальності полягає і в тому, що навіть коли інтерсексуал самоідентифікується як такий, то у бінарній гендерній моделі він просто не існує. Ці ж проблеми характерні для інших представників небінарної групи самоідентифікації.

Історія німецької держави доволі насичена та складна. Свого сучасного вигляду вона здобула лише у 1990 році, з об'єднанням Федеративної Республіки Німеччина (ФРГ) та Німецькою демократичною Республікою (НДР), а точніше входженням НДР до складу ФРГ. В деякі періоди історії на території Німеччини існувало понад 50 держав, або державоподібних утворень, які мали власні кордони, закони і відповідні юрисдикції. Найбільш сильним і впливовим з поміж цих держав стало Прусське королівство, яке було одним з найбільших. Пруссія завдала поразки Австрії в змаганнях за гегемонію над Німецькими державами, а пізніше стала на чолі Германську імперію.

За Загальним земельним правом Прусських земель 1794 року (Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten) [4], у статтях 19–24 якого передбачалося, що при народженні гермафродита (застаріле позначення людини з інтерсексуальною будовою тіла – автор.) батьки могли обрати його стать, а ті у віці 18 років могли визначити свою стать вже самостійно. У випадкові, коли від статі гермафродита залежать права третьої особи, допускалося проведення експертизи. Слід зазначити, що не усі великі держави мали такий функціонал у своїх правових системах. З прийняттям сучасного цивільного кодексу термін гермафродит зникає з законодавчого простору Німеччини.

У часи Веймарської республіки явище гендеру ще не оформилося у самостійну категорію та не мало власного законодавчого регулювання. Проте вважаю за доцільне розмежувати феодальний та буржуазний періоди становлення законодавства, оскільки ми маємо справу у одному випадкові з феодальним, а у іншому з буржуазним правом.

Ганс Науйокс, німецький акушер свідчить [5], що у до нацистський (Веймарський) період в Німеччині медицина позитивно відносилася до інтерсексів. Було розроблено достатньо складні хірургічні методи, які передбачали й гормональну терапію. Так у 1932 році в Магдебурзькому університеті він провів успішну операцію з гормональним застосуванням.

За його словами, з поваги до благополуччя дітей німецькі лікарі утримувалися від «примусового поміщення дитини у тіло, де вона б могла бути нещасною». В журналі «Акушерство та гінекологія» за 1934 рік він підсумовує дискусію між лікарями і погоджується з рекомендацією: «Передусім відмовитися від операцій в таких випадках й почекати, як буде відбуватися подальший розвиток дитини … Наші терапевтичні дії в першу чергу визначаються психікою, гендерними установками й бажаннями людини» [6].

Ідея про інтерсексуальність як хворобу, була запозичена у Австрійського гінеколога Пауля Матіаса, який запропонував діагноз інтерсексуальна конституція «intersexual constitution» [7].

За часів панування Гітлерівської націонал-соціалістичної ідеології в Німеччині, ставлення до інтерсекс-людей було неоднозначним. Деякі діячі нацизму прирівнювали їх до расово неповноцінних елементів. Вони ставали жертвами нелюдського поводження, тортур, різноманітних експериментів та примусових операцій. Так один з провідних спеціалістів по расовій гігієні Фріц Ленц у 1936 році закликав до проведення інтерсекс операції на близнюках [8]. Про проведення таких операцій, зокрема відомим нацистським злочинцем Йозефом Менгеле, свідчать згадки в'язнів концтаборів [9]. Деякі євгеніки намагались довести, що інтерсексуальність є наслідком расово нечистих шлюбів.

Доктор Ульріка Клеппель у своїй роботі «Інтерсекс у націонал-соціалізмі» [10] зібрала матеріали, які дають змогу сформувати уявлення стосовно відношення до інтрсекс-людей в Третьому рейсі. Вона справедливо зазначає, що серйозних історичних досліджень з приводу того, що інтерсекси ставали жертвами расової гігієни, не проводилось, й на сьогодні досліджені лише медичні публікації. В роботі зазначено, що багато нацистських лікарів спиралися на теорію генетичної інтерсексуальності Ріхарда Гольдшмідта. В решті решт однією з причин інтерсексуальності вони називали змішування рас [11]. В інтерсексуальності вони вбачали причину втрати політичного інстинкту, що мало своїм проявом комунізм, більшовизм та емансипацію жінок. Зважаючи на можливість інтерсексів вступити у шлюб і дати потомство, з метою забезпечення здоров'я нації рекомендувалося позбавити їх права на шлюб зі здоровими людьми, проте допускався шлюб з безплідними [12; 13]. За загальним правилом при важких спадкових захворюваннях органи міністерства охорони здоров'я (das Reichsgesundheitsamt) відмовляли у наданні довідки про придатність до шлюбу й подавали заяву на примусову стерилізацію. Питання визнання інтерсексуальної конституції у якості спадкового захворювання все ж було дискусійним. Отман Фрайгер фон Вершуер, провідний спеціаліст з расової гігієни, в 1936 році вказав на необхідність індивідуального підходу й виступив проти загальної стерилізації гермафродитів, спираючись на те, що спадкові фактори вірогідні, в певних випадках, але не є беззаперечними [14]. Слід зазначити, що програма расової гігієни з плинністю нацистського правління ставала більш радикальною, тому доцільно припустити, що здійснювані лікарями заходи в межах їх розсуду могли схилятися до більш жорстких.

У повоєнні часи толерантність до трансгендерів у Німеччині поступово еволюціонувала. Саме розуміння явища гендерної ідентичності як такої кристалізувалося на початку другої половини XX століття. Його оформив американський психолог Джордж Мані у 1955 році. Точкою відліку в тектонічних зрушеннях у ставленні до трансгендерів та їх юридичного визнання, що призвели до сьогоднішнього стану розробки цього питання можна вважати рішення Федерального конституційного суду Німеччини від 11.10.1978, BVerfGE 49, 286 [15].

Справа надійшла до конституційного суду внаслідок незгоди заявника з рішення Федерального суду від 21.09.1971 року (IV ZB 61/70) [16]. У цій справі чоловік, який прагнув до визнання у ролі жінки й здійснив відповідні хірургічні заходи оскаржувала відмову в зміні запису про стать з чоловічої на жіночу у книзі реєстрації народжень (das Geburtenbuch – реєстр актів цивільного стану, запис у якому є підставою надання свідоцтва про народження). За результатами розгляду справи Конституційний суд прийшов до висновку, що рішення Федерального суду від 21 вересня 1971 року (IV ZB 61/70) порушує основне право заявника, передбачене пунктом 1 статті 2 у поєднанні з пунктом 1 статті 1 Основного закону. В наслідок цього було оголошено про скасування цього рішення та повернення справи назад до Федерального суду. Конституційний суд констатував права Німецьких громадян на зміну статті та їх визнання й заявив, що в інтересах правової визначеності законодавчому органі необхідно врегулювати питання громадянського статусу, що стосуються зміни статі та її наслідків. Фактично, це було наказом до розробки відповідного законодавчого регулювання. Це рішення можна вважати крапкою в етапі становлення Німецького законодавства про гендерну ідентичність та першим пунктом у етапі його розвитку, оскільки саме в ньому було наголошено на ключових положеннях німецького Основного закону, щодо прав люди на зміну статі та її визнання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Історія становлення законодавства Німеччини про гендерну ідентичність є насиченою та змістовною.

Розглянутий період можна означити, як етап становлення. Цей етап можна періодизувати наступним чином: феодальний період (до 1918 року), Веймарський (1918–1933 рр.), Нацистський (1933–1945 рр.) та сучасний (1945–1978(80) рр.).

Вперше регулювання пов'язане з питаннями гендерної ідентичності у безпосередньо німецькому праві зустрічається у Прусському земельному праві. Веймарський період історії можна характеризувати толерантним ставлення медиків до питання зміни статті з посиланням на дотримання клятви Гіппократа, а саме принципів не нашкодь та турботи по користь хворого і домінанти його інтересів. Саме принцип «не нашкодь» можна вважати керуючим у ці періоди. Як у феодальний так і у Веймарський періоди у Німеччині не було прямого та чіткого законодавчого регулювання означених питань, окрім положення у Прусському земському праві. За часів панування нацистського режиму ставлення до інтерсексуальності було ситуативним, тобто залежало від кожного конкретного лікаря, але в цілому відношення дедалі погіршувалося, доходячи до примусових операції та експериментах на людях, що є грубим порушенням прав. Саму інтерсексуальність пов'язували з расовою неповноцінністю та змішаними шлюбами. Беззаперечно можна стверджувати, що інтерсексуальність дедалі стигматизувалася у Третьому Райсі. Реального визнання явище гендерної ідентичності здобуло у 20 столітті. Ключовим пунктом у закінчені етапу становлення та початку етапу розвитку законодавства про гендерну ідентичність можна вважати рішення Федерального конституційного суду Німеччини від 11.10.1978, BVerfGE 49, 286.

Дослідження є перспективним і потребує подальшої реалізації, оскільки Німецький досвід регулювання питань зміни та визнання статі та гендеру є одним з найзмістовніших й релевантним для України, оскільки правові системи обох держав належить до романо-германської правової сім'ї. Продовження дослідження є актуальним й нагальним з огляду на Євроінтеграційні наміри України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Струс Л. Гендерна ідентичність в Україні: проблеми дискримінації у сфері біоюриспруденції Публічне право. – 2018. – № 4. – С. 129–134. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2018_4_19 (дата звернення:14.09.2023).
2. Аніщук Н. В. Австрійський цивільний кодекс 1797 р.: гендерно-правовий аналіз. Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 26 квіт. 2024 р.). Одеса, 2024. С. 126–127.
3. Гербут В.С. Право на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність: сутнісний зміст та гарантії захисту: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2019. 264 с.
4. Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten § 19–24. URL:https://opinioiuris.de/quelle/1622 (дата звернення: 20.09.2023).
5. Hans Naujoks. Über echte Zwitterbildung beim Menschen und ihre therapeutische Beeinflussung. W. Stoeckel in Berlin (Hrsg.): *Zeitschrift für Geburtshilfe und Gynäkologie.* Enke, Stuttgart. 1934. Band 109. S. 135–161/
6. Hans Naujoks. Über echte Zwitterbildung beim Menschen und ihre therapeutische Beeinflussung. *Zeitschrift für Geburtshilfe und Gynäkologie* 109. 1934. S. 135–161, hier S. 148.
7. Paul Mathes. Die Konstitutionstypen des Weibes, insbesondere der intersexuelle Typus. Josef Halban/Ludwig Seitz (Hrsg.), *Biologie und Pathologie des Weibes. Ein Handbuch der Frauenheilkunde und Geburtshilfe*, Berlin/Wien. 1924. S. 1–112.
8. Fritz Lenz. Anomalien der Körperform. *Menschliche Erblehre und Rassenhygiene (Eugenik)*. Lehmanns, München. 1936. Band I.., Dritter Abschnitt: Die krankhaften Erbanlagen. S. 403.
9. Frederik Obermaier. Auge in Auge mit Todesengel Mengele. *Spiegel Geschichte* 22.10.2007. URL: https://www.spiegel.de/geschichte/folter-im-kz-a-949963.html (дата звернення: 04.12.2023).
10. Ulrike Klöppel. Intersex im Nationalsozialismus Ein Überblick über den Forschungsbedarf. *Homosexuelle im Nationalsozialismus* (pp. 107–114). URL: https://www.researchgate.net/publication/344895613_Intersex_im_Nationalsozialismus_Ein_Uberblick_uber_den_Forschungsbedarf DOI:10.1524/9783486857504.107 (дата звернення: 02.02.2024).
11. Arthur Jores. Klinische Endokrinologie. *Ein Lehrbuch für Ärzte und Studierende*, Berlin. 1939. S. 293.
12. Anton Priesel. Zweifelhafte Geschlechtszugehörigkeit. Ferdinand von Neureiter/Friedrich Pietrusky/Eduard Schütt (Hrsg.). *Handwörterbuch der gerichtlichen Medizin und naturwissenschaftlichen Kriminalistik.* Berlin. 1940. S. 961–969, hier S. 969.
13. August Mayer, Sexualpsychologische Bedenken gegen die operative Korrektur von genitalen Bildungsstörungen. *Zentralblatt für Gynäkologie* 78. 1956. S. 1889–1892, hier S. 1892.
14. Otmar Freiherr von Verschuer, Pseudohermaphroditismus. Der Erbarzt. *Beilage zum Deutschen Ärzteblatt.* 1936. № 3 S. 192.
15. Bundesverfassungsgericht. BVerfGE v. 11 Oktober 1978 № 1 BvR 16/72. BVerfGE 49, 286. URL: https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv049286.html (дата звернення: 12.06.2024).
16. Bundesgerichtshof Beschl. v. 21.09.1971, Az.: IV ZB 61/70 URL:https://research.wolterskluwer-online.de/document/a4ee4bb5-6559-4c63-8840-704de42c9229 (дата звернення:12.06.2024).

УДК 342.951:37.014.5
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/3

СУТНІСТЬ ОСВІТНЬОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

THE ESSENCE OF THE EDUCATIONAL FUNCTION OF THE STATE: PHILOSOPHICAL AND LEGAL DIMENSION

Магдаліна І.В., к.т.н., доцент,
перший проректор
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

У статті досліджено категорія «функції держави», здійснено ґрунтовну систематизацію та аналіз функцій держави, виокремлено освітню функцію держави, визначено її особливості та напрямки удосконалення.

Встановлено, що освітня функція держави полягає у забезпеченні доступу громадян до якісної освіти, формуванні умов для розвитку особистості, підготовці кваліфікованих кадрів та сприянні соціальній справедливості. Зміст освітньої функції держави полягає в наступному: 1) гарантуванні права на освіту (держава встановлює правові норми, які закріплюють обов'язковість і доступність освіти, наприклад, безкоштовна шкільна освіта); 2) фінансуванні освіти (забезпечення бюджетного фінансування шкіл, університетів, професійно-технічних закладів тощо); 3) створенні та підтримці освітньої інфраструктури (будівництво та утримання навчальних закладів, оснащення їх сучасними матеріально-технічними ресурсами); 4) належного публічного адміністрування у галузі освіти.

Напрямками покращення освітньої функції держави спрямованими на підвищення якості освіти, її доступності та відповідності сучасним викликам є: 1) модернізація змісту освіти (оновлення навчальних програм відповідно до потреб ринку праці, цифрової трансформації та глобалізації, впровадження компетентнісного підходу в навчанні, розвиток критичного мислення, медіаграмотності, екологічної свідомості); 2) професійний розвиток педагогів (підвищення кваліфікації вчителів та викладачів через регулярні тренінги, курси, сертифікації, стимулювання вчителів до інноваційної діяльності – гранти, премії, підвищення престижу професії педагога); 3) розвиток цифрової освіти (впровадження електронних освітніх платформ, цифрових підручників, онлайн-курсів, забезпечення доступу до інтернету та техніки в школах, особливо в сільській місцевості, навчання цифрової грамотності як учнів, так і вчителів); 4) інклюзивність та рівний доступ до освіти (створення умов для навчання дітей з особливими освітніми потребами); 5) покращення управління та фінансування освіти (децентралізація управління освітою з чітким розподілом відповідальності, прозоре та ефективне використання бюджетних коштів, залучення приватного сектору, інвесторів, громадських організацій); 6) забезпечення зв'язку освіти з ринком праці (розвиток дуальної освіти, поєднання навчання з практикою, тісна співпраця закладів освіти з бізнесом, підприємствами, IT-сектором, моніторинг потреб економіки щодо професій і компетентностей); 7) підтримка наукових досліджень та інновацій та інше.

Ключові слова: функції держави, види функцій держави, освітня функція держави, зміст освітньої функції держави, напрямки удосконалення освітньої функції держави.

The article examines the category of "state functions", carries out a thorough systematization and analysis of the functions of the state, identifies the educational function of the state, determines its features and areas of improvement.

It is established that the educational function of the state consists in ensuring citizens' access to quality education, creating conditions for personal development, training qualified personnel and promoting social justice. The content of the educational function of the state consists in the following: 1) guaranteeing the right to education (the state establishes legal norms that establish the mandatory nature and accessibility of education, for example, free school education); 2) financing education (ensuring budget financing of schools, universities, vocational and technical institutions, etc.); 3) creating and supporting educational infrastructure (construction and maintenance of educational institutions, equipping them with modern material and technical resources); 4) proper public administration in the field of education.

The directions for improving the educational function of the state are aimed at improving the quality of education, its accessibility and compliance with modern challenges: 1) modernization of the content of education (updating curricula in accordance with the needs of the labor market, digital transformation and globalization, implementation of a competency-based approach to teaching, development of critical thinking, media literacy, environmental awareness); 2) professional development of teachers (improving the skills of teachers and lecturers through regular trainings, courses, certifications, stimulating teachers to innovative activities – grants, awards, increasing the prestige of the teaching profession); 3) development of digital education (implementation of electronic educational platforms, digital textbooks, online courses, ensuring access to the Internet and technology in schools, especially in rural areas, teaching digital literacy to both students and teachers); 4) inclusiveness and equal access to education (creating conditions for the education of children with special educational needs); 5) improving the management and financing of education (decentralization of education management with a clear division of responsibility, transparent and effective use of budget funds, involvement of the private sector, investors, public organizations); 6) ensuring the connection of education with the labor market (development of dual education, combining training with practice, close cooperation of educational institutions with business, enterprises, the IT sector, monitoring the needs of the economy in terms of professions and competencies); 7) supporting scientific research and innovation.

Key words: functions of the state, types of functions of the state, social function of the state, content of the social function of the state, directions for improving the social function of the state.

Постановка проблеми. Освіта як соціальний інститут у сучасному суспільстві є найважливішим джерелом і каналом соціальної мобільності та відіграє значну роль у соціальній диференціації членів суспільства, розподілі індивідів за соціальними прошарками і всередині них. Держава як інституційно найбільш ефективна форма організації сучасних суспільних відносин шляхом трансформації підходів до реалізації своїх функцій здатна до вирішення економічних та соціальних проблем розвитку країни. Саме освіта за умов турбулентності та нелінійності розвитку є тим потужним механізмом соціальної інтеграції, який забезпечує вирівнювання стартових можливостей громадян, нівелює наслідки загострення проблем старіння знань через реалізацію концепції неперервної освіти, а також забезпечує прискорення адаптації та соціалізації вразливих верств населення.

Отже, саме через освіту на сучасному етапі розвитку суспільства можлива та доцільна реалізація соціальної функції держави. Освітня функція держави полягає в створені сприятливих умов зародження мотивації громадян до отримання новітніх знань та вмінь через здобуття освіти, а також створення спроможностей для реалізації здобутих знань та вмінь в результаті здобуття освіти для задоволення власних потреб, саморозвитку, а відтак економічного, соціального та культурного розвитку держави. Тому очевидним є те, що освітня функція держави є пріоритетом її внутрішньої та зовнішньої політики та ключовим вектором розвитку.

Очевидно, що і сьогодні в умовах збройної агресії яка має свої негативні наслідки: втрата життя та завдання значної шкоди здоров'ю громадян України, завдання значних руйнувань критичної інфраструктури, житлового та соціально-культурного фонду; значний відтік людського трудового та інтелектуального ресурсу країни та інші негативні наслідки. Серед інших загострюється проблема великого відтоку молоді, яка виїжджаєм в більш безпечні країни для здобуття освіти, працевлаштування та соціалізації, що зумовлює необхідність вжиття всіх заходів, спрямованих на реформування системи створення безпечного, якісного та перспективного освітнього середовища в Україні, здатного підняти рівень освіти в Україні до стандартів Європейського Союзу не втрачаючи свої національні здобутки в цій сфері. У зв'язку з цим освідомлення освітньої функції держави, визначення її пріоритетів та напрямків реалізації є перспективним науковим завданням, часткове виконання якого буде вирішено в межах даної статті.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання функцій держави, їх різновидів, філософсько-соціальної сутності піднімалось в роботах багатьох вітчизняних вчених, зокрема таких як: Є.В. Білозьоров, Ведєрніков Ю.А., В.П. Власенко, О.Б. Горова, В.Є. Гулієв, С.Д. Гусарєв, А.І. Денісов, І.Ю. Дубинський, А.М. Завальний, Н.В. Заяць, Р.А. Калюжний, О.В. Коломоєць, Марущак О.А., О.В. Петришин, М.В. Цвік та інші [1; 2; 3; 4; 5], однак слід зауважити, що, незважаючи на велику кількість досліджень, питання класифікації функцій сучасної демократичної України висвітлено в незначній кількості праць, що підкреслює актуальність цієї статті. Окрім цього питанням реалізації соціальної функції держави через освіту були присв'ячені роботи Сасіна Л., Венцель В., Щербатюк Т., Новіков В., Волинського Г., Коваліско Н., Кривошеїн В. та ін [6; 7]. В той же час слід зауважити, що більшість з вказаних робіт присв'ячена питанням соціологічної характеристики освітньої функції держави, якості освітніх процесів, натомість питання сутності освітньої функції держави з огляду на процеси належного адміністрування та адміністративно-правового регулювання досліджені лише частково, що й зумовлює необхідність їх більш ретельного наукового аналізу.

Метою даної статті є дослідження категорії функції держави, їх ґрунтовна систематизація та аналіз, виокремлення освітньої функції держави, визначення її особливостей та напрямків удосконалення.

Виклад основних положень статті. Для розкриття сутності освітньої функції держави доцільно визначити системність функцій держави в цілому. В теорії держави і права визначено, що під функціями держави слід розуміти основні напрями і сторони діяльності держави, що виражають її сутність та соціальне призначення [8, с. 88]. Як вірно відмічають Балинська О.М. та Гарасимів О.М. «у класифікації функцій держави досі немає єдиного наукового погляду на їхній перелік та пріоритетність, що призвело до існування десятки підходів до складання відповідної класифікації» [9, с. 327]. В навчальних посібниках та монографічних дослідженнях з теорії держави і права зустрічаються безліч кваліфікуючих ознак функцій держави, які ми з огляду на предмет нашого дослідження наведемо лише оглядово.

Функції держави класифікують за різними підставами: 1) залежно від принципу розподілу влади розрізняють законодавчу, виконавчо-розпорядчу, судову, контрольно-наглядову функції; 2) залежно від тривалості дії розрізняють постійні та тимчасові функції держави; 3) залежно від значення розрізняють головні та другорядні функції держави; 4) залежно від сфери застосування розрізняють внутрішні та зовнішні функції держави [10, с. 109–119; 11, с. 325; 12, с. 61-65].

Так, залежно від сфери застосування розрізняють внутрішні та зовнішні функції держави. До внутрішніх функцій держави належать: 1) економічна функція (формування та виконання бюджету, складання та виконання програм економічного розвитку, фінансування ряду галузей, забезпечення свободи конкуренції та протидія монополізму, безпосереднє керівництво державним сектором економіки); 2) правозахисна функція, або функція захисту прав і свобод людини та громадянина (конституційне закріплення особистих, політичних і соціальних прав людини, діяльність державних органів, що захищають права людини та громадянина); 3) соціальна функція (забезпечення гідного рівня життя людини, допомога громадянам держави, які з об'єктивних причин не можуть брати участь у створенні матеріальних благ – діти, інваліди, люди похилого віку); 4) фіскальна функція (стягування податків і мита, виявлення та облік доходів виробників матеріальних та духовних благ, контроль за правильністю стягування податків та розподілу податкових коштів); 5) правоохоронна функція, або функція охорони правопорядку (забезпечення точного і повного здійснення правових розпоряджень всіма учасниками правових відносин усередині держави, залучення до юридичної відповідальності правопорушників); 6) природоохоронна, або інакше – екологічна функція (регулювання процесу використання природних ресурсів, збереження та відновлення природного середовища існування людини); 7) культурна (духовна) функція (організація науки та освіти, забезпечення збереження культурної спадщини і доступу громадян до неї); 8) інформаційна функція (організація та забезпечення системи отримання, використання, розповсюдження і зберігання інформації).

До зовнішніх функцій держави належать: 1) функція забезпечення безпеки держави (захист країни від нападу ззовні, захист загальнонаціональних інтересів від деструктивних дій усередині країни); 2) функція міжнародної співпраці та інтеграції до світової спільноти (спільна діяльність держав у політичній, економічній, культурній, спортивній та інших сферах, членство та співпраця в межах міжнародних і регіональних організацій).

В той же час в країні яка розвивається незважаючи на труднощі викликані військовою агресією і прагне до запровадження стандартів ЄС основним з яких є уніфікація економічної, соціально-культурної сфери, питання поділу функцій держави на внутрішні та зовнішні втрачається. Тут слід погодитись з думкою окремих вчених, що «в сучасних умовах, коли глобалізація і взаємозалежність держав стають дедалі більш вираженими, цей підхід втрачає свою актуальність, наприклад, екологічні проблеми, які раніше вважалися внутрішніми, сьогодні мають глобальний характер, впливаючи на міжнародні відносини і вимагаючи спільних зусиль різних держав» [13, с. 125].

Залежно від значення розрізняють головні та другорядні функції держави. Іноді такий поділ піддається сумніву. Так, В.Е. Теліпко вважає, що підрозділ функцій на основні та неосновні сумнівний, оскільки функції держави – це головний напрямок її діяльності, а всі інші види діяльності не завжди є функціями. Діяльність держави, у якій йдуть процеси кількісних і якісних накопичень щодо реалізації тих чи інших важливих для суспільства завдань, краще було б називати підфункціями [14, с. 209]. Слід погодитись з позицією Нянько С. В., що «провідні функції держави – найважливіші напрями діяльності держави щодо здійснення цілей та завдань, поставлених у стратегічних правових документах на довгострокову перспективу у конкретний історичний період розвитку держави. Додаткові (факультативні) функції держави – елементи, що входять до провідних функцій держави, розбиті на складові частини, відрізки, проміжні результати, які стають вагомими для здійснення провідних функцій держави, поставлених у стратегічних документах на довгострокову перспективу в конкретний історичний період розвитку держави та реалізації провідних функцій держави» [15, с. 186–190].

Залежно від тривалості дії розрізняють постійні та тимчасові функції держави. Класифікація функцій держави на постійні та тимчасові є корисною для аналізу конкретних історичних моделей держави. Такий підхід дозволяє зрозуміти, які функції були актуальними і необхідними на певному етапі розвитку держави, а які мали тимчасовий характер, обумовлений конкретними історичними умовами або завданнями. Наприклад, сьогодні під час відбиття збройної агресії і в подальшому під час ліквідації її наслідків нагальною є військова функція держави, яка полягає в запровадженні воєнного стану, проведення мобілізації з метою збільшення кількості та підвищення боєготовності збройних сил, переорієнтування промисловості на потреби збройних сил, підвищення рівня забезпечення безпекового середовища для громадян, проведення заходів з розмінування територій та ін. Ця функція спрямування на подолання конкретних викликів, які після завершення воєнних дій стають неосновними в той же час не втрачають актуальності.

Найбільш визнаним та раціональним критерієм поділу функцій держави є їх поділ за сферами суспільства, які впливають на вироблення функцій держави. Відповідно до цього критерію, виділяють економічну, політичну, соціальну та ідеологічну функції держави.

Підводячи підсумок визначенню критеріїв функцій держави слід зауважити, що проблематика класифікації сучасних функцій держави полягає у їхній багатогранності, динамічності, контекстуальній залежності та політичній складовій; це робить класифікацію складним завданням, яке вимагає врахування багатьох факторів і підходів для створення ефективної і застосовної системи класифікації.

Таким чином ми прийшли до висновків, що класифікація функцій держави здійснюється науковцями за різним розумінням, зокрема виокремлюють: за специфікою об'єктів державного впливу: економічна, соціальна, ідеологічна, екологічна, оборони та ін.; за сферами діяльності держави: внутрішні й зовнішні; за тривалістю дії: постійні й тимчасові; за ступенем спільності: основні й неосновні. Наведена класифікація носить дещо умовний характер, оскільки деякі глобальні загальнопланетарні проблеми перетворюють тимчасові функції на постійні, неосновні – на основні, вони зачіпають як внутрішню, так і зовнішню сферу діяльності держави. Також функції держави класифікуються за наступними критеріями: 1) за характером державного впливу на суспільні відносини поділяються на: охоронні; регулятивні. Охоронні функції – це діяльність держави, спрямована на забезпечення охорони всіх існуючих суспільних відносин (охорона прав і свобод громадян, захист держави від зовнішньої загрози, охорона природи та ін.). Регулятивні функції – це діяльність держави, спрямована на розвиток існуючих громадських відносин (економічна, соціальна та ін.); 2) за важливістю для суспільства поділяються на: основні й додаткові (підфункції) (наприклад, підтримання обороноздатності країни та створення умов для розвитку професійного спорту); 3) за часом дії – постійні й тимчасові (наприклад, розвиток культури і ліквідація бездоглядності); 4) за об'єктами впливу (за сферою діяльності) – внутрішні й зовнішні (наприклад, охорона здоров'я населення і міжнародне співробітництво).

При вивченні функцій та їх класифікації найбільш важливим критерієм є об'єкт впливу (сфера діяльності). Держава здійснює свої функції в певних формах. Форми здійснення функцій держави – це однорідна діяльність органів держави, за допомогою якої реалізуються її функції. Форми здійснення функцій держави поділяються на правові та організаційні. Правова форма – це однорідна діяльність органів держави, пов'язана з прийняттям правових актів. До правових форм належать: 1) правотворча форма (розробка і прийняття юридичних норм, видання нормативно-правових актів); 2) правозастосовна форма (вжиття заходів щодо виконання норм права, видання індивідуальних актів застосування права (вирок суду та ін.). Організаційна форма – це однорідна діяльність держави, спрямована на створення організаційних умов для забезпечення функцій держави: 1) організаційно-регламентуюча форма – це поточна робота структур щодо забезпечення функціонування органів держави; 2) організаційно-господарська форма включає в себе оперативно-технічну роботу; 3) організаційно-ідеологічна форма (виховання). Методи здійснення функцій держави – це способи і прийоми, за допомогою яких органи держави реалізують свої функції (переконання, заохочення, примусу, покарання).

У сучасному світі, коли суспільне життя все більше інтернаціоналізується, грань між зовнішніми та внутрішніми функціями поступово зникає. Тому практично кожна з функцій держави має як внутрішню, так і зовнішню сторони. Тому ряд вчених висувають ідею про існування всього лише однієї функції держави, яка полягає в забезпеченні нормального функціонування громадянського суспільства, при якій всі функціональні напрямки діяльності держави (галузі та підгалузі) функціонують в взаємозв'язку одна з одною для забезпечення стабільного функціонування та розвитку держави.

На виконання задач дослідження в межах даної статті нами буде досліджено сутність освітньої функції держави як її соціально-правової складової.

Очевидним є той факт, що освітня функція держави відноситься до соціальної функції, тобто зумовлена необхідністю здобуття громадянами належного рівня освіти для реалізації отриманих знань та вмінь для забезпечення функціонування різних життєво необхідних сфер життя держави, а також для реалізації потенціалу людини з метою персонального розвитку та забезпечення гідних умов життя. Також безумовним є те, що освітня функція держави є базовою (основною), тобто складає базис формування та функціонування держави, який формується за рахунок здобуття належного рівня освіти громадян для виконання завдань та реалізації інших функцій держави – правозахисної, правоохоронної, фіскальної, культурної та інших.

Сутність соціальної функції держави полягає в забезпеченні добробуту, захисті прав, свобод та інтересів своїх громадян, серед основних практичних напрямів реалізації державної соціальної функції доцільно виділити: соціальний захист, соціальну підтримку, соціальну інклюзію та боротьбу з дискримінацією, забезпечення правопорядку та безпеки, а також забезпечення розвитку освіти, культури та охорони здоров'я.

Одним з напрямів реалізації соціальної функції державою є розвиток освіти та забезпечення рівного доступу до неї громадян. Освіта у цьому контексті стає не лише механізмом соціальної інтеграції, адаптації до змін у суспільстві, але й джерелом економічного розвитку самого суспільства. За умов різкого майнового та соціального розшарування українського суспільства, саме освіта стає одним із небагатьох соціальних інститутів, здатних забезпечити громадянину активну участь у ринковій економіці. Слід зауважити, що реалізація освітньої функції держави була предметом дослідження низки вчених, які досліджують освіту передусім як форму соціальної інтеграції особистості в суспільстві [16; 17].

Наприклад, Шапошникова І. В. приходить до висновку, що «реалізація державної соціальної функції через освіту в основному на практиці може здійснюватися за такими основними напрямами: 1) адаптація населення до соціуму (підвищення кваліфікації, короткострокові онлайн курси тощо) у разі необхідності оновлення знань внаслідок стрімкого розвитку технологій; 2) соціалізація вразливих верств населення для самовизначення (навчальні про-

грами через сприяння Пенсійного Фонду України, соціальних служб, навчальних центрів, грантових програм тощо); 3) «соціальний ліфт» для розвитку кар'єри, засіб і ресурс становлення креативної особистості, з необхідними знаннями, навичками і компетентностями та здатністю до неперервного навчання» [18]. Слід погодитись з позицією науковця, що «реалізація соціальної функції держави через освіту є важливим засобом підвищення рівня життя громадян, розвитку людського капіталу та забезпечення соціальної справедливості. Освіта сприяє розвитку індивідів, підвищенню їхнього потенціалу та забезпеченню більш якісного та ефективного суспільства. Загалом, освіта виступає як ключовий інструмент для реалізації соціальної функції держави, оскільки вона сприяє підвищенню рівня освіченості та кваліфікації громадян, забезпечує рівні можливості, підтримує соціальну справедливість та сприяє економічному та соціальному розвитку суспільства. Реалізація соціальної функції держави через освіту сприяє соціальній інтеграції та підтримці для ВПО, покращенню якості їхнього життя та допомагає їм встановитися у новому місці проживання» [18].

Вважаємо, що до основних заходів регулювання освіти як напряму реалізації державної соціальної функції слід віднести: 1) гарантування рівного доступу до якісної освіти для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального походження, фінансового стану або фізичних можливостей. Це може включати в себе створення загальноосвітніх шкіл, закладів профтехосвіти та університетів, навчання в яких доступне для всіх безкоштовно чи шляхом надання фінансової підтримки тим, хто не може собі дозволити оплату навчання; 2) забезпечення якості освіти для розвитку громадянських та професійних навичок шляхом встановлення стандартів, акредитації навчальних закладів та забезпечення наявності кваліфікованого науково-педагогічного та педагогічного персоналу. Держава може фінансувати також дослідницькі проєкти та інновації в освіті з метою покращення методів та технологій навчання; 3) забезпечення підтримки інклюзивної освіти, що сприяє соціальній інтеграції та рівним можливостям дітей з інвалідністю та інших вразливих груп; 4) сприяння розвитку освітніх програм, які враховують різноманіття культур та мов у суспільстві, підвищенню кваліфікації громадян через програми професійної підготовки та навчання протягом життя задля кращого адаптування до змін на ринку праці.

В підсумку слід заначити, що під функцією держави слід розуміти один із основних напрямів діяльності держави, а також сукупність інструментів та засобів для здійснення цієї діяльності. Зміст будь-якої функції держави в цьому випадку становлять наступні взаємодіючі елементи: предмет функції; мета функції; методи, форми і засоби здійснення функції. Предмет функції держави – це напрями впливу, які охоплюються певним видом діяльності держави (економічні, ідеологічні відносини; відносини в сфері порядку, оборони та ін.). Цілями функцій держави виступають результати, які повинні бути отримані в процесі здійснення функції; при цьому цілі можуть бути найближчими, проміжними, кінцевими. Цілі окремих державних функцій співвідносяться з цілями держави в цілому. Методи здійснення функцій держави – це методи правового регулювання суспільних відносин. Форми здійснення функцій являють собою зовнішнє вираження діяльності держави в тому чи іншому напрямі. Вони бувають правовими і неправовими. До неправових форм здійснення функцій держави належать організаційна, виховна, культурно-освітня, техніко-виконавча діяльність держави. Прикладом організаційної та техніко-виконавчої діяльності є інструктування, робоче планування, проведення нарад, контроль за виконанням прийнятих рішень і т. д.

Для більш детального розуміння освітньої функції держави доцільно виокремити форми здійснення функцій держави. В теорії держави і права виокремлюють як правило дві класифікаційні форми здійснення функцій держави: правові та організаційні. До правових слід віднести діяльність органів держави, пов'язана з ухваленням і виданням правових актів, а саме: правотворча, правозастосовча, правоохоронна, правоінтерпретаційна. До організаційних форм здійснення функцій держави слід віднести поточна технічна, господарська, статистична діяльність, спрямована на розв'язання конкретних завдань. Кожна функція держави здійснюється одночасно і в правових, і в організаційних формах. Наприклад, освітня функція держави реалізується шляхом видання відповідних законодавчих актів у сфері освіти (Закону про освіту, законів про окремі галузі освіти) – правова форма; створення мережі закладів освіти та надання освітніх послуг – правозастосовча форма. В той же час, наприклад, у процесі ухвалення закону, необхідна певна організаційна робота (складання проекту, скликання засідання парламенту, робота рахункових комісій у процесі голосування за законопроектом тощо), в чому й виражаються організаційні форми діяльності держави.

Висновки. Освітня функція держави полягає у забезпеченні доступу громадян до якісної освіти, формуванні умов для розвитку особистості, підготовці кваліфікованих кадрів та сприянні соціальній справедливості. Зміст освітньої функції держави полягає в наступному: 1) гарантуванні права на освіту (держава встановлює правові норми, які закріплюють обов'язковість і доступність освіти, наприклад, безкоштовна загальна освіта); 2) фінансуванні освіти (забезпечення бюджетного фінансування шкіл, університетів, професійно-технічних закладів тощо); 3) створенні та підтримці освітньої інфраструктури (будівництво та утримання навчальних закладів, оснащення їх сучасними матеріально-технічними ресурсами); 4) належного публічного адміністрування у галузі освіти, основними принципами якого є прозорість і відкритість, доступність інформації про рішення, бюджети, освітні програми, публічне обговорення змін у сфері освіти, підзвітність, внутрішній та зовнішній аудит та моніторингу результатів освітньої діяльності; ефективність і результативність, раціональне використання ресурсів, забезпечення громадського контролю в сфері освіти, дотримання прав і свобод учасників освітнього процесу, недискримінація і рівний доступ до освітніх послуг, забезпечення реалізації політики інклюзивної освіти.

Напрямками покращення освітньої функції держави спрямованими на підвищення якості освіти, її доступності та відповідності сучасним викликам є: 1) модернізація змісту освіти (оновлення навчальних програм відповідно до потреб ринку праці, цифрової трансформації та глобалізації, впровадження компетентнісного підходу в навчанні, розвиток критичного мислення, медіаграмотності, екологічної свідомості); 2) професійний розвиток педагогів (підвищення кваліфікації вчителів та викладачів через регулярні тренінги, курси, сертифікації, стимулювання вчителів до інноваційної діяльності – гранти, премії, підвищення престижу професії педагога); 3) розвиток цифрової освіти (впровадження електронних освітніх платформ, цифрових підручників, онлайн-курсів, забезпечення доступу до інтернету та техніки в школах, особливо в сільській місцевості, навчання цифрової грамотності як учнів, так і вчителів); 4) інклюзивність та рівний доступ до освіти (створення умов для навчання дітей з особливими освітніми потребами, зменшення освітньої нерівності між міськими та сільськими районами, забезпечення стипендіями, соціальні програми підтримки малозабезпечених родин); 5) покращення управління та фінансування освіти (децентралізація управління освітою з чітким розподілом відповідальності, прозоре та ефективне використання бюджетних коштів, залучення приватного сектору, інвесторів, громадських орга-

нізацій); 6) забезпечення зв'язку освіти з ринком праці (розвиток дуальної освіти, поєднання навчання з практикою, тісна співпраця закладів освіти з бізнесом, підприємствами, ІТ-сектором, моніторинг потреб економіки щодо професій і компетентностей; 7) підтримка наукових досліджень та інновацій (фінансування наукових установ і університетів, розвиток студентської та молодіжної науки, заохочення участі у міжнародних освітніх і наукових програмах). Дані напрямки дозволяють не лише удосконалити систему освіти, а й зробити її інструментом сталого розвитку країни, соціальної мобільності та інтеграції в глобальний освітній простір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Марущак О.А. Функції держави: визначення поняття. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2019. № 3 (65). С. 17–21.
2. Дубинський І.Ю. Функції держави як найважливіші напрями розвитку держави. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 4. С. 18–21.
3. Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведєрніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016; Ліра ЛТД. 480 с.
4. Коломоєць О.В. Функції держави у сучасному державознавстві: теоретичні проблеми. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 41–44.
5. Венцель, В. Т. Соціальна функція держави в умовах глобалізації та трансформації економіки. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2018. Т. 29 (68). С. 7–15.
6. Венцель, В. Т. Соціальна функція держави в умовах трансформації суспільних процесів. Публічне управління та митне адміністрування – *Державне управління та митне управління*. 2019. 3 (22), 40–52.
7. Теорія держави і права: *навч. посіб.* / за ред. А.М. Колодій, В.В. Копєйчиков, с. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копєйчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2004.
8. Балинська О.М., Гарасимів Т.З. Проблеми теорії держави і права / Львів. держ. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., перероб. і доп. Львів, 2020. 416 с.
9. Джураєва О.О. Класифікація функцій сучасної держави. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць.* 2015. Вип. 25. С. 109–119.
10. Оніщенко Н.М. Правова система і держава в Україні : *монографія.* Київ : КНЕУ, 2021. 325 с.
11. Шкляр Т. Функції сучасної держави: поняття та проблеми класифікації. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 11. С. 61–65.
12. Ведєрніков Ю.А., Грегул В.С. Теорія держави і права: *навч. посіб.* 4-е вид., доп. і переробл. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.
13. Теліпко В.Е. Універсальна теорія держави і права. Київ : Біноватор, 2007. 512 с.
14. Нянько С. В. Теоретичний аналіз класифікації функцій держави та їх сучасна проблематика. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022 р. № 2 (76). С. 186–190.
15. Ніколаєнко С. М. Теоретико-методологічні основи управління інноваційним розвитком системи освіти України: *монографія.* Київ, 2008. 503 с.
16. Суспільне покликання філософії освіти у сучасних соціокультурних контекстах: монографія / М. Д. Култаєва та ін.; за наук. ред. д-ра філос. наук, проф. М. Д. Култаєвої. Харків: Щедра садиба плюс, 2014. 386 с.
17. Шапошникова І. В. Реалізація соціальної функції держави через освіту. *Проблеми сучасних трансформацій: Серія: право, публічне управління та адміністрування.* № 9. 2023. https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-9-07-02 (дата звернення – 20.10.2024).

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/4

КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ГЛОБАЛЬНОГО ДІАЛОГУ

CULTURE AS THE BASIS OF NATIONAL LAW AND GLOBAL DIALOGUE

Мерник А.М., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії та історії права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Цвєткова П.В., студентка І курсу факультету слідчої та детективної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглянуто вплив культури на право як вагомого чинника, який формує національні правові системи. Автори аналізують такі світоглядні концепції як культурний релятивізм, етноцентризм та ксеноцентризм, визначаючи їх основні переваги та недоліки в контексті глобалізації, міжкультурної взаємодії та міжнародного права. Особлива увага приділяється культурному релятивізму як основі для розвитку демократичних стандартів, толерантності та підтриманню ефективного міжкультурного діалогу у сучасному світі. Автори наголошують, що культурний релятивізм дозволяє зменшити кількість міжнародних конфліктів, сприяє міжнародній співпраці та формуванню спільних міжнародних цінностей. Водночас автори застерігають, що прояви надмірної терпимості у межах релятивістського підходу можуть призвести до моральної байдужості, розмивання етичних орієнтирів та втрати культурної самобутності окремих спільнот. Також розглянуто етноцентризм як чинник консолідації нації, що допомагає досягти патріотизму, згуртованості та єдності спільноти, однак за умов радикалізації здатен призвести до таких негативних наслідків як ксенофобія, дискримінація, нетерпимість, порушення прав людини та може викликати певні складнощі у міжнародному діалозі. Ксеноцентризм, натомість, автори представляють як характерну рису пострадянських суспільств, зокрема України, що виникла внаслідок недовіри до власної культури, знецінення традицій та ідеалізації іноземного, що, в свою чергу, може перешкоджати становленню національної правосвідомості. Автори підкреслюють, що обидві крайнощі, як етноцентризм, так і ксеноцентризм, можуть мати негативні наслідки, тоді як найбільш конструктивним підходом є досягнення балансу між цими світоглядними концепціями. У статті автори акцентують увагу на важливості гармонізації культурних орієнтирів для збереження національної ідентичності, захисту культурної спадщини та забезпечення ефективної міжнародної комунікації на основі поваги, рівності, взаєморозуміння та усвідомлення багатогранності й унікальності культурного розмаїття.

Ключові слова: культура**,** культурний релятивізм, етноцентризм, ксеноцентризм, міжкультурний діалог, самоідентифікація, самобутність, міжнародна співпраця, глобалізація.

The article considers the influence of culture on law as a significant factor that forms national legal systems. The authors analyze such worldview concepts as cultural relativism, ethnocentrism and xenocentrism, identifying their main advantages and disadvantages in the context of globalization, intercultural interaction and international law. Particular attention is paid to cultural relativism as the basis for the development of democratic standards, tolerance and the maintenance of effective intercultural dialogue in the modern world. The authors emphasize that cultural relativism reduces the number of international conflicts, promotes international cooperation and the formation of common international values. At the same time, the authors warn that manifestations of excessive tolerance within the relativistic approach can lead to moral indifference, erosion of ethical guidelines and loss of cultural identity of individual communities. Ethnocentrism is also considered as a factor of consolidation of the nation, which helps to achieve patriotism, cohesion and unity of the community, but under the conditions of radicalization it can lead to such negative consequences as xenophobia, discrimination, intolerance, violation of human rights and can cause certain difficulties in international dialogue. Xenocentrism, on the other hand, is presented by the authors as a characteristic feature of post-Soviet societies, in particular Ukraine, which arose as a result of distrust of one's own culture, devaluation of traditions and idealization of a foreign one, which, in turn, can prevent the formation of a national legal awareness. The authors emphasize that both extremes, both ethnocentrism and xenocentrism, can have negative consequences, while the most constructive approach is to achieve a balance between these worldview concepts. In the article, the authors emphasize the importance of harmonizing cultural guidelines for preserving national identity, protecting cultural heritage and ensuring effective international communication based on respect, equality, mutual understanding and awareness of the diversity and uniqueness of cultural diversity.

Key words: culture, cultural relativism, ethnocentrism, xenocentrism, intercultural dialogue, self-identification, identity, international cooperation, globalization.

Постановка проблеми. У сучасному світі культура подекуди постає як джерело суспільних конфліктів та моральних дилем, і як глобалізаційний чинник в житті кожного окремого індивіда та кожної нації відіграє вагому роль: слугує проявом неповторності пройденого певним народом історичного шляху, що в свою чергу тягне за собою особливості формування певного світогляду та цінностей.

Національні правові системи формуються під впливом культури, зокрема саме так знаходять своє вираження цінності та моральні уявлення (про добро і зло, справедливість і несправедливість), ставлення до прав і свобод, рівень впливу релігії та інше. Вона зокрема виступає підґрунтям для створення законодавства та, в першу чергу, Конституцій (в тих країнах, де вона є), оскільки одним з джерел права в такому випадку неодмінно виступатимуть традиції чи релігійні переконання, що укорінились з плином часу.

Це робить кожну націю по своєму самобутньою та особливою, навіть у контексті національної правової системи, але в той же час слугує джерелом проблем у міжнародній комунікації. Культура може слугувати одночасно засобом інтеграції та дезінтеграції, впливаючи на процеси як в середині окремої спільноти так і на міжнародному рівні.

Стан дослідження. Дослідженням поставленої проблематики займались такі вчені, як Х. Йегане. В статті «Is the Universal declaration of human rights culturally universal? A modernization theory perspective» [1] розглядається взаємозв'язок між культурними цінностями та Загальною декларацією прав людини через призму теорії модернізації і наголошується на тому, що Загальна декларація прав людини відбиває культурні цінності розвинених економік. В свою чергу цінності традиційних та релігійних суспільств можуть суперечати положенням задекларації.

У статті Д. Суніга «How many worlds are there? One, but also many: Decolonial theory, comparison, reality» [2] розглядається рух сапатистів, які проводять заходи боротьби за конституційного закріплення прав корінних народів Мексики. У статті наголошується, що навіть такі рухи можуть мати свої етичні орієнтири для соціального та екологічного процвітання у контексті впливу на сучасну політичну теорію.

Стаття Дж. Баюо «Indigenous african philosophy as a paradigm for health and social care research: a philosophical and methodological discussion» [3] заглиблюється у особливості африканських філософських концепцій та наголошує на важливості визнання можливості її існування для досягнення всебічного розуміння.

Мета. Дослідити позитивні та негативні сторони концепцій культурного релятивізму, етноцентризму, ксеноцентризму та проаналізувати їхній вплив на глобальний діалог.

Виклад основного матеріалу. Культурний релятивізм – це концепція, за якою погляди, цінності та дії особи слід розглядати крізь призму культури цієї особи, а не іншої культури. Згідно з культурним релятивізмом, усі культури слід трактувати як рівні, незалежно від ступеня їхнього розвитку; цінності кожної з них відносні і виявляють себе тільки в рамках цієї культури [4]. Культурний релятивізм є явищем цілком закономірним у сучасному мультикультурному світі, пронизаному міграційними процесами та зростаючою міжкультурною комунікацією, що, у свою чергу, лише укріплює і посилює формування єдиного світового простору. Такий підхід дозволяє враховувати певні особливості індивіда чи спільноти, сам по собі він розвиває толерантність, терпимість, повагу до різноманіття. В свою чергу наслідком діалогу між різноманітними культурами є помітне зменшення конфліктів міжнародного рівня, зокрема й в окремих регіонах.

Міжкультурний діалог сприяє обміну досвідом та міжнародній співпраці. Співпраця у політичному аспекті проявляється у покращенні дипломатичних відносин, якості та дієвості переговорів чи мирних угод як засобів врегулювання конфліктів, об'єднання в певні організації (НАТО, ЄС, ОБСЄ, ООН та інші), встановлення загальноприйнятних цінностей, сприяння спільним ініціативам. В економічному аспекті: встановлення глобальної мети боротьби з бідністю, інвестиції, фінансова підтримка, створення особливих торгівельних просторів. У культурно-освітньому та науково-технічному аспекті: освітні програми та обміни студентами (наприклад: Erasmus+), спільні культурні заходи, мистецькі проекти, популяризація національних традицій та мов, проведення спільних досліджень.

В контексті права, слід зазначити, що прояви аспектів культурного релятивізму можна спостерігати у Європейській конвенції з прав людини, яка покликана захистити фундаментальні права та свободи людини незалежно від належності до певної групи, забезпечити демократичні стандарти у державах-учасницях. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) є уповноваженим суб'єктом судового контролю за дотриманням цих прав, рішення якого обов'язкові для членів Ради Європи. Суд застосував доктрину «меж свободи розсуду» (margin of appreciation), щоб дозволити державам визначити, як імплементувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Ця доктрина передбачає загальну прихильність до прав людини і культурного різноманіття [5, с. 113].

Як бачимо, ані поняття культурного релятивізму, ані означуване ним явище не несуть у собі загрози чи негативні наслідки для носіїв культури та власне культур. Однак тут існує і небезпечний аспект, оскільки релятивізм може призвести до межової терпимості, навіть стосовно аномальних у межах будь-якої культури речей, зрештою байдужості, що може негативно вплинути на загальний моральний рівень суспільства [6, с. 8].

Важливим для кожного індивіда є процес усвідомлення себе частиною певної культури чи нації, власне цей процес називається самоідентифікацією. Глобалізація, міграція, різноманітні кризи, технологічний вплив, внутрішній конфлікт між традицією та сучасністю для сучасного покоління значно ускладнюють процес самоідентифікації, через це є загроза втрати культурою самобутності, а надмірний релятивізм лише погіршуватиме ситуацію.

Перед світом наразі стоїть достатньо складна проблема, що полягає у конфлікті через неприйняття загальноприйнятих норм. Промовистим прикладом є Іран, що досі є однією з держав-членів ООН, країна досі не підписала Конвенцію про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, 1979 р.). Хоча іранський парламент ухвалив законопроект про приєднання до конвенції у травні 2003 року, проте даний законопроект був відхилений після відправлення до Ради опікунів, яка відповідає за затвердження нового законодавства в країні. Вищезазначена Рада посилається на нечіткі релігійні суперечності, перебуваючи під тиском з боку консерваторів в уряді. Встановлено, що національне законодавство країни містить багато бар'єрів для жінок щодо доступу до основних прав у таких сферах, як працевлаштування, шлюб та громадянство [7].

Етноцентризм – це тенденція дивитися на світ насамперед з точки зору власної культури. Частиною етноцентризму є переконання, що власна раса, етнічна чи культурна група є найважливішою або що деякі або всі аспекти її культури перевершують ті, що інші групи. Деякі люди просто назвуть це культурним невіглаством [8]. З такої точки зору власна культура індивіда сприймається ним як центр Всесвіту, звісно, це має як позитивні так і негативні наслідки.

Людина, вихована в етноцентричному середовищі має менше складнощів з самоідентифікацією, в свою чергу це сприяє консолідації певної спільноти (від родин, навчальних закладів, релігійних конфесій до націй та народів). Єдність спільноти у правовому контексті призводить до більшої узгодженості поглядів кожного громадянина навколо користі власному народу, прийняття рішень корисних в першу чергу для власної країни.

Будь-який народ може стабільно розвиватись лише за умови поваги до своєї культури та цінностей. Такі погляди часто впливають на виховання патріотичності, що за своєю сутністю є почуттям, яке проявляється у любові до Батьківщини, готовності відстоювати її інтереси та подекуди навіть йти на деякі жертви. Він може мати різні прояви як от український досвід боротьби за незалежність (зокрема закономірне підвищення рівня патріотизму у кризових ситуаціях) або японський досвід поваги до традицій.

Позиція етноцентризму безперечно вигідна для самого етносу тим, що спільнота визначає власне місце як центральне серед інших народів, зберігає і посилює власні культурні риси і культурну ідентичність – етноцентризм охороняє і зберігає культурну самобутність народу [6]. Такі спільноти вміють правильно презентувати з найкращих боків свою країну на міжнародній арені.

Проте етноцентризм може перетворитися на небезпечне явище, яке несе в собі загрозу для добробуту співіснування різних етнічних груп. Що ж буде, якщо у суспільстві пануватимуть крайні форми етноцентризму? Це може призвести до:

1) дискримінації та ксенофобії, тобто вороже ставлення до «інших»;

2) ускладнення міжнародного діалогу (як у культурному так і в дипломатичному аспекті);

3) упереджене ставлення до інших культур, що заважає об'єктивно оцінювати та переймати їхній досвід у певних питаннях;

4) перешкоджання глобалізації.

Розглядаючи етноцентризм важливо згадати також протилежне йому поняття – ксеноцентризм. За своєю сутністю це схвальне ставлення та надання переваги продуктам, ідеям, цінностям, культурним зразкам інших народів [9]. Це поняття характеризувало/є загалом пострадянські країни, серед яких і Україна.

Історичні умови в яких жили народи СРСР характеризувався жорстким тоталітарним режимом, в якому завжди пропагувалась першість у всьому, значно обмежувались

контакти з зовнішнім світом, характерна «закрита» модель корупції, тобто неформальні зв'язки витісняли механізм прозорості, характерною була другосортність усіх культур окрім російської.

Проте з наближенням до розпаду СРСР слабшав режим, і зростала економічна криза: збільшувався дефіцит товарів, зокрема продуктів харчування. Однією з причин розпаду держави можна розглядати аварію на Чорнобильській атомній електростанції, яка стала показовим прикладом для народів, що радянські технології далеко не мають «першості» і більш того, керівництво країни зовсім не дбає про екологічну безпеку і життя людей. Коли населення почало контактувати з іншими країнами, очевидною стала згубна дія пропаганди.

Постадянським країнам у спадок залишились застарілі технології і велика економічна криза. У випадку України ще і велика кількість озброєння, яке вона не була в змозі утримувати, через що почались процеси «продажу» зброї. Одним з безпосередніх наслідків цього стало підписання Будапештського меморандуму за яким Україна добровільно відмовилась від ядерної зброї в обмін на безпекові гарантії, які в подальшому були порушені та зумовило війну Російської Федерації проти України (розпочата у 2014 році).

Великий обсяг реформ, яких Україна потребувала, не могли бути реалізовані одразу, а ті з них що проводились не давали потрібного результату через недовершеність і некомплексність, а часом приносили нові негативні тенденції, як от велика приватизація, через що багато державного майна опинилось в руках олігархів без користі для держави. Саме в неможливості проведення ефективної економічної реформи в Україні після розпаду радянського союзу вбачає причину подальших негативних процесів в Україні і Маргарет Тетчер [10]. Власне така картина переходу до незалежності стала шокуючою для населення, яке до цього було піддано пропаганді, тому більшість почала зневажати свою культуру та прагнути до іншої, це знайшло вияв зокрема і в масовій міграції, у пошуках кращого життя.

Ксеноцентризм з одного боку спрощує комунікацію з іншими культурами, відкритість до нових ідей та досвіду, прагнення до змін, проте має низку негативних факторів:

1) приниження власної культури як наслідок нав'язування другосортності рідної культури;

2) викликає залежність від іноземних стандартів, в Україні і досі можна простежити залежність від імпортних товарів, хоча місцеві можуть бути не гіршими або навіть кращими за якістю. Фактично це необґрунтована недовіра до всього вітчизняного;

3) послаблення національної ідентичності, відчуження від своєї культурної спадщини, це створює розрив між культурною самосвідомістю та реальністю, що гальмує розвиток нації;

4) відтік грошей за кордон та ослаблення підтримки українського бізнесу;

5) вразливість громадськості щодо маніпуляцій, пропаганди та інформаційних війн.

Ситуація дещо змінилась після Революції Гідності, а згодом початку повномасштабної війни, що призвело до переосмислення цінності власної культури: масовий перехід на українську мову, підтримка українського бізнесу, зростання патріотизму та інше.

На міжнародній арені ксеноцентризм може негативно впливати на сприйняття такої країни іншими суб'єктами права через комплекс меншовартості, зокрема нерівноправне партнерство, ігнорування інтересів та інше.

Радикальні прояви будь-якого з цих культурних поглядів несуть велику шкоду або для міжнародної комунікації, або для національної самобутності, саме тому найкращим рішенням є баланс, «золота середина», яких можна досягнути таким чином:

1) визнання різноманіття без абсолютизації – повага до інших культур без виправдання порушень базових правових та етичних норм, прав людини;

2) патріотизм без шовінізму – готовність служити власній країні, любов до неї, але не ставити її вище за інші держави;

3) відкритість до альтернативного досвіду без знецінення свого – сприймати та раціонально переймати досвід який підходить і відкидати той, що не підходить, при цьому не знецінюючи власний.

Міжнародна рівна співпраця та міжкультурний діалог – співпраця на основі взаємної вигоди, вміння презентувати власну країну та поважати інші, сприяння міжкультурному діалогу акцентуючи увагу на спільному та з повагою (у розумних межах) ставитись до відмінного, сприяння освіті, яка надає знання про інші культури, історію, релігії та інше.

Висновок. Отже, культурний релятивізм як концепція на міжнародному рівні повинна слугувати зменшенню конфліктів шляхом захисту унікальності різних культур, їх консолідації задля блага всього світу з повагою до кожної.

З іншого боку релятивізм має певні негативні наслідки такі як виправдання порушень прав людини, ризик морального нігілізму, у деяких випадках ускладнення застосування міжнародного законодавства, надмірна терпимість.

Етноцентризм, в свою чергу, зміцнює національну ідентичність, сприяє консолідації та мобілізації у кризових ситуаціях, слугує збереженню культурної спадщини. Втім крайні форми етноцентризму можуть переростати у зневагу та неприйняття інших культур, дискримінацію, ксенофобію, упереджене мислення, гальмування глобальної інтеграції.

Ксеноцентризм, як протилежність етноцентризму, з одного боку може свідчити про відкритість до нового, прагнення до змін, інтеграцію у світову спільноту, високий рівень толерантності. Але така концепція несе негативні наслідки для власної культури: її знецінення, залежність від іноземного (що не завжди сумісне з місцевим контекстом), шкода національній економіці, комплекс меншовартості, послаблення культурного суверенітету, ідеологічна вразливість та схильність піддаватись маніпуляціям, знецінення національного інтересу в дипломатії, нерівноправне міжнародне партнерство.

Поодинці та, особливо крайні прояви всіх розглянутих концепції, не здатні принести максимум користі суспільству, тож на сьогодні країнам варто навчитись знаходити баланс з метою досягнення блага як на міжнародному так і на національному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Yeganeh H. Is the Universal Declaration of Human Rights Culturally Universal? A Modernization Theory Perspective. *Journal of Developing Societies*. 2025. Vol. 41, № 2. P. 268–292.

2. Zúñiga D. How many worlds are there? One, but also many: Decolonial theory, comparison,'reality'. *European journal of political theory.* 2025. Vol. 24, № 2. P. 264–287.

3. Bayuo J. Indigenous African Philosophy as a Paradigm for Health and Social Care Research: A Philosophical and Methodological Discussion. *Nursing Inquiry.* 2025. Vol. 32, № 2.

4. Культурний релятивізм. *Обираєш Ти:* веб-сайт. URL: https://uchoose.uacrisis.org/kulturnyj-relyatyvizm/ (дата звернення: 21.04.2025).

5. Самсонова А. Є. Універсальність прав людини і культурний релятивізм. *Міжнародне право в період турбулентності міжнародних відносин : збірник матеріалів Всеукр. наук. студент. інтернет-конференції.* 2021. С. 112–114. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fc7c9ea0-05df-4789-972b-1640c7c02084/content (дата звернення: 21.04.2025).

6. Гіоргадзе Г. В. Культурний релятивізм та його наслідки для національної самобутності народів. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2013. № 3. С. 7–11. URL: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=606953 (дата звернення: 21.04.2025).
7. Климчук І., Трофименко Л. Особливості забезпечення та гарантування прав жінок в ісламській республіці Іран. *Літопис Волині.* 2022. № 27. С. 196–200. URL: https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.33 (дата звернення: 21.04.2025).
8. Етноцентризм та культурний релятивізм. *LibreTexts – Ukrayinska:* веб-сайт. URL: https://surl.li/mekbjv (дата звернення: 21.04.2025).
9. Ксеноцентризм – тлумачення. *Горох – українські словники:* веб-сайт. URL: https://goroh.pp.ua/Тлумачення/ксеноцентризм (дата звернення: 21.04.2025).
10. Thatcher M.H. Statecraft: Strategies for a Changing World. New-York, 2002. 512 p.

UDC 340.114
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/5

STRUCTURAL LINKS AS A FACTOR IN ENSURING THE SUSTAINABILITY OF LEGAL CONSTRUCTS

СТРУКТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОСТІ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Novikova M.M., Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Public Administration, Law and Humanities
Kherson State Agrarian and Economic University

The article addresses the current issue of ensuring the stability of legal constructs, which are key tools for structuring legal norms, especially in the context of today's dynamic legal and societal changes. It is noted that an important, yet insufficiently studied factor in the stability of legal constructs is their internal structural links. The article emphasizes that disregarding these links in law-making leads to the instability of legal norms and a decline in the effectiveness of legal regulation.

This research is grounded in the structural approach, where law is understood as a system of interrelated elements. According to this approach, a legal construct is an organized system in which its elements (concepts, institutions, norms) are interconnected by structural links that ensure coherence, integrity, and logical consistency. These links form the «framework» of the construct, maintaining its stability and enabling it to adapt to change without losing its essence.

The article identifies the features of structural links, including stability assurance, functional determination, logical justification, integrativity, and adaptability. It also establishes that the purpose of the structural links of a legal construct is to ensure its integrity, stability, and functional capacity, which preserve its sustainability amid changes in the legal environment. The key functions of these links are examined in detail: ensuring coherence and unity; systemacity and orderliness; stability and predictability; interpretative and orientational guidance; adaptability and dynamism. It is substantiated that these functions enable legal constructs to maintain their stability. The conclusion is drawn that understanding structural links has practical significance for improving law-making and law enforcement, as they are a fundamental factor in the stability of legal constructs, ensuring their logical coherence and functionality in a changing environment.

Key words: legal technique, legal construct, stability of legal constructs, structural links, structural approach, legal regulation.

Стаття присвячена актуальній проблемі забезпечення сталості юридичних конструкцій, що є ключовими інструментами впорядкування правових норм, особливо в умовах сучасних динамічних правових та суспільних змін. Зазначається, що важливим, проте недостатньо дослідженим фактором стабільності юридичних конструкцій, є їхні внутрішні структурні зв'язки. У статті наголошується, що ігнорування цих зв'язків у нормотворенні призводить до нестабільності норм та зниження ефективності правового регулювання.

Дослідження базується на структурному підході, де право – це система взаємопов'язаних елементів. Юридична конструкція, згідно з цим підходом, є впорядкованою системою, де між її елементами (поняттями, інститутами, нормами) існують структурні зв'язки, що забезпечують узгодженість, цілісність та логіку. Ці зв'язки формують «каркас» конструкції, підтримуючи її стабільність і дозволяючи адаптуватися до змін без втрати сутності.

У статті виокремлено ознаки структурних зв'язків: забезпечення стійкості, функціональна зумовленість, логічна обґрунтованість, інтегративність, адаптивність. Також встановлено, що мета структурних зв'язків юридичної конструкції – забезпечення її цілісності, стабільності та функціональної спроможності, що зберігає її сталість за умов змін у правовому середовищі. Детально розглянуто їх ключові функції: забезпечення цілісності та єдності; системності та впорядкованості; стабільності та передбачуваності; інтерпретаційно-орієнтаційна; адаптивності й динамізму. Обґрунтовується, що ці функції дозволяють юридичній конструкції зберігати сталість. Робиться висновок, що розуміння структурних зв'язків має прикладне значення для удосконалення нормотворчості та правозастосування, адже вони є фундаментальним чинником сталості юридичних конструкцій, гарантуючи їхню логічну цілісність та функціональність у мінливому середовищі

Ключові слова: юридична техніка, юридична конструкція, сталість юридичної конструкції, структурні зв'язки, структурний підхід, правове регулювання.

Problem Statement. In the modern legal landscape, legal constructs serve as key tools for the organization and systematization of legal norms. However, the process of forming and applying such constructs often faces the challenge of ensuring their stability (resilience) amid the dynamic conditions of societal development. This issue is particularly relevant in today's legal realities, as national systems grapple with the challenges of globalization, digitalization, legal reforms, and integration processes.

One of the underexplored components affecting the stability of legal constructs is the set of structural links that unite the elements of a construct into a cohesive whole. The lack of due attention to these links in both theory and law-making practice leads to the instability of legal norms, legal conflicts, and a decrease in the effectiveness of legal regulation. At the same time, contemporary law-making activities are increasingly marked by the complexity of legal norms' content, which requires a clear understanding and construction of the structural logic of legal constructs. Therefore, the issue arises of both theoretical comprehension and practical assurance of structural links as a key factor in the stability of legal constructs. This issue holds not only theoretical but also practical significance for improving law-making processes and enhancing the effectiveness of legal application.

Analysis of Research and Publications. The systemic-structural approach has attracted certain interest in contemporary jurisprudence as a means of studying legal phenomena, as evidenced in the works of R. Topolevskyi, S. Vyshnovetska, I. Lytchenko, I. Pohrybnyi, V. Fennych, among others. Elements of the systemic-structural approach in the study of legal constructs are found in the works of D. Lavrenko, L. Lehin, M. Kuntsevych, Z. Zahinei, N. Levytska, I. Babin, A. Osaulenko, and others. However, comprehensive studies that systematically analyze structural links precisely as a factor ensuring the stability of legal constructs and detail the mechanisms of this process are still insufficient.

Main Provisions. We believe that our research should primarily be based on understanding the essence and significance of the structural approach for legal science in general, and for the study of legal constructs in particular. The structural approach in legal research emphasizes that law is not merely a sum of norms but a product of the organic connection between all its elements. According to the structural approach, the components of the legal system should not be analyzed in isolation but in consideration of their inter-

relations, so that law is not merely a collection of discrete elements but a product of the organic unity of all these elements [1]. Geoffrey Samuel defines the structural method in the humanities as a key to understanding, which allows one to focus on the hidden structures of social phenomena [2, pp. 81–82], enabling a more in-depth study. This explains why explanations of the role and construction of legal constructs are often based on the doctrines of structural approach proponents such as Rudolf von Jhering and G. Hegel. In particular, R. von Jhering asserted that law, when systematized, represents the most fruitful form, characterized by clarity, unity, and coherence, and serves as a source for the creation of new legal constructs [3, p. 15].

The issue of the stability of legal constructs is particularly relevant in modern legal science, as legal systems operate in a dynamic environment that demands not only adaptability but also the preservation of the integrity of key legal phenomena. The concept of a «legal construct» is widely used in legal scholarship as a tool for organizing and processing legal material to achieve the logical and functional integrity of legal regulation. Rudolf von Jhering considered the legal construct as a form of expressing law and its systemic nature [3, p. 15], while other authors define legal constructs as generalized models of the structure of legal phenomena [4, p. 976]. In this context, A.O. Dutko argues that in examining the etymology of the term «construct» as structure, one should understand structure as «the composition of elements and the type of connection between them» [5, pp. 42–43]. This means that every legal construct is not merely composed of separate elements–it forms an organized system of internal interconnections that ensure the coherence and stability of the construct as part of a broader legal system. It is precisely these structural interconnections between elements that guarantee the integrity of the construct and its capacity to maintain stability even in the face of changes in the external legal environment.

According to the positions of the structural approach, a legal construction is not a mechanical aggregation of legal norms or concepts but represents an organized system in which specific relationships (connections) are established between elements. Scholars understand «connections» as expressions of the unity of elements within a phenomenon, which ensure the processes of its emergence, functioning, change, and development [6, p. 114]. Accordingly, the structural connections within a legal construction refer to the relationships arising between its constituent elements (legal concepts, institutions, norms), which ensure their consistency, integrity, and internal order. These connections reflect the logical organization of the construction, which determines its ability to perform integrative, regulatory, and adaptive functions within the legal system. This is explained by the fact that structural connections set the boundaries and order of interaction between the elements of the construction, forming its internal «skeleton» – the framework that supports the stability and resilience of the legal phenomenon. Thanks to this, a legal construction can adapt to changes in the external environment without losing its identity and functionality.

Given the above, the structural connections of a legal construction possess unique specific characteristics that distinguish them from other types of legal or social relationships, namely:

– ensuring the durability and stability of the legal construction, allowing it to maintain integrity even under changing external factors (legislative, social, political). For instance, the construction of a contract, with stable structural elements dating back to Ancient Rome;

– functional conditioning of the connections' structure, according to the purpose of the legal construction and its functions (regulatory, integrative, protective);

– logical coherence in the organization of the connections, particularly based on the principles of subordination and coordination;

– uniting various elements of the construction into a cohesive whole, enabling their interaction (integrativeness);

allowing the construction to respond flexibly to changes in the normative environment without compromising its integrity (adaptiveness).

Thus, the purpose of the structural connections of a legal construction is to ensure its integrity, stability, and functional capacity, preserving its resilience under changing conditions in the legal environment. However, for a deeper understanding of the role of structural connections in maintaining the stability of legal constructions, it is advisable to move from analyzing their purpose and characteristics to clarifying their functions.

It is widely recognized that in scientific methodology, functions are defined as the principal ways in which the essence of a particular phenomenon or object manifests itself, revealing its role within a system. In the context of ensuring the stability of a legal construct, the functions of structural links should be viewed as mechanisms through which they fulfill their role in maintaining the stability of the structural elements of the legal construct. In our study, we consider that the features and functions of the structural links of a legal construct are closely interrelated, resembling the relationship between form and content: features represent the formal properties that describe the construct, whereas functions represent the substantive expressions of these properties within the processes of legal regulation and law enforcement. This interconnection allows the legal construct to remain stable and effective, adapting to new conditions without losing its internal logic and coherence.

Among the functions of structural links in a legal construct, the function of ensuring the integrity and unity of the legal construct should be highlighted, as the existence of structural links ensures that the elements of the legal construct remain interconnected, preventing them from disintegrating into isolated norms or principles, and allowing them to function as a cohesive whole. For instance, in civil law, the construct of a contract encompasses statutory conditions, the parties' obligations, and sanctions for their breach. Structural links between these elements (such as the logical interdependence of rights and obligations) ensure the integrity of the contractual construct and its ability to adapt to specific circumstances [6].

The subsequent function – the function of systemic coherence and orderliness–is based on the establishment of a logical hierarchy of elements within the legal construct, enabling it to be regarded as a model in which each element plays its role without duplicating or contradicting others. For example, in constitutional law, the construct of the separation of powers is built upon structural links between branches of government. These links form an organized system in which each branch has its own competencies and mechanisms of checks and balances, preventing imbalances in public administration [7].

The function of ensuring stability and predictability constitutes one of the key functions of structural links, as it creates the preconditions for the stability of the legal construct. Through the clear interrelation of its elements, the construct maintains stability even in conditions of legal transformation, social crises, or changes in the normative framework. For instance, in the field of tax law, the construct of a taxpayer's tax obligation includes norms on the object of taxation, the tax base, rates, and payment deadlines. Structural links among these elements ensure the predictability and stability of tax regulation, reducing the risk of arbitrary state interference [8].

Interpretive-Orientational Function characterizes structural links as those that aid legal practitioners in correctly interpreting norms, considering their role within the broader legal system. This minimizes the risk of ambiguous or contradictory application of legal constructs. For instance, in criminal law, the structure of a criminal offense includes the object, the objective aspect, the subject, and the subjective aspect. Thanks to the structural links between these elements,

legal practitioners can accurately determine the presence of a criminal offense, thus preventing erroneous conclusions.

Finally, we identify the function of Adaptability and Dynamism, which, despite the primary objective of structural links – to ensure the stability of a legal construct – is nevertheless inherent in the structure of legal constructs, as all phenomena of objective reality are subject to the law of dialectical development. The flexibility of a legal construct's connections allows for the integration of new norms or principles into its model without compromising the construct's integrity. For example, in environmental law, the structures of the legal regime of protected natural areas include basic elements (norms governing usage, restrictions, and user rights), which can be modified to align with updated environmental standards while preserving the core structure.

Conclusions. Thus, structural links are a key factor in ensuring the sustainability of legal constructs, as they provide not only logical coherence and integrity of the construct but also the stability of its elements amid the changing conditions of legal reality. These links integrate norms, principles, and other components of the construct into a unified functional whole, allowing it to maintain stability of content while adapting to new challenges and changes. In this way, structural links act as a kind of «framework» that supports the legal construct, making it not only logically coherent but also functionally viable and resilient to external influences.

REFERENCES

1. Monateri P. The Structures of Comparative Law: Metaphors and Methods. URL: https://surl.li/tzhkka (дата звернення 25.05.2025).
2. Samuel G. An Introduction to Comparative Law Theory and Method. Oxford and Portland, Oregon, 2014. 230 p. URL: https://students.aiu.edu/submissions/profiles/resources/onlineBook/q4d7W6_An_Introduction_to_Comparative_Law_Theory_and_Method.pdf
3. Дудченко В.В., Русавська О.О. Юридична техніка (за вченням професора Рудольфа Ієринга). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 12–17.
4. Лавренко Д.О. Юридична конструкція та її види в комплексі елементів законотворчої техніки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 974–978.
5. Дутко А.О. Юридичні конструкції та їх використання в законотворчій практиці України: Монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 176 с.
6. Коморний О.М. Договір як юридична конструкція. *Теорія і практика правознавства.* 2014. Вип. 2(6). URL: http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63128 (дата звернення 28.05.2025).
7. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. До питання права і влади крізь призму герменевтичного дискурсу. *Правові новели*. 2017. № 3. С. 27–36.
8. Гаврилюк Р.С. Юридична конструкція «податкове зобов'язання платника податку» Податкового кодексу України та її теоретико-методологічний потенціал. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/132413239.pdf (дата звернення 25.05.2025).

УДК 342.8-05:324-051-022.445
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/6

ВИБОРЧИЙ АБСЕНТЕЇЗМ: ОКРЕМІ ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

ELECTORAL ABSENTEEISM: SOME CONTENT CHARACTERISTICS

Попович Т.П., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Гальчишак М.В., адвокат, аспірантка кафедри теорії та історії держави і права
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Марушка М.Т., студентка ІІ курсу юридичного факультету
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена висвітленню одного з актуальних наукових питань, а саме змістовним характеристикам виборчого абсентеїзму. Авторами розглянуто форми політичного абсентеїзму: парламентський та виборчий, з більшою концентрацією уваги на дослідженні виборчого абсентеїзму. Парламентський абсентеїзм проявляється у відсутності на засіданнях або ж у депутатському прогулі. Це є форма політичного абсентеїзму, яка виражається у формі протесту і блокування прийняття рішень. У зв'язку з чим у роботі наголошується, що саме депутатський абсентеїзм є однією з причин формування недовіри населення до влади, а це вже стає чинником виникнення виборчого абсентеїзму, адже населення через недовіру до влади свідомо ігнорують вибори. Враховуючи, що вибори є однією з ключових ознак демократичної держави, через які, власне, здійснюється легітимація влади, виборчий абсентеїзм ставить під сумнів легітимність виборчих процесів і є загрозою для повноцінного функціонування демократичного ладу. У контексті зазначеного у статті проаналізовано відсоткову статистику явки виборців на президентських та парламентських виборах, згідно дослідження Українського центру суспільних даних. При цьому авторами звернено увагу, що у виборах до Європарламенту також спостерігається зниження активності громадян, окрім цього, зауважується, що існують країни, де участь у виборах є обов'язковою, а за неявку передбачено відповідальність згідно закону.

У статті також досліджено відповідні чинники, які обумовлюють виборчий абсентеїзм, зокрема: тип виборчої системи, тип виборів, рівень правової культури, загальна освіченість населення, недовіра до влади, гендерний аспект, вік виборців тощо; запропоновано низку ефективних механізмів, спрямованих на підвищення рівня виборчої активності громадян, а саме: підвищення рівня правової культури та громадянської освіти, правове виховання молоді, підвищення рівня довіри громадян до органів влади та залучення засобів масової інформації. У підсумку авторами констатовано, що зусилля слід спрямовувати не лише на подолання абсентеїзму як явища, а передусім на подолання політичної відстороненості громадян від інститутів влади та політичного життя.

Ключові слова: абсентеїзм, форми політичного абсентеїзму, демократична держава, вибори, виборча система.

The article is devoted to highlighting one of the current scientific issues, namely the substantive characteristics of electoral absenteeism. The authors consider the forms of political absenteeism: parliamentary and electoral, with a greater concentration of attention on the study of electoral absenteeism. Parliamentary absenteeism is manifested in the absence of meetings or in deputy absenteeism. This is a form of political absenteeism, which is expressed in the form of protest and blocking decision-making. In this regard, the work emphasizes that it is deputy absenteeism that is one of the reasons for the formation of public distrust of the authorities, and this already becomes a factor in the emergence of electoral absenteeism, because the population, due to distrust of the authorities, consciously ignores elections. Given that elections are one of the key features of a democratic state, through which, in fact, the legitimization of power is carried out, electoral absenteeism calls into question the legitimacy of electoral processes and is a threat to the full functioning of the democratic system. In the context of the above, the article analyzes the percentage statistics of voter turnout in presidential and parliamentary elections, according to a study by the Ukrainian Center for Social Data. At the same time, the authors draw attention to the fact that in the elections to the European Parliament there is also a decrease in citizen activity, in addition, it is noted that there are countries where participation in elections is mandatory, and failure to appear is punishable by law.

The article also explores the relevant factors that determine electoral absenteeism, in particular: the type of electoral system, the type of elections, the level of legal culture, the general education of the population, distrust of the authorities, the gender aspect, the age of voters, etc.; a number of effective mechanisms aimed at increasing the level of electoral activity of citizens are proposed, namely: increasing the level of legal culture and civic education, legal education of young people, increasing the level of trust of citizens in government bodies and involving the media. As a result, the authors state that efforts should be directed not only to overcoming absenteeism as a phenomenon, but primarily to overcoming the political alienation of citizens from institutions of power and political life.

Key words: absenteeism, forms of political absenteeism, democratic state, elections, electoral system.

Явище абсентеїзму привертає значну увагу з боку науковців, дослідників, оскільки є доволі поширеним у демократичних суспільствах і потенційно становить загрозу для ефективного функціонування демократичних інститутів. Вибори відіграють ключову роль у функціонуванні держави, так, як саме через них формується влада та здобувається її суспільне визнання. Проте дедалі частіше спостерігається тенденція, коли громадяни, наділені активним виборчим правом, не приходять на виборчі дільниці та не беруть участі в реалізації свого конституційного права. Причини цього можуть бути як загальнонаціональними – зокрема, політична ситуація в країні під час виборів, так і суто індивідуальними – наприклад, відмова брати участь у політичному процесі з особистих переконань.

Розуміння низки факторів, котрі впливають на рівень виборчої активності, є необхідним кроком для подолання цього явища. Хоча, на переконання авторів, повністю усунути абсентеїзм неможливо, проте, зменшити його масштаби – цілком реально. Водночас застосування примусу до участі у виборах не є прийнятним підходом. У даному контексті необхідно, щоб самі громадяни усвідомлювали значення свого голосу. Для цього слід впроваджувати ефективні заходи, які б сприяли підвищенню явки виборців на дільницях порівняно з попередніми виборчими кампаніями. Адже низький рівень участі громадян на виборах прямо впливає на легітимність обраної влади.

Попри загальне розуміння важливості виборів як складової політичного процесу й елементу функціонування демократичної держави, значна частина населення все ж не бере в них активної участі. Часто виборці, не взявши участі в голосуванні, все ж таки уважно стежать за результатами виборів, не замислюючись над тим, скільки людей

насправді вплинули на ці результати. Статистичні дані засвідчують та вказують на те, що досить питома вага осіб, які мають право голосу, не реалізовують його, не обираючи жодного кандидата чи партію. Таку пасивну поведінку виборців називають абсентеїзмом, що становить серйозну загрозу для легітимності виборчого процесу.

Щодо самого терміну «абсентеїзм», то варто зауважити, що його тлумачення може варіюватися, однак у загальному сенсі він означає «прогул», «неявка» або «відсутність» у виборчому процесі. Так, відповідно до Великого тлумачного словника української мови, абсентеїзм – це масове ухиляння від участі у виборах та систематична відсутність на засіданнях членів колегіальних органів, байдужість до здійснення своїх політичних прав. Кембриджський словник, у свою чергу, інтерпретує цей термін як відсутність у школі чи на роботі, або ж прогул [1, с. 2; 2]. Ці різні розуміння значення терміну пов'язані з приналежністю країн до різних наукових традицій та лінгвістичних особливостей [3, с. 43–45].

Відтак, виходячи з політичного аспекту абсентеїзму можна виокремити дві його форми, а саме: парламентський та виборчий. Парламентський абсентеїзм проявляється у відсутності на засіданнях або ж у депутатському прогулі. На практиці трапляється, що опозиційні депутати можуть залишити власне місце, не набравши кворум. Це є форма політичного абсентеїзму, яка виражається у формі протесту і блокування прийняття рішень. Такі дії можуть розглядатися як правопорушення, оскільки брати участь у засіданнях є обов'язком депутата, але ж оскільки депутати голосують за певний законопроєкт, то це також можна вважати ухиленням від голосування або ж неявка на робочому місці, тобто проявом абсентеїзму. Саме депутатський абсентеїзм є однією з причин формування недовіри населення до влади, а це вже стає чинником виникнення виборчого абсентеїзму, адже населення через недовіру до влади свідомо ігнорують вибори [4, с. 29–30; 5, с. 102]. У науковій літературі розрізняють активний та пасивний абсентеїзм. Активний абсентеїзм виражається у свідомому бойкоті виборів як формі політичного протесту. Натомість пасивний абсентеїзм характеризується відсутністю інтересу до політичного життя загалом [6, с. 70].

Безперечно, вибори є однією з ключових ознак демократичної держави. Саме через них здійснюється легітимація влади, тобто її загальне визнання. Під час виборів громадяни, які мають активне виборче право (виборці), реалізують свою волю шляхом обрання одного з кандидатів. Це може бути кандидат на пост Президента, депутат Верховної Ради України або претендент на посаду в органах місцевого самоврядування. Для того, щоб реалізувати своє виборче право, громадянин повинен з'явитися на виборчу дільницю у встановлений час, отримати виборчий бюлетень і, перебуваючи в кабіні для голосування, зробити свій вибір на користь кандидата або політичної партії, яких він вважає найкращими для відповідної посади.

Як відомо, в Україні діє принцип, згідно з яким навіть якщо на виборчу дільницю з'явиться один виборець, то вибори вважатимуться дійсними, оскільки не існує встановленої мінімальної відсоткової явки виборців. Проте, в деяких країнах цей поріг явки виборців існує, оскільки влада зацікавлена у явці громадян на вибори, в іншому випадку вибори будуть вважатися недійсними. Це доцільний підхід у виборчій практиці, адже самі вибори виступають не тільки способом формування влади, але й способом її визнання народом, окрім того забезпечить в майбутньому волю народу та убезпечить від ризиків невизнання обраної влади [6, с. 72].

В Україні за останні роки, на жаль, можемо спостерігати тенденцію зниження явки виборців на виборчих дільницях, яскравим свідченням чого є відповідні статистичні дані. Так, згідно з дослідженнями Українського центру суспільних даних, явка виборців на президентських виборах становила: 1991 рік – 85%; 1994 рік – 69% (1 тур), 71% (2 тур); 1999 рік – 70% (1 тур), 74% (2 тур); 2004 рік – 75% (1 тур), 81% (2 тур), 77% (3 тур); 2010 рік – 67% (1 тур), 69% (2 тур); 2014 рік – 60%; 2019 рік – 63% (1 тур), 61% (2 тур). При цьому слід наголосити, що ще більш суттєвим за показниками було зниження явки виборців на виборах до Верховної Ради України: 1998 рік – 69,63%; 2002 рік – 65,21%; 2006 рік – 58,97%; 2007 рік – 57,94%; 2012 рік – 58,05% (мажор.), 57,43% (пропорц.); 2014 рік – 52,13% (мажор.), 50,95% (пропорц.); 2019 рік – 49,17% (мажор.); 49,24% (пропорц.) [7, с. 103–104].

Загалом, аналізуючи статистику явки виборців у різних країнах світу, де участь у виборах не є обов'язковою, можна помітити подібну тенденцію до тієї, що спостерігається і в Україні. Наприклад, участь у виборах до Європарламенту демонструє зниження активності громадян: якщо у 1979 році явка становила 62%, то у 2014 році вона знизилась до 43,1%. Утім, у 2019 році показник виріс до 50,62%, а в 2024 році сягнув 51%. При цьому варто враховувати, що за ці роки кількість держав-членів ЄС суттєво зросла [8, с. 16; 9; 10, с. 36], що частково пояснюється глобальними політичними змінами. Проте, попри це, участь лише половини виборців свідчить про низький рівень реалізації активного виборчого права. Це вказує на те, що явище абсентеїзму притаманне не лише Україні, а є глобальною проблемою, яка становить серйозну загрозу для демократичних процесів.

Водночас у низці країн – таких як Австрія, Греція, Швейцарія, Об'єднані Арабські Емірати, Туреччина – участь у виборах є обов'язковою, а за неявку передбачено відповідальність згідно закону. Санкції можуть варіюватися: від штрафів до ув'язнення, а також обмежень у підприємницькій діяльності чи зайнятті посад. Окрім цього, у деяких державах стимулом до участі у виборах є додаткові виплати. У таких країнах абсентеїзм майже відсутній [8; с.139–140; 5, с. 101].

Втім, запровадження обов'язкового голосування може вступити в суперечність із конституційними правами людини, оскільки участь у виборах – це перш за все право, а не обов'язок. Зобов'язання голосувати може поставити під сумнів легітимність результатів, адже незацікавлених виборців легше схилити до підкупу, що створює ризики для демократичності самого процесу [6, с. 74]. Участь у виборах має бути добровільним виявом волі громадянина. Примус до голосування суперечить принципам демократії, адже позбавляє особу свободи вибору – навіть у рішенні не брати участі.

Відтак, явка виборців значною мірою залежить від політичної ситуації як у країні, так і у світі. Для прикладу, порівнюючи явку на президентських виборах 1999 року з тією, що була після Помаранчевої революції у 2004 році, можна спостерігати значне зростання активності виборців [7, с. 103]. Тоді спроба фальсифікації результатів викликала масштабне обурення громадян, і на повторних виборах явка була помітно вищою, що свідчить про підвищену громадянську свідомість. Отже, можна прогнозувати, що за умов посилення політичної обізнаності громадян та зростання їхньої зацікавленості у долі держави, рівень явки на виборах може істотно зрости.

Варто також підкреслити, що виборчий абсентеїзм зумовлений цілою низкою чинників – не лише правовими, а й соціальними, політичними та психологічними. Одним з таких чинників є тип виборчої системи. Як відомо, є три типи виборчої системи, а саме мажоритарна, пропорційна та змішана. Найбільший прояв абсентеїзму простежується саме за мажоритарної та змішаної виборчих систем, коли багато виборців вважають, що їх голос не є важливим і нічого не вирішує, адже перемагає той кандидат за якого проголосувала більшість, тому просто пропускають вибори. Варто зазначити, що мажоритарна система

може і мотивувати виборців голосувати через зрозумілість самого процесу та безпосередньо через доступний перелік кандидатів. Від пропорційного типу виборчої системи залежить більше, оскільки сумарна кількість голосів впливає на розподіл місць, тому виборці відчувають свій голос важливішим. Але сам процес підрахунку голосів є набагато складнішим. Тут мова йде про парламентські вибори [11 с. 100; 12, с. 27–28].

Також явка громадян на виборах залежить і від самого типу виборів. Адже щонайвищий рівень виборів, тим більша кількість виборців. До прикладу, як вже зазначалось, у статистиці явки виборців на виборчих дільницях – на президентських виборах з'являється більший відсоток виборців, ніж на парламентських. Щодо місцевих виборів, то абсентеїзм є найбільш поширеним, оскільки велика частина виборців не обізнані у функціонуванні місцевої влади, саме тому не долучається до її формування та не бере активну участь у її обранні [4, с. 32; 6, с. 67–68].

Вагомим фактором, що впливає на явище абсентеїзму, є рівень правової культури та загальної освіченості населення. Особи з високим рівнем правової обізнаності краще орієнтуються у виборчих процедурах, усвідомлюють їхнє значення та розуміють функціонування органів державної влади й місцевого самоврядування. Такі громадяни здатні здійснювати критичний аналіз політичної ситуації, прогнозувати наслідки виборів і, відповідно, активніше беруть участь у голосуванні. Натомість виборці з низьким рівнем освіти, як правило, не виявляють зацікавленості в політичних процесах, особливо якщо не вбачають прямого зв'язку між результатами виборів та рівнем власного добробуту. У більшості випадків такі виборці не аналізують передвиборчі програми кандидатів і приймають рішення на основі емоційного або поверхневого враження, а іноді – взагалі ігнорують вибори.

Окрему проблему становить поширена в суспільстві недовіра до влади, яка також виступає важливим чинником зниження явки виборців. Значна частина громадян свідомо відмовляється брати участь у виборах, вважаючи, що зміна політичного керівництва не призведе до покращення соціально-економічної ситуації, а іноді – лише її ускладнить. Крім того, існує поширене переконання, що вибори не є ефективним інструментом демократичного впливу на владу. У науковій літературі зазначається, що втрата довіри до державних інституцій зумовлена неналежним виконанням посадовцями своїх обов'язків, порушенням законодавства та ігноруванням суспільно значущих проблем. Виборці не вірять у можливість впливу на формування влади, оскільки вважають результати виборів передбачуваними або навіть сфальсифікованими. Також слід враховувати, що частина громадян не знаходить серед кандидатів таких, що відповідають їхнім уявленням та очікуванням, що також знижує мотивацію до участі у голосуванні [8, с. 79-81; 12, с. 28].

Актуальним питанням є також гендерний аспект участі у виборах. Згідно з емпіричними дослідженнями, більшість виборців, які брали участь у голосуванні, становлять чоловіки [8, с. 58; 4, с. 32]. Це може бути зумовлено як історичними факторами (зокрема, більш пізнім наданням жінкам виборчих прав), так і соціальними умовами, зокрема більшою зайнятістю жінок у сфері ведення домашнього господарства. Унаслідок цього в суспільстві сформувалися стереотипи щодо обмеженої ролі жінок у політичних процесах. Проте в умовах демократичної держави кожен громадянин, незалежно від статі, має рівне виборче право, і його реалізація є важливою умовою забезпечення справедливого та репрезентативного виборчого процесу.

Слід зауважити, що виборчий абсентеїзм може бути зумовлений і таким чинником, як вік виборців. У більшості держав активне виборче право надається особам, які досягли 18-річного віку. Водночас емпіричні дослідження демонструють, що саме серед молоді рівень абсентеїзму є найвищим. Це може бути спричинене як недостатнім рівнем політичної обізнаності, так і переконанням у неефективності або незначущості власного голосу, а також банальною байдужістю до політичних процесів. У представників старшого покоління, навпаки, зазвичай фіксується вищий рівень участі у виборах, що, ймовірно, пов'язано із набутим життєвим досвідом, сформованим почуттям громадянської відповідальності та прагненням забезпечити стабільне майбутнє для наступних поколінь. Відповідно до результатів соціологічних досліджень, проведених на початку 2000-х років, рівень абсентеїзму серед осіб старшого віку становить 10–20%, тоді як серед молоді він сягає до 30% [11, с. 99; 13, с. 24].

Значну роль у поширенні виборчого абсентеїзму відіграють також економічні чинники. Частина виборців оцінює виборчий процес крізь призму витрат часу, зусиль і фінансових ресурсів (до прикладу, витрати часу та фінансових ресурсів на дорогу до виборчої дільниці). У випадках, коли очікувана користь від голосування не компенсує зазначених витрат, виборці можуть ухилятися від участі у виборах [12, с. 27]. Окрім вікових та економічних аспектів, на виборчу активність також впливають погодні умови, стан здоров'я, час і місце проведення виборів, а також особисті чи сімейні обставини.

Проблема низької виборчої явки ставить під сумнів легітимність державної влади та органів місцевого самоврядування, адже вибори виступають ключовим інструментом реалізації демократичного принципу народовладдя. Низький рівень участі виборців може свідчити про те, що частина громадян з активним виборчим правом фактично не визнає результати виборів, оскільки не брала участі у формуванні органів влади. Така ситуація потенційно створює передумови для поширення суспільного невдоволення, що згодом може трансформуватися у критику обраної влади та зміну політичних настроїв у суспільстві. Зрештою, в окремих випадках саме неявка на вибори може бути способом політичного вираження позиції виборця.

Безсумнівно, абсентеїзм справляє негативний вплив на розвиток демократичного ладу [6, с. 71]. Демократія як форма державного режиму передбачає активну участь громадян у процесах формування та реалізації публічної влади. Якщо ж абсентеїзм набуває масового характеру, то це свідчить про зниження рівня зацікавленості населення у функціонуванні політичної системи. Хоча голосування не є обов'язком, а лише правом, його реалізація є основоположною умовою функціонування демократичного суспільства. Широке розповсюдження абсентеїзму також сприяє зростанню рівня політичної маніпуляції, фрагментації суспільства та зниженню політичної узгодженості, що, у свою чергу, створює загрозу для стабільності демократії як такої.

Попри складність подолання виборчого абсентеїзму, науковий дискурс пропонує низку ефективних механізмів, спрямованих на підвищення рівня виборчої активності громадян. Звичайно, що повне викорінення цього феномену є малоймовірним, однак вжиття належних заходів може суттєво збільшити участь населення у виборах.

Одним із ключових напрямів у боротьбі з виборчим абсентеїзмом є підвищення рівня правової культури та громадянської освіти. Важливо формувати політичну культуру ще на ранніх етапах соціалізації – зокрема, шляхом запровадження відповідних навчальних курсів у загальноосвітніх школах, що акцентували б увагу на важливості виборів як інституційного механізму демократії [7, с. 107–112]. Також доцільним є включення до навчальних програм закладів вищої освіти, незалежно від спеціальності, дисциплін, спрямованих на формування активної громадянської позиції та підвищення політичної обізнаності. Окрім зазначеного, доросле населення також

потребує постійного залучення до просвітницьких ініціатив, таких як тренінги та освітні курси, спрямовані на підвищення громадянської свідомості, оскільки остання формується протягом усього життя.

Особливу увагу слід приділяти правовому вихованню молоді. Йдеться, зокрема, про поширення знань щодо процедури виборчого процесу, усвідомлення значущості кожного голосу, ознайомлення з політичними програмами кандидатів. У цьому контексті науковці пропонують здійснювати комплекс заходів, таких як «публічні комунікації», «маркетингові кампанії», а також «формальні та неформальні програми громадянської освіти», метою яких є зміна суспільних цінностей, підвищення рівня знань і розвитку громадянських компетенцій [13, с. 18–20]. Зростання проінформованості громадян щодо функціонування демократичних інституцій сприятиме зменшенню частки осіб, які ігнорують виборчий процес.

Серед запропонованих у публічному дискурсі засобів подолання абсентеїзму іноді порушується ідея запровадження обов'язкової участі у виборах. З формального погляду, це могло б слугувати виразом легітимації влади народом. Проте такий підхід, на наш погляд, є суперечливим, зважаючи на потенційні ризики, зокрема, такі як посилення маніпуляцій з боку кандидатів, які можуть впливати на виборців через підкуп, особливо тих, хто не має чітко сформованої позиції. Виборчий процес має ґрунтуватися на добровільності й усвідомленості вибору, а не на зовнішньому примусі чи матеріальних стимулах. У цьому контексті першочергового значення набуває подальше підвищення рівня громадянської освіти. Не існує жодної виборчої системи, яка б була повністю досконалою. Часто кандидати намагаються виявити її вразливості й використати їх у власних інтересах.

Серед інших засобів впливу на виборчу активність пропонується введення адміністративних або економічних стимулів, наприклад: заборона обіймати певні посади у разі неучасті у виборах або ж матеріальне заохочення – у формі надбавок до заробітної плати, стипендій, знижок на освітні курси тощо [8, с. 145; 150]. Однак важливо підкреслити, що подібні заходи не гарантують усвідомленого та відповідального голосування громадян, оскільки мотив обрання може бути зумовлений зовнішньою вигодою, а не справжньою політичною позицією.

Варто зазначити, що одним із дієвих інструментів зниження рівня виборчого абсентеїзму є підвищення рівня довіри громадян до органів влади. Держава повинна забезпечити належну звітність перед суспільством щодо результатів своєї діяльності, а також налагодити ефективну комунікацію з громадянами з метою виявлення та вирішення їхніх проблем. Важливим чинником є також забезпечення прозорості виборчого процесу. Окрім цього, доцільним є періодичне оновлення списків кандидатів політичних партій, що сприятиме формуванню у громадян уявлення про реальну можливість змін у політичному середовищі [8, с. 146–151]. За умови, що суспільство усвідомить зацікавленість влади у покращенні добробуту населення, ймовірність активної участі громадян у виборах зростатиме. Водночас не можна повністю виключити існування певної категорії пасивних абсентеїстів, які сприймають вибори як несуттєвий інструмент впливу на власний добробут, оскільки вважають, що рівень їхнього життя не залежить від функціонування політичних інституцій. Таким чином, незважаючи на потенційно позитивний вплив зазначених заходів на подолання абсентеїзму, у довгостроковій перспективі не виключається повторне зростання кількості виборців, які не братимуть участі у голосуванні.

Ще одним способом подолання абсентеїзму є залучення до цього процесу засобів масової інформації. Йдеться не про інтенсивну рекламу політичних кандидатів, а про впровадження нових форматів презентації передвиборчих програм. Доцільним є проведення публічних дебатів, «круглих столів», а також експертний аналіз програм незалежними науковцями та дослідницькими установами. Такі заходи сприятимуть підвищенню конкурентності виборів і мотивуватимуть громадян до участі в них [5, с. 105]. У контексті боротьби з депутатським абсентеїзмом необхідно вжити заходів, які унеможливлять його прояв, зокрема, слід запровадити ефективні механізми відповідальності за неучасть у голосуваннях та прогули.

Разом з тим, на думку дослідників, зусилля слід спрямовувати не лише на подолання абсентеїзму як явища, а передусім на подолання політичної відстороненості громадян від інститутів влади та політичного життя [8, с. 159]. Відчуження від політичної сфери зумовлює не лише низький рівень участі у громадському житті, але й безпосередньо породжує абсентеїзм. У більшості випадків абсентеїзм є наслідком втрати інтересу суспільства до політики, незважаючи на те, що політична активність є одним з ключових елементів ефективного функціонування демократичної держави.

Таким чином, попри те, що вибори є ключовим інститутом демократичного ладу, який забезпечує легітимацію влади та функціонування політичної системи, значна частина громадян, наділених активним виборчим правом, не реалізує його, утримуючись від участі у виборах (тобто мова йде про прояви виборчого абсентеїзму). У цілому на поширення абсентеїзму впливає сукупність чинників, зокрема: внутрішньо- та зовнішньополітична ситуація, тип виборчої системи, вид виборів, рівень загальної та правової обізнаності громадян, наявність або відсутність довіри до органів влади, соціально-демографічні характеристики виборців (вік, стать), а також специфіка періоду проведення виборів, наявність загроз здоров'ю (наприклад, пандемій) чи індивідуальні життєві обставини.

На сучасному етапі абсентеїзм набув широкого розповсюдження, що ставить під сумнів легітимність виборчих процесів і є загрозою для повноцінного функціонування демократичного ладу. Незважаючи на те, що повністю усунути це явище неможливо, існують інструменти, корті здатні знизити його рівень. Відтак, ефективними заходами є підвищення рівня громадянської освіти та правової культури, зміцнення довіри до державних інституцій, забезпечення прозорості та конкурентності виборчих процесів. Водночас запровадження обов'язковості голосування чи матеріального заохочення участі у виборах може мати зворотний ефект. У цьому контексті йдеться не стільки про необхідність викорінення абсентеїзму, скільки про доцільність активного залучення громадян до участі в суспільно-політичному житті. Адже абсентеїзм є, передусім, наслідком байдужості громадян до діяльності інститутів влади та політичного процесу загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) Уклад. та голов. Ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, ВТФ «Перун». 2005. 1728 с. URL: https://archive.org/details/velykyislovnyk/page/n1/mode/2up (дата звернення: 28.05.2025).

2. Cambridge Dictionary. URL: https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/absenteeism (дата звернення: 28.05.2025).

3. Крижанівська В. І. Студентський абсентеїзм в інформаційному суспільстві: дис. … на здобуття наукового ступеня доктора філософії: 054 Соціологія. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2023. 238 с. URL: https://ekhnuir.karazin.ua/handle/123456789/18070 2up (дата звернення: 28.05.2025).

4. Frantsuz-Yakovets T. Absenteeism in modern law: causes and methods of overcoming it. *Journal of International Legal Communication*. 2023. № 9 (2). С. 27–34. URL: https://jilc.e-science.space/wp-content/uploads/2023/08/JILS-2023-9-2-027-034-Frantsuz-Yakovets.pdf 2up (дата звернення: 28.05.2025).

5. Росенко М. І. Абсентеїзм та його вплив на становлення парламентаризму. Суспільна політика. С. 99–105. URL: https://studies.in.ua/pravo/06.pdf (дата звернення: 28.05.2025).

6. Бучин М. А. Еволюція демократичних принципів виборів та особливості їхньої реалізації в Україні: дис. … на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. 488 с. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/05/dis_buchyn.pdf 2up (дата звернення: 29.05.2025).

7. Корнієвський О., Перегуда Є., Гаврилюк Д. Громадянська освіта як фактор подолання абсентеїзму в Україні. *Політичні дослідження. Політична культура та ідеологія.* 2022. № 1 (3). С. 99–120. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/2786-4774-2022-1-5.pdf 2up (дата звернення: 29.05.2025).

8. Гаврилюк Д. Ю. Абсентеїзм як феномен електоральної культури в контексті демократизації українського суспільства: дис. … на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: 23.00.03 – політична культура та ідеологія. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2015. 239 с. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/41859/Havryliuk_dis.pdf?sequence=1&isAllowed=y 2up (дата звернення: 29.05.2025).

9. Результати виборів Європейського парламенту 6-9 червня 2024 року та їхнє значення для політичного майбутнього ЄС та України. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/rezultaty-vyboriv-yevropeyskoho-parlamentu-6-9-chervnya-20242up (дата звернення: 29.05.2025).

10. Гербут Н. А., Попов О. Д. Абсентеїзм на виборах до європейського парламенту: досвід для України в контексті європейської інтеграції. *Актуальні проблеми політики.* Випуск 72. 2023. С. 34–41. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/72_2023/5.pdf2up (дата звернення: 30.05.2025).

11. Кулеба О., Бучин М. Абсентеїзм як форма низької політичної участі. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Львів. 2011. Випуск 23. С. 98–102. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25769/17-Kuleba.pdf? sequence=1 2up (дата звернення: 30.05.2025).

12. Мущенко Я. О. Електоральний абсентеїзм: причини та мотивація. *Регіональні студії.* 2023. № 33. С. 25–29. URL: http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/33/4.pdf 2up (дата звернення: 30.05.2025).

13. Голосування поза шаблоном. Практичний посібник щодо підвищення обізнаності серед молодих виборців. Рада Європи, 2020. 68 с. URL: https://youth-worker.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/vote_outside_the_box_ukr-1.pdf 2up (дата звернення: 30.05.2025).

УДК 321.01: 323.1: 332.142
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/7

ПОЛІТИКА РЕІНТЕГРАЦІЇ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ: ЗАСАДИ ОСМИСЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПРАВА

REINTEGRATION POLICY IN THE SPHERE OF CULTURE: PRINCIPLES OF UNDERSTANDING IN THE LAW DIGITALIZATION CONTEXT

Радовецька Л.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Навчально-науковий гуманітарний інститут Національної академії Служби безпеки України

У статті досліджується вельми актуальна тема українського воєнного сьогодення – питання політики реінтеграції тимчасово окупованих територій, зокрема її культурного аспекту. Аналізується поняття політики реінтеграції через призму її розуміння як державної діяльності. Розглядається у зв'язку з цим її національне правове регулювання з виокремленням відповідних структурних елементів. Наголошується на інтегральному збірному змісті категорії «реінтеграція», її міждисциплінарності, антиподом чому стали попередні тривалі дезінтеграційні процеси, що безпосередньо актуалізували доцільність проблеми осмислення, розробки та перспектив подальшого впровадження та забезпечення загальної (комплексної) політики реінтеграції в Україні. Виокремлюються теорії, які формують фундамент політики реінтеграції у сфері культури, а саме: теорії культурної ідентичності, соціальної згуртованості та правосуддя перехідного періоду. Такий теоретичний фундамент осмислюється через рівні втручання держави в культурний вимір й проводиться думка щодо доцільності їх адаптації до власне українських реалій, що забезпечить змістову основу для розуміння процесу культурної реінтеграції як такого, що трансформує культурний ландшафт. В цьому контексті вказуються на виключні можливості та компетенцію держави як політичного суб'єкта, її ролі в процесах реінтеграції та подальшого відновлення в Україні. Наголошується на тому, що саме держава за участі інших недержавних суб'єктів/акторів повинна продумати реальні ефективні механізми реалізації інклюзивної, партисипативної, як і чутливої до різноманітних форм культурного самовираження реінтеграційної політики. В цьому контексті зокрема вказується на потенціал цифровізації, яка з огляду на бурхливі процеси, пов'язані з розвитком інформаційних технологій, впливає і на право – невід'ємну складову сучасного життя, універсальний регулятор суспільних відносин, створюючи нові інструменти, технології, середовище комунікації та відкриває нові можливості, які відіграють незамінну роль у формуванні, реалізації та забезпеченні державної політики реінтеграції у сфері культури.
Ключові слова: політика реінтеграції, державна діяльність, культурна ідентичність, соціальна згуртованість, правосуддя перехідного періоду, цифровізація, культурні права.

The article explores a very relevant topic of the Ukrainian military present – the issue of the policy of reintegration of temporarily occupied territories, in particular its cultural aspect. The concept of reintegration policy is analysed through the prism of its understanding as a state activity. In this regard, its legal regulation with the separation of the relevant structural elements is considered. The integral collective content of the category of «reintegration» is emphasized, its interdisciplinarity, the antipode of which was the previous long-term disintegration processes, which directly actualized the expediency of the problem of understanding, development and prospects for further implementation of a general (comprehensive) policy of reintegration in Ukraine. Theories that form the foundation of reintegration policy in the field of culture are highlighted, namely: theories of cultural identity, social cohesion and transitional justice. Such a theoretical foundation is conceptualized through the levels of state intervention in the cultural dimension and the idea of the expediency of their adaptation to the Ukrainian realities themselves, which will provide a substantive basis for understanding the process of cultural reintegration as one that transforms the cultural landscape, is given. In this context, the exceptional capabilities and competence of the state as a political subject, its role in the processes of reintegration and further restoration in Ukraine are indicated. It is emphasized that it is the state, with the participation of other non-state subjects/actors, that must think through real effective mechanisms for implementing an inclusive, participatory, and sensitive to various forms of cultural self-expression reintegration policy. In this context, in particular, the potential of digitalization is indicated, which, given the rapid processes associated with the development of information technologies, also affects the law, an integral component of modern life, as a universal regulator of social relations. In this regard, perspectives for further understanding the digitalization of law in the context of the development and implementation of state reintegration policy are highlighted, namely, substantive and instrumental.
Key words: reintegration policy, state activity, cultural identity, social cohesion, transitional justice, digitalization, cultural rights.

Постановка проблеми. Політика держави як форма стратегічного впливу на різні сфери суспільного життя актуалізує її осмислення різними науками, насамперед соціально-гуманітарними. Це є актуальним й для осмислення політики тимчасово окупованих територій в гуманітарній площині, що є явищем складним, багатогранним процесом, розрахованим на майбутнє, вимагає при її розробці виважених системних дій із застосуванням комплексних міждисциплінарних підходів. Вони охоплюють насамперед політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти, інформаційні, комунікаційні та ідеологічні виміри в їх науковому осмисленні, нормативному закріпленні у відповідних актах політико-правового змісту та спрямування (програмах, стратегіях, рішеннях, курсах, актах «м'якого» права тощо), з урахуванням можливостей їх подальшої реалізації, так і, до перспектив її реалізації та забезпечення.

На процеси реінтеграції в Україні впливає низка чинників різного характеру, передумов, зокрема політичних, економічних, гуманітарних, як і тих, що спричинені бурхливим розвитком цифрових технологій. З огляду на повсюдне насичення сучасного життя такими технологіями, залежності від них в усіх сферах, сприйняття здобутків цифровізації на рівні соціальних і правових цінностей, зокрема прав людини, цифровізаційний ракурс (цифровий розвиток) стає обов'язковим для осмислення майбутнього та управління будь-якими соціальними перетвореннями і процесами, зокрема реінтеграцією та відновленням в Україні.

Водночас, культурний аспект реінтеграції відіграє вирішальну роль у відновленні національної ідентичності, загоєнні соціальних розломів і формуванні почуття тісної приналежності серед громадян. Сфера культури, включно з мистецтвом, національною культурною та історичною спадщиною, літературою, мовою та традиціями, стає визначальною у відновленні колективної пам'яті та спадкоємності, порушених окупацією, особливо в складному культурно та етнічно-неоднорідному суспільстві, політично-строкатому (розмаїтому), постколоніальному, обтяженому різними ідентичностями.

Стан опрацювання цієї проблеми. Питання політики реінтеграції тимчасово окупованих територій є досить новим для вітчизняної науки і практики, тому ці дослідження не мають якихось давніх традицій чи складених

підходів. Питання, які стали предметом наукового інтересу та відповідних наукових осмислень вітчизняними вченими є, зокрема, теоретико-правові аспекти реінтеграції державної політики реінтеграції, висвітлені С. Медяником. Ю. Тукаленко та Є. Мінакова сфокусували свою увагу на дослідженні правових та організаційних засад державної політики реінтеграції. В межах роботи аналітичних груп, які вивчали правові, політичні, соціальні та гуманітарні аспекти політики реінтеграції тимчасово окупованих територій слід згадати прізвища таких дослідників як-от: А. Осипчук, А. Суслова, с. Шулімова, М. Яковлєва. Питання дезінтеграційних процесів як антиподу реінтеграційній діяльності досліджувалися в контексті етнополітичних процесів досліджувалися В. Явір, а тенденції інтеграційних і дезінтеграційних процесів етнічних спільнот у глобалізованому світі стали предметом наукового інтересу А. Паронікяна. Є й поодинокі правові дослідження в у вітчизняній науці, присвячені політиці реінтеграції. Зокрема механізми реінтеграції територій, відторгнутих через окупацію чи спробу аннексії висвітлені в роботах Б. Бабіна. Ю. Тукаленко зосереджував свою увагу на питаннях організаційно-правового спрямування державної політики України щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій. Інструментальний аспект культурної політики реінтеграції. Висвітлені у працях Р. Стеблівського.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас на сьогодні відсутні комплексні правові дослідження державної політики України щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій загалом і культурної сфери зокрема. Таким чином, актуальним видається дослідити підходи до розуміння політики культурної реінтеграції у сфері культури, в контексті чого *за мету статті* авторка ставить аналіз її теоретичних засад, підходів до осмислення в контексті новітніх трендів цифровізації права, виходячи з її розуміння в науково-доктринальних джерелах, національних нормативно-правових актах, тощо з огляду на цифрову трансформацію як базису, передумови та інструменту ефективної реінтеграції українського суспільства.

Поставлена мета дослідження актуалізувала доцільність вирішення таких *завдань* як-от:

– розглянути особливості державних процесів культурної політики в контексті її розуміння як державної діяльності, зокрема й виходячи з аналізу національного законодавства;

– проаналізувати поняття «реінтеграції» як наскрізної інтегральної категорії цього дослідження та поняття «дезінтеграції» як його антиподу та в контексті процесів цифровізації як домінуючого мегатренду сучасної політики України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «державна політика» («публічна політика») є категорією, яка застосовується багатьма науками, насамперед соціогуманітарного спрямування. Цими науками, відповідно, спостерігається використання близьких за значенням термінів і понять. До таких, зокрема, відносяться поняття: «політика», «публічна діяльність», «державна діяльність», «державне управління» тощо. Наукову позицію розуміння державної політики як державної діяльності, зокрема, підтримують науковці-представники науки державного управління, так й інших дотичних до державного управління наук, зокрема й не виключно правової науки. Так, Шаптала Н.К. та Камінська Н.В., які визначають державну політику як цілеспрямовану діяльність органів державної влади для розв'язання суспільних проблем, досягнення та реалізації загальнозначущої мети розвитку суспільства або його окремих сфер [1, с. 58].

Публічна політика – публічна діяльність, репрезентована у публічній сфері активність політичних та неполітичних акторів, які через взаємодію прагнуть реалізовувати власний інтерес. Діяльність держави проявляється у сфері задоволення соціальних запитів, відповідно публічна діяльність здійснюється з метою оптимізації та раціоналізації управлінських рішень [2, с. 108]

Водночас, публічна політика в науці осмислюється як складна система багатьох динамічних і статичних компонент (теорій), навколо яких і відбувається дискусія. Пітер Джон представляє це синтезом інституцій, груп та мереж, екзогенних детермінант, раціональних акторів, ідей [3, с. 154–155]. Інститути, мережі та групи, а також екзогенні детермінанти розуміються як «межі людської діяльності», раціональні люди представляються як «рушійні сили змін і основа людської діяльності», нарешті, ідеї вважаються такими, що «дають мету людським агентам і допомагають їм виражати свої інтереси» [3, с. 154–155]. Власне цифровізація в масштабах українських реалій безпосередньо належить щонайменше до двох з названих компонент – як глобальний мегатренд, зосереджений на розвитку (екзогенна детермінанта), та як відображення порядку денного, потреб і перспектив (ідея).

Державна політика як в контексті діяльності як насамперед людської активності, пов'язаної з комунікацією розуміється науковцями-представниками, які визначають її як діяльнісно-активістський вимір, що виникає на перетині інформаційно-комунікативних, дискурсивних потоків та процесу вироблення рішень публічної політики, де агенти висловлюють свій потенціал дієвості: здатність комунікувати з іншими акторами на принципах співпраці, брати участь у формуванні суспільного дискурсу, самоорганізовуватися задля досягнення наших спільних цілей і брати участь в прийнятті політичних рішень [4, с. 17].

Використання діяльнісного підходу до визначення державної політики простежується й в низці законів України при визначенні відповідних нормативних понять. До таких, зокрема, відноситься й Закон України «Про культуру, у якому дається визначення поняття «державної політики у сфері культури», яка визначається через призму категорії «діяльність». Так, законодавець визначив це як нормативно-правову, регуляторну (адміністративна, економічна, фінансова) та публічну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, спрямовану на забезпечення культурних потреб громадян відповідно до пріоритетів суспільного розвитку [5]. Також визначено, що слід розуміти під діяльністю у сфері культури (культурна діяльність) – це творча, господарська, наукова, бібліотечна, інформаційна, музейна, освітня, культурно-дозвіллєва та розважальна діяльність, спрямована на створення, тиражування, розповсюдження, демонстрування, популяризацію, збереження і використання культурних благ та культурних цінностей для задоволення культурних потреб громадян [5]. Фактично, деталізується зміст діяльності у сфері культури.

Таким чином, за чинним галузевим законодавством державна політика у сфері культури пов'язується з: 1) категорією «державна діяльність»; 2) здійсненням таких видів діяльності, що входять до її змісту – нормативно-правової, регуляторної та публічної; 3) діяльністю сукупності суб'єктів – органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Видами культурної діяльності як об'єктної сфери державної діяльності у сфері культури, тобто тих суспільних відносин, з приводу яких вона здійснюється і спрямовується діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, є: творча, господарська, наукова, бібліотечна, інформаційна, музейна, освітня, культурно-дозвіллєва та розважальна діяльність.

Змістом такої державної діяльності є створення, тиражування, розповсюдження, демонстрування, популяризація, збереження і використання культурних благ та культурних цінностей для задоволення культурних потреб громадян. Відповідно, базис предметного поля правової

діяльності в сфері культури складають *конкретні культурні блага і потреби громадян*. Саме вони виступають тими цінностями, на яку спрямовуватиметься потенціал державної політики у сфері культури, які виражені через культурні права громадян і закріплені низкою нормативно-правових актів універсального характеру, так і національного.

Загалом культурні права – це такі права, що забезпечують можливості вільного духовного розвитку особистості і суспільства. Зокрема, за Конституцією України до культурних прав і свобод відносять: право на освіту (ст. 43, 51, 53); право на технічну, художню та наукову творчість (ст. 54); право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54); право на використання здобутків культури та мистецтва (ст. 54).

«Культурна політика» в науковій доктрині розуміється як один з різновидів державної (публічної) політики, тобто сукупності дій, які затверджені й реалізуються урядом в певному порядку (національними та/або місцевими органами влади і місцевого самоврядування). Публічна політика у будь-якій сфері заснована на певних принципах і правилах [6, с. 1].

Враховуючи ці нормативно-закріплені визначення, а також відповідні науково-доктринальні праці теоретико-правового спрямування, в контексті предмету даного наукового дослідження керуватимемось розумінням державної політики реінтеграції тимчасово окупованих територій через призму поняття *державної діяльності* (державного керування, врядування), що здійснюється компетентними органами держави у взаємодії з інститутами громадянського суспільства, як сукупності основоположних принципів, завдань, рішень, функцій держави у відповідній сфері [7, с. 17], що проявляється на практиці в основних напрямках діяльності, стан і перспективи якої сьогодні зумовлюються цифровізацією. Такий підхід може бути використаним в подальшому серед основних методологічних інструментів, оскільки саме потенціал поняття «державна діяльність» дає змогу гармонізувати його зміст відповідно до потреб цього дослідження.

Саме через категорію державної діяльності в контексті розкриття її змісту логічно вкладається її інструментальне сприйняття. Висновки з дослідження політичного спрямування зокрема, є підтвердженням цьому вважаючи, що нація – це соціальний конструкт, важливим аспектом якого є культура, тому тільки через грамотну культурну політику Україна зможе реінтегрувати тимчасово окуповані території. В іншому випадку велика частина українських громадян перманентно відчуватимуть депривацію і неприйняття української влади, що буде провокувати подальші конфлікти [8, с. 45].

Іншим ключовим визначальним поняттям культурної політики як державної діяльності, що потребує виокремлення і додаткового розгляду, в т.ч. з методологічних підходів в цьому дослідженні, є поняття *реінтеграції,* що наповнить цю діяльність додатковим змістом.

Про осмислення державної політики України з питань тимчасово окупованих територій як багатоаспектного явища міждисциплінарного й міжгалузевого характеру стверджували відомі вчені-юристи, акцентуючи на потребі в залученні міждисциплінарних зв'язків та доцільності її осмислення в контексті відновлення, збереження та зміцнення миру й територіальної цілісності України [1, с. 65] – осмислення, фактично, з позицій безпекової державної діяльності.

Категорія «реінтеграція» має складний збірний міждисциплінарний зміст, яким охоплюються політичні, правові, соціологічні, психологічні, інформаційні аспекти тощо. Для потреб цього дослідження зупинимося більш детально на політико-правових питаннях, вирішення яких надасть змогу сформувати політико-правовий орієнтир для подальшої державної діяльності в цьому напрямку, подолати фрагментацію політики держави щодо окупованих територій. Важливим при цьому є застосування системного комплексного підходу до її формування з орієнтиром на те, що кінцевими бенефіціарами, стейкхолдерами та цільовою аудиторією є громадяни окупованих територій [9]. В демократичній правовій державі, яка загальними засадами конституційного ладу визначила та закріпила принцип верховенства права, саме на відновлення їх прав повинен спрямовуватися потенціал різних акторів (суб'єктів) публічної політики реінтеграції: держави і громадянського суспільства.

З методологічних засад за доцільне видається згадати про дезінтеграційні процеси, що безпосередньо актуалізували проблему розробки та впровадження загальної політики реінтеграції в Україні. Так, сучасною політичною доктриною запропоновано інтегративне визначення етнополітичної інтеграції/дезінтеграції держави як багаторівневого, діалектичного процесу: об'єднання/роз'єднання етнополітичної системи (етнополітичної спільноти (етносу, нації), держави, міждержавного (наддержавного) об'єднання) [10, с. 135].

Так, визначення поняття «реінтеграція» міститься в документах Міжнародної організації з міграції, під яким розуміють повторне включення людини в соціальну групу чи процес [11]. Реінтеграція представляє собою фактично повторну соціалізацію людини. Це може бути як включення мігранта в суспільство країни його походження чи місця проживання, чи ж повторне включення громадян в життя суспільства в результаті розв'язання конфліктів та процесів деокупації. Тобто, реінтеграція – це процес повернення громадян до соціального, культурного, економічного та політичного життя країни, звідки вони походять.

Культурна реінтеграція в контексті політики як державної діяльності може розглядатися як *процес, як стратегічна мета та як результат такої діяльності*. Вихідним має бути розуміння реінтеграції як об'єднання всього суспільства на підґрунті модернізованої системи цінностей і спільного бачення майбутнього, а очікувані результати, мають стосуватися, у першу чергу, *декомунізації суспільної свідомості і зміни системи цінностей, формування громадянської ідентичності* [12].

В контексті реінтеграції як стратегічної мети державної діяльності культурна політика може розглядатися як інструмент діяльності щодо реінтеграції, таким чином розвиваючи інструментальний підхід у її реалізації, оскільки культура – потужний і надійний інструмент для об'єднання. Це не про швидкість, простоту, однак про необхідність щодо подальшого існування і розвитку держави. Це про спільний всеукраїнський дискурс, про гетерогенність і пошук спільних рішень, про творення колективної ідентичності [8, с. 45].

Культурна реінтеграція повинна запропонувати можливості найбільш повної та гармонійної особистісної самодостатності та самореалізації та супроводжуватися відповідними державно-правовими заходами, підкріплювані необхідними політичними рішеннями, які сприятимуть миру та сталому розвитку. В культурно-розмаїтому суспільстві, з наявністю різних ідентичностей, до якого відноситься й Україна, до формування політики реінтеграції слід підходити особливо виважено, з урахуванням різних потреб та інтересів її громадян та ціннісного фундаменту України як держави та пов'язаними з ними культурними цінностями та потребами.

Фундамент політики культурної реінтеграції утворює органічне поєднання *теорій культурної ідентичності, соціальної згуртованості та правосуддя перехідного періоду* та їх належна адаптація до українських воєнних та пост-воєнних реалій.

Теорія *культурної ідентичності* ґрунтується на засадах важливості спільних культурних елементів у формуванні колективної ідентичності, що має вирішальне

значення для національної єдності. В цьому контексті заслуговують на увагу висновки про те, що ідентичність – це, передусім, *набір переконань і способу життя*, а не етнічна чи статева приналежність. Згідно аргументів Ф.Фукуями, краще вживати поняття «кредо-ідентичність» (creedalidentity), «кредова національна американська ідентичність», яка будується не на расовій, релігійній чи етнічній приналежності, а на певних *переконаннях і цінностях*. Відповідно, політика ідентичності має спиратися на стратегії *інкультурації, прищеплення і засвоєння визнаних цінностей* [13, с. 283].

Відтак культурними українськими цінностями є не лише матеріальні культурні цінності у формі культурної, в т.ч. археологічної спадщини, однак власно в аспекті культури – це ті цінності, а саме права і свободи, як майнові, так і немайнові, якими охоплюються визначені в конституції права людини, зокрема культурні права: на освіту, духовні – право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України), невикривленої історії та української мови як національного культурного спадку та надбання, які є свідченням унікальності національної української ідентичності, а також українські історичні традиції політичних прав і свобод, які в контексті культурних прав є інструментами реалізації культурних прав і свобод (ст. 37 Конституції України).

Теорія *соціальної згуртованості* акцентує на ролі культури у зміцненні взаєморозуміння та солідарності між різними групами в соціально-неоднорідному суспільстві. Вона вигідно вирізняє соціум, будучи однією з його конкурентних переваг, формує запас міцності, стійкості економічної системи та сприяє більш повному використанню накопиченого людського і соціального капіталу, демонструє нову якість економічного і соціального розвитку [14, с. 21].

Враховуючи, що стратегічною ціллю державної регіональної політики до 2027 р. встановлено «формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному екологічному, безпековому та просторовому вимірах, у зв'язку з цим в контексті теорії соціальної згуртованості виокремлено оперативні цілі та завдання у реалізації стратегічної цілі щодо формування згуртованої держави. Так, в межах стратегічної цілі щодо «Формування єдиного освітнього, інформаційного, культурного простору України» з-поміж інших визначено: – створення єдиного мовно-інформаційного простору; – формування української громадянської ідентичності населення на основі суспільно-державних (національних) цінностей шляхом розвитку загальнодержавної системи національно-патріотичного виховання; – створення умов для ефективного використання економічного потенціалу культурної спадщини; – збереження культурної спадщини та захист традиційного характеру середовища [15, с. 205].

Оскільки ключовою метою перехідного правосуддя є зміцнення суспільної довіри по обидва боки лінії розмежування та досягнення довгострокового миру [16, с. 16], *правосуддя перехідного періоду* з позиції його теоретичних підвалин та стратегічної мети дозволяє розвинути потенціал політики культурної ідентичності з урахуванням необхідності примирення з минулим і доцільності відновлення, в т.ч. культурних прав, які могли бути порушені під час окупації. Перехідне правосуддя складається, як відомо, з п'яти базових компонентів: 1) розслідування злочинів; 2) забезпечення права на правду (збір свідчень жертв та свідків, проведення тематичних досліджень, документування); 3) відшкодування збитків (грошові компенсації, відшкодування вартості втраченого житла, медична та психологічна підтримка, офіційні публічні вибачення, відкриття музеїв та меморіалів); 4) інституційні реформи (в першу чергу, в сфері безпеки та правосуддя, зокрема люстраційні процеси); 5) національні консультації [17, с. 2].

В контексті культурної реінтеграційної політики досить суттєвою проблемою є проблема *культурного розмаїття*. За основу вирішення проблеми культурного розмаїття в демократичних суспільствах Томасом Маєром була розроблена модель, яка визначає, у який спосіб держава може втручатися в культуру. ЇЇ, як видається, можна взяти за орієнтир і, адаптувавши до потреб України, у подальшому використати як модель. В основі цієї моделі знаходиться насамперед політична культура, яка є підґрунтям можливостей державного втручання в культуру, оскільки саме політичні права і свободи, як і цінності політичної культури, є інструментом реалізації культурних прав.

Так, він розрізняє три рівні сучасної політичної культури. Відповідно до цієї моделі культура діє на рівнях, де правила, норми, цінності, звички та інтелектуальні тренди суттєво відрізняються один від одного: як способами діяльності, так і на рівні взаємодії одне з одним, оскільки не втрачають властивості автономності. Він, зокрема, виокремлює:

1. Рівень метафізичного сенсу («способи віри»). Орієнтації тут знаходяться в центрі всіх світоглядів і релігій, пропонуючи способи, як в індивідуальній, так і колективній формах бути впевненими у сенсі життя.

2. Індивідуальний в поєднанні з колективним способами життя, тобто спосіб життя на повсякденному культурному рівні («шляхи життя»). Цей рівень передбачає щоденні практики, звички, життя, етику, ритуали, етикет, естетику життя, харчові звички та їх застосування в повсякденному житті, в рутинному житті якоїсь культури.

3. Рівень спільного життя різних людей в одному суспільстві та політичній громадській структурі на основі фундаментальних цінностей і основних прав_(«способи спільного життя») [18, с. 35–37].

Адаптувавши запропоновану модель Томаса Маєра можна зробити певні узагальнення, сформулювавши вимоги, засновані на базових цінностях з урахуванням потреб спільного життя (3-й рівень), мають бути організовані таким чином, щоб люди, які спільно проживають (2-й рівень), враховували метафізичний сенс життя людини з її духовними очікуваннями (рівень 1). В сучасних ринкових демократіях задля забезпечення найбільш широких, в т.ч. культурних можливостей, правовому регулюванню піддається лише третій рівень, на двох інших рівнях він перебуває в площині соціального регулювання – а саме регулюється за допомогою інших соціальних регуляторів як-от: релігії, моралі, політичних норм, звичаїв, традицій, корпоративних норм, тощо, які не обов'язково мають позитивний характер, і, оскільки держава не впливає на їх формування та не бере участі у їх гарантуванні з огляду на їх природу, то, відповідно ці соціальні регулятори фактично відіграють допоміжну роль у формуванні державної політики, лише сприяючи їй.

Основні цінності з цих трьох рівнів, в основі яких лежить «базовий стандарт вільних суспільств» – а саме ідеї свободи, справедливості та солідарності, при розробці державної політики є для демократичних режимів нормативними орієнтирами, і ці цінності мають бути врегульовані, гарантовані та захищені, а у випадку порушення – відновлені у правовий спосіб. Ці цінності в сучасних цивілізаціях, відповідно до європейської правової традиції, яка хоч і передбачає індивідуалістичний підхід до прав людини, однак вбачає цінність та цивілізаційні надбання в культурному розмаїтті. Так, на міжнародному рівні, як і європейському й рівнях окремих країн, ці цінності знаходять свій прояв в фундаментальних правах і свободах людини, зокрема і культурних, а також новітніх інформаційних [19] (що включає права меншин, свободи переконань, свободи слова тощо), а також встановлюючи межі їх реалізації.

Відповідно правила, створені на рівні 3 є сутнісними уявленнями конкретної людини про її цінності, є сенсом

її життя, враховуючи індивідуальний і колективний спосіб життя не повинні допускати порушень прав інших осіб, однак враховувати різноманітні потреби за інтереси всіх членів суспільства. Таким чином можна визначити, на якому рівні інтеграційна політика повинна наближатися до культурної гетерогенності, максимально повно враховуючи різні ідентичності.

У демократичному суспільстві з культурним розмаїттям фундаментальні цінності, втілені в основних правах, є вирішальними для формування політики інтеграції та одночасно своєрідним орієнтиром та, виходячи з національного нормативно-правового регулювання, стратегічною метою.

Органічне поєднання вищезаначених теорій та моделі втручання держави в культурний вимір з гармонійною адаптацією до власне українських реалій забезпечують змістову основу для розуміння процесу культурної реінтеграції як такого, що не лише відновлює, а й трансформує культурний ландшафт, держава ж як єдиний суб'єкт, що наділений державно-владними повноваженнями і володіє виключними можливостями та компетенцією, повинна продумати реальні ефективні механізми реалізації інклюзивної, партисипативної як і чутливої до різноманітних форм культурного самовираження реінтеграційної політики. Тому гармонійне поєднання трьох зазначених теорій в сучасній реінтеграційній політиці, як видається, може мати практичну значущість як при її формуванні, так і реалізації й забезпеченні.

При цьому особливо перспективними в реалізації за забезпеченні державної політики реінтеграції у сфері культури можуть стати досягнення, пов'язані із розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, а саме досягнення у царині цифровізації.

Цифровізація як домінуюча тенденція, актуальна реальність, незворотна перспектива розвитку сучасного інформаційного суспільства створює нові інструменти, технології, середовище комунікації та своєрідний життєвий простір, які відіграють незамінну роль у формуванні, реалізації та забезпеченні усіх соціальних процесів в Україні.

Висновок. Державну політику реінтеграції тимчасово окупованих територій в сфері культури найбільш доцільно розглядати через призму поняття державної діяльності, що здійснюється компетентними органами держави у взаємодії з інститутами громадянського суспільства, як сукупності основоположних принципів, завдань, рішень, функцій держави, перспективи якої з урахуванням сучасного розвитку інформаційного суспільства лежать у площині розвитку діджиталізації – новітньому інструменту, який відкриває нові позапросторові можливості, зокрема й права.

Фундамент політики культурної реінтеграції утворює органічне поєднання теорій культурної ідентичності, соціальної згуртованості та правосуддя перехідного періоду з їх належною адаптацією до українських воєнних та пост-воєнних реалій. Органічне поєднання вищезаначених теорій та моделі втручання держави в культурний вимір з гармонійною адаптацією до власне українських реалій забезпечують змістову основу для розуміння процесу культурної реінтеграції.

Цифровізація як новітній тренд відкриває в процесах реінтеграції насамперед нові можливості. Створюючи нові інструменти, технології, середовище комунікації та своєрідний життєвий простір, вона має значний потенціал в формуванні, реалізації та забезпеченні політики реінтеграціїї у сфері культури, об'єднуючи і повертаючи українців додому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаптала Н.К., Камінська Н.В. Державна політика України з питань тимчасово окупованих територій: проблеми концептуалізації в сучасному науковому дискурсі. *Filosofs'kì ta metodologìčnì problemi prava*. № 1 (23). 2022. С. 57–69.
2. Пухкал О.Г., Гомоляко О.В. Публічна та державна політика: єдність та відмінності. *Інвестиції: практика та досвід.* № 24. 2017. С. 106–112.
3. John, P. Analyzing public policy. Routledge. 2013. 224 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203136218
4. Філіпчук В. О., Постригань Г.Ф. Сучасні підходи до визначення публічної політики. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса, Сер.: Політичні науки.* 2021. С. 13–18.
5. Про культуру: Закон України № 2778-VI від 14.12. 2010 URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 10.05.2025).
6. Колісниченко Н.М. Основні принципи реалізації культурної політики в Європі та завдання для України. *Державне будівництво.* № 2. 2020. С.1–17. https://periodicals.karazin.ua/db/article/view/19168/17451.
7. Тихомиров Д.О. Теоретико-правові засади державної політики у сфері цивільної безпеки в Україні. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня д. ю. н. за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень, Київ, НАВС, 2021, 38 с.
8. Стеблівський Р. Культурна політика України як інструмент реінтеграції Донецької та Луганської областей. URL: https://spa.ukma.edu.ua/news-and-events/kulturna-polityka-ukrainy-iak-instrument-reintehratsii-donetskoi-ta-luhanskoi-oblastey/ (дата звернення: 28.04.2025).
9. Політика щодо прифронтових, звільнених та окупованих територій Донбасу з метою їх реінтеграції. Дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», «Thinking tank Fund Supporting policy Research», Міжнародний фонд «Відродження». URL: https://dif.org.ua/article/politika-shchodo-prifrontovikh-zvilnenikh-ta-okupovanikh-teritoriy-donbasu-z-metoyu-ikh-reintegratsii (дата звернення: 28.04.2025).
10. Явір В.А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт: монографія. Київ: Логос, 2018. 468 с.
11. European University Institute. Return Migration and Development Platform. 2011. URL: www.eui.eu/Research/Library/ResearchGuides/Economics/Statistics/DataPortal/DReMM#Howtoaccessdata (дата звернення: 3.05.2025).
12. Топалова С., Українець О. Реінтеграція окупованих територій: інформаційна складова. Розміщено на ресурсі аналітичного ценру «Обсерваторія» Реінтеграція окупованих територій: інформаційна складова | Аналітичний центр «Обсерваторія демократії» (od.org.ua).
13. Танчер В.В. Культурна ідентичність в полікультурному суспільстві. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. Випуск 4. 2019. С. 271–285.
14. Колот А. Соціальна згуртованість як доктрина забезпечення стійкості розвитку суспільства в умовах глобальних викликів. *Україна: аспекти праці*. № 7. 2009. С. 11–19.
15. Дейнеко О.О. Соціальна згуртованість як категорія державної політики: особливості конструювання в українському законодавстві. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. № 2 (49). Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2021. С. 198–214.
16. Осипчук А., Суслов А., Шулімов С., Яковлєв М. Політики реінтеграції тимчасово окупованих територій: моделі, сценарії, дискусії, досвід. Аналітичний звіт. 38 с. URL: https://spa.ukma.edu.ua/analytics/reintegration-policies/ (дата звернення: 1.05.2025).
17. United Nations. Guidance Note of the Secretary-General: United Nations Approach to Transitional Justice. 2010. https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010 FINAL.pdf.
18. Christian Henkes ve diğerlereri. SOSYAL DEMOKRASİ EL KİTABI 5 Yayımlayan: Friedrich Ebert Vakfı Siyaset Akademisi Birim. Entegrasyon, Göç ve Sosyal Demokrasi. Friedrich Ebert Vakfı Siyaset Akademisi Birimi Bonn, Şubat 2011, Türkçe baskı: İstanbul, Aralık 2020. 156 p. ISBN 978-3-86872-606-0
19. Тихомиров О. О. Права людини: інформаційний вимір : монографія / О. О. Тихомиров. – Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. – 304 с.

УДК 343.9: 004.49
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/8

«ЦИФРОВИЙ СУВЕРЕНІТЕТ» ФРАНЦІЇ ТА ЮРИДИЧНЕ ПІДГРУНТЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ КІБЕРБЕЗПЕКИ

FRANCE'S "DIGITAL SOVEREIGNTY" AND THE LEGAL BASIS OF THE NATIONAL CYBERSECURITY STRATEGY

Санжарова Г.Ф., старший викладач кафедри романської філології
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Бак В.І., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Санжаров В.А., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Стаття присвячена дослідженню особливостей, інституційного та законодавчого наповнення французької концепції кібербезпеки. Можна стверджувати, що Французька республіка займає чільне місце серед лідерів в області розробки та впровадження сучасних практик кібербезпеки. Відзначено, що головною ознакою французького механізму запобігання злочинності в умовах глобалізації електронних комунікацій є високоцентралізована система національного управління кібербезпекою. Автори вважають, що позиція Французької республіки в галузі кібербезпеки базується на семи ключових принципах: 1) покращення захисту інформаційних систем країни; 2) відбиття кібер-атак шляхом нарощування обороноздатності та стійкості до зловмисної активності в Інтернеті; 3) захист доступності і цілосності Інтернету; утвердження та здійснення цифрового суверенітету Франції; 4) більш ефективне реагування кримінального правосуддя на кіберзлочинність; запобігання поширенню шкідливих онлайн-програм і методів; 5) розвиток і просування суспільної культури інформаційної безпеки; 6) участь у розбудові безпечної та надійної цифрової Європи; 7) підтримка міжнародних дій щодо колективного управління та контролю над кіберпростором. Відзначено, що результатом реалізації французької стратегії кібербезпеки стало визнання країни як «ключової кібердержави» в Групі урядових експертів ООН (UN GGE) із сприяння відповідальній поведінці держав у кіберпросторі в контексті міжнародної безпеки. Зроблено висновок, що Французька республіка постійно і наполегливо дбає про захист та реалізацію свого «цифрового суверенітету», в країні створено дієву систему для розвитку та підтримки сектору кібербезпеки, завчасна імплементація новітніх технологій сприяла запровадженню системи кібербезпеки, яка, як показала остання Олімпіада, здатна протидіяти сучасним викликам та кіберзагрозам.

Ключові слова: кримінальне право, кіберпростір, кібербезпека, кіберзлочин, Стратегія кіберзахисту та кібербезпеки, Національне агентство з безпеки інформаційних систем.

The article is devoted to the study of the features, institutional and legislative content of the French concept of cybersecurity. It can be argued that the French Republic occupies a prominent place among the leaders in the development and implementation of modern cybersecurity practices. It is noted that the main feature of the French mechanism for preventing crime in the context of the globalization of electronic communications is a highly centralized system of national cybersecurity management. The authors believe that the position of the French Republic in the field of cybersecurity is based on seven key principles: 1) improving the protection of the country's information systems; 2) repelling cyber-attacks by increasing defense capabilities and resilience to malicious activity on the Internet; 3) protecting the accessibility and integrity of the Internet; asserting and exercising France's digital sovereignty; 4) more effective criminal justice response to cybercrime; preventing the spread of malicious online programs and methods; 5) developing and promoting a public culture of information security; 6) participating in the construction of a safe and secure digital Europe; 7) supporting international actions for the collective management and control of cyberspace. It was noted that the implementation of the French cybersecurity strategy resulted in the country being recognized as a 'key cyberstate' by the UN Group of Governmental Experts (UN GGE) on Promoting Responsible Behavior of States in Cyberspace in the Context of International Security. It was concluded that the French Republic is constantly and persistently concerned with the protection and implementation of its 'digital sovereignty', an effective system has been created in the country for the development and support of the cybersecurity sector, and the early implementation of the latest technologies has contributed to the introduction of a cybersecurity system, which, as the recent Olympic Games showed, is capable of countering modern challenges and cyber threats.

Key words: Criminal Law, Cyberspace, Cybersecurity, Cybercrime, Cyberdefence and Cybersecurity Strategy, National Agency for the Security of Information Systems.

Актуальність. Реагування на зростання кількості, інтенсивності та складності загроз, ризиків і вразливостей через нестримний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій в останні роки стало національним пріоритетом Французької республіки. Масова цифровізація сучасних суспільств створює серйозні проблеми для управління, включаючи недобросовісну конкуренцію та шпигунство, дезінформацію та пропаганду, тероризм і злочинність. Кібертехнології змінюють традиційні відносини між державами, недержавними суб'єктами та приватним сектором, цифрові зв'язки та технологічні інновації тепер є невід'ємною частиною сучасних стратегій влади, сприяють зростанню влади нових приватних суб'єктів, які можуть кинути виклик традиційній суверенній владі держав. Протягом 2024 року Національне агентство з безпеки інформаційних систем (ANSSI) обробило на 15% більше подій безпеки ніж у попередньому році – 4386 (3004 повідомлень та 1361 інцидент) [1, с. 5; 2]. Глобальною щоденною небезпекою для всіх французьких організацій стала загроза, яку створює екосистема кіберзлочинців, яка в першу чергу характеризується атаками програм-вимагачів та витоками даних. Серед жертв програм-вимагачів, відомих Національному агентству з безпеки інформаційних систем, особливо постраждали бізнес структури (37%), місцеві органи влади (17%), вищі навчальні заклади (12%) і стратегічні компанії (12%), часто з дуже серйозними наслідками для їх діяльності, репутації та безперервності бізнесу [3]. Спостерігалося збільшення низькотехнологічних, але резонансних атак. Наприклад, кількість розподілених атак типу «відмова в обслуговуванні» (DDoS) проти об'єктів у Франції зросла вдвічі порівняно з 2023 роком, причому під час Олімпій-

ських Ігор цей показник зріс. Французька кіберекосистема гідно впоралася з «олімпійським викликом»: жодна з кібератак не вплинула на проведення заходу [1, с. 7–8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У 2018 р. було запроваджено «Європейську директиву про безпеку мереж та інформаційних систем» («Network and Information System Security», NIS), яка має на меті забезпечити високий спільний рівень безпеки інформаційних систем Європейського Союзу [4]. Правознавці, як зарубіжні (С. Шміц-Берндт, П. К'яра, с. Романюк, М. Манжікян та інші) [5, с. 289–311; 6], так і вітчизняні (М.О. Мацелик, О.А. Павлюх, Г.Ф. Санжарова та інші) [7, с. 219–227; 8, с. 71–73; 9, с. 28–30] все частіше звертаються як до проблеми імплементації спільного кібербезпекового законодавства, вивчення досвіду протидії кіберзлочинності на національному інституційно-законодавчому рівні окремих країн. Національна стратегія кібербезпеки Французької республіки поступово еволюціонувала від оборонної доктрини «активного захисту» до доктрини «наступальних кіберспроможностей» [10; 11, с. 62–72], вивчення цього процесу безумовно потребує дослідницької уваги.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей, інституційного і законодавчого наповнення та реалізації французької концепції кібербезпеки.

Виклад основного матеріалу. Сектор інформаційно-комунікативних технологій постійно зміцнює своє значення для орієнтованої на послуги сучасної французької економіки (80% економіки покладається на інформаційні мережі чи ІТ-послуги). У 2012 році реальному вираженні загальний дохід від сектору електронних комунікацій у Франції перевищив 50 мільярдів євро (понад 4,5% ВВП), це є третім за величиною показником у ЄС [10, с. 3]. Рівень проникнення інтернету станом на 2019 рік (92,3%) перевищив середній показник по ЄС (90,4%), інфраструктурою фіксованого широкосмугового доступу покрито 100% території країни [11, с. 62]. Вражаюче зростання цифрової економіки та інформаційно-комунікаційної інфраструктури Франції значною мірою є результатом урядової «Програми майбутніх інвестицій» («Investissements d'Avenir») 2010 року, яка включала початковий фонд у розмірі 35 мільярдів євро для державних інвестицій у технологічні та промислові проекти, а потім додаткові 12 мільярдів євро у 2013 році. Значні інвестиції були спрямовані на цифрову економіку: 69 мільйонів євро на дослідження хмарних обчислень, 83 мільйони євро на проекти «розумних мереж» та 70 мільйонів євро на розробку високошвидкісних (30 Мбіт/с) широкосмугових інтернет-супутників. Одним з головних завдань реформи державної політики було надання пріоритету цифровому адмініструванню. За даними Євростату у 2013 році 60% населення Франції використовували Інтернет для отримання доступу до державних послуг (податкові надходження, соціальні виплати, запити на адміністративні документи тощо), майже 30% податкових звітів про надходження було подано через онлайн-сервіси [10, с. 6–7]. Один з проектів реіндустріалізації країни спрямований на розвиток кібербезпеки у Франції [3].

Огляд кіберзагроз 2024 року зазначив, що минулий рік характеризувався постійним тиском як на національну екосистему кібербезпеки, так і на найважливіші інформаційні системи. Зловмисники (хакери), яких вважають пов'язаними зі стратегічними інтересами Росії, проводили атаки, керуючись насамперед пошуком інформації, яка могла б підтримати їхні військові чи дипломатичні зусилля [12]. Франція атрибувала кілька кібератак Fancy Bear проти французьких інтересів, державних служб, приватних компаній з 2021 року, організаторам Олімпійських та Паралімпійських ігор 2024 року російській службі військової розвідки (ГРУ) [1, с. 7–9; 3, с. 14–19]. Вважається, що раніше ГРУ було причетне до кібератаки на TV5 Monde у 2015 році, а також до спроби дестабілізації виборчого процесу у Франції у 2017 році. Зловмисники (хакери), яких вважають пов'язаними зі стратегічними інтересами Китаю, опікувались насамперед інтересами стратегічної та економічної розвідки [13].

Підхід Франції до побудови національної кібербезпеки зосереджується на мобілізації різноманітних ресурсів не лише урядом, але й громадянським суспільством, пріоритетом для посилення стійкості основних електронних послуг і кібербезпекових систем у Франції є співпраця між державою, приватним сектором і громадянським суспільством. Загалом ця позиція Французької республіки базується на семи ключових принципах: 1) покращення захисту інформаційних систем країни; 2) відбиття кібератак шляхом нарощування обороноздатності та стійкості до зловмисної активності в Інтернеті; 3) захист доступності і цілосності Інтернету; утвердження та здійснення цифрового суверенітету Франції; 4) більш ефективне реагування кримінального правосуддя на кіберзлочинність; запобігання поширенню шкідливих онлайн-програм і методів; 5) розвиток і просування суспільної культури інформаційної безпеки; 6) участь у розбудові безпечної та надійної цифрової Європи; 7) підтримка міжнародних дій щодо колективного управління та контролю над кіберпростором [11, с. 63].

Франція підписала Будапештську конвенцію про кіберзлочинність 2001 року; Республіка розглядає використання Інтернету терористами як глобальну проблему, яка потребує інноваційних міжнародних рішень: використання новітніх технологій (включаючи штучний інтелект та машинне навчання) для прискорення ідентифікації зловмисного контенту. Країна співпрацює в тісному партнерстві з ООН (включаючи ініціативу «Технології проти тероризму») та ЄС.

Як політичний пріоритет «кібербезпека» була визначена у червні 2008 р. у третій Білій книзі французького уряду про оборону та національну безпеку (численні посилання на «кібератаки» і навіть «кібервійну/кібервійни»). Документ містив комплексний 15-річний стратегічний план, який передбачав суттєвий перегляд безпеки та оборони Франції від тогочасної пасивної оборонної стратегії до «глибокої активної оборонної стратегії», що мала поєднувати внутрішній захист систем із постійним спостереженням, швидким реагуванням і наступальними діями, підтримуючи зусилля, спрямовані на розвиток наступальних кіберспроможностей. «Біла книга» окреслила чотири ключові сфери забезпечення національної безпеки, які потребували особливої уваги та інвестицій у «довгостроковій перспективі»: 1) визначення загальної концепції, яка включала б всі дії у можливій кібервійні; 2) розробка спеціалізованих засобів (мережева цифрова зброя, технічна та операційна лабораторія тощо); 3) формулювання доктрини наступальних можливостей кібервійни (планування, виконання, оцінка дій); 4) запровадження відповідної та регулярно оновлюваної підготовки персоналу спеціалізованих підрозділів [14].

Національним органом безпеки та захисту французьких інформаційних систем, який відстежує, виявляє та координує реакцію на кібератаки, є створене у липні 2009 року Національне агентство з безпеки інформаційних систем (Agence nationale de la sécurité des systèmes d'information, ANSSI) (Указ № 2009–834 від 7 липня 2009 р.), яке безпосередньо підпорядковане Голові Генерального секретаріату з питань національної оборони та безпеки (Secrétariat général de la défense et de la sécurité nationale, SGDSN) і діє під керівництвом Прем'єр-міністра (Закон № 2013–1168 від 18 грудня 2013 р.) [15]. Бюджет цієї організації складав приблизно 20 мільйонів євро на рік у другій половині 2010-х рр. (наразі 29 млн.), а кількість співробітників зросла за цей період майже вдвічі [12]. Гендиректором ANSSI з 04.01.2023 р. є Вєнсан Стрю-

бель. В 2011 році ANSSI розробила «Стратегію кіберзахисту та кібербезпеки», яка проголосила чотири стратегічні цілі для Франції: 1) стати глобальною державою кіберзахисту, доєднавшись до кола основних держав у цій галузі, але зберігши власну автономію; 2) захищати свободу прийняття рішень у Франції шляхом захисту суверенної інформації, запобігати втручанню у виборчі процеси; 3) покращити безпеку цифрових продуктів і послуг, запобігати поширенню шкідливих онлайн-програм і методів; підвищити кібербезпеку національних критичних інфраструктур; 4) сприяти загальній безпеці в кіберпросторі [11, с. 63; 16].

Французька позиція з кібербезпеки поступово уточнювалась та деталізовувалась в серії подальших документів та оглядів: 1) «Біла книга з питань оборони та національної безпеки» 2013 року («White Paper on Defense and National Security», Міністерство Оборони) [17]; 2) «Національна стратегія цифрової безпеки» 2015 року («National Digital Security Strategy», Прем'єр-міністр, 2015); 3) «Стратегічний огляд оборони та національної безпеки» за 2017 рік («Defense and National Security Strategic Review», Міністр Європи та закордонних справ); 4) «Стратегічний огляд кіберзахисту» 2018 року («The Strategic Review of Cyber Defense», Генеральний секретаріат оборони та національної безпеки,). У кожному з нормативних документів національні цілі кібербезпеки залишалися в основному незмінними: забезпечення національного цифрового суверенітету та сильної відповіді проти кібер-зловмисних дій; створення системи інформування та залучення широкої громадськості, бізнесу та промисловості; перетворення цифрової безпеки на конкурентний актив для французьких компаній; та зміцнення позицій Франції на міжнародному рівні [11, с. 67].

У лютому 2018 року «Стратегічний огляд кіберзахисту» представив переоцінку кіберстратегії Франції та пов'язаної з нею структури військових сил. В січні 2019 року міністр оборони Франції Флоранс Парлі підтвердив перехід Республіки від оборонної доктрини «активного захисту» до доктрини «наступальних кіберспроможностей». В жовтні 2018 року було офіційно заявлено, що при використанні Інтернету Міністерство оборони Франції та Національна асамблея Франції більше не будуть покладатися на іноземні цифрові компанії. У 2023 році закон про військове програмування на 2024–2030 роки розширив можливості ANSSI, зокрема, щодо пошуку технічних маркерів та блокування доменних імен, що використовуються зловмисниками (Закон № 2023-703) [2].

Французька Республіка не підтримує створення з метою більш детальної специфікації норм, правил і принципів використання кіберпростору будь-яких нових юридично обов'язкових міжнародних інструментів «спеціально для питань кібербезпеки». Франція надає перевагу розвитку підходу «м'якого права» там, де існуючі міжнародні норми виявляються недостатніми. Втім, у деяких випадках позиція Франції щодо тлумачення та застосовності міжнародного права до кіберпростору не позбавлена суперечностей; наприклад, вона висловила підтримку законності «попереджувального самозахисту» від кібератак [11, с. 68].

Генеральний секретар ООН призначив Францію (як ключову кібердержаву) для участі в роботі Групи урядових експертів ООН з розробок у сфері інформації та телекомунікацій у контексті міжнародної безпеки (UN GGE). Французькі спеціалісти приймали участь в підготовці прийнятих консенсусом звітів міжнародної експертної групи, які деталізували нормативну базу для відповідальної поведінки держав у кіберпросторі (GGE 2013, 2015). Звіти GGE є досить загальними у обговореннях і рекомендаціях; значною мірою це відображає нездатність Групи досягти консенсусу щодо вирішення питання застосування принципів та норм міжнародного права до кіберпростору та кібероперацій. Проте було погоджено, що принципи та норми міжнародного права – не обмежуючись Статутом Організації Об'єднаних Націй (ООН), міжнародним гуманітарним правом і дотриманням прав людини – застосовуються до використання державами кіберпростору, у тому числі в контексті міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів (GGE, 2015). Як член Великої сімки Франція 11 квітня 2017 року схвалила Декларацію G7 про відповідальну поведінку держав у кіберпросторі («Луккська декларація»). У контексті міжнародної співпраці та захисту від небезпек, спричинених зловмисним використанням кібертехнологій Луккська декларація підтвердила точку зору G7 про те, що міжнародне право та Статут ООН є життєво важливими для стабільності та підтримки миру та безпеки у кіберпросторі. Під час свого головування у G7 у 2019 році Франція зосередила зусилля G7 на покращенні стійкості фінансового сектора до кіберзагроз.

У листопаді 2018 року Франція запустила велику незалежну ініціативу під назвою «Паризький заклик до довіри та безпеки в кіберпросторі» («Paris Call for Trust and Security in Cyberspace»). Ця ініціатива Франції була спробою «взяти на себе відповідальність» за майбутнє глобальне управління кіберпростором. «Паризький заклик» («Paris Call») пропонує низку загальних принципів, якими має керуватися поведінка як державних, так і недержавних суб'єктів з метою забезпечення «відкритого, безпечного, стабільного, доступного та мирного кіберпростору». «Паризький заклик» підтримав застосовність міжнародного права та прав людини до кібер-сфери та нагадав про низку принципів, таких як відповідальна поведінка держав, державна монополія на законне насильство та визнання конкретних обов'язків приватних зацікавлених сторін, які повинні сприяти розвитку структури управління кіберпростором. «Паризький заклик» сприяв досягненню довіри та безпеки в кіберпросторі як спільної відповідальності широкого кола учасників, він включав поширення міжнародної відповідальності за кібербезпеку на приватних суб'єктів, зокрема, це стосувалося проектування, інтеграції, розгортання та обслуговування їхніх продуктів, процесів і цифрових послуг. «Заклик» отримав підтримку великої кількості держав (включно з усіма членами Європейського Союзу), багатонаціональних компаній (включно з Microsoft і Facebook) та організацій громадянського суспільства [11, с. 67–69].

Франція відіграє активну роль у роботі ОБСЄ з усунення можливих вразливих для держав наслідків використання кібертехнологій. Превентивна дипломатія включає ухвалення та реалізацію заходів зі зміцнення довіри, які зосереджені на посиленні міждержавної прозорості та передбачуваності комунікації, готовності до співпраці в сфері кібербезпеки. Франція розробила широку мережу двосторонніх і багатосторонніх партнерств для розширення свого впливу на вирішення міжнародних кіберпроблем. Франція підтримує бачення та концепцію єдиного цифрового ринку ЄС. Стратегія Єдиного цифрового ринку ЄС спрямована на відкриття цифрових можливостей для людей і бізнесу та посилення позицій Європи як світового лідера в цифровій економіці, забезпечуючи вільний рух людей, послуг і капіталу за умов високого рівня захисту споживачів і персональних даних, незалежно від національності чи місця проживання. Франція є членом-засновником Глобального форуму з кіберекспертизи (GFCE), глобальної платформи для країн, міжнародних організацій і приватних компаній для обміну найкращими практиками та досвідом щодо використання кібердомену для комунікації, інновацій та сталого соціального розвитку та економічного зростання («кіберпотенціал»).

Висновки. Таким чином, треба відзначити, що, по-перше, позиція Французької республіки в галузі кібербезпеки базується на семи ключових принципах: 1) покращення захисту інформаційних систем країни;

2) відбиття кібер-атак шляхом нарощування обороноздатності та стійкості до зловмисної активності в Інтернеті; 3) захист доступності і цілосності Інтернету; утвердження та здійснення цифрового суверенітету Франції; 4) більш ефективне реагування кримінального правосуддя на кіберзлочинність; запобігання поширенню шкідливих онлайн-програм і методів; 5) розвиток і просування суспільної культури інформаційної безпеки; 6) участь у розбудові безпечної та надійної цифрової Європи; 7) підтримка міжнародних дій щодо колективного управління та контролю над кіберпростором. По-друге, Французька республіка постійно і наполегливо дбає про захист та реалізацію свого «цифрового суверенітету», в країні створено дієву систему для розвитку та підтримки сектору кібербезпеки, завчасна імпліментація новітніх технологій сприяла запровадженню системи кібербезпеки, яка, як показала остання Олімпіада, здатна протидіяти сучасним викликам та кіберзагрозам. Головною ознакою французького механізму запобігання злочинності в умовах глобалізації електронних комунікацій є високоцентралізована система національного управління кібербезпекою. Результатом реалізації французької стратегії кібербезпеки стало визнання країни як «ключової кібердержави» в Групі урядових експертів ООН (UN GGE) із сприяння відповідальній поведінці держав у кіберпросторі в контексті міжнародної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Panorama de la cybermenace 2024. URL: https://www.cert.ssi.gouv.fr/uploads/CERTFR-2025-CTI-003.pdf (дата звернення: 26.05.2025).
2. Panorama de la cybermenace 2023. URL: https://www.cert.ssi.gouv.fr/cti/ CERTFR-2024-CTI-001/ (дата звернення: 26.03.2025).
3. Rapport d'activité 2024, l'ANSSI. *Cyber.gouv.fr.* : веб-сайт. URL: https:// cyber.gouv.fr/publications/rapport-dactivite-2024-de-lanssi (дата звернення: 24.03.2025).
4. Network and Information System Security. *Nis-2-directive*: веб-сайт. URL: https://www.nis-2-directive.com (дата звернення: 28.03.2025).
5. Schmitz-Berndt S., Chiara P.G. One step ahead: mapping the Italian and German cybersecurity laws against the proposal for a NIS2 directive. *International Cybersecurity Law Review*. 2022. Vol. 3. P. 289–311.
6. Routledge Companion to Global Cyber-Security Strategy / ed. S.N. Romaniuk, M. Manjikian. London-New York: Routledge, 2021. 656 p.
7. Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф., Санжаров В.А. Виклики сучасної кібербезпеки: інституційні і правові відповіді Німеччини. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2023. Вип. 3 (12). С. 219–227.
8. Санжарова Г.Ф., Мацелик М.О., Санжаров В.А. Еволюція стратегії кібербезпеки Німеччини протягом останніх трьох десятиліть: інституційний та правничий виміри. *Наукові тренди постіндустріального суспільства*: матеріали IV Міжнар. наук. конф., м.Суми, 31 бер. 2023 р. Вінниця: ЄНП, 2023. С. 71–73.
9. Мацелик М.О., Санжарова Г.Ф., Санжаров В.А. Третя національна стратегія кібербезпеки Великої Британії: політика «на майбутнє» в динамічному технічному середовищі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 28–30.
10. Brangetto P. National Cyber Security Organisation: France. Tallinn: NATO CCD COE, 2015. 18 p. URL: https://ccdcoe.org/uploads/2018/10/CS_ organisation_FRANCE_032015_0.pdf (дата звернення: 28.08.2024).
11. Danvish A., Romaniuk S.N. Cyber security in the French Republic. *Routledge Companion to Global Cyber-Security Strategy* / ed. S.N. Romaniuk, M. Manjikian. London-New York: Routledge, 2021. P. 62–72.
12. Russian Foreign Intelligence Service (SVR) Exploiting JetBrains TeamCity CVE Globally. *Cisa.gov*: веб-сайт. URL: https://www.cisa.gov/news-events/cybersecurity-advisories/aa23-347a (дата звернення : 28.05.2025).
13. Raggi M. IOC Extinction? China-Nexus Cyber Espionage Actors Use ORB Networks to Raise Cost on Defenders. *App.tidalcyber.com*: веб-сайт. URL: https://app.tidalcyber.com/references/3852fe26-53ad-504f-9328-7e249d121ebd (дата звернення : 28.05.2025).
14. Mallet J.-C. Défense et Sécurité nationale: le Livre blanc, 2008. *Vie-publique.fr* : веб-сайт. URL: https://www.vie-publique.fr/rapport/29834-defense-et-securite-nationale-le-livre-blanc (дата звернення : 28.05.2025).
15. Agence Nationale de la Sécurité des Systèmes d'Information (ANSSI), Défense et sécurité des systèmes d'information. Stratégie de la France, 2011. *Sgdsn. gouv.fr*: веб-сайт. URL: https://www.sgdsn.gouv.fr/notre-organisation/composantes/ agence-nationale-de-la-securite-des-systemes-dinformation (дата звернення : 28.05. 2025) .
16. Défense et sécurité des systèmes d'information. Stratégie de la France. *Enisa.europa.eu* : веб-сайт. URL: https://www.enisa.europa.eu/sites/default/files/ all_files/Cyber_strategie_de_la_France.pdf (дата звернення : 28.05.2025).
17. Livre blanc sur la défense et la sécurité nationale 2013. URL: https://sofia.medicalistes.fr/spip/IMG/pdf/Le_Livre_Blanc_de_la_Defense_et_de_la_Securite_Nationale-_tome_2_les_auditions.pdf (дата звернення: 28.05.2025).

РОЗДІЛ 2
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.5:342.6 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/9

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ІНШІ ДЕРЖАВНІ ІНСТИТУЦІЇ, ЯКІ МОЖУТЬ ЗАСТОСОВУВАТИ СИЛУ В УКРАЇНІ: ВПЛИВ ПРЕЗИДЕНТА ТА КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ В КОНТЕКСТІ ДУАЛІЗМУ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

STATE AUTHORITIES AND INSTITUTIONS THAT MAY USE FORCE IN UKRAINE: THE INFLUENCE OF THE PRESIDENT AND THE CABINET OF MINISTERS IN THE CONTEXT OF THE DUALISM OF EXECUTIVE POWER

Берко С.Т., академічний директор програми "Право" факультету соціальних наук
Приватна установа «Університет "Київська школа економіки»,
докторант Докторської школи імені родини Юхименків
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Стаття розкриває важливість контролю над органами державної влади та іншими державними інституціями, які можуть застосовувати силу в контексті впливу центрів виконавчої влади за умов її дуалізму. Під застосуванням сили у цій статті мається на увазі застосування фізичного впливу, спеціальних засобів або зброї. Автор виходить із того, що в умовах дуалізму виконавчої влади – коли в державі існує два політичні центри виконавчої влади (Президент України та Кабінет Міністрів України) – питання контролю над застосуванням сили набуває особливої актуальності.

На основі аналізу законодавчих актів сформовано перелік із шістнадцяти органів державної влади та інституцій, які можуть застосовувати силу в Україні, та належать до виконавчої влади. Для формування зазначеного переліку за основу було взято положення Закону України "Про національну безпеку України", доповнено його переліком органів, які здійснюють досудове розслідування, розвідувальну діяльність, а також іншими, повноваження на застосування сили якими встановлені окремими законами, що регулюють їхню діяльність.

Проведений аналіз порядку призначення очільників цих органів та інституцій виявив суттєву кількісну перевагу Президента в контексті впливу на такі органи та інституції. Зокрема, одинадцять із шістнадцяти органів та інституцій мають очільників, призначуваних саме Президентом (або за його вирішального впливу), тоді як Кабінет Міністрів призначає лише п'ять. Такий дисбаланс демонструє домінування Президента як центру виконавчої влади у сфері, яка є фундаментальною для виконання функцій виконавчої влади. Водночас автор наголошує на обмеженості суто кількісного підходу та пропонує подальші дослідження, які мали б враховувати змістовні аспекти впливу, ресурси та характер компетенцій кожного з органів. Подальшого аналізу потребує також питання юридичного статусу цих органів та інституцій та його конституційність, що може впливати на баланс впливу Президента та Кабінету Міністрів у виконавчій владі.

Ключові слова: виконавча влада, президент, уряд, застосування сили, дуалізм виконавчої влади.

This article examines the significance of control over state authorities and other state institutions that may use force, particularly in the context of the dualism of the executive in Ukraine. The use of force for the purposes of this article means the use of physical force, special means or weapons. The author proceeds from the assumption that in conditions of dualism of executive power – when there are two political centers of executive power in the state (the President and the Cabinet of Ministers) – the issue of control over the use of force becomes particularly relevant.

Based on an analysis of legislative acts, a list of state authorities and institutions that can use force in Ukraine and belong to the executive branch has been compiled. In particular, there are sixteen authorities and institutions in Ukraine that belong to the executive branch and can use force based on the provisions of current laws. This list was based on the provisions of the Law of Ukraine "On National Security of Ukraine," supplemented by a list of authorities that carry out pre-trial investigations, intelligence activities, and others whose powers to use force are established by separate laws regulating their activities.

An analysis of the procedure for appointing the heads of these authorities and institutions revealed a significant advantage of the President in terms of influence over them. In particular, eleven of the sixteen authorities and institutions have heads appointed by the President (or under his decisive influence), while the Cabinet of Ministers appoints only five. This imbalance demonstrates the dominance of the presidential center of executive power in an area that is fundamental to the functioning of the executive. At the same time, the author emphasizes the limitations of a purely quantitative approach and proposes further research that would take into account the substantive aspects of influence, resources, and the nature of the competencies of each of the bodies. The legal status of these authorities and institutions and its constitutionality also require further analysis, as this may affect the balance of power between the President and the Cabinet of Ministers.

Key words: executive, president, government, use of force, dualism of the executive power.

Один із засновників лібералізму Джон Лок свого часу стверджував, що люди створили політичну спільноту, оскільки в стані природи їм бракувало чітко встановленого і відомого права, неупередженого судді, який це право зможе застосовувати, але й також сили, щоб надати цьому праву і рішенню судді належного виконання [1, с. 232–233]. Вже в XX столітті німецький соціолог Макс Вебер стверджував, що монополія держави на легітимне застосування фізичної сили є визначальною ознакою держави [2]. Обґрунтовуючи свої міркування, Вебер часто звертався до прикладу влади більшовиків, які поставили насилля в основу своєї влади після перевороту 1917 року [3]. Тому не дивно, що радянська юридична наука характерною ознакою держави визначала саме наявність "апарату управління та примусу" [4, с. 107]. Інерція радянського бачення держави як суспільного явища проявляється в тому, що й сьогодні в Україні як в навчальній, так і в науковій літературі нерідко можна зустріти згадки про апарат примусу як визначальну ознаку держави [5, с. 8].

Попри те, що такий підхід слід вважати радянським анахронізмом, саму роль держави в застосуванні легітимного примусу відкидати не можна. В демократичному суспільстві держава теж має застосовувати силу, однак філософія її застосування має бути іншою. Очевидно, що

для суспільств із тоталітарним чи авторитарним устроєм, застосування сили є головним інструментом взаємодії держави і суспільства, який використовується насамперед для збереження очільниками держави своєї влади. Натомість в демократіях, де визнається принцип верховенства права і існує повага до прав людини, сила держави використовується насамперед для захисту людини і для забезпечення дотримання законів, прийнятих представницькими органами в інтересах суспільства.

Коли йдеться про застосування сили у демократичній державі, то мається на увазі, власне, виконавча влада. Адже роль саме виконавчої влади полягає у забезпеченні дотримання законів і захисті суспільства від загроз. Недаремно у статті № 78 «Федераліста», характеризуючи кожну із трьох гілок влади, притаманних республіканському правлінню (яке зараз би назвали демократичним), Александр Гамільтон алегорично змалював виконавчу владу як таку, яка тримає меч суспільства, тобто застосовує його силу [6, с. 575]. В державах, форма правління яких характеризується єдністю виконавчої влади, коли вся вона знаходиться в одному політичному центрі (президентська чи парламентська республіки, парламентська монархія),[1] питання того, хто саме несе відповідальність за застосування сили держави не виникає. Натомість коли йдеться про держави, де існує дуалізм виконавчої влади, як от в Україні, відповідь на питання про те, хто саме контролює застосування державою сили, не є такою очевидною. Українське суспільство є глибоко травмованим не тільки тоталітарним радянським минулим, коли насилля здійснювала чужа держава, але й авторитарними практиками вже незалежної української держави, які власне ставали приводом для двох революцій у 2004 та 2013–2014 роках. Насильство, вчинюване окупантом, знову стало травматичним досвідом після початку російсько-української війни у 2014 та особливо з 2022 року, коли війна вийшла на новий рівень жорстокості. Ці фактори, з одного боку, призвели до того, що суспільство з острахом може ставитися до сили, яку держава може свавільно застосовувати проти своїх громадян. Водночас не може не усвідомлювати важливість застосування державою сили для захисту суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз. Такі тенденції яскраво ілюструються рівнем довіри українців до органів влади та інституцій[2], які можуть застосовувати силу, відображеним у соціологічних дослідженнях останніх років [7], [8, с. 46–52]. Саме тому важливо розуміти, хто саме у виконавчій владі несе відповідальність за силу, яка може бути застосована до людини. Цей запит є особливо актуальним, оскільки через наявність двох центрів виконавчої влади, Президента України (надалі – Президент) та Кабінету Міністрів України (надалі – Кабінет Міністрів або Уряд), а також неодноразову зміну моделі виконавчої влади, визначеної Конституцією України (надалі – Конституція) [9], людям може бути важко зрозуміти, хто саме із очільників виконавчої влади контролює силу держави і несе відповідальність за її застосування. Відповідь на це запитання дозволить також більш об'єктивно оцінити роль кожного з центрів у виконавчій владі.

Метою цієї статті є з'ясувати перелік державних органів та інституцій у виконавчій владі, які, відповідно до закону, можуть застосовувати силу, а також встановити роль Президента та Уряду у контролі за цими органами влади та інституціями.

Для початку слід означити, що слід розуміти під застосуванням державою сили. У цій статті під застосуванням сили мається на увазі застосування фізичного впливу, зокрема, спеціальних засобів або зброї. Нормативного акту, який би визначав перелік органів чи інституцій влади, які можуть застосовувати силу у названому її розумінні, на сьогодні в Україні немає. Тому формування такого переліку потребує аналізу окремих законів, які регулюють діяльність органів влади та інституцій. Здоровий глузд підказує, що силу держава застосовує насамперед для забезпечення безпеки від зовнішніх загроз та для забезпечення правопорядку. Пункт 7 частини 1 статті 116 Конституції визначає окремою функцією Кабінету Міністрів забезпечення обороноздатності і національної безпеки, громадського порядку, боротьби зі злочинністю. Тому саме аналіз законів, які регулюють діяльність державних інституцій у зазначених сферах, дозволяє сформувати перелік суб'єктів влади, представники яких можуть застосовувати силу.

Закон України «Про національну безпеку України» містить таке поняття, як «сектор безпеки і оборони» (п. 16 ч. 1 ст. 1) [10]. Цей термін позначає систему органів державної влади і військових формувань, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких спрямована на захист національних інтересів України від загроз. Стаття 12 цього закону містить перелік органів влади та інших інституцій, які належать до сектору безпеки та оборони. Саме цей перелік був взятий за відправну точку для формування переліку органів державної влади та інституцій, які від імені держави можуть застосовувати силу. І хоча сам термін вказує на те, що діяльність сектору спрямована на забезпечення саме національної безпеки та оборони, перелік органів, який до нього входить, свідчить про те, що принаймні частина з них є такими, що забезпечують публічний порядок.

Із переліку органів, які входять в сектор безпеки і оборони слід одразу відкинути міністерства,[3] адже хоча у сфері їхнього відання і перебувають органи та інституції, які можуть застосовувати силу, функція міністерств полягає насамперед у формуванні державної політики. Також наведений у статті 12 перелік містить центральні органи виконавчої влади (надалі – ЦОВВ), діяльність яких і пов'язана із забезпечення публічного порядку, але є допоміжною, і тому представники цих органів застосовувати силу від імені держави не можуть. Йдеться про Державну міграційну службу України та Державну службу України з надзвичайних ситуацій. Насамкінець стаття 12 також містить Антитерористичний центр при Службі безпеки України та Апарат Ради національної безпеки і оборони України як складові сектору безпеки та оборони. Але ці органи є радше допоміжними при інших органах влади, а їхні представники не можуть застосувати силу.

Відкинувши зазначені вище органи, отримуємо перелік із 9 органів та інституцій, представники кожного з яких можуть застосовувати силу. До цього переліку входять (у дужках зазначено норму відповідного закону, яка дозволяє застосовувати силу): Збройні Сили України (надалі – ЗСУ) (ст. 1-1) [11],[4] Національна гвардія України (надалі – НГУ) (п. 7 ч. 1 ст. 13) [12], Державна спеціальна служба транспорту (надалі – ДССТ) (ч. 2 ст. 13) [13], Державна прикордонна служба України (надалі – ДПС) (п. 48 ч. 1 ст. 20) [14], Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України (надалі – ДССЗЗІ) (ст. 17) [15], Служба безпеки України (надалі – СБУ) (ст. 26) [16], Національна поліція України (надалі – НП) (ч. 1 ст. 42) [17], Управління державної охорони України (надалі – УДО) (п. 7 ч. 1 ст. 18) [18], Служба судової охорони (надалі –

[1] Хоча у парламентській республіці та парламентській монархії виконавча влада є поділеною, великою мірою глава держави не здійснює її зовсім, або ж здійснює лише в дуже обмеженому колі питань.

[2] Тут і надалі вжито саме словосполучення "органи та інституції", оскільки військові формування не є органами державної влади у вузькому значенні цього терміну, а кращого терміну, який би давав загальну характеристику військовим формуванням, як створеним державою суб'єктам, підібрати не вдалося.

[3] Міністерство оборони України, Міністерство внутрішніх справ України та центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику, яким зараз є Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України.

[4] В круглих дужках зазначено статтю закону, що регулює діяльність відповідного суб'єкта, яка уповноважує його на застосування сили.

ССО) (п. 10 ч. 2 ст. 162) [19]. Оскільки Служба судової охорони належить до судової влади ("державний орган у системі правосуддя" згідно зі ст. 161 відповідного закону), а її очільник призначається Вищою радою правосуддя, то в контексті аналізу впливу Президента та Кабінету Міністрів у виконавчій владі, дослідження статусу цього органу не входить до предмету цієї статті.

Отриманий перелік хоч і містить органи, які можуть застосовувати силу від імені держави, однак він не визначає їх вичерпно. Зокрема, цей перелік містить органи, які здійснюють досудове розслідування злочинів і представники яких можуть застосовувати силу (НП та СБУ). Але не всі ці органи є наведеними у відповідній статті закону. Тому перелік органів та інституцій, які можуть застосовувати силу від імені держави, слід доповнити Національним антикорупційним бюро України (надалі – НАБУ) (п. 15 ч. 1 ст. 17) [20], Державним бюро розслідувань (надалі – ДБР) (п. 8 ч. 1 ст. 7) [21] та Бюро економічної безпеки (надалі – БЕБ) (ч. 2 ст. 8) [22].

Також наведений вище перелік не містить органів, які здійснюють розвідувальну діяльність. Відповідно до ст. 30 Закону України "Про розвідку" [23] вони можуть застосовувати силу. Частина 1 ст. 5 визначає перелік таких органів, який містить Службу зовнішньої розвідки України (надалі – СЗР), розвідувальний орган Міністерства оборони України (надалі – РоМО)[5] та розвідувальний орган ДПС (надалі – РоДПС). Таким чином і ці органи слід віднести до переліку державних органів та інституцій, які можуть застосовувати силу в Україні.

Насамкінець, слід зауважити, що існує певна кількість державних органів, які не віднесені ані до сектору безпеки та оборони, ані не є органами, що здійснюють досудове розслідування злочинів чи розвідувальними органами, однак є наділеними повноваженням застосовувати силу від імені держави окремими законами. До таких слід віднести Державну митну службу України (надалі – ДМС) (ст. 581) [24] Державну кримінально-виконавчу службу України (надалі – ДКВС) (п. 7 ч. 2 ст. 18) [25] та Військову службу правопорядку у Збройних Силах України (надалі – ВСП) (ч. 2 ст. 13) [26]. Остання є формуванням в складі ЗСУ, тому для цілей цієї статті вважаю, що її не слід вважати окремим органом хоча й мета, з якою застосовують силу представники ВСП, і відрізняється від інших формувань ЗСУ.

В результаті проведеного аналізу вдалось сформувати перелік із 16 органів державної влади та державних інституцій, представники яких можуть застосовувати силу:

1) Збройні Сили України;
2) Національна гвардія України;
3) Державна спеціальна служба транспорту;
4) Державна митна служба України;
5) Державна прикордонна служба України;
6) Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України;
7) Служба безпеки України;
8) Служба зовнішньої розвідки України;
9) Розвідувальний орган Міністерства оборони України;
10) Розвідувальний орган Державної прикордонної служби України;
11) Національна поліція України;
12) Державне бюро розслідувань;
13) Національне антикорупційне бюро України;
14) Бюро економічної безпеки України;
15) Управління державної охорони України;
16) Державна кримінально-виконавча служба України.

Встановивши перелік державних органів та інституцій, які можуть застосовувати силу, слід проаналізувати вплив Президента та Уряду на ці органи, щоб з'ясувати місце кожного з цих двох центрів виконавчої влади в контексті застосування державою сили. Юридичний статус цих органів та інституцій має значення в контексті того, що саме він визначає те, хто саме призначає керівництво і здійснює безпосередній вплив на ці органи і інституції, й, відповідно, несе відповідальність за застосування ними сили. Аналіз юридичного статусу кожного з цих органів та інституцій, їхня систематизація, оцінка його відповідності конституційним вимогам безперечно є важливими в контексті впливу Президента та Уряду на ці органи та інституції. Однак проведення такого аналізу потребує окремого дослідження, тому в цій статті автор обмежився лише розглядом чинного порядку призначення очільників цих органів та інституцій.

Порядок призначення і звільнення очільників незначної частини із органів та інституцій із запропонованого вище списку встановлений Конституцією. Зокрема, відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 106 Конституції Президент призначає і звільняє вище військове командування ЗСУ. Окремо Конституція встановила порядок призначення та звільнення Голови СБУ у п. 12-1 ч. 1 ст. 85, відповідно до якого їх здійснює Верховна Рада України, але за поданням Президента. Очевидно, що роль парламенту в цій процедурі полягає у здійсненні парламентського контролю над цим призначенням, але важко заперечити, що в контексті дуалізму виконавчої влади саме Президент здійснює контроль над СБУ як органом, який може застосовувати силу, а Уряд своєю чергою не має жодної компетенції щодо служби. Інші органи та інституції із запропонованого переліку в Конституції не згадуються, тому для аналізу порядку призначення і звільнення їх очільників слід звернутися до положень відповідних законів, які регулюють їхню діяльність.

Здійснивши аналіз відповідних норм, можна констатувати, що Президент призначає та звільняє очільників ще дев'яти органів та інституцій, а саме командувача НГУ (ч. 2 ст. 7) [12], керівника органу управління ДССТ (ч. 3 ст. 11) [13], голову ДПС (ч. 2 ст. 8) [14], начальника УДО (ч. 4 ст. 11) [18], голову СЗР (ч. 1 ст. 2) [27], керівників РоМО та РоДПС (ч. 3 ст. 11) [23], а також директора ДБР (ч. 1 ст. 11) [21], а також керівника ДКВС[6] (ч. 2 ст. 8) [25]. Кабінет Міністрів натомість має безпосередній вплив лише на незначну частину із запропонованого переліку, а саме лише на п'ять органів та інституцій. Так, Уряд призначає та звільняє керівника НП (ч. 2 ст. 21) [17], голову ДССЗЗІ (ч. 2 ст. 6) [15], голову ДМС (ч. 1 ст. 570-2) [24], директора НАБУ (ч. 2 ст. 6) [20], директора БЕБ (ч. 1 ст. 15) [22]. Таким чином, з усього переліку органів та інституцій виконавчої влади, що можуть застосовувати силу, у сфері впливу Президента перебувають одинадцять з шістнадцяти органів, а до сфери відання Кабінету Міністрів належать лише п'ять органів.

Навіть поверховий аналіз ролі Президента і Уряду щодо призначення очільників органів та інституцій, які можуть застосовувати силу, свідчить про ключову роль Президента у виконавчій владі саме у цій сфері. Насамперед йдеться про кількісний аспект, а саме про те, очільників скількох саме органів та інституцій призначає Президент порівняно з Урядом. У цьому випадку яскраво проявляється те, що Президент має вирішальний вплив на переважну більшість цих органів та інституцій, що вже саме собою створює дисбаланс у розподілі повноважень між двома центрами виконавчої влади у сфері легітимного застосування сили.

[5] Розвідувальним органом Міністерства оборони України зі всією очевидністю є Головне управління розвідки Міністерства оборони України. Однак жодного нормативно-правового акта, який би регулював його діяльність і чітко встановлював, що саме Головне управління розвідки є Розвідувальним органом Міністерства оборони України знайти не вдалося. Окрім хіба указу Президента України № 164/94 від 14 квітня 1994 року "Про Головне управління військової розвідки Міністерства оборони України", яким затверджено актуальну назву цього органу.

[6] Йдеться про керівника ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, який і здійснює керівництво ДКВС відповідно до ч. 1 ст. 8 закону [25]

Звичайно, такий суто кількісний підхід має певні обмеження, оскільки він не враховує реального впливу та значення кожного окремого органу та інституції, а також не розкриває специфіку сфери компетенції, яка може суттєво відрізнятися між ними. Повноцінне розуміння реального впливу вимагає більш поглибленого аналізу діяльності кожного з цих органів та інституцій, їхніх ресурсів та реальних можливостей щодо застосування сили. Таке детальне дослідження могло би надати більш ґрунтовну картину реального розподілу впливу між Президентом і Кабінетом Міністрів у цій сфері.

Проте навіть без поглибленого аналізу вже зараз очевидно, що сама кількісна перевага Президента є важливим індикатором фактичного домінування президентського центру у сфері контролю над застосуванням сили. Це набуває особливого значення, оскільки легітимне застосування сили є однією з засадничих функцій виконавчої влади. В суспільній свідомості контроль над органами, які застосовують силу, часто сприймається як ключова ознака реального лідерства і відповідальності в управлінні державою. Саме тому аналіз впливу Президента й Уряду на органи та інституції, які можуть застосовувати силу, виступає своєрідним тестом, що дозволяє визначити справжнє місце кожного з цих центрів у виконавчій владі в умовах її дуалізму. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що у цій ключовій сфері роль Президента є, безперечно, домінантною.

Проведене дослідження дозволило сформулювати низку важливих висновків щодо державних органів та інституцій, які уповноважені застосовувати силу в Україні, а також щодо розподілу впливу на них з боку двох центрів виконавчої влади – Президента та Кабінету Міністрів. У статті встановлено перелік з 16 державних органів та інституцій, які на законодавчому рівні наділені повноваженнями щодо застосування фізичної сили, спеціальних засобів або зброї.

Аналіз порядку призначення очільників цих органів та інституцій дав можливість встановити суттєву перевагу Президента у впливі на зазначені структури порівняно з Кабінетом Міністрів. Президент здійснює призначення керівників одинадцяти з шістнадцяти органів, тоді як уряд контролює лише п'ять. Виявлений кількісний дисбаланс є показовим та дозволяє зробити висновок про домінування президентського центру виконавчої влади у цій сфері. Водночас варто визнати, що кількісний аналіз має свої обмеження, оскільки він не враховує реального впливу та специфіки компетенції кожного окремого органу чи інституції. Подальші дослідження могли б бути спрямовані на детальний аналіз реальної ваги кожного з органів у сфері застосування сили, що дало б більш повну та ґрунтовну оцінку розподілу впливу між Президентом та Урядом.

Таким чином, результати проведеного аналізу дають підстави стверджувати, що в умовах дуалізму виконавчої влади в Україні саме Президент відіграє визначальну роль у контролі за державними органами та інституціями, які можуть застосовувати силу, що є однією з ключових функцій виконавчої влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лок Дж. Два трактати про правління / пер. з англ. П. Содомора. Київ : Наш Формат, 2020. 312 с.
2. State monopoly on violence. *Encyclopedia Britannica* : веб-сайт. URL: https://www.britannica.com/topic/state-monopoly-on-violence (Last accessed: 26.05.2025).
3. Weber M. Politics as vocation. Philadelphia : Fortress Press P. 57. URL: https://archive.org/details/politicsasvocati0000webe/page/60/mode/2up (Last accessed: 26.05.2025).
4. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
5. Губарєв С., Кагадій М. Порівняння конституційного статусу державного апарату Молдови та України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 6. С. 7–11. DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.6/02.
6. Hamilton A., Madison J., Jay J. The Federalist. A commentary on the Constitution of the United States. Philadelphia : J. B. Lippincott & Co., 1864. 659 p. URL: https://www.loc.gov/item/09021558/ (Last accessed: 26.05.2025).
7. Як змінювався рівень довіри українців до силових та правоохоронних органів. *Слово і Діло* : веб-сайт. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/06/21/infografika/suspilstvo/yak-zminyuvavsya-riven-doviry-ukrayinciv-sylovyx-ta-pravooxoronnyx-orhaniv (дата звернення: 26.05.2025).
8. Дослідження громадської думки для консультативної місії європейського союзу в Україні. Київ : Київський міжнародний інститут соціології, 2023. 69 с. URL: https://kiis.com.ua/materials/pr/20231026_r/AReport_PublicSurvey_EUAM_sept2023_ukr_public.pdf (дата звернення: 27.05.2025).
9. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.05.2025).
10. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#top (дата звернення: 26.05.2025).
11. Про Збройні Сили України : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934–XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#top (дата звернення: 26.05.2025).
12. Про Національну гвардію України : Закон України від 13 березня 2014 р. № 876–VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#top (дата звернення: 26.05.2025).
13. Про Державну спеціальну службу транспорту : Закон України від 5 лютого 2004 р. № 1449–IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-15#top (дата звернення: 26.05.2025).
14. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661–IV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text (дата звернення: 26.05.2025).
15. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3475–IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3475-15#top (дата звернення: 26.05.2025).
16. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229–XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text (дата звернення: 26.05.2025).
17. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580–VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#top (дата звернення: 26.05.2025).
18. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 4 березня 1998 р. № 160/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80#top (дата звернення: 26.05.2025).
19. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 26.05.2025).
20. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1698–VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#top (дата звернення: 26.05.2025).
21. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 р. № 794–VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text (дата звернення: 26.05.2025).
22. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28 січня 2021 р. № 1150–IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20/ed20210128#Text (дата звернення: 26.05.2025).

23. Про розвідку : Закон України від 17 вересня 2020 р. № 912–IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-IX#Text (дата звернення: 26.05.2025).
24. Митний кодекс України : Кодекс України від 13 березня 2012 р. № 4495–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text (дата звернення: 26.05.2025).
25. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2005 р. № 2713–IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#n56 (дата звернення: 26.05.2025).
26. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України від 7 березня 2002 р. № 3099–III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text (дата звернення: 26.05.2025).
27. Про Службу зовнішньої розвідки України : Закон України від 1 грудня 2005 р. № 3160–IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-15/ed20210423#Text (дата звернення: 26.05.2025).

УДК 342.25:474.5
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/10

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

CONSTITUTIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA

Кляцький В.В., аспірант кафедри конституційного і муніципального права
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена питанням конституційно-правового регулювання засад місцевого самоврядування в Литовській Республіці. Наголошується на необхідності врахування як позитивного, так і негативного досвіду.

Відзначено, що саме незначна, у порівнянні з Україною, територія Литви дозволила напрацювати оптимальні показники утворення, зміни меж та ліквідації муніципалітетів. На даному етапі реформування місцевого самоврядування в Україні слід врахувати їх, проте не обмежуватися ними. Крім того, питання щодо показників слід розглядати більш розширено, оскільки для мети утворення муніципалітетів, цих показників можливо і достатньо, але для забезпечення економічною спроможності може не вистачити.

У статті звернено увагу на те, що Конституція Литви зазнала змін щодо місцевого самоврядування наділивши громади обирати мерів шляхом прямих виборів і в результаті було розширення систему органів місцевого самоврядування на конституційному рівні. Зміни 2022 року також передбачають обмеження пасивного виборчого права для осіб, які проходять фактичну військову або альтернативну службу, а також офіцери, сержанти та резервісти системи національної оборони, поліції та внутрішньої служби, оплачувані посадові особи інших воєнізованих та безпекових служб, які не пішли в запас.

Зроблено висновок, що Конституція Литви є досить лаконічною в питаннях визначення засад місцевого самоврядування, проте закріплює наступні ключові положення, що забезпечують функціонування даного виду публічної влади: систему інститутів місцевого самоврядування (інститут муніципальних рад, їх виконавчих органів та голів (мерів)); ключові засади здійснення місцевого самоврядування; гарантії здійснення місцевого самоврядування, зокрема, матеріально-фінансові гарантії місцевого самоврядування, принцип судового захисту місцевого самоврядування та ін.

Основний Закон проголошує право на місцеве самоврядування та перелічує суб'єктів через які дане право реалізується. Також, відзначено право громадян та інших постійних жителів муніципалітету брати участь у муніципальних виборах.

У статті виокремлено ключові засади місцевого самоврядування, що свідчать про демократизм та децентралізацію: самостійність здійснення місцевого самоврядування в межах законів та Конституції; право судового захисту права на місцеве самоврядування; проголошення сприяння розвитку місцевого самоврядування, як основи розвитку демократичної держави; виборний порядок формування муніципальних рад та голів (мерів); наявність муніципальних бюджетів; законодавчо визначені критерії утворення, ліквідації та зміни меж муніципалітетів; закріплення принципу субсидіарності.

Ключові слова: місцеве самоврядування, демократія, децентралізація, конституційна реформа, муніципалітет.

In the article, the author reveals the issues of constitutional and legal regulation of the foundations of local self-government in the Republic of Lithuania. The need to take into account both positive and negative experience is emphasized.

It is noted that it is the small, in comparison with Ukraine, territory of Lithuania that allowed to develop optimal indicators of the formation, change of borders and liquidation of municipalities. At this stage of the reform of local self-government in Ukraine, they should be taken into account, but not limited to them. In addition, the issue of indicators should be considered more broadly, since for the purpose of forming municipalities, these indicators may be sufficient, but may not be enough to ensure economic viability.

The article draws attention to the fact that the Constitution of Lithuania has undergone changes in relation to local self-government, granting communities the right to elect mayors through direct elections, and as a result, the system of local self-government bodies at the constitutional level has been expanded. The 2022 amendments also provide for restrictions on the passive right to vote for persons undergoing actual military or alternative service, as well as officers, sergeants and reservists of the national defense system, police and internal service, paid officials of other paramilitary and security services who have not gone into the reserve.

It was concluded that the Constitution of Lithuania is quite concise in determining the principles of local self-government, but it enshrines the following key provisions that ensure the functioning of this type of public authority: a system of local self-government institutions (the institution of municipal councils, their executive bodies and heads (mayors)); key principles of local self-government; guarantees for the implementation of local self-government, in particular, material and financial guarantees of local self-government, the principle of judicial protection of local self-government, etc.

The Basic Law proclaims the right to local self-government and lists the entities through which this right is exercised. Also, the right of citizens and other permanent residents of the municipality to participate in municipal elections is noted.

The article highlights the key principles of local self-government, which testify to democracy and decentralization: the independence of local self-government within the framework of laws and the Constitution; the right to judicial protection of the right to local self-government; the proclamation of promotion of the development of local self-government as the basis for the development of a democratic state; the electoral procedure for the formation of municipal councils and chairmen (mayors); the presence of municipal budgets; legislatively defined criteria for the formation, liquidation and change of municipal boundaries; consolidation of the principle of subsidiarity.

Key words: local self-government, democracy, decentralization, constitutional reform, municipality.

Місцеве самоврядування розглядається як ознака сучасної демократичної держави та вимагає децентралізації території, повноважень та бюджетів. Для України досвід Литви як пострадянської держави, що є членом Європейського Союзу представляє надзвичайний інтерес, особливо в аспектів євроінтеграції та післявоєнного відновлення.

О. Петришин наголошує важливість порівняльних юридично-наукових досліджень державотворчих процесів через адаптацію досвіду зарубіжних держав. При цьому, на нашу думку, однаково важливим є як позитивний, так і негативний досвід. За нетривалий досвід сучасної незалежної державності України та Литви, спостерігається значний нормативний та системний розрив між державами в контексті існуючих систем місцевого самоврядування та їх взаємодії з державними органами влади [1, с. 195].

У 2000 році було внесено зміни до Закону Литви «Про місцеве самоврядування». Він відобразив фундаментальні зміни щодо ролі та значення принципу місцевого самоврядування. Перш за все, сприяння розвитку місцевого самоврядування, як основи розвитку демократичної держави (ст. 1). Саме у цій редакції стаття діє сьогодні, що свідчить про подальшу підтримку обраного курсу [2, с. 284].

Питання конституційно-правового статусу місцевого самоврядування Литовської Республіки ставали предметом дослідження багатьох українських вчених, зокрема, окремі питання розкривають Є. Бородін [3], О. Петришин [1, 4], О. Чернеженко, В. Федоренко [5], П. Чорнописький [6] та ін. О. Чернеженко та В. Федоренко відзначають, що муніципальна реформа в Литві включала поновлення національної державності та декомунізації, а перші прийняті закони щодо організації місцевого самоврядування не відзначалися істотними змінами. Водночас, вчені звертають увагу на істотний вплив Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 року на реформу місцевого самоврядування [5, с. 161–163]. Вчені Литовської Республіки, – Д. Шапарнієне (D. Šaparnienė), А. Лазаускене (A. Lazauskienė), О. Мейере (O. Mejerė) та В. Юкнявичене (V. Juknevičienė), провели ґрунтовне дослідження місцевого самоврядування Литви, проте їх праця не включає порівняльно-правової характеристики статусу місцевого самоврядування України та Литви [2].

Крім того, з огляду на стрімкі зміни суспільно-політичного життя та зміни законодавства Литовської Республіки, питання конституційно-правових основ місцевого самоврядування потребують подальшого вивчення, особливо в аспекті удосконалення місцевого самоврядування в Україні.

Метою статті є розкриття конституційно-правових засад місцевого самоврядування в Литовській Республіці.

Литва складається з 60 місцевих органів влади або муніципалітетів. На конституційному рівні закріплено основи місцевого самоврядування, діє спеціальний Закон Литви «Про місцеве самоврядування». Європейська хартія місцевого самоврядування була підписана у 1996 році та ратифікована в 1999 році без застережень [2, с. 277].

О. Петришин, відзначає відмінності литовської моделі від латвійської, зазначаючи, що Конституція Литви, приділяє значну увагу місцевому самоврядуванню. На рівні Конституції закріплено виборний порядок формування органів місцевого самоврядування, визначено, хто має право голосувати, передбачено створення виконавчих органів, підзвітних державі та її народу. Також Основний закон наділяє органи місцевого самоврядування повноваженнями діяти вільно й незалежно в межах Конституції й законодавства з метою виконання законів і впровадження рішень уряду [1, с. 196].

Якщо точніше, то Конституція Литовської Республіки включає окрему Главу 10 під назвою «Місцеве самоврядування та управління». У травні 2022 року Конституція зазнала змін, що також вплинуло на положення щодо місцевого самоврядування. Зокрема, доповнено конституційну систему органів місцевого самоврядування муніципальними головами (мерами), хоча до цього згадувалися лише муніципальні ради та їх виконавчі органи. Зокрема, ст. 119 Конституції передбачає, що право на самоврядування гарантується адміністративним одиницям державної території, передбаченим законом. Воно реалізується через муніципальні ради та муніципальних голів [7]. Важливо відзначити, що мер став обиратися шляхом прямих виборів, тоді як раніше обирався радою.

Громадяни Литовської Республіки та інші постійні жителі адміністративної одиниці як члени муніципальних рад, обирають муніципальних голів (мерів) строком чотири роки. Цим правом наділені громадянами та інші постійні жителі адміністративної одиниці на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Також передбачено, що порядок організації та діяльності органів самоврядування визначається законом [7].

Передбачено гарантії місцевого самоврядування. Зокрема, відповідно до статті 120 Конституції, держава підтримує муніципалітети. Муніципалітети діють вільно та незалежно відповідно до компетенції, визначеної Конституцією та законами. Все це означає з одного боку підтримку з боку держави, а з другого – невтручання у законну діяльність органів місцевого самоврядування.

Закладає Конституція Литви матеріально-фінансові основи місцевого самоврядування. Органам місцевого самоврядування Конституцією надані повноваження складати й затверджувати власні бюджети, а також установлювати систему доходів та зборів, податків і мит для фінансування своїх бюджетів [1, с. 196]. Є згадка в Конституції і про місцеві бюджети. Розділ XI «Фінанси та державний бюджет» передбачає, що бюджетна система Литви складається з незалежного державного бюджету Литовської Республіки, а також незалежних бюджетів місцевих самоврядувань (ст. 127). У статті 121 Конституції визначається повноваження муніципалітетів у сфері бюджету, податків та зборів. При цьому, не конкретизується який саме орган здійснює повноваження щодо бюджету. Відповідно до цієї статті муніципалітети розробляють та затверджують власні бюджети. Проте прямо вказано, що муніципальні ради мають право встановлювати місцеві збори в межах та порядку, передбачених законом, муніципальні ради можуть передбачати пільги з податків та зборів, але за рахунок свого бюджету [7].

Відповідно до основного закону Литви самоврядні одиниці можуть звертатись у литовські суди, якщо їх права порушуються [1, с. 197]. Важливою конституційною гарантією виступає право на звернення до суду як муніципальних рад, так і мерів муніципалітетів. У статті 122 Конституції зазначено, що муніципальні ради та мери муніципалітетів мають право звертатися до суду з позовом про порушення своїх прав. Дана стаття теж зазнала змін у 2022 році, які пов'язані із закріпленням інституту мера на конституційному рівні [7]. Отже, дана стаття доповнення повноваженнями мера звертатися до суду у випадку порушення його прав. Тут слід уточнити, що йдеться про повноваження щодо здійснення місцевого самоврядування.

Наступний аспект, що отримав конституційне закріплення це питання контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування та система місцевих органів управління. Стаття 123 передбачає, що у вищих адміністративних одиницях Уряд організовує управління відповідно до процедури, встановленої законом. Представники, призначені Урядом, контролюють дотримання муніципалітетами Конституції та законів, а також виконання ними рішень Уряду. Повноваження представника уряду та порядок їх виконання визначаються законом. У випадках та процедурах, передбачених законом, Сейм може тимчасово запровадити пряме управління на території муніципалітету [7]. Отже, йдеться про нагляд та контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування та пов'язаний з ними інститут прямого управління, який розглядається в Україні як можливий варіант конституційної реформи щодо децентралізації.

Завершуються положення щодо місцевого самоврядування Глави 10 «Місцеве самоврядування та управління» врегулюванням права на оскарження актів органів місцевого самоврядування. Загалом передбачено, що акти або дії муніципальних рад та муніципальних голів, що порушують права громадян або організацій, можуть бути оскаржені до суду (ст. 124). Дана стаття теж зазнала змін у 2022 році [7].

Особливої уваги заслуговує конституційне обмеження права бути депутатом місцевої ради та мером, що запроваджено у 2022 році. Особи, які проходять фактичну військову або альтернативну службу, а також офіцери, сержанти та резервісти системи національної оборони, поліції та внутрішньої служби, оплачувані посадові особи інших воєнізованих та безпекових служб, які не пішли в запас, не можуть бути членами Сейму, членами муніципальних рад та мерами муніципалітетів. Вони не можуть

обіймати виборні або призначені посади на державній цивільній службі, брати участь у діяльності політичних партій та політичних організацій (с. 141).

Також на конституційному рівні у 2022 році врегульовано питання обмеження проведення чергових виборів у випадках воєнних дій. Отже, зазначені зміни направлені на усунення прогалин і викликані повномасштабним вторгненням Російської Федерації на територію України у лютому 2022 року. Зокрема, стаття 143 передбачає, що якщо під час воєнних дій необхідно провести чергові вибори, Сейм або Президент Республіки приймає рішення про продовження повноважень Сейму, Президента Республіки або муніципальних рад та муніципальних голів. У цьому випадку вибори мають бути проведені не пізніше трьох місяців після закінчення війни.

Відповідно до п.12 статті 67 Конституції, Сейм призначає вибори до муніципальних рад та муніципальних голів [7].

Закон Литви «Про місцеве самоврядування» (в ред. 2022 р.) [8] у ст. 4 визначає систему принципів місцевого самоврядування. Деякі з них є близькими чи навіть тотожними тим, які передбачено у ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [9]. Так, Закон Литви закріплює знайомі українському законодавству принципи законності, гласності та прозорості діяльності, відповідальності перед муніципальною громадою мера та муніципальної ради, узгодженість інтересів муніципалітетів і держави та ін. Проте, є згадки про принципи, які у Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» не згадуються: субсидіарності, узгодження інтересів муніципальної громади та окремих мешканців муніципалітету. Рішення, прийняті муніципальними установами в інтересах муніципальної громади, не повинні порушувати гарантовані законом права окремих жителів; реагування на думку мешканців муніципалітету. Інші принципи більшою чи меншою мірою закріплені в українському законодавстві. При цьому, слід застерегти від висновків, що принципи, що виокремлені законодавцем у статті закону під назвою «принципи» це виключний перелік. Слід системно оцінювати закон, оскільки, наприклад, тільки такий підхід дає можливість зробити висновок, що принцип реагування на думку мешканців муніципалітету, хоч прямо і не згаданий у ст. 4 Закону України, проте обов'язок брати до уваги думку територіальної громади за результатами місцевого референдуму, зборів громадян, громадських слухань та інших форм участі все ж передбачено. Отже, ми не можемо стверджувати, що даний принцип відсутній у законодавстві України.

Однак, на рівні Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» принцип субсидіарності не закріплено. П. Чорноський на основі аналізу реформи місцевого самоврядування Литви та Грузії робить висновок, що децентралізація здійснюється на основі принципу субсидіарності. При цьому вчений дещо звужено розкриває його зміст, акцентуючи увагу на тому, що стратегічні напрями реформування місцевого самоврядування розроблялися центральними органами влади, а їх деталізація та впровадження покладалися чи делегувалися муніципалітетам [6, с. 291]. Згідно із законодавством Литви, принцип субсидіарності є принципом на якому ґрунтується місцеве самоврядування.

Істотний акцент у визначені принципів місцевого самоврядування Литви зроблено на інститути партисипативної демократії. Закон Литви «Про місцеве самоврядування» не обмежується проголошеннями про реагування на думку мешканців муніципалітету чи закріпленням принципу участі жителів муніципалітету в управлінні муніципальними справами, які згадано у ст. 4 цього Закону. У продовження цього передбачено, що муніципалітети інформують місцевих жителів про свою діяльність, проекти рішень, прийняті рішення та створюють умови для безпосередньої участі місцевих жителів у плануванні та реалізації муніципальних рішень. Крім, того, муніципальні установи та установи зобов'язані в установленому законами порядку оцінювати та реагувати на пропозиції, що подаються ними жителям муніципалітету або їх представникам, в обґрунтований спосіб (ст. 4).

Також Закон включає Розділ IX під назвою «Участь місцевих жителів в управлінні муніципальними справами», яким муніципалітет створює умови для участі місцевих жителів в управлінні муніципальними справами: інформування (ст. 43); консультації (ст. 44); оцінювання та оприлюднення результатів консультацій з місцевими жителями; залучення місцевих жителів до прийняття рішень (ст. 42) [8].

Під муніципалітетом, згідно із Законом Литви «Про місцеве самоврядування» слід розуміти адміністративну одиницю території держави, встановлена Законом про адміністративні одиниці території Литовської Республіки та їх межі, громада якої має право самоврядування, гарантоване Конституцією Литовської Республіки, що реалізується через Кодекс виборів постійних жителів адміністративної одиниці державної території, згідно з яким муніципальна рада та мер муніципалітету обираються. Муніципалітет є публічною юридичною особою (п. 6 ст. 3) [8].

До суб'єктів місцевого самоврядування, що перелічено на рівні Конституції Литви (муніципальна рада, виконавчий орган та мер) Закон Литви «Про місцеве самоврядування» додає наступних: муніципальну громаду (постійні мешканці муніципалітету, які пов'язані з суб'єктами муніципального управління спільними громадськими потребами, інтересами та правовідносинами муніципалітету), централізовану службу внутрішнього аудиту муніципалітету, муніципальну контрольно-ревізійну службу (муніципальна бюджетна установа, яка здійснює нагляд за законним, ефективним, економічним та ефективним управлінням та використанням комунального та державного майна, що перебуває у віданні на праві довірчої власності, а також за використанням коштів муніципального бюджету та інших грошових ресурсів); підприємство, що перебуває у комунальній власності; конференція старійшин (старост); старійшина (староста) (п.п. 6, 8, 11, 20, 21 ст. 3) [8].

Регуляція захисту меж місцевих органів влади встановлена двома законами: Законом Литовської Республіки «Про місцеве самоврядування» та Законом «Про адміністративно-територіальні одиниці та їх межі» [8; 10]. Муніципалітети створюються, а існуючі муніципалітети ліквідуються, а межі їх територій та центрів встановлюються та змінюються Сеймом Литовської Республіки за рекомендацією Уряду Литовської Республіки. Уряд Литовської Республіки готує та подає до Сейму документи щодо створення нових муніципалітетів та встановлення меж їх територій, якщо в результаті місцевого опитування населення муніципалітету, що створюється, за участю понад половини жителів муніципалітету, які мали право брати участь в опитуванні, понад половина тих, хто взяв участь, проголосували за створення нового муніципалітету. Існують спеціальні критерії для створення нових муніципалітетів, встановлені Законом «Про адміністративно-територіальні одиниці та їх межі» (1994, № I-558) [10]: 1) щонайменше 20 відсотків муніципального бюджету без асигнувань з державного бюджету, що надаються муніципальним бюджетам, складаються з податку на прибуток фізичних осіб цієї території; 2) загальна кількість жителів муніципалітету має бути не менше 10 000; 3) кількість мешканців центру муніципалітету була б не меншою за 3000; 4) центр муніципалітету знаходився б на відстані 20 км або далі від найближчого існуючого центру муніципалітету; 5) муніципалітет повинен мати межі щонайменше з двома муніципалітетами (ст. 7) [2, с. 295]. Основними критеріями для утворення муніципалітету є його готовність до управління та підтримки навколишнього серед-

овища, комунального господарства, надання послуг жителям та виконання інших функцій, передбачених Законом Литовської Республіки «Про місцеве самоврядування» (ст. 2). Під час подання до Сейму документів щодо створення нових муніципалітетів та встановлення їх меж Уряд також враховує думки муніципальних рад, межі територій яких мають бути змінені, а також думку мешканців нового муніципалітету (ст. 7) [10].

Саме незначна, у порівнянні з Україною, територія Литви дозволила напрацювати оптимальні показники утворення, зміну меж та ліквідації муніципалітетів. На даному етапі реформування місцевого самоврядування в Україні слід врахувати їх, проте не обмежуватися ними. Крім того, питання щодо показників слід розглядати більш розширено, оскільки для мети утворення муніципалітетів, цих показників можливо і достатньо, але для забезпечення економічною спроможності може не вистачити.

С. Серьогіна справедливо відзначає, що досі Україна має коротку історію децентралізації повноважень до органів місцевого самоврядування. Сьогодні органи місцевого самоврядування беруть на себе все більше відповідальності, більше керівних функцій у межах своєї юрисдикції, через них формуються місцеві пріоритети. Рішення про те, куди виділяти відповідні обсяги фінансових ресурсів, також делегуються їм. Наголошується на тому, що варто завжди пам'ятати, що місцеве самоврядування – це не «найнижчий» рівень управління, а найбільш наближений до людей [11, с. 300, 301].

Для України, в аспекті завершення конституційної та муніципальної реформ, важливим є інститут прямого управління та контролю за органами місцевого самоврядування Литви. Питання запозичення досвіду Литовської Республіки у сфері місцевого самоврядування Україною є перспективним напрямом подальших досліджень.

Висновки. Конституція Литви зазнала змін щодо місцевого самоврядування наділивши громади обирати мерів шляхом прямих виборів і в результаті було розширення систему органів місцевого самоврядування на конституційному рівні. Зміни 2022 року також передбачають обмеження пасивного виборчого права для осіб, які проходять фактичну військову або альтернативну службу, а також офіцери, сержанти та резервісти системи національної оборони, поліції та внутрішньої служби, оплачувані посадові особи інших воєнізованих та безпекових служб, які не пішли в запас.

Конституція Литви є досить лаконічною в питаннях визначення засад місцевого самоврядування, проте закріплює наступні ключові положення, що забезпечують функціонування даного виду публічної влади: систему інститутів місцевого самоврядування (інститут муніципальних рад, їх виконавчих органів та голів (мерів)); ключові засади здійснення місцевого самоврядування; гарантії здійснення місцевого самоврядування, зокрема, матеріально-фінансові гарантії місцевого самоврядування, принцип судового захисту місцевого самоврядування та ін.

Основний Закон проголошує право на місцеве самоврядування та перелічує суб'єктів через які дане право реалізується. Також, відзначено право громадян та інших постійних жителів муніципалітету брати участь у муніципальних виборах.

До ключових засад місцевого самоврядування, що свідчать про демократизм та децентралізацію, слід віднести наступні: самостійність здійснення місцевого самоврядування в межах законів та Конституції; право судового захисту права на місцеве самоврядування; проголошення сприяння розвитку місцевого самоврядування, як основи розвитку демократичної держави; виборний порядок формування муніципальних рад та голів (мерів); наявність муніципальних бюджетів; законодавчо визначені критерії утворення, ліквідації та зміни меж муніципалітетів; закріплення принципу субсидіарності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петришин О. В. Розвиток місцевого самоврядування в Литовській республіці в постокупаційний період: досвід для України. *Юридичний вісник. Одеса : Гельветика.* 2020. № 2. С. 195–206. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d38c054f-27f9-4061-86d4-35688275645b/content
2. Saparniene D., Lazauskienė A., Mejere O. & Juknevičienė V. Local Self-Government in Lithuania / Local Self-Government in Europe. 2021. P. 277–324. URL: https://doi.org/10.4335/978-961-7124-00-2
3. Бородін Є. І. Досвід нормативно-правового регулювання місцевого самоврядування в зарубіжних країнах. *Аспекти публічного управління*. 2014. № 11–12. С. 31-38. URL: https://aspects.org.ua/index.php/journal/article/download/124/124/
4. Петришин О. Система місцевого самоврядування в Литві: перспективи використання досвіду в контексті муніципальної реформи в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 265–271. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-265-271.pdf
5. Федоренко В.Л., Чернеженко О.М. Конституційні моделі місцевого самоврядуванняу державах-учасницях ЄС, Швейцарії та Україні: монограф.; за ред. В.Л. Федоренка. Київ: Видавництво «Ліра», 2017. 288.
6. Чорнописький П. Б. Конституційні реформи в Литві і Грузії у сфері місцевого самоврядування та децентралізації влади як приклад для України. *Форум права.* 2017. № 4. С. 282–293. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f2df4714-4721-4347-866b-196d8c3d5ce4/content
7. Constitution Of The Republic Of Lithuania (Approved by the citizens of the Republic of Lithuania in the Referendum on 25 October 1992) (as amended by 20 March 2003, No. IX-1379). URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=rivwzvpvg&documentId=TAIS.211295&category=TAD
8. Lietuvos Respublikos vietos savivaldos: Įstatymas 1994 m. liepos 7 d. Nr. I-533. URL: https://www.infolex.lt/ta/65125#
9. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР (в ред. від 05.03.2025, підстава – 4080-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#n51
10. On The Territorial Administrative Units And Their Boundaries: Republic Of Lithuania Law,19 July 1994 – No I-558 (As last amended on 30 March 2010 – № XI-709). URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.374897?jfwid=-
11. Серьогіна С.Г. Роль місцевого самоврядування в реалізації цілей сталого розвитку. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції* (Запоріжжя – Львів – Одеса – Ужгород – Харків – Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 298–302.

УДК 342.25
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/11

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА: ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

PARTICULARITIES OF THE ORGANISATION AND FUNCTIONING OF THE SYSTEM OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE RESPUBLIC OF POLAND: EUROPEAN INTEGRATION ASPECT

Коптєв Р.О., студент ІІ курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стрельник В.В., студентка ІІ курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Омелько І.І., к.ю.н.,
доцент кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У науковій статті висвітлюються ключові аспекти розвитку місцевого самоврядування в Республіці Польща, що стали результатом масштабних децентралізаційних реформ у контексті європейської інтеграції. При цьому особливу увагу приділено значимості децентралізаційних процесів у євроінтеграційному контексті. Автор детально аналізує історичні передумови становлення адміністративно-територіального устрою Польщі, починаючи від поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. й до утвердження сучасної трирівневої системи, що включає гміни, повіти та воєводства.

У роботі наголошено на нормативно-правових засадах децентралізації: Конституції Польщі, низці законів про місцеве самоврядування, а також актах виборчого законодавства. Особливо детально описується статус гміни як основної та конституційно гарантованої одиниці місцевого самоврядування, що має широку предметну підвідомчість та фінансову автономію. Автор акцентує на тому, що польська модель передбачає відсутність ієрархії між адміністративними рівнями на користь принципам координації та самостійності кожного з них.

Увагу приділено також питанню фінансової децентралізації: джерелам фінансування муніципалітетів, ролі державних субвенцій та доступу до європейських фондів після вступу Польщі до ЄС. Європейська інтеграція, згідно з дослідженням, не лише закріпила політичні гарантії для місцевого самоврядування, а й відкрила нові можливості для фінансової самостійності та розвитку територій.

Стаття має прикладне значення для України, адже містить аналітичну базу для адаптації та імплементації польського досвіду у процесі реформування української системи публічного управління в умовах децентралізації та прагнення до членства в Європейському Союзі.

Ключові слова: місцеве самоврядування, децентралізація, євроінтеграція, адміністративно-територіальний поділ, самоврядна спільнота.

The article highlights the key aspects of the development of local self-government in the Republic of Poland, which resulted from large-scale decentralisation reforms in the context of European integration. Particular attention is paid to the importance of decentralisation processes in the European integration context. The author analyses in detail the historical background of the administrative and territorial structure of Poland, starting from the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the late eighteenth century and up to the establishment of the modern three-tier system, including gminas, counties and voivodeships.

The article focuses on the legal framework of decentralisation: The Constitution of Poland, a number of laws on local self-government, as well as acts of electoral legislation. The status of the gmina as the basic and constitutionally guaranteed unit of local self-government with broad subject matter jurisdiction and financial autonomy is described in particular detail. The author emphasises that the Polish model provides for the absence of hierarchy between administrative levels in favour of the principles of coordination and independence of each of them.

Attention is also paid to the issue of financial decentralisation: sources of funding for municipalities, the role of state subventions and access to European funds after Poland's accession to the EU. European integration, according to the study, has not only consolidated political guarantees for local self-government, but also opened up new opportunities for financial independence and development of territories.

The article is of practical importance for Ukraine, as it provides an analytical basis for the adaptation and implementation of Polish experience in the process of reforming the Ukrainian public administration system in the context of decentralisation and the country's aspirations for EU membership.

Key words: local self-government, decentralisation, European integration, administrative-territorial division, self-governing community.

Постановка проблеми. Децентралізаційні перетворення, які стали загальною тенденцією для сучасного світу і є закономірним етапом демократизації, гуманізації суспільства, – це сукупність тісно пов'язаних між собою складних процесів, покликаних у результаті призвести до переміщення балансу компетенцій на користь місцевого самоврядування, а в ширшому розумінні – зміцнити роль громадянина в публічному адмініструванні та наділити територіальну громаду додатковими повноваженнями, які дозволять їй позбутися абсолютної залежності від центральних і місцевих органів державної виконавчої влади. Децентралізація повинна мати наслідком підвищення раціональності й ефективності врядування на державному й місцевому рівнях [1, с. 273].

Реформи в системі місцевого самоврядування як складова інтеграційного й консолідаційного процесів відбулися і продовжують відбуватися в багатьох країнах Європейського Союзу, серед яких – Республіка Польща. Повалення маріонеткового режиму Польської об'єднаної робітничої партії, становлення нової демократичної держави, розгортання об'єднавчого руху в країнах Європи стали поштовхом до реформування польської системи місцевого самоврядування. Децентралізація публічної адміністрації Республіки Польща сприяла розширенню повноважень суб'єктів місцевого самоврядування і самостійному виконанню ними покладених на них завдань [2, с. 333]. Децентралізація й захист прав місцевого самоврядування є одними з важливих політичних критеріїв (Copenhagen criteria), дотримання яких підтверджує право країни претендувати на вступ до Європейського Союзу. Таким чином, впровадження відповідних реформ у Польщі стало важливим кроком, що пришвидшив євроінтеграційні про-

цеси та дозволив державі 2004 року в якості повноправного члена приєднатися до унії.

Оновлення системи місцевого самоврядування у сучасних умовах постає пріоритетним напрямом здійснення євроінтеграційних реформ в Україні. Незавершений характер децентралізації публічного адміністрування в Україні спричиняє неухильне зростання актуальності цього питання у зв'язку з демократизацією та підвищенням рівня політичної свідомості суспільства. Республіка Польща в цьому контексті може розглядатися як приклад держави, що в подібних умовах утвердження демократичного режиму вдалася до ефективних реформаційних процесів, внаслідок яких суттєво зросла роль муніципальних органів у здійсненні ними представницьких та управлінських функцій, а також посилилась їхня фінансова самостійність [3, с. 58].

Попередні дослідження. Актуальним проблемним питанням, пов'язаним із організацією й діяльністю системи місцевого самоврядування в Республіці Польща, та екстраполюванню відповідних висновків на дослідження перебігу євроінтеграційних процесів України присвятили свої роботи такі українські та польські дослідники, як: В. Малиновський, М. Пивовар, А. Фролов, Г. Горжелак, В. Гробова, Я. Матвіюк, М. Стець, Й. Старостяк, А. Мина, А. Королевська та ін. Слід підкреслити важливість аналізу джерел як українського, так і польського походження задля формування якнайбільш повного й змістовного синтезу наукового матеріалу.

Мета дослідження полягає у вивченні визначальних рис системи місцевого самоврядування в Республіці Польща, доведенні необхідності й раціональності остаточного реформування публічного адміністрування зі зміщенням управлінського й фінансового балансу на користь суб'єктів місцевого самоврядування, визначення ролі децентралізаційних перетворень у процесі європейської інтеграції держави.

Виклад основного матеріалу. Місцеве самоврядування є підсистемою публічного адміністрування, яка де-юре існує паралельно з державним управлінням і покликана задовольняти безпосередні інтереси й потреби населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці. До відання органів місцевого самоврядування відносяться питання місцевого значення. Закони, що встановлюють функції, компетенцію, основи організації та діяльності елементів системи місцевого самоврядування в Республіці Польща (Ustawa o samorządzie gminnym 1990 r. [4], Ustawa o samorządzie powiatowym 1998 r. [5], Ustawa o samorządzie województwa 1998 r. [6]), поширюють визначення поняття місцевого самоврядування адміністративно-територіальної одиниці будь-якої ланки на «місцеву самоврядну спільноту» та «відповідну територію». Тож для польського законодавства характерним є широке розуміння терміну «місцеве самоврядування».

Правовою основою організації та діяльності системи місцевого самоврядування Польщі є Конституція Республіки Польща (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej [7]), яка встановлює загальні принципи та засади функціонування в Польщі місцевих самоврядних спільнот та їх органів [2, с. 332]; Закон про запровадження фундаментального триступеневого територіального поділу держави від 24 липня 1998 р. (Ustawa o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa [8]), який офіційно закріпив одиниці адміністративно-територіального поділу Польщі: гміна, повіт, воєводство; вищезгадані закони 1990 та 1998 рр. про гмінне, повітове самоврядування та самоврядування на рівні воєводства; Розділ 8 Виборчого кодексу Польщі (Kodeks wyborczy. Dział VIII. – Wybory wójta, burmistrza i prezydenta miasta), що встановлює засади процедури обрання голови органу первинного суб'єкта місцевого самоврядування; а також деякі нормативно-правові акти підзаконного характеру [9, с. 80].

Наприкінці XX століття, зокрема в період антикомуністичних революцій у Європі (т. зв. «осінь народів»), які розпочалися саме в Польщі, популяризувалось суспільне уявлення про місцеве самоврядування як невідчужуване право вільної громади на самостійне управління та прийняття рішень на локальному рівні. Очевидно, що такі соціокультурні зміни зумовили стрімке зростання потреби в ефективному юридичному перегляді всієї системи публічного адміністрування з передачею окремих складових компетенції від підсистеми державного управління до підсистеми місцевого самоврядування. Такими були передумови початку реформи децентралізації в Республіці Польща [1, с. 274].

Відповідно до ч. 1 ст. 15 Конституції Республіки Польща: «Територіальний устрій Республіки Польща забезпечує децентралізацію публічної влади» [7]. Закріплення принципу децентралізації управління в Основному законі свідчить про його ключове значення й наскрізний характер в польському законодавстві. Тож гарантії й права місцевого самоврядування, піднесені до конституційного рівня, є одними з найважливіших об'єктів правового захисту з боку держави [1, с. 275].

Історичний досвід Польщі у сфері державного будівництва і місцевого самоврядування був неоднозначним. 1791 року країну було поділено на 24 округи, які дістали назву «виділів» (wydziały). Слід зазначити, що триступеневий поділ, за зовнішніми ознаками подібний до сучасного, було запроваджено в Польщі внаслідок поділів її території між сусідніми державами 1772 р., 1793 р., 1795 р. Так, саме в умовах прусської окупації утворилися три ланки адміністративного поділу, що дістали назви гміни, повіту й воєводства. При цьому в складі Австрії та Росії на території Польщі існували зовсім інші моделі поділу. Найбільш наближеною до сучасної стала концепція територіального устрою, започаткована польською Конституцією 1921 р. Так, територію Польщі було поділено на гміни сільські й міські, повіти й воєводства. Проте тоді територіальний устрій держави був вкрай несиметричним: воєводське самоврядування не вдалося поширити на територію всієї Польщі, тож діяло воно тільки в Познанському й Поморському воєводствах. Така система поділу почала занепадати внаслідок Другої світової війни. 1954 р. було ліквідовано гміни, а 1975 р. – ліквідовано повіти й реорганізовано воєводства, внаслідок чого воєводство стало фактично єдиною адміністративно-територіальною одиницею в складі Польської Народної Республіки. 1990 року після повалення режиму комуністів Національні Збори Польщі (Zgromadzenie Narodowe Polski) ухвалили Закон про гмінне самоврядування, що означало відновлення гміни як первинної одиниці адміністративно-територіального поділу та юридичний початок реформи децентралізації в Республіці Польща. Реформування організації системи місцевого самоврядування завершилось 1 січня 1999 року, коли набув чинності трирівневий адміністративно-територіальний поділ Республіки Польща, запроваджений Законом «O wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa» від 24.07.1998 р. З метою приведення законодавства у відповідність до нової системи самоврядних одиниць вже 5 червня 1998 року Національні Збори Польщі прийняли акти про повітове самоврядування та самоврядування на рівні воєводства [2, с. 337].

Найнижчою ланкою в системі адміністративно-територіальних одиниць та первинним самоврядним суб'єктом Республіки Польща є гміна (gmina). Польська гміна відповідає за юридичним статусом українській територіальній громаді. Закон «Про гмінне самоврядування» в ч. 2 ст. 2 наділяє гміну статусом юридичної особи. Ч. 1 ст. 6 визначає межі предметної підвідомчості гміни: «До сфери діяльності гміни відносяться всі суспільні

питання локального значення, не віднесені законом до компетенції інших суб'єктів». Тож можна констатувати, що повноваження гміни як елемента системи місцевого самоврядування сформовані за принципом залишкової компетенції: до предметної підвідомчості гміни відносяться ті суспільні відносини й проблеми, що прямо не передбачені законом як складові компетенції адміністративно-територіальних одиниць вищого рівня. Територіальна підвідомчість гміни відповідає території гміни в межах її адміністративного кордону [10, с. 14] [4].

Варто зазначити, що гміна є єдиною адміністративно-територіальною одиницею, функціонування якої як самоврядної юридично гарантоване Конституцією Республіки Польща. Так, відповідно до ст. 164: «(1) Основною одиницею місцевого самоврядування є гміна… (2) Інші одиниці регіонального або місцевого й регіонального самоврядування встановлюються законом». [7]. Надання вищої юридичної сили нормі, що визначає гміну як основну одиницю адміністративно-територіального поділу держави, свідчить про створення державою правової основи для насправді ефективного реформування системи місцевого самоврядування із наближенням публічної влади до громадянина, посиленням впливу особи як суб'єкта політичних відносин на вирішення питань місцевого значення.

Адміністративно-територіальний поділ Республіки Польща вирізняє такі види гмін: міські, сільські та міські-сільські. Міською гміною (gmina miejska) є гміна, адміністративні кордони якої цілком збігаються з територією одного міста. Сільська гміна (gmina wiejska) – це гміна, яка не включає жодного міста. Місько-сільська гміна (gmina miejsko-wiejska) включає місто(-а), а також прилеглі території разом із меншими населеними пунктами [9, с. 80].

Належність гміни до певного виду визначає особливості здійснення місцевого самоврядування на її території. Ст. 26 Закону «Про самоврядування гмінне» встановлює саме такий критерій розмежування вищих посадових осіб гмін. Так, сільську гміну очолює війт (wójt); міську-сільську гміну, так само як і міську із менш ніж 100 тис. населення, очолює бурмістер (burmistrz); головою міської гміни, яка налічує понад 100 тисяч мешканців, є президент міста (prezydent miasta) [4]. Закон визначає війта, бурмістра та президента міста як «виконавчий орган гміни». Здійснення порівняння такої дефініції з українським науковим досвідом у галузі державного будівництва дає можливість встановити принципову відмінність у підходах до розуміння поняття посадових осіб як суб'єктів місцевого самоврядування: в Україні прийнято чітко розмежовувати посадових осіб органів місцевого самоврядування та власне органи місцевого самоврядування, а повне чи часткове ототожнення цих термінів вважається помилковим, тоді як у Польщі на законодавчому рівні виборна посадова особа прирівнюється до органу місцевого самоврядування.

Вибори очільника гміни (війта, бурмістра, президента міста) проводяться загальним, рівним, безпосереднім, таємним голосуванням, участь у якому беруть особи, які проживають на території гміни та мають право голосу. Проте за винятковим збігом обставин він може бути вибраний радою гміни. Це можливо у випадку, коли на відповідну посаду висунуто лише одного кандидата і за підсумками голосування він набирає не більше 50% дійсних голосів виборців. Порядок виборів війта, бурмістра, президента міста детально регламентований Розділом VIII Виборчого кодексу Республіки Польща [11].

Середньою ланкою в системі адміністративно-територіальних одиниць Республіки Польща є повіт (powiat). Повіт існує у формі об'єднання декількох гмін, а також у формі міста на правах повіту. Предметна підвідомчість повітових органів самоврядування є дуже різноманітною та згідно з ч. 1 ст. 4 Закону «Про повітове самоврядування» включає такі галузі: народна освіта, охорона здоров'я, соціальна допомога, підтримка родини та всиновлення, підтримка людей з обмеженими можливостями, пенсійна політика, громадський транспорт і дороги загального користування, охорона пам'ятників, фізична культура й туризм, геодезія і картографія, господарювання нерухомістю, архітектурно-будівельно управління, управління водними ресурсами тощо [5].

Головним представницьким органом місцевого самоврядування в межах повіту є рада повіту, яка представляє спільні інтереси мешканців усіх гмін, які входять до складу відповідного повіту. Рада повіту обирається на загальних та рівних виборах особами, що проживають на території повіту та мають право голосу. Виконавчий орган, який здійснює управлінські повноваження в межах повіту, називається староством. До його складу входять: староста, що обирається на засіданні ради повіту; віцестароста, який призначається радою за поданням старости; секретар повіту, який працює на підставі трудового договору; скарбник повіту, що призначається радою повіту за поданням старости, та ін. Староста є очільником староства повіту й головою управлінської влади в межах повітового місцевого самоврядування. Згідно зі ст. 34 Закону «Про повітове самоврядування» староста організовує роботу управління повіту, керує поточними справами та представляє повіт на рівні воєводства та держави [5].

Найбільшою адміністративною одиницею в складі Республіки Польща є воєводство (województwo). Мешканці воєводства, тобто всі особи, які проживають на його території на законних підставах, утворюють регіональну самоврядну спільноту. Таким чином, лише на рівні воєводства самоврядування можна називати регіональним. До предметної підвідомчості органів регіонального самоврядування воєводства належать усі сфери публічного життя, крім тих, що прямо віднесені законом до компетенції державної адміністрації. Тож на рівні воєводства повноваження регіонального самоврядування є залишковими, а їх перелік не є вичерпним. Слід відзначити, що законодавча підтримка свободи діяльності суб'єктів самоврядування є прикладом здійснення ефективної децентралізації публічної влади в Республіці Польща, що базується, зокрема, на принципі поєднання місцевих і державних інтересів.

Дослідження встановленої законом компетенції воєводства дає підстави стверджувати, що предметна підвідомчість самоврядування воєводства здебільшого збігається з відповідними сферами діяльності повітового самоврядування. Одним із завдань, якими опікується тільки воєводство, є охорона законних вимог робітників у зв'язку з неплатоспроможністю роботодавця. Тож однією з важливих функцій регіонального самоврядування в Республіці Польща є охорона праці [6].

Населення воєводства обирає на загальних, прямих, безпосередніх виборах склад головного представницького органу – сеймику (sejmik województwa). За своїм структурним і функціональним характером сеймик є муніципальною радою. Строк повноважень радних сеймику складає 5 років із дня обрання. Сеймик обирає зі свого складу голову та віцеголову, які вважаються посадовими особами відповідного органу. Головним і безпосереднім завданням радних сеймику є прийняття нормативно-правових актів регіонального значення, що мають юридичну силу на всій території воєводства. Чисельність особового складу сеймику воєводства встановлюється ч. 3 ст. 16 Закону «Про самоврядування воєводства» [6]. Так, до складу сеймику воєводства входять 30 радних у воєводствах із населенням менш як 2 мільйона мешканців та по три додаткові радні на кожні 500 тисяч населення. Відкликання складу сеймику до спливу строку каденції можливе виключно шляхом регіонального референдуму [9, с. 80].

Виконавчим органом регіонального самоврядування воєводства є управління воєводства. На відміну від муні-

ципальних виконавчих органів адміністративних одиниць нижчого рівня, склад управління воєводства чітко визначений на законодавчому рівні й складає всього 5 осіб. Це маршалок воєводства (marszałek województwa), віцемаршалок або два віцемаршалки та інші члени. Головною задачею, яка стоїть перед управлінням воєводства, є виконання рішень сеймику воєводства на території регіону. Управління воєводства здійснює господарювання майном воєводства, готує проєкт регіонального бюджету, готує й скеровує контакти щодо співпраці з іншими воєводствами, державою та суб'єктами міжнародного публічного права. [6].

Місцеве самоврядування в Республіці Польща не є інстанційним. Підпорядкування одиниць адміністративного поділу («воєводство – повіт – гміна»), так само як і виборних муніципальних органів («сеймик воєводства – рада повіту – рада гміни»), не допускається. Також не існує субординаційного зв'язку між підсистемами публічної влади – місцевого самоврядування й державного управління. Таким чином, політичні відносини між суб'єктами владних повноважень у Республіці Польща ґрунтуються на ефективній координації та принципі невтручання, що створює всі необхідні умови для вільного розвитку системи місцевого самоврядування та зростання політичної, культурної, фінансової та економічної самостійності її суб'єктів [12, с. 316].

Процеси децентралізації в Республіці Польща найбільш яскраво відобразилися на гміні як територіальній одиниці, якій належить ключова роль у безпосередньому забезпеченні комфортного життя громадян. Метою відповідних реформ було створення для гміни можливості самостійного, відносно незалежного існування й розпорядження коштами власного бюджету. Саме фінансова децентралізація, а зокрема її масштаби та способи забезпечення, стала одним із найбільш контраверсійних питань під час реформування системи місцевого самоврядування в Польщі. Фінансова децентралізація передбачає передання в розпорядження муніципальних органів певного обсягу державних коштів задля вирішення питань місцевого значення та надання їм повного контролю над цими ресурсами. Законодавство Республіки Польща також дозволяє цільові субсидії із державного бюджету на потреби органів місцевого самоврядування. Матеріально-фінансова основа організації й діяльності суб'єктів місцевого самоврядування є проблемою, від ефективності розв'язання якої залежить якість життя населення, адекватність урбанізації й руралізації та всі важливі сфери суспільної діяльності. [1, с. 276].

Польща як держава – кандидат на вступ до ЄС була зобов'язана провести низку реформ, що стосуються децентралізації публічної влади. Проблемним питанням постало фінансування проєктів із практичного впровадження відповідних змін. Частково з цим викликом допомогли впоратися кошти трьох фондів підготовки до вступу в ЄС.

Внаслідок вступу Польщі до Європейського Союзу 2004 року законодавство спільноти офіційно стало частиною національного правопорядку держави. Так, на Республіку Польща поширилися всі унійні акти, що встановлюють засади організації й діяльності системи місцевого самоврядування, що стало додатковою і найбільш впливовою юридичною гарантією розвитку децентралізації та захисту прав гміни як первинного елемента місцевого самоврядування. Ще одним визначальним наслідком європейської інтеграції Республіки Польща стало відкриття нових фінансових можливостей для одиниць адміністративного поділу держави, оскільки вони отримали доступ до користування коштами європейських союзних фондів. Особливо корисним для польських самоврядних спільнот у цьому контексті виявився Європейський фонд регіонального розвитку. Інвестиції з цього осередка стали матеріальною основою для вдосконалення регіональної політики в Республіці Польща, утвердження децентралізації, усунення дисбалансу в фінансовому забезпеченні воєводств, повітів і гмін, посиленню їх економічної стабільності та політичної самостійності. Дотації з унійних фондів мали наслідком також часткове позбавлення органів державної влади Республіки Польща фіскальних засобів впливу на самоврядні одиниці адміністративного поділу, оскільки завдяки європейським інвестиціям у розвиток регіонів і громад держава перестала сприйматися як єдине надійне джерело надходження коштів, необхідних для підтримання необхідних суспільних відносин на території гміни, повіту, воєводства [2, с. 339–341].

Висновки. Таким чином, децентралізація публічної влади – це складний та багаторівневий процес, який потребує створення ефективних та грамотних правової, матеріально-фінансової та територіальної основ. Правові засади децентралізаційних процесів включають законодавче закріплення принципу децентралізації як такого, на якому базується вся система публічного адміністрування, а також усі нормативно-правові положення, що встановлюють, тлумачать і конкретизують юридичний статус адміністративно-територіальних одиниць у складі держави та органів місцевого самоврядування, які діють в межах їх адміністративних кордонів.

Республіка Польща є прикладом держави, яка успішно виконала децентралізаційні реформи та змогла створити надійні гарантії захисту й реалізації прав елементів системи місцевого самоврядування, створити правові підстави для ефективного виконання ними покладених на них зобов'язань, а також віднайти оптимальний баланс між предметною підвідомчістю підсистем публічної влади. У Польщі функціонує дієвий механізм поповнення бюджетів адміністративно-територіальних одиниць, який дозволяє підтримувати стабільний прогресивний економічний розвиток як держави, так і самоврядних спільнот, що діють на її території. Ефективним виявляється і триривневий адміністративний поділ держави (гміни, повіти, воєводства), де жодна з одиниць не підпорядкована іншій, а їх комунікація заснована на координації та взаємній підтримці.

Європейська інтеграція Польщі однозначно позитивно вплинула на розвиток місцевого самоврядування в державі. Прагнення Республіки Польща вступити до Союзу поклало на неї позитивні й негативні зобов'язання в сфері активного захисту й реформування системи місцевого самоврядування та невтручання в питання локального характеру, відповідно. Вступ держави до унії означав початок нових реформ і фінансових можливостей, що стало потужним імпульсом задля пришвидшення розвитку системи місцевого самоврядування в Республіці Польща на всіх її рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Pyvovar M. Osobliwości procesów decentralizacyjnych w Polsce i ich wpływ na samorząd terytorialny w Ukrainie. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка": "Юридичні науки"*. 2023. Nr. 3 (39). S. 273–280. URL: https://ena.lpnu.ua/handle/ntb/64493 (data dostępu: 21.05.2025).

2. Zima Ł. Samorząd terytorialny w Polsce przed i po przystąpieniu do Unii Europejskiej. Wykorzystanie funduszy unijnych przez jednostki samorządu terytorialnego na przykładzie województwa podkarpackiego. *Rocznik Administracji Publicznej*. 2016. Nr 2. S. 331–352. DOI: https://doi.org/10.4467/24497800RAP.16.017.5110 (data dostępu: 21.05.2025).

3. Королевська А. В. Польська система місцевого самоврядування. *Політикус*. 2016. № 3. С. 56–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/polit_2016_3_14 (дата звернення: 21.05.2025).

4. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym : Ustawa z dnia 08.03.1990 nr Dziennik Ustaw 1990 nr 16 poz. 95 : na dzień 11 stycznia 2025 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19900160095 (data dostępu: 21.05.2025).

5. Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym : Ustawa z dnia 05.06.1998 nr Dziennik Ustaw 1998 nr 91 poz. 578 : na dzień 1 stycznia 2025 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19980910578 (data dostępu: 21.05.2025).

6. Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa : Ustawa z dnia 05.06.1998 nr Dziennik Ustaw 1998 nr 91 poz. 576 : na dzień 11 stycznia 2025 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19980910576 (data dostępu: 21.05.2025).

7. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. : Ustawa z dnia 02.04.1997 nr Dziennik Ustaw nr 78 poz. 483 : na dzień 21 października 2009 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970780483 (data dostępu: 21.05.2025).

8. Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa : Ustawa z dnia 24.07.1998 nr Dziennik Ustaw 1998 nr 96 poz. 603 : na dzień 30 maja 2001 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19980960603 (data dostępu: 21.05.2025).

9. Гробова В. П. Система місцевого самоврядування в Польщі: перспективи використання досвіду в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Т. 1, № 31. С. 78–82. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/782 (дата звернення: 21.05.2025).

10. Funkcjonowanie samorządu terytorialnego – uwarunkowania prawne i społeczne : monografia / red.: A. Gołębiowska, P. B. Zientarski. Warszawa : Senat Rzeczypospolitej Polskiej, 2016. 244 s.

11. Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy : Ustawa z dnia 05.01.2011 nr Dziennik Ustaw 2011 nr 21 poz. 112 : na dzień 1 stycznia 2025 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20110210112 (data dostępu: 21.05.2025).

12. Matwiejuk J. Samorząd terytorialny w Polsce. *Człowiek i prawo międzynarodowe. Księga dedykowana Profesorowi Bogdanowi Wierzbickiemu* / red.: M. Perkowski, M. Zdanowicz, J. Szymański. Białystok: Temida 2, 2014. S. 313–338.

РОЗДІЛ 3
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.9(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/12

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ІНОЗЕМНОГО ПРАВА В НОТАРІАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

PROBLEMS OF APPLICATION OF FOREIGN LAW NORMS IN THE NOTARIAL PROCESS OF UKRAINE

Андрухів О.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри права та публічного управління
Університет Короля Данила

Кушерець Д.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри права та публічного управління
Університет Короля Данила

У статті досліджуються норми українського нотаріального законодавства щодо застосування норм іноземного законодавства (права) в нотаріальній практиці. Доведено, що застосування норм іноземного права в нотаріальній практиці відбувається на підставі імперативної норми закону чи чинного міжнародного договору України з урахуванням принципів нотаріального процесу та принципів міжнародного приватного права. Автор дійшов висновку, що застосування норм іноземного права у нотаріальному процесі України відбувається відповідно до встановленого національним законодавством порядку, в межах, визначених законом чи чинними міжнародними договорами, з дотриманням принципів міжнародного приватного права та принципів нотаріального процесу. Встановлено, що при вчиненні нотаріальних дій нотаріус застосовує норми іноземного законодавства так, як вони застосовуються в іноземній державі, якщо це передбачено законом України чи чинним міжнародним договором України. Юридичною підставою застосування норм іноземного законодавства є норми законодавства України. Доведено, що нотаріус повинен застосувати право іноземної держави, встановивши його зміст згідно з їх офіційним тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі (ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право»). Наголошено на тому, що Закон України «Про міжнародне приватне право» передбачає виключення із правила та «дозволяє» нотаріусу застосовувати право України до відносин з іноземним елементом у разі, коли ці відносини мали б регулюватися нормами іноземного права.

Ключові слова: нотаріальний процес, міжнародне приватне право, захист прав, нотаріус, цивільні права, іноземне законодавство, суд, цивілістичний процес, спадкування.

The article examines the norms of Ukrainian notarial legislation on the application of norms of foreign legislation (law) in notarial practice. It is proved that the application of norms of foreign law in notarial practice occurs on the basis of an imperative norm of the law or a valid international treaty of Ukraine, taking into account the principles of notarial process and the principles of private international law. The author concluded that the application of norms of foreign law in the notarial process of Ukraine occurs in accordance with the procedure established by national legislation, within the limits determined by law or valid international treaties, in compliance with the principles of private international law and the principles of notarial process. It is established that when performing notarial actions, the notary applies the norms of foreign legislation in the same way as they are applied in a foreign state, if this is provided for by the law of Ukraine or a valid international treaty of Ukraine. The legal basis for the application of norms of foreign legislation is the norms of the legislation of Ukraine. It is proved that a notary must apply the law of a foreign state, establishing its content in accordance with their official interpretation, practice of application and doctrine in the relevant foreign state (Article 8 of the Law of Ukraine "On Private International Law"). It is emphasized that the Law of Ukraine "On Private International Law" provides for an exception to the rule and "allows" a notary to apply the law of Ukraine to relations with a foreign element in cases where these relations should be regulated by the norms of foreign law.

Key words: notarial process, international private law, protection of rights, notary, civil rights, foreign legislation, court, civil process, inheritance.

Постановка проблеми. Статтею 98 Закону України «Про нотаріат» передбачено, що нотаріуси відповідно до законодавства України, міжнародних договорів застосовують норми іноземного права. Разом з тим, застосування норм іноземного законодавства в практичній площині призводить до ряду проблем, пов'язаних із встановленням змісту норм іноземного права та практики їх застосування. Відтак виникає ряд проблем в практичній площині.

Стан дослідження. Проблеми застосування норм іноземного законодавства в цивілістичному процесі (в нотаріальному процесі, цивільному процесі, господарському процесі, виконавчому процесі) є предметом дослідження багатьох дослідників, зокрема, В. Баранкової, С. Бичкової, В. Бобрика, К. Гусарова, Л.Діденко, А. Довгерта, М. Долинської, О. Захарової, О. Кармази, В. Комарова, С. Короєда, Н. Кулак, В. Кройтора, Ю. Притики, Г. Цірата, С. Фурси, Є. Фурси, Є. Харитонова, Ю. Черняк, К. Чижмарь, М. Ясинка та ін. Разом з тим в юриспруденції бракує наукових робіт щодо застосування нотаріусами норм іноземного права, незважаючи на пряму норму Закону України «Про нотаріат».

Метою цієї статті є науково-практичний аналіз норм національного законодавства України щодо застосування нотаріусом норм іноземного законодавства в нотаріальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до норм Закону України «Про нотаріат» на нотаріусів покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридич-

ної вірогідності [1]. Відтак, згідно зі ст. 34 цього Закону нотаріуси вчиняють, зокрема, такі нотаріальні дії: посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності, вимоги про нотаріальне посвідчення правочину тощо); видають свідоцтва про право на спадщину тощо. Тобто, нотаріуси вчиняють нотаріальні дії, наприклад в сфері спадкових відносин, у сфері укладення правочинів, які можуть бути обтяжені іноземним елементом.

Термін «іноземний елемент» нами використано в розумінні ст. 1 Закону України «Про міжнародне приватне право», за якою іноземний елемент – це ознака, яка характеризує приватноправові відносини, що регулюються цим Законом, та виявляється в одній або кількох з таких форм: хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою; об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави; юридичний факт, який створює, змінює або припиняє правовідносини, мав чи має місце на території іноземної держави.

Цей висновок підтверджується, як ст. 98 Закону України «Про нотаріат», так і рядом статей Закону України «Про міжнародне приватне право».

Так, наприклад, відповідно до ст. 31 Закону України «Про міжнародне приватне право» якщо інше не передбачено законом, форма правочину має відповідати вимогам права, яке застосовується до змісту правочину, але достатньо дотримання вимог права місця його вчинення, а якщо сторони правочину знаходяться в різних державах, – права місця проживання або місцезнаходження сторони, яка зробила пропозицію, якщо інше не встановлено договором. Форма правочину щодо нерухомого майна визначається відповідно до права держави, у якій знаходиться це майно, а щодо нерухомого майна, право на яке зареєстроване на території України, – права України. Згідно зі ст. 32 цього Закону зміст правочину може регулюватися правом, яке обрано сторонами, якщо інше не передбачено законом. У разі відсутності вибору права до змісту правочину застосовується право, яке має найбільш тісний зв'язок із правочином. Якщо інше не передбачено або не випливає з умов, суті правочину або сукупності обставин справи, то правочин більш тісно пов'язаний з правом держави, у якій сторона, що повинна здійснити виконання, яке має вирішальне значення для змісту правочину, має своє місце проживання або місцезнаходження. Тобто йдеться про застосування нотаріусом України до цивільних відносин з іноземним елементом при посвідченні правочину норм іноземного права чи норм права України.

Ще цікавими в аспекті теорії нотаріального процесі є норми щодо спадкових відносин з іноземним елементом, оскільки, наприклад, ст. 70 Закону України «Про міжнародне приватне право» встановлено, що з урахуванням положень статей 71, 72 цього Закону спадкові відносини регулюються правом держави, у якій спадкодавець мав останнє місце проживання, якщо спадкодавцем не обрано в заповіті право держави, громадянином якої він був. Вибір права спадкодавцем буде недійсним, якщо після складання заповіту його громадянство змінилося. Тобто йдеться також про застосування норм іноземного права.

Ми підтримуємо науковців, які використовують в юридичній літературі термін «нотаріальний процес», під яким розуміють, наприклад, специфічну правову форму діяльності, суть якої полягає в тому, що в її рамках здійснюється застосування правових норм шляхом реалізації нотаріатом юрисдикційних повноважень [2].

В юриспруденції слушно доводиться, що процес здійснення нотаріусом провадження в справах з іноземним елементом має три етапи: етап кваліфікація правової ситуації; етап вибору застосовного права на основі колізійних норм; етап застосування матеріальних норм відповідного правопорядку у процесі вирішення правової ситуації, обтяженої іноземним елементом щодо питань спадкування. Сам процес застосування нотаріусом норм іноземного права можна визначити як сукупність взаємозв'язаних та взаємозумовлених процесуальних дій, спрямованих на реалізацію одного з основних завдань МПрП – вибору оптимального засобу вирішення колізій правопорядків різних держав на засадах загальних принципів приватного права [3]. Відтак, коли йдеться про застосування норм іноземного права, то мається на увазі застосування як норм позитивного права, так і норм природного права, якщо вони є джерелом регулювання поведінки учасників відносин в іноземній країні [4].

Як вже зазначалося, ст. 98 Закону України «Про нотаріат» визначено, що нотаріуси відповідно до законодавства України, міжнародних договорів застосовують норми іноземного права. Нотаріуси приймають документи, складені відповідно до вимог іноземного права, а також вчиняють посвідчувальні написи за формою, передбаченою іноземним законодавством, якщо це не суперечить законодавству України.

У зв'язку з цим зазначимо, що в цій статті суб'єктом застосування норм іноземного права визначено нотаріуса – приватного чи державного. Однак, беручи до уваги норми щодо суб'єктного складу осіб, які є обов'язковими в нотаріальному процесі, а саме, посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності, – нотаріусів та посадових осіб органів місцевого самоврядування (ст. ст. 1, 37 Закону України «Про нотаріат»), дійдемо висновку про те, що на посадових осіб органів місцевого самоврядування ця норма не розповсюджується.

Тобто, спеціальним законом у сфері нотаріального процесу закріплено правило про те, що лише нотаріуси застосовують норми іноземного права при вчинені нотаріальних дій.

Принагідно зазначимо, що відповідно до ст. 8 Закону України «Про правотворчу діяльність» норма права – це загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, що регулює суспільні відносини, яке охороняється і забезпечується державою. Нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності в установленому Конституцією України та (або) законом порядку у письмовій формі (крім випадків, визначених частиною другою ст. 47 Закону), який містить норму (норми) права і розрахований на неодноразову реалізацію.

Узагальнюючи норми Закону України «Про правотворчу діяльність», Закону України «Про нотаріат», Закону України «Про міжнародне приватне право» дійдемо висновку про те, що нотаріус застосовує норми права, які регулюють суспільні відносини. При цьому такі повноваження в нотаріуса виникають на підставі: 1) закону України; 2) міжнародного договору України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Отже, юридичною підставою застосування норм іноземного законодавства є норми законодавства України.

Разом з тим, щоб вчинити, наприклад, посвідчувальний напис за формою, передбаченою іноземним законодавством, якщо це не суперечить законодавству України, нотаріус повинен з'ясувати зміст норми іноземного права, із дотриманням вимог норм Закону України «Про міжнародне приватне право».

Так, ст. 8 цього Закону встановлено, що при застосуванні права іноземної держави суд встановлює зміст його норм згідно з їх офіційним тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі. З метою встановлення змісту норм права іноземної держави суд може звернутися в установленому законом порядку до Міністерства юстиції України чи інших ком-

петентних органів та установ в Україні чи за кордоном або залучити експертів. Особи, які беруть участь у справі, мають право подавати документи, що підтверджують зміст норм права іноземної держави, на які вони посилаються в обґрунтуванні своїх вимог або заперечень, іншим чином сприяти суду у встановленні змісту цих норм. Якщо зміст норм права іноземної держави в розумні строки не встановлений, незважаючи на вжиті згідно з цією статтею заходи, застосовується право України.

Отже, нотаріус в нотаріальному процесі України зобов'язаний застосувати норму іноземного законодавства, встановивши її зміст згідно з іноземним офіційним тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній державі.

Разом з тим ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право» закріплює право (використано конструкцію «чи інший орган може звернутися»), а не обов'язок нотаріусу звернутися до Міністерства юстиції України чи інших компетентних органів та установ в Україні чи за кордоном або залучити експертів з метою з'ясування змісту норми права іноземної держави. Тобто, цей Закон закріпив норму про «право сприяння нотаріусу», оскільки сторони мають право подавати документи, що підтверджують зміст норм права іноземної держави, на які вони посилаються, а також іншим чином сприяти суду у встановленні змісту цих норм.

Це підтверджується також судовою практикою України, яка хоча і стосується суду, однак може бути взята до уваги і дослідниками нотаріального процесу.

Так, в Постанові Великої Палати Верховного Суду від 16 листопада 2021 року у справі № 904/2104/19 зазначено, що зважаючи на обов`язок суду застосовувати норми іноземного права при розгляді справ у правовідносинах з іноземним елементом, встановлення судом змісту норм іноземного права здійснюється ex officio (за офіційним принципом). Для реалізації цього обов`язку суд використовує такі способи здобуття інформації про іноземне право: (1) власне з`ясування змісту іноземного права суддею, у провадженні якого є справа; (2) використання експертних висновків; (3) дипломатичний порядок отримання такої інформації; (4) офіційний запит через Міністерство юстиції України; (5) отримання довідок через систему правової допомоги; (6) обмін правовою інформацією; (7) безпосередні зносини судів різних держав та з іншими компетентними органами; (8) встановлення іноземного права сторонами тощо. Такі правові висновки викладено Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду в постановах від 19 травня 2021 року у справі № 501/1350/17 та від 16 вересня 2020 року у справі № 642/3886/18 за результатом розгляду справ з іноземним елементом, від яких Велика Палата Верховного Суду не відступає при розгляді спірних кредиторських вимог нерезидента у цій справі [5].

Разом з тим, законодавець, розуміючи, що з'ясування змісту норм іноземного права може зайняти тривалий строк, що негативно вплине на захист прав в нотаріальному процесі, закріплює в ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право» норму про те, що якщо зміст норм права іноземної держави в розумні строки не встановлений, незважаючи на вжиті згідно з цією статтею заходи, застосовується право України».

Відтак, беручи до уваги, що в нотаріальному процесі вжито всіх заходів щодо встановлення норм іноземного права для їх застосування нотаріусом в нотаріальному процесі, Закон України «Про міжнародне приватне право» передбачає застосування права України до відносин з іноземним елементом у разі, коли ці відносини мали б регулюватися нормами іноземного законодавства, але зміст норм іноземного права не було встановлено в розумні строки. На нашу думку, при застосуванні норм права України в цьому випадку нотаріусу доцільно прийняти відповідну постанову (нотаріальний акт) щоб унеможливити випадок з подачею відповідного позову до суду стороною нотаріального провадження.

Також зазначимо, що Закон України «Про міжнародне приватне право», Закон України «Про нотаріат» не розкривають значення терміну «розумний строк». Проте термін «розумний строк», наприклад, розкрито в ст. 121 Цивільного процесуального кодексу України, відповідно до якої строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства. Про розкриття змісту «розумний строк» йдеться також і в практиці Європейського суду з прав людини (наприклад, «Фрідлендер проти Франції» (Frydlender v. France), 2000).

Зважаючи на викладене, пропонуємо розкрити зміст терміну «розумний строк» в Законі України «Про міжнародне приватне право», або в цьому Законі закріпити «відсилочну» норму до закону, в якому розкрито зміст цього терміну, та який може бути застосовано до відносин з іноземним елементом.

Складно заперечити висновку про те, що національне законодавство України допускає застосування норм іноземного права, проте встановлює умови, а також межі (обмеження) їх застосування. Встановлення меж застосування таких норм зумовлено тим, що застосування іноземного права може призвести до порушення, зокрема, конституційних принципів, встановлених в Основному Законі України. Так, Закон України «Про міжнародне приватне право», а також доктрина міжнародного приватного права виділяють декілька правових механізмів щодо недопущення застосування в Україні норм іноземного права, обраних на підставі колізійної норми. Зокрема, це застереження про публічний порядок, дія імперативних норм національного права, обхід закону, взаємність. Законодавство іноземних країн з міжнародного приватного права до цього переліку додає ще й реторсію [6].

Висновок. Підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що застосування норм іноземного права у нотаріальному процесі України, в якому на нотаріусів покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності, відбувається до відносин, які обтяжені іноземним елементом, відповідно до встановленого національним законом порядку, в межах, визначених законом чи чинним міжнародним договором України, з дотриманням принципів міжнародного приватного права та принципів нотаріального процесу (наприклад, таємниці нотаріального процесу тощо).

При застосуванні норм іноземного права нотаріус має право застосовувати норми іноземного законодавства так, як вони застосовуються в державі, де вони закріплені в нормативно-правовому акті, якщо це передбачено: 1) законом України; 2) міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Юридичною підставою застосування норм іноземного законодавства є норми законодавства України. Нотаріус в Україні повинен застосувати право іноземної держави, встановивши його зміст згідно з їх офіційним тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі» (ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право»).

Норма ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право», ст. 98 Закону України «Про нотаріат» не розповсюджується на посадових осіб органів місцевого самоврядування, яким надано право вчиняти нотаріальні дії.

Пропонуємо розкрити зміст терміну «розумний строк» в Законі України «Про міжнародне приватне право», або в цьому Законі закріпити «відсилочну» норму до закону,

в якому розкрито зміст цього терміну, та який може бути застосовано до відносин з іноземним елементом.

Закон України «Про міжнародне приватне право» передбачає застосування права України до відносин з іноземним елементом в нотаріальному процесі у разі, коли ці відносини мали б регулюватися нормами іноземного законодавства, однак зміст норм іноземного права не було встановлено в розумні строки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Законодавчі акти, використані в цій статті, розміщені на Офіційному вебпорталі парламенту України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index

2. Діденко Л.В. Нотаріальний процес як один із видів юридичного процесу. *Науковий* вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. Випуск 79: частина 1. 2023. С. 187–191.

3. Кулак Н.В. Правові аспекти застосування нотаріусом норм іноземного права. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету, 2017. Серія ПРАВО. Випуск 47. Том 1. С. 133–136.

4. Кармаза О.О. Проблеми застосування в нотаріальному процесі норм іноземного права. *Науковий* вісник Херсонського державного університету. Серія *Юридичні науки*. 2015. Випуск 4. Том 1. С. 110–114.

5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 листопада 2021 року у справі № 904/2104/19. https://reyestr.court.gov.ua/Review/101990860

6. Кармаза О.О., Гріненко О.О., Стрілько В.Ю. Нотаріальний процес з іноземним елементом. Монографія. К., 2018. 216 с.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/13

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В УКРАЇНІ

ACTUAL PROBLEMS OF CONSUMER RIGHTS PROTECTION IN UKRAINE

Гресь Н.М., д. філос.,
доцент кафедри приватного та соціального права
Сумський національний аграрний університет

Чевгуз А.В., студентка І курсу юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет

У статті здійснено системний правовий аналіз сучасного стану захисту прав споживачів в Україні, зокрема в умовах післявоєнної відбудови держави та трансформації правової системи. Розглянуто ключові проблеми реалізації споживчих прав у межах чинного законодавства, а також виявлено причини неефективності існуючих механізмів. Проаналізовано положення базових нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про захист прав споживачів», встановлено наявні прогалини у правовому регулюванні.

З'ясовано, що формування ефективного механізму реалізації споживчих прав вимагає комплексного підходу, який включає гармонізацію національного законодавства з правом Європейського Союзу, удосконалення нормативного забезпечення господарської діяльності, впровадження системи досудового врегулювання спорів та компенсаційних механізмів. Окреслено необхідність посилення контролюючих функцій державних органів, підвищення рівня правової обізнаності споживачів.

Особливу увагу приділено зарубіжному досвіду правового захисту споживачів у період збройних конфліктів. На прикладах країн Близького Сходу, Сирії та колишньої Югославії показано, що за умов воєнного стану ключову роль у забезпеченні споживчих прав відіграють не лише державні органи, а й міжнародні інституції та громадські ініціативи. Підкреслено значення міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій, у справі захисту цивільного населення як споживачів у надзвичайних обставинах.

Сформульовано висновок про необхідність розроблення державної політики щодо захисту прав споживачів як елементу забезпечення національної безпеки, особливо в умовах повоєнного відновлення. Акцентовано на важливості активної міжнародної співпраці України у правозахисній сфері, що має забезпечити адаптацію правової системи до європейських стандартів і сформувати стійку інституційну модель захисту прав споживачів.

Ключові слова: ринкові відносини, споживач, виробник, продавець, криза, якість, стандарти, правова освіта, товар неналежної якості.

The article provides a comprehensive legal analysis of the current state of consumer rights protection in Ukraine, particularly in the context of post-war reconstruction and the transformation of the national legal system. It examines the key challenges in the implementation of consumer rights within the framework of existing legislation and identifies the main causes of inefficiencies in the functioning of relevant mechanisms. The article analyzes the provisions of fundamental legal acts, including the Law of Ukraine «On Consumer Rights Protection,» and reveals existing gaps in legal regulation.

It is established that the development of an effective mechanism for the implementation of consumer rights requires a comprehensive and systematic approach. This includes the harmonization of national legislation with European Union law, improvement of the regulatory framework for economic activity, the introduction of pre-trial dispute resolution mechanisms, and the establishment of compensation systems. The need to strengthen the supervisory functions of state authorities and to enhance the legal awareness of consumers is also emphasized.

Special attention is given to foreign experience in the legal protection of consumers during periods of armed conflict. Case studies from the Middle East, Syria, and the former Yugoslavia illustrate that under martial law, consumer rights are safeguarded not only by state institutions but also by international organizations and civil society initiatives. The significance of international humanitarian law, particularly the Geneva Conventions, is highlighted as a legal basis for protecting civilians—including consumers – under emergency conditions.

The study concludes that there is a pressing need to develop a coherent state policy on consumer rights protection as a critical component of national security, especially during the post-war recovery period. Emphasis is placed on the importance of Ukraine's active international cooperation in the field of human rights protection, aimed at aligning the domestic legal system with European standards and establishing a resilient institutional model for ensuring consumer rights.

Key words: market relations, consumer, producer, seller, crisis, quality, standards, legal education, goods of inadequate quality.

Процес побудови в Україні правової, демократичної, соціально орієнтованої держави, формування громадянського суспільства передбачає захист прав людини, в тому числі захисту прав споживачів, законних інтересів та задоволення потреб, що є основним завданням усіх демократичних перетворень, що відбуваються з моменту набуття Україною незалежності. Правовою держава може вважатися саме тоді, якщо вона не лише визнала природні права людини, але й забезпечила правовий режим неухильного дотримання прав і свобод людини і громадянина.

В Конституції України всебічне забезпечення прав і свобод людини проголошено найвищою соціальною цінністю [1]. На державному рівні наголошується, що одним з основних заходів забезпечення стабільності розвитку стандартів якості продукції та забезпечення ефективного захисту прав споживачів є формування ефективного державного регулювання та нагляду з урахуванням міжнародних принципів та стандартів. Одним із напрямів державного регулювання є захист прав споживачів. Однак на сьогодні на державному рівні відмічається відсутність належного захисту прав споживачів. Вищезазначене й свідчить про актуальність дослідження особливостей захисту прав споживачів.

Стан дослідження. В юридичній літературі проблемі захисту прав споживачів присвячено велику кількість досліджень науковців і фахівців, таких як І.В. Апопій, О.С. Бурлака, Ю.В. Верхола, О.В. Дзера, В.М. Коссак, І.О. Кисельова, В.В. Луць, М.М. Медончак, Л.Д. Менів, Г.С. Пілігрім, О.В. Старцев, Д.М. Федан, Є.О. Харитонов, Я.І. Шестопалова та багато інших, що дає змогу стверджувати, що в Україні вже є значна теоретична і практична база напрацювань, однак потребує ще значних доробок як теорії, так і практики у сфері захисту прав споживачів. Вищезазначені та інші науковці зробили значний внесок у дослідження окремих теоретичних аспектів захисту прав споживачів. Однак незважаючи на вагомий внесок до зазначеної проблематики, дослідження питань правового регулювання забезпечення захисту прав споживачів залишається відкритим для дискусій, що й зумовлює актуальність дослідження у цьому напрямі з метою удоскона-

лення належного регулювання правового інституту прав споживачів.

Актуальність дослідження захисту прав споживачів посилюється з недостатністю теоретичної розробленості, існуванням значної кількості дискусійних теоретичних і практичних питань щодо юридичної природи захисту прав споживачів.

Метою цього дослідження є з'ясування актуальних проблем захисту прав споживачів.

Визначена мета дослідження зумовила постановку і розв'язання таких **завдань**:

– проаналізувати стан захисту прав споживачів в Україні.

– розглянути правову основу та застосування відповідного законодавства в цих відносинах.

– навести причини й можливі шляхи вирішення проблем в Україні, з якими стикаються споживачі в Україні.

– висвітлити основні актуальні питання, проблеми та рекомендації щодо удосконалення механізмів захисту прав споживачів тощо.

Забезпечення пріоритету потреб споживачів у поєднанні з економічними інтересами підприємств є ключовим принципом ринкової економіки в демократичній державі. Ця держава має наполегливо працювати над укріпленням захисту прав споживачів на законодавчому рівні, гарантувати дієвий контроль за якістю та безпекою товарів, послуг та робіт, а також постійно вдосконалювати відповідне законодавство. Відсутність налагодженої державної системи контролю в цій сфері створює сприятливі умови для отримання незаконних конкурентних переваг нечесними підприємцями [2, с. 28].

Україна, що наближається до Європейського Союзу, потребує впровадження європейських вимог до якості продукції та гарантування ефективного захисту споживачів. У передових державах світу правам споживачів надається першочергове значення, адже саме вони є головними учасниками ринкових взаємин і відіграють ключову роль у процесі виробництва та покращенні якості товарів і послуг. Права споживачів у розвиненому суспільстві заслуговують на відповідний захист і охорону законодавчими актами різної юридичної сили та сфери дії. В Україні санкції до продавців та виробників неякісної продукції нерідко не дають жодного результату, і навіть після сплати штрафів вони продовжують становити загрозу для життя та здоров'я своїх клієнтів. З огляду на це, надзвичайно важливо, щоб кожен споживач був обізнаний з усіма можливими способами та інструментами захисту своїх прав.

Порушення прав споживачів, на жаль, стало болісною реальністю. В умовах економічних турбулентностей та криз у фінансовій системі, насичення українського споживчого ринку неякісними товарами, що вимагає введення суворих державних механізмів контролю та нагляду, це повністю підтверджує.

Україна була однією з перших на пострадянському просторі, яка ухвалила закон «Про захист прав споживачів». Але це не привело до підвищення рівня захисту прав споживачів до європейських стандартів. Окрім наявного законодавства, потрібно створити передумови для його дієвої реалізації та втілення в життя. Рівень правової обізнаності українських споживачів залишається низьким. Закон України «Про захист прав споживачів» [3] є, але не завжди цікавить споживачів, оскільки не завжди споживач знає, як скористатися своїми правами та захистити інтереси.

Державне впорядкування продовольчих ринків є одним з найважчих обов'язків державного управління у світі. Така складність пояснюється чималома викликами, яким державна влада має приділяти підвищену увагу, враховуючи здоров'я та потреби споживачів, добробут тварин і рослин, а також фінансові інтереси суб'єктів продовольчого ринку на найбільшому ринку в будь-якій країні [4, с. 110].

У більшості країн держава здійснює контроль за безпекою та якістю харчових продуктів, запроваджуючи стандарти для здоров'я рослин, благополуччя тварин, безпеки та якості кормів і, звичайно ж, безпеки та якості самої їжі. Крім того, влада також встановлює вимоги до умов виробництва кормів і продуктів харчування, що визначаються як гігієнічні норми. Звісно, ці вимоги не можуть бути виконані без контролю за їхнім дотриманням. Тому держава повинна створити ефективну та функціональну систему керування усіма цими вимогами.

Насправді, права українських споживачів суттєво утискаються. Такий стан речей, по суті, спричинений кількома чинниками. Недосконалість нормативної бази в чинному законодавстві; корупція в органах державної влади, які відповідають за нагляд за виконанням законодавства про захист прав споживачів та його дотриманням; брак чітких та ефективних механізмів захисту прав споживачів; низький рівень інформаційно-просвітницької та правової освіти населення щодо роз'яснення правил та положень законодавства про захист прав споживачів і надання практичної допомоги споживачам у випадках порушень їхніх прав [5, с. 47; 6].

Розвиток ринкових взаємин зумовлює потребу в наповненні ринку багатоманітними товарами й послугами. Водночас цей процес, крім позитивних рис, неминуче породжує негативні прояви, на кшталт збуту неякісних виробів та контрафактної продукції. З огляду на це, в сучасних умовах, коли розбудовується українська економіка, першочергового значення набуває правове врегулювання суспільних відносин, зокрема, захист прав споживачів – ключових суб'єктів ринкових взаємин. В епоху стрімкого розвитку торгівлі та економіки конче потрібні інструменти, які гарантуватимуть відповідальність виробників перед споживачами за якість продукції та її відповідність вимогам стандартів і технічних умов [7, с. 419]. Відтак, пильну увагу привертають питання захисту прав споживачів товарів, робіт, послуг, що традиційно вважаються цивільно-правовим інститутом, тож проблему захисту прав споживачів розглядають в рамках цивільного права. Найактуальнішими проблемами, з якими зустрічаються споживачі на українському ринку, є: відсутність системності в роботі органів державного контролю та брак обізнаності споживачів про наслідки їхньої діяльності; недостатня підтримка з боку контролюючих органів у сфері захисту прав споживачів; ймовірність шахрайства та фальсифікації певних товарів. Брак інформації для споживачів, що ускладнює правильний вибір товарів покупцями. З огляду на актуальність проблем, що постають, сьогодні, як ніколи, всі споживачі потребують державної підтримки та захисту від цих негативних явищ.

В останні роки в Україні намітилася чітка тенденція до посилення охорони прав споживачів. Відбувається ефективний контроль якості й безпеки товарів, усіх видів робіт і послуг, та вдосконалення актуального законодавства у цій галузі. Україною, як державою, та її урядом були розроблені й ухвалені законодавчі акти, які окреслюють ключові напрямки державної та соціальної політики в сфері захисту споживачів та подальшого розвитку цих сфер.

Суть цивільно-правового захисту прав та законних інтересів споживачів, в цілому, полягає у наданні їм можливості вчинення як фактичних, так і юридичних дій, спрямованих на захист власних порушених прав та інтересів. Важливим є також функціонування визначених законом державних органів та громадських об'єднань, що здійснюють діяльність задля запобігання правопорушенням, їх припинення та відновлення порушених прав.

Згідно з ч. 4 ст. 42 Конституції України держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів. Загальним законом, норми якого сьогодні регулюють відносини

щодо захисту прав споживачів, є Закон України «Про захист прав споживачів» (далі – Закон в редакції 2005 р.). 10 червня 2023 року Верховна Рада України прийняла закон України № 3153-IX «Про захист прав споживачів», який набирає чинності через один рік з дня його опублікування (Закон опубліковано в газеті «Голос України» від 7 липня 2023 р.), але не раніше дня припинення чи скасування воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України від 24 лютого 2022 р. Однак, розбіжності у правовому регулюванні відносин стосовно захисту споживацьких прав та учасників цивільно-правових угод наразі потребують детального аналізу і розуміння, враховуючи взаємозв'язок положень нової редакції Закону України «Про захист прав споживачів» (далі – Закон у редакції 2023 р.) з нормами Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [10, с. 123].

Новий Закон повністю замінює чинний в Україні Закон «Про захист прав споживачів» та суттєво змінює законодавство про захист прав споживачів в Україні. В цілому, новий закон заповнить прогалини в існуючому законодавстві та значно наблизить українське законодавство до права ЄС у відповідних сферах. Новий закон передбачає низку змін, найважливішими з яких є: детальне регулювання електронної комерції та створення електронного порталу покупця; оновлений перелік санкцій; оновлені положення щодо гарантійних зобов'язань; детальне регулювання недобросовісної комерційної практики; оновлені положення щодо придбання дефектних товарів; зміни у сфері застосування; доповнення понятійного та категоріального апарату; загальна оцінка та набуття чинності [11, с. 185].

Закон України «Про захист прав споживачів», спрямований в першу чергу на гармонізацію норм національного законодавства з європейськими стандартами та заповнення існуючих законодавчих прогалин. Серед ряду європейських документів законодавці взяли до уваги, зокрема, Директиви № 2011/83/ЄС (щодо прав споживачів), № 2019/771 (щодо договорів про продаж товарів) та № 2016/2102 (щодо доступності веб-сайтів публічного сектору).

Оскільки чинне законодавство у сфері захисту прав споживачів є досить застарілим (прийняте у 1991 році) та приймалося для встановлення загальних зобов'язань між виробником та споживачем, положення нового Закону більшою мірою пов'язані з цифровізацією суспільних процесів, враховуючи постійний технологічний розвиток. Передовсім Закон закріплює принципи здійснення захисту прав споживачів, що були розроблені на рівні ЄС, а також розширює права споживачів.

Загалом Закон є належним прикладом гармонізованого законодавства зі стандартами ЄС, адже положення містять належний механізм захисту споживачів та їх персональних даних від шахраїв, а також будь-яких недоброчесних практик. Це підтвердив і Комітет з питань інтеграції України до Європейського Союзу, який визнав, що Закон не суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням України в сфері європейської інтеграції.

Забезпечення ефективного захисту прав споживачів досягається, по-перше, шляхом забезпечення виробництва і постачання в торговельну мережу якісної продукції, якісних робіт і послуг (щоб споживачі не стикалися з порушеннями своїх прав і, як наслідок, не потребували захисту); по-друге, шляхом забезпечення дотримання прав споживачів у торговельній мережі та сфері послуг; по-третє, шляхом регламентації порядку здійснення діяльності організацій у сфері обслуговування; по-третє, шляхом надання пріоритету споживачам у відносинах з виробниками [12, с. 102].

Попри певне перетворення нормативно-правової бази, наявна система забезпечення прав та законних інтересів споживачів товарів, робіт і послуг потребує змін з урахуванням глобальних та загальноєвропейських трендів у цих процесах та має бути адаптована у напрямі діджиталізації взаємин, що виникають між органами державного управління та споживачами. В державі необхідно розробити, затвердити на законодавчому рівні та впровадити Комплексну програму реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів фінансових послуг на період 2023–2027 рр., як стратегічний документ, що окреслить пріоритети та завдання реформ у споживчій сфері з урахуванням наслідків війни на території країни та впливу світової фінансової кризи на національну економіку. Зміст програми має забезпечити координацію загальнодержавних дій у галузі забезпечення споживчої безпеки у сфері фінансових послуг на рівнях: окремих громадян, суб'єктів господарювання, галузей, секторів економіки, а також на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Законодавство у сфері споживчих правовідносин необхідно доповнити положенням, яке надасть Держпродспоживслужбі повноваження звертатися до інтернет-провайдерів для обмеження доступу до веб-сайтів суб'єктів господарювання, які вдаються до нечесних бізнес-практик та порушують законодавство про захист прав споживачів. Окрім того, слід звільнити суб'єктів господарювання від зобов'язання формувати обмінний фонд товарів, а також запровадити можливість надання суб'єктами господарювання документів, що підтверджують гарантійні зобов'язання, в електронному форматі [2, с. 28].

У повоєнний період розбудова системи державних органів, що опікуються захистом прав споживачів в Україні, має базуватися на ретельно розробленій концепції, стратегії та програмі проведення комплексної політики. Важливо забезпечити наявність відповідних інституцій, а також ефективні інструменти та методи для реалізації цієї політики. Вона має охоплювати такі ключові аспекти: прискорення процесів адаптації національного законодавства у сфері захисту прав споживачів до стандартів та практики Європейського Союзу (створення громадських організацій із захисту споживачів, запровадження інституту омбудсмена, налагодження ефективного механізму досудового врегулювання скарг та спорів); удосконалення нормативно-правової бази у сфері захисту прав споживачів, зокрема, щодо обсягу та порядку обов'язкового розкриття інформації фінансовими та іншими установами; координація взаємодії між органами, що здійснюють державне регулювання споживчих послуг, та іншими центральними органами виконавчої влади; впровадження державного регулювання процедури оцінювання рівня дотримання прав споживачів; сприяння запровадженню системи компенсаційних механізмів на ринках фінансових послуг; реалізація державних цільових програм з підготовки фахівців у відповідній сфері; забезпечення інформування населення через засоби масової інформації про фінансові послуги, їх умови та можливі ризики для споживачів тощо.

Відповідна комплексна програма на найближчі роки має гарантувати втілення державної політики щодо споживачів. Вона виникає з необхідності враховувати наслідки війни на рідній землі, а також здобутий досвід та прояви світової фінансової кризи у національній економіці. Її мета – запровадити ефективні механізми для захисту від негативних наслідків та забезпечення надійного захисту прав споживачів.

Досвід зарубіжних країн під час воєнних конфліктів. Закордонний досвід оборони прав споживачів під час воєнних сутичок демонструє, що різні держави застосовують специфічні методи для забезпечення безпеки та оборони власних громадян в умовах екстремальних обставин. Одним із ключових моментів є дотримання міжнародних норм, зокрема приписів міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного права прав людини, котрі скеровані на захист цивільного населення, зокрема спо-

живачів, від наслідків війни. Важливим інструментом оборони є Женевські конвенції та додатки до них, котрі зобов'язують сторони конфлікту гарантувати оборону цивільних, забезпечувати їм доступ до базових ресурсів, таких як харчі, вода та медичні послуги. Наприклад, у статтях Женевських конвенцій вказано, що цивільні особи не можуть піддаватися атакам і мають мати доступ до товарів, які є життєво необхідними. Водночас, міжнародне право також вимагає від воюючих сторін гарантувати безпеку та повагу до життя та гідності людей, зокрема споживачів, навіть в умовах окупації чи конфліктів. В окремих країнах, які зазнали військових конфліктів, створювалися спеціальні організації для оборони прав споживачів. Наприклад, на Близькому Сході, в умовах протистоянь, активізувалися громадські структури, які діяли на захист населення, відстоюючи їхні права на доступ до необхідних товарів і послуг. В Сирії, де вирував збройний конфлікт, ці організації стали ключовою ланкою взаємодії між споживачами та міжнародними структурами, які займалися доставкою гуманітарної допомоги. Скажімо, у колишній Югославії під час громадянської війни уряди окремих республік застосовували заходи для контролю цін на найважливіші товари та послуги, щоб уникнути спекуляцій та надати підтримку найбільш незахищеним групам населення. Подібні механізми були розроблені з урахуванням порад міжнародних організацій [13, с. 270].

Закордонний досвід показує, що під час воєнних дій, окрім державної підтримки, надзвичайно важливою є діяльність міжнародної спільноти та неурядових організацій. Вони здатні забезпечувати населення необхідним та захищати права споживачів. Цей досвід може бути корисним для покращення системи захисту прав споживачів в Україні, зокрема, через розширення співпраці з міжнародними організаціями та створення внутрішніх механізмів, що дозволять ефективніше відповідати на потреби воєнного часу.

Актуальність проблем захисту прав споживачів під час купівлі неякісних товарів беззаперечна. Хоча українське законодавство забезпечує споживачам чимало інструментів для захисту своїх прав у разі придбання товарів неналежної якості, втілити їх на практиці доволі важко, особливо зараз, в умовах воєнного стану. Попри те, що новий Закон України «Про захист прав споживачів» суттєво оновив систему захисту прав споживачів при купівлі товарів неналежної якості та значно наблизився до стандартів Європейського Союзу, він не розв'язує усіх наявних проблем захисту прав споживачів під час купівлі товарів неналежної якості та не заповнює усі прогалини у правовому регулюванні. Тому є потреба у вдосконаленні правового регулювання захисту прав споживачів при купівлі товарів неналежної якості, врахуванні міжнародного досвіду, посиленні контролю за виконанням чинного законодавства та застосуванні суворих санкцій до порушників прав споживачів [14, с. 253].

Отже, хоча захист прав споживачів, безперечно, є важливим і необхідним для кожної країни, він є особливо актуальним для України. Хоча українське законодавство формально визнає широкий спектр повноважень щодо захисту законних прав та інтересів споживачів, однак реалізувати цей потенціал все ще досить складно. Тому існує потреба в удосконаленні законодавства, що регулює такі правовідносини, та пошуку нових шляхів їх реалізації. Внесення змін до Закону «Про захист прав споживачів» та вдосконалення механізмів захисту прав споживачів принесуть позитивні результати, якщо всі учасники правовідносин, що виникають, усвідомлять глибину проблеми.

Висновки. Розвиток ефективного механізму реалізації захисту прав споживачів відіграє велику роль у підтриманні економічного потенціалу відповідно до напрямків розвитку держави, закріплених чинним законодавством.

Вдосконалення законодавства щодо захисту прав споживачів в Україні, безумовно, є складним та багатогранним процесом, який потребує вдосконалення системи економічного контролю в країні в цілому, підвищення кваліфікаційних вимог до суб'єктів господарювання, поліпшення нормативного та методичного забезпечення здійснення господарської діяльності тощо. Але лише в єдності та взаємодії ці та інші засоби матимуть змогу утворити дієву модель для побудови ефективної та стабільної системи захисту прав споживачів.

Підсумовуючи, також слід зазначити, що в умовах розвитку правової держави та громадянського суспільства вкрай необхідним є активна участь України в міжнародних відносинах з метою наближення до європейських стандартів правової системи, яке вимагає вдосконалення усіх існуючих процесів шляхом їх реформування, в тому числі гармонізації господарської діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.rada.gov.ua.
2. Бурлака О.С. Захист прав споживачів в умовах воєнного стану в Україні. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 3. С. 28–33.
3. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 1991, № 30. Ст. 379.
4. Верхола Ю.В. Права споживача при придбанні товару належної якості [Текст]. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2016. Вип. 37. Т. 1. С. 110–112.
5. Кисельова І.О., Біленко М.С. Захист прав споживачів при купівлі-продажу товарів неналежної якості. Наука ІІІ тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Частина 1) (Бердянськ, 20-21 квітня 2017 р.). Бердянськ, 2017. С. 47–49.
6. Цивільне право України : [підручник] : у 2 т. / [кол. авторів] ; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів : «Новий світ – 2000», 2014. Т. 2. 2014. 428 с.
7. Носуля О.Є., Акмен В.О., Сорокіна С.В. Сучасні питання щодо захисту прав споживачів. Актуальні проблеми та перспективи розвитку агропродовольчої сфери, індустрії гостинності та торгівлі: Тези доповідей Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Харків, 2 листопада 2022 р.) Харків. 2022. С. 418–419.
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV (із змінами і доповненнями) // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
9. Стратегія фінансового сектору країни до 2025 року. URL : https://mof.gov.ua/storage/files/ Strategija_ financovogo_sectoru_ua.pdf.
10. Боднар Т.В. Захист прав споживачів: співвідношення норм ЦК України і спеціального законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 123–125.
11. Менів Л.Д. До питання захисту прав споживачів при придбанні продукції у суб'єктів електронної комерції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. Т. 1. С. 185–187.
12. Парасюк М. В. Проблемні аспекти захисту прав споживачів в Україні. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2017. Вип. 44(1). С. 101–104.
13. Динюк А.А., Менів Л.Д. Удосконалення захисту прав споживачів в умовах дії воєнного стану. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. 2024. Серія Право. Вип. 85. Ч. 1. С. 267–271.
14. Вербовий А.О., Менів Л.Д. Актуальні питання захисту прав споживачів. *Науковий* вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Серія ПРАВО. Вип. 85: ч. 1. С. 249–254.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/14

ВІНДИКАЦІЯ: ЗАХИСТ КНИЖНОГО АБО ФАКТИЧНОГО ВОЛОДІННЯ

VINDICATION: PROTECTION OF BOOK OR FACTUAL POSSESSION

Деледивка С.Г., д.філос. в гал. права, докторант
Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

У статті досліджуються основні концепції розуміння і сучасного застосування такого класичного способу захисту володіння майном як віндикаційний позов. Інститут віндикації має своїм джерелом давньоримське цивільне право і є невід'ємною частиною захисту речових прав в європейських правопорядках. В європейській правовій доктрині з XIX століття існують дві концепції розуміння інституту володіння – Ф.-К. Савін'ї, яка побудована на основі «corpus» – фактичне панування над річчю, поєднане з «animus» – наміром (волею) володіти річчю для себе (possessions), а також Р. Ієрінга, в якій визначальним передбачався лише «corpus», але не як фактичне володіння, а більше як право володіння, яке є видимістю і підтвердженням або презумпцією права власності.

Хоча дискусії щодо володіння чи як факту, чи як права, точаться на протязі століть, проте попри наявність таких дискусій в аспекті речового захисту основним визначалось фактичне володіння речами. На противагу цим доктринам в австро-німецькому праві позаминулого століття виникла також концепція книжного володіння нерухомим майном (нім. Buchbesitz), яка визначальним фактором для захисту володіння визначає реєстраційний запис (запис в поземельній книзі), применшуючи при цьому фактичне або фізичне володіння.

Різний методологічний зміст і спрямування цих концепцій стали підставою різного розуміння поняття володіння в українському праві, а з 2018 року в судовій практиці при застосуванні віндикаційного позову стала переважною концепція книжного володіння.

За висновками дослідження автором стверджується, що безальтернативне застосування концепції книжного володіння, ігнорування при цьому фактичного або фізичного володіння нерухомим майном не повністю відповідає вимогам чинного законодавства, ігнорує європейську правову традицію і має негативні наслідки в правозастосуванні.

Ключові слова: володіння, право володіння, фактичне володіння, книжне володіння, віндикаційний позов, способи захисту речових прав.

This article explores the core concepts and contemporary application of the classical legal remedy for the protection of possession – the vindicatory claim. The institution of vindication originates in ancient Roman civil law and remains an integral part of the protection of property rights in European legal systems.

Since the 19th century, two main doctrinal approaches have existed in European legal theory concerning the concept of possession. The first, proposed by Friedrich Carl von Savigny, is based on the combination of corpus – actual physical control over a thing – and animus – the intention to possess it for oneself (possessio). The second, developed by Rudolf von Jhering, considers only corpus as decisive, but not in the sense of physical possession, rather as a right to possess, understood as visible title or a presumption of ownership.

Despite ongoing debates over whether possession is a matter of fact or of right, factual possession has traditionally been the primary basis for possession protection in the context of property law. In contrast to these classical doctrines, the Austro-German legal tradition of the 19th century introduced the concept of book possession (Buchbesitz in German) – a form of possession over immovable property based not on physical control, but on a formal entry in the land register. This approach treats registration as the decisive criterion for protection, downplaying or disregarding physical or actual possession.

The differing methodological foundations of these concepts have led to divergent understandings of possession in Ukrainian law. Since 2018, Ukrainian judicial practice – particularly in cases involving vindicatory claims – has increasingly adopted the book possession approach as predominant.

Based on the results of the study, the author argues that the exclusive reliance on the concept of book possession, to the neglect of actual or physical possession of immovable property, does not fully comply with current Ukrainian legislation. It disregards the European legal tradition and leads to negative consequences in the practice of law enforcement.

Key words: possession, right to possession, factual possession, book possession, vindicatory claim, protection of property rights.

Постановка проблеми. Проведення судової реформи, нові редакції процесуальних кодексів та певна уніфікація процесуальних правил розгляду справ різних юрисдикцій не призвели до остаточного вирішення проблеми повного захисту цивільних прав.

Більше того, запроваджена на рівні судового правозастосування концепція книжного володіння або реєстраційного підтвердження права володіння, не враховує правових традицій давньоримського та європейського права щодо суті і значення фактичного володіння при здійсненні захисту речових прав, не в повній мірі відповідає чинному як цивільному, так і іншому законодавству. Надання переваги реєстраційному підтвердженню права володіння перед фізичним володінням нерухомим майном призводить на практиці до ускладнень повного захисту порушених прав, про що свідчать і численні окремі думки суддів при вирішенні відповідної категорії справ. Зазначене свідчить про актуальність теоретичних досліджень у зазначеній сфері.

Аналіз досліджень. Захист цивільних прав, способи такого захисту висвітлювались в дисертаційних, монографічних та поточних теоретичних дослідженнях. Зокрема можна виділити роботи таких науковців як Васильченко В.В., Дзера І.О., Комаров В.В., Кот О.О., Кузнецова Н.С., Майданик Р.А., Спасибо-Фатеева І.В., Стефанчук М.О., Харитонов Є.О., Харченко Г.Г., Ярема А.Г.

Проблема належного і ефективного способу захисту прав висвітлені в роботах таких авторів, як Ваштарева Є.А., Гуйван П.Д., Жук А.В., Колісник О.В., Короєд С.О., Коханська М.Л., Спєсівцев Д.С., Ткачук А.В. Ус М.В., Шумак І.О. та інших авторів.

Концепція книжного володіння в теорії та практиці правозастосування обстоюється такими науковцями, як Ю.Ю. Попов та А.М. Мірошніченко, альтернативні позиції відстоюють К. Пільков та Т. Третяк

Однак застосування в судовій практиці тих чи інших концепцій, особливо без врахування будь-яких альтернатив, на переконання автора не призводить до повного захисту прав учасників правовідносин. Тому **метою** даної статті є огляд європейської доктрини володіння, конструкції віндикаційного позову, а також практичні наслідки застосування концепції книжного володіння та можливих їх альтернатив.

Виклад основного матеріалу. Без належного інструментарію захисту право по суті перетворюється в декларацію, яке саме по собі не здатне задовольнити інтереси носія такого права, особливо якщо в реалізації цього права мають місце ті чи інші перепони.

Істотне не тільки тактичне, а і стратегічне значення для практики захисту прав учасників правовідносин має вибір правильного, належного та ефективного способу захисту прав. Підтвердженням цієї тези є тенденції та останні правові позиції судової практики, насамперед Верховного Суду. Так, КГС ВС в постанові від 27.01.2025 у справі № 910/14503/23, відмовляючи в задоволенні позову зазначив, що встановлення судом обставин обрання позивачем неналежного та/або неефективного способу захисту своїх прав є самостійною та достатньою підставою для відмови у позові, що виключає необхідність дослідження судом інших обставин справи [9].

Не перебільшуючи значення обрання правильного способу захисту права, в цілому не можна погодитись в цим категоричним, і саме головне, занадто формалістичним підходом вищої судової установи. По-перше, ні матеріальне, ні процесуальне законодавство не передбачають таких висновків. По-друге, без встановлення всіх обставин справи зробити висновок про належність чи неналежність способу захисту, про ефективність застосованих засобів захисту неможливо. По-третє, за нашим переконанням, такий підхід є нічим іншим, ніж створенням штучних перешкод для доступу до правосуддя. Тим не менш, зазначене прямо свідчить про важливість правильного осмислення та застосування категорії належного та ефективного способу захисту цивільного права.

В науці є майже аксіоматичним висновок про класифікацію способів захисту цивільних прав на речові та зобов'язальні. Розмежування речових та зобов'язальних способів захисту, хоча на перший погляд не викликає складнощів, однак на практиці не завжди здійснюється послідовно. Однак за сучасного стану правозастосування інститут такого основного речового способу захисту як віндикаційний позов є неоднозначним і містить у собі протилежні підходи в розумінні. Для демонстрації таких протилежних підходів варто порівняти законодавчі визначення віндикаційного і негаторного позовів.

Буквальне тлумачення чинного цивільного законодавства на перший погляд не викликає жодних проблем в такому розумінні. Так, згідно із ст.ст. 387, 391 Цивільного кодексу України, власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави *заволоділа* ним (віндикаційна вимога); власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права *користування та розпоряджання* своїм майном (негаторна вимога) [17].

В першому випадку, при застосуванні віндикації, спірна ситуація полягає в незаконному заволодінні майном, тобто в порушенні *володіння*, в другому, а саме при негаторному позові, захисту підлягають порушені права *користування* та/або *розпорядження* майном. Отже при вибутті майна з володіння власника належними мають бути віндикаційні позовні вимоги, негаторний захист є застосованим при порушенні інших повноважень власника, а саме користування або розпорядження майном. Причому ключовою відмінністю негаторного позову і, одночасно, відмежуванням його від віндикації, є перебування майна *у володінні* власника, перш за все фактичному або фізичному володінні.

Саме таке спрямування мала і теорія, і судова практика від моменту набуття чинності Цивільним кодексом України в 2004 році і до 2018 року, до формування двох позицій Великої Палати Верховного Суду. Так, у постанові ВП ВС від 4.07.2018 року у справі № 653/1096/16-ц ВП ВС було наголошено, що враховуючи специфіку речей в обороті, володіння рухомими та нерухомими речами відрізняється: якщо для володіння першими важливо встановити факт їх фізичного утримання, то володіння другими може бути підтверджене, зокрема, фактом державної реєстрації права власності на це майно у встановленому законом порядку [5]. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 року у справі № 183/1617/16 був сформований наступний висновок: задоволення віндикаційного позову є підставою для внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Метою віндикаційного позову є забезпечення введення власника у володіння майном, якого він був незаконно позбавлений, а означене введення полягає у внесенні запису про державну реєстрацію за власником права власності на нерухоме майна (принцип реєстраційного підтвердження володіння нерухомістю) [6].

Ці дві позиції стали не просто домінуючими, але безальтернативними в практиці ВП ВС, КЦС ВС, КГС ВС при подальшому розгляді аналогічних справ, не враховуючи наявних окремих думок суддів по цим справам. Логічним продовженням такого спрямування правозастосування стали висновки, які можна продемонструвати правовою позицією, викладеною в п. 62 Постанови ВП ВС від 23.11.2021 року у справі № 359/3373/16-ц – з урахуванням зазначеної специфіки обороту нерухомого майна володіння ним досягається без його фізичного утримання або зайняття, як це властиво для багатьох видів рухомого майна (крім бездокументарних цінних паперів, часток у статутному капіталі ТОВ, інших нематеріальних об`єктів тощо), а державна реєстрація права власності на нерухоме майно підтверджує фактичне володіння ним. Тобто суб`єкт, за яким зареєстроване право власності, визнається фактичним володільцем нерухомого майна. При цьому державна реєстрація права власності на нерухоме майно створює спростовувану презумпцію наявності у суб`єкта і права володіння цим майном (як складової права власності) [7].

Отже, ключовими в цих позиціях є наступні засади, які з них випливають: внаслідок реєстрації за особою права власності на нерухоме майно вона стає не тільки формальним власником, а і фактичним володільцем такого майна і таке володіння презюмується законним і правомірним; визначальним для підтвердження не тільки права власності, а і фактичного володіння нерухомим майном є державна реєстрація відповідних прав; метою віндикаційного позову і засобом його задоволення є не фактичне витребування майна у незаконного набувача, а так зване введення у володіння, яке досягається внесенням запису в реєстр. Таке судове правозастосування отримало в теорії назву концепції книжного володіння, або за визначенням ВС – принципом реєстраційного підтвердження права власності на нерухоме майно.

Не заперечуючи в цілому позитивних сторін концепції книжного володіння, особливо щодо прав на земельні ділянки, варто зазначити, що беззастережна екстраполяція її положень на інститут захисту речових прав на нерухоме майно має суттєві негативні наслідки.

Концепція книжного володіння (нім. Buchbesitz) виникла в XIX столітті і має своїм корінням австро-германське походження. Якщо відмежуватися від більшості аспектів, можна зазначити, що її визначальною позицією як в німецькому праві, так і в праві України є надання переважного значення в правозастосуванні факту реєстрації прав у відповідному реєстрі (поземельній книзі) перед фізичним володінням нерухомим майном. Суть цієї концепції, її позитивні і, особливо, негативні прояви в праві держав її виникнення охарактеризовані представниками Харківської цивілістичної школи у монографії «Право власності. Способи захисту крізь призму судової практики» [10, с. 247].

В українській цивілістичній доктрині прихильниками цієї концепції є такі науковці як Ю.Ю. Попов, А.М. Мірошніченко та інші. Так огляд основних положень цієї концепції, критика альтернативних концепцій надана у відповідній роботі Ю.Ю. Попова, який зазначає, що концепція книжного володіння як фактичного стану (а не як права володіння) базується на принципі реєстраційного підтвер-

дження володіння: фактичним володільцем нерухомого майна є той, за яким зареєстроване право на майно. Якщо право власності зареєстроване за однією особою, а інше речове право (наприклад оренди) зареєстроване за іншою, то обидві особи є фактичними володільцями. Власне саму суть вказаної концепції можна описати одним реченням: суб'єкт, за яким зареєстроване право власності, визнається фактичним володільцем нерухомого майна, а фізичне володіння є далеко не єдиним видом володіння [4, с. 270].

Натомість суддя Верховного Суду К. Пільков, пропонуючи варіанти розмежування речових позовів в тих чи інших судових спорах щодо прав на нерухоме майно зазначає, що в умовах суперечливого законодавчого регулювання жодна з моделей, в тому числі модель «книжкового володіння», а так само й обстоювана тут протилежна модель, яка виходить з розмежування володіння як факту та володіння як права, не позбавлені деяких недоліків [3, с. 56].

Як видається, не останньою причиною протиборства двох вищевказаних моделей є відсутність єдиного розуміння поняття фактичного володіння та права володіння, яке має своїм витоком як давнє римське право, так і засноване на ньому право європейських країн. Для більшого розуміння цієї проблеми, а також для пошуку можливих шляхів її розв'язання варто звернутися і до джерел римського права, і до більш пізніх доктринальних концепцій володіння в європейській цивілістиці.

Ю.Є. Ходико обґрунтовує розуміння володіння виключно через фактичний стан, проводить аналіз ряду історичних і іноземних нормативних джерел з узагальненням способів фактичного (фізичного) заволодіння: підпорядкування речі власній фізичній владі, взяття речі у руки, приставлення сторожа, постановка знаку на річ; щодо нерухомих речей – забезпечення та підтримання входу до них, нанесення кордонів, огородження парканом, нанесення мітки, здійснення переробки або реконструкції, нанесення реквізиту (символу) володіння (ключі) тощо [16, с. 238].

Аналіз інституту володіння в європейському праві був зроблений І.Ф. Севрюковою, яка наголошує, що в доктрині європейського права з XVIII-XIX століть існує дві теорії – Ф.-К. Савін'ї, яка побудована на основі «corpus» – фактичне панування над річчю, поєднане з «animus» – наміром (волею) володіти річчю для себе (possessions) та похідного володіння за волею іншої особи, тобто держання (detentio). За протилежною теорією німецького вченого Р. Ієрінга визначальним передбачався лише «corpus», але не як фактичне володіння, а більше як право володіння, яке є видимістю і підтвердженням або презумпцією права власності. Теорія Ф.-К. Савін'ї більш характерна для французького цивільного права, а Р. Ієрінга – для німецького [14, с. 87].

Т.О. Третяк зазначає, що незважаючи на непересічне практичне значення дослідження правової проблеми володіння, не буде перебільшенням сказати, що інститут захисту володіння (посесорний захист) практично втрачений і не використовується в сучасній правозастосовній практиці. Однак володіння є речовим правом на річ, зміст якого полягає в юридично забезпеченій можливості тримати річ в сфері свого господарського відання. Концепція «книжного володіння» нічим не допомагає поліпшити процес захисту речових прав, навіть більше, може призвести до втрати посесорного захисту [15, с. 151].

Підсумовуючи огляд викладених теоретичних позицій можна процитувати влучне формулювання Р.О. Майданника, який звертає увагу, що дискусія про те, володіння є правом чи фактом, триває вже багато століть [2, с. 819]. Тобто проблема правильного розуміння та розмежування фактичного володіння та права володіння виникла далеко на сьогодні, і застосування тих чи інших концепцій, особливо без будь-яких обмежень і застережень, не дозволить в повній мірі надати відповіді на всі питання, які виникають в сфері захисту речових прав. Втім наведений аналіз цитованих джерел не є на думку автора зайвим, оскільки може містити інструменти для формулювання відповідей на поставлені питання.

Не буде особливо спірним твердження, що в більшості випадків доктрина випереджає практику законотворення і є одним з її джерел. З іншого боку будь-яка доктрина не може суперечити і відверто ігнорувати як чинне позитивне право, так і давні правові традиції, які притаманні європейській цивілізації. Не може ігнорувати ці чинники і судова практика правозастосування. Тому для аналізу підставності безальтернативного застосування концепції книжного володіння або реєстраційного підтвердження права володіння, для можливого формулювання альтернативних правил і підходів при застосування способів речового захисту цивільних прав, варто звернутися до чинного цивільного законодавства та проаналізувати цитовані джерела з європейського та давньоримського права.

Як було вказано вище, чинне цивільне законодавство України на даному етапі не врегульовує безпосередньо право володіння в частині змісту повноважень суб'єкта відповідного права і в цьому аспекті має місце прогалина. Втім, право володіння визначене серед тріади повноважень суб'єктивного права власності за ст. 317 Цивільного кодексу України, а ст.ст. 395, 397 ЦК України прямо встановлюють право володіння чужим майном, визнаючи суб'єктом такого права особу, яка *фактично* тримає майно у себе. Отже чинне цивільне законодавство хоча і не з достатньою повнотою, але все ж таки визнає саме право володіння і що особливо характерно визначає його через таку основну ознаку як *фактичне тримання* майна.

І давньоримське право, і приватне право європейських країн на протязі століть визнавали володіння виключно через фактичне панування над річчю, навіть концепція Р. Ієрігна, постулатом якої була видимість володіння як підтвердження права власності, не відкидала наявності і значимості фактичного володіння, яке обумовлювалось фактичним пануванням над річчю, її фізичним володінням. За буквальним тлумаченням норм ст.ст. 395, 397 ЦК України, право володіння стосується тільки чужого майна, тобто похідного володіння за волею іншої особи, однак очевидно, те що притаманне (detentio), тобто похідному володінню, безумовно притаманне (possessions), тобто володінню за власною волею, в тому числі праву власності, як більш сильному праву.

Отже, фактичне володіння в сенсі фізичного володіння річчю, тримання її у власній владі є невід'ємною складовою як повноважень власника майна, так і похідного держателя, якій володіє річчю як на підставі договору із власником, так і за інших передбачених законом підстав. Це орендар, комісіонер, повірений, підрядник, перевізник, зберігач та інші суб'єкти, як сторони договірного зобов'язання, це і володільці на інших підставах, передбачених законом, зокрема володільці речового права на чуже майно згідно глави 30 ЦК України, давнісній володілець, і інші особи, що володіють річчю на підставі певного титулу, чи без такого. Схожий висновок підтверджується і практикою ВС, зокрема в Постанові ВП ВС від 4.07.2018 року у справі № 653/1096/16-ц зазначалось, що цивільне законодавство розрізняє право володіння як складову повноважень власника (ч. 1 ст. 317 ЦК України), як різновид речових прав на нерухоме майно (п. 1 ч. 1 ст. 395 ЦК України) та як право, що виникає на договірних засадах, тобто договірне володіння [5].

Всі передбачені види володіння спираються на фактичне володіння, тобто фізичне тримання речі у сфері свого господарського панування. Заперечення цього очевидного факту не відповідає як історичним традиціям розвитку приватного права, так і не в повній мірі кореспондує вимогам чинного цивільного законодавства. Щодо реєстраційного підтвердження володіння, то відповідно

до ч. 2 ст. 3, ч. 5 ст. 12 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», речові права на нерухоме майно…, що підлягають державній реєстрації відповідно до цього Закону, виникають, змінюються та припиняються з моменту такої реєстрації. Відомості про речові права, обтяження речових прав, внесені до Державного реєстру прав, вважаються достовірними і можуть бути використані у спорі з третьою особою до моменту державної реєстрації припинення таких прав, обтяжень у порядку, передбаченому цим Законом [12]. Тобто закон визначає момент виникнення речового права і встановлює спростовану презумпцію таких відомостей в реєстрі. Виникнення фактичного володіння у зареєстрованої в реєстрі особи не передбачено законом ні прямо, ні опосередковано, що свідчить про недостатньо повну обґрунтованість як судової концепції реєстраційного підтвердження права володіння, так і теоретичної концепції книжного володіння.

Автор свідомий того, що на підтвердження протилежного висновку можуть бути наведені інші аргументи, в тому числі з давньоримського та європейського права, а також доктринальні положення та різні варіації тлумачення чинного законодавства. В принципі така дискусія, як було вказано вище (Р.О. Майданник) триває століттями і до певного єдиного знаменника наука так і не прийшла. Тому варто прослідувати застосування концепції книжного володіння або альтернативних концепцій при практичному аспекті захисту речових прав на різні види нерухомого майна.

Умови задоволення віндикаційного позову з одного боку, а також підстави захисту прав добросовісного набувача з іншого обумовлені суб'єктивно-вольовим критерієм відношення сторін відповідного речового правовідношення до власної поведінки. Так згідно ст. 388 ЦК України, власник має право витребувати майно від добросовісного набувача у разі, якщо майно було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння; було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння; вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом. Очевидно що перший і другий випадок, а саме загублення або викрадення майна, притаманне рухомому майну і до нерухомого застосуватися не може, тобто тут можна оперувати виключно вибуттям нерухомого майна не з волі власника іншим шляхом. В свою чергу добросовісний набувач може отримати захист, якшо він не знав і не міг знати про неповноважність відчуження.

Базовим постулатом концепції книжного володіння або реєстраційного підтвердження прав є той, що державна реєстрація права власності на нерухоме майно підтверджує фактичне володіння ним, а фізичне володіння є далеко не єдиним видом володіння і юридично другорядним. Чи може дати відповідь на всі питання практики застосування віндикаційного позову цей базовий та інші постулати – на переконання автора, ні.

Як видається, вибуття майна з володіння власника поза його волею через запис в реєстрі можливий виключно через фальсифікацію документів, що подаються третіми особами для такого запису або через протиправні дії державного реєстратора. Натомість варіантів вибуття майна з фактичного володіння власника поза його волею (без або із заволодінням записом в реєстрі) на практиці може бути набагато більше і як діяти у таких ситуаціях залишається не відомим. Відсутня відповідь також щодо юридичної долі фактичного тримання майна тією або іншою особою.

Захист прав добросовісного набувача в аспекті його необізнаності або відсутності обов'язку щодо обізнаності про неповноважність відчуження при застосуванні теорії реєстраційного підтвердження прав також є проблематичним. Як було зазначено вище, закон встановлює презумпцію достовірності внесених в реєстр відомостей. Більше того, у висновках сформульованих із застосуванням теорії реєстраційного підтвердження прав у постановах Великої Палати Верховного Суду від 23 жовтня 2019 року у справі № 922/3537/17 (провадження № 12-127гс19, пункти 37, 38), від 1 квітня 2020 року у справі № 610/1030/18 (провадження № 14-436цс19, пункти 46.1, 46.2), від 15 червня 2021 року у справі № 922/2416/17 (провадження № 12-44гс20, пункти 7.15, 7.16) вказано, що добросовісна особа, яка придбаває нерухоме майно у власність або набуває інше речове право на нього, вправі покладатися на відомості про речові права інших осіб на нерухоме майно та їх обтяження (їх наявність або відсутність), що містяться у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. За відсутності в цьому реєстрі відомостей про права інших осіб на нерухоме майно або їх обтяжень особа, яка добросовісно покладалася на ці відомості, тобто не знала і не мала знати про існування таких прав чи обтяжень, набуває право на таке майно вільним від незареєстрованих прав інших осіб та обтяжень.

Занадто формальне використання відомостей реєстру як ознака добросовісності набувача не враховує багатьох аспектів, що стосуються фактичного, або більш прямо, фізичного володіння нерухомим майном. Вбачається, що для відповіді на питання про добросовісність або недобросовісність набувача більш визначальним є його поведінка при придбанні майна щодо обставин фактичного володіння, інших фактів щодо часу, суб'єктів та інших елементів такого набуття. Оперування виключно реєстраційним підтвердженням прав для відповіді на всі питання добросовісності набуття очевидно недостатньо.

Для прикладу можна змоделювати наступну практичну ситуацію. Об'єкт нерухомого майна, наприклад квартира, продовжує перебувати у фактичному (фізичному) володінні власника, а заволодіння нею здійснено третіми особами через безпідставний запис в реєстрі. Якщо буквально застосувати елементи теорії книжного володіння, то власнику необхідно доводити в суді титул власного права, обставини вибуття майна з володіння поза його волею (чого по суті не відбулось), недобросовісність набувача, а також інші обставини предмету доказування, передбачені ст. 388 ЦК України. Чи є це доцільним і виправданим – на переконання автора, ні. Як вбачається, в даному випадку власнику достатньо довести обставини відсутності вибуття квартири зі свого фактичного володіння і на цьому предмет доказування має бути вичерпаний. Крім того, така практична ситуація виключає можливість подання віндикаційного позову взагалі, оскільки майно не вибувало із *володіння* власника, а отже відсутні підстави для механізму захисту, що передбачений ст.ст. 387, 388 ЦК України.

Також в цій ситуації виникає багато запитань до добросовісності набувача. Не можна вважати особу добросовісною, якщо вона навіть не пересвідчилась хто є суб'єктом фактичного володіння відповідним нерухомим майном.

Стосовно способу захисту права в зазначеній практичній ситуації, то відповідно до абзацу другого частини 3 ст. 26 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», у разі скасування рішення державного реєстратора про державну реєстрацію прав на підставі судового рішення чи визнання його прийнятим з порушенням цього Закону, що мало наслідком державну реєстрацію набуття речових прав, відповідні права припиняються [12]. Отже в даному випадку належним, ефективним і, саме головне, достатнім способом захисту має бути позовна вимога про скасування рішення державного реєстратора.

Наявність в літературі думок про те, що скасування рішення державного реєстратора не є способом захисту права взагалі, оскільки це передбачено законом, що має процедурно-процесуальний характер, не можуть бути прийняті до уваги. Насамперед мати ту чи іншу галузеву

ознаку може норма права або стаття нормативно-правового акту, а не весь закон. Крім того, самодостатність, належність та ефективність саме такого способу захисту права підтверджена практикою ВС при захисті прав іпотекодавця у правовідносинах позасудового стягнення на предмет іпотеки (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01 квітня 2020 року в цивільній справі № 520/13067/17). Крім того, спосіб захисту щодо скасування рішення державного реєстратора відповідає способу захисту, передбаченому п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України – відновлення становища, яке існувало до порушення, що також підтримується в наукових джерелах [1, с. 54].

Іншим належним способом захисту в даному випадку може бути позовна вимога про визнання права власності. Відповідно до ст. 392 ЦК України, власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право *оспорюється або не визнається* іншою особою. Реєстрація третьою особою в реєстрі речових прав на нерухоме майно є типовим проявом і невизнання, і оспорення прав власника. Доцільність застосування саме позову про визнання права власності або іншого речового права за ситуації наявності порушень в реєстрі без порушень фактичного володіння підтримується також К. Пільковим [3, с. 55].

Підсумовуючи проведений аналіз практичної ситуації щодо маніпуляцій з реєстром без порушення фактичного володіння власника можна зазначити, що в даному випадку віндикаційний позов не підлягає застосуванню у зв'язку із відсутністю позбавлення власника фактичного володіння. Належними і ефективними способами захисту прав тут можуть бути позов про скасування рішення державного реєстратора, тобто відновлення становища, яке існувало до порушення, або позов про визнання права власності.

Разом із неодноразово описаними в цій роботі концепціями, що виникли на сучасному етапі судового правозастосування, не менш важливою і, одночасно, не менш спірною, є концепція ефективності способу захисту права. Не спростовуючи очевидності положень цієї концепції щодо повноти захисту права та усунення всіх негативних наслідків порушення, щодо виконуваності судового рішення через застосування адекватних способів захисту, варто прослідкувати реальність виконання рішень судів, яка може виникнути в деяких ситуацій при безальтернативному застосуванні концепції книжного володіння.

Як було зазначено вище, за концепцією книжного володіння або реєстраційного підтвердження права володіння, метою віндикаційного позову є забезпечення введення власника у володіння майном, а означене введення полягає у внесенні запису про державну реєстрацію за власником права власності. Можна змоделювати іншу практичну ситуацію – власник позбавлений і фактичного володіння, і запису в реєстрі. Чи може захистити порушене право введення власника у володіння майном шляхом внесення запису про державну реєстрацію за власником права власності? Щодо запису в реєстрі – так, але не у всіх випадках, про що буде зазначено нижче, а стосовно захисту фактичного володіння, на переконання автора саме по собі жодним чином.

На можливий протилежний аргумент стосовно того, що крім змін реєстру відповідний спосіб захисту містить вимогу про витребування майна, що захищає і фактичне володіння, можна відповісти наступним чином. Витребування майна є дуже абстрактною категорією, а захист фактичного володіння щодо матеріальних рухомих речей, нематеріальних речей, таких як бездокументарні акції, інтелектуальна власність чи криптоактиви, або нерухомого майна буде суттєво відрізнятися. Якщо витребування більшості об'єктів рухомого майна саме по собі захищає фактичне володіння, то для захисту нематеріальних активів крім власне витребування треба конкретизувати спосіб захисту, доповнюючи його додатковими позовними вимогами, наприклад про внесення змін до відповідної системи обліку.

Така ж конкретизація необхідна і для захисту фактичного володіння нерухомим майном. Закон України «Про виконавче провадження» [11], який регламентує завершальну, але істотно важливу для захисту прав процедуру, визначає конкретні способи і порядок примусового виконання судових та інших рішень, проводить диференціацію заходів примусового виконання на виконання рішень майнового та немайнового характеру. Щодо першого виду заходів примусового виконання (майнового) закон визначає звернення стягнення на майно та передачу стягувачу предметів, зазначених у виконавчому документі. Для виконання судового рішення про витребування майна звернення на нього стягнення є незастосовним, а передача предметів, зазначених у виконавчому документі стосовно витребування майна більш характерне для рухомого майна.

Для повного захисту фактичного володіння нерухомим майном необхідна більша конкретизація способів виконання, які містяться в інших розділах і нормах Закону України «Про виконавче провадження», зокрема тих, що відносяться до виконання рішень немайнового характеру. Стосовно нерухомого майна, яке має статус житла, інструментарій для повного виконання судового рішення та захисту фактичного володіння міститься в ст.ст. 66, 67 Закону, а саме виселення боржника та вселення стягувача. Щодо нежитлової нерухомості, то для виконання відповідних рішень більш застосований порядок виконання, передбачений ст. 63 Закону – виконання рішень, за якими боржник зобов'язаний вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення, зокрема зобов'язання звільнити нежитлові приміщення.

Внесення можливих змін до Закону України «Про виконавче провадження» щодо впровадження порядку виконання рішень про витребування майна, на переконання автора, не призведе до потрібного результату, оскільки, як було зазначено вище, сама по собі вимога про витребування майна має доволі абстрактні характеристики. До того ж інститут виконавчого провадження створювався і розвивався десятиліттями, а тому кардинальні зміни будуть потребувати значного проміжку часу.

Однак, як видається, жодних кардинальних змін до законодавства про виконавче провадження запроваджувати не потрібно, оскільки для виконання судових рішень щодо захисту фактичного володіння нерухомим майном воно містить достатній арсенал правових засобів. Але такі правові засоби мають міститися в резолютивній частині відповідного судового рішення, яке в свою чергу має враховувати не тільки формальні аспекти захисту реєстраційного підтвердження права володіння, а і необхідність захисту фактичного володіння.

Наразі судове застосування концепції книжного володіння відносить можливі позовні вимоги про виселення відповідача, про зобов'язання звільнити нежитлові приміщення до неналежних і неефективних позовних вимог, обмежуючись лише засобом захисту реєстраційного підтвердження, що з практичної точки зору, з точки зору ефективного і повного захисту порушеного права є явно недостатнім. Однак крім проблем із захистом фактичного володіння в практиці виконання судових рішень про витребування нерухомого майна подекуди виникають складнощі із захистом реєстраційного підтвердження речових прав.

За усталеною судовою практикою задоволення віндикаційного позову шляхом витребування нерухомого майна є підставою для внесення державним реєстратором відповідних змін в реєстр речових прав. Теоретично така позиція не може викликати заперечень, однак на практиці такі заперечення виникають. Відповідно до п. 9 ч. 1 Закону

України ««Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», державна реєстрація права власності та інших речових прав проводиться на підставі…судового рішення, що набрало законної сили, *щодо набуття, зміни або припинення права власності* та інших речових прав на нерухоме майно.

Державний реєстратор, як суб'єкт делегованих державних повноважень не має жодного права на власне тлумачення речових прав і не має жодних підстав вчиняти будь-які реєстраційні дії крім тих, які прямо зазначені в судовому рішенні. Буквальне тлумачення п. 9 ч. 1 Закону щодо підстав для внесення змін в реєстр дає підстави для висновку, що такий предмет позову і, відповідно, резолютивна частина судового рішення, як витребування майна не дозволяє, чи принаймні суттєво ускладнює для державного реєстратора можливість внесення змін до реєстру.

Для безспірності дій і функцій державного реєстратора прямою і беззаперечною підставою для зміни власника в реєстрі є судове рішення саме про *визнання права* власності. Дещо поліпшило ситуацію внесення Кабінетом Міністрів України за наполяганням Верховного Суду змін у Порядок проведення державної реєстрації речових прав. Так 5.07.2024 року п. 67 Порядку був викладений в наступній редакції: для державної реєстрації права власності у разі *витребування майна з чужого незаконного володіння* на підставі рішення суду подається відповідне рішення суду [13].

Однак зміни до самого закону внесені не були і тому до внесення відповідних змін висновки про імперативність та безальтернативність зазначених підходів усталеної судової практики, яка є наслідком застосування вищевказаних концепцій, є принаймні передчасними. Також характерним є те, що висновок ВП ВС про *ефективний* спосіб захисту для підтвердження реєстраційного володіння через витребування майна був сформульований в 2018 році, а зміни до Постанови КМУ довелось ініціювати в 2024 році, тобто через шість років. Зазначене також є підтвердженням не зовсім обґрунтованого характеру відповідних правових позицій.

Хочеться повторити, що автор не є відвертим супротивником концепції книжкового володіння або реєстраційного підтвердження прав володіння. Слід визнати і її переваги, зокрема щодо впровадження цифровізації і публічності у процес реєстрації речових прав на нерухоме майно, і індивідуалізацію нерухомого майна, що особливо актуально для земельних ділянок, і високий рівень правової визначеності, і доступність реєстрації титулів як за прямими, так і за похідними володільцями, і інші переваги, які дійсно є наявними.

Так в одній із справ при вирішенні спору про часткове накладання земельної ділянки на смугу відведення залізниці, ВП ВС в постанові від 22.01.2025 року у справі № 446/478/19 зазначила, що АТ «Укрзалізниця» має довести, яка саме земельна ділянка, в яких межах накладається на смугу відведення залізниці. Захистити право без ідентифікації земельної ділянки неможливо. Для вирішення подібних спорів земельна ділянка має бути ідентифікована, зокрема, шляхом визначення координат поворотних точок меж і даних про прив`язку поворотних точок меж до пунктів державної геодезичної мережі [8].

Однак разом із застосуванням в судовій практиці напрацювань цієї концепції, не слід відкидати, тим більше відкидати в повному обсязі, інститут фактичного володіння в тому розумінні, в якому він функціонував на протязі століть. Для повного захисту речових прав на нерухоме майно необхідно враховувати обставини наявності чи відсутності порушення саме фактичного володіння, не обмежуючись даними реєстру, застосовувати більш конкретизовані способи захисту прав на об'єкти нерухомого майна, не обмежуючись виключно формальними чинниками.

Висновки. Впровадження в судову практику та теорію концепції книжного володіння або реєстраційного підтвердження права володіння нерухомим майном не в повній мірі враховує як положення чинного цивільного законодавства, так і вікові традиції розвиту інституту володіння від давньоримського до сучасного європейського права. Безальтернативне застосування цих концепцій без врахування обставин фактичного володіння, конкретизації способів судового захисту та інших факторів призводить до неможливості повного захисту речових прав на нерухоме майно і жодні зміни до чинного законодавства не зможуть вирішити цю проблему.

При застосуванні речово-правових способів захисту прав на нерухоме майно, перш за все віндикаційного позову переважне значення повинно мати вирішення питання наявності чи відсутності порушень саме фактичного або фізичного володіння нерухомим майном, а не обставин запису в реєстрі. За наявності порушень виключно реєстраційного підтвердження права, без порушення фактичного володіння, відсутні підстави застосовувати віндикаційний позов в класичному вигляді. В даному випадку належними, ефективними та достатніми способами захисту прав мають бути позовні вимоги про скасування рішення державного реєстратора або про визнання права власності на відповідний об'єкт нерухомого майна.

За наявності порушення фактичного володіння об'єктом нерухомого майна саме по собі введення у володіння через запис в реєстрі не поновлює порушене право. Не повністю поновлює порушене право і вимога про витребування нерухомого майна, оскільки з точки зору реалій примусового виконання така вимога має доповнюватись та конкретизуватись вимогами про виселення із об'єктів житлового фонду, або звільнення нежитлових приміщень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Короєд С.О. Про способи захисту при оскарженні реєстрації права власності на предмет іпотеки за іпотекодержателем. *Юридичний бюлетень*. 2023. № 8. С. 52–60.

2. Майданик Р.А. Речове право: підручник. Київ, Алерта, 2019, 1102 с.

3. Пільков К.М. Способи захисту права власності на землю та інше нерухоме майно: критика книжного володіння. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 4. С. 47–58.

4. Попов Ю.Ю. Книжкове володіння нерухомістю: концепція і огляд критики. *Електронне наукове видання* «*Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. С. 257–272.

5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 липня 2018 року, Справа N 653/1096/16-ц – URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296538 (дата звернення – 10.05.2025).

6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 листопада 2018 року, Справа N 183/1617/16 – URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015 (дата звернення – 7.05.2025).

7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 листопада 2021 року, Справа N 653/1096/16-ц – URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985 (дата звернення – 11.05.2025).

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 січня 2025 року, Справа N 446/478/19, URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125736760 (дата звернення – 5.05.2025).

9. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 27 січня 2025 року, справа № 910/14503/23 – URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124897505 (дата звернення – 8.05.2025).

10. Право власності: способи захисту прав крізь призму судової практики: монографія/ за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2023. – 616 с.

11. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 року № 1404-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення – 13.05.2025)
12. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01 липня 2004 року № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#n6 (дата звернення – 13.05.2025).
13. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 р. № 1127. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF#Text (дата звернення – 14.05.2025).
14. Севрюкова І.Ф. Інститут володіння у цивільному праві України і деяких країнах ЄС: проблеми теорії і практики. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. № 6(33). С. 84–93.
15. Третяк Т.О. Особливості володіння земельними ділянками. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. № 46. С. 148–153.
16. Ходико Ю.Є. Щодо особливостей правового режиму об'єкта володіння. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 237–244.
17. Цивільний кодекс України : Закон України від 13 берез. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/15

ПРИДБАННЯ НЕРУХОМОСТІ ЗА КРИПТОВАЛЮТУ В УКРАЇНІ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

BUYING REAL ESTATE WITH CRYPTOCURRENCY IN UKRAINE: MYTH OR REALITY?

Дзера І.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри приватного права
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Автором розглянуто проблематику купівлі-продажу об'єктів нерухомого майна за криптовалюту в Україні через призму існуючої ринкової практики та вимог вітчизняного законодавства. Під час дослідження встановлено, що правочини щодо купівлі-продажу нерухомості в Україні мають укладатися сторонами виключно в письмовій формі з обов'язковим нотаріальним посвідченням договору після виконання нотаріусом покладених на нього обов'язків відповідно до Закону України «Про нотаріат». Констатовано, що такий підхід унеможливлює укладення договорів купівлі-продажу нерухомості шляхом використання лише «тексту» смарт-контрактів (без укладення традиційних договорів), середовищем існування, укладення та виконання яких є цифрове середовище – зазвичай відповідні мережі блокчейн.

В частині здійснення розрахунків встановлено, що законодавство України не передбачає можливості для сторін цивільно-правових відносин здійснювати розрахунки за нерухоме майно в криптовалюті, а також укладати відповідні договори купівлі-продажу без паперового оформлення та нотаріального посвідчення.

Виявлено, що на практиці під «продажем нерухомості за криптовалюту» зазвичай мається на увазі обмін нерухомого майна на криптовалюту за договорами міни (бартеру), що фактично завуальовує та замінює класичний договір купівлі-продажу. Це простежується, зокрема, у «першому в Україні кейсі продажу квартири за криптовалюту» з використанням смарт-контракту як способу здійснення розрахунків за класичним нотаріально посвідченим договором, а також у низці аналогічних прикладів.

Результати дослідження показали, що ЦК України не забороняє суб'єктам цивільних правовідносин укладати договори міни (бартеру), за яким об'єкт нерухомості буде обмінюваний на криптовалюту, за умови дотримання вимог щодо чинності правочину, включаючи укладення договору в паперовій формі з його подальшим нотаріальним посвідченням. Разом з тим, положення Закону № 2074-IX, який досі не набув чинності, прямо забороняють використовувати криптовалюту в якості предмету обміну, зокрема, на об'єкти нерухомого майна. Такі законодавчі заборони вступають в конфлікт з частиною 6 статті 715 ЦК України, відповідно до якої законом можуть бути передбачені лише особливості укладення та виконання договору міни, тому, на наше переконання, законодавець має переглянути викладений в Законі № 2074-IX підхід.

Ключові слова: договірне право, віртуальний актив, криптовалюта, нерухомість, засіб платежу.

The author examines the issue of purchasing and selling real estate in Ukraine using cryptocurrency through the lens of current market practices and the requirements of national legislation. The study reveals that transactions involving the sale of real estate in Ukraine must be executed strictly in written form, with mandatory notarisation of the contract following the performance of notarial duties as prescribed by the Law of Ukraine "On Notaries". It is established that such a legal framework precludes the possibility of executing real estate sale contracts solely by means of the "text" of smart contracts (without concluding traditional agreements), the existence, conclusion, and execution of which are typically confined to the digital environment – most commonly blockchain networks.

In terms of settlements, it is found that Ukrainian legislation does not permit parties to civil legal relations to settle payments for real estate in cryptocurrency, nor to conclude corresponding sale contracts without paper documentation and notarisation.

It is further identified that in practice, the term "sale of real estate for cryptocurrency" generally refers to the exchange of real estate for cryptocurrency under barter (exchange) agreements, effectively veiling and replacing the classical sale contract. This is evident, in particular, in the so-called "first real estate sale for cryptocurrency in Ukraine," in which a smart contract was used as a means of payment execution under a traditionally notarised agreement, as well as in several similar cases.

The study's findings indicate that the Civil Code of Ukraine does not prohibit parties to civil relations to enter into barter agreements under which real estate may be exchanged for cryptocurrency, provided that the legal requirements for the validity of such transactions are met, including the execution of the agreement in written form followed by notarisation. However, the provisions of Law No. 2074-IX, which has not yet entered into force, expressly prohibit the use of cryptocurrency as an object of exchange, including in transactions involving real estate. These legislative restrictions conflict with Part 6 of Article 715 of the Civil Code of Ukraine, which allows the law to establish only specific procedures for the conclusion and performance of barter contracts. Therefore, in our view, the approach enshrined in Law No. 2074-IX requires reconsideration by the legislator.

Key words: contract law, virtual asset, cryptocurrency, real estate, means of payment.

Вступ. Невпинний розвиток технологій зумовив виникнення нових цифрових об'єктів, які почали інтегруватись і в сферу приватно-правових відносин. Віртуальні активи станом на сьогодні безумовно є одним із найбільш популярних та поширених різновидів цифрових речей, що активно використовуються учасниками цивільного обороту для задоволення власних потреб та реалізації майнових інтересів.

Ще задовго до появи перших, безсумнівно революційних для вітчизняного права, хоча й доволі фрагментарних положень законодавства щодо віртуальних активів, суб'єкти цивільних правовідносин почали здійснювати правочини, об'єктом яких виступали в тій, чи іншій формі, віртуальні активи або, як зазначає Самсін Р.І., їх різновид – криптовалюти [1, с. 220]. Такі правочини нерідко стосуються розпорядженням матеріальними об'єктами цивільних прав, зокрема, одного з їх найбільш давніших та класичних категорій – нерухомого майна. На переконання Гущинської Н.І., саме ринок нерухомості відіграє важливу роль в системі національній економіки і виконує соціальні, інвестиційні, технологічні та ряд інших завдань [2, с. 23]

В засобах масової інформації можна часто зустріти пропозиції або навіть публікації щодо реалізованих кейсів купівлі нерухомості за криптовалюту [3, 4, 5]. Однак правомірність таких правочинів і надалі викликає низку запитань правового характеру щодо їх відповідності букві й духу чинного українського законодавства. Це, у поєднанні з фрагментарним характером нормативної бази приватно-правового регулювання відносин, об'єктом яких є віртуальні активи, що перебуває на етапі становлення в національній правовій системі, зумовлює **актуальність** запропонованого наукового дослідження, у межах якого застосовано як загальнонаукові, так і спеціально-правові **методи.**

Попри внесення змін до Цивільного кодексу України (надалі – «ЦК України»), яким в цивільне право було введено новий об'єкт цивільних прав - «цифрову річ» та визначено її базові ознаки, зокрема, належність до категорії блага, створення та існування виключно в цифровому середовищі та наявність майнової цінності [6], вітчизняне законодавство поки що не містить спеціальних положень, які визначають особливості правового режиму віртуальних активів. Як наслідок, питання придбання нерухомості в Україні за криптовалюту є недостатнім чином врегульованим на законодавчому рівні.

В площині наукових досліджень можна зустріти праці українських науковців, які досліджували питання приватно-правової природи віртуальних активів, а також можливості їх використання в якості засобу платежу, зокрема, А. Й. Іванського, С. М. Аксюкова, В.М. Логойди, С. О. Грицая, Л. С. Могил, С. В. Цукана та інших. Крім того, в юридичній літературі трапляються публікації практикуючих нотаріусів, присвячені окремим аспектам проблематики, порушеної у даній праці, проте вони вже втратили свою актуальність в контексті представленої статті. Слід визнати, що питання придбання нерухомості в Україні за криптовалюту є комплексним питанням, яке потребує подальших релевантних досліджень, особливо з урахуванням спеціального статусу нерухомого майна в цивільному законодавстві, розвитку практики укладення відповідних правочинів з віртуальними активами та динамічного розвитку законодавства, що впливає на актуальність вже проведених досліджень.

Як наслідок, правовий контекст дослідження характеризується недостатнім станом як нормативної, так і **наукової розробки**.

У статті розкрито **проблематику**, що стосується можливості суб'єктів цивільно-правових відносин придбавати нерухоме майно за криптовалюту на території України.

Автор розглядає зазначену проблематику як у теоретичному, так і в практичному аспектах: теоретичний вимір полягає у з'ясуванні можливості укладення договорів купівлі-продажу нерухомості за криптовалюту в Україні, а практичний – у пошуку реальних механізмів вирішення виявлених правових колізій. Такий підхід забезпечує отримання як теоретично обґрунтованих, так і прикладних результатів дослідження.

Метою статті є з'ясування можливості придбання нерухомості в Україні за криптовалюту в контексті приватно-правового регулювання віртуальних активів у вітчизняній законодавчі системі.

Виклад основного тексту. Відповідно до положень ЦК України [7], правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори). При цьому, дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін, а договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (статті 202 та 626).

Для забезпечення чинності правочину, сторони мають дотримуватись загальних вимог, викладених в статті 203 ЦК України, а саме:

1. Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.
2. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.
3. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.
4. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом.
5. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.
6. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

У певних випадках необхідним є нотаріальне посвідчення правочинів, що здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення нотаріальної дії, шляхом вчинення на документі, в якому викладено текст правочину, посвідчувального напису. Нотаріальне посвідчення правочину здійснюється за волею сторін або на підставі припису закону. Вимоги обов'язкового нотаріального посвідчення встановлені для: договору застави нерухомого майна (ст. 577 ЦК), договору найму будівлі або споруди строком більш як на 3 роки (ст. 793 ЦК), договору купівлі-продажу земельної ділянки, жилого будинку або квартири (ст. 657 ЦК) тощо [8, с. 286].

Очевидно, що сенс нотаріального посвідчення полягає не в самому факті нотаріального посвідчення, а у зв'язаному з цим посвідченням факті укладення договору (частина 3 статті 334 ЦК України). При цьому жорсткого зв'язку між укладенням договору і моментом виникнення права власності в набувача не простежується. При встановленні моменту набуття права власності на річ за договором, який потребує нотаріального посвідчення, слід брати до уваги й те, що цим фіксується факт укладення договору, додержання вимог його дійсності, а крім того, властиву цивільному праву диспозитивність, згідно з якою сторони мають змогу врегульовувати відносини між собою в такий спосіб, який був би для них найзручнішим (особливо це стосується відносин власності) [9, с. 123].

При цьому законодавство України на сьогодні не дозволяє нотаріусам посвідчувати правочини, підписані за допомогою електронного цифрового підпису, оскільки для нотаріусів відсутній законодавчий механізм встановлення особи та перевірки її дієздатності на відстані. Таким чином, правочин щодо розпорядження нерухомим майном, яке знаходиться на території України, не може відбуватися ніяким іншим чином, аніж у присутності нотаріуса, шляхом викладення його тексту на бланках нотаріальних документів та проставлення звичайних письмових підписів [10, с. 83].

Відтак, правочини щодо купівлі-продажу нерухомості в Україні мають укладатися сторонами виключно в паперовій формі з обов'язковим нотаріальним посвідченням договору після виконання нотаріусом покладених на нього обов'язків відповідно до Закону України «Про нотаріат» [11]. Слід зазначити, що такий підхід унеможливлює укладення договорів купівлі-продажу нерухомості шляхом використання лише «тексту» смарт-контрактів (без укладення традиційних договорів), середовищем існування, укладення та виконання яких є цифрове середовище – зазвичай це мережі Ethereum, Polkadot, Ripple чи Tron [12].

Що стосується здійснення розрахунків за нерухоме майно криптовалютою, слід зазначити наступне. Згідно частини 1 статті 192 ЦК України, законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України – гривня. Жодних виключень щодо криптовалюти не передбачає ні ЦК Україні, ні спеціальне законодавство, зокрема Закон України «Закон України від 17.02.2022 «Про віртуальні активи» № 2074-IX (надалі – Закон № 2074-IX). Більш того, вказаний Закон, який станом на сьогодні не набув чинності, прямо встановлює. що віртуальні активи не є засобом платежу на території України та не можуть бути предметом обміну на майно (товари), роботи (послуги) (частина 7 статті 4) [13].

Підсумовуючи, слід констатувати, що законодавство України не передбачає можливості для сторін цивільно-правових відносин здійснювати розрахунки за нерухоме майно в криптовалюті та укладати відповідні договори купівлі-продажу без паперового оформлення та нотаріального посвідчення.

Разом з тим, на практиці під «продажем нерухомості за криптовалюту» зазвичай мається на увазі обмін нерухомого майна на криптовалюту за договорами міни (бартеру), що фактично завуальовує та замінює класичний договір купівлі-продажу. Це простежується, зокрема, у «першому в Україні кейсі продажу квартири за криптовалюту» [14] з використанням смарт-контракту як способу здійснення розрахунків за класичним нотаріально посвідченим договором, а також у низці аналогічних прикладів [3][4][5]. Крім того, на практиці трапляються випадки, коли власникам криптовалют просто надаються послуги з їх конвертації у так звану фіатну валюту із подальшим зарахуванням на банківський рахунок, з якого особа здійснює оплату за нерухомість уже в межах традиційного договору [15].

Слід зазначити, що чинний ЦК України вже визнає віртуальні активи об'єктами цивільних прав у складі категорії цифрових речей та розповсюджує на них положення ЦК України про речі, якщо інше не встановлено цим Кодексом, законом або не випливає із сутності цифрової речі (частина 3 статті статті 179[1]). Відповідно до статті 715 ЦК України, за договором міни (бартеру) кожна із сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший товар. При цьому, кожна із сторін договору міни є продавцем того товару, який він передає в обмін, і покупцем товару, який він одержує взамін. До договору міни застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, положення про договір поставки, договір контрактації або інші договори, елементи яких містяться в договорі міни, якщо це не суперечить суті зобов'язання (статті 716 ЦК України). Відтак, ЦК України не містить жодних заборон на укладення договору міни (бартеру), за яким об'єкт нерухомості буде обміняний на криптовалюту, за умови дотримання вимог щодо чинності правочину, включаючи укладення договору в паперовій формі з його подальшим нотаріальним посвідченням.

Тому слід погодитися з висновками К.Г.Некіт про те, що «криптовалюта може бути кваліфікована як різновид майна, що виступає товаром або є предметом договору міни» [16, 42].

Разом з тим, занепокоєння викликають зазначені вище положення частини 7 статті 4 Закону № 2074-IX, які забороняють використовувати віртуальні активи в якості предмету обміну на матеріальні цінності. Як слушно зазначає В.М. Логойда, така пряма заборона вводиться в національне законодавство вперше, а значить обсяг цивільних прав суб'єктів приватного права з набранням законом чинності буде суттєво звужений як порівняти з існуючою на момент набрання чинності законом практикою. Автор підкреслює, що додаткова заборона на обмін на майно (товари), роботи (послуги) залишає криптовалюті лише вузьку нішу самій бути предметом купівлі-продажу (за фіатні гроші та інші валютні цінності за переліком, що визначається Національним банком України) в інвестиційних цілях, а також бути предметом обміну на інший віртуальний актив [17, с. 198].

З врахуванням викладеного, слід визнати більш вдалими положення проекту ЗУ «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні», згідно з ст. 1 якого криптовалюта визначається як «децентралізований цифровий вимір вартості, що може бути виражений в цифровому вигляді та функціонує як засіб обміну, збереження вартості або одиниця обліку, що заснований на математичних обчисленнях, є їх результатом та має криптографічний захист обліку. Криптовалюта для цілей правового регулювання вважається фінансовим активом» [18]. Хоча й дана дефініція викликає чимало запитань, адже включає лише один різновид віртуальних активів – децентралізовану криптовалюту. Власне подібний підхід до визначення віртуальних активів вже наявний у законодавстві. Так, зокрема, у ЗУ «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» віртуальний актив визначається як «цифрове вираження вартості, яким можна торгувати у цифровому форматі або переказувати і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей». [19] Однак зазначене визначення також потребує удосконалення, зважаючи на стрімкий розвиток обігу криптовалюти у світі, та необхідність розширення сфери її використання в Україні.

Висновки. Результати дослідження показали, що ЦК України не містить прямої заборони суб'єктам цивільних правовідносин укладати договори міни (бартеру), за яким об'єкт нерухомості буде обміняний на криптовалюту, за умови дотримання вимог щодо чинності правочину, включаючи укладення договору в паперовій формі з його подальшим нотаріальним посвідченням. Зазначений висновок можна зробити на підставі здійсненого дослідження норм ЦК щодо вимог до договорів купівлі-продажу та міни, а також з врахуванням принципу свободи договору, передбаченого ст. 627 ЦК. При цьому укладення смарт-контракту може мати місце тільки для виконання окремих зобов'язань на виконання укладеного традиційного договору, зокрема, щодо здійснення розрахунків. Разом з тим, положення Закону № 2074-IX, який досі не набув чинності, прямо забороняють використовувати криптовалюту в якості предмету обміну, зокрема, на об'єкти нерухомого майна. Такі законодавчі заборони вступають в конфлікт з частиною 6 статті 715 ЦК України, відповідно до якої законом можуть бути передбачені лише особливості укладення та виконання договору міни, тому, на наше переконання, законодавець має переглянути викладений в Законі № 2074-IX підхід та підтримати загалом підхід, закладений в Законі «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» та Законопроекті «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні».

ЛІТЕРАТУРА

1. Samsin R. I. THE EVOLUTION OF THE TERMS "CRYPTOCURRENCY", "VIRTUAL ASSETS", AND "CRYPTO-ASSETS" IN MODERN LEGAL DISCOURSE. *Kyiv Law Journal*. 2024. № 2. С. 213–221. URL: https://doi.org/10.32782/klj/2024.2.31 (дата звернення: 11.05.2025).

2. Грущинська Н. Характеристика нерухомого майна як об'єкта цивільного права. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2020. № 2. С. 23–30. URL: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.04 (дата звернення: 11.05.2025).

3. Купівля нерухомості за криптовалюту: варіанти на ринку України та досвід Європи. *finance.ua*. URL: https://finance.ua/ua/goodtoknow/kupivlia-nerukhomosti-za-kryptovaliutu-varianty-na-rynku-ukrainy-ta-dosvid-yevropy (дата звернення: 11.05.2025).

4. Купівля нерухомості (квартири, будинку) за криптовалюту. *https://inseinin.com.ua/*URL: https://inseinin.com.ua/business/tpost/0lgx12r6e1-kupvlya-neruhomost-kvartiri-budinku-za-k (дата звернення: 11.05.2025).

5. Купівля нерухомості в Україні за криптовалюту. *https://alliance-group.kh.ua/.* URL: https://alliance-group.kh.ua/kupivlya-neruhomosti-v-ukrayini-za-kriptovalyutu/ (дата звернення: 11.05.2025).

6. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав : Закон України від 10.08.2023 № 3320-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#Text (дата звернення: 11.05.2025).

7. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 11.05.2025).

8. Дзера І. О. Основи цивільного права. Правознавство : підручник. Г. І. Балюк, Е. Ф. Демський, І. О. Дзера та ін. за ред. О. В. Дзера. 11-те вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2019. Глава 7. С. 259–340. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/19340. (дата звернення: 11.05.2025).

9. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 3: Право власності та інші речові права / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків : ЕКУС, 2023. – 808 с. – (Серія «Коментарі та аналітика»).

10. Кирилюк О. Міфи і реальність про вчинення правочинів з нерухомістю на блокчейні. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 5 (95). С. 83–85. URL: http://yurradnik.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/Kirilyuk.pdf (дата звернення: 11.05.2025).

11. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII: станом на 10 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text (дата звернення: 11.05.2025).

12. Що таке смарт-контракти і які принципи їх роботи? – *Юридичний вісник* України. *Юридичний вісник України – Щотижнева загальнонаціональна правова газета. ON-LINE ВЕРСІЯ*. URL: https://yvu.com.ua/shho-take-smart-kontrakty-i-yaki-pryntsypy-yih-roboty/ (дата звернення: 11.05.2025).

13. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX : станом на 15.11. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text (дата звернення: 11.05.2025).

14. Економічна правда. Вперше: В Україні офіційно продали квартиру за криптовалюту. *Економічна правда*. URL: https://epravda.com.ua/news/2017/09/26/629501/ (дата звернення: 11.05.2025).

15. Бізнес в Польщі. Як безпечно купити нерухомість в Польщі та ЕС за криптовалюту, 2024. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Rr9oII7Dc_w (дата звернення: 11.05.2025).

16. Некіт К.Г. Правовий стасус криптовалют в Україні та світі. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1/2018, с. 41–42. URL: http://lsej.org.ua/1_2018/12.pdf

17. Логойда В. М. Криптовалюти як об'єкт цивільних прав: порівняльно-правовий аналіз : дис. … д-ра філософії в галузі права : 081. Ужгород, 2022. 287 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/45948 (дата звернення: 11.05.2025).

18. Проект Закону України «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» від 10.10.2017 № 7183-1. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62710

19. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 6 грудня 2019 року № 361-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text (дата звернення 11.05.2025 р.).

УДК 341.378:004.8
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/16

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ОСВІТІ

LEGAL REGULATION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

Дорошенко О.Ф., к.ю.н., старший дослідник,
директор
Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України

Ромашко А.С., к.т.н., доцент,
доцент кафедри конструювання машин
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Тарасенко Л.Л., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Петренко В.О., д.т.н., професор, магістр права, заслужений діяч науки і техніки України,
академік Академії наук вищої школи України,
Завідувач кафедри інтелектуальної власності та управління проєктами
Український державний університет науки і технологій

Стаття присвячена концептуальним питанням правового регулювання використання засобів штучного інтелекту в освітньому процесі, зокрема при підготовці фахівців технічних спеціальностей. У статті показано, що сьогодні штучний інтелект активно впливає на всі сфери нашого життя. Певною мірою він автоматизує більшість професій, надаючи людині потужний інструмент впливу на процеси створення товарів і послуг, особливо враховуючи розвиток глибокого машинного навчання, яке пов'язане з розробкою нових нейронних мереж.

Автори аналізують європейські та національні правові документи у цій сфері, які регулюють широкі загальні питання, приділяють увагу якості системи освіти та навчальних програм у сфері штучного інтелекту, а також розробці нових підходів і моделей навчання. Встановлено, що водночас менше уваги приділяється різним аспектам взаємодії людини зі штучним інтелектом, включаючи психологічні аспекти та ризики. З огляду на це, автори статті звернули увагу на проблеми підготовки фахівців у галузі дизайну з урахуванням можливостей штучного інтелекту в майбутньому.

Оскільки одним із пріоритетних напрямків є впровадження штучного інтелекту в сферу освіти, на основі патентної інформації було досліджено динаміку розвитку штучного інтелекту в галузі освіти та в галузі автоматизованого проєктування. Проаналізовано вплив штучного інтелекту на підготовку фахівців у галузі проєктування. Рекомендовано на початковому етапі навчального процесу додати до навчальної програми таку дисципліну, як «Інженерна психологія», адаптувавши її до сучасної системи «оператор – штучний інтелект». Визначено, що для підготовки фахівців у галузі проєктної діяльності на першому етапі навчального процесу слід використовувати навчання людини-викладача як найбільш адаптивний та зрозумілий процес. Це дозволить майбутнім фахівцям сформувати стратегію проєктної діяльності в процесі навчання, без якої ефективна творча робота в умовах системи «оператор – штучний інтелект» неможлива.

Визначена роль та місце інженерної психології в рамках цього процесу. Проаналізована патентна активність у світі щодо розробок штучного інтелекту у сфері освіти та конструкторської діяльності. Обґрунтована система творчої взаємодії людини зі штучним інтелектом, як система «оператор – машина». Запропоновані підходи до організації підготовки фахівців у сфері конструкторської діяльності з використанням штучного інтелекту.

Ключові слова: правове регулювання, штучний інтелект, освіта, конструктурологія, інтелектуальна власність.

The article is devoted to the conceptual issues of legal regulation of the use of artificial intelligence tools in the educational process, in particular in the training of specialists in technical specialties.

The article shows that today artificial intelligence is actively influencing all spheres of our lives. To some extent, it will automate most professions, providing humans with a powerful tool to influence the processes of creating goods and services, especially given the development of deep machine learning, which is associated with the development of new neural networks.

The author analyses the European and national legal documents in this area, which regulate broad general issues, pay attention to the quality of the education system and training programmes in the field of artificial intelligence, and the development of new approaches and models of training. It is established that, at the same time, less attention is paid to various aspects of human interaction with artificial intelligence, including psychological aspects and risks. In view of this, the authors of the article paid attention to the problems of training specialists in the field of design with regard to the capabilities of artificial intelligence in the future.

Since one of the priority areas is the introduction of artificial intelligence in the field of education, the dynamics of artificial intelligence development in the field of education and in the field of computer-aided design was studied on the basis of patent information. The influence of artificial intelligence on the training of specialists in the field of design is analyzed. It is recommended that at the initial stage of the educational process it is worth adding such a discipline as 'Engineering Psychology' to the curriculum, adapting it to the modern system 'operator – artificial intelligence'.

It has been determined that for the training of specialists in the field of design activity at the first stage of the educational process, human-teacher training should be used as the most adaptive and understandable process. This will allow future specialists to form a strategy of design activity in the process of training, without which effective creative work in the conditions of the 'operator-artificial intelligence' system is impossible.

Key words: legal regulation, artificial intelligence, education, constructology, intellectual property.

Постановка проблеми. Значний вплив ШІ (далі ШІ) на всі сфери людської діяльності вже не викликає сумнівів. Навряд чи серед «просунутих» користувачів інтернету є такі, хто хоча б раз не використовував можливості ШІ як довідкового джерела або в якості допомоги при вирішенні творчих задач. Але таке використання здебільшого не має системного характеру, тобто ці можливості використовуються здебільшого лише на кілька відсотків, хоча ресурси ШІ є набагато потужнішими, ніж собі уявляє більшість користувачів. Вже сьогодні можна стверджувати, що практично немає жодної галузі економіки, культури, науки, в якій можна ігнорувати обсяги інформації, закла-

дені в систему ШІ, і цей ресурс постійно поповнюється новими знаннями.

Процес розвитку ШІ триває і набирає обертів. Європейські та національні правові документи у цій сфері, регламентуючи широкі загальні питання, приділяють увагу якості системи освіти та програм підготовки спеціалістів у галузі ШІ, розвитку нових підходів та моделей навчання. Разом з тим, менше уваги приділяється різним аспектам взаємодії людини з ШІ, в тому числі психологічним аспектам та ризикам використання ШІ для підготовки фахівців різного профілю. З огляду на це автори статті приділили увагу проблемам підготовки фахівців в галузі конструювання з урахуванням можливостей ШІ в майбутньому.

Літературний огляд. В останні двадцять років дослідження у сфері ШІ набули в світі системного характеру. Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) ще в травні 2018 року розпочала процес обговорення ситуацій у сфері ШІ заради раціонального розвитку досліджень та наукових розробок. ВОІВ визначила головні напрями діяльності наукової спільноти:

– застосування ШІ в керуванні адміністративними процесами;

– створення Центру ВОІВ для обміну інформацією у галузі інтелектуальної власності у сфері ШІ;

– узгодження загальної політики, щодо використання ШІ у різних сферах діяльності суспільства.

За результатами міжнародних обговорень 21 травня 2020 року було представлено Концепцію ВОІВ, яка стосується політики у сфері інтелектуальної власності та ШІ. Після роботи міжнародної спільноти в рамках Концепції у квітні 2021 року був запропонований Європейською Комісією та схвалений у грудні 2023 року Європейським парламентом та Радою ЄС Закон про штучний інтелект, який набув чинності 1 серпня 2024 року [1].

Акт про штучний інтелект ЄС (Artificial Intelligence Act, 2024) [2] містить положення про те, що впровадження систем ШІ в освіті є важливим для сприяння високоякісній цифровій освіті та навчанню, а також для того, щоб усі учні та вчителі (викладачі) могли набувати та поширювати необхідні цифрові навички та компетенції, включаючи медіаграмотність та критичне мислення, щоб брати активну участь в економіці, суспільстві та демократичних процесах. Справді, всі ці компетенції надзвичайно важливі в умовах сучасного цифрового суспільства та великої кількості поширеної та спожитої інформації, зокрема, і під час навчального процесу.

Акт про штучний інтелект ЄС, поділяючи системи ШІ за ступенем ризику, передбачив, що до систем ШІ високого ризику належать у тому числі і ті системи, які використовуються в освіті. Так, з аналізу Акту вбачається, що Європарламент констатує, що системи ШІ, що використовуються в освіті або професійній підготовці, можуть визначати освітній та професійний шлях життя людини і, отже, можуть впливати на здатність цієї особи забезпечити собі засоби до існування. Як слушно вказано в зазначеному Акті, при неправильному проєктуванні та використанні такі системи можуть порушувати право на освіту та навчання, а також право не піддаватися дискримінації та відображати певні історичні моделі, які в сучасних умовах є неприйнятними, зокрема, йдеться про дискримінацію щодо жінок, певних вікових груп, осіб з інвалідністю або осіб певного расового чи етнічного походження чи сексуальної орієнтації. Безумовно, потрібно розумно використовувати системи ШІ в освітньому процесі, та уникати можливості подання учням, студентам, іншим здобувачам вищої освіти навчальних матеріалів, які некоректно подають певний матеріал з власними висновками, сформульованими саме ШІ.

Звертаємо увагу, що сфера освіти в Акті про штучний інтелект ЄС (2024) розглядається як сфера, яка спрямована на забезпечення насамперед суспільних інтересів, поряд з сферою охорони здоров'я, наданням соціальних послуг, здійсненням правосуддя, що додатково підкреслює важливість правильного використання систем ШІ в освіті.

Україна приєдналась до системної роботи у цьому напрямі. Вже 2 грудня 2020 року Кабінет Міністрів України розпорядженням № 1556-р схвалив Концепцію розвитку ШІ в Україні, та виділив пріоритетні напрями та завдання розвитку ШІ для побудови конкурентоспроможної національної економіки, розвитку соціальної сфери та удосконалення системи публічного управління [2].

Проблемі ШІ присвячено багато досліджень. Це роботи А. Тюрінга, Д. Говарда, В. Глушкова, М. Амосова, Д. Івахненка, А. Шевченка, О. Баранова та інших. В нашій країні цим питанням предметно займаються науковці Інституту кібернетики імені В. Глушкова НАН України, Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Інституту проблем ШІ МОН та НАН України та понад двадцять кафедр національних університетів України. Але на сьогодні залишаються невизначеними питання врегулювання правовідносин у сфері ШІ, ролі та місця його в науковій та освітній діяльності, зокрема в конструкторській діяльності.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення особливостей розвитку ШІ та його використання в системі освіти та надання рекомендацій щодо підходів для оптимізації навчального процесу.

Виклад основного матеріалу. Технології відіграють велику роль у різних сферах нашого життя, змінюючи його. На жаль, сучасна освіта залишається достатньо консервативною. Навчальний процес складається з теорії, практики та виконання різних завдань. Ця багатопланова робота займає у викладачів велику кількість часу, а кількість студентів на одного викладача складає до 35-ти осіб та визначається внутрішніми документами закладу вищої освіти [3]. У багатьох питаннях підготовки фахівців впровадження ШІ змогло би суттєво поліпшити систему освіти в університеті. На ці питання звертає увагу і Концепція розвитку ШІ в Україні. Так, в Концепції в якості пріоритетних напрямів зазначено впровадження ШІ у різних сферах, зокрема у сфері освіти, а також поставлено завдання підвищення рівня професійної підготовки фахівців та рівня якості вищої освіти та освітніх програм у сфері ШІ.

Оскільки одним з пріоритетних напрямків є впровадження ШІ в сфері освіти, то на основі патентної інформації (патентні заявки, патенти, звіти), автори дослідили динаміку розвитку ШІ в галузі освіти та, особливо, в галузі автоматизованого проектування.

Для початку визначимо рубрику Міжнародної патентної класифікації (МПК) [4]:

– в галузі Інформаційно-комунікаційні технології [ІКТ], спеціально пристосовані для реалізації бізнес-процесів конкретних секторів бізнесу, зокрема, в освіті, визначена рубрика МПК – G06Q 50/20;

– в галузі автоматизованого проектування (CAD) для оптимізації проєктування, верифікації або моделювання з використанням машинного навчання, наприклад ШІ, нейронних мереж, опорно-векторних машин (SVM) або навчальної моделі. Визначена рубрика МПК – G06F 30/27.

Дослідження здійснимо за Спеціальною інформаційною системою УКРНОІВІ [5], за базою Espacenet [6] та базою Lens [7].

В Спеціальній інформаційній системі (СІС) УКРНОІВІ за МПК G06Q 50/20 знайдено три заявки (1 на винахід та 2 на корисні моделі), за якими припинене діловодство. Щодо МПК G06F 30/27 знайдено три документи – 1 патент на корисну модель і 2 заявки за якими припинене діловодство. Такий результат може свідчити про те, що або в Україні мало займаються такими розробками, або не бачать сенсу (чи можливості) охороняти свою інтелекту-

альну власність в цій сфері як винаходи чи корисні моделі, або зберігають інформацію як комерційну таємницю. Вважаємо, що негатив такої ситуації очевидний, оскільки демонструє відставання Україні в досліджуваній сфері та/чи неналежну (слабку чи відсутню) охорону прав інтелектуальної власності.

Пошук за вищезазначеними рубриками в Espacenet дозволив визначити початок патентної діяльності в досліджуваних галузях:

– в сфері освіти за МПК G06Q 50/20 знайдено 43 713 патентних документів і патентна діяльність розпочалась з 1966 року;

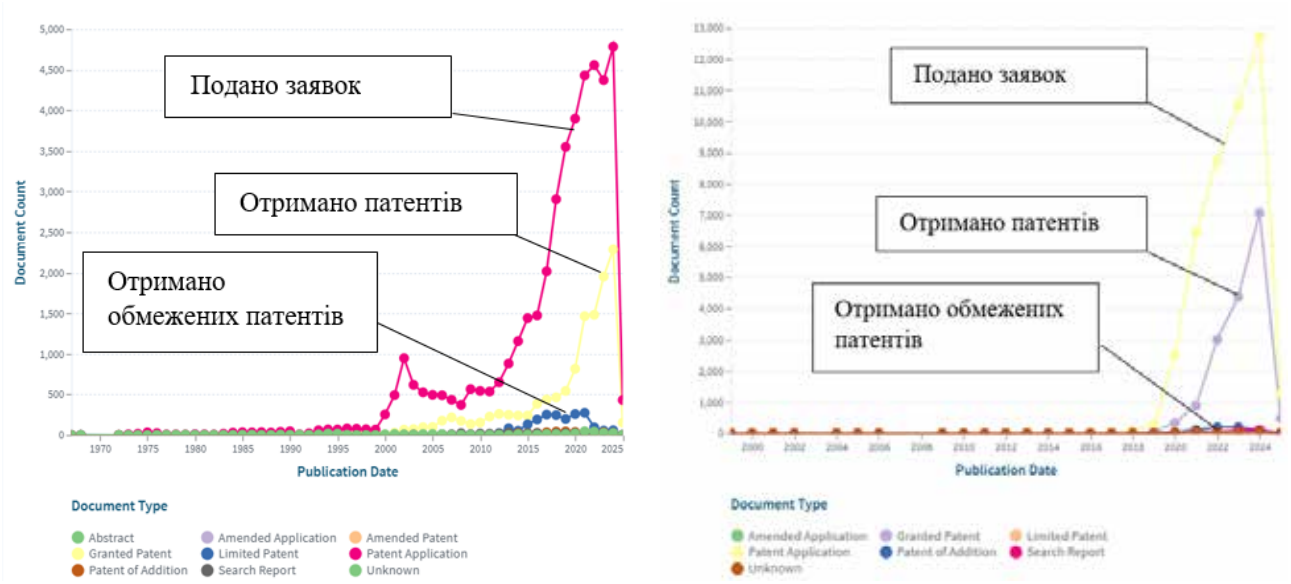
– в сфері автоматизованого проектування за МПК G06F 30/27 знайдено 39 832 патентних документи і патентна діяльність розпочалась з 1996 року.

При дослідженні за базою Lens встановлено, що розвиток інформаційно-комунікаційних технології [ІКТ] в освіті має активну динаміку, починаючи з початку цього століття, причому з 2015-го року кількість поданих заявок становить до 4 тисяч на рік, а кількість виданих патентів в середньому становить від 500 до 2 тисяч. За 2024 рік для ШІ в освіті 4874 подано заявки та видано 2287 патентів (рис. 1, а).

За базою Lens ШІ в сфері автоматизованого проєктування з використанням машинного навчання, опорно-векторних машин або навчальної моделі почав активно розвиватися з 2020 року, що характеризується кількістю патентних заявок від 5-ти до майже 12-ти тисяч, а лише за 2024 рік видано 7067 патентів (рис. 1, б).

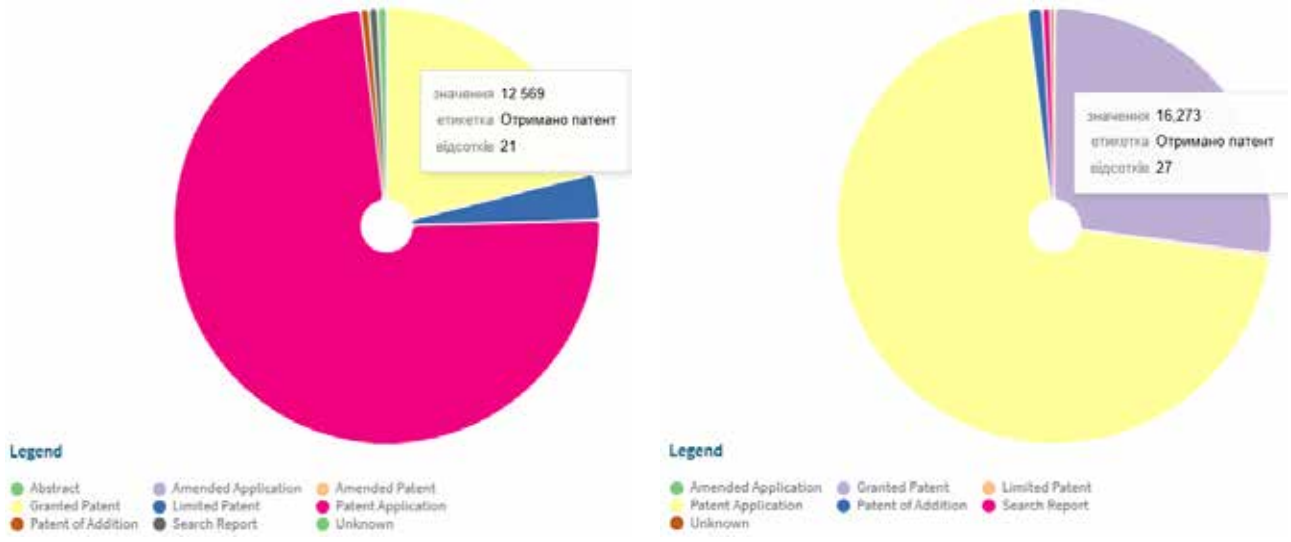
Порівняємо кількість патентних документів за їх видами в досліджуваних галузях для освіти (рис. 2, а) та для проєктування (рис. 2, б).

Аналіз вищезазначеного показує, що ШІ в галузі проектування розвивається швидше ніж в сфері освіти загалом. Тобто, можливо в недалекому майбутньому творчі функції конструктора будуть реалізовуватись значною

а) б)

Рис. 1. Патентні документи для ШІ в освіті (а) та ШІ для проєктування (б)

а) б)

Рис. 2. Патентні документи за видами для ШІ в освіті (а) та для проєктування (б)

мірою за допомогою ШІ. Але вже зараз ШІ може проєктувати за вказівками оператора через введений людиною промт. У доповіді Р. Ебботта на заході IP Academy був приведений приклад деталі автомобіля, зображення якої згенероване штучним інтелектом (рис. 3) [8].

На нашу думку випереджуючий темп розвитку ШІ в галузі проектування в порівнянні зі сферою освіти створює значні ризики, як компетентністні так і психологічні, зокрема:

– втратити можливість сформувати у майбутнього конструктора творчий потенціал для подальшої професійної діяльності;

– посіяти зневіру майбутнього фахівця у своїх можливостях;

– отримати безініціативного виконавця.

Повномасштабна війна Росії проти України продемонструвала вразливість енергогенеруючих потужностей, систем зв'язку, комунікаційних мереж, тому небезпечно при створенні нової техніки розраховувати лише на можливості ШІ. Тому, перш ніж майбутній конструктор почне користуватись інструментами ШІ для проектування, він має навчитись конструювати самостійно. Тобто, майбутній конструктор має отримати первинні знання і навчитись їх застосовувати. Такий фахівець не буде залежати від існування та доступу до ШІ і зможе виконувати свої професійні задачі. На це сьогодні зорієнтовано освітній процес підготовки конструкторів.

Підготовка фахівців у сфері конструкторської діяльності вимагає формування у студентів таких загальних та фахових компетентностей, (зокрема для спеціальності 131 « Прикладна механіка» [9]):

ЗК1. Здатність використовувати інформаційні та комунікаційні технології;

ЗК2. Здатність розробляти проєкти та управляти ними;

ФК1.Здатність застосовувати відповідні методи і ресурси сучасної інженерії для знаходження оптимальних рішень широкого кола інженерних задач із застосуванням сучасних підходів, методів прогнозування, інформаційних технологій та з урахуванням наявних обмежень за умов неповної інформації та суперечливих вимог;

ФК2.Здатність описати, класифікувати та змоделювати широке коло технічних об'єктів та процесів, що ґрунтується на глибокому знанні та розумінні теорій та практик механічної інженерії, а також знаннях суміжних наук.

Як видно, принаймні фахова компетенція ФК2 передбачає наявність у студентів (майбутніх інженерів-конструкторів) глибоких інженерних знань, які дозволять у процесі взаємодії із засобами ШІ, перш за все, кваліфіковано ставити технічні задачі, що повинні бути вирішені ШІ, тобто формувати промт.

В якості ілюстрації неповного формування промту можна розглядати і приклад, наведений на рис. 3. Зображена деталь є важелем підвіски автомобіля. Безсумнівно, з естетичної точки зору форма деталі, запропонована штучним інтелектом, виглядає більш привабливою. Але з аналізу цієї форми можна зробити висновок, що замовник ставив перед штучним інтелектом саме естетичну задачу, не враховуючи технічні вимоги до такої конструкції. В результаті отримано зображення деталі, яка в процесі експлуатації навряд чи здатна витримати серйозні ударні навантаження, оскільки поставлена задача не передбачала дотримання вимог щодо міцності та пружності конструкції, як власне і щодо способу її виготовлення: судячи з форми, деталь повинна виготовлятися методом лиття, відповідно її силові елементи, найшвидше, характеризуються високою крихкістю і нездатністю тривалий час витримувати високі поперечні навантаження, на відміну від оригінальної конструкції.

Слід зазначити, що як проміжний етап у взаємодії системи «людина – машина» з розвитком можливостей ШІ останнім часом застосовується і такий прийом як формування промту самим штучним інтелектом. Але навіть у такому випадку кваліфікована постановка задачі, тобто перелік вимог до параметрів виробу, повинна здійснюватися людиною. Власне сформований ШІ промпт повинен пройти декілька ітерацій в системі, перш ніж він стане основою для вирішення технічної задачі.

Методична робота викладачів з організації освітнього процесу передбачає проведення (окрім лекцій) практичних та лабораторних робіт, а також виконання самостійних завдань, що дозволяє належним чином формувати такі компетентності та оцінювати їх рівень шляхом контролю відповідних програмних результатів навчання, зокрема для таких як:

– використовувати сучасні методи оптимізації параметрів технічних систем засобами системного аналізу, математичного та комп'ютерного моделювання, зокрема за умов неповної та суперечливої інформації;

– самостійно ставити та розв'язувати задачі інноваційного характеру, аргументувати і захищати отримані результати та прийняті рішення;

– розробляти управлінські та/або технологічні рішення за невизначених умов та вимог, оцінювати і порівнювати альтернативи, аналізувати ризики, прогнозувати можливі наслідки [10].

Такий фахівець, в разі доступу до інструментів ШІ буде швидше формувати необхідний промт (умовно кажучи,

Рис. 3. Деталь автомобіля справа та зліва її новий дизайн, створений ШІ [8]

буде швидше знаходити «спільну мову» з ШІ) та отримувати більш якісні результати. Таким чином, головним є питання підготовки фахівця достатнього рівня. І це може відбуватися з використанням ШІ.

В китайському бестселері [11], де обговорюються сучасні виклики суспільства у зв'язку з впровадженням в світі ШІ, визначається, що найбільший потенціал від використання ШІ в сфері освіти полягає в застосуванні його для індивідуального навчання. На відміну від педагогів-людей, які працюють з усією аудиторією, віртуальний педагог зможе надати належну увагу кожному студенту персонально, працювати з ним в напрямку вдосконалення тих чи інших положень предмета. В Акті про штучний інтелект ЄС зазначено, що головною метою є створення адаптивних освітніх платформ та інструментів, які зможуть пристосовуватися до кожного здобувача певних знань та навичок. [1]. Це дуже важливі пріоритети. Але проблеми, які можуть виникнути у цьому процесі теж мають системний характер. В сучасних умовах здобувачів вищої освіти потрібно навчати подоланню ризиків взаємодії в режимі «оператор-машина».

Авторами здійснено дослідження підготовки студентів спеціальностей, які охоплюють сферу конструкторської діяльності. З метою виявлення проблематики звернули головну увагу на адаптацію студентів до процесу спілкування з ШІ. Серед методів які використовувалися при дослідженні були спостереження, опитування та індивідуальне тестування. Було залучено близько 200 студентів технічних спеціальностей. Виявилось, що більшість з них (до 90%), незважаючи на достатньо високий рівень обізнаності в комп'ютерних системах та практиці їх використання, погодились з тим, що додаткове навчання, спрямоване на різні аспекти взаємодії між оператором та штучним інтелектом, особливо на виникаючі психологічні ризики, було б корисним для ефективної подальшої професійної діяльності. На це звертав увагу ще Ю.Л. Трофімов, відзначаючи, що «утворюючись, контури психологічної регуляції індивідуальної діяльності приводять до високої інтелектуальної та соціальної активності» та що «Створення умов, що впливають на розвиток творчого процесу в системі «людина – машина» залежить від виконання певних інженерно-психологічних вимог та рекомендацій, які утворять систему інженерно-психологічного забезпечення творчої діяльності у взаємодії» [12].

Цю проблему може вирішити така дисципліна як «Інженерна психологія», предметом якої є вивчення психофізіологічних та базових характеристик людини в системі «людина – машина», а також інформаційної взаємодії людини-оператора з технічною системою, з метою оптимізації їх діяльності. В досліджуваній системі, людина не має жорсткої програми своїх дій, оскільки не можливо передбачити всі професійні задачі в творчому процесі та способи їх вирішення. В системі «людина-машина» машина виконує функції через засоби керування нею людиною. Застосування ШІ у будь-якій сфері практичної діяльності передбачає поєднання людини з системою знань (оператор) та машини з системою знань (штучний інтелект) як основи для створення системи «оператор – штучний інтелект», ефективність якої треба оцінювати і досліджувати [13]. Таким чином, система «оператор – штучний інтелект» має певні особливості, які варто врахувати при підготовці фахівця з метою його подальшої ефективної роботи.

Але проблеми, які виникають у підготовці конструкторів мають ще один важливий елемент. Діяльність у цій сфері є творчим процесом і підготовка до його опанування має додаткові особливості, пов'язані не лише з формуванням системи знань, а й з їх творчим застосуванням.

Ці проблеми для сфери конструкторської діяльності достатньо глибокого вивчав В. Моляко в Інституті психології імені Георгія Костюка НАПН України впродовж двох останніх десятиліть. Як він вважає, підготовка фахівців в цій сфері є підготовка до суто творчої діяльності і творча домінанта фактично стає обов'язковою складовою цієї професії. В. Моляко довів, що головну роль при вирішенні конструкторської задачі виконують складні системи психіки – стратегіальні психічні утворення, які включають знання людини, особисті тенденції поведінки та актуалізований досвід у вигляді вмінь та певних переваг у виборі конкретних дій. Він акцентував увагу на актуалізації психічного потенціалу людини в координатах інформаційного простору та часу в процесі конструювання образів в світі, який постійно змінюється у сучасному цифровому вимірі [14, 15].

Автор надає парадигму організації творчого процесу конструкторської діяльності, яка передбачає наступні тенденції:

– актуалізація наявного знання, яке потрібне для вирішення нової задачі;

– організація пошуку проекту рішення;

– створення та застосування «поточних технологій» рішення;

– оцінка досягнутого рішення.

В. Моляко була розроблена та опрацьована методика КАРУВ (абревіатура від підходів в діяльності конструктора: комбінування – аналогізування – реконструювання – універсалізація – випадковість) для навчання як індивідуальній так і колективній конструкторській діяльності. Методика базується на використанні в освітньому процесі різноманітних завдань науково-технічного характеру, які постійно ускладняються, у підсумку формуючи поле творчого тренінгу. Ці спеціально розроблені завдання органічно включаються в різні навчальні дисципліни продовж всього процесу навчання, починаючи з першого курсу. З метою виявлення досягнень в формуванні стратегіального мислення періодично проводять певні контрольні заміри.

Аналізуючи приведені дослідження, слід зазначити, що з метою підготовки фахівців у сфері конструкторської діяльності на сучасному етапі розвитку необхідно побудувати навчальний процес, який би у підсумку сформував у студента певні психологічні якості, що дозволило б бути впевненим у ефективному використанні ним ШІ, створеного для професійної діяльності у цій сфері. Враховуючи складнощі цього процесу, на думку авторів, у сучасному освітньому періоді на початку треба застосовувати більш адаптивну та зрозумілу на сьогодні систему навчання «людина – людина», яка б дозволила не тільки ефективно організувати цей процес, а і постійно відслідковувала певні проміжні досягнення у майбутнього фахівця. І тільки на другому етапі проводити освітні процеси для опанування штучним інтелектом для конструкторської діяльності. Окремо, для більш якісної підготовки фахівців у цій галузі, система надасть змогу проводити селекційну роботу, враховуючи формування необхідних якостей у студента для ефективного виконання конструкторської діяльності, ще на стадії підготовки в університеті.

Висновки. Прийнятий в ЄС у 2024 році Акт про штучний інтелект та Концепція Кабінету Міністрів України про розвиток штучного інтелекту в Україні надають підстави щодо розробки підходів до його застосування в соціальній сфері. Виявлено суттєву активність охорони прав інтелектуальної власності та, відповідно, розвитку штучного інтелекту в галузі освіти та, особливо, в галузі автоматизованого проектування. Це не тільки впливає на технологічний прогрес, але й створює певні проблеми. В якості загальних рекомендацій щодо освітнього процесу з використанням штучного інтелекту на сучасному етапі слід зазначити, що на першій його стадії варто додати у навчальні програми таку дисципліну як «Інженерна психологія», адаптувавши її до системи «оператор – штучний інтелект», що вплине на зменшення ризиків згідно Акту про штучний інтелект.

Для підготовки фахівців у сфері конструкторської діяльності на першій стадії освітнього процесу слід також застосовувати навчання з використанням людини-викладача, як найбільш адаптивної та зрозумілої форми, з метою формування у майбутніх фахівців в процесі підготовки стратегії конструкторської діяльності, без наявності якої неможлива ефективна творча робота у подальшому в умовах системи «оператор – штучний інтелект». Тому, на нашу думку, максимальна ефективність освітнього процесу підготовки фахівців у цій галузі можлива на сучасному етапі розвитку суспільства у органічному поєднанні роботи викладача та нових досягнень штучного інтелекту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) – EN – EUR-Lex. The official portal for European data | data.europa.eu. URL: http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj (date of access: 16.02.2025).
2. Про схвалення Концепції розвитку ШІ в Україні. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-р#n8 (дата звернення: 27.03.2025).
3. Академічна студентська група. ВУЕ. URL: https://vue.gov.ua/Академічна_студентська_група#:~:text=Кількість%20студентів%20у%20групі%20встановлюється,від%205%20до%2035%20осіб. (дата звернення: 21.05.2025).
4. Міжнародна патентна класифікація (МПК-2025.01). URL: https://base.nipo.gov.ua/mpk2009/index.html?level=c&version=2 (дата звернення: 11.02.2025).
5. Спеціальна інформаційна система. Розширений пошук. Простий пошук. URL: https://sis.nipo.gov.ua/uk/search/advanced/ (дата звернення: 11.02.2025).
6. Espacenet Patent search URL https://worldwide.espacenet.com/patent/ (date of access: 12.02.2025).
7. The Lens – Free & Open Patent and Scholarly Search. The Lens – Free & Open Patent and Scholarly Search. URL: https://www.lens.org (date of access: 11.02.2025).
8. IP Academy. Тренінгова програма для викладачів ЗВО в рамках проєкту «Інтелектуальна власність та новітні технології для ЗВО». Третя сесія «Штучний інтелект», 13 червня 2024 року. URL: https://www.youtube.com/watch?v=jvyNucZVHHw (дата звернення: 17.02.2025).
9. Стандарт вищої освіти. 131 спеціальність «Прикладна механіка» ступінь вищої освіти магістр, затверджено наказом від 30.06.2021 р. № 742 https://osvita.ua/doc/files/news/830/83029/131_Prykladna_mekhanika_mahistr.pdf (дата звернення: 27.03.2025).
10. Конструювання та дизайн машин. Освітньо-професійна програма. Другий (магістерський) рівень вищої освіти | Освітній процес в КПІ ім.Ігоря Сікорського. Введено в дію 2024–2025 рр. URL: https://osvita.kpi.ua/sites/default/files/opfiles/131_oppm_kdm_2024.pdf (дата звернення: 21.05.2025).
11. Kai-fu Lee, Chen Qiufan. AI 2041/ Ten visions for our Future. Currency NeuYork, 2022, 432.
12. Трофімов Ю.Л. Технічна творчість в САПР(психологічні аспекти): монографія. Київ: Вища школа, 1989. 184 с.
13. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія: підручник. Київ: Либідь, 2002. 264 с.
14. Моляко В.О. Творча конструктологія (пролегомени). Київ, «Освіта України», 2007. 388 с.
15. Моляко В.О. Психологічна проблема творчого потенціалу людини. *Наука і освіта*. 2007. № 4–5. С. 115–118.

УДК 347.78
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/17

НОВІ АВТОРСЬКІ ПРАВА ВІДПОВІДНО ДО ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО АВТОРСЬКЕ ПРАВО І СУМІЖНІ ПРАВА» ВІД 2022 РОКУ

NEW COPYRIGHTS ACCORDING TO THE LAW OF UKRAINE "ON COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS" DATED 2022

Дюкарєва-Бержаніна К.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Шпуганич І.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Статтю присвячено дослідженню авторським правам, які зазнали змін або були нововведені згідно з Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 року за № 2811-IX. Зроблено порівняння переліку особистих немайнових авторських прав відповідно до попереднього вже нечинного Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 року за № 3792-XII та вищевказаного чинного закону, що урегульовує авторські відносини зокрема. Встановлено, що згідно із чинним законодавством право на недоторканність твору зазнали деяких змін. Досліджено та зроблено висновки щодо таких змін стосовно права на збереження цілісності твору. З'ясовано, що перелік особистих немайнових авторських прав доповнено такими правами як: право надати назву твору або залишити його без назви, а також право присвятити твір особі (особам), події або даті. Проаналізовано доцільність доповнення переліку такими вищевказаними правами, виходячи із глибинного аналізу доктрини та норм чинного законодавства. Встановлено, що були нововведені такі права як: 1) право роботодавця доручити іншій особі завершити незавершений службовий твір, вносити зміни у завершений службовий твір, супроводжувати службовий твір ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір; 2) право замовника вносити зміни до твору, створеного за замовленням, супроводжувати його ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено договором замовлення. Проаналізовано правову природу зазначених прав, виходячи із ґрунтовного аналізу норм чинного Закону України «Про авторське право і суміжні права» та Цивільного кодексу України. Досліджено, до яких видів авторських прав, майнових чи особистих немайнових, такі права роботодавця та замовника можна віднести. Зроблено висновки, що законодавче формулювання вищевказаних прав роботодавця та замовника є неправильним, виходячи зі сторони автора твору. Запропоновано внесення змін до законодавчого вираження зазначених прав роботодавця та замовника.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, інтелектуальна власність, авторське право, особисті немайнові авторські права, майнові авторські права, автор, твір.

The article is devoted to the study of copyrights that have undergone changes or have been newly introduced in accordance with the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" dated 01.12.2022 No. 2811-IX. It has been made a comparison of the list of personal non-property copyrights in accordance with the previous, now invalid Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" dated December 23, 1993 No. 3792-XII and the above-mentioned current law, which regulates copyright relations in particular. It has been established that, according to the current legislation, the right to the integrity of a work has undergone some changes. It has been researched and drawn the conclusions regarding such changes in relation to the right to preserve the integrity of a work. It has been found that the list of personal non-property copyrights has been supplemented by such rights as: the right to give a title to a work or leave it untitled, as well as the right to dedicate a work to a person (people), event, or date. The feasibility of supplementing the list with the above-mentioned rights has been analyzed, based on an in-depth analysis of the doctrine and norms of current legislation. It has been established that the following rights were newly introduced: 1) the right of the employer to instruct another person to complete an unfinished official work, to make changes to a completed official work, to accompany the official work with illustrations, prefaces, afterwords, etc., unless otherwise provided for by the employment contract or other agreement regarding property rights to the official work; 2) the customer's right to make changes to the work created on order, to accompany it with illustrations, prefaces, afterwords, etc., unless otherwise provided for in the order agreement. The legal nature of these rights has been analyzed, based on a thorough analysis of the norms of the current Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" and the Civil Code of Ukraine. It has been investigated to which types of copyright, property or personal non-property, such rights of the employer and the customer can be attributed. It has been concluded that the legislative formulation of the above-mentioned rights of the employer and the customer is incorrect, from the point of view of the author of the work. Amendments to the legislative expression of the above-mentioned rights of the employer and the customer have been proposed.

Key words: intellectual property right, intellectual property, copyright, personal non-proprietary copyrights, proprietary copyrights, an author, a work.

Постановка проблеми. Новий Закон України «Про авторське право і суміжні права» від грудня 2022 № 2811-IX [1] запровадив низку новел щодо регулювання авторських відносин. Новели, зокрема, стосуються списку особистих немайнових прав та запровадження інших прав, які не були передбачені у попередньому Законі України «Про авторське право і суміжні права» від грудня 1993 року № 3792-XII [2]. Стосовно нововведених авторських прав, як особистих немайнових так і майнових, до сих пір точаться дискусії серед науковців та практиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правової природи, поняття та ознак особистих немайнових та майнових авторських прав неодноразово досліджувались багатьма вітчизняними вченими, зокрема такими як: В. Дмитришин, О. Дорошенко, В. Дроб'язко, О. Жихарев, К. Зеров, Ю. Капіца, В. Луць, Л. Работягова, Л. Тарасенко, О. Харитонова, О. Штефан, О. Яворська, І. Якубівський. Однак, після введення у дію нового Закону України «Про авторське право і суміжні права» [1] окремого комплексного правового дослідження нововведених вказаним законом авторських прав станом на сьогодні немає. Наведене зумовлює актуальність цього наукового дослідження.

Метою статті є комплексний правовий аналіз нових авторських прав, які були запроваджені Законом України «Про авторське право і суміжні права» за № 2811-IX від 01 грудня 2022 року.

Виклад основного матеріалу. Остання редакція Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 1993 року у ст. 14 передбачала такі особисті немайнові авторські права: 1) вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином імені автора на творі і його примірниках і за будь-якого публічного вико-

ристання твору, якщо це практично можливо; 2) забороняти під час публічного використання твору згадування свого імені, якщо він як автор твору бажає залишитись анонімом; 3) вибирати псевдонім, зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора на творі і його примірниках і під час будь-якого його публічного використання; 4) вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі і репутації автора [2].

Відповідно до нового Закону України «Про авторське право і суміжні права» [1] перші три вищевказані особисті немайнові авторські права, що у цілому складають право на ім'я, не зазнали сутнісних змін, окрім вживання окремих термінів. Водночас, право на недоторканність твору дещо підлягло деформації. Тепер воно має такий вигляд: право вимагати збереження цілісності твору, протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, у тому числі супроводження твору ілюстраціями, передмовами, післямовами, коментарями тощо без згоди автора (ст. 11 чинного закону [1]). Тобто, станом на сьогоднішній день посягання на недоторканність твору порушує особисте немайнове право автора незалежно від шкоди честі та репутації автора.

Вважаємо, що такі зміни мають позитивний характер, оскільки право на недоторканність твору має бути абсолютним та безумовним, а обставини посягання на честь та репутацію автора не повинні підлягати суб'єктивному оцінюванню. При створенні твору автор відображає свій задум та закладає у нього свою ідею саме у такому вигляді як він бачить. Якщо твір автора зазнаватиме змін без його згоди, первинна ідея може втратити сенс, що у неї закладали, а це, у свою чергу, безумовно вчиняє шкоду особі автора без суб'єктивної оцінки завдання шкоди репутації автора.

Принагідно варто зазначити, що у Постанові Пленуму ВГС України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності» [3], яка була написана у період дії попереднього ЗУ «Про авторське право і суміжні права» [2], нічого не сказано про те, що посягання на недоторканність твору буде вважатись порушенням особистого немайнового права автора, якщо чинить шкоду честі і репутації автора (як це слідує зі змісту попереднього закону [2]).

Продовжуючи аналізувати особисті немайнові авторські права, варто згадати, що станом на сьогодні перелік останніх збільшився, так як тепер закон [1] передбачає ще й такі права як: право надати назву твору або залишити його без назви, а також право присвятити твір особі (особам), події або даті. Для того, щоб зрозуміти, чи покращився правовий статус автора у зв'язку із такими змінами, необхідно трішки глибше зануритись у теорію особистих немайнових прав як таких.

Як стверджують науковці, особисті немайнові права мають особливий об'єкт охорони – творче вираження особистості автора. Вони покликані слугувати охороні творчої діяльності особи як процесу, внаслідок якого створюється щось нове, те, що не існувало раніше – результат інтелектуальної діяльності [5, с. 336; 6, с. 240].

Особисті немайнові права автора можна пізнати через аналіз характерних їм ознак. До таких ознак можна віднести те, що особисті права автора є немайновими, істотними, абсолютними, притаманні факту авторства та невід'ємними від автора [5, с. 337].

Зокрема, розкриваючи ознаки істотності та абсолютності, вчені зазначають наступне. Особисті права є істотні, так як містять в собі той мінімум прав, що виникає в процесі створення твору і без яких авторство втрачає сенс. Особисті права автора є абсолютними, так як захищаються проти всіх і кожного в тому сенсі, що їх носій може використовувати їх проти будь-кого, навіть стосовно тої особи, якій були передані всі майнові права на твір. Абсолютний характер немайнових прав автора породжує два важливі правила: 1) абсолютне право забезпечує уповноваженій особі недопущення вчинення певних дій зобов'язаними особами; 2) закріплюються певні межі здійснення абсолютного права [5, с. 338].

Повертаючись до розширеного переліку особистих немайнових прав згідно з чинним законом [1], вважаємо, що право надати назву твору або залишити його без назви, а також право присвятити твір особі (особам), події або даті не наділені такими ознаками як істотність та абсолютність, і охоплюються правом на недоторканність твору.

Нагадаємо, право на недоторканність твору – це право, яке полягає у недопущенні без згоди автора внесення будь-яких змін до твору, в тому числі додаткових текстів (включаючи коментарі, передмови, пояснення), ілюстрацій, редакторської та іншої правки тощо [3].

Коли особа надає назву твору або ж використовує його без назви, вона автоматично порушує право на недоторканність твору, оскільки посягає на його цілісність у такому вигляді, який автор вбачав при здійсненні творчої діяльності. Аналогічно із правом присвяти. Якщо певна особа використовує твір без присвяти, то остання порушує право на збереження цілісності твору автора.

Отож, право надати назву твору або залишити його без назви, а також право присвятити твір особі (особам), події або даті не є істотними, оскільки повністю охоплюються правом на недоторканність твору, а тому самі по собі не утворюють той мінімум прав, що виникає в процесі створення твору і без яких авторство втрачає сенс. Разом із тим, такі права самі по собі неможливо порушити, так як при посяганні на них автоматично порушується право на недоторканність твору.

Виходячи із вищенаведеного, можна дійти до висновку, що при доповненні переліку особистих немайнових прав автора аналізованими правами: надати назву твору або залишити його без назви; присвятити твір особі (особам), події або даті, правовий статус автора твору ніяк не покращився.

Також, із аналізу чинного Закону України «Про авторське право і суміжні права» [1] вбачається, що законодавець додав такі права як:

1) право роботодавця доручити іншій особі завершити незавершений службовий твір, вносити зміни у завершений службовий твір, супроводжувати службовий твір ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір (ч. 3 ст. 14);

2) право замовника вносити зміни до твору, створеного за замовленням, супроводжувати його ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено договором замовлення (ч. 4 ст. 15).

Із жодної статті закону [1] чітко не вбачається, до яких авторських прав, майнових чи особистих немайнових, законодавець відносить такі права. Отож, для того, щоб з'ясувати їх правову природу, необхідно теж звернутись до теорії.

Авторське право до виключних прав включає з одного боку правові можливості особистого характеру, які утворюють особисті немайнові права автора, а з другого боку – правові можливості майнового характеру, що утворюють майнові права автора на його твори. Перші права дозволяють зберегти особистість автора в такому вигляді, в якому вона проявляється у його творі, а другі – надають автору можливість здійснювати економічну експлуатацію твору або, як правило, надавати дозволи на це третім особам за винагороду [5, с. 336].

Часом звертають увагу на те, що вказані права роботодавця та замовника частково переплітаються із правом на

недоторканність твору, і висувається теорія, що ці права є тим правом на збереження цілісності твору, яке переходить від автора до роботодавця чи замовника.

З нашої сторони, ми не відносимо вказані права роботодавця та замовника до особистих немайнових прав, що слідує із наступного. Окремо із ч. ч. 2, 4 ст. 423, ч. 1 ст. 429, ч. 1 ст. 430 ЦК України [4] вбачається, що у законодавчо встановлених випадках особисті немайнові права на твір можуть належати іншим особам (наприклад, роботодавцеві чи замовнику). Однак, Закон України «Про авторське право і суміжні права» [1] таких конкретних випадків не передбачає. Разом із тим, жодна норма вказаного закону [1] прямо не вказує, що досліджувані права роботодавця чи замовника є особистими немайновими авторськими правами.

Також, науковці влучно зазначають, що змістовно право на недоторканність твору – це право вимагати збереження цілісності твору, протидіяти будь-яким несанкціонованим змінам твору. Водночас, досліджуване право – це право доручити іншій особі вносити зміни до службового твору, що по своїй змістовній суті відрізняється від права на недоторканність твору [7]. Аналогічно із правом замовника, яке передбачає не вимогу щодо збереження цілісності твору, а якраз внесення до нього змін.

Наведене дозволяє дійти до висновку, що досліджувані права роботодавця чи замовника не можна віднести до особистих немайнових авторських прав. Разом із тим, наводимо кілька аргументів, чому такі права можна вважати майновими.

Як було зазначено вище, авторські майнові права надають можливість здійснювати економічну експлуатацію твору. Окрім того, відповідно до наукової доктрини у сфері права інтелектуальної власності, майнові права інтелектуальної власності, у тому числі майнові авторські права, - це права, які наділені економічним змістом, і їх володілець від використання таких прав отримує певну вигоду, зиск чи дохід. Доручаючи іншій особі завершити незавершений службовий твір, вносити зміни у завершений службовий твір, супроводжувати службовий твір ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, роботодавець керується майновим мотивом, оскільки йому необхідний у найкращому своєму вигляді результат, який він у подальшому зможе реалізувати, отримавши від цього зиск [7, с. 100].

Із замовником трішки інша ситуація, оскільки останній замовляє твір не обов'язково для підприємницьких цілей. Наприклад, замовник твору образотворчого мистецтва здебільшого робить замовлення для задоволення своїх особистих естетичних потреб. Однак, будь-який замовник, навіть, вносячи зміни, первинно не здійснює творчої діяльності над твором, і відповідно не відображає свою особистість, яка проявляється у творі (що обов'язково має бути характерно для особистих немайнових прав). Відтак, аналізоване право замовника є більше майновим.

Розібравшись із правовою природою аналізованих прав роботодавця та замовника, перейдемо до аналізу доцільності їх включення до чинного Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Незважаючи на те, що такі права на чужинні зміни твору підсилюють правовий статус роботодавця та замовника, не можна заперечувати той факт, що вони посягають на особисте немайнове право автора на недоторканність твору. Хоча, у законі [1] є певна гарантія, яка передбачає, що подібні зміни роботодавця чи замовника можливі «якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір» або «якщо інше не передбачено договором замовлення», проте цей умовний характер повинен йти не зі сторони сили роботодавця чи замовника, а зі сторони автора. Якщо автор, створюючи службовий твір чи твір на замовлення, не бажає змін до твору, то він не повинен розраховувати, що роботодавець чи замовник погодиться на це, підписавши договір з відповідною умовою. Так як право на збереження цілісності твору є особисте авторське, то саме автор повинен вирішувати, чи він надасть роботодавцю або замовнику право на зміни твору, підписавши відповідний із ними договір.

Висновки. Не усі зміни до Закону України «Про авторське право і суміжні права» [1] мають позитивний характер. Схвально відзначаємо поняттєві зміни до права на недоторканність твору, оскільки тепер таке право є більш абсолютним і не залежить від шкоди честі та репутації автора.

Водночас, недоречним вважаємо розширення переліку особистих немайнових прав автора правами надати назву твору або залишити його без назви, а також присвятити твір особі (особам), події або даті, оскільки такі права не покращують правового статусу автора твору.

Права:

1) роботодавця доручити іншій особі завершити незавершений службовий твір, вносити зміни у завершений службовий твір, супроводжувати службовий твір ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір;

2) а також право замовника вносити зміни до твору, створеного за замовленням, супроводжувати його ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено договором замовлення, безумовно посягають на особисте немайнове право автора на недоторканність чи збереження цілісності твору. Подібні зміни зі сторони роботодавця та замовника мають бути дозволені якраз автором, який підписав із ними відповідний договір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 року № 2811-IX : станом на 15.11.2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення: 26.05.2025 р.).

2. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 року № 3792-XII (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text (дата звернення: 26.05.2025 р.).

3. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності : Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 17.10.2012 року № 12 : станом на 16.12.2015 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12#Text (дата звернення: 26.05.2025 р.).

4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 09.04.2025 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 26.05.2025 р.).

5. Черевко П.П. Юридична природа особистих немайнових прав автора. Analytical and Comparative Jurisprudence. 2022. С. 335-339. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.60. URL: https://www.researchgate.net/publication/364073934_The_legal_nature_of_the_author's_personal_non-property_rights (дата звернення: 26.05.2025 р.).

6. Особисті немайнові права особи : навч. посібник / за ред. А. О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 444 с.

7. Дюкарєва-Бержаніна К.Ю. Право роботодавця доручити іншій особі вносити зміни до твору автора: теоретичний аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. С. 99–101. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/22. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2025/24.pdf (дата звернення: 26.05.2025 р.).

УДК 347.51
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/18

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ НАДАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ

SPECIFIC FEATURES OF CIVIL LIABILITY IN THE PROVISION OF MEDICAL SERVICES

Дяченко В.С., аспірант кафедри цивільного права та процесу
Державний податковий університет

У статті цивільно-правова відповідальність у сфері надання медичних послуг розглядається як санкція за протиправне заподіяння шкоди здоров'ю пацієнта. Визначено, що під шкодою здоров'ю в юридичній практиці розуміються фізичні або психічні порушення, що виникли в результаті неправомірних дій медичних працівників.

Конкретизовано поняття медичної послуги в аспекті діяльності, що спрямована на задоволення потреб пацієнта у збереженні та відновленні здоров'я. Виокремлено критерії якості медичних послуг, якими є їх доступність, ефективність, своєчасність та безпечність.

Проаналізовано такі види відповідальності у медичній сфері, як договірна та деліктна, а також вказано на складність розмежування між ними. Наголошується на важливому значенні у справах такої категорії причинно-наслідкового зв'язку між діями медичного працівника і заподіяною шкодою.

Окрема увага приділена судовій практиці, зокрема справам щодо неправильної діагностики та лікування, матеріальної та моральної шкоди, а також проблемам доказування та експертній оцінці діяльності лікаря. Визначено вплив на розмір компенсації наявності договорів про надання медичних послуг і страхування відповідальності медичних працівників. Також окреслено випадки відмов у задоволенні позовів через неспроможність доведення неправомірних дій медичних працівників.

Запропоновано шляхи вдосконалення законодавчих та правозастосовчих механізмів, зокрема, що стосуються умов договору про надання медичних послуг, а також створення спеціалізованого органу у структурі державної влади, який би здійснював контроль за якістю медичної допомоги. Також наголошено на потребі функціонування страхових механізмів, які б гарантували реальне відшкодування шкоди постраждалим пацієнтам.

Ключові слова: захист пацієнтів, якість медичних послуг, медична помилка, шкода здоров'ю, судова практика, договірна відповідальність, деліктна відповідальність.

The article examines civil liability in the field of medical services as a sanction for unlawful harm caused to a patient's health. It is established that in legal practice, harm to health is understood as physical or psychological impairments resulting from the wrongful actions of medical professionals.

The concept of medical service is specified in the context of activities aimed at meeting the patient's needs in maintaining and restoring health. The quality criteria for medical services are identified as accessibility, effectiveness, timeliness, and safety.

The article analyzes the types of liability in the medical field, namely contractual and tort liability, and highlights the complexity of distinguishing between them. Emphasis is placed on the importance of the causal link between the actions of a medical professional and the harm caused in cases of this category.

Special attention is given to judicial practice, particularly cases involving misdiagnosis and mistreatment, material and moral damage, as well as issues of evidence and expert evaluation of a doctor's performance. The study outlines the influence of medical service agreements and liability insurance of medical professionals on the amount of compensation awarded. It also addresses cases where claims were denied due to the inability to prove the unlawful actions of medical personnel.

The article proposes ways to improve legislative and law enforcement mechanisms, especially concerning the conditions of medical service agreements and the establishment of a specialized state authority to oversee the quality of medical care. It also emphasizes the need for insurance mechanisms that would guarantee real compensation to patients who suffer harm.

Key words: patient protection, quality of medical services, medical error, harm to health, judicial practice, contractual liability, tort liability.

Актуальність. Важливою складовою регулювання медичних правовідносин є цивільно-правова відповідальність у сфері надання медичних послуг, завдяки чому забезпечується захист прав пацієнтів та якісне виконання медичними працівниками своїх зобов'язань. В умовах сучасної медицини, де кожна помилка може мати серйозні наслідки для здоров'я пацієнтів, питання відповідальності набуває актуальності. Найбільше помилок пов'язано з діагностикою, призначенням та застосуванням ліків. Незважаючи на те, що значні інвестиції в зменшення шкоди для пацієнтів можуть призвести до значної фінансової економії, повністю усунути ризик у сфері надання медичних послуг досить складно. А відтак цивільна відповідальність є однією з основних гарантій для пацієнтів, що здатна компенсувати шкоду внаслідок медичних помилок. Окрім цього, чітке визначення меж і умов відповідальності медичних закладів та їх працівників сприятиме забезпеченню балансу між правами пацієнтів та професійними вимогами медичної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало наукових досліджень у сфері цивільно-правової відповідальності при наданні медичних послуг свідчать про зростаючу увагу до проблемних теоретичних та практичних аспектів даної теми. Серед провідних українських дослідників, які вивчали це питання, можна назвати: С.В. Антонов, С.Б. Булеца, І.В. Венедіктова, О.А. Гриневич, Н.С. Марценко, О.В. Мороз, І.Я. Сенюта, К.О. Скриннікова, Р.Б. Шишка, Я.О. Шевченко та інші. Науковий внесок зазначених дослідників є надзвичайно цінним, водночас вважаємо за необхідне зосередити увагу на проблемних аспектах правозастосування, що загострилися у сучасних умовах та розглянути судову практику даного виду медичних справ.

Метою статті є визначення правової природи та специфіки цивільно-правової відповідальності медичних працівників і закладів охорони здоров'я у сфері надання медичних послуг, визначення проблемних аспектів у практичній діяльності, а також надання пропозицій з удосконалення правового регулювання й забезпечення дієвого механізму захисту прав пацієнтів при заподіянні шкоди в процесі надання медичних послуг.

Виклад основного матеріалу. Цивільно-правову відповідальність у сфері надання медичних послуг слід розуміти як санкцію за протиправне заподіяння шкоди здоров'ю пацієнта лікуючою особою, що викликає для останньої негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладання нових або додаткових цивільно-правових обов'язків [1, с. 175].

Цивільне законодавство, зокрема гл. 82 Цивільного кодексу України, регулює відносини із відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, закріплюючи в ст. 1166, що така шкода підлягає відшкодуванню у повному обсязі, за винятком випадків, передбачених законодавством [2].

За загальним правилом, цивільна відповідальність визначається не рівнем вини, а обсягом завданої шкоди, від якого залежатимуть розмір і спосіб її відшкодування. Тому, перш ніж розглядати особливості компенсації шкоди, заподіяної здоров'ю внаслідок надання неякісних медичних послуг, необхідно з'ясувати, в чому саме полягає така шкода.

У законодавстві України не міститься спеціально закріпленого визначення поняття «шкода здоров'ю». Однак це поняття застосовується і трактується через зміст відповідних норм та судову практику. Так, згідно зі статтями 1166, 1167, 1195, 1196 та 1200 ЦКУ, шкода здоров'ю розглядається як одна з форм моральної або майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню у разі її завдання фізичній особі [2]. У судовій практиці та юридичній доктрині під шкодою здоров'ю розуміють фізичні чи психічні порушення цілісності або нормального функціонування організму людини, що виникли внаслідок протиправних дій (бездіяльності) іншої особи та які спричинили або можуть спричинити погіршення стану здоров'я, зниження працездатності, необхідність лікування тощо.

Також потребує конкретизації поняття «медична послуга», під якою слід розуміти корисну діяльність надавача послуг з діагностики, лікування або профілактики захворювання, реабілітації, надання медичної допомоги, спрямовану на задоволення потреб фізичної особи, пов'язаних зі здоров'ям [3, с. 96]. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» в ст. 3 конкретизує, що послугою з медичного обслуговування населення (медичною послугою) є послуга (у тому числі оцінювання повсякденного функціонування особи, реабілітаційна послуга), що надається пацієнту в закладі охорони здоров'я, реабілітаційному закладі або фізичною особою – підприємцем, яка зареєстрована та одержала в установленому законом порядку ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики, та оплачується її замовником. Замовником послуги з медичного обслуговування населення можуть бути держава, відповідні органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи, у тому числі пацієнт [4].

Так, у сфері медичних послуг основним зобов'язанням медичного працівника чи закладу є надання кваліфікованої медичної допомоги. Це зобов'язання виникає на підставі укладеного договору про надання медичних послуг. Кожен отримувач послуг, безсумнівно, бажає залишитись задоволеним від їх результату, а задоволення досягається тоді, коли послуга відповідає потребам та очікуванням отримувача. До критеріїв якості медичних послуг Я. Янчак відносить: 1) доступність медичної послуги; 2) адекватність медичної послуги (можливість споживача отримати необхідну йому допомогу в потрібний час, у зручному для нього місці, в достатньому обсязі та з прийнятними витратами); 3) наступність і безперервність медичної послуги (координація діяльності в процесі надання пацієнтові медичної послуги в різний час, різними фахівцями і лікувальними установами); 4) ефективність і дієвість; 5) орієнтованість на пацієнта, його задоволеність; 6) безпека процесу лікування; 7) своєчасність медичної послуги; 8) відсутність (мінімізація) лікарських помилок, що ускладнюють одужання або збільшують ризик прогресування наявного у пацієнта захворювання, а також підвищують ризик виникнення нового; 9) науково-технічний рівень [5, с. 229–230]. Надання якісних медичних послуг є можливим за умов належного рівня підготовки лікарів, їх професіоналізму, використання сучасної діагностичної і лікувальної техніки, а також дотримання нормативних вимог із забезпечення умов надання медичних послуг.

Для цивільно-правової відповідальності у сфері надання медичних послуг є характерними деякі особливості, що визначаються водночас як загальними принципами цивільного права, так і специфічними нормами, що стосуються медичної діяльності.

Потрібно враховувати, що цивільно-правова відповідальність у сфері надання медичних послуг може бути двох видів: 1) договірна відповідальність, що виникає через неналежне виконання або невиконання умов договору; 2) деліктна відповідальність, що може виникнути у випадку завдання шкоди через недбалість чи помилки, що не пов'язані безпосередньо з порушенням умов договору.

Особлива складність полягає в тому, що одна і та ж дія медичного працівника може одночасно розглядатися як делікт і як порушення умов договору. На практиці відшкодування за договірною відповідальністю зустрічається рідко, оскільки договір про надання медичних послуг зазвичай передбачає саме надання послуги, а не гарантію досягнення конкретного результату для пацієнта [6, с. 238].

Слід зазначити, що як у медичній практиці, так і в наукових дослідженнях проблемним питанням є трактування «медичної помилки». Ключовим моментом для усвідомлення є те, що цивільно-правова відповідальність настає, якщо внаслідок медичної помилки буде заподіяно шкоду здоров'ю пацієнта. Для визначення наявності помилки зазвичай залучаються експерти, які оцінюють кваліфікацію дій лікаря відповідно до стандартів медичної практики.

Також важливим предметом доказування в даній категорії медичних справ є вина медичного працівника. Умовою виникнення цивільно-правової відповідальності є прямий причинно-наслідковий зв'язок між діями медичного працівника та заподіяною шкодою.

Так, показовою є справа № 461/4765/23, по матеріалам якої позивачка звернулась в суд із позовом до відповідача Приватного підприємства «МЕДІС», в якому просила стягнути з відповідача на її користь матеріальну шкоду в сумі 16 601,97 грн, моральну шкоду в сумі 361 800 грн, а також судові витрати. Позивачка вказувала, що протиправність дій відповідача полягала у гіпердіагностиці та неправильному тлумаченні даних клінічних та лабораторних досліджень, висновків консультантів, що призвело до завдання моральної шкоди, та що такі дії перебувають у причинно-наслідковому зв'язку. Пацієнтці було встановлено діагноз «рак шлунку», хоча подальші дослідження в інших медичних закладах спростували це. Як результат, суд вирішив стягнути із Приватного підприємства «МЕДІС» на користь позивачки відшкодування матеріальної шкоди в розмірі 400 грн та 70 000 грн моральної шкоди [7]. Позивачка змогла довести наявність моральної шкоди, яка полягала у втраті усталеного способу життя, переживаннях та стресах, невизначеності щодо свого майбутнього, страху смерті у молодому віці, тривожності, втраті сну, замкненості у собі, тощо. Натомість, щодо відшкодування майнових збитків, суд вказує, що витрати позивачка понесла з власної ініціативи, тобто в добровільному порядку, для лікування остаточно встановленого їй діагнозу, а також для перевірки застереження щодо підозри на онкологічне захворювання. Відтак позивачкою не доведено, що усі інші її витрати на лікування, обстеження, проїзд та проживання у м. Києві, та інше, спричинені саме неправомірними діями ПП «МЕДІС», відтак їх не можна віднести до майнової шкоди завданої відповідачем.

Важливим уточненням є те, що наявність договору з відповідними умовами або страхування відповідальності медичних працівників чи медичних закладів може обмежувати розмір відшкодування за шкоду, заподіяну пацієнтові внаслідок медичної помилки. Відтак, хоча в Україні відповідно до норм Цивільного кодексу України та Закону України «Про страхування» медичні працівники

добровільно можуть застрахувати ризик ненавмисного заподіяння шкоди пацієнту, в медичній практиці часто використовують дану можливість для покриття ризиків професійної діяльності.

Пацієнт, який отримав шкоду через неналежне надання медичних послуг, може вимагати компенсації не лише матеріальних, а й моральних збитків. Розмір морального відшкодування у медичних справах може бути значним, так як при неправомірних діях лікаря чи медичного закладу страждає не лише фізичне, а й психологічне здоров'я пацієнта. Для прикладу, у справі № 761/24670/20 Шевченківський районний суд м. Києва задовільнив вимоги позивачки, зокрема, щодо відшкодування матеріальної шкоди у розмірі 335 801,68 грн, моральної шкоди у розмірі 400 000,00 грн, у зв'язку з неналежним наданням медичних послуг з планового оперативного лікування з видалення молочних залоз з одночасним встановленням ендопротезів [8]. Значну роль у доказуванні по даній справі відіграли висновки експертів, якими було підтверджено, що передопераційне обстеження позивачки було виконано в недостатньому обсязі, працівником відповідача було неправильно обрано розмір імплантатів, не враховано анатомічну конституцію тіла позивача, неправильно встановлено імплантати, що викликало підвищений рівень ускладнень, який можна було передбачити, а також той факт, що операція стала інтенсивно психотравмувальною для позивачки, створила перешкоди звичному соціальному функціонуванню підекспертної, змінила плин і якість її життя, призвела до тривалих глибоких переживань, пригніченого емоційного стану, загального зниження адаптаційного потенціалу та невротизації, що й першочергово сприяло прийняттю позитивного в частині матеріальних збитків та моральної шкоди рішення для позивачки.

Водночас, варто звернути увагу на тенденцію обмеження або зменшення відповідальності медичних працівників у тих випадках, коли медичні послуги надаються безоплатно. Приміром, було відмовлено позивачу по наступній справі. Він є особою з інвалідністю, свої кошти витрачає по покупку ліків, попередньо звертався до комунального підприємства «Центр первинної медичної допомоги» із проханням про відпуск лікарських засобів безоплатно і на пільгових умовах, однак через відмову змушений був сам придбати ліки на суму 8910,00 грн. Він також вимагав відшкодувати моральну шкоду, яку оцінив в розмірі 50 000,00 грн, оскільки йому заподіяно фізичного болю, позивач є особою з інвалідністю, погіршився його стан здоров'я [9]. Однак суд вказав на те, що не доведено, які саме протиправні дії відповідача призвели до порушення його прав і є підставою для стягнення 8910,00 грн матеріальної шкоди, також не доведено існування причинного зв'язку у неотриманні позивачем лікарських засобів саме через дії відповідача, на які вказує позивач, у зв'язку з чим підстави для відшкодування матеріальної шкоди у судовому засіданні не встановлені, також враховуючи відмову у задоволенні первісної вимоги про відшкодування матеріальної шкоди, суд дійшов висновку і про необґрунтованість вимог позивача про стягнення коштів на відшкодування моральної шкоди.

Наукові дослідження лише підтверджують складність доведення в даній категорії справ та вказують на низький відсоток задоволення позовних вимог пацієнтів. Так, Ю.Ю. Забуга зазначає, що лише в 1 судовій справі із 5, які вивчались і стосувались притягнення лікаря виключно до договірної відповідальності, відбулося відшкодування позовних вимог в повному обсязі. Аналіз автором заочного рішення Шевченківського районного суду м. Львова від 04 травня 2022 р. свідчить, що суд прийняв рішення про відшкодування матеріальної шкоди в розмірі 6587,50 грн. за ненадані лікарем послуги, оскільки позивач довела факт надання відповідачеві грошових коштів на суму 250 доларів США, що еквівалентно 6587,50 грн., за надання необхідних стоматологічних послуг протягом трьох років, які так не отримала протягом 3 років (Заочне рішення Шевченківського районного суду м. Львова, 2022). Ще в 1 справі суд задовольнив позовні вимоги частково, тоді як в 3 інших справах – відмовив у задоволенні позовних вимог у повному обсязі [10, с. 127]. У трьох інших справах підставами для відмови у задоволенні позовних вимог стали наступні обставини: недотримання позивачем під час лікування рекомендацій та застережень лікаря, що відповідно до ч. 5 ст. 34 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» звільняє лікаря від відповідальності за стан здоров'я пацієнта у разі його відмови від призначень або порушення призначеного режиму; ненадання позивачем належних і допустимих доказів факту порушення його прав як споживача на отримання інформації та якісних платних медичних послуг; відсутність доказів, що підтверджують неякісність наданих послуг.

Загострює дане питання також М.Б. Шевців, зазначаючи, що доведення факту надання неякісної чи невчасної медичної допомоги або послуг, що призвело до протиправних діянь, є набагато важчим і потребує проведення численних експертиз [11, с. 151].

Дійсно, вагоме значення в процесі доказування по медичних справах відіграє експертний висновок. Однак, істотною проблемою в організації і проведенні судово-медичної експертизи у «лікарських справах» є відсутність чіткої інструкції, алгоритму дій, нормативно-правової бази щодо організації і виконання судово-медичної експертизи серед випадків професійної недбалості медичних працівників, зокрема стикаємося з тим, що існує недостатньо даних про ключові питання, на які обов'язково має дати відповіді експерт у своїх висновках. Також, до проблем організаційно-правого аспекту проведення судово-медичних експертиз належить питання подвійного підпорядкування спеціалізованих судово-експертних установ, таким чином обласні бюро судово-медичної експертизи підпорядковуються одночасно Головному бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України та обласній раді [12, с. 30]. Таким чином, судово-медичні установи перебувають у підпорядкуванні органів виконавчої влади, що потенційно ставить під сумнів їх незалежність.

С.В. Антонов звертає увагу також на проблематику виконання рішень суду щодо відшкодувань по даним категоріям справ. Науковець вважає, що для вирішення даного питання в Україні потрібно створити спеціальний страховий фонд відшкодування шкоди здоров'ю, заподіяної наданням платних медичних послуг. До цього фонду комерційні медичні підприємства та приватно практикуючі лікарі повинні щомісячно сплачувати визначені збори. Сума такого збору повинна розраховуватися залежно від кількості наданих послуг та їх вартості. У випадку заподіяння шкоди пацієнтові її відшкодування буде гарантовано здійснюватися за рахунок акумульованих у фонді коштів відповідно до затверджених Кабінетом Міністрів України мінімальних тарифів, окрім моральної шкоди [13, с. 172]. Однак, вважаємо, що така ініціатива може мати ризики, оскільки щомісячні збори суттєво збільшать витрати приватних клінік та ФОП-лікарів, що відповідно спричинить підвищення цін на послуги або вихід малого бізнесу з ринку. Також лікарі можуть здебільшого не використовувати механізм добровільного страхування або втрачати стимул до підвищення якості послуг, сподіваючись на «захист» з фонду.

Водночас потребує уваги питання відповідального використання нових технологій, зокрема штучного інтелекту (ШІ) при наданні медичних послуг. В останні роки штучний інтелект в значній мірі привернув інтерес як науковців, так і практиків медичної галузі. При застосуванні штучного інтелекту слід серйозно враховувати його

суспільний вплив на добробут людей і навколишнє середовище. ШІ має відповідально застосовуватися закладами охорони здоров'я таким чином, щоб збалансувати потреби зацікавлених сторін, мінімізувати етичні проблеми та генерувати довгострокові прибутки. Наразі є чимало прикладів успішного застосування ШІ при наданні медичних послуг, приміром, ШІ розпізнає патології на знімках (рентген, КТ, МРТ) з точністю, яка часто перевершує лікаря; ШІ аналізує генетичні дані пацієнта та прогнозує ризики захворювань або реакції на ліки; використовується в роботизованих хірургічних системах; використовується в адміністративних процесах для автоматичного введення медичних записів, обробки страхових випадків, прогнозування навантаження на лікарні тощо.

Однак, є випадки неетичного використання ШІ в охороні здоров'я: суперкомп'ютер Watson від IBM, рекламований як революційний інструмент для лікування раку, дає рекомендації щодо лікування на основі кількох гіпотетичних випадків раку, тому ці медичні поради можуть бути небезпечні та неточні, що створює загрозу здоров'ю та безпеці пацієнтів [14]. Цей випадок демонструє негативні наслідки неоднозначних процесів у доступі до даних і їх використанні, а також алгоритмічному проектуванні та поясненні.

Проблематика використання ШІ може виникнути за умов недостатніх або неякісних даних для опрацювання, збір і зберігання медичних даних може порушувати приватність пацієнтів. Водночас, лікарям може бути не завжди зрозумілою обґрунтованість прийняття ШІ конкретного рішення, що в значній мірі ускладнює оскарження помилок у суді, допущених при лікуванні. Тому можемо стверджувати, що найбільш актуальним наразі залишається питання юридичної та етичної невизначеності відповідальності при наданні медичних послуг із застосуванням технологій ШІ. Репутація та довіра закладу охорони здоров'я можуть бути серйозно заплямовані, якщо використання алгоритмів ШІ (навмисно чи ненавмисно) поставлять під загрозу права людини, або навіть її життя та здоров'я.

Саме тому навчання медичного персоналу відповідальному використанню технологій на основі штучного інтелекту в охороні здоров'я має виходити за рамки інформатики та інформаційних технологій. Необхідно налагодити партнерство між академічними установами та надавачами медичних послуг, щоб забезпечити взаємодоповнювальне використання навичок у сфері технології ШІ, педагогіки, етики, політики охорони здоров'я та клінічної практики. Медичні навчальні заклади мають інтегрувати такі програми у свої навчальні плани, щоб майбутні студенти-медики та фахівці з охорони здоров'я усвідомлювали етичні міркування, пов'язані зі збором даних та використанням штучного інтелекту [15].

Висновки. Цивільно-правова відповідальність у сфері надання медичних послуг забезпечує баланс між інтересами пацієнта і медичного працівника, а також гарантує дотримання прав людини у сфері охорони здоров'я. Даний вид відповідальності має притаманні їй особливості: високі ризики шкоди для життя і здоров'я людини, поєднання елементів договору і деліктної відповідальності, значна роль судово-медичної експертизи, складність доказування причинного зв'язку між діями лікаря та негативними наслідками для пацієнта. Ці характерні риси зумовлюють особливі вимоги до якості медичних послуг, професійності медичних працівників і належного правового регулювання. З метою ефективного захисту прав пацієнтів доцільно удосконалити норми цивільного законодавства, що стосуються договору про надання медичних послуг, а також створити спеціалізований орган у структурі державної влади, підпорядкований Міністерству юстиції України, який би здійснював контроль за якістю медичної допомоги. Водночас, затребуваним є функціонування страхових механізмів, які б гарантували реальне відшкодування шкоди постраждалим пацієнтам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Михайлов С. В. Цивільно-правова відповідальність у сфері надання медичних послуг : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2010. 193 с.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
3. Шевчук О.М. Медичні послуги як елемент єдиного медичного простору України: сутність, ознаки. *Єдиний медичний простір України: правовий вимір : монографія* / ред. Стеценко С.Г. Харків : Право, 2022. С. 92–100.
4. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#top
5. Янчак Я. Ефективний розвиток та функціонування ринку медичних послуг в умовах глобалізації та інтеграційних процесів в охороні здоров'я. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки : збірник наукових праць*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2017. № 876. С. 227–235.
6. Смоловий А. В. Правові аспекти цивільно-правової відповідальності медичних працівників за порушення прав пацієнтів при наданні медичних послуг: сучасні виклики та перспективи вдосконалення законодавства. *Аналітично-порівняльне правознавство*/ редкол.: Ю. М. Бисага (голов. ред.), В. В. Заборовський, Д. М. Бєлов, С. Б. Булеца та ін.; ДВНЗ «УжНУ». Ужгород, 2024. № 5. С. 236–240.
7. Рішення Галицького районного суду м. Львова у справі №461/4765/23 від 13.02.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116996377
8. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва у справі № 761/24670/20 від 22.10.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124012956
9. Рішення Долинського районного суду Івано-Франківської області у справі № 343/35/25 від 08.04.2025. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126709206
10. Забуга Ю.Ю. Проблемні питання цивільно-правової відповідальності медичних працівників в Україні. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Право*. 2022. Вип. 23-24. С. 123–134. URL: https://doi.org/10.34079/2226-3047-2022-12-23-24-123-134.
11. Шевців М.Б. Загальні аспекти юридичної відповідальності медичних працівників за законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2024. вип. 85. С. 146–152. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.19.
12. Саханєнко С., Ровинська К. Судово-медична експертиза пов'язана з «лікарськими помилками» в Україні: організаційно-правовий аспект. *Теоретичні та прикладні аспекти державотворення.* 2022. вип. 25. С. 28–35. URL: https://doi.org/10.35432/tisb282022285196.
13. Антонов С. В. Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю при наданні платних медичних послуг : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 205 с.
14. C. Ross, I. Swetlitz IBM's Watson supercomputer recommended 'unsafe and incorrect' cancer treatments, internal documents show Stat. *News.* 2018. URL: https://www.statnews.com/2018/07/25/ibm-watson-recommended-unsafe-incorrect-treatments/
15. Haytham Siala, Yichuan Wang SHIFTing artificial intelligence to be responsible in healthcare: A systematic review. *Social Science & Medicine*. Volume 296. 2022. URL: https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.114782.

УДК 347.465 12.00.03
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/19

СПІВВІДНОШЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ З ПРАВОВИМИ СИСТЕМАМИ ЄС ТА США

RELATIONSHIP OF CIVIL LAW OF UKRAINE WITH THE LEGAL SYSTEMS OF THE EU AND THE USA

Комарницька І.І., д.ю.н. професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Національний університет «Львівська політехніка»

Нємцев А.І., студент ІІІ курсу
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

Стаття присвячена висвітленню теоретико-методологічних проблем цивільного права України, адже цивільне право є фундаментальною галуззю національної правової системи, яка визначає правовий статус учасників цивільних правовідносин, регулює майнові та особисті немайнові відносини, забезпечує правову охорону прав і свобод громадян. Воно охоплює значний спектр правовідносин, від договорів й зобов'язань до питань власності, спадщини, інтелектуальної власності та захисту прав споживачів. Особливої уваги заслуговує співвідношення українського цивільного права з міжнародними правовими системами, зокрема правовими системами Європейського Союзу та США.

Цивільне право відіграє важливу роль у процесі інтеграції країни до європейської правової спільноти. Україна, на основі Угоди про асоціацію з ЄС, активно адаптує своє законодавство до acquis communautaire – сукупності норм і принципів права Європейського Союзу. Це стосується, зокрема, таких сфер як захист прав споживачів, охорона інтелектуальної власності, правове регулювання господарських відносин, а також судова реформа. Вплив європейського права на цивільне законодавство України відображається в тому, що норми українського права повинні відповідати основним принципам права ЄС, серед яких: принципи верховенства права, свободи, демократії, поваги прав людини і основних свобод, принцип правової держави, правової визначеності, спеціальні принципи права та загальні принципи права. Це сприяє підвищенню правової захищеності громадян України на міжнародному рівні та полегшує економічну співпрацю між Україною та країнами-членами ЄС.

Цивільне право США, порівняно з європейським, базується на загальному праві, яке має інший методологічний підхід до регулювання цивільних правовідносин. Основними джерелами права в США є судові прецеденти та законодавчі акти, а важливу роль у правовій системі відіграють суди, які своїми рішеннями формують правові норми. Для українського цивільного права, яке базується на романо-германській правовій традиції, такий підхід є певною мірою новим, однак відбувається взаємний вплив правових систем. У США велика увага приділяється захисту приватної власності, правовому регулюванню корпоративних відносин, а також захисту прав споживачів, що є важливими аспектами і для українського права.

Співвідношення цивільного права України з правовими системами ЄС та США демонструє прагнення України інтегруватися у світову правову спільноту, застосовуючи кращі правові практики та стандарти, що підвищує ефективність правового регулювання у внутрішньодержавних і міжнародних відносинах. Це також сприяє розвитку правової системи України в умовах глобалізації, коли взаємодія з іншими правовими системами стає необхідною для забезпечення прав і свобод громадян на належному рівні.

Ключові слова: цивільне право України, міжнародні правові системи, ЄС, США, правова інтеграція, захист прав, глобалізація.

The article is devoted to highlighting the theoretical and methodological problems of civil law of Ukraine, because civil law is a fundamental branch of the national legal system, which determines the legal status of participants in civil legal relations, regulates property and personal non-property relations, ensures legal protection of the rights and freedoms of citizens. It covers a significant range of legal relations, from contracts and obligations to issues of property, inheritance, intellectual property and consumer protection. The correlation of Ukrainian civil law with international legal systems, in particular the legal systems of the European Union and the USA, deserves special attention.

Civil law plays an important role in the process of the country's integration into the European legal community. Ukraine, on the basis of the Association Agreement with the EU, is actively adapting its legislation to the acquis communautaire - a set of norms and principles of European Union law. This applies, in particular, to such areas as consumer protection, intellectual property protection, legal regulation of economic relations, as well as judicial reform. The influence of European law on the civil legislation of Ukraine is reflected in the fact that the norms of Ukrainian law must comply with the basic principles of EU law, including: the principles of the rule of law, freedom, democracy, respect for human rights and fundamental freedoms, the principle of a state governed by law, legal certainty, special principles of law and general principles of law. This contributes to increasing the legal protection of Ukrainian citizens at the international level and facilitates economic cooperation between Ukraine and the EU member states.

US civil law, compared to European law, is based on common law, which has a different methodological approach to regulating civil legal relations. The main sources of law in the US are judicial precedents and legislative acts, and an important role in the legal system is played by courts, which form legal norms with their decisions. For Ukrainian civil law, which is based on the Romano-Germanic legal tradition, such an approach is to some extent new, but there is a mutual influence of legal systems. In the USA, great attention is paid to the protection of private property, legal regulation of corporate relations, as well as the protection of consumer rights, which are important aspects for Ukrainian law as well.

The correlation of Ukrainian civil law with the legal systems of the EU and the USA demonstrates Ukraine's desire to integrate into the world legal community, applying the best legal practices and standards, which increases the effectiveness of legal regulation in domestic and international relations. This also contributes to the development of the Ukrainian legal system in the context of globalization, when interaction with other legal systems becomes necessary to ensure the rights and freedoms of citizens at the proper level.

Key words: Ukrainian civil law, international legal systems, EU, USA, legal integration, protection of rights, globalization.

Проблема співвідношення цивільного права України з міжнародними правовими системами ЄС та США полягає в необхідності порівняння національного законодавства з міжнародними стандартами. Українське цивільне право, базоване на романо-германській правовій традиції, стикається з викликами адаптації до правових норм ЄС, які мають інші принципи та регулювання, а також із відмінним підходом англосаксонської правової системи США. Це вимагає глибокого реформування правової системи для забезпечення конкурентоздатності, правової

визначеності та ефективного захисту прав громадян на міжнародному рівні.

Цивільне право України є однією з ключових галузей національної правової системи, яка регулює майнові та особисті немайнові відносини між фізичними і юридичними особами. Воно засноване на принципах рівності, свободи договору, недоторканності власності, справедливості та добросовісності. Ці принципи забезпечують правову основу для врегулювання різноманітних відносин у суспільстві, охорону приватних інтересів та стабільність правових відносин. Структура цивільного права в Україні включає норми, що регулюють права власності, зобов'язання, спадкування, інтелектуальну власність, захист прав споживачів тощо [1].

Цивільне право України належить до романо-германської правової традиції, яка базується на кодифікованих нормативно-правових актах. У порівнянні з англосаксонською системою, що ґрунтується на судових прецедентах, романо-германська традиція надає перевагу законам як основному джерелу права. Це робить правову систему більш передбачуваною, однак водночас може обмежувати гнучкість у розгляді індивідуальних справ. В Україні важливу роль відіграє Цивільний кодекс, який визначає основні засади регулювання правовідносин і забезпечує правовий захист для учасників цих відносин.

У сучасних умовах цивільне право України стикається з низкою викликів. Зокрема, інтеграція країни до світової правової спільноти та співпраця з Європейським Союзом вимагають адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів. Це включає аналіз співвідношення правових норм, зокрема в таких сферах, як захист прав споживачів, інтелектуальна власність та корпоративні відносини. Крім того, розвиток нових технологій, цифрової економіки та міжнародної торгівлі вимагає постійного вдосконалення цивільного законодавства для ефективного захисту прав учасників правовідносин на національному та міжнародному рівнях [2].

Співвідношення цивільного права України з правовою системою Європейського Союзу є важливим процесом, що відображає прагнення країни інтегруватися до європейського правового простору. Вплив acquis communautaire – сукупності норм і принципів, що діють в рамках ЄС, є ключовим аспектом цього процесу. Україна зобов'язалася поступово адаптувати своє законодавство відповідно до цих стандартів у рамках Угоди про асоціацію з ЄС. Це стосується, зокрема, сфери цивільного права, яка має бути приведена у відповідність до принципів правової визначеності, верховенства права та захисту основних прав і свобод громадян. Важливими аспектами цієї адаптації є норми, що регулюють майнові та договірні відносини, захист прав споживачів, інтелектуальну власність та корпоративне право, які мають відповідати вимогам європейського законодавства.

Одним із найважливіших напрямків розвитку цивільного права є адаптація українського законодавства у сфері захисту прав споживачів. ЄС має високі стандарти щодо захисту прав покупців, і Україна працює над тим, щоб забезпечити аналогічний рівень захисту. Це включає регулювання питань якості товарів та послуг, прав на відшкодування збитків у разі порушення умов договору, прозорість інформації для споживачів, а також захист від недобросовісної реклами. Також важливим є питання інтелектуальної власності, де українське право вже здійснило низку кроків для приведення у відповідність із європейськими стандартами. Це стосується охорони авторських прав, торгових марок, патентів та інших об'єктів інтелектуальної власності, що сприяє розвитку інновацій та захисту економічних інтересів громадян і бізнесу [3].

Договірне право також є важливою сферою адаптації, оскільки українська система має забезпечити відповідність сучасним вимогам європейського ринку. Принцип свободи договору, важливий як для ЄС, так і для України, має бути поєднаний із чіткими правовими рамками для запобігання зловживанням та забезпечення справедливості у договірних відносинах. У цьому контексті ключовим є розвиток законодавства щодо електронних угод і цифрових контрактів, що має забезпечити більшу гнучкість та ефективність у регулюванні економічних відносин.

Однак розвиток українського цивільного права у порівнянні з правовою системою ЄС має і свої проблеми. Однією з головних перешкод є складність інтеграції європейських норм у національне законодавство, яке ще зберігає певні риси старої радянської правової системи. Необхідність проведення значних реформ у судовій системі та адміністративному управлінні є одним із ключових викликів для забезпечення ефективної імплементації європейських стандартів. Інша проблема полягає у тому, що правова культура та практика в Україні ще не повністю відповідають європейським нормам, і зміни потребують часу та зусиль з боку законодавців, судів та правової спільноти.

Незважаючи на ці труднощі, перспективи розвитку цивільного законодавства України залишаються позитивними. Вона сприяє не лише підвищенню стандартів захисту прав громадян, але й зміцненню економічних та правових зв'язків між Україною та ЄС. Впровадження європейських правових норм покращує інвестиційний клімат в Україні, оскільки іноземні інвестори отримують більше правових гарантій. Це, у свою чергу, сприяє економічному зростанню та соціальному розвитку країни, наближаючи Україну до членства в Європейському Союзі [4].

Цивільне право України, як частина романо-германської правової традиції, суттєво відрізняється від правової системи США, яка базується на загальному праві (common law). Основною відмінністю є те, що в українській системі джерелом права є кодифіковані закони, тоді як в США значну роль відіграють судові прецеденти, тобто рішення судів у конкретних справах стають нормами права. Це надає американському праву більшої гнучкості та здатності швидше реагувати на зміни в суспільстві. Водночас українська правова система, маючи чітко встановлені законодавчі рамки, забезпечує більшу передбачуваність і стабільність у застосуванні правових норм. Це дозволяє учасникам правовідносин чіткіше розуміти свої права та обов'язки, хоча й може обмежувати можливості судів щодо індивідуального підходу до кожної справи.

Вплив американських правових практик на українське законодавство є досить помітним у процесі реформ, особливо в контексті судової системи та корпоративного права. Серед найбільш помітних прикладів впливу є запозичення американських принципів корпоративного управління, де акцент робиться на захисті прав акціонерів, прозорості діяльності компаній та врегулюванні конфліктів інтересів. Також вплив американського права проявляється у підходах до захисту прав споживачів, де законодавство США часто використовують як приклад у питаннях відповідальності за недобросовісну рекламу та дефектні продукти. Окремої уваги заслуговує судова практика США, яка впливає на розвиток концепції судових позовів у сфері цивільного права в Україні, зокрема через інститути групових позовів та механізмів врегулювання спорів [5].

Можливість імплементації елементів англосаксонської правової системи в Україні є реалістичною, але обмеженою через відмінності правових культур. Наприклад, запровадження елементів судових прецедентів, хоча й розглядається як позитивний крок у напрямку підвищення гнучкості українського права, стикається з перешкодами, оскільки судді в Україні здебільшого не мають досвіду прийняття рішень, які могли б слугувати джерелом права. Проте, можливе запровадження механізмів альтернативного вирішення спорів, таких як медіація або арбітраж, що широко застосовуються в США, може позитивно впли-

нути на українську правову систему. Це сприяло б розвантаженню судів та підвищенню ефективності вирішення правових конфліктів [6].

Водночас, повна імплементація американської моделі права в Україні не є доцільною через різницю в історичному та соціальному розвитку правових систем. Українське право, яке вже має міцні основи в рамках романо-германської правової традиції, може вибірково запозичувати окремі елементи англосаксонської моделі. Наприклад, розвиток інституту права на відшкодування моральної шкоди або посилення ролі суддів у прийнятті інноваційних рішень є потенційно корисними напрямками для модернізації українського права. Проте для ефективної імплементації цих елементів необхідно провести значну кількість реформ, включаючи зміни у підготовці юристів, правову культуру та інституційні механізми.

Виходячи з наведеного в статті, можна зробити наступний висновок, що сфера цивільного права України має похідний характер від процесів у світі. Вона виявляється у створенні наднаціонального цивільного права, що є наслідком дії процесуальних механізмів та її взаємодії у подальшому з національною системою цивільного права. Особливість та роль цих перетворень полягає в уніфікації цивільного права за для забезпечення його ефективності у межах ЄС та США. Грунтуючись на вищесказаному, можна стверджувати, що адоптація цивільного права України надасть позитивний вплив, що призведе до законодавчого вдосконалення цивільного права. Україні як частині Європи у світлі майбутнього членства в ЄС необхідно запозичувати передовий досвід, не втрачаючи при цьому переваг національної системи цивільного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна характеристика цивільного права. URL: https://naurok.com.ua/lekciya-na-temu-zagalna-harakteristika-civilnogo-prava-280 623. html. (дата звернення 20.09.2024).
2. Цивільне право України. URL: https://library.nlu.edu.ua /POLN_TEXT/CUL/46-Civilne_pravo_Mazur.pdf. (дата звернення 20.09.2024).
3. Цивільне та торгівельне право зарубіжних країн. URL: https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/20170203/11.1.pdf. (дата звернення 21.09.2024).
4. Порівняльне правознавство. URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/09. Петришин-ред.-Порівняльне-правознавство pdf (дата звернення 21.09.2024).
5. Цивільне право України. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/ bitstream/1234567890/452/1/КУЧЕР%20Цивільне%20пРаво%20ПІДРУЧНИК%20ТОМ%201.pdf (дата звернення 18.09.2024).
6. Цивільне право як сфера приватного права України. URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/private/private_1-13/Maydanyk2-en_1_13/. (дата звернення 20.09.2024).

УДК 347.91/.95
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/20

СТАНДАРТ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ СТОСОВНО ОБМЕЖУВАЛЬНОГО ПРИПИСУ

STANDARD OF PROOF IN CIVIL RESTRAINING ORDER CASES

Пазій С.А., аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У науковій статті автором розглянуто питання доказів та доказування у справах про видачу і продовження обмежувального припису у цивільному судочинстві України. Автором наукової статті звернено увагу на законодавчу регламентацію принципу змагальності, рівності сторін та доказування у справах окремого провадження цивільного судочинства. Також у статті розглянуто зв'язок змагальності та доказування та обґрунтовано застосування доказування у цивільних справах, які розглядаються у порядку окремого провадження цивільного судочинства. Наукова стаття містить огляд підходів правової доктрини та правозастосовної практики щодо особливостей предмета доказування у цивільних справах щодо видачі обмежувального припису. Автором статті наголошено на важливості здійснення оцінки ризиків повторюваності домашнього насильства та насильства за ознакою статі для прийняття рішення про задоволення або відмову у задоволенні заяви про видачу і продовження обмежувального припису у цивільному судочинстві. У науковій статті розглянуто стандарт доказування «переваги більш вагомих доказів» та наголошено на важливості його застосування у чутливих справах, що пов'язані із вчиненням домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі. Автором приділено значну увагу питанню неузгодженості та непослідовності правозастосовної/судової практики, зокрема, практики Верховного Суду. Окремо у статті розглянуто підходи Європейського суду з прав людини, що можуть сприяти формуванню зміні уявлення про роль суду у справах, пов'язаних із домашнім насильством. Автором запропоновано шляхи забезпечення ефективного судового захисту для осіб, які постраждали від домашнього насильства та бачення подальших наукових розвідок щодо питання стандарту доказування у цивільних справах про видачу і продовження обмежувального припису.

Ключові слова: цивільне судочинство, окреме провадження, обмежувальний припис, домашнє насильство, докази.

In the research article, the author examines the issues of evidence and the process of proving in cases concerning the issuance and extension of a civil restraining order in civil proceedings in Ukraine. The author of the research paper draws attention to the legislative regulation of the principle of adversarial proceedings, equality of the parties, and the process of proving in cases under the special proceedings of civil procedure. The article also explores the connection between adversarial proceedings and the process of proving, and substantiates the application of proving in civil cases considered under the special proceedings of civil procedure. The research article includes a review of approaches in legal doctrine and law enforcement practice regarding the specifics of the subject of proof in civil cases concerning the issuance of a civil restraining order. The author emphasizes the importance of assessing the risks of the recurrence of domestic violence and gender-based violence for making a decision on granting or refusing to grant an application for the issuance and extension of a civil restraining order in civil proceedings. The scientific article examines the standard of proof of the «preponderance of the evidence» and emphasizes the importance of its application in sensitive cases related to domestic violence and/or gender-based violence. The author pays significant attention to the issue of inconsistencies and incoherence in law enforcement/judicial practice, in particular, the practice of the Supreme Court. Separately, the article considers the approaches of the European Court of Human Rights, which may contribute to shaping a change in the perception of the court's role in cases related to domestic violence. The author proposes ways to ensure effective judicial protection for individuals who have suffered from domestic violence and outlines a vision for further research on the issue of the standard of proof in civil cases concerning the issuance and extension of a civil restraining order.

Key words: civil proceedings, special proceedings, a civil restraining order, domestic violence, evidence.

Постановка проблеми. Обмежувальний припис як спеціальний засіб судового захисту прав та свобод фізичних осіб, які постраждали від домашнього насильства або насильства за ознакою статі має особливу роль у правовому механізмі запобігання та протидії домашньому насильству. Запровадження у 2017 році розгляду цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису шляхом внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) сприяло актуалізації питань ефективного судового захисту постраждалих осіб та зумовило низку теоретичних і практичних питань.

Одним із найскладніших аспектів розгляду зазначеної категорії цивільних справ, враховуючи мету застосування обмежувального припису та процесуальну форму розгляду, відсутність чітко визначених у законодавстві критеріїв оцінки ризиків повторюваності домашнього насильства та насильства за ознакою статі, є механізм доказування. Передусім йдеться про стандарт доказування, а саме про питання достатності доказів, надання судом належної оцінки пред'явленим або витребуваним доказам та ролі суду у збиранні доказів.

Правозастосовна практика Верховного Суду дозволяє прослідкувати певну непослідовність у підходах судів першої інстанції, які здійснюють розгляд цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису, щодо застосовуваного ними стандарту доказування у цій категорії справ: належна обґрунтованість ризиків або ж «перевага доказів» чи менш гнучкий підхід, що спирається на стандарт доказування «поза обґрунтованими сумнівами». Зазначене залишає відкритим питання реалізації легальних очікувань учасників цивільної справи, що може призводити до неналежного обмеження прав кривдника або ненадання ефективного судового захисту для постраждалої особи, і саме це зумовлює необхідність та актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розгляду судами цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису знайшла своє відображення як у дослідженнях вітчизняних, так й іноземних науковців та науковиць. Питанням правового захисту осіб, які постраждали від домашнього насильства або насильства за ознакою статі присвячені дисертаційні дослідження В.В. Медведської [1] та І.А. Горбач-Кудрі [2]. На окрему увагу заслуговує дослідження Л. Бейтс та М. Гестер [3], у якому підіймаються питання не лише «гібридизації» обмежувального припису у законодавстві Англії та Уельсу, але належна увага приділена особливостям доказування у цій категорії справ. Неодноразово проблематика доказів та доказування у цивільних справах про видачу і продовження обмежувального припису розглядалась у наукових працях Т.А. Стоянової [4; 5].

Важливо також відмітити значний внесок у дослідження питань доказів та доказування у цивільному судочинстві такими науковцями як В.І. Тертишніков [6], А.С. Штефан [7], А.Ю. Каламайко [8] тощо. Також у сфері окремого провадження, у порядку якого відбувається роз-

гляд досліджуваної категорії цивільних справ, вагоме значення мають наукові роботи В.В. Комарова, Г.О. Світличної [9] та К.В. Гусарова [10].

Мета статті. У статті пропонується дослідження особливостей стандарту доказування у цивільних справах про видачу і продовження обмежувального припису.

Виклад основного матеріалу. Особливістю цивільних справ, які розглядаються у порядку окремого провадження є те, що вони розглядаються за загальними правилами, які закріплені у ЦПК України, за винятком, зокрема, положень щодо змагальності (ч. 3 ст. 294 ЦПК України). Важливо наголосити, що змагальність не лише сприяє рівності сторін цивільної справи, але і покладає на сторони обов'язок доводити обставини, які мають значення для справи, і на які сторона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень (ч. 3 ст. 12 ЦПК України). Водночас однією із вимог до форми і змісту заяви про видачу і продовження обмежувального припису, що закріплена у п. 3 ч. 1 ст. 350[4] ЦПК України є те, що у заяві повинно бути зазначено обставини, що свідчать про необхідність видачі судом обмежувального припису, та за наявності докази, які їх підтверджують.

Такий підхід законодавця, на думку В.В. Комарова, дає підстави для постановки питання про те, чи діє в окремому провадженні принцип рівності учасників судочинства, якщо він реалізується, перш за все, через принцип рівності сторін та його змагальну форму [9, с. 42].

Також належно відзначити, що у випадку наявності безпосереднього зв'язку між змагальністю і доказуванням в цивільному судочинстві стає незрозумілим, чи наявне доказування в окремому провадженні взагалі за такої умови. Однак у доктрині сформувались неоднозначні підходи до вирішення цього питання, про що в одній із наукових праць стверджують Т.А. Стоянова та І. М. Іліопол. На противагу наголошується, що доводи стосовно відсутності доказування в окремому провадженні видаються поверхневими, оскільки положення ЦПК України, слід трактувати ширше, не ототожнюючи доказування тільки із протистоянням сторін за наявності спору, оскільки це звужує суть діяльності суду до реєстраційних або контрольних адміністративних функцій, обмежуючи основне завдання – здійснення правосуддя [4, с. 71].

Одночасно І.Ю. Татулич відзначає, що хоча окреме провадження не містить змагальності сторін, однак юридичні факти та стани, щодо встановлення яких заявник просить суд, не пов'язуються з необхідністю надання суду доказів і процесом доказування. Додатково аргументуючи, що в основі розгляду та вирішення справ окремого провадження лежать правила позовного провадження, а однією зі спільних ознак окремого та позовного провадження є наявність загальних правил доказів та доказування [5, с. 105].

Водночас за загальним правилом з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази (ч. 2 ст. 294 ЦПК України), а також у разі неможливості надати докази у справі про видачу і продовження обмежувального припису, до заяви може бути додано клопотання про їх витребування (ч. 2 ст. 350[4] ЦПК України).

Таким чином, знівелювання змагальності в окремому провадженні означає корекцію у правовому статусі суду та заявників, заінтересованих осіб як основних його суб'єктів, і спрямування процесуальної діяльності у бік офіційної діяльності суду, а не сторін. Виходячи з цього, урівноваження прав заявника, заінтересованих осіб з правами суду здійснюється через реалізацію процесуальних повноважень суду, а не прав інших учасників окремого провадження, оскільки активність суду є наслідком офіційності судочинства в окремому провадженні [9, с. 42].

На думку автора, відсутність змагальності у класичному розумінні в окремому провадженні, не зводиться до незастосування доказування, оскільки процес обґрунтування та підтвердження обставин, на які посилається заявник, подаючи заяву про видачу і продовження обмежувального припису до суду, не зникає, а лише видозмінюються через відсутність спору про право, та допустимість (наявність) спору про факт. Водночас розгляд цивільної справи про видачу і продовження обмежувального припису у разі якщо участь заявника становить загрозу подальшої дискримінації чи насильства для нього, без його участі (ч. 1 ст. 350[5] ЦПК України), не обмежує заявника подавати докази на підтвердження власних вимог щодо встановлення судом факту.

Системний зв'язок між нормативними приписами ЦПК України та Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» дозволяє встановити предмет доказування у цивільних справах про видачу і продовження обмежувального припису. Згідно із п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» обмежувальний припис стосовно кривдника – це встановлений у судовому порядку захід тимчасового обмеження прав чи покладення обов'язків на особу, *яка вчинила домашнє насильство (авт.)*, спрямований на забезпечення безпеки постраждалої особи. Водночас рішення про видачу обмежувального припису або про відмову у видачі обмежувального припису приймається на підставі оцінки ризиків – оцінювання вірогідності продовження чи повторного вчинення домашнього насильства, настання тяжких або особливо тяжких наслідків його вчинення, а також смерті постраждалої особи (ч. 3 ст. 26 цього Закону).

Із зазначеного вбачається, що предметом доказування у досліджуваній категорії справ є ті обставини, які свідчать про необхідність видачі судом обмежувального припису: факт вчинення домашнього насильства у тій чи іншій формі, а також ризик повторення домашнього насильства. Це також узгоджується із усталеною судовою практикою, зокрема, суди мають встановлювати, яким формам домашнього насильства піддавався заявник та оцінювати ризики продовження у майбутньому (рішення Верховного Суду у справах № 363/3496/18, № 452/317/19, № 570/2528/20, № 344/1046/21, № 711/3693/22) [12].

Водночас у своїй науковій статті І.В. Ковбас виокремлює типові помилки у визначенні предмета доказування у цивільних справах про видачу і продовження обмежувального припису, а саме: доведення лише факту домашнього насильства, без доведення ризиків продовження такого насильства у майбутньому, вчинення нових випадків насильства чи настання інших тяжких наслідків; сплутування поняття «домашнє насильство» зі сварками і непорозуміннями, в яких відсутні ознаки домашнього насильства; намагання вирішити спір щодо участі батьків у вихованні та утриманні дитини шляхом заявлення вимог про видачу обмежувального припису [13, с. 411].

На думку автора, вбачається, що суд, встановивши факт спричинення домашнього насильства у відповідній формі: фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, не повинен обмежуватись оцінкою ризиків повторення у майбутньому домашнього насильства у цій же формі, а у випадку відсутності встановленого ризику його повторення, повинен оцінити можливість вчинення й інших форм насильства стосовно постраждалої особи, незалежно від надання відповідних доказів заявником. Так, наприклад, у випадку, якщо заявник є жертвою психологічного насильства, зокрема, потерпає від залякування та погроз, то суд повинен оцінювати ризики не тільки продовження психологічного насильства стосовно жертви, але й ризик реалізації погроз та втілення їх в інших формах домашнього насильства – побиття, позбавлення волі тощо.

Продовжуючи дослідження, варто вказати, що центральною категорією стандарту доказування як рівня

ймовірності, до якого обставина повинна бути підтверджена доказами, щоб вважатись дійсною [14], у цивільних справах про видачу і продовження обмежувального припису є достатність доказів, що визначається у ст. 80 ЦПК України.

Дослідниці Л. Бейтс, М. Гестер [3, с. 8] та Н. Каролін [15, с. 367] зазначають, що стандартом доказування у цивільних справах діє підхід «переваги більш вагомих доказів», на відміну від підходу «поза розумними сумнівами», що притаманний для кримінального процесу, та є більш завищеним стандартом доказування. У цьому аспекті варто наголосити, що застосування стандарту «переваги більш вагомих доказів» передбачає, що суд робить висновок щодо дійсності обставин, які підлягають доказуванню, враховуючи вірогідність доказів.

Однією із особливостей цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису є те, що в окремих випадках вчинення домашнього насильства у тій чи іншій формі фіксування насильницьких дій, тобто наявність доказів, не завжди є можливою або розцінюється судом як недостатні докази, оскільки відсутність чітких критеріїв достатності доказів, що оцінюється за внутрішнім переконанням суду, є значною перешкодою в отриманні судового захисту. Важливим чинником в оцінці достатності доказів є суб'єктивне сприйняття як судом, так і заявником, який обсяг доказів є достатньо переконливим для підтвердження чи спростування обставин, які мають значення у цивільній справі про видачу і продовження обмежувального припису.

Так, Верховний Суд у справі № 755/5273/19 зазначає, що факт внесення відомостей про кримінальне провадження до ЄРДР за відсутності інших доказів вчинення домашнього насильства не є безумовною підставою застосування судом до відповідної особи спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству [16]. Однак І.В. Ковбас констатує, щодо відсутності єдності в питанні, чи можуть бути факти систематичних (2 і більше) звернень до органу Національної поліції щодо вчинення домашнього насильства, за відсутності інформації про результати їх розгляду, підставою для висновку про необхідність видачі обмежувального припису [13, с. 414].

Таке положення створює вразливість в справах про видачу обмежувального припису, оскільки не має, ані усталеної доказової практики, ані нового підходу в доказуванні. Зокрема, суди по-різному підходять до аналізу та оцінки достатності доказів та, в більшості випадків, видають припис тільки, якщо кривдника було попередньо притягнуто до адміністративної чи кримінальної відповідальності, і це призводить до позитивного задоволення вимог, тільки якщо було вчинене чи сексуальне чи фізичне насильство, а психологічне чи економічне насильство, як підстава задоволення вимог, набуває субсидіарного характеру [4, 72]. Так, у справі № 452/317/19-ц Верховний Суд вдається до висновку, що притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства (правопорушення, передбаченого частиною першою статті 173-2 КУпАП) може бути підставою для застосування заходів обмежувального припису [17].

На противагу, у правозастосовній практиці можна віднайти приклади незадоволення судом заяви про видачу обмежувального припису, навіть за наявності притягнення особи до кримінальної чи адміністративної відповідальності. До прикладу, Верховний Суд у справі № 531/352/22 доходить висновку, що навіть факти, вже встановлені в кримінальному провадженні, мають допоміжне значення: результати досудового розслідування у кримінальному провадженні, відкритому з приводу дій заінтересованої особи, або вирок цій особі у відповідній кримінальній справі є додатковими критеріями оцінки, але не виключними [17].

Підсумовуючи зазначене, варто вказати на те, що Європейський суд з прав людини наголошує на неприпустимості пасивності органів державної влади у випадках вчинення домашнього насильства або насильства за ознакою статі, суд підкреслює позитивні зобов'язання держав щодо забезпечення ефективних засобів захисту [18]. Європейський суд з прав людини також зазначає, що з урахуванням особливої вразливості жертв домашнього насильства, які часто не повідомляють про відповідні інциденти, саме держава повинна перевіряти, чи вимагає ситуація рішучої реакції [19].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що питання застосування усталеного підходу до стандарту доказування у цивільних справах про видачу і продовження обмежувального припису не знайшло послідовного вирішення на рівні правозастосування. Одночасно за результатами проведеного дослідження встановлено, що у правовій доктрині випрацювані різні критерії достатності доказів у зазначеній категорії цивільних справ. Формування єдиного підходу Верховним Судом, як вбачає автор, може сприяти ефективному захисту осіб, які постраждали від домашнього насильства, з урахуванням ролі суду касаційної інстанції, а також реалізації юридичної визначеності на практиці, оскільки за наявного становища непослідовність судів першої інстанції є значною перешкодою для шукачів судового захисту. Одночасно, на думку автора, важливим аспектом у питанні доказування у досліджуваній категорії цивільних справ є усунення надмірного формалізму та побудова загального провіктимального підходу до розгляду цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису за умови належної обґрунтованості та вмотивованості судом рішення про видачу або продовження обмежувального припису. Як вбачається, подальші наукові розвідки належно спрямувати на дослідження іноземного досвіду застосування стандарту доказування у цивільних справах про видачу і продовження обмежувального припису, підходів подолання надмірного судового формалізму та вироблення належних критеріїв оцінки достатності доказів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Медведська В.В. Правові засади захисту жінок від домашнього насильства: дис. … д-ра філософії: 081 «Право» / Національний ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2022. 276 с.

2. Горбач-Кудря І. А. Адміністративно-правові засади застосування спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 371 с.

3. Bates L., Hester M. No longer a civil matter? The design and use of protection orders for domestic violence in England and Wales. *Journal of Social Welfare and Family Law.* 2020. Iss. 42(2). P. 133–153. doi: 10.1080/09649069.2020.1751943.

4. Стоянова Т. А., Іліопол І. М. Докази та доказування у справах про видачу обмежувального припису в першій та апеляційній інстанціях. *Часопис цивілістики.* Вип. 53. С. 70–74. doi: 10.32782/chc.v053.2024.12.

5. Стоянова Т. А., Островська Л. А. Перешкоди у застосуванні обмежувального припису як засобу протидії домашньому насильству: національна судова практика та практика Європейського суду з прав людини. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* Т. 28, 2021. С. / голов. ред. Ю. В. Цуркан-Сайфуліна; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 110–116.

6. Тертишніков В. І. Докази як інструмент судового доказування у цивільному судочинстві. *Право України*. 2011. Вип. 10. С. 77–88.

7. Штефан А. С. Механізм доказування у цивільному судочинстві: дис. … док. юрид. наук: 12.00.03 / Київ. нац. у-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2020. 470 с.

8. Каламайко А. Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 242.
9. Комаров В. В., Світлична Г. О., Удальцова І. В. Окреме провадження: монографія / за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. 312 с.
10. Гусаров К. В. Проблеми правового регулювання процедури розірвання шлюбу в порядку окремого провадження. Проблеми законності. 2019. Вип. 147. С. 66-74.
11. Татулич І. Ю. Особливості процесу доказування у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. Вип. 9. С. 104–107. doi: 10.32782/2524-0374/2024-9/23.
12. Білоконь О. В. Практика застосування обмежувального припису як способу захисту дітей від домашнього насильства. Верховний Суд: вебсайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_obmeg_pripisi.pdf (дата звернення: 12.04.2025).
13. Ковбас І. В. Предмет та засоби доказування у справах про видачу обмежувальних приписів при вчиненні домашнього насильства. *Право і суспільство.* 2022. Вип. 4. С. 408–416. doi: 10.32842/2078-3736/2022.4.59.
14. Ясінська М. Стандарт доказування як складова забезпечення права на справедливий суд. Юрліга: вебсайт. URL: http://bit.ly/2Nfsl5b (дата звернення: 12.04.2025).
15. Carolyn N. Ko. Civil restraining orders for domestic violence: the unresolved question of «efficacy». *Southern California Interdisciplinary Law Journal.* 2002. Vol. 11. P. 361–390. URL: https://gould.usc.edu/why/students/orgs/ilj/assets/docs/11-2%20Ko.pdf (дата звернення: 12.04.2025).
16. Для застосування обмежувального припису факти, встановлені в кримінальному провадженні, мають допоміжне значення – КЦС ВС. Верховний Суд: вебсайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1421717 (дата звернення: 12.04.2025).
17. Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо видачі обмежувального припису / Упоряд: правове управління (IV) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду, суддя КЦС ВС Д.Д. Луспеник / Київ, 2021. 35 с.
18. Рішення ЄСПЛ за заявою № 33401/02 від 09 черв. 2009 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-201401 (дата звернення: 12.04.2025).
19. Рішення ЄСПЛ за заявою № 26608/11 від 28 лист. 2014 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140240 (дата звернення: 12.04.2025).

УДК 347.92
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/21

ЕСТОПЕЛЬ ТА ЗАБОРОНА СУПЕРЕЧЛИВОЇ ПОВЕДІНКИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

ESTOPPEL AND PROHIBITION OF CONTRADICTORY CONDUCT IN CIVIL PROCEEDINGS

Панаід Я.І., аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено визначенню співвідношення концепцій естопелю (англ. *estoppel*) та заборони суперечливої поведінки в контексті принципу добросовісності в цивільному судочинстві. Зроблено спробу виявити тенденції у вітчизняній судовій практиці щодо їх застосування. Зокрема, мова йде про одночасне застосування у деяких справах як доктрини естопель, так і доктрини «non concedit venire contra factum proprium»; інтерпретацію в судовій практиці естопелю крізь категорію принципу цивільного судочинства; посилання на практику ЄСПЛ як таку, де використовується концепція естопелю, зокрема на справах *Khokhlich v. Ukraine* та *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*. Крім того, в національній судовій практиці вироблено такі категорії суперечливої поведінки процесуального характеру як суттєва зміна правової позиції на певному етапі провадження та пасивна поведінка сторони щодо певних обставин, які згодом заперечуються стороною. Констатовано відсутність єдиного підходу щодо визначення доктрини заборони суперечливої поведінки та її співвідношення з концепцією зловживання процесуальними правами та принципом добросовісності.

Досліджено ознаки суперечливої поведінки учасника справи, з урахуванням яких запропоновано визначити процесуальну суперечливу поведінку як процесуальну поведінку учасника справи, що протирічить попередньому діям або бездіяльності. Такі дії повинні мати місце в одному і тому самому провадженні та бути сприйняті судом в якості підстави для прийняття рішення щодо процесуального питання. Це відбувається за тієї умови, що юридичні наслідки подальшої поведінки мають наслідком отримання більш вигідного становища для відповідної сторони порівняно з її опонентом. Суперечність в контексті процесуальних правовідносин видається за доцільне розуміти як спроба досягти протилежних юридичних наслідків, пов'язаних з реалізацією одного і того самого права у двох відповідних сценаріях процесуальної поведінки.

Ключові слова: зловживання процесуальними правами, принцип добросовісності, естопель, суперечлива процесуальна поведінка, venire contra factum proprium.

This article examines the correlation between the concept of estoppel and the prohibition of contradictory conduct in the context of the principle of good faith in civil proceedings. The research also aims to identify emerging trends in domestic case law concerning the application of these concepts. Specifically, it considers instances where both the doctrine of estoppel and the doctrine of venire contra factum proprium are applied simultaneously; the interpretation of estoppel in judicial reasoning through the prism of civil procedure principles; and references to the case law of the European Court of Human Rights where estoppel has been applied, including in *Khokhlich v. Ukraine* and *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*. national judicial practice has developed certain categories of procedurally contradictory conduct—such as a significant change in a party's legal position at a particular stage of proceedings, or passive behavior toward certain facts that are later denied by that party. It has been noted that there is no uniform approach to defining the doctrine of prohibition and its relationship with the concept of abuse of procedural rights and the principle of good faith.

This article analyzes the defining features of contradictory conduct by a party to legal proceedings. In light of this analysis, it is proposed that procedural contradictory behavior be understood as conduct by a party that is inconsistent with its prior actions or omissions within the same proceedings, where such earlier behavior has been relied upon by the court as a basis for resolving a procedural issue. Such conduct must result in legal consequences that place the party in a more advantageous position relative to its procedural opponent.

Within the framework of procedural legal relations, contradiction may be conceptualized as the generation of opposing legal consequences arising from the exercise of the same procedural right under two divergent scenarios of party conduct.

Key words: abuse of procedural rights, principle of good faith, estoppel, contradictory procedural behavior, venire contra factum proprium.

Постановка проблеми. Вплив глобалізаційних процесів на національне правове поле проявляється, серед іншого, у тенденціях до уніфікації права [1, с. 23, 27]. Що стосується українських правових реалій, то науковці відзначають актуалізацію питання гармонізації права в межах європейського регіону [2, с. 80; 3, с. 8–9]. Уявляється, що внаслідок вказаних тенденцій вітчизняне правове поле зазнає змін, зокрема, в контексті рецепції нових понять, що не мають сталого зв'язку з традиційним категоріальним апаратом. Одним з таких правових «імплантатів» є концепція «естопель», що була запозичена в український правовий простір через судову практику. Так, в контексті цивільного права Верховним Судом (далі – ВС) сприйнято підхід, відповідно до якого концепція *venire contra factum proprium* базується на принципі добросовісності (див. приміром [4]). Що стосується концепції естопелю, то останній пропонується розуміти як «неможливість суперечливої (непослідовної) поведінки, яка може проявлятися як в матеріальних правовідносинах, так і в судовому процесі [5]. Крім того, в низці рішень ВС в контексті питань матеріального права наявне посилання на обидві доктрини із зазначенням того, що принцип «venire contra factum proprium» є вираженням «equitable estoppel» – «однієї з найважливіших доктрин загального права» [6]. В національній судовій практиці також використовується термін «процесуальний естопель» [5]. Вказане обумовлює необхідність поглибленого аналізу концепції естопелю та її співвідношення з більш традиційною для українського права концепцією заборони суперечливої поведінки, а також зв'язку останньої з принципом добросовісності.

Метою статті є визначення тенденцій вітчизняної судової практики щодо застосування концепції естопелю в контексті процесуальної поведінки сторін, а також формування поняття суперечливої процесуальної поведінки.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика суперечливої поведінки не є новим напрямком наукових досліджень, позаяк вказане питання неодноразово було предметом аналізу як у сфері цивільного, так і процесуального права [2, 7–9]. Втім, незважаючи на деякий ступінь розробленості, уявляється, що вказана проблематика потребує більш ретельного опрацювання.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що використання терміну «естопель» в контексті національного правового простору видається недоцільним з огляду на відсутність зв'язку вказаного терміну з понятійним апаратом українського правового поля та відсутність єдиного підходу щодо змісту естопелю, що фактично відрізняється

за обсягом залежно від країни, про що нами вже зазначалось в одній із статей. Втім, враховуючи, що вказаний термін все ж було запозичено українськими судами, у першій частині даної статті термін «естопель» використовується як синонімічний до заборони суперечливої поведінки.

1. Тенденції застосування концепції «естопель» (заборони суперечливої поведінки) до процесуальної поведінки сторін у вітчизняній судовій практиці.

Як зауважив ВС, найчастіше процесуальний естопель знаходить свій вияв під час оскарження судових рішень і може полягати в тому, що сторона радикально змінює свою правову позицію у справі в порівнянні з правовою позицію у суді попередньої інстанції. Юридичним наслідком принципу естопеля є втрата права, за захистом якого сторона звернулася до суду, в зв`язку з оцінкою судом фактичної поведінки сторони та її добросовісності [10]. В іншій справі ВС вказав, що «процесуальний естопель» слід розуміти як неможливість суперечливої поведінки сторін у цивільному судочинстві, яка надасть переваги одній стороні над іншою, порушивши при цьому основні засади та завдання цивільного судочинства [11].

Приклад подібної поведінки було проаналізовано у справі № 910/3508/22: відповідач в судах першої та апеляційної інстанції дотримувався послідовної позиції щодо відсутності у позивача права на звернення до суду з віндикаційним позовом, проте в суді касаційної інстанції відповідач змінив свою позицію на протилежну. При цьому, зміна процесуальної позиції відповідача у первинній справі у часовому проміжку співставна з поданням прокурором позову про витребування з володіння відповідача майна. Відтак, ВС виснував, що касаційне провадження у первинній справі було ініційовано відповідачем для уникнення негативного для себе результату вирішення спору щодо витребування вказаного майна [10]. Крім того, суперечливою поведінкою в судовій практиці визнавались, зокрема, такі дії сторін:

– звернення з позовом, позиція сторони за яким фактично суперечить позиції цієї сторони в іншій справі [12];

– дії учасника справи в їх сукупності, приміром, такі: систематичне оскарження ухвал суду про призначення експертизи, заперечення проти необхідності проведення експертизи з підстав затягування справи в суді першої та апеляційної інстанцій аж до отримання висновків експертизи, а після отримання відповідного висновку експерта – подання клопотання про визнання вказаного висновку недопустимим доказом, згодом – подання клопотання про призначення повторної судово-технічної експертизи та заявлення відводу експерту [13].

Аналіз судової практики дозволяє зробити висновок про такі тенденції у вітчизняному судочинстві:

1) одночасне застосування у деяких справах (див. приміром [14]) як доктрини естопель, так і доктрини «non concedit venire contra factum proprium» дає підстави виснувати, що зазначені концепції тлумачяться як синонімічні;

2) виокремлення в національній судовій практиці таких категорій суперечливої поведінки процесуального характеру: суттєва зміна правової позиції на певному етапі провадження [10]; пасивна поведінка сторони щодо певних обставин, які згодом заперечуються стороною (див. наприклад, [15] щодо обґрунтування «мовчазною згодою» втрати апелянтом права покликатися на певні підстави для поновлення строку на подання заяви про скасування судового наказу);

3) відсутність єдиного підходу щодо визначення доктрини заборони та її співвідношення з концепцією зловживання процесуальними правами та принципом добросовісності;

4) інтерпретація в судовій практиці естопелю крізь категорію принципу цивільного судочинства [10]. При цьому інколи зауважується, що його застосування є способом захисту добросовісної сторони [16];

5) посилання на концепції естопелю, які застосовуються у практиці ЄСПЛ, зокрема у справах *Khokhlich v. Ukraine* [17] та *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey* [18], у зв'язку з чим естопель в судовій практиці вживається в розумінні «категоричного заперечення такої поведінки сторони в процесі, якою вона перекреслює те, що попередньо було нею визнано в цьому та/або іншому судовому процесі» (див. приміром [19]).

2. Поняття та ознаки процесуальної суперечливої поведінки. Співвідношення процесуальної суперечливої поведінки з зловживання процесуальними правами в контексті принципу добросовісності.

На думку В. В. Рєзнікової, заборону суперечливої поведінки слід розглядати як прояв загального «принципу» недопустимості зловживання правом [20, с. 129]. Натомість, інші дослідники розглядають концепції зловживання процесуальними правами та естопель як складові принципу добросовісності [2, с. 403; 21, с. 100].

Видається за доцільне спочатку визначити ознаки суперечливої поведінки. Вказане питання отримало деяку розробку в контексті матеріальних правовідносин [22, с. 48–49]. Аналізу наведеної у статті наукової літератури та судової практики дозволяє виснувати, що для визнання певної поведінки суперечливою, слід встановити існування таких умов: а) наявність поведінки, що демонструє певну позицію, засновану на суб'єктивному праві; б) вчинення нової дії, яка також повинна відбивати намагання особи здійснити суб'єктивне право; в) суперечність між вказаними видами поведінки. В одному з наукових джерел зауважується, що вказана суперечність полягає в намірах особи [22, с. 48]. Проте, в контексті **процесуальних** правовідносин видається за доцільне вести мову про протилежні юридичні наслідки, пов'язані з реалізацією одного і того самого права у двох відповідних сценаріях процесуальної поведінки. Приміром, у випадку незаявлення особою без поважних причин про непідсудність справи з подальшим оскарженням рішення саме з підстав з порушення правил територіальної юрисдикції (ст. 378 ЦПК України) суперечність, за умови перегляду судового рішення може полягати у зміні позиції суб'єкта оскарження щодо його ставлення до належної підсудності справи та затягування справи, що ставить під загрозу виконання завдання цивільного судочинства в контексті своє своєчасного розгляду і вирішення справи (ч. 1 ст. 2 ЦПК України).

В порівняльно-правовому контексті видається за доцільне навести обґрунтування застосування американської концепції судового естопелю (judicial estoppel). Так, суди звертаються до вказаного виду естопель, якщо суперечлива поведінка сторони у справі призведе до судової помилки [23]. При цьому, на відміну від естопелю в матеріальних правовідносинах, судовий естопель передбачає, що відповідна процесуальна позиція (наприклад, щодо доцільності задоволення клопотання про призначення експертизи) переконала саме **суд**, а не сторону [24]. Відтак, метою судового естопелю є захист єдності судового процесу шляхом заборони сторонам навмисно змінювати свою позицію відповідно до конкретних обставин [24]. Втім, враховуючи необхідність співпраці сторін у справі, видається за доцільне говорити про два аспекти «переконуваності»: а) переконання сторони у справі; та б) переконання суду щодо певної позиції. Іншим важливим аспектом, який характеризує американську доктрину судового естопелю, проте видається вартим уваги у вітчизняній площині, є з'ясування того, чи не отримає сторона, яка намагається відстоювати непослідовну позицію, несправедливу перевагу в судовому процесі, якщо її не буде позбавлено права на участь у справі [24].

Нарешті, слід приділити увагу співвідношенню суперечливої поведінки та зловживання процесуальними правами. Юридично значуща поведінка за способом регулю-

вання визначається за допомогою юридичних дозволів, зобов'язань та заборон [25, с. 318]. Отже, суперечлива процесуальна поведінка може мати місце за умови існування альтернативних варіантів поведінки, вибір одного з яких надано відповідній особі. Тобто, в контексті цивільного судочинства мова йде про реалізацію процесуальних прав, приміром, права на заявлення відводу або висування заперечень щодо підсудності справи. У попередньому дослідженні вже пропонувалося вести мову про обмежувально-корегуючу функцію принципу добросовісності в контексті зловживання процесуальними правами [26, с. 42]. Уявляється, що вказане має місце і у випадку суперечливої поведінки як різновиду процесуального зловживання. Відповідно дія принципу добросовісності проявляється у нівелюванні юридичних наслідків вказаної поведінки.

Висновки. Враховуючи вищезазначене, видається за можливе вести мову про такі сутнісні ознаки процесуальної суперечливої поведінки:

а) невідповідність попередній (первинній) поведінці сторони. При цьому первинна «поведінка» включає в себе як дію, що становить собою реалізацію процесуального права, так і бездіяльність (приміром, відсутність заперечень з боку учасника справи щодо юрисдикційної підсудності справи певному суду), в той час як наступна поведінка являє собою зловживання процесуальним правом, тобто активну дію;

б) така невідповідність повинна мати місце в межах однієї справи між одними і тими самими учасниками;

в) покладання на вказану поведінку з боку суду, тобто її врахування під час вирішення процесуального питання (приміром, задоволення клопотання сторони у справі);

г) отримання внаслідок такої суперечливої поведінки несправедливої переваги (наприклад, у справі *Der Wef v. Woolwich Baker Drive, LLC* суд штату Мейн (США) звернув увагу на той факт, що сторона у справі сприйняла умови угоди щодо мирного врегулювання спору як обов'язкові, і вказані умови були затверджені судом. Однак, коли справа дійшла до звільнення цією стороною приміщень, вона почала оспорювати юридичну силу вказаної угоди [27]).

Враховуючи вищевказане, видається за доцільне визначити процесуальну суперечливу поведінку як процесуальну поведінку учасника справи, яка суперечить попереднім діям або бездіяльності. Такі дії повинні мати місце в одному і тому самому провадженні та бути сприйняті судом в якості підстави для прийняття рішення щодо процесуального питання. Це відбувається за тієї умови, що внаслідок «наступної» поведінки відповідна сторона буде поставлена у більш вигідне становище порівняно з її опонентом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комаров В. Цивільний процес у глобальному контексті. *Право України*. 2011. № 10. С. 22–44.
2. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві теоретико-прикладне дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2022. 600 с.
3. Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу. Київ : Дакор, 2015. 335 с.
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 листопада 2023 року у справі № 513/879/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115546305
5. Ухвала Верховного Суду від 04 березня 2025 року у справі № 911/1241/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125804568
6. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 25 травня 2023 року у справі № 909/1191/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111125781
7. С. Рабовська, Принцип «естопель» чи доктрина venire contra factum proprium: співвідношення та пріоритетність. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2023. № 125(1). С. 81–88. URL: https://doi.org/10.17721/1728-2195/2023/1.125-14
8. Мануїлова А. І. Умови застосування та правові наслідки порушення принципу естопель. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 674–677. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/167
9. Новосад А. С. Процесуальний естопель: особливості застосування. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні- ті прикладні аспекти* : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 берез. 2019 р.). Дніпро : ДДУВС, 2019. С. 320–321. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/3433
10. Постанова Верховного Суду від 29 травня 2024 року у справі № 910/3508/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119470280
11. Постанова Верховного Суду від 12 червня 2024 року у справі № 756/2893/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741182
12. Постанова Верховного Суду від 06 грудня 2023 року у справі № 932/1140/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115508536
13. Постанова Верховного Суду від 10 квітня 2024 року у справі № 322/232/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119331583
14. Постанова Верховного Суду від 07 лютого 2024 року у справі № 490/1981/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117179819
15. Постанова Західного апеляційного господарського суду від 13 травня 2019 р. у справі № 907/404/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81723159
16. Ухвала Господарського суду Черкаської області від 03 грудня 2024 року у справі № 925/1577/20(925/1157/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124102944
17. *Khokhlich v. Ukraine*. № 41707/98. 29 April 2003. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61587
18. *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*. № 41340/98, 41342/98, 41343/98б 41344/98. 13 February 2003. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60936
19. Касаційного господарського суду від 21 липня 2020 року у справі № 910/24323/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90594521
20. Рєзнікова В. В. Зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві. *Зловживання правом* : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 122–150
21. Ткачук А. О. Принцип добросовісності учасників цивільного судочинства та заборона зловживання цивільними процесуальними правами. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 94–103.
22. Sombra T. L. The Duty of Good Faith Taken to a New Level:An Analysis of Disloyal Behavior. *Journal of Civil Law Studies*. 2016. Volume 9. №. 1. P. 27-55. URL: https://digitalcommons.law.lsu.edu/jcls/vol9/iss1/4.
23. *Oneida Motor Freight v. United Jersey Bank*, 848 F.2d 414 (3d Cir. 1988). URL: https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/848/414/291816/
24. *Kirtland Fed. Credit Union v. Shaw (In re Shaw)*, No. 17-11646-j7, 7 (Bankr. D.N.M. Mar. 30, 2018). URL: https://www.casemine.com/judgement/us/5afbbe3b2fb2e9077f309c21
25. Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2021. 568 с.
26. Панаід Я. І. Зловживання процесуальними правами в контексті принципу добросовісності в цивільному судочинстві: поняття та ознаки. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип. 5 (58). С. 40–48. URL: http://pjv.nuoua.od.ua/v5_2024/9.pdf
27. *Der Wef v. Woolwich Baker Drive, LLC*, No. CV-21-11, 9 (Me. Super. May. 26, 2023). URL: https://www.courtlistener.com/opinion/10346114/ven-der-wef-v-woolwich-baker-drive-llc/

УДК 342.9: 347.919.2
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/22

ПРОЦЕДУРИ МЕДІАЦІЇ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТЮ СУДДІ: ПРОБЛЕМНІ ПІДХОДИ У РОЗМЕЖУВАННІ КОМПЕТЕНЦІЙ

MEDIATION AND DISPUTE RESOLUTION PROCEDURES WITH THE PARTICIPATION OF A JUDGE: PROBLEMOUS APPROACHES IN DEFINING COMPETENCES

Рябко Є.О., аспірант кафедри цивільного права та процесу
Державний податковий університет

У статті здійснено аналіз процедур медіації та врегулювання спору за участю судді. Встановлено, що стаття 4 ЦПК України лише закріплює право на звернення до суду за захистом. Обґрунтовано доцільність доповнення ЦПК України нормою, що регламентувала б право на звернення до суду або іншого посередника на будь-якій стадії цивільного процесу.

Доведено, що законодавстві, що регламентує застосування процедур альтернативного вирішення спору, мають місце контроверзії. Так, законодавець не лише використовує різну термінологію щодо опису одного і того ж правового явища, а й ототожнює альтернативні способи вирішення спору незважаючи на те, що врегулювання спору за участю судді застосовується у випадку коли спір між сторонами вже виник на відміну від медіації. В одних випадках, йдеться про врегулювання спору за участю судді, в інших – про сприяння примиренню сторін.

Виокремлено відмінності процедур медіації і врегулювання спору за участю судді. До них віднесено: суб'єктний склад (при врегулюванні спору за участі судді він є вужчим); процедурні етапи: строки проведення процедур; можливість/не можливість; кінцевий результат застосування процедур (ухвала, мирова угода); затвердження результатів (судом, підписами учасників спору).

Обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства в частині покращення компетенцій майбутніх медіаторів, а також суддів, які проводитимуть процедуру врегулювання спору за участі судді. Запропоновано частину 1 статті 10 Закону України «Про медіацію» викласти у наступній редакції: Базова підготовка медіаторів здійснюється «за умови наявності у особи вищої юридичної освіти не нижче першого (бакалаврського) рівня» за програмою обсягом (тривалістю) не менше 90 годин навчання, у тому числі не менше 45 годин практичного навчання. Програма базової підготовки медіатора включає теоретичну підготовку і відпрацювання практичних навичок. Частину 1 статті 201 викласти у такій редакції: «Врегулювання спору за участю судді проводиться за умови наявності сертифіката, що підтверджує проходження спеціального навчання з набуття компетентностей судового медіатора за програмою обсягом (тривалістю) не менше 90 годин навчання».

Набула подальшого розвитку пропозиція щодо доцільності запровадження обов'язковості процедури врегулювання спору за участю судді за окремими категоріями справ (про розірвання шлюбу за взаємною згодою, про стягнення безспірної заборгованості або аліментів, деякі споживчі спори тощо).

Ключові слова: альтернативне вирішення спору, врегулювання спору, примирні процедури, медіація, мирова угода, суддя, судовий розгляд, цивільне судочинство.

The article analyzes the procedures for mediation and dispute resolution with the participation of a judge. It is established that Article 4 of the Civil Procedure Code of Ukraine only enshrines the right to apply to the court for protection. The expediency of supplementing the Civil Procedure Code of Ukraine with a norm that would regulate the right to apply to the court or another mediator at any stage of the civil process is substantiated.

It is proven that there are controversies in the legislation regulating the application of alternative dispute resolution procedures. Thus, the legislator not only uses different terminology to describe the same legal phenomenon, but also identifies alternative methods of dispute resolution despite the fact that dispute resolution with the participation of a judge is applied in cases where a dispute between the parties has already arisen, unlike mediation. In some cases, it is about resolving the dispute with the participation of a judge, in others – about promoting reconciliation of the parties.

The differences between mediation procedures and dispute resolution with the participation of a judge are highlighted. These include: the subject composition (when resolving a dispute with the participation of a judge, it is narrower); procedural stages: terms of procedures; possibility/impossibility; final result of the application of procedures (resolution, settlement agreement); approval of results (by the court, by signatures of the parties to the dispute).

Proposals are substantiated for improving domestic legislation in terms of improving the competencies of future mediators, as well as judges who will conduct the dispute resolution procedure with the participation of a judge. It is proposed to set out part 1 of Article 10 of the Law of Ukraine "On Mediation" in the following wording: Basic training of mediators is carried out "provided that the person has a higher legal education of not lower than the first (bachelor's) level" according to a program with a volume (duration) of at least 90 hours of training, including at least 45 hours of practical training. The basic training program for a mediator includes theoretical training and practice of practical skills. Part 1 of Article 201 shall be worded as follows: "Dispute resolution with the participation of a judge shall be carried out subject to the availability of a certificate confirming the completion of special training to acquire the competencies of a judicial mediator under a program with a volume (duration) of at least 90 hours of training."

The proposal on the feasibility of introducing a mandatory procedure for dispute resolution with the participation of a judge for certain categories of cases (on divorce by mutual consent, on the collection of undisputed debt or alimony, some consumer disputes, etc.) has been further developed.

Key words: alternative dispute resolution, dispute resolution, conciliation procedures, mediation, settlement agreement, judge, trial, civil proceedings.

Актуальність. Доцільність запровадження неюрисдикційних способів захисту (примирних процедур для вирішення спорів) сьогодні не викликає сумнівів. Учені та практики звертають увагу на такі їх переваги такі як: простота, універсальність, оперативність, доступність, гнучкість, конфіденційність [1, с. 15]. Проте наголошують на тому, що найбільш ефективними для застосування вони будуть при вирішення таких спорів: що виникають із відносин спадкування; що виникають із трудових правовідносин; що виникають із житлових відносин; щодо прав інтелектуальної власності; про захист немайнових прав фізичних осіб; спори про недоговірні зобов'язання (зокрема щодо відшкодування шкоди); пов'язані із застосуванням Закону України «Про захист прав споживачів» [2, с. 106].

Перевагу при виборі примирних процедур зазвичай надають медіації, арбітражу (третейськими судам) і врегулюванню спору за участі судді [3; 4; 5; 6]. Водночас доводиться констатувати, що за період свого існування (з 2017 року запроваджено інститут врегулювання спору

за участі судді; у 2021 році прийнято Закон України «Про медіацію» [7], у 2004 році Закон України «Про третейські суди» [8]) примирні процедури не набули широкого застосування через низку чинників [4; 9]. Насамперед відмічають неналежне розмежування компетенцій судді і медіатора, суперечності у діяльності судді щодо врегулювання спору, відсутність взаємоузгодженої процедури діяльності судді і медіатора щодо врегулювання спору тощо. У зв'язку з цим, вважаємо, що подальше дослідження діючого законодавства і зарубіжної практики діяльності судді і медіатора, їх компетенцій при врегулюванні спорів є перспективним напрямом дослідження як з практичної площини, так і з позицій подальшого удосконалення вітчизняного законодавства у досліджуваній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Альтернативні способи вирішення спорів були предметом дослідження таких зарубіжних учених як: Alexander N., Blake S., Browne J., Sime S., Brown H. J., Marriot A. Q., Hopt K. J., Harris D., Steffek F., Yoshifumi Tanaka ті інші. Вітчизняні наукові і практики також досліджували зміст та процедури альтернативного врегулювання спорів, серед низки праць виокремимо роботи К.С. Бондаренко, О.В. Белей, П. Даниленко, С.С. Герасимчук, Н. А. Мазаракі, В.Ю. Мамницького, С.С. Мирзи, О.Є. Костюченко, Т. Степанової, І.В. Чеховської, С.Я. Фурси, Є.І. Фурси, І.Г. Ясиновського тощо.

Окремі дослідження присвячено медіації. Варто виокремити праці таких дослідників як: Н.Л. Бондаренко-Зелінська, Т.П. Зубро, Я.П. Любченко, В. Махінчук, Ж.В. Мішина, Г.О. Огренчук, О.О. Карамаза, С.Г. Кузьменко, Н.Б. Писаренко, М. Я. Поліщук, В. І. Цимбалюк та інші. Вивченню альтернативного способу – врегулюванню спору за участю судді присвятили свої праці О.В. Горецький, І.О. Ізарова, Ю.С. Коляснікова, В.В. Комаров, М.П. Курило, О.О. Маркова, Ю.Д. Притика, Г.П. Тимченко, О.С. Ткачук, О.В. Шутенко, О.С. Щукін та інші.

Водночас подальшого вивчення потребують процедури медіації та врегулювання спору за участю судді, а також компетенції судді і медіатора при їх застосуванні.

Мета статті. Здійснення аналізу процедур медіації та врегулювання спору за участю судді, виявлення їх відмінностей, дослідження компетенцій судді і медіатора при застосуванні альтернативного способу вирішення спору, визначення напрямів удосконалення вітчизняного законодавства у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Реформа судової системи, яка триває протягом останнього десятиліття в Україні актуалізувала необхідність вивчення позитивного зарубіжного досвіду запровадження неюрисдикційних способів вирішення спорів. Одними із найбільш затребуваними є медіація, законодавчу основу якої в нашій країні становить Закон України «Про медіацію» [7] і врегулювання спору за участю судді, який було запроваджено у 2017 році [10] і набуло подальшого удосконалення у 2020 році [11]. Щодо останнього варто звернути увагу на позитивні аспекти запровадження такого альтернативного способу вирішення спору. До таких можна віднести відсутність додаткових грошових витрат для проведення процедури (вартість її покривається за рахунок судових витрат); відсутність ризиків, пов'язаних із строками позовної давності, у зв'язку з тим, що процедура проводиться після подання позову до суду; доступність для сторін; додаткові стимули у вигляді 50% судового збору у випадку врегулювання спору.

Проте незважаючи на наведене вище доводиться констатувати, що на практиці наведені вище способи врегулювання спорів часто ототожнюють на практиці [12], що обумовлює низку проблем як у законодавчій площині, так і при навчанні майбутніх суб'єктів їх застосування, що негативно впливає на якість їх роботи. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне розмежувати їх відмінні риси. Як слушно зазначає О.В. Горецький «у п. 2 ч. 5 ст. 12 ЦПК України законодавець, закріплюючи положення щодо змагальності сторін, вказує на обов'язок суду сприяти врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами. При цьому ч. 1 ст. 201 ЦПК України встановлює, що врегулювання спору за участю судді проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті. А ч. 5 ст. 211 ЦПК України передбачає, що під час розгляду справи по суті суд сприяє примиренню сторін» [13, с. 142].

Як видно із наведених норм, зазначає науковець, «законодавець не лише використовує різну термінологію щодо опису одного і того ж правового явища. В одних випадках, йдеться про врегулювання спору за участю судді, в інших – про сприяння примиренню сторін [13, с. 142]. Відтак сприяти примиренню сторін можна не лише застосовуючи процедуру врегулювання спору за участю судді, а й медіацію.

Слід також зазначити, що врегулювання спору за участю судді проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті (ч. 1 ст. 201 ЦПК України [14]), а сприяння примиренню сторін може мати місце і під час судового розгляду. Можливість здійснення процедури примирення сторін під час інстанційного перегляду судових рішень законодавство взагалі не передбачає.

Досліджуючи зарубіжний досвід застосування медіації Н.М. Гресь звертає увагу на те, що «у Польщі з січня 2016 р. відповідно ст. 10 Цивільного процесуального кодексу Польщі суд повинен прагнути до мирової угоди на кожній стадії провадження у випадках, допустимості укладення мирової угоди. Суддя має можливість всебічно оцінити медіабельність спору, при слуханні справи надати сторонам інформацію про можливість його вирішення альтернативним способом [15, с. 144].

Проте в законодавстві України примирення сторін на будь-якій стадії цивільного процесу відсутнє. Окрім того варто зауважити, що в зазначеній вище редакції ЦПК України неможливо ототожнювати медіацію і врегулювання спору за участю судді. Також слід зазначити, що врегулювання спору за участю судді застосовується у випадку коли спір між сторонами вже виник на відміну від медіації, яка має на меті, перш за все, запобігти виникненню або врегулювати спір шляхом переговорів. Аналіз норм статей ЦПК України [14] щодо врегулювання спору за участю судді (ст. 201–205) доводить те, що норми ЦПК України прямо не передбачають права сторін звернутися до суду або якого-небудь іншого посередника з метою проведення процедури врегулювання спору. Стаття 4 ЦПК України лише закріплює право на звернення до суду за захистом [14]. Тому доцільним видається доповнити ЦПК України нормою, що регламентувала б право на звернення до суду або іншого посередника на будь-якій стадії цивільного процесу.

Варто також звернути увагу на різний суб'єктний склад досліджуваних способів врегулювання спорів. При проведенні медіації участь беруть сам медіатор, сторони медіації, захисники, перекладач, експерт та інші особи, визначені попередньо за домовленістю сторін медіації, у випадку врегулювання спору за участі судді суб'єктами є суддя, сторони, представники сторін, перекладач. Відтак при проведенні медіації коло суб'єктів є значно більшим ніж при врегулюванні спору за участі судді.

Ще однією відмінністю є те, що у випадку не вирішення спору за участю судді повторне проведення процедури не допускається (ч. 2 ст. 2020 ЦПК України [14]), а у випадку проведення медіації це можливо.

Варто також звернути увагу на строки проведення процедур. Так, врегулювання спору за участі судді проводиться протягом розумного строку, але не більше тридцяти днів з дня постановлення ухвали про його проведення (ч. 1 ст. 205 ЦПК України [14]), а у випадку застосування медіації тривалість врегулювання спору може

становити від 1-2 тижнів до 3-4 місяців або ж перевищувати ці строки.

Припинення врегулювання спору за участі судді відбувається шляхом прийняття ухвали (ч. 1 ст. 202 207 ЦПК України [14]), а медіація припиняється укладенням сторонами медіації угоди за результатами медіації; із закінченням строку проведення медіації та/або дії договору про проведення медіації; у разі відмови хоча б однієї із сторін медіації або медіатора (медіаторів) від участі в медіації; у разі визнання сторони медіації або медіатора (медіаторів) недієздатною особою або особою, цивільна дієздатність якої обмежена; у разі смерті фізичної особи, яка є стороною медіації, або ліквідації юридичної особи, яка є стороною медіації; в інших випадках відповідно до договору про проведення медіації та правил проведення медіації (ст. 17 Закону України «Про медіацію») [7].

Мирова угода, яка стала наслідком успішного врегулювання спору за участю судді має бути обов'язково затверджена судом (ч. 4 ст. 207 ЦПК України [14]), а медіаційна угода затвердження не потребує. Виконання мирової угоди затвердженою ухвалою суду є виконавчим документом (ч. 2 ст. 208 ЦПК України [14]), а угода, укладена за результатами проведення медіації здійснюється особами, які її підписали і взяли на себе обов'язки щодо її виконання. Відтак угода за результатами медіації виконується сторонами добровільно, а мирова угода затверджена ухвалою суду, у випадку її невиконання, може бути поданою у виконавчу службу для виконання судових рішень.

У контексті питань, що розглядаються, актуальною є і проблема так званої обов'язковості процедури врегулювання спору. Вітчизняне процесуальне законодавство не містить положень щодо обов'язкового проведення процедури врегулювання спору. Це можуть бути справи про розірвання шлюбу за взаємною згодою, про стягнення безспірної заборгованості або аліментів, деякі споживчі спори тощо.

Цікавими є також законодавчі підходи до вирішення проблеми забезпечення конфіденційності процедури врегулювання спору. У ч. 7 ст. 203 ЦПК України передбачається, що інформація, отримана однією зі сторін, а також суддею в ході проведення врегулювання спору, є конфіденційною. Тобто сторони не мають права розголошувати отримані відомості. Вважаємо, що у ст. 78 ЦПК України необхідно внести уточнення, за яким неприпустимими вважатимуться докази, що містять відомості, отримані під час здійснення процедури врегулювання спору за участю судді [13, с. 163].

Окремо варто звернути увагу на компетенції судді і медіатора при врегулюванні спору. Перш за все привертає увагу законодавчі вимоги до базової підготовки медіатора. Так, згідно ч. 1 ст. 10 Закону України «Про медіацію» «базова підготовка медіаторів здійснюється за програмою обсягом (тривалістю) не менше 90 годин навчання, у тому числі не менше 45 годин практичного навчання. Програма базової підготовки медіатора включає теоретичну підготовку і відпрацювання практичних навичок» [7]. Аналіз норм статей згаданого Закону дозволяє зробити висновок про відсутність вимог стосовно наявності в майбутнього медіатора вищої юридичної освіти хоча медіатор має володіти навиком укладання угод і надавати юридичні поради (тобто наявність юридичних знань є необхідною). У зв'язку з цим вбачається необхідність внесення змін до Закону України «Про медіацію» де передбачити наявність у медіатора вищої юридичної освіти.

Щодо суддів – вимоги до наявності вищої юридичної освіти і стажу професійної діяльності у сфері права є обов'язковими. Наразі примирну процедуру в цивільному процесі України здійснює суддя, у провадженні якого знаходиться цивільна справа. Згідно з ч. 1 ст. 201 ЦПК України врегулювання спору за участю судді проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті. Професійний суддя не завжди може бути успішним медіатором, оскільки вивчаючи матеріали справи, наявні у справі докази, суддя формує власну правову позицію і ця обставина може перешкоджати процесу з'ясування справжніх інтересів сторін під час процедури примирення. Крім того, процесуальна обмеженість предметом і підставами позову не дають судді можливості широко розглянути відносини сторін у цілому. Наскільки виправданим видається цей підхід? Яку якість матиме примирна процедура, враховуючи значне суддівське навантаження, необхідність виконання суддями свого основного обов'язку – розгляду і вирішення справи і чи володіють судді необхідними компетенціями для застосування такої процедури? Досвід зарубіжних країн і проведених пілотних проектів в Україні [16] щодо запровадження такої процедури доводить доцільність обов'язкового проходження суддями, які претендують на роль судових медіаторів, спеціального навчання, що дасть їм змогу здійснювати професійний підхід до врегулювання конфліктів. Вважаємо, що закріплення такої вимоги до суддів є обов'язковою умовою проведення процедури врегулювання спору за участі судді.

Висновки. Доведено, що законодавстві, що регламентує застосування процедур альтернативного вирішення спору, мають місце контроверзії. Так, законодавець не лише використовує різну термінологію щодо опису одного і того ж правового явища, а й ототожнює альтернативні способи вирішення спору незважаючи на те, що врегулювання спору за участю судді застосовується у випадку коли спір між сторонами вже виник на відміну від медіації. В одних випадках, йдеться про врегулювання спору за участю судді, в інших – про сприяння примиренню сторін.

Встановлено, що стаття 4 ЦПК України лише закріплює право на звернення до суду за захистом. Обґрунтовано доцільність доповнення ЦПК України нормою, що регламентувала б право на звернення до суду або іншого посередника на будь-якій стадії цивільного процесу.

Виокремлено відмінності процедур медіації і врегулювання спору за участю судді. До них віднесено: суб'єктний склад (при врегулюванні спору за участі судді він є вужчим); процедурні етапи: строки проведення процедур; можливість/не можливість; кінцевий результат застосування процедур (ухвала, мирова угода); затвердження результатів (судом, підписами учасників спору).

Обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства в частині покращення компетенцій майбутніх медіаторів, а також суддів, які проводитимуть процедуру врегулювання спору за участі судді. Запропоновано частину 1 статті 10 Закону України «Про медіацію» викласти у наступній редакції: 1. Базова підготовка медіаторів здійснюється *«за умови наявності у особи вищої юридичної освіти не нижче першого (бакалаврського) рівня»* за програмою обсягом (тривалістю) не менше 90 годин навчання, у тому числі не менше 45 годин практичного навчання. Програма базової підготовки медіатора включає теоретичну підготовку і відпрацювання практичних навичок.

Частину 1 статті 201 викласти у такій редакції: «Врегулювання спору за участю судді проводиться за умови наявності сертифіката, що підтверджує проходження спеціального навчання з набуття компетентностей судового медіатора за програмою обсягом (тривалістю) не менше 90 годин навчання». Частину 1 в діючій редакції замінити на частину 2, а частину 2 на частину 3.

Набула подальшого розвитку пропозиція щодо доцільності запровадження обов'язковості процедури врегулювання спору за участю судді за окремими категоріями справ (про розірвання шлюбу за взаємною згодою, про стягнення безспірної заборгованості або аліментів, деякі споживчі спори тощо).

Перспективним напрямом дослідження, на нашу думку, видається поглиблений аналіз процедур медіації та врегулювання спору за участі судді з метою розробки пропозицій щодо їх розмежування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чеховська І.В. Альтернативні способи захисту суб'єктивних прав : навчальн. посіб. / І. В. Чеховська Ірпінь : *Державний податковий університет*, 2022. 428 с.

2. Алімов К.О. Медіація як альтернатива судовому розгляду в цивільному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 104-107.

3. Чеховська І.В., Божук І.В. Перспективи розвитку інституту сімейної медіації в Україні. *Вісник Луганського університету внутрішніх справ*. 2021. Вип. 2.(94) С. 246–258.

4. Чеховська І.В., Божук І.В. Медичний арбітраж (третейський суд) як альтернатива цивільним судам у медичних спорах. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. Вип. 2. С. 93–98.

5. Чеховська І. В., Довга М.О. Медіація як альтернативний спосіб вирішення сімейних спорів. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. Вип. 3 (12). С. 123–138.

6. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Врегулювання спору за участі судді в цивільному судочинстві та медіація: порівняльно-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 167–170.

7. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

8. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701 – 15#Text

9. Мележик Ю. Врегулювання спору за участю судді, медіація, мирова угода, врегулювання спору в третейському суді як заходи альтернативного вирішення спорів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Випуск № 1. 2025. С. 200–205. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/34.pdf

10. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text

11. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ: Закон України від 15.01.2020 р. № 460-IX. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-20#Text

12. Степанова Т. Щодо розмежування понять «медіація», «досудове урегулювання спору» та «урегулювання спору за участю судді». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/4/part_1/8.pdf#

13. Горецький О.В. Процедури примирення в цивільному судочинстві. дис. … кандит. юрид. наук. Київ, 2019. 212 с.

14. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

15. Гресь Н. М. Медіація як спосіб вирішення індивідуальних трудових спорів. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». *Харків*. 2023. 210 с.

16. Примирення сторін vs вирішення справи. Нова роль суду у вирішені конфліктів. URL: https://sk.ua/wp-content/uploads/sk_files/primirennya_storin_vs_virishennya_spravi.pdf

УДК 347.9:004.8(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/23

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ДІЯЛЬНОСТІ СУДІВ В УКРАЇНІ

LEGAL AND ORGANIZATIONAL PRINCIPLES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE ACTIVITIES OF COURTS IN UKRAINE

Рядінська В.О., д.ю.н., професор,
завідувач лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності Міністерства
Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України

Карпушова О.В., д.ю.н.,
суддя
Шостий апеляційний адміністративний суд

У статті досліджуються сучасні правові та організаційні підходи до впровадження штучного інтелекту (ШІ) у діяльність судової системи, з особливим акцентом на український контекст у поєднанні з міжнародним та європейським досвідом. Автором проведено комплексний аналіз двох ключових концептуальних моделей застосування ШІ в судочинстві – заміна суддів автоматизованими системами ухвалення рішень і використання ШІ як помічника, який підтримує суддів та судову адміністрацію у вирішенні рутинних і аналітичних завдань, не порушуючи принципу людського контролю (модель інтелектуального асистування). На підставі порівняльного аналізу досвіду зарубіжних країн, а також правових позицій Європейського Союзу, обґрунтовано доцільність і безпечність впровадження саме другої моделі.

Особливу увагу приділено нормативним засадам застосування ШІ в судовій системі відповідно до європейського законодавства. Детально проаналізовано положення Етичної хартії з використання штучного інтелекту в судовій системі та її середовищі (англ. European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment), прийнятої в 2018 році Європейською комісією з ефективності правосуддя Ради Європи, Висновку Консультативної ради європейських суддів (КРЄС) № 26 під назвою «Рухаючись вперед: використання допоміжних технологій у судовій системі» від 1 грудня 2023 року, Закону ЄС про штучний інтелект («Акт про штучний інтелект») (Regulation (EU) 2024/1689) (далі – AI Act), ухваленого Європейською Радою 13 червня 2024 року тощо.

У контексті України обґрунтовується доцільність впровадження ШІ за моделлю інтелектуального асистування. Проаналізовано правові підстави застосування систем ШІ в Україні – норми Кодексу суддівської етики, Закону «Про адміністративну процедуру», Концепції розвитку ШІ в Україні. Окреслено необхідність створення національної правової бази, спрямованої на врегулювання використання систем ШІ в Україні з урахуванням вимог актів ЄС у цій сфері. Зроблено висновок про важливість поетапної інтеграції ШІ в судову діяльність в Україні із забезпеченням правових гарантій, людського контролю та запобіганням дискримінаційним чи упередженим рішенням, визначено основні напрями впровадження систем ШІ в діяльність судів.

Ключові слова: штучний інтелект, судова система, судді, правосуддя, правові та організаційні засади, принципи, ризики, контроль, нагляд, моніторинг, цифрові та інформаційно-комунікативні технології.

The article explores modern legal and organizational approaches to the implementation of artificial intelligence (AI) in the functioning of the judicial system, with a particular emphasis on the Ukrainian context in conjunction with international and European experience. The author conducts a comprehensive analysis of two key conceptual models for the application of AI in judicial proceedings: the replacement of judges with automated decision-making systems, and the use of AI as an assistant that supports judges and court administration in handling routine and analytical tasks without violating the principle of human oversight (the model of intelligent assistance). Based on a comparative analysis of foreign practices and the legal positions of the European Union, the paper substantiates the feasibility and safety of implementing the latter model.

Special attention is devoted to the regulatory foundations for the application of AI in judicial systems in accordance with European law. The article provides an in-depth analysis of the provisions of the European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their Environment, adopted in 2018 by the European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), the Opinion No. 26 of the Consultative Council of European Judges (CCJE) entitled “Moving Forward: The Use of Supportive Technologies in the Judiciary”, adopted on 1 December 2023, and the EU Artificial Intelligence Act (Regulation (EU) 2024/1689), adopted by the European Council on 13 June 2024, among other instruments.

In the Ukrainian context, the article substantiates the advisability of introducing AI under the model of intelligent assistance. It analyzes the legal grounds for the use of AI systems in Ukraine, including the provisions of the Code of Judicial Ethics, the Law of Ukraine “On Administrative Procedure,” and the Concept for the Development of AI in Ukraine. The necessity of establishing a national legal framework to regulate the use of AI systems in Ukraine, in line with the requirements of relevant EU acts, is outlined. The article concludes with the importance of the gradual integration of AI into judicial activities in Ukraine, ensuring legal safeguards, human oversight, and the prevention of discriminatory or biased decisions. The main directions for implementing AI systems in courts are identified.

Key words: artificial intelligence, judicial system, legal and organizational foundations, principles, risks, oversight, supervision, monitoring, digital and information-communication technologies.

Поява штучного інтелекту (далі – ШІ) і перспективи, які відкриває його застосування, активно розглядається в сучасному суспільстві. Однією з важливих сфер застосування ШІ є діяльність судів, оскільки його потенціал для підвищення ефективності розгляду справ, забезпеченні послідовності у прийнятті рішень, покращення дослідницьких можливостей і допомоги в управлінні великими обсягами даних важко переоцінити.

В науковій площині сформовано різні позиції щодо моделей використання систем ШІ в діяльності судів: поступовий перехід від суддів-людей до суддів-роботів або застосування систем ШІ для допоміжних функцій в судовому процесі за умови збереження людського контролю над судовими процесами і рішеннями, прийнятими за участю ШІ.

Перспектива відмовитись від суддів-людей на користь АІ роботів, які б неупереджено, кваліфіковано та швидко вирішували судові спори, має небагато прихильників. Найбільш радикально налаштований науковець Ю. Волох, який вважає, що ШІ-судді можуть бути більш послідовними, неупередженими та ефективними, ніж судді-люди, вони не піддаються емоціям, політичному тиску чи упередженням, що може покращити якість судочинства, і вважає доцільним поетапне впровадження ШІ в судову систему, починаючи з перекладачів у залі суду, потім ШІ-юристів, ШІ-помічників суддів, і,

зрештою, ШІ-суддів, які можуть самостійно приймати рішення [1].

Проте на сучасному етапі домінуюче становище отримала позиція, що підтримують Р. Сасскінд [2], Дж. Сартор [3], В. Хейвен [4] та інші, які зазначають, що ШІ має допомагати, а не замінювати суддів, його системи доцільно використовувати у підтримці судових процесів, включаючи аналіз справ, прогнозування результатів та автоматизацію рутинних завдань і пропонують модель «інтелектуального асистування» (англ. intelligent legal assistance), де ШІ виконує допоміжні завдання (аналіз практики, підготовку чернеток тощо), але фінальне рішення завжди ухвалює людина, і вона ж несе за нього відповідальність.

Найвідомішою і майже єдиною спробою реалізувати першу модель і замінити судів-людей на суддів-роботів був пілотний проєкт, анонсований в 2019 році в Естонії із запровадження «AI Robort Judge» (робота-суддю), що передбачав можливість застосування AI алгоритмів для розгляду дрібних позовів (сума позову за якими не перевищувала 7000 євро). Сторонам пропонувалося завантажити матеріали справи в онлайн-систему, оцінюючи які AI алгоритм виносив би рішення, а сторона, що незгодна з винесеним рішенням, могла оскаржувати його перед суддею-людиною [5]. Проте після міжнародної критики та внутрішніх дискусій, Міністерство юстиції Естонії відмовилося від цієї ідеї, зосередившись, натомість, на використанні AI алгоритмів в системі автоматичної видачі судових наказів у наказному провадженні (без участі судді, якщо немає спору), для відстеження процесуальних строків, в електронних системах розподілу справ тощо, тобто для забезпечення швидкості та зручності судового процесу [6], отже перейшла до спроб реалізації другої моделі використання ШІ в діяльності судів – інтелектуального асистування.

Переважна більшість країн, де вдаються до застосування ШІ в діяльності судів (Бразилія, Китай, Сполучені Штати Америки, Сінгапур, Болгарія, Канада, Ліхтенштейн, Швеція тощо) впроваджується саме модель інтелектуального асистування. Форми реалізації такої моделі різняться – деякі країни визначили напрям впровадження систем ШІ в діяльність судів на інституційному рівні, розробили (або розробляють) правове та організаційне забезпечення такого впровадження, працюють над формуванням спеціальних систем, які використовують алгоритми AI в діяльності судової системи, а інші – створюють умови для можливості використання систем ШІ (формують інформаційне суспільство, впроваджують електронне урядування, впроваджують інструменти цифровізації в різні сфери суспільства) і не забороняють суддям використовувати загальнодоступні системи ШІ в своїй професійній діяльності.

На інституціолізованому рівні використання систем ШІ запроваджується в Бразилії, де в судовій системі використовується національна відкрита хмарна платформа ШІ Synapses, створена під егідою Національної ради юстиції Бразилії (порт. CNJ – Conselho Nacional de Justiça) для використання судовими органами країни, яка дозволяє розпізнавати документи, автоматично класифікує судові документи, виявляє прецеденти і релевантну практику, генерує чернетки рішень у масових або типових справах (борги, штрафи, адміністративні позови тощо), фільтрує і передає справи (визначає юрисдикцію або розподіляє справи до відповідних судів чи палат), здійснює стратегічне прогнозування судового навантаження. Synapses для полегшення роботи суддів та судових секретарів об'єднала різні системи ШІ, розроблені різними судами Бразилії, такі як «Victor» (алгоритм для автоматизованої попередньої класифікації скарг і виявлення прецедентів, застосовується у Федеральному Верховному Суді); «Athos» (аналізує тисячі документів для підготовки коротких довідок суддям, застосовується у Федеральному суді Ріо-де-Жанейро), «Atena» (генерує чернетки судових рішень у спорах про виплати державним службовцям), AI «Hórus» (виявляє підозрілі шаблони в масових справах (наприклад, спроби маніпулювання судовою статистикою адвокатами) [7]. Нормативно-правове регулювання використання ШІ в судовій системі Бразилії здійснюється Резолюцією CNJ № 332 від 21 серпня 2020 року (далі – Резолюція № 332/2020), яка визначає принципи такого використання: а) забезпечення прав осіб: на чітку та доступну інформацію про використання ШІ, на перегляд автоматизованих рішень людиною, на недискримінацію та неупередженість; б) категоризації ризиків: системи ШІ розділяються за ступенем ризику (надмірний, високий, інші), залежно від чого дозволяється чи забороняється їх використання; в) відповідального управління: визначаються вимоги до безпеки та прозорості систем ШІ, що використовуються у діяльності судів [8].

В Китаї ще в 2017–2019 роках в рамках реалізації «розумних судів» (англ. smart courts) в містах Гуанчжоу, Ханчжоу та Пекін, було запроваджено системи інтелектуальних асистентів суддів – AI-системи, що допомагали готувати проекти простих рішень, перевіряли проекти вироків на відповідність типовій практиці та відстежували процесуальні порушення [9]. У грудні 2022 року Верховний народний суд КНР видав спеціальні «Вказівки щодо впорядкування і посилення застосування ШІ в судовій сфері» (англ. Opinions on Regulating and Strengthening the Applications of Artificial Intelligence in the Judicial Fields), де встановлювалося зобов'язання до 2025 року у всіх судах країни розробити і впровадити дієві AI-системи, які б забезпечували «всебічну підтримку правосуддя». Крім того, до 2030 року планується створити повноцінну теоретичну та прикладну систему використання ШІ в судовій сфері з відповідними правилами та демонстраційними ефектами [10].

Проте більшість країн ще не вдалися до створення інституціолізованих підстав для застосування систем ШІ у діяльності судів і незрозуміло, чи вдадуться до них в майбутньому. На сучасному етапі урядом значної кількості країн переважно сформовано умови для функціонування інформаційного суспільства, електронного урядування, здійснюються технологічні реформи в публічному управлінні в цілому і запроваджуються цифрові та інформаційно-комунікативні технології в діяльність судів (електронні реєстри, інформаційно-телекомунікаційні системи, електронні кабінети тощо). Розвиток комерційних платформ з відкритим доступом (SaaS-ШІ) таких як OpenAI (ChatGPT), Microsoft Copilot, Google Gemini, Claude, Mistral, Perplexity, Runway, D-ID, Synthesia надають можливість отримати доступ до систем ШІ як загальнодоступну послугу. В таких умовах у судді є можливість самостійно вирішити, чи використовувати системи ШІ в своїй діяльності, в конкретній справі, визначити, чи довіряти результатам роботи AI-алгоритмів за умов, що він несе повну відповідальність за прийняте по справі рішення.

Згідно опитування Першої дослідницької комісії Міжнародної асоціації суддів, судді різних країн вказують, що хоча судова система їх країн не передбачає офіційних підстав для використання ШІ в судовому процесі, але вони можуть користуватися його загальнодоступними алгоритмами, системами та програмами (ChatGPT, DOMSIM, Mimer, Lex Inquisitio, Lexis Nexis, ChatDOM, LexisNexis, Westlaw Edge, ROSS Intelligence, Abacus, Perplexity, Consensus, Elicit, Abacus, Perplexity, Consensus, Elicit, Copilot, Gemini, COMPAS тощо) в професійній діяльності на свій вибір: для написання текстів, використання генеративного ШІ для написання частин судових рішень, які вважаються повторюваними, наприклад, повторення правових положень або стандартів прецедентного права (Болгарія), для правових досліджень, узагальнення документів, розшифровки свідчень або для виконання щоден-

них завдань, таких як управління електронною поштою (Канада), для пошуку, перевірок орфографії в текстових редакторах або для перекладу (Ліхтенштейн, Швейцарія), для аналітичної підтримки, для аналізу судової практики, пошуку прецедентів, прогнозу рішень, підготовки аргументації, ведення електронних протоколів, оцінки ризиків у кримінальних провадженнях (США) [11] тощо.

В умовах, коли використання систем ШІ в діяльності судів базується на виборі судді, важливо розуміти межі, в яких вони можуть діяти при використанні таких систем і усвідомлювати, з якими ризиками можуть зіштовхнутись. Саме це було відзначено в Етичній хартії з використання штучного інтелекту в судовій системі та її середовищі (англ. European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment) (далі – Хартія), прийнятій в 2018 році Європейською комісією з ефективності правосуддя Ради Європи, що стало першим кроком цієї комісії із сприяння відповідальному використанню ШІ в Європейській судовій системі відповідно до цінностей Ради Європи [12]. Особливого значення мають п'ять принципів етичного використання ШІ в судах, визначені в Хартії: 1) принцип поваги до фундаментальних прав*: гарантувати, що розробка та впровадження інструментів і послуг штучного інтелекту було сумісними з фундаментальними правами; 2)* принцип недискримінації*: не допускати розвиток та посилення будь-якої дискримінації між окремими особами або групами осіб; 3)* принцип якості та безпеки*: при обробці судових рішень і даних використовувати сертифіковані джерела та нематеріальні дані з моделями, розробленими на міждисциплінарній основі, в безпечному технологічному середовищі; 4) принцип прозорості, неупередженості та справедливості: зробити методи обробки даних доступними та зрозумілими, дозволити зовнішній аудит; 5)* принцип «під контролем користувача»*: передує директивному підходу і гарантує, що користувачі є поінформованими суб'єктами і контролюють вибір, який вони роблять* [12].

Крім Хартії, необхідно зосередити увагу на Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) про необхідність демократичного управління штучним інтелектом № 2341, ухвалену 22 жовтня 2020 року Постійним комітетом ПАРЄ на основі доповіді Комітету з політичних питань та демократії, в якій визначається, що «*…технології, зокрема системи ШІ, повинні розроблятися, впроваджуватися і функціонувати у повній відповідності до стандартів Ради Європи щодо прав людини, демократії та верховенства права; сприяти спільному розумінню та повазі до ключових етичних принципів і понять, а також реалізації зазначених стандартів, включаючи: а) прозорість, доступність та пояснюваність; б) справедливість, у тому числі недискримінацію; в) людську відповідальність за рішення, включаючи відповідальність і наявність механізмів захисту; г) безпеку та захищеність; д) захист приватності та персональних даних; є) прагнути максимізувати позитивний вплив ШІ на функціонування демократичних інституцій і процесів, зокрема діяльності публічних органів»* [13].

Особливої уваги привертає Звіт ПАРЄ «Правосуддя за алгоритмом – роль штучного інтелекту в поліцейській діяльності та системах кримінального правосуддя» від 1 жовтня 2020 року № 15156, де зазначається, що до принципів, на яких повинно ґрунтуватися застосування систем ШІ в поліцейській діяльності та системах кримінального правосуддя відносяться «*прозорість, зокрема доступність і зрозумілість; справедливість і рівність, включно з недискримінацією; людська відповідальність за рішення, включаючи відповідальність і наявність засобів захисту; безпека і захищеність; приватність і захист даних»* [14].

1 грудня 2023 року Консультативна рада європейських суддів (КРЄС) оприлюднила Висновок КРЄС № 26 під назвою «Рухаючись вперед: Використання допоміжних технологій у судовій системі» (далі – Рішення КРЄС), де визначаються доцільність використання систем ШІ в діяльності судів і окреслюються такі напрями використання ШІ:

1) при ухваленні рішень: «*…використання експертних систем або систем на основі машинного навчання (асистивний ШІ) може допомогти в ухваленні судових рішень. Вони можуть бути здатні надати суддям оцінку по суті та/або прогнозовані результати провадження. Будучи здатними забезпечити суддям оцінку по суті, вони можуть бути засобом, який допоможе суддям оцінити свої висновки*» (пункт 23 статті ii);

2) плануванні розкладу та слухань: «*…асистивний ШІ може бути використаний для визначення оптимального використання судового та суддівського часу для розгляду кожної серії проваджень, за які вони відповідають. Це може включати надання типових процедурних розкладів або вказівок для кожної справи*» (пункт 38 статті ii);

3) сприяння врегулюванню: «…в*регулюванню, не в останню чергу шляхом переговорів, також можна сприяти за допомогою використання ШІ для прогнозування потенційних результатів судового розгляду. Це може бути включено до системи документообігу*» (пункт 20 статті ii);

4) ухвалення рішень: «*…використання експертних систем або систем на основі машинного навчання (асистивний ШІ) також може допомогти в ухваленні судових рішень. Вони можуть бути здатні надати суддям оцінку по суті та / або прогнозовані результати провадження. Будучи здатними забезпечити суддям оцінку по суті, вони можуть бути засобом, який допоможе суддям оцінити свої висновки»* (пункт 23 статті ii);

5) ефективне планування розкладу та слухань: «*…асистивний ШІ може бути використаний для визначення оптимального використання судового та суддівського часу для розгляду кожної серії проваджень, за які вони відповідають. Це може включати надання типових процедурних розкладів або вказівок для кожної справи*» (пункт 38 статті ii) [15].

Отже, в Рішенні КРЄС наголошується не лише на доцільності використання систем ШІ в діяльності суддів, а відзначається ефективність їх запровадження в діяльність судової адміністрації, для оптимізації документообігу, планування розкладу та слухань тощо.

Водночас, Рішення КРЄС наголошує на проблемах, які виникають в діяльності суддів у зв'язку з використанням ШІ:

1) проблема незалежності судової влади:

а) «*…розроблення стандартів, підказок або ШІ, заснованих на технології, може зменшити автономію судів в ухваленні рішень*» (пункт 56 статті ii);

б) «*…алгоритмічний дизайн може підірвати незалежність судової влади, якщо судова влада не має поінформованого та ефективного внеску та нагляду за ним. Особливо це може стосуватися випадків, коли державичлени доручають розроблення та реалізацію приватним компаніям, не в останню чергу тому, що контроль над ШІ, як правило, зосереджується в руках невеликої кількості компаній. Це дискретний і гострий випадок проєктного ризику. Там, де системи управління справами використовують ШІ для планування слухань, це може робитися у такий спосіб, що вносить упередженість у список судових засідань, яка підриває судовий контроль за цією функцією*» (пункт 58 статті ii);

в) «*…використання ШІ для сприяння управлінню справами або ухваленню судових рішень може бути недостатньо прозорим щодо того, яка та як інформація використовується такою технологією. Зменшення прозорості може перешкоджати пояснювальній та апеляційній відповідальності судових органів. Це може поставити*

під сумнів незалежність судової влади та легітимність судової влади як індивідуально, так й інституційно» (пункт 59 статті ii);

г) «*…використання інструментів обробки даних як заміни правового дослідження суддею та асистивного ШІ для допомоги суддям в ухваленні рішень може підірвати здатність кожного судді досліджувати та ухвалювати рішення. Використання прогностичного кодування може, наприклад, підірвати здатність судді визначати, що є, а що ні, релевантним доказом, і може негативно вплинути на його або її здатність оцінювати надійність доказів. Незважаючи на те, що такі інструменти призначені для сприяння ухваленню судових рішень, з часом вони можуть знизити кваліфікацію та досвід суддів» (*пункт 60 статті ii);

2) проблема справедливого судового розсуду:

в) «*…використання інструментів обробки даних, особливо якщо вони включають асистивний ШІ, може негативно вплинути на здатність судової влади забезпечити справедливий судовий розгляд для сторін. Інструменти обробки даних, такі як чат-боти, можуть, наприклад, давати неправдиві результати, приміром, вони можуть створювати фіктивне прецедентне право, що може призвести до судової помилки. Використання ШІ також може підірвати контроль судової системи за розподілом справ*» *(*пункт 63 статті ii).

В вищевказаному Рішенні визначаються принципи, на яких повинно базуватися застосування технологій (зокрема ШІ) в діяльності суддів, до яких віднесено: верховенство права, незалежність та неупередженість судової влади, судова автономія, судовий нагляд, доступність і якість, сумісність і безперервне вдосконалення, пілотування, недискримінаційний дизайн і функціонування, прозорість і зрозумілість, підзвітність, цілісність, безпека та захист даних, відкритість і конфіденційність, фінансування, навчання та експлуатаційна здатність [15].

13 червня 2024 року Європейська Рада ухвалила Закон ЄС про штучний інтелект («Акт про штучний інтелект») (Regulation (EU) 2024/1689) (далі – AI Act), який набуде чинності через 24 місяці. Він є першим комплексним правовим актом у світі, який встановлює загальноєвропейські правила щодо розробки, розповсюдження та використання систем ШІ. Застосування систем ШІ у різних сферах суспільства згідно положень AI Act можливо лише з урахуванням принципу ризик-орієнтованого підходу (системи ШІ класифікуються за рівнем ризику – від неприйнятного до мінімального), відповідно до якого встановлюється відповідний набір вимог [16].

Деякі системи ШІ, що становлять «неприйнятні» ризики, заборонені. До неприйнятних ризиків AI Act відносить когнітивне поведінкове маніпулювання людьми або окремими вразливими групами; соціальну оцінку (класифікацію людей на основі поведінки, соціальноекономічного статусу чи особистих характеристик); біометричну ідентифікацію та категоризацію людей. Широкий спектр «високоризикових» систем ШІ, які можуть мати негативний вплив на здоров'я, безпеку людей або їхні фундаментальні права, дозволений, але за умови дотримання низки вимог і зобов'язань для отримання доступу на ринок ЄС. На системи ШІ, що становлять «обмежені» ризики через свою непрозорість, поширюватимуться вимоги щодо інформації та прозорості, тоді як на системи ШІ, що становлять лише «мінімальний» ризик для людей, додаткові зобов'язання не поширюватимуться. AI Act також встановлює конкретні правила для систем ШІ загального призначення (GPAI) і закріплює більш жорсткі вимоги до систем GPAI з «можливостями високого впливу», які можуть становити системний ризик і мати значний вплив на внутрішній ринок [17].

Крім цього, норми AI Act передбачають, що кожна держава – член ЄС зобов'язана прийняти закони, які врегулюють відносини у сфері використання систем ШІ відповідно до вимог цього акту, а саме передбачать:

– створення національного компетентного органу (NCA), відповідального за нагляд за виконанням AI Act ((153) «*Держави-члени відіграють ключову роль у застосуванні та забезпеченні виконання цього Регламенту. У цьому контексті кожна держава-член повинна призначити щонайменше один орган з нотифікації та щонайменше один орган ринкового нагляду як національні компетентні органи для цілей нагляду за застосуванням і впровадженням цього Регламенту*»);

– реєстрування високоризикових систем ШІ, які використовуються в країні, в реєстрі ЄС, який ще буде створено ((*131) «З метою полегшення роботи Комісії та держав-членів у сфері ШІ, а також для підвищення прозорості перед громадськістю, постачальники систем ШІ високого ризику, окрім тих, що пов'язані з продуктами, які підпадають під чинне законодавство Союзу про гармонізацію, а також постачальники, які вважають, що система ШІ, включена до переліку випадків високого ризику в додатку до цього Регламенту, не є системою високого ризику на підставі винятку, повинні зареєструвати себе та інформацію про свою систему ШІ в базі даних ЄС, яку буде створено та якою керуватиме Комісія*»);

– ведення технічної документації, яка містить інформацію, необхідну для оцінки відповідності систем ШІ відповідним вимогам та сприяння нагляду після введення її в обіг ((71) «*Наявність зрозумілої інформації про те, як були розроблені системи ШІ високого ризику та як вони функціонують протягом усього життєвого циклу, має вирішальне значення для забезпечення відстежуваності таких систем, перевірки дотримання вимог цього Регламенту, а також для моніторингу їх роботи та нагляду після введення в обіг. Це потребує ведення записів і наявності технічної документації, яка містить інформацію, необхідну для оцінки відповідності системи ШІ відповідним вимогам та сприяє нагляду після введення в обіг. Така інформація повинна охоплювати загальні характеристики, можливості й обмеження системи, алгоритми, дані, процеси навчання, тестування і валідації, а також документацію щодо відповідної системи управління ризиками, оформлену у чіткій і зрозумілій формі. Технічна документація має підтримуватись в актуальному стані належним чином протягом усього життєвого циклу системи ШІ. Крім того, системи ШІ високого ризику повинні технічно дозволяти автоматичне фіксування подій за допомогою журналів протягом строку служби системи*»);

– створення національної інфраструктури для тестування та моніторингу «регуляторних пісочниць» (англ. AI regulatory sandboxes) ((*138) «*Щоб забезпечити правову основу, яка сприятиме інноваціям, буде стійкою до змін і захищеною від потрясінь, держави-члени повинні гарантувати, що їхні національні компетентні органи створять принаймні одну регуляторну пісочницю з ШІ на національному рівні для сприяння розробці та тестуванню інноваційних систем ШІ під суворим регуляторним контролем до їхнього виходу на ринок або введення в експлуатацію іншим чином*»);

– створення експертних органів, здатних здійснювати технічну оцінку систем ШІ, постринковий моніторинг, розслідування інцидентів ((*151) «*Для підтримки впровадження та забезпечення виконання цього Регламенту, зокрема щодо моніторингової діяльності Офісу ШІ щодо універсальних моделей ШІ, має бути створена наукова панель незалежних експертів. Незалежні експерти, які формуватимуть цю панель, мають відбиратися на основі актуальних наукових або технічних знань у сфері ШІ та виконувати свої завдання неупереджено, об'єктивно та з дотриманням конфіденційності інформації та даних, отриманих у процесі своєї роботи*»);

– забезпечення права на пояснення рішень, прийнятих ШІ (для високоризикових систем), механізму подання скарг на використання систем ШІ, включаючи захист викривачів, доступ до правового захисту у разі порушення основоположних прав ((*171*) «*Особи, на яких вплинули рішення користувача, засновані переважно на результатах певних систем ШІ високого ризику, що підпадають під дію цього Регламенту, і які мають юридичні наслідки або подібним чином істотно впливають на їхнє здоров'я, безпеку або основоположні права, повинні мати право отримати пояснення. Таке пояснення має бути чітким, зрозумілим і надавати основу для реалізації їхніх прав. Право на пояснення не повинно застосовуватись до використання систем ШІ, для яких передбачені винятки або обмеження згідно з правом Союзу або держав-членів, і має застосовуватись лише в тій мірі, в якій це право ще не передбачено правом Союзу*»;

– забезпечення нагляду за функціонуванням систем ШІ високого ризику ((73) «*Системи ШІ високого ризику повинні бути спроєктовані та розроблені таким чином, щоб фізичні особи могли здійснювати нагляд за їх функціонуванням, забезпечувати їх використання за призначенням та враховувати їхній вплив протягом життєвого циклу. Для цього постачальник має визначити відповідні заходи людського контролю до виведення системи на ринок або введення її в експлуатацію. Зокрема, за потреби, такі заходи повинні гарантувати, що система має вбудовані експлуатаційні обмеження, які вона не може самостійно обходити, реагує на оператора, а також що особи, відповідальні за нагляд, мають відповідні повноваження, підготовку й компетентність для виконання цієї ролі. Також важливо, за необхідності, забезпечити наявність у системі механізмів, які дозволяють особі, відповідальній за контроль, приймати обґрунтовані рішення щодо того, чи варто, коли і як втручатись у роботу системи для запобігання негативним наслідкам або ризикам, або зупиняти її у разі неправильної роботи*») тощо [16].

Системи ШІ, що використовуються в системі правосуддя, відповідно до вимог AI Act, відносяться до високоризикових. У статті 61 AI Act передбачається: *«…(61) Певні системи ШІ, призначені для здійснення правосуддя та демократичних процесів, мають класифікуватися як високоризикові, враховуючи їхній потенційно значний вплив на демократію, верховенство права, індивідуальні свободи, а також право на ефективний засіб правового захисту та справедливий суд. Зокрема, для зменшення ризиків упередженості, помилок і непрозорості доцільно кваліфікувати як високоризикові системи ШІ, що використовуються судовими органами або від їхнього імені для допомоги у дослідженні фактів і правових норм та застосуванні права до конкретних обставин справи. Системи ШІ, які використовуються органами альтернативного вирішення спорів з такими ж цілями, також мають вважатися високоризиковими, якщо рішення цих органів мають юридичні наслідки для сторін. Застосування ШІ може підтримувати суддів у прийнятті рішень або сприяти незалежності суду, але не повинно її замінювати: остаточне рішення повинно залишатися за людиною. Класифікація як високоризикових не повинна поширюватися на системи ШІ, призначені виключно для допоміжних адміністративних завдань, які не впливають на здійснення правосуддя у конкретних справах, таких як анонімізація або псевдонімізація судових рішень, документів чи даних, комунікація між персоналом, адміністративні процеси*» [16].

Відповідно до статті 6 Додатку III AI Act, до систем ШІ, що застосовуються для допомоги в ухваленні судових рішень, оцінки ризику, аналізу доказів, автоматизованої обробки процесуальних документів чи розподілу справ, що вважаються такими, які становлять високий ризик, відносять: системи, що підмінюють суддів у винесенні рішень; інструменти для аналізу юридичних документів та судової практики; системи прогнозування результатів справ; автоматизовані засоби призначення покарання чи ризик-аналізу повторного правопорушення. До таких інструментів встановлюються обов'язкові вимоги: оцінка відповідності перед введенням в експлуатацію; повідомлення користувачів, що вони взаємодіють із ШІ; обов'язкове збереження кінцевого рішення за людиною; кібербезпека; якість даних (навчальні набори даних повинні бути репрезентативними, без упереджень, і оброблятися з урахуванням вимог Загального регламенту про захист даних (Регламент (ЄС) 2016/679 Європейського парламенту і Ради від 27 квітня 2016 року) (англ. General Data Protection Regulation (GDPR)). Водночас, класифікація систем ШІ як систем з високим ступенем ризику не поширюється на системи ШІ, призначені для суто допоміжної адміністративної діяльності, яка не впливає на фактичне здійснення правосуддя в окремих справах, наприклад, для анонімізації або псевдонімізації судових рішень, документів або даних, комунікації між персоналом, виконання адміністративних завдань тощо [16].

Одним з основних зобов'язань є те, що держави-члени ЄС мають до 2 серпня 2025 року призначити національні компетентні органи для моніторингу застосування правил для систем на основі ШІ та здійснення нагляду за ринком [16].

З метою полегшення переходу до нової нормативної бази, Європейська Комісія видала Пакт про штучний інтелект, який являє собою заклик до добровільного майбутнього впровадження вимог AI Act і запрошує розробників штучного інтелекту з Європи і за її межами завчасно виконати основні зобов'язання AI Act [18].

5 вересня 2024 року у Вільнюсі була відкрита для підписання Рамкова конвенція Ради Європи про штучний інтелект, права людини, демократію та верховенство права (англ. Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law, скор. Council of Europe Treaty Series (CETS № 225)) – міжнародний юридично зобов'язуючий договір, спрямований на забезпечення того, щоб використання систем штучного інтелекту повністю відповідало правам людини, демократії та верховенству права [19].

В Україні застосування систем ШІ в судовій системі знаходиться у фазі активного розгляду. У розділі «Шляхи і способи розв'язання проблеми у ключових сферах державної політики» Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 року № 1556-р передбачається, що до пріоритетних сфер, в яких реалізуються завдання державної політики розвитку галузі штучного інтелекту, відноситься правосуддя. Серед завдань, які визначаються як пріоритетні в цій сфері, вказується винесення судових рішень у справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) на основі результатів аналізу, здійсненого з використанням технологій штучного інтелекту, стану дотримання законодавства та судової практики [20].

Для досягнення мети Концепції у зазначеній сфері передбачено забезпечення виконання таких завдань: «*1) подальший розвиток вже існуючих технологій у сфері правосуддя (Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, Електронний суд, Єдиний реєстр досудових розслідувань тощо); 2) впровадження консультативних програм на основі штучного інтелекту, які відкриють доступ до юридичної консультації широким верствам населення; 3) попередження суспільно небезпечних явищ шляхом аналізу наявних даних за допомогою штучного інтелекту; 4) визначення необхідних заходів ресоціалізації засуджених шляхом проведення аналізу наявних даних за допомогою технологій штучного інтелекту; 5) винесення судових рішень у справах незначної складності (за*

взаємною згодою сторін) на основі результатів аналізу, здійсненого з використанням технологій штучного інтелекту, стану дотримання законодавства та судової практики» [20].

Проте на сучасному етапі в Україні відсутнє законодавство, яке б врегульовувало застосування систем ШІ як в цілому, так і в судовій системі. Лише в Кодексі суддівської етики (стаття 16) зазначається, що «*…використання суддею технологій штучного інтелекту є допустимим, якщо це: не впливає на незалежність та неупередженість судді; не стосується оцінки доказів; не стосується процесу ухвалення рішень; не порушує вимог законодавства»* [21].

Крім цього, можна вважати, що Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17 лютого 2022 року № 2073-IX допускає можливість використання ШІ: у частині 2 статті 69 цього нормативного акту передбачається: «*якщо рішення у справі може бути прийнято на підставі електронних документів у машинозчитувальному форматі та/або даних національних електронних інформаційних ресурсів, адміністративний акт може бути прийнято в автоматичному режимі у випадках, передбачених законом*», що означає, що законодавець визнає можливість автоматизованого (в тому числі – за участі ШІ) ухвалення рішень [22].

Окремі аспекти використання ШІ активно обговорюються у судовій та науковій площині. Г. Авдєєва [23], Н. Блажівська [24], Я. Берназюк [25], М. Васеленко, В. Слатвінська [26], В. Городовенко [27], С. Козьяків [28], Н. Шишка [29], М. Демура [30], В. Крат [31], Д. Бєлов, М. Бєлова [32], Ю. Кривицький [33], І. Скляренко [34], О. Плахотнік [35], О. Петрів [36] активно досліджують питання застосування систем ШІ в судовій діяльності та сфері правосуддя. Аналіз їх праць дозволяє констатувати, що для створення умов для розробки та використання надійного ШІ в Україні, у тому числі в судовій системі й середовищі правосуддя, необхідно: забезпечити, щоб системи ШІ були безпечними і відповідали європейським стандартам; забезпечити правову визначеність для сприяння інвестиціям та інноваціям у сфері ШІ; вдосконалити чинне законодавство України і розробити нове законодавство про основні права та вимоги безпеки, що застосовуються до систем ШІ, зокрема у судовій системі й середовищі правосуддя; вдосконалити чинне процесуальне законодавство України з метою безпечного і ефективного впровадження та використання судами інформаційних технологій і систем ШІ [16].

Підсумовуючи зазначене, можемо дійти наступних висновків:

– в науковій площині на сучасному етапі панує позиція доцільності запровадження систем ШІ в діяльність судів, на рівні, який би забезпечив підтримку судового процесу, виконання рутинних завдань, аналіз справ, прецедентів та іншої інформації, прогнозування результатів тощо, тобто формування моделі взаємодії судді з ШІ як «інтелектуального асистування» (англ. intelligent legal assistance);

– деякі країни, що визначили напрям впровадження систем ШІ в діяльність судів на інституційному рівні (Бразилія, Китай), розробили (або розробляють) правове та організаційне забезпечення такого впровадження, працюють над формуванням спеціальних систем (інструментів, платформ), які використовують алгоритми AI, в діяльності судової системи. Проте більшість країн ще не створили підстав для застосування ШІ у діяльності судів, хоча і забезпечили умови для функціонування інформаційного суспільства, електронного урядування та працюють над запровадженням цифрових та інформаційно-комунікативних технологій в діяльність судів. В таких країнах судді спроможні самостійно вирішувати, чи використовувати загальнодоступні системи ШІ (ChatGPT, DOMSIM, Mimer, Lex Inquisitio, Lexis Nexis, ChatDOM тощо) в своїй діяльності, в конкретній справі, визначати, чи довіряти результатам роботи AI-алгоритмів та нести повну відповідальність за прийняте рішення;

– застосування систем ШІ в діяльності судів вимагало створення регулювання (правового чи саморегулювання), яке б ґрунтувалося на етичних принципах. На сучасному етапі в ЄС розроблено ряд документів, де визначаються принципи, яких повинні дотримуватися як судді, що використовують в своїй діяльності загальнодоступні системи ШІ, так і суди як публічні органи, при застосуванні систем ШІ у власній діяльності, та ризики, з якими вони можуть стикнутися при такому застосуванні ШІ;

– AI Acty є першим правовим актом у світі, який встановлює загальноєвропейські правила щодо розробки, розповсюдження та використання систем ШІ. Його вимоги передбачають, що кожна держава – член ЄС зобов'язана прийняти закони, які врегулюють відносини у сфері використання систем ШІ відповідно до вимог цього акту, а саме передбачать створення національного компетентного органу (NCA), відповідального за нагляд за виконанням AI Act; реєстрування високоризикових систем ШІ, які використовуються в країні, в реєстрі ЄС, який ще буде створено; ведення технічної документації, яка містить інформацію, необхідну для оцінки відповідності систем ШІ відповідним вимогам та сприяння нагляду після введення її в обіг; створення національної інфраструктури для тестування та моніторингу «регуляторних пісочниць»; створення експертних органів, здатних здійснювати технічну оцінку систем ШІ, постринковий моніторинг, розслідування інцидентів; забезпечення права на пояснення рішень, прийнятих ШІ (для високоризикових систем), механізм подання скарг на використання ШІ, включаючи захист викривачів, доступ до правового захисту у разі порушення основоположних прав; забезпечення нагляду за функціонуванням систем ШІ високого ризику;

– враховуючи євроінтеграційні прагнення, в Україні на підставі правової бази ЄС щодо використання систем ШІ необхідно створити національну правову базу для регулювання використання систем ШІ в діяльності публічних органів, зокрема судів, шляхом поетапної їх інтеграції;

– використання систем ШІ і діяльності судів в Україні доцільно за моделлю «інтелектуального асистування» за двома напрямами – в діяльності суддів (при ухваленні рішень, для написання текстів, використання генеративного ШІ для написання частин судових рішень, які вважаються повторюваними, для правових досліджень, узагальнення документів, розшифровки свідчень або для виконання щоденних завдань, таких як управління електронною поштою, для пошуку, перевірок орфографії в текстових редакторах або для перекладу, для аналітичної підтримки, для аналізу судової практики, пошуку прецедентів, прогнозу рішень, підготовки аргументації, ведення електронних протоколів, оцінки ризиків у кримінальних провадженнях) та допоміжній адміністративній діяльності (для відстеження процесуальних строків, в електронних системах розподілу справ, при плануванні розкладу та слухань, для організації документообігу), що сприятиме забезпеченню швидкості та зручності судового процесу;

– при створенні технічної інфраструктури впровадження систем ШІ в діяльність судів в Україні необхідно забезпечити створення реєстру таких систем, що використовуються судами, тестування ШІ у «регуляторних пісочницях», створення системи кіберзахисту, ведення технічної документації, доступної для перевірки та аудиту;

– при використанні систем ШІ в діяльності судів судді повинні дотримуватись етичних принципів та враховувати ризики, які визначені в документах ЄС та Етичному кодексу суддів України, для чого доцільно проводити з суддями тренінги з використання систем ШІ, розробити методичні рекомендації щодо застосування ШІ в судовій практиці;

– проводити початкову та періодичну оцінку ризику впливу систем ШІ на права людини, зокрема щодо конфіденційності, ризиків упередження/дискримінації та наслідків для особи;

– створити ефективні, незалежні механізми контролю впровадження та функціонування систем ШІ, зокрема в судовій системі та моніторингу їх використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Volokh E. Chief Justice Robots. *UCLA School of Law, Public Law Research* 2019. №. 19-22. URL: SSRN. https://ssrn.com/abstract=3354192
2. Сасскінд Р. Online Courts and the Future of Justice. *Oxford University Press*, 2019. 368 с.
3. Сартор Дж. Legal reasoning: A cognitive approach to the law. *Дордрехт: Springer*, 2005. 844 с.
4. Heaven W. D. Can AI be a fair judge in court? Estonia thinks so. *WIRED*. 2019. 25 березня. URL: https://www.wired.com/story/can-ai-be-fair-judge-court-estonia-thinks-so/
5. Can AI Be a Fair Judge in Court? Estonia Thinks So. URL: https://www.wired.com/story/can-ai-be-fair-judge-court-estonia-thinks-so/
6. Estonia does not develop AI Judge. URL: https://www.justdigi.ee/en/news/estonia-does-not-develop-ai-judge#:~:text=As%20there%20have%20been%20a,ambition%20in%20Estonian%20public%20sector
7. Sinapses: Justiça Eleitoral do Piauí vai implantar solução de inteligência artificial. URL: https://www.cnj.jus.br/sinapses-justica-eleitoral-do-piaui-vai-implantar-solucao-de-inteligencia-artificial/
8. Conselho Nacional de Justicia. Resolução n. 332, de 21 de agosto de 2020. Diário da Justiça do Conselho Nacional de Justiça, Brasília, DF, n. 274, p. 4–8, 25 серпня 2020. URL: https://atos.cnj.jus.br/atos/detalhar/3429
9. Chinese courts must implement AI system by 2025. URL: https://english.court.gov.cn/2022-12/12/c_838810.htm#:~:text=Chinese%20courts%20are%20required%20to,legal%20services%20and%20uphold%20justice
10. Opinions on Regulating and Strengthening the Applications of Artificial Intelligence in the Judicial Fields. December 9, 2022. URL: https://www.chinajusticeobserver.com/law/x/the-supreme-people-s-court-the-opinions-on-regulating-and-strengthening-the-applications-of-artificial-intelligence-in-the-judicial-field-20221208?utm_source=chatgpt.com#google_vignette
11. Загальний звіт Першої дослідницької комісії Міжнародної асоціації суддів («IAJ») – 2024 «Вплив штучного інтелекту на судову систему». URL: https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/zagalnyy_zvit_pershoyi_doslidnyckoyi_komisiyi_mizhnarodnoyi_asociaciyi_suddiv_iaj_-_2024_vplyv_shtuchnogo_intelektu_na_sudovu_systemu.pdf
12. European Commission for the Efficiency of Justice (2019). European Ethical Charter on the use of AI in the judicial systems and their environment. Adopted at the 31st plenary meetingof the CEPEJ (Strasbourg, 3-4 December 2018). URL: https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c
13. Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 2341 (2020) «Про необхідність демократичного управління штучним інтелектом». URL: https://pace.coe.int/files/28803/html
14. Justice by algorithm – the role of artificial intelligence in policing and criminal justice systems. Report /Doc. 15156/ 01 October 2020. URL: https://pace.coe.int/en/files/28723/html
15. Висновок Консультативної ради європейських суддів (КРЄС) «Рухаючись вперед: Використання допоміжних технологій у судовій системі» № 26 від 1 грудня 2023 року URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/vysnovok_kryes_no_26_neoficiynyy_pereklad.pdf
16. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng
17. Парламентське дослідження щодо законодавчих тенденцій впровадження інструментів штучного інтелекту у сфері правосуддя в Європейському Союзі. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33379.pdf 18. AI Pact. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/ai-pact
18. Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law (CETS № 225). 5 September 2024. URL: https://rm.coe.int/1680afae3c
19. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 року № 1556-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-s21220
20. Кодекс суддівської етики від 22.02.2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ n0001415-13#n4
21. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text
22. Авдєєва Г. К. Проблеми використання систем штучного інтеолекту у правозастосовній діяльності. *Вісник* ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. 2023. Вип. 2 (102). С. 63-79. URL: https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/105/98
23. Блажівська Наталія. Цифрова трансформація судочинства: міжнародний досвід та висновки для України URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Cifrova_transforma cia.pdf https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/konferencii/2023_07_03_konferentsiia_6_07_2023
24. Берназюк Я. Штучний інтелект та правосуддя: механізми забезпечення прозорості та підзвітність. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/115_AI_transparency_accountability_bernaziuk.pdf;
25. Василенко М.Д., Слатвінська В.М. Штучний інтелект в судовій практиці: особливості та його можливості URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/4_2022/39.pdf
26. Городовенко Віктор. Штучний інтелект і технології можуть значно допомогти у роботі суддям, але не замінити їх, — Висновок КРЄС (28 грудня 2023 р.) URL: https://ccu.gov.ua/novyna/syug-shtuchnyy-intelekt-i-tehnologiyi-mozhut-znachnodopomogty-u-roboti-suddyam-ale-n
27. Козьяков Сергій. Якою має бути державна політика підтримки розвитку та стримування небезпеки штучного інтелекту. URL: https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/jakoju-maje-buti-derzhavna-politika-pidtrimki-rozvitku-ta-strimuvannjanebezpeki-shtuchnoho-intelektu.html
28. Шишка Н. Штучний інтелект в українському правосудді: правові передумови запровадження. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/37.pdf
29. Демура М. Перспективи застосування штучного інтелекту у галузі кримінального судочинства. URL: http://lsej.org.ua/5_2022/133.pdf
30. Крат В. Штучний інтелект і судочинство. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/Prezent_Shtychn_intel_Sydoch.pdf
31. Д. Бєлов, М. Бєлова. Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/52.pdf
32. Кривицький Ю. Штучний інтелект як інструмент правової реформи: потенціал, тенденції та перспективи. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4457d963-8411-4aec-b0c7-48489527e68e/content
33. Скляренко І. В. Сучасні перспективи заміни суддів у цивільному судочинстві на технологію штучного інтелекту. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 2. С. 153–156. URL: http://lsej.org.ua/2_2024/38.pdf
34. Плахотнік О. Практичне застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2019_PLAKHOTNIK.pdf
35. Петрів О. Роль штучного інтелекту в модернізації судової системи: інструменти для суддів. Центр демократії та верховенства права. 2024. URL: https://cedem.org.ua/consultations/ shtuchnyi-intelekt-sud

УДК 347.736
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/24

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ІНСТИТУТУ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ В УКРАЇНІ

CONCEPT, FEATURES AND PURPOSE OF THE INSTITUTE OF INDIVIDUAL INSOLVENCY IN UKRAINE

Тимошенко О.А., к.ю.н., доцент,
професор кафедри права
Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

Сольський В.С., аспірант кафедри права
Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

У статті досліджено актуальну проблему становлення та функціонування інституту банкрутства фізичної особи в Україні, що повноцінно запрацював із прийняттям Кодексу України з процедур банкрутства (КУзПБ) у 2019 році.

Методологічну основу дослідження склав комплексний аналіз наукових доктрин вітчизняних вчених, порівняльно-правовий аналіз норм чинного законодавства та релевантної судової практики Верховного Суду України.

У ході дослідження виявлено суттєві термінологічні розбіжності, як у науковій літературі, так і в чинному законодавстві щодо співвідношення понять «неплатоспроможність», «неспроможність» і «банкрутство». Встановлено, що неплатоспроможність є економіко-правовим станом, який може передувати банкрутству – судовій процедурі з відповідними правовими наслідками. Проаналізовано підстави для відкриття провадження у справі про неплатоспроможність, визначені у ст. 115 КУзПБ, та наголошено на ключовій ролі судової практики у тлумаченні їх невичерпного переліку та концепції «загрози неплатоспроможності», що підтверджує проборжникову спрямованість інституту. Виявлено також термінологічні неточності в структурі самого Кодексу, що створюють правову невизначеність. На основі проведеного аналізу запропоновано авторське визначення банкрутства фізичної особи як процедури врегулювання боргів такої особи через ліквідацію її майнових активів після офіційного визнання її банкрутом. Аргументовано, що головне призначення інституту полягає не в покаранні боржника, а у створенні правового механізму для збалансування інтересів боржника та кредиторів. Через аналіз рішень Верховного Суду України визначено ключові цілі інституту: реструктуризація боргових зобов'язань, зняття з добросовісного боржника тягаря надмірних боргів та забезпечення справедливого задоволення вимог кредиторів.

Зроблено висновок, що інститут банкрутства фізичної особи є системою норм, спрямованою на відновлення платоспроможності або цивілізоване врегулювання боргів, сприяючи економічному відновленню боржника та стабільності суспільних відносин. Підкреслено вирішальну роль судової практики у заповненні законодавчих прогалин та формуванні єдиних підходів до правозастосування.

Ключові слова: банкрутство фізичної особи, інститут банкрутства, процедура банкрутства фізичної особи, ознаки банкрутства, призначення банкрутства, неплатоспроможність, боржник, кредитор.

The article examines the current issue of the formation and functioning of the institution of individual bankruptcy in Ukraine, which became fully operational with the adoption of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures in 2019.

The methodological basis of the study is a comprehensive analysis of the scientific doctrines of domestic scholars, a comparative legal analysis of the provisions of current legislation, and relevant case law of the Supreme Court of Ukraine.

In the course of the research, significant terminological discrepancies were identified both in the scientific literature and in current legislation regarding the correlation among the terms "insolvency", "inability to pay" and "bankruptcy". It was established that insolvency is an economic and legal condition that may precede bankruptcy – a court procedure with corresponding legal consequences. The grounds for initiating insolvency proceedings, as defined in Article 115 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, were analyzed, with emphasis placed on the crucial role of judicial practice in interpreting their non-exhaustive list and the concept of a "threat of insolvency", which confirms the debtor-oriented nature of that legal institution. Terminological inconsistencies within the structure of the Code itself were also identified, creating legal uncertainty.

Based on the conducted analysis, the authors propose an original definition of individual bankruptcy as a debt settlement procedure for an individual through the liquidation of their assets following their official recognition as bankrupt.

The authors conclude that the institution of individual bankruptcy (insolvency) should be understood as a system of legal norms regulating procedures aimed at restoring a debtor's solvency or declaring them bankrupt, with the aim of protecting the rights of creditors and the debtor. It is argued that the main purpose of the institution of individual insolvency lies not in punishing the debtor, but in ensuring the rights of creditors and creating a mechanism for the debtor's financial recovery. Additionally, the decisive role of judicial practice in filling legislative gaps and forming unified approaches to law enforcement is highlighted.

Key words: individual bankruptcy, bankruptcy institute, individual bankruptcy procedure, features of bankruptcy, purpose of bankruptcy, insolvency, debtor, creditor.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена відсутністю єдиного чіткого підходу до визначення поняття банкрутства (неплатоспроможності) фізичної особи та його ознак, що призводить до неоднозначності у правозастосуванні, суперечливості судової практики та різного трактування цього явища суб'єктами правовідносин.

На сьогодні банкрутство та неплатоспроможність виступають ключовими термінами у сфері фінансового регулювання, які визначають стан суб'єкта господарювання або фізичної особи, що не здатні виконувати свої грошові зобов'язання. Вони відображають не лише індивідуальні проблеми, а й ширші виклики для економіки загалом.

В Україні інститут банкрутства фізичних осіб остаточно запрацював лише з прийняттям у 2019 році Кодексу України з процедур банкрутства, тому його практичне застосування ще формується, а законодавство потребує вдосконалення.

В той же час, відсутність єдиного чіткого підходу до визначення поняття банкрутства (неплатоспроможності) фізичної особи та його ознак призводить до неоднозначності у правозастосуванні, суперечливості судової практики та різного трактування цього явища суб'єктами правовідносин. Це й визначає актуальність теми даного дослідження.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідженню поняття та характерних ознак неплатоспроможності фізичної особи присвячені праці багатьох відомих вітчизняних вчених, серед яких О. М. Бірюков, О. М. Борейко, І. В. Булижин, І. А. Бутирська, В. В. Капустін, Р. Б. Поляков, В. В. Радзивілюк, І. Є. Рибка, Л. В. Хомко,

А. В. Яновицька та інші. Проте, серед них відсутній єдиний підхід до визначення таких термінів як «неплатоспроможність», «неспроможність» і «банкрутство» та їх характерних ознак. А це, у свою чергу, породжує дискусії стосовно самого призначення інституту банкрутства фізичної особи в Україні.

Мета статті полягає в порівнянні різних підходів до визначення поняття банкрутства (неплатоспроможності) фізичної особи, проаналізувати притаманні йому характерні ознаки та на основі цього визначити призначення інституту банкрутства (неплатоспроможності) фізичної особи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Поняття банкрутства є характерним для сучасних ринкових відносин. Воно відображає неспроможність фізичної особи або підприємства (установи, організації) виконати зобов'язання перед кредиторами, зокрема щодо оплати товарів, робіт і послуг, а також здійснити обов'язкові платежі до бюджету та позабюджетних фондів.

Сам термін «банкрутство» своїм корінням сягає середньовічних міст Італії, де в той час активно розвивалися фінансові відносини, і походить від латинського виразу «bankus ruptus», що українською означає «зламана лава», яку використовували торговці або обмінники валют. Вважається, що клієнти, які ставали банкрутами, перевертали або ламали свої лави на знак протесту [3, с. 55].

Сьогодні законодавці різних країн світу одночасно застосовують поняття банкрутства та неплатоспроможності. В англійській та французькій правових системах неплатоспроможність визначається як нестача у боржника швидколіквідних активів, тобто тих, які можна швидко перетворити на гроші. У Німеччині ж, крім критерію неплатоспроможності, використовується також поняття «надлишкова заборгованість» (неоплатність), що є додатковою підставою для провадження у справі про банкрутство та слугує для вибору конкретної процедури – ліквідаційної або реабілітаційної [19, с. 32].

Згідно з Українською загальною енциклопедією 1930-х років, банкрутство в Україні розумілося як неспроможність особи розрахуватися з боргами через їх перевищення над наявним майном. Для врегулювання таких випадків передбачалася спеціальна державна процедура під наглядом суду, відома як «конкурс». У її рамках здійснювалися виплати кредиторам банкрута відповідно до встановлених норм, а сам боржник позбавлявся права розпорядження своїми активами [18, с. 238].

В Україні термін «конкурсне право» як окрема правова категорія з'явився на початку 2000-х років. За словами О. Бірюкова, ця назва відображає змагальну природу відповідних юридичних процедур. Він визначає «конкурсне право» як систему правових норм, спрямованих на врегулювання проблем заборгованості приватних осіб. Це здійснюється через процедуру реорганізації діяльності неплатоспроможної особи з метою відновлення її платоспроможності або через процедуру ліквідації майна боржника після офіційного визнання його банкрутом [1, с. 21].

Слід мати на увазі, що діюче законодавство України на сьогодні не містить понять «конкурс» або «конкурсний процес». Таким чином, ці терміни використовуються переважно в наукових дослідженнях.

О. М. Борейко звертає увагу на факт практичного вживання термінів «неспроможність» і «банкрутство» для опису одного й того ж юридичного феномену. Зазначена термінологічна заміна зумовлена впливом законодавства та судової практики англомовних юрисдикцій, де ці поняття є омонімами. На сьогодні питання про семантичну ідентичність категорій «неспроможність» і «банкрутство» залишається дискусійним. Попри законодавче трактування їх як синонімів, дослідниця вважає подібний підхід до їхнього вживання не цілком обґрунтованим [2, с. 11].

У працях вітчизняних науковців присутні різні підходи до таких понять, як «неплатоспроможність», «неспроможність» і «банкрутство». У межах обраної тематики визначення ознак неплатоспроможності є одним із перших кроків, що дозволяє відмежувати це поняття від суміжних термінів.

В. В. Капустін виділяє три основні підходи до визначення поняття «неспроможність»:

1. Неспроможність – це неможливість боржника повністю виконати свої грошові зобов'язання перед кредиторами та здійснити обов'язкові платежі. Вона може бути заявлена самим боржником або визнана арбітражним судом, що веде до застосування процедури зовнішнього управління з метою відновлення платоспроможності. Банкрутство ж у цьому контексті розглядається як стан, що спричиняє конкурсне провадження для пропорційного задоволення вимог кредиторів у межах наявних активів боржника.

2. Терміни «банкрутство» та «неспроможність» є взаємозамінними та використовуються як синоніми.

3) Банкрутство трактується як виключно кримінально-правове явище, яке значною мірою зумовлене цивільно-правовою неспроможністю [5, с. 167].

О. М. Борейко зазначає, що поняття «неспроможність» має цивільно-правовий характер і означає засвідчену судом абсолютну неплатоспроможність боржника. Натомість «банкрутство» визначається як неспроможність боржника відновити платоспроможність та виконати судово визнані вимоги кредиторів, що веде до застосування ліквідаційної процедури. Таким чином, критерій неплатоспроможності є ключовим фактором при визначенні процедури банкрутства, яка застосовується до боржника у межах розгляду відповідної справи [2, с. 11].

Р. Б. Поляков проводить диференціацію відносин банкрутства залежно від виду боржника, характеру, призначення, змісту майнового елемента та сфери дії, на основі чого виділяє такі їх ознаки:

1. Ці відносини виникають з моменту відкриття справи про банкрутство та закінчуються її закриттям.

2. В основі цих відносин лежить неплатоспроможність (зупинення поточних платежів) або її загроза.

3. Ці відносини носять публічний характер.

4. Має місце єдиний спільний боржник (у нашому випадку це фізична особа).

5. З іншого боку, у відносинах бере участь необмежена кількість кредиторів, усіх яких об'єднує спільний правовий зв'язок із боржником у вигляді грошових вимог або претензій до боржника.

6. У випадках, передбачених законом, у відносинах банкрутства беруть участь й інші процесуальні фігури (арбітражний керуючий, сторона спору у відокремленому провадженні тощо).

7. Відносини банкрутства стосуються всього майна боржника (права, обов'язки, законні інтереси), зокрема питань його поповнення, обліку, контролю, збереження та реалізації.

8. Ці відносини спрямовані на спільне (конкурсне) погашення (задоволення, врегулювання) грошових вимог усіх кредиторів.

9. При правовому регулюванні відносин банкрутства має місце переплетення (інтерференція) матеріальних та процесуальних норм, а застосування комплексу процесуальних і матеріальних норм права інших галузей здійснюється через призму особливостей відносин банкрутства.

10. Дія цих відносин обмежена простором України і лише за певних умов можливе їх функціонування на території іншої держави [8, с. 73].

Далі, завдяки виділеним ознакам, Р. Б. Поляков формулює наступне поняття відносин банкрутства: це відносини, безпосередньо пов'язані зі справою про банкрутство; які носять публічний характер; суб'єктами яких виступа-

ють одноосібно єдиний неплатоспроможний боржник (у нашому випадку це фізична особа) та необмежене коло кредиторів, які мають спільний правовий зв'язок у вигляді грошових вимог до боржника, а у випадках, передбачених законом, також інші процесуальні фігури; які стосуються всього майна боржника та спрямовані на спільне (конкурсне) погашення цих вимог, що мають, як правило, обмежену простором України сферу дії та регулюються комплексом матеріальних і процесуальних норм [8, с. 73].

І. Є. Рибка виділяла три специфічні ознаки, які характеризують неплатоспроможність фізичної особи у цивільному праві відповідно до чинної на той момент редакції Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»:

1. Характер грошових зобов'язань фізичної особи – нездатність виконати грошові зобов'язання перед кредиторами, що виникли внаслідок ведення підприємницької діяльності, а також неспроможність здійснити обов'язкові платежі, за винятком зобов'язань, пов'язаних з заподіянням шкоди здоров'ю або життю громадян, вимогами щодо аліментів і інших особистих вимог.

2. Розмір грошових вимог кредиторів до фізичної особи – сукупно становлять не менше трьохсот розмірів мінімальних заробітних плат.

3. Строк несплати зобов'язань – нездатність виконати вимоги кредиторів з моменту настання встановленого терміну для виконання зобов'язань до ухвалення господарським судом рішення про визнання фізичної особи банкрутом та відкриття процедури ліквідації [16, с. 63].

Варто відзначити, що на даний час Кодекс України з процедур банкрутства (КУзПБ) не містить вимог про мінімальний розмір грошових вимог кредиторів до фізичної особи.

Неплатоспроможність фізичної особи може бути викликана різноманітними обставинами, що поділяються на зовнішні (економічна криза, інфляція) та внутрішні (неправильне управління фінансами, невдалі інвестиції, надмірне кредитування, втрата роботи, хвороба тощо). Як сам боржник, так і держава, фінансові установи та інші кредитори зацікавлені у відновленні його платоспроможності для повернення до активної економічної діяльності, включаючи сплату податків. Однак слід підкреслити, що процедура відновлення платоспроможності фізичних осіб розрахована на підтримку добросовісних боржників, які об'єктивно не мають можливості виконати свої фінансові зобов'язання та перебувають у критичному фінансовому стані [7, с. 25].

Зважаючи на це, ключовим етапом є встановлення ознак, які свідчать про наявність у фізичної особи стану неплатоспроможності та її об'єктивної нездатності задовольнити вимоги кредиторів. Аналізуючи це питання важливо також враховувати відповідну нормативно-правову базу.

Відповідно до статті 1 КУзПБ, термін «неплатоспроможність» трактується як неспроможність боржника виконати після настання встановленого строку грошові зобов'язання перед кредиторами не інакше, як через застосування процедур, передбачених цим Кодексом [6].

Водночас поняття «банкрутство» у тій же ст. 1 КУзПБ означає визнану господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації та реструктуризації і погасити встановлені у порядку, визначеному цим Кодексом, грошові вимоги кредиторів інакше, ніж через застосування ліквідаційної процедури або процедури погашення боргів боржника [6].

У випадку з фізичними особами поняття банкрутства часто пов'язують із можливістю списання непогашених боргів після завершення відповідної процедури. Іншими словами, фізична особа може бути звільнена від своїх фінансових зобов'язань. Проте для юридичних осіб така опція є неможливою. Якщо компанія не здатна задовольнити вимоги кредиторів, застосовується процедура ліквідації, що призводить до припинення її діяльності як юридичної особи.

Окремого визначення банкрутства фізичної особи КУзПБ не містить. Однак, базуючись на його основних положеннях, пропоную надати наступне визначення терміну банкрутства фізичної особи – це процедура врегулювання боргів такої фізичної особи через ліквідацію її майнових активів після офіційного визнання її банкрутом.

У Книзі п'ятій КУзПБ, яка іменована «Відновлення платоспроможності фізичної особи», розглядаються питання банкрутства фізичних осіб. Однак одразу помітні неточності в термінології, на які вдало звертає увагу І. А. Бутирська. По-перше, на відміну від попереднього Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», назва нового Кодексу не повністю відображає його зміст. У назві КУзПБ йдеться лише про «процедури банкрутства», без згадки про відновлення платоспроможності боржника [4, с. 90].

Можна припустити, що відновлювальні процедури є частиною процесу банкрутства, однак Кодекс не містить чіткого визначення поняття «процедури банкрутства» і майже не використовує цей термін. Натомість у статті 6 КУзПБ йдеться про «судові процедури, які застосовуються щодо боржника». Стаття 9, яка має назву «Оскарження судових рішень у процедурі банкрутства», не містить ані визначення цього поняття, ані пояснення його змісту. Водночас у статті 33 КУзПБ з'являється інший термін – «процедури відновлення платоспроможності», що використовується, наприклад, у пункті 9 частини 1: «Саморегулівна організація арбітражних керуючих: здійснює інформування суспільства про практику та проблемні питання у процедурах відновлення платоспроможності» [6].

По-друге, аналогічна проблема простежується й у назві Книги п'ятої КУзПБ. Вона містить згадку лише про відновлення платоспроможності фізичної особи, але не враховує аспект визнання її банкрутом. Було б логічніше і термінологічно коректніше назвати цю Книгу за аналогією з попереднім Законом про банкрутство – «Відновлення платоспроможності фізичної особи або визнання її банкрутом». Така назва точніше відображала б її зміст. Книга п'ята встановлює спеціальне правове регулювання процедур банкрутства щодо фізичних осіб. У випадках, коли певні питання не врегульовані цією частиною Кодексу, слід звертатися до загальних положень КУзПБ. Однак виникає питання: що робити, якщо деякі аспекти не врегульовані Книгою п'ятою повністю? Чи можна застосовувати аналогію закону або використовувати норми інших частин КУзПБ? Чіткої відповіді немає. Через відносно невелику кількість судових справ щодо відновлення платоспроможності фізичних осіб у господарських судах наразі відсутній єдиний підхід до вирішення багатьох спірних питань. Це створює труднощі як для судової практики, так і для боржників та кредиторів, які стикаються з процедурою банкрутства фізичної особи [4, с. 90].

Різноманітні погляди на термінологію інституту банкрутства призводять до того, що дослідники виділяють різні його характерні риси. Однак, незважаючи на це, в літературі існують ознаки, які дозволяють чітко розмежувати поняття неплатоспроможності, банкрутства та конкурсного процесу.

До ознак неплатоспроможності відносять природу фінансових зобов'язань, початковий розмір грошових претензій, незаперечний характер вимог, період невиконання платіжних зобов'язань та факт ініціювання виконавчого провадження [15, с. 17].

Характерними ознаками банкрутства є наступні:

1. Застосування інституту банкрутства обмежується сферою здійснення господарської діяльності, зокрема підприємництва.

2. Компетенція щодо встановлення факту банкрутства належить виключно господарським судам України.

3. Зміст банкрутства – неспроможність суб'єкта господарювання в повному обсязі виконати свої грошові зобов'язання (неплатоспроможність), що зумовлена перевищенням суми боргових зобов'язань боржника над вартістю його активів (критерій абсолютної неплатоспроможності).

4. Неплатоспроможність повинна мати перманентний характер, тобто не підлягати відновленню навіть після вжиття господарським судом усіх передбачених законодавством заходів [17, с. 160].

Однак більш сучасний підхід до ідентифікації ознак базується на концепції конкурсного права. Тому основними характеристиками правовідносин, спрямованих на врегулювання проблем заборгованості, є такі:

1. Об'єктом правового регулювання відповідними нормативно-правовими актами виступає стійка неплатоспроможність.

2. Передбачені законодавством процедури поширюються на кредиторів, чиї зобов'язання виникли до ініціювання судового провадження або початку процедури позасудового врегулювання заборгованості.

3. Ключовою юридичною подією в судовому процесі є констатація факту банкрутства особи [1, с. 31].

Аналізуючи ці поняття, можна дійти висновку, що неплатоспроможність є початковим етапом, який може призвести до банкрутства. Інакше кажучи, неплатоспроможна особа ще має шанс відновити своє фінансове становище, тоді як банкрутство для юридичних осіб означає ліквідацію з відповідною процедурою розподілу активів, а для фізичних осіб – застосування механізму погашення боргів.

З огляду на те, що банкрутство для фізичних осіб є заключною фазою провадження, що передбачає часткове звільнення від боргових зобов'язань, слід повернутися до визначення та характерних ознак стану неплатоспроможності. Констатація наявності такого стану є необхідною передумовою для ініціювання судового провадження у справі.

Стаття 115 КУзПБ визначає наступний перелік підстав для ініціювання провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи, які є ознаками її неплатоспроможності:

1) боржник припинив погашення кредитів чи здійснення інших планових платежів у розмірі більше 50 відсотків місячних платежів за кожним з кредитних та інших зобов'язань упродовж двох місяців;

2) у боржника відсутнє майно, на яке може бути звернено стягнення, а здійснені виконавцем відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» заходи щодо розшуку такого майна виявилися безрезультатними;

3) наявні ознаки загрози неплатоспроможності [6].

Аналіз положень Кодексу України з процедур банкрутства не дає однозначної відповіді на питання щодо необхідності наявності всієї сукупності ознак неплатоспроможності фізичної особи для відкриття провадження у відповідній справі. Однак, згідно з усталеною судовою практикою, підтвердженою, зокрема, Постановою Верховного Суду від 29.07.2021 у справі №909/1028/20, де в результаті тлумачення частини другої статті 115 КУзПБ із застосуванням філологічного та логічного способів інтерпретації судді прийшли до висновку, що з огляду на вжиття законодавцем словосполучення «інші обставини» перелік підстав для відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи не є вичерпним. Для відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи достатньо навіть однієї або більше однієї підстави у будь-яких комбінаціях наведених у частині другій статті 115 КУзПБ [10].

Верховний Суд у своїх рішеннях обґрунтовує необхідність надання доказів потенційної нездатності боржника виконати вимоги кредиторів для відкриття провадження у справі про неплатоспроможність на підставі загрози такої неплатоспроможності. У Постанові від 16.11.2022 у справі № 917/1604/21 зазначається, що при ініціюванні справи про неплатоспроможність фізичної особи наявність простроченої заборгованості чи можливість невиконання грошових зобов'язань найближчим часом (загроза неплатоспроможності) має підтверджуватися доказами у відповідному обсязі, виходячи з правової природи правовідносин між боржником та кредитором [13].

У підсумку, відкритий перелік підстав для ініціювання провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи, передбачений КУзПБ, підтверджує його проборжникову спрямованість, оскільки надає боржникам широкі можливості для звернення до суду. Водночас, через відсутність однозначного тлумачення окремих положень, важливу роль відіграє судова практика, яка надає додаткові роз'яснення щодо норм, що регулюють відкриття провадження. У кожній конкретній справі суд, досліджуючи подані докази, оцінюватиме, чи свідчать вони про наявність ознак неплатоспроможності боржника або про реальну загрозу його нездатності задовольнити вимоги кредиторів у майбутньому.

Як ми вже зазначали раніше, Кодекс України з процедур банкрутства регламентує умови та порядок відновлення платоспроможності боржників, як фізичних осіб, так і фізичних осіб – підприємців, в порядку, визначеному цим Кодексом для юридичних осіб, з урахуванням особливостей, встановлених Книгою п'ятою [6]. Верховний Суд у своїй Постанові від 23.05.2023 у справі № 910/5369/21 акцентує увагу на тому, що відповідно до норм КУзПБ кожна судова процедура у справі про банкрутство (неплатоспроможність) має своє завдання та мету, а їх запровадження має здійснюватися із дотриманням правил (наявності визначених КУзПБ для цього умов) переходу від однієї судової процедури до наступної [14].

Розглядаючи практику Верховного Суду у справах про банкрутство можемо виділити наступні ключові моменти, які визначають призначення правового інституту неплатоспроможності фізичної особи в Україні:

1. У своїй Постанові від 10.09.2020 у справі № 902/227/20 Верховний Суд прийшов до висновку, що метою законодавця при введенні процедури банкрутства фізичних осіб було створення правового механізму, який дозволить фізичній особі – боржнику реструктурувати свої боргові зобов'язання та перевести їх з іноземної валюти у національну валюту України, для унеможливлення негайної реалізації житла фізичних осіб, переданого в іпотеку банкам за валютними кредитами. Отже, така процедура є спеціальною та має застосовуватися переважно щодо інших процедур звернення стягнення на іпотечне майно у випадку ініціювання боржником провадження у справі про банкрутство [9].

2. Постановою від 22.09.2021 у справі № 910/6639/20 передбачено, що з огляду на мету та цілі КУзПБ інститут неплатоспроможності фізичних осіб призначений для зняття з боржника – фізичної особи тягаря боргів, які мають значний розмір та не можуть бути погашені за рахунок поточних доходів та належного цій особі майна. Правове регулювання відносин, що виникають між боржником та іншими учасниками справи про неплатоспроможність, має на меті поетапно створити для боржника – фізичної особи найбільш сприятливі умови для погашення боргів шляхом їх реструктуризації, а при нерезультативності таких заходів – забезпечити ефективний механізм продажу активів боржника [12].

3. У Постанові від 09.09.2021 у справі № 916/4644/15 Верховний Суд наголосив, що на відміну від позовного провадження, призначенням якого є визначення та задоволення індивідуальних вимог кредиторів, провадження у справі про банкрутство має за мету задоволення сукуп-

ності вимог кредиторів неплатоспроможного боржника, а у разі можливості такого задоволення – відновлення платоспроможності боржника. При цьому обов'язковим завданням провадження у справі про банкрутство є справедливе задоволення усієї сукупності кредиторів. Досягнення цієї мети є можливим у разі гарантування: 1) охорони інтересів кредиторів від протизаконних дій інших кредиторів; 2) охорони інтересів кредиторів від недобросовісних дій боржника; 3) охорони боржника від протизаконних дій кредиторів [11].

Слід нагадати, що використання процедур банкрутства є можливим лише у випадку, коли нездатність виконати боргові зобов'язання зумовлена певними об'єктивними обставинами, що вказують на стан неплатоспроможності боржника. Натомість, у разі встановлення факту навмисного ухилення боржника від виконання взятих на себе зобов'язань, фізична особа втрачає право на застосування процедур банкрутства.

Таким чином, метою інституту банкрутства (неплатоспроможності) фізичної особи є створення правового механізму, який дозволяє боржнику законним шляхом вирішити проблему надмірної заборгованості, зменшити фінансовий тиск і отримати можливість економічного відновлення. Цей інститут формує баланс між захистом прав боржника та інтересами кредиторів, забезпечуючи цивілізоване вирішення проблеми банкрутства та сприяючи стабільності економічних відносин у суспільстві.

Висновки. Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що під інститутом банкрутства (неплатоспроможності) фізичної особи слід розуміти систему юридичних норм, що регулюють процедури відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом з метою захисту прав кредиторів та боржника.

Кодекс України з процедур банкрутства не дає окремого визначення банкрутства фізичної особи, проте його основні положення дозволяють нам запропонувати наступне визначення цього терміну – це процедура врегулювання боргів такої фізичної особи через ліквідацію її майнових активів після офіційного визнання її банкрутом.

Різні підходи до термінології інституту банкрутства зумовлюють виділення дослідниками його специфічних рис. Незважаючи на це, в літературі окреслюються чіткі ознаки, що дозволяють розмежувати поняття неплатоспроможності, банкрутства та конкурсного процесу. До ключових ознак неплатоспроможності належать природа фінансових зобов'язань, початковий розмір грошових претензій, незаперечний характер вимог, тривалість невиконання платіжних зобов'язань та факт ініціювання виконавчого провадження.

Відкритий перелік підстав для ініціювання провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи, передбачений КУзПБ, підтверджує його проборжникову спрямованість, оскільки надає боржникам широкі можливості для звернення до суду. Водночас, через відсутність однозначного тлумачення окремих положень, важливу роль відіграє судова практика, яка надає додаткові роз'яснення щодо норм, що регулюють відкриття провадження. У кожній конкретній справі суд, досліджуючи подані докази, оцінюватиме, чи свідчать вони про наявність ознак неплатоспроможності боржника або про реальну загрозу його нездатності задовольнити вимоги кредиторів у майбутньому.

Загалом, основне призначення інституту неплатоспроможності фізичної особи в Україні полягає не у покаранні боржника, як це було в минулому, а у забезпеченні прав кредиторів та створенні механізму для відновлення фінансової стабільності боржника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірюков О. М. Конкурсне право. Алерта. Київ, 2020. 202 с.
2. Борейко О. М. Неспроможність та банкрутство у цивільному праві України (основні положення та правова природа) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. М. Борейко; кер. роботи О. С. Кізлова; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2012. 19 с.
3. Булижин І. В. Історичний розвиток неплатоспроможності та банкрутства: компаративний аналіз світового й українського досвіду. *Науковий* вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2015. № 17. Том 2. С. 55–58.
4. Бутирська І. А. Банкрутство фізичних осіб: проблеми теорії та практики. Економіка та право. 2021. № 1. С. 89–95.
5. Капустін В. В. Банкрутство: генезис, сутність і поняття в умовах сьогодення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3. С. 165–168.
6. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18.10.2018 № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради*, 2019. № 19. С. 74.
7. Омельчук К. В. Інструменти відновлення платоспроможності боржника фізичної особи в процедурі банкрутства: світовий та український досвід: курсова робота. Київ: НаУКМА, 2023, 57 с.
8. Поляков Р. Б. Сутність відносин банкрутства (неплатоспроможності). Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2023. № 2. С. 63–73.
9. Постанова Верховного Суду від 10.09.2020 у справі № 902/227/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91497711 (дата звернення: 01.05.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 29.07.2021 у справі № 909/1028/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98812420 (дата звернення: 01.05.2025).
11. Постанова Верховного Суду від 09.09.2021 у справі № 916/4644/15. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100884643 (дата звернення: 01.05.2025).
12. Постанова Верховного Суду від 22.09.2021 у справі № 910/6639/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100456026 (дата звернення: 01.05.2025).
13. Постанова Верховного Суду від 16.11.2022 у справі № 917/1604/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107552445 (дата звернення: 01.05.2025).
14. Постанова Верховного Суду від 23.05.2023 у справі № 910/5369/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111121967 (дата звернення: 01.05.2025).
15. Правове регулювання банкрутства : підручник / за ред. Л. С. Сміяна. Київ : КНТ, 2009. 464 с.
16. Рибка І. Є. Ознаки неплатоспроможності фізичної особи у цивільному праві України. *Науковий* вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2015. № 18. Т. 2. С. 61–64.
17. Тищик Б. Й., Сирко М. В. Вплив Цивільного кодексу Франції 1804 р. на правове регулювання цивільних відносин у Буковині та Галичині. Історико-правовий часопис. 2016. № 1 (7). С. 10–15.
18. Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання. В 3-х т. Т. 1: А–Ж / Під гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1930. 676 с.
19. Шапіро В. С., Турук Н. В. Заходи щодо запобігання банкрутства за національним та зарубіжним законодавством: порівняльно-правовий аспект. Економіка. Фінанси. Право. 2015. № 6. С. 31–34.

РОЗДІЛ 4
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/25

НАУКОВА КОНЦЕПЦІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО ІНВЕСТУВАННЯ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

THE SCIENTIFIC FRAMEWORK FOR MODERNIZING LEGAL SUPPORT IN SUSTAINABLE INVESTMENT: A METHODOLOGICAL PERSPECTIVE

Єремєєва Н.В., к.ю.н.,
завідувач відділу господарсько-правових досліджень проблем економічної безпеки
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»

Розглядається проблематика прогнозування розвитку вітчизняного інвестиційного законодавства в контексті науково-правового забезпечення правотворчого процесу. Досліджено ознаки, функціональне призначення Наукової концепції розвитку законодавства України, що визначають її місце у процесі правотворчої діяльності відповідно до Закону України «Про правотворчу діяльність». Проведено аналіз вимог до структури концепції, сутнісних характеристик, що вирізняють її серед інших документів юридичного прогнозування. На основі узагальнення актуальних праць з проблематики юридичного прогнозування визначено параметри змістовного наповнення передбачених законом структурних елементів в межах Наукової концепції. Обґрунтовано, що узгоджена сукупність методів, як основа зазначеної Концепції, базується на системному підході. Визначено методологічні підходи щодо розроблення Наукової концепції модернізації правового забезпечення сталого інвестування та основі стадій юридичного прогнозування: визначення теоретико-методологічних засад юридичного прогнозування як підґрунтя для створення Наукової концепції (поняття, ознаки, функції, структура); оцінка актуального стану правового регулювання інвестиційної діяльності з точки зору системності, ефективності та відповідності євроінтеграційним орієнтирам; визначення цілей і завдань правової модернізації в межах інвестиційного законодавства, включаючи проблемні вузли та суперечності, що потребують нормативного оновлення. Запропоновано виокремлення ключових змістових блоків концепції: цілі, проблематика, прогнозні підходи, оцінка впливу; обґрунтування системного підходу до правотворчої діяльності в інвестиційній сфері, як методології побудови ефективної правової моделі на середньострокову перспективу; інтеграція європейських стандартів якості законодавства та підходів до оцінки впливу нормативно-правових актів (RIA, Better Regulation, REFIT) до структури Наукової концепції; формування критеріїв оцінки ефективності запропонованого регулювання та моніторингових індикаторів для оцінювання досягнення цілей сталого інвестування в умовах війни й відновлення.

Ключові слова: юридичне прогнозування, стадії юридичного прогнозування, документ юридичного прогнозування, наукова концепція розвитку законодавства, модернізація інвестиційного законодавства, стале інвестування, стандарти якості законодавства, ефективність нормативно-правового акта, моніторингові індикатори, оцінка впливу нормативно-правових актів.

This article analyzes the complexities involved in forecasting the progression of domestic investment legislation, emphasizing the significance of scientific and legal support in the law-making process. It examines the characteristics and functional objectives of the Scientific Concept for the Development of Ukrainian Legislation, highlighting its role within the framework of law-making activities as established by the Law of Ukraine "On Law-Making Activity." An analysis has been undertaken to delineate the requirements for the structure of the concept, as well as the essential characteristics that distinguish it from other legal forecasting documents. By synthesizing existing literature on legal forecasting, we have identified the parameters that define the content of the structural elements mandated by law within the Scientific Concept. It has been confirmed that the set of agreed-upon methods, which underpins the specified Concept, is grounded in a systemic approach. The following methodological approaches have been identified for the development of a Scientific Concept aimed at modernizing legal support for sustainable investment, as well as outlining the stages of legal forecasting: 1.Establishing the theoretical and methodological principles of legal forecasting, which serve as a foundation for creating the Scientific Concept. This includes defining its essential elements, characteristics, functions, and structural components. 2. Conducting an assessment of the current state of legal regulation concerning investment activities, with a focus on systematic coherence, operational effectiveness, and alignment with European integration guidelines. 3. Defining the goals and objectives of legal modernization within the scope of investment legislation, identifying key problem areas and contradictions that require pertinent regulatory updates. The proposal aims to outline the fundamental components of the concept, which include objectives, challenges, forecasting methodologies, and impact assessments. It advocates for a systemic approach to legislative activities within the investment sector, asserting this methodology as vital for the creation of an effective legal framework for the medium term. Additionally, the proposal seeks to incorporate European standards related to legislative quality, alongside established methods for evaluating the impact of regulatory acts—including Regulatory Impact Assessment (RIA), Better Regulation, and REFIT– into the overall structure of the Scientific Concept. It is also intended to develop criteria for assessing the effectiveness of the proposed regulations and to establish monitoring indicators for evaluating progress towards sustainable investment goals during periods of conflict and recovery.

Key words: legal forecasting, stages of legal forecasting, legal forecasting documents, scientific concepts in legislative development, modernization of investment legislation, sustainable investment, quality standards for legislation, effectiveness of regulatory legal acts, monitoring indicators, and assessment of the impact of regulatory legal acts.

Важливим чинником стабілізації та відновлення економіки в умовах мілітарного впливу є наявність системи інвестиційного забезпечення процесу відновлення. Необхідна передумова формування такої системи – новий якісний рівень (модернізація) правового регулювання інвестиційної діяльності з урахуванням пріоритетів національної безпеки України відповідно до правових стандартів ЄС. Досягнення нового рівня правового регулювання передбачає цілісне бачення ключових засад розвитку, методів та засобів модернізації правового забезпечення сталого інвестування та потребує відповідного наукового інструментарію – системного прогнозу розвитку інвестиційного

законодавства України. Проблематика прогнозування розвитку правової дійсності, науково-правового забезпечення правотворчого, зокрема законотворчого, процесу, що постійно перебувала у фокусі уваги науки господарського права, набуває особливої ваги в контексті ухвалення Закону України «Про правотворчу діяльність». Закон вводить в обіг поняття «наукової концепції розвитку законодавства України» як документа юридичного прогнозування рекомендаційного характеру, в якому на теоретико-емпіричній основі здійснюється системне прогнозування розвитку законодавства України, його окремих сфер, галузей та напрямів, та покладає обов'язок розробки Концепції на Національну академію наук України. Комплекс дослідницьких завдань з формулювання концептуальних підходів до модернізації правового забезпечення сталого інвестування, прогнозування трансформацій інвестиційного законодавства України потребує ґрунтовного методологічного забезпечення.

Метою дослідження є визначення методологічних підходів, основних стадій юридичного прогнозування в межах розроблення Наукової концепції модернізації правового забезпечення сталого інвестування, виокремлення ключових змістових блоків концепції.

Проблематика юридичного прогнозування посідає досить важливе місце у наукових працях як теоретиків права серед них – В. Андріюка, С. Бобровник, Т. Дідича, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, так і представників галузевих шкіл, зокрема господарського (економічного) права – Т. Гудіми, Р. Джабраілова, В. Нагребельного, В. Устименка. Новий імпульс цьому напряму досліджень надала робота над проєктом Закону України «Про правотворчу діяльність» та набрання зазначеним законом чинності. Так, у працях Н. Міловської наголошується на важливості оновлення методології, науковообґрунтованих підходів для організації сучасного правотворчого процесу [1, с. 75; 2, с. 77]. Н. Пархоменко, підкреслюючи важливість юридичного прогнозування в правотворчому процесі, зазначає, що діяльність установ НАН України щодо створення наукової концепції розвитку законодавства, за умови її урахування, сприятиме забезпеченню реалізації основних засад правотворчої діяльності, а саме: транспарентності прийняття державно-владних рішень; демократизму та залучення наукової громадськості до визначення стратегії розвитку правової системи держави, напрямів державно-владного впливу та змісту державного управління; раціоналізації правотворчого процесу; об'єднання зусиль держави та інших суб'єктів публічної політики у площині правотворчості [3, с. 89]. Низка дослідників справедливо наголошує на необхідності розвитку юридичної прогностики не тільки в межах загальної теорії права і держави, де розробляються її основи, а й у відповідних галузевих юридичних науках щодо спеціальних питань [4, с. 7; 5, с. 150].

Загальне поняття «наукова концепція», визначається як система наукових поглядів на певне явище, спосіб його пізнання, розуміння й тлумачення, позначення головного задуму у науковій та інших видах діяльності [6, с. 301]. В. А. Рижко наголошував на відмінності концепції від інших форм знання – гіпотез, ідей, теорій, – як такої, що виражає не просто якусь інформацію про об'єкт, а й розуміння цієї інформації суб'єктом, підкреслюючи особливе значення концепції як форми наукового знання у зв'язку з проблемами практичної діяльності, втіленням досягнень науки у практику через здійснення первинного, а відтак фундаментального проектування [7, с. 18–29].

Законом України «Про правотворчу діяльність» закріплено ознаки Наукової концепції розвитку законодавства України (далі – Наукова концепція), що визначають її місце у процесі правотворчої діяльності. Наукова концепція є документом публічної політики (ч. 1 ст. 20 Закону), відтак її завдання – забезпечення ефективного формування, розроблення та оцінки державної та місцевої політики для досягнення встановлених цілей у найбільш ефективний та результативний спосіб. Метою, досягнення якої обумовлює виконання цього завдання, є визначення проблем, що існують у суспільних відносинах, оптимальних способів їх вирішення, прогнозування перспективного розвитку правового регулювання суспільних відносин. В системі документів публічної політики Наукової концепції визначено місце прогнозного документу (документу юридичного прогнозування – ч. 2 ст. 20). У цієї якості функціональним призначенням Наукової концепції є визначення перспективного правового регулювання суспільних відносин, підвищення ефективності планування правотворчої діяльності, уніфікації та систематизації законодавства України (ч. 1 ст. 22). Законом встановлені вимоги до структури документу юридичного прогнозування, що поширюються й на розроблення Наукової концепції, та включають відображення: 1) тенденцій розвитку сучасної правової системи; 2) соціальних потреб, публічних інтересів та суспільних відносин, що потребують врегулювання шляхом правотворчої діяльності; 3) перспективних форм і методів правового регулювання суспільних відносин; 4) системності регулювання суспільних відносин; 5) оцінку впливу на суспільні відносини запропонованого правового регулювання (ч. 3 ст. 22). Сутнісною ознакою Наукової концепції, що вирізняє її серед інших документів юридичного прогнозування, є те, що в основу її розроблення покладено саме *науковий* прогноз. У вітчизняній науковій традиції прогностика розглядається як специфічний тип наукового дослідження, спрямований на отримання знання про майбутні стани суспільства, окремих його підсистем, їхніх складових. Завдання прогностики – не створити глобальну картину майбутнього, яка ігнорує дрібні елементи, а показати процес суспільних трансформацій в найближчому майбутньому за допомогою детального опису змін кожної складової суспільства як системи [8, с. 40]. Отже відмітними ознаками наукового прогнозу, як типу наукового дослідження, є горизонт дослідження (прогнозування у короткостроковій та середньостроковій перспективі) та його масштаб (дослідження окремих суспільних явищ). З цими ознаками корелюють положення Закону, відповідно до яких розроблення Наукової концепції здійснюється один раз на п'ять років, масштаб прогнозування охоплює розвиток законодавства України, його окремих сфер, галузей та напрямів.

У правових дослідженнях відмічається, що за змістом юридичне прогнозування є науковим передбаченням майбутнього стану, державно-правових процесів, їхнього характеру та особливостей, темпів і етапів, напрямів та шляхів розвитку, що, ґрунтується на певних закономірностях соціального, економічного та політичного розвитку суспільства й застосуванні загальнонаукових та спеціальних методів досліджень [9, с. 149; 10, с. 23–24]. Юридичне прогнозування розглядається як метод правової модернізації, що являє собою перспективну проблему у її практично-орієнтованому зрізі, реалізацію правової політики, орієнтовану на визначені напрями і критерії [11, с. 37–38]. Наголошується на тому, що правова концепція, як результат юридичного прогнозування, є не лише екстраполяцію в майбутнє тенденцій розвитку досліджуваного об'єкта, але й визначенням найкращого варіанта розвитку подій за наперед заданими критеріями [12, с. 37–44; 13, с. 591]. Так, Бедрій М.М. зазначає, що «правова концепція ставить питання «як?» (як врегулювати суспільні відносини; як визначити правове поняття; як побудувати систему; тощо) і дає відповідь на нього, тобто творить методику. Далі її відповідь переноситься у практику, і вже там стає зрозуміло – чи є дієвими юридичні норми, вироблені на основі правової концепції» [14, с. 4]. Узагальнюючи актуальні праці з проблематики юридичного прогнозування в межах Наукової концепції можна виділити таки параметри зміс-

товного наповнення передбачених законом її структурних елементів, що пропонуються дослідниками:

визначення загальної мети концепції з врахуванням стратегічного напряму (вектора) державно-правового розвитку;

визначення пріоритетів соціально-економічного розвитку, оцінка відповідності цим пріоритетам раніше прийнятих стратегічних документів щодо розвитку окремих сфер суспільних відносин та необхідності їх коригування;

визначення послідовності дій суб'єктів правотворчості у здійсненні планів, програм, реформ у сфері права;

формування на основі моніторингу чинної системи законодавства переліку нормативно-правових актів, необхідність прийняття яких є об'єктивно зумовленою відповідно до пріоритетів соціально-економічного розвитку, із визначенням їх хронологічній послідовності, що відповідає логіці розвитку відповідної галузі законодавства;

пропозиції щодо заходів з упорядкування законодавства, адаптації до права ЄС відповідно до євроінтеграційних зобов'язань України;

здійснення оцінки впливу на суспільні відносини запропонованого правового регулювання [3, с. 88; 15, с. 63–65; 16, с. 172].

Належним підґрунтям для розроблення Наукової концепції, що передбачає системне прогнозування розвитку підгалузі господарського законодавства – інвестиційного законодавства, можуть слугувати науково-методичні підходи, напрацьовані при підготовці Концепції модернізації господарського законодавства України [17, с. 5–16]. Узгоджена сукупність методів, що є основою зазначеної Концепції, базується на системному підході. Системний підхід розглядається як методологія дослідження складних явищ, об'єктів, процесів шляхом представлення у вигляді цілісних систем для виявлення їх системних ознак, структури та регуляторних механізмів [18, с. 595]. Розроблення Концепції модернізації господарського законодавства на основі системного підходу ґрунтується на таких основних положеннях [17, с. 9–16]:

формулювання проблеми розвитку відповідної галузі: оцінка актуального стану законодавства, виявлення проблем та протиріч його розвитку, що потребують вирішення, виявлення вихідних позиції вдосконалення законодавства;

формулювання цілей розвитку, з врахуванням того, що процес цілепокладання в господарському законодавстві не обмежується визначенням загальних цілей, необхідно визначати цілі окремих підгалузей, інститутів, окремих правових актів та конкретних правових норм;

аналіз майбутніх умов та прогноз подальшого розвитку господарського законодавства*;*

проєктування якісних змін у законодавстві, аналіз та відбір оптимальних варіантів розвитку за вибраними критеріями.

Побудова концепції охоплює три змістовні блоки*:* теоретико-методологічний (якісний аналіз виявлених проблем на основі осмислення вже існуючих наукових результатів); аналітичний (виявлення факторів впливу та економічних пріоритетів розвитку законодавства, розробка системи показників для характеристику стану законодавства та виявлення основних; прикладний (прагматичний), що пов'язаний з досягненням мети дослідження та охоплює визначення засадничих, першочергових, поточних, перспективних напрямів вдосконалення господарського законодавства, способів та показників їх реалізації.

Слід наголосити на тому, що побудова Наукової концепції з врахуванням зазначених підходів, передбачає оцінку ефективності законодавства в актуальному стані та прогнозну оцінку ефективності змін, що пропонуються. У сучасній науці господарського права напрацьовані певні методологічні підходи до аналізу ефективності нормативно-правового акта, розробки моніторингових індикаторів. Так, В. Устименко, Р. Джабраілов наголошують на необхідності перетворення принципу верховенства права в практичний інструмент оцінки ефективності правової норми як елементарної одиниці виміру системи права, враховуючи відповідність мети і засобів правового регулювання господарських відносин елементам принципу верховенства права, що набули вияву, але не винятково, у справедливості, юридичній визначеності, пропорційності, ефективності, розумності та логічності регуляторного акта [19, с. 25–34; 20, с. 72–73]. Такий підхід в цілому корелює із європейським підходом до визначення якості законодавства, що ґрунтується на поєднанні матеріального (відповідність вимогам щодо змісту нормативно-правових актів, взаємної ієрархічної підпорядкованості у системі нормативно-правових актів) і формального (відповідність вимогам до техніки нормопроектування) критеріїв. Отже орієнтиром для формування критеріїв оцінки ефективності запропонованого в межах Концепції регулювання та моніторингових індикаторів можуть слугувати критерії якості законодавства і оцінки впливу нормативно-правових актів на суспільні відносини, зокрема відображені у Резолюції Ради Європейського Співтовариства від 09.06.1993 р. про якість нормопроєктування законодавства Співтовариства [21], Міжінституційній угоді між Європейським Парламентом, Радою Європейського Союзу та Європейською Комісією про покращення законотворчості від 13 квітня 2016 року [22] та низці інших актів ЄС [23, 24].

У підсумку, вищезазначена аргументація дозволяє визначити основні стадії юридичного прогнозування в межах розроблення Наукової концепції модернізації правового забезпечення сталого інвестування:

– визначення теоретико-методологічних засад юридичного прогнозування як підґрунтя для створення Наукової концепції (поняття, ознаки, функції, структура);

– оцінка актуального стану правового регулювання інвестиційної діяльності з точки зору системності, ефективності та відповідності євроінтеграційним орієнтирам;

– визначення цілей і завдань правової модернізації в межах інвестиційного законодавства, включаючи проблемні вузли та суперечності, що потребують нормативного оновлення;

– розроблення Наукової концепції відповідно до вимог ч. 3 ст. 22 Закону України «Про правотворчу діяльність», включаючи змістові блоки: цілі, проблематика, прогнозні підходи, оцінка впливу; обґрунтування системного підходу до правотворчої діяльності в інвестиційній сфері, як методології побудови ефективної правової моделі на середньострокову перспективу; інтеграція європейських стандартів якості законодавства та підходів до оцінки впливу нормативно-правових актів (RIA, Better Regulation, REFIT) до структури Наукової концепції; формування критеріїв оцінки ефективності запропонованого регулювання та моніторингових індикаторів для оцінювання досягнення цілей сталого інвестування в умовах війни й відновлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міловська Н. В. Особливості планування та прогнозування правотворчої діяльності. *Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання* : збірник наукових праць / за ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Одеса, 2022. С. 72–88.

2. Дзера О. В., Міловська Н. В. Планування правотворчої діяльності як важливий етап її ефективної організації. *Право України*. 2021. № 12. С. 74–89.

3. Пархоменко Н. М. Наукова концепція розвитку законодавства як прогнозний документ публічної політики. *Правова держава*: *Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України*. 2024. Вип. 35. С. 82–94.

4. Андріюк В. В. Теоретико-методологічні основи юридичного прогнозування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : 12.00.01. Київ, 2007. 19 с.

5. Дідич Т. О. Юридико-технологічний вимір правотворчості як перспективний напрям її наукового дослідження. *Альманах права. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід*: *До 75-річчя Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 1949–2024*. 2024. Вип. 15. С. 148–154.

6. Рижко В. А. Неоконцептологія : монографія. Київ, 2016. 604 с.

7. Філософський енциклопедичний словник. Київ, 2002. 757 с.

8. Романенко О. Я. Футурологія та прогностика як способи інституціоналізації наукового прогнозування соціального майбутнього. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 121. С. 32–43.

9. Юридична енциклопедія: у 6 т. Прогнозування юридичне. / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія імені М.П. Бажана, 2003. Т. 5. 736 с.

10. Нагребельний В.П. Прогнозування і моделювання в правотворенні та правозастосуванні. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 23–28.

11. Горбатенко В. П. Правова футурологія: предметне поле і перспективи розвитку в Україні. *Альманах права*. 2017. Вип. 8. С. 36–40.

12. Андріюк В.В. Методологічні проблеми нормативного юридичного прогнозування. *Держава і право*: *Зб. наукових праць: Юридичні і політичні науки*. 2009. Вип. 44. С. 37–44.

13. Громовенко К. В., Тицька Я. О. Методологія науки міжнародного права: теоретичний дискурс та особливості застосування. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. №3. URL:https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/135 (дата звернення: 16.05.2025).

14. Бедрій М.М. Особливості втілення правової концепції у суспільне життя. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*. Вип.59 : матеріали Міжнар. наук. інтернет-конф. 14–15 бер. 2024 р. Тернопіль : ФОП Шпак В.Б., 2024. С. С. 4–6. URL:https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3816 (дата звернення: 16.05.2025).

15. Пархоменко. Н.М. Стратегічне планування правотворчої діяльності як чинник повоєнного відновлення України. *Вісник НАН України*. 2024. № 5. С. 62–65.

16. Гетьман А. Концепція розвитку екологічного права та законодавства як передумова забезпечення національної екологічної політики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2 (73). С.165–173.

17. Концепція модернізації господарського законодавства на базі Господарського кодексу України (Проект). *Економіка та право*. 2006. № 2. С. 5–16.

18. Чабан В. Г. Методологічні аспекти системного дослідження наукових проблем. *Формування ринкової економіки. Аграрна економічна освіта в розбудові конкурентоспроможного сільського господарства України* : зб. наук. пр. / відп. ред. О. О. Беляєв. Київ, 2009. С. 593–599.

19. Правова модель сталого розвитку України / під заг. ред. В.А. Устименка. Київ : НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова НАН України», 2021. 296 с.

20. Устименко В.А., Джабраілов Р.А. Економічна ефективність правових норм та її оцінка через призму принципу верховенства права (на прикладі податкового законодавства). *Економіка України*. 2021. № 2 (711). С. 63–74.

21. Council Resolution of 8 June 1993 on the quality of drafting of Community legislation / The Council of the European Communities. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.1993.166.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A1993%3A166%3ATOC (дата звернення: 17.05.2025).

22. Interinstitutional Agreement between the European Parliament, the Council of the European Union and the European Commission on Better Law-Making of 13 April 2016 / The European Parliament, The Council of the European Union and the European Commission. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016Q0512%2801%29 (дата звернення: 17.05.2025).

23. Interinstitutional Agreement of 22 December 1998 on common guidelines for the quality of drafting of Community legislation / The European Parliament, The Council of the European Union and the Commission of the European Communities. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_1999_073_R_0001_01 (дата звернення: 17.05.2025).

24. Interinstitutional Agreement of 28 November 2001 on a more structured use of the recasting technique for legal acts / The European Parliament, The Council of the European Union and the Commission of the European Communities. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2002_077_R_0001_01 (дата звернення: 17.05.2025).

УДК 346+347
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/26

РЕАЛІЗАЦІЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИНАХ ТА СПІЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

EXERCISE OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN CORPORATE RELATIONS AND JOINT ACTIVITIES

Пєтухова Н.О., аспірантка кафедри цивільного права і процесу
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Важливою складовою успішного економічного розвитку країни є належне регулювання господарської діяльності. Інноваційні засоби сприяють розвитку підприємництва. Це стосується, зокрема, залучення майнових прав інтелектуальної власності у виробничі процеси. Однак у нормах чинного законодавства на сьогодні не у повних мірі та обсязі сформульовані правила щодо діяльності товариств із залученням інтелектуальних об'єктів та прав на них.

Питання особливостей внесення майнових прав інтелектуальної власності на сьогодні все частіше стає об'єктом дослідження вчених, що пояснюється гострою потребою роз'яснення процедури та наслідків передання у якості вкладу відповідних прав. Разом з тим,проблематика доповнюється ще й незрозумілими аспектами в частині взаємодії вкладників між собою як при організації спільної діяльності, так і при визначенні частки прибутку від неї.

Спільні зусилля у веденні бізнесу акумулюють можливості учасників, забезпечуючи значні перспективи успіху. Але доводиться констатувати, що існуючі на сьогодні закони позбавлені системно пов'язаних норм з регулювання спільної діяльності, що є фактором демотивації учасників, зниження ініціативності, підвищення ризиків виникнення спорів як всередині товариств, так і у взаємодії між собою.

У статті проаналізовано положення чинного законодавства, які регулюють процес внесення майнових прав інтелектуальної власності до статутного капіталу товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю; передання майнових прав учасниками простого товариства. Досліджено стан законодавчого регулювання розподілу та перерозподілу прибутків між вкладниками товариства при їх спільній діяльності. Сформульовано пропозиції учасникам до організаційних дій на етапі створення товариства щодо погодження певних умов в корпоративному договорі. Запропоновано доповнення норм законів в частині обов'язкових умов корпоративного договору, що виникають у діяльності товариств при визначенні суб'єктів майнових прав інтелектуальної власності.

Ключові слова: інтелектуальна власність, майнові права, статутний капітал, господарські товариства, суб'єкти господарювання, законодавство, корпоративний договір, конкуренція.

An important component of the country's successful economic development is proper regulation of its economic activity. The use of innovative means contributes to the promotion of entrepreneurship. This applies, in particular, to the involvement of intellectual property rights in production processes. However, the effective statutory regulations fail to fully set the rules for the activities of companies with the involvement of intellectual property and rights thereto.

Nowadays, the issue of contributing intellectual property rights is increasingly researched by scientists, which is explained by a pressing need for clarification of the procedure and consequences of making a contribution of such rights. At the same time, the range of problems is broadened by the unclear aspects relating to the interaction between the contributors both when organizing joint activities and when determining their respective shares in profits.

Joint business efforts accumulate the opportunities available to the members, ensuring a strong chance of success. But we have to state that the existing laws have no systemically interrelated norms for the regulation of joint activities, which is a factor that demotivates the members, discourages initiative, and increases the risk of disputes both within companies and in interaction with each other.

This paper analyzes the provisions of the effective legislation regulating the process of contributing intellectual property rights to the authorized capital of a limited or additional liability company; transfer of rights by members of a general partnership. The legislative regulation of distribution and redistribution of profits between the company's contributors in the course of their joint activities are studied. The paper also formulates the proposals to members as to organizational efforts at the stage of establishing a company in terms of agreeing certain terms and conditions of the corporate agreement. It is proposed to add statutory regulations regarding the mandatory terms and conditions of a corporate agreement applicable to the activities of companies when determining holders of intellectual property rights.

Key words: intellectual property, proprietary rights, authorized capital, business partnerships, business entities, legislation, corporate agreement, competition.

Постановка проблеми. Спрямованість української економічної системи на розвиток економіки, що ґрунтується на ринкових засадах і вільній конкуренції, надає фізичним особам можливість активно реалізовувати дії щодо здійснення приватної господарської діяльності. Чинне законодавство передбачає право вільно здійснювати підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України) [1]. Організаційні форми її ведення є досить різноманітні й визначальну роль у виборі відповідної форми має волевиявлення самого підприємця. Індивідуальна господарська діяльність здійснюється фізичною особою – підприємцем, тобто без створення юридичної особи. Також господарська діяльність може здійснюватися шляхом створення юридичної особи у формі товариств, які базуються на об'єднанні власності його засновників. Такі організації разом з численними фізичними особами-підприємцями, а також особами, що спільно ведуть діяльність, та простими товариствами утворюють систему, до якої входять різні за масштабами діяльності суб'єкти підприємництва великого, середнього, малого бізнесу та мікропідприємства.

При створенні господарської одиниці одним суб'єктом всі повноваження щодо прийняття рішень по веденню власної справи зосереджуються у єдиного засновника. Питання власності та прибутків також вирішується в контексті їх приналежності лише одній особі. Наявність декількох засновників дає можливість створити більш потужне товариство, однак додає труднощів в організації роботи, управлінні, визначенні обсягу індивідуальних прав, міри відповідальності кожного з учасників товариства, розподілі прибутків.

Законодавчу основу внесення майнових прав інтелектуальної власності до статутного капіталу господарських товариств або залучення їх до спільної діяльності у формі простого товариства складають: Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [2], Закони України «Про господарські товариства» [3], «Про товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю» [4] та інші нормативно-правові акти. Жоден з цих актів не визначає особливості внесення до статутного капіталу майнових прав інтелектуальної власності, що свідчить про значні прогалини

законодавства у цій сфері. Такий стан законодавчої основи створює на практиці складнощі і непорозуміння щодо цілої низки важливих питань, як-то розподілу дивідендів, повернення майнових прав інтелектуальної власності при виході з товариства, внесення до статутного капіталу права на використання об'єкта інтелектуальної власності тощо.

Аналіз публікацій та досліджень. Проблематика процедури внесення майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності до статутного капіталу є активно обговорюваною темою в колі науковців, та розглядалася в наукових працях таких вчених, як Ю.Є. Атаманова, І.Ф. Коваль, В.М. Кравчук, І.В. Кривошеїна, К.В. Оверковський, О.О. Тверезенко, Л.Я. Якубівський та інші. Попри це мало дослідженими залишаються особливості здійснення майнових прав інтелектуальної власності при їх залученні у виробництво; порядок розподілу доходів, що отримані завдяки таким майновим правам; доцільність та межі договірного регулювання особливостей набуття/припинення прав учасників щодо вкладу у виді інтелектуальних прав.

Метою статті є розробка пропозицій засновникам та учасникам господарських товариств щодо реалізації майнових прав інтелектуальної власності в корпоративних відносинах та спільній діяльності.

Виклад основного матеріалу. У вирі сучасних інноваційних тенденцій все більш затребуваним стає залучення у виробництво інтелектуального продукту. Вже не дивиною є те, що сама назва фірми або продукції, що виробляється, тобто комерційне найменування або торговельна марка, є важливою складовою ведення бізнесу. Такі об'єкти інтелектуальної власності хоча є відмінними від багатьох інших через специфіку їх суті, а саме – відсутність суттєвого інтелектуального вкладу при їх створенні, однак оскільки вони є засобами індивідуалізації, які потенційно можуть сформувати позитивне сприйняття продукту, сформувати високу репутацію бренду, майнові права на ці об'єкти є одним з найвагоміших чинників успішного підприємництва. Іншого роду є ті майнові права, за допомогою яких безпосередньо здійснюється виробничий процес. Наприклад, підтверджені свідоцтвом або патентом майнові права на корисну модель, промисловий зразок можуть стати чинником, без якого виробництво не зможе успішно конкурувати з іншими виробниками, або ж узагалі припинить своє існування. Нерідко майнові права інтелектуальної власності впроваджуються в налагоджений господарський процес з метою оновлення виробництва та/або покращення його ефективності. Разом з тим, усвідомлюючи перспективність залучення інтелектуальних інвестицій в економічну діяльність, деякі засновники розглядають інтелектуальну власність не як можливе доповнення до засобів виробництва в майбутньому, а як необхідну умову та основну складову на початку ведення бізнесу. Тож, розпочинаючи власну справу, вже постає питання, як залучити майнові права інтелектуальної власності до виробництва, щоб вони слугували формуванню прибутку та були захищені від сторонніх зазіхань. Крім того, з огляду на множинність засновників товариства, також виникає питання реалізації майнових прав в корпоративних відносинах і спільній діяльності.

Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» передбачає внесення вкладу до товариства як умову набуття статусу учасника (ст.ст. 2, 10, 12, 14, 15). Такий вклад може бути здійснений за рахунок грошей, цінних паперів, іншого майна (ст. 13 вказаного Закону). Зі змісту частини 3 ст. 424 ЦК України вбачається, що майнові права інтелектуальної власності можуть відповідно до закону бути вкладом до статутного капіталу юридичної особи. З системного аналізу вказаних положень слідує висновок, що у поняття «інше майно», яке використовується в Законі вкладаються, крім іншого, майнові права на об'єкти інтелектуальної власності. Тобто, спеціальний закон, підкріплюючи положення ЦК України, визначає право особи передати свої майнові права як вклад. Слід зауважити, що вказані норми визначають це правом, а не обов'язком особи. А це, в свою чергу, означає наявність права вибору носія відповідних прав, чи вносити їх до капіталу товариства. При позитивному рішенні не виникає питань принаймні щодо правомірності їх використання у виробництві. В іншому випадку – коли майнові права не передаються товариству, проте вони належать учаснику/учасникам, і планується їх використання для здійснення діяльності, невизначеність у відповідних діях щодо таких прав, і як наслідок – вирішення долі результатів діяльності товариства перетворюється в «загадку».

Також потрібно звернутись до норми ст. 1132 ЦК України, яка передбачає можливість створення простого товариства (яке не є юридичною особою), коли учасники беруть зобов'язання об'єднати свої вклади та спільно діяти з метою одержання прибутку або досягнення іншої мети. Просте товариство є однією з форм спільної діяльності, де передбачено об'єднання вкладів учасників (ст. 1130 ЦК України). Також можлива спільна діяльність на основі договору без об'єднання вкладів (тоді товариство не утворюється). Така форма діяльності є значно спрощеною у порівнянні з діяльністю, де обов'язково створюється юридична особа. Однак у питанні особливостей використання майнових прав інтелектуальної власності у спільній діяльності з їх вкладом у просте товариство, або поза межами його створення – лише на підставі договірної спільної діяльності, виникають схожі труднощі та неоднозначні тлумачення правових норм.

Внесення майнових прав до статутного капіталу господарського товариства потребує дотримання визначеної процедури, у якій важливим аспектом є грошова оцінка таких прав. У частині 3 ст. 13 вказаного Закону передбачено, що вклад у негрошовій формі повинен мати грошову оцінку, що затверджується одностайним рішенням загальних зборів учасників, у яких взяли участь всі учасники товариства. При створенні товариства така оцінка визначається рішенням засновників про створення товариства.

Норми статей 3, 7, 15 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав і професійну оціночну діяльність» [5] свідчать про можливість проведення оцінки майна для визначення вартості внесків учасників та засновників господарського товариства. Процедура такої оцінки регламентується Національним стандартом № 4 «Оцінки майнових прав інтелектуальної власності», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 03.10.2007 року № 1185 [6]. Таким чином, законодавством передбачено проведення оцінки майнових прав інтелектуальної власності. Для цього існує відповідна процедура, яка дає можливість визначити вартість цих прав. Разом з тим, Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» не встановлює обов'язку здійснити незалежну оцінку прав, а передбачає спрощений підхід на підставі суб'єктивної оцінки осіб-засновників товариства в сукупності з їх спільним погодженням визначеної ціни.

Внесення майнових прав як вклад фактично означає вчинення правочину з їх передання юридичній особі. У результаті таких дій особа-співзасновник майнові права втрачає, а товариство їх набуває. Майнових прав може бути декілька, й вони можуть бути передані товариству від різних осіб-співзасновників. У результаті реалізації таких майнових прав у виробництві товариство отримує дохід, який підлягає розподілу між учасниками. Умови розподілу можуть бути прописані у корпоративному договорі (передбачено ст. 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»), де, зокрема, можна визначити співвідношення між частинами, що підлягають виплаті кожному. Така домовленість відображатиме волю учасників, яка реалізується з огляду на принцип свободи договору.

Майнові права після переходу у власність товариства умовно співвідносяться з кожним з учасників товариства відповідно до його частки у статутному капіталі. Спочатку вони мали ознаки виключного права носія, а в подальшому стали виключним правом юридичної особи. Доречно зауважила Ф.М. Ханієва, що майнові права інтелектуальної власності як вклад до господарського товариства функціонують у правовому режимі виключних прав [7, с. 168]. Виключність як характеризуюча ознака права юридичної особи існує у взаємозв'язку з правами вимоги засновників, оскільки майнові права отримують грошовий еквівалент й визначаються частки кожного з засновників. Для прикладу, торговельна марка, права на яку перейшли до товариства, може стати дуже успішною та приносити значний дохід. Це також означає, що вартість майнових прав на неї збільшиться.

Кожен із засновників має право на вихід із товариства та отримання своєї частки прав. Статтею 54 Закону України «Про господарські товариства» передбачено, що майно може бути повернуто у натуральному виді (у випадку товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю). Випадки саме такого повернення є непоодинокими. Проте, є очевидним, що законодавець у зміст вказаної норми вклав розуміння саме тілесних речей. Таким чином, повернення майнових прав інтелектуальної власності особі, яка раніше передала їх до статутного капіталу, на підставі такої норми не можливе, а інших положень, які б аналогічним чином це вирішували, немає. Якщо попередньо у договорі між співзасновниками подібна ситуація не була прописана щодо права вийти з товариства та отримати назад майнові права, то особа отримає лише частку у грошовому виразі.

Слід зауважити, що договір між співзасновниками може бути вагомим превентивним засобом уникнення в майбутньому спорів, оскільки дає можливість відразу окреслити спірні питання та шляхи їх вирішення. Наприклад, Південно-Західний апеляційний господарський суд у постанові від 16.09.2021 (справа № 916/2796/2) вказав, що «господарюючі суб`єкти вправі самостійно визначати свої взаємовідносини через договори, що містять елементи різних договорів, і навіть таких, що не передбачені чинним законодавством, але оптимально регулюють їх права і обов`язки… тобто сторони договору досягли домовленості, згідно з якою корпоративні права внаслідок виконання його умов залишаться лише одному з них» [8]. Така позиція суду підтверджує широку свободу дій у підході до внутрішніх питань взаємодії співзасновників товариства.

Б.А. Аблаєв також звернув увагу на можливість посилення ролі договору у взаємовідносинах щодо майнових прав інтелектуальної власності, задіяних у господарюванні, вказавши про можливе «врегулювання питань віднесення майнових прав інтелектуальної власності в статутний капітал через чітке визначення договірних конструкцій, на підставі яких можна здійснити ці процеси» [9, с. 104].

І.В. Кривошеїна розглядає можливість укладення ліцензійного договору між господарюючим суб'єктом і колишнім володільцем майнових прав щодо надання дозволу на використання об'єкта інтелектуальної власності [10. с. 192], що також можна розглядати як своєрідний спосіб повернення майнових прав їх першовласникові.

Таким чином, можливість закріплення у корпоративному договорі (як обов'язкова умова договору) положення щодо регулювання прав та обов'язків учасників товариства стосовно майнових прав інтелектуальної власності, в тому числі – щодо їх можливого повернення на певних умовах колишньому власникові, може запобігти майбутнім непорозумінням та спорам. Відповідні доповнення до законодавства слід закріпити в ст. 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю».

Поки триває процес господарювання, основна увага учасників, окрім організації виробництва, зосереджена на розподілі прибутку. Відповідно до ст. 26 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», він розподіляється пропорційно до розміру їх часток. Чим більший вклад – тим більше прибутку матиме учасник. Адекватна оцінка майнових прав інтелектуальної власності та своєчасний контроль за зміною грошової оцінки майнових прав забезпечують дотримання прав учасника (їх передавача) на гідну винагороду. Вбачається, що з цієї точки зору вигідним для вкладника-першовласника майнових прав є збільшення його частки в статутному капіталі; останнє насамперед залежить від прибутковості діяльності саме за рахунок таких інтелектуальних прав. Але збільшення ціни таких прав, за певних умов та з врахуванням справедливого підходу, може дати позитивний фінансовий результат для інших вкладників. Ймовірною є ситуація, коли майнові права значно зросли у вартості в порівнянні з початковою оцінкою, або у порівнянні з вкладом іншого учасника вони стали дорожчими. Це змінює пропорцію між фактичною ціною вкладів, що можна прослідкувати впродовж діяльності товариства. Це означає, що змінюється пропорція часток у прибутку. Наприклад, раніше партнери, маючи приблизно рівні за оцінкою вклади, отримували приблизно рівні дивіденди. Але тепер вкладник майнових прав повинен мати більшу частку; пропорційність розподілу прибутку мала б змінитись. Питання постає в тому, чи розподіляється дохід на підставі нової пропорції, або як і раніше береться до уваги співвідношення вкладів на етапі створення товариства? Чи потрібно враховувати певні чинники, які таку пропорційність змінюють? Фактично йдеться про те, чи може інший учасник, який не вносив до статутного капіталу майнові права інтелектуальної власності, отримувати дивіденди за рахунок частини від вкладу іншої особи (від майнових прав інтелектуальної власності). При з'ясуванні такої обставини слід врахувати певні чинники, які сприяли збільшенню вартості майнових прав. Як правило, це зумовлено успіхом реалізації продукції. Зокрема, слід оцінити особливості виробництва: чи був збільшений обсяг виробленої продукції, чи змінилися умови її реалізації та попит на неї, які маркетингові засоби були задіяні, особисту трудову участь учасників в організації та контролі за веденням діяльності, їх функціональні обов'язки, добросовісність їх виконання, формалізм участі тощо. Разом з тим, потрібно надати оцінку перспективам зростання вартості майнових прав самими по собі (без допомоги та сприяння матеріальними засобами іншого вкладника). Іншими словами, слід відповісти на питання: наскільки успіхові реалізації майнових прав посприяло об'єднання з зусиллями інших осіб, та яку роль в цьому мало використання вкладеного іншими учасниками майна? Комплексна оцінка таких чинників надасть відповідь на поставлені питання. Логічно, що при певному ступені участі іншого учасника, який вніс до товариства матеріальні засоби, та вагомості для товариства внесеного ним майна, така обставина повинна братися до уваги. Адже в більшості випадків без матеріально-речового вкладу самими лише інтелектуальними засобами господарський процес не започаткується та не дістане спроможності випускати продукцію чи надавати послуги.

Таким чином, ступінь активної участі у виробництві та управлінні товариством, особисті ініціативи та значимість внесеного майна можуть свідчити про те, що учасник, який не вносив до капіталу майнові права, має право отримати частину доходу, який отриманий саме за рахунок інтелектуальних прав. Реалізується це таким чином, що при фактичній зміні співвідношення вартості його вкладу та вкладника майнових прав в сторону збільшення

вартості останніх, пропорція, яка була визначена на підставі оцінки початкових вкладів, не змінюється. Тобто, майнові права, зростаючи у вартості мали б приносити більше дивідендів саме своєму вкладникові. Але, оскільки частки залишаються незмінними й розмір дивідендів визначається згідно встановленої раніше пропорційності вкладів, досягнута «надбавка» у дивідендах, отриманих за рахунок майнових прав інтелектуальної власності, переходить іншому вкладникові. Тобто частки вкладників не змінюються, а співвідношення дивідендів збільшуються на користь іншого вкладника, аніж того, що вносив майнові права. Проте, при досягненні значної різниці у реальній ціні майнових прав у порівнянні з їх первісною ціною та ціною матеріальних вкладів, від початкової пропорції вкладів як орієнтира з визначення співвідношення доходів можна відступити, з метою дотримання прав вкладника таких прав на отримання частки від доходу, забезпеченого інтелектуальними правами. Тобто отримання збільшеного розміру дивідендів без зміни часток.

Важливо звернути увагу на те, що майнові права інтелектуальної власності мають суттєву перевагу над матеріальними засобами, оскільки вони не зазнають зносу в процесі використання. Природньо, що задіяні у виробництві речі (засоби виробництва) з плином часу стають менш ефективними, потребують амортизації. Майнові права в межах свого строку дії такого недоліку не мають, що демонструє їх феномен як засобу виробництва. Яскравим прикладом слугують майнові права на торговельні марки, вартість яких може значно зрости та становитиме левову частку в порівнянні з іншим майном. Крім того, з огляду на можливість багаторазового продовження строку чинності майнових прав на засоби індивідуалізації, існує підвищений інтерес до збереження на них монополії майнових прав. З огляду на таку обставину, при перегляді співвідношення у розподілі доходу слід порівнювати оновлену вартість майнових прав із початковою ціною речового вкладу.

Наслідки «подорожчання» майнових прав потрібно розглядати з боку кожного з учасників товариства, оцінюючи розумність співвідношення доходів в залежності від справедливої оцінки участі вкладників у виробництві.

Ситуація необґрунтованого безпідставного збагачення вкладника майнових прав має бути виключена, адже участь особи, яка такі майнові права внесла до статутного капіталу, могла тільки цим і обмежитись. Тому наріжним каменем постає питання забезпечення справедливості у корпоративних відносинах при розподілі прибутку. Дотримання принципу справедливості може зумовлювати необхідність відступлення від пропорційності доходів у порівнянні зі співвідношеннями часток вкладників.

Слід зазначити, що збільшення частки учасника товариства прямо передбачає подальше збільшення розміру отриманих дивідендів. Однак збільшення частки учасника опосередковується процедурою збільшення статутного капіталу, що передбачає складний процес, який, до того ж, може зайняти тривалий час. А якщо метою є саме визначення розміру дивідендів, то недоцільним вбачається щоразу, коли постає відповідне питання, порушувати таку процедуру. Тож питання зміни розміру дивідендів може вирішуватися при незмінюваності часток учасників.

Важливим аспектом є те, що законодавчо оцінка майнових прав може визначатися засновниками або на підставі професійного дослідження експертами-оцінювачами лише на етапі формування статутного капіталу. Таким чином, при створенні товариства визначається первісна вартість майнових прав – собівартість необоротних активів у сумі грошових коштів або справедливої вартості інших активів, сплачених (переданих), витрачених для придбання (створення) необоротних активів (абз. 12 п. 4 НП(С)БО 7 «Основні засоби») [11]. Переоцінка у майбутньому потребується у зв'язку з бухгалтерською звітністю та найчастіше має місце при проведенні фінансових операцій під час виходу зі складу товариства учасника для проведення розрахунку пропорційно його частці. У бухгалтерському обліку для цих цілей використовують термін справедливої вартості – суми, за якою можна продати актив або оплатити зобов'язання за звичайних умов на певну дату (абз. 19 п. 4 НП(С) БО 7 «Основні засоби»). З метою переоцінки статутного капіталу такі операції не здійснюються, оскільки вартість внесків визначається одноразово при створенні юридичної особи, що закріплюється в статуті.

Вартість майнових прав є динамічною – зміни при їх ретельному моніторингу можна прослідковувати чи не щодня. Це ж стосується й речових засобів виробництва. Тому знати реальне співвідношення розмірів вкладів кожного з учасників у короткі проміжки часу не можливо. Це означає, що при стабільній пропорції вкладів учасників набуває динамічної ознаки співвідношення при розподілі прибутку. Як правило, згідно чинного законодавства, похідні вигоди від використання майнових прав має лише власник виключних прав, або особи, яким вони належать спільно. В описаній вище цій ситуації, при наділенні частиною прибутку від майнових прав (які юридично належать товариству, «працюють» на товариство та попереднього власника) іншого вкладника, останній наділяється правом вимоги частини доходу, який приносять ці права. Отже, пропорційність вкладів учасників товариства визначається на етапі його створення. Така пропорція є базовою для визначення доходів учасників у майбутньому. Якщо до статутного капіталу вносяться майнові права інтелектуальної власності, які суттєво збільшуються у вартості в процесі діяльності товариства, визначена раніше пропорція може бути скоригована: 1) в сторону збільшення доходу іншого учасника, за умови наявності для цього підстав, що ґрунтуються на оцінці його участі та вагомості його вкладу в процесі здійснення господарської діяльності; 2) в сторону зменшення доходу їх вкладника відносно реальної вартості майнових прав при умові встановлення суттєвої різниці з їх початковою вартістю. Для такого коригування, за вимогою учасника товариства, має здійснюватися нова оцінка майнових прав професійним суб'єктом оціночної діяльності, що також доцільно наперед передбачити в статуті та/або корпоративному договорі, додатково обумовивши підстави проведення нової оцінки, періодичність тощо. При цьому відповідні положення можуть бути внесені до вказаних документів і в процесі діяльності товариства, якщо виникне така потреба.

Отже, розмір дивідендів учасників товариства, де задіяні у виробництві майнові права інтелектуальної власності, за певних умов набуває виражений варіативний характер, оскільки може змінюватися не лише при зміні часток вкладників (як це передбачено при усталеному підході), але й на основі результатів періодичного відслідковування динамічної зміни вартості майнових прав інтелектуальної власності.

З огляду на такі особливості потрібно заздалегідь узгоджувати між вкладниками питання розподілу доходів.

У ст. 7 Закону України "Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю" передбачено, що у корпоративному договорі містяться зобов'язання, згідно яких учасники товариства реалізовують свої права та повноваження певним чином або утримуються від їх реалізації. Більш детальної конкретизації щодо прав, повноважень, порядку та способів їх реалізації норма не містить. Тому доцільно доповнити таку статтю нормою, згідно якої закріпити можливість погоджувати у корпоративному договорі (як обов'язкова умова договору) положення щодо регулювання прав та обов'язків учасників товариства по відношенню до розподілу доходів від реалізації майнових прав інтелектуальної власності.

Окремо потрібно зазначити про ліцензійний договір як спосіб передання у користування майнових прав інтелек-

туальної власності без їх повного відчуження на визначений строк.

Так, І.В. Кривошеїна заперечує можливість передання майнових прав інтелектуальної власності товариству на підставі ліцензії. Вчена зазначає, що «вкладом до статутного капіталу товариства майнові права можуть бути лише на підставі правочину щодо передання виключних майнових прав, але не ліцензійного договору. Враховуючи наявність спеціальної договірної конструкції щодо передання виключних майнових прав інтелектуальної власності, це виключає можливість включення таких прав до статутного капіталу на підставі ліцензійного договору, оскільки ліцензіат не стає власником прав на об'єкт інтелектуальної власності; крім того, ліцензіату не відчужуються майнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт» [10, с. 193–194]. На противагу вказаній думці, І. Коваль та К. Оверковський обґрунтовано розглядають передачу права користування майновими правами промислової власності на певний строк до статутного капіталу юридичної особи на підставі ліцензійного договору або договору комерційної концесії як одну з моделей внесення таких прав до статутного капіталу [12, с. 19]. Такий підхід є цілком логічним, адже особа передає в якості вкладу частину від усього обсягу прав, яким вона наділена; на законних підставах вчиняє на власний розсуд дії щодо майна, яке їй належить. Відмінність від звичної передачі права користування, зокрема, за ліцензійним договором, полягає в тому, що суб'єктом, який такі права отримує, вчиняються подальші дії щодо внесення їх до статутного капіталу, що посилює зв'язок таких прав з юридичною особою. Однак це здійснюється виключно в межах погодженого строку. Разом з тим, на ефективність здійснення господарської діяльності не впливає те, що товариство не набуває всього обсягу майнових прав відносно об`єкта інтелектуальної власності, оскільки з виробничої точки зору у тому потреби немає.

Регулювання діяльності простого товариства також передбачає можливість внесення як вкладу майнових прав інтелектуальної власності. Суттєвою відмінністю є те, що в ЦК України одразу визначається рівність вкладів учасників. Поруч з цим, учасники можуть діяти інакше та самостійно оцінити вклад учасника, що повинно бути ними погоджено (ст. 1133 ЦК України). Статтею 1134 ЦК України передбачено, що майно, яке було у власності учасника, при його внесенні до товариства перетворюється у спільну часткову власність учасників. Так, майнові права інтелектуальної власності можуть належати попередньо вкладнику. При їх переданні вони стають спільними правами учасників.

Якщо вкладник наділений майновими правами на підставі патенту або ліцензії, тобто має право користування ними, то при їх переданні вони також трансформуються у спільне майно (спільні майнові права), яке використовується в інтересах усіх учасників. Фактично йдеться про те, що кожен з учасників стає суб'єктом майнового права. Зміст статті 1133 ЦК України презюмує рівність вкладів учасників товариства. Однак у правах інтелектуальної власності часток бути не може, оскільки природа майнових прав інтелектуальної власності визначає їх неподільність. Ця особливість притаманна саме майновим правам інтелектуальної власності і вирізняє їх з- поміж інших об'єктів. Тому при вкладенні таких прав виникає режим спільних прав учасників товариства, й доходи від реалізації таких прав розподіляються між учасниками порівну.

Слід зважати ще й на те, що ліцензія або патент мають строк дії. Тобто вкладення права користування здійснюється на певний строк. Також потрібно враховувати наявність у ліцензіата (особи, яка має намір внести як вклад права, що підтверджені відповідним документом) повноважень на надання іншій особі права на користування об'єктом права інтелектуальної власності. Хоча передання майнових прав як вклад є іншого роду дією, аніж видання субліцензії, однак при цьому також потрібно враховувати обсяг прав особи-ліцензіата, щоб у подальшому не виникло спорів з особою, яка таку ліцензію видала вкладнику, адже в найгіршому випадку товариство ризикує втратити майнові права та зазнавати збитків.

Таким чином, строк дії ліцензії чи патенту, обсяг прав вкладника в сукупності з тією обставиною, що передання у такий спосіб права користування не наділяє набувача достатнім обсягом прав для подальшого розпорядження виключно на розсуд товариства, є особливостями, що можуть призвести до неочікуваних наслідків. Тому передання майнових прав, підтверджених ліцензією, доцільно супроводжувати укладенням ретельно підготовленого договору з урахуванням вказаного вище.

Майнові права, як і інше майно, що об'єднано учасниками для спільної діяльності, сприймається як засіб для такої діяльності і зазнає перетворень від особистої до спільної власності, або від персоніфікованого права користування до спільного. Прибуток розподіляється пропорційно вартості вкладів у спільне майно, або з відступом від такої пропорційності, про що має бути наперед встановлено договором або домовленістю (ст. 1139 ЦК України). З останнього твердження слідує, що описані вище випадки збільшення оцінки майнових прав в діяльності товариств можуть також торкнутися діяльності простого товариства. Якщо на такий випадок попередньо не була досягнута домовленість, то виникнуть аналогічні питання щодо розміру прибутку, які можуть бути вирішені з урахуванням тих самих чинників, що і для товариств з обмеженою або додатковою відповідальністю. Як вже згадувалося вище, реальна вартість майнових прав встановлюється при виході з товариства. Можливість при цьому повернути майнові права назад від товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, при дотриманні норм діючих законів, можлива лише якщо такий розвиток правовідносин наперед передбачений в статуті або корпоративному договорі з відповідним правом учасника. При досягненні на такий час успішності у діяльності, втрата товариством майнових прав інтелектуальної власності неминуче призведе до спаду або припиненню виробництва. Тож логічним з позиції захисту прав юридичної особи є безповоротне набуття прав на них. Корпоративний договір або статут можуть містити положення, що закріплюють право вкладника такі права повернути в одноособову власність. Але тоді мають бути передбачені додаткові умови, які запобігають маніпулятивним діям вкладників, аби попередити завдання шкоди виробництву внаслідок втрати прав. З метою захисту прав вкладника майнових прав, попередження спротиву інших учасників товариства до укладення корпоративного договору або внесення до нього пункту щодо можливості та умов повернення майнових прав, доцільно передбачити обов'язковість такої умови в договорі – якщо він укладається, або ж передбачити законодавчо можливість повернення майнових прав у судовому порядку.

У діяльності простого товариства повернення речей, переданих у спільне володіння та (або) користування, можливе при припиненні договору простого товариства (ст. 1141 ЦК України). Як бачимо, таке формулювання залишає осторонь можливість повернення майнових прав інтелектуальної власності, оскільки вони до речей не відносяться. Натомість у цій же статті передбачено, що поділ спільного майна провадиться в порядку, встановленому Кодексом. Однак недостатність норм, якими врегульовано поділ майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, які також відносяться до майна, свідчить про неврахування законодавцем шляхів вирішення спору про повернення саме майнових прав.

Складність ситуації підкреслюється ще й тим, що у цій же статті приділено особливу увагу деяким

нетиповим, індивідуально визначеним об'єктам. Так, у частині 2 ст. 1141 ЦК України вказано, що річ з індивідуальними ознаками може бути повернута власнику в результаті вирішення судової справи за його відповідною вимогою. Очевидно, що майнові права інтелектуальної власності хоча й не є речами, проте вони вирізняються за своєю специфічною природою, мають особливу прив'язку до передавача таких прав тощо, що обумовлює складність процедури їх повернення в порівнянні з об'єктами матеріального світу. Тому недолік вказаної статті у відсутності положень про можливості, спосіб і порядок повернення майнових прав при припиненні договору простого товариства потребує якнайшвидшого усунення. І тут доречним буде передбачити, що майнові права інтелектуальної власності, внесені до простого товариства, безумовно мають повертатися їх учаснику, якщо останній є автором об'єкта інтелектуальної власності, майнові права на який були вкладом. А якщо вкладник є вторинним їх власником – після оцінки ризиків для виробництва в результаті втрати таких прав, за наслідками судового розгляду.

Висновки. З вищезазначеного аналізу слідують такі висновки проведеного дослідження.

1. У результаті залучення майнових прав інтелектуальної власності до господарської діяльності, через недостатнє законодавче регулювання питань реалізації майнових прав інтелектуальної власності, підвищуються ризики виникнення спорів щодо справедливого розподілу прибутків від їх використання між учасниками. З метою попередження таких непорозумінь між учасниками товариства доцільно заздалегідь погодити такі питання в корпоративному договорі. Відповідні зміни також потрібно внести в законодавчі акти. На законодавчому рівні також потрібно закріпити право вкладника майнових прав у певних випадках мати беззаперечну можливість повернути майнові права при виході з товариства.

2. У разі внесення майнових прав інтелектуальної власності до статутного капіталу товариства пропонується передбачити в законодавстві, зокрема, у ст. 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» норму, згідно якої передбачити можливість погоджувати у корпоративному договорі (як обов'язкова умова договору) положення щодо регулювання прав та обов'язків учасників товариства по відношенню до майнових прав інтелектуальної власності, в тому числі – щодо їх можливого повернення на певних умовах вкладникові (колишньому власникові) при виході з товариства.

Рекомендується учасникам закріплювати в корпоративному договорі або статуті домовленості про розподіл дивідендів у разі збільшення вартості майнових прав інтелектуальної власності.

Також рекомендується передбачити у договорі порядок розподілу дивідендів між учасниками товариства, якщо вкладник майнових прав інтелектуальної власності має відповідне право користування ними на підставі ліцензії або патенту.

3. У разі внесення майнових прав інтелектуальної власності до спільного майна простого товариства пропонується внести зміни до статті 1141 ЦК України, згідно яких передбачити їх безумовне повернення учаснику, якщо останній є автором об'єкта інтелектуальної власності, майнові права на який були вкладом. А якщо вкладник є вторинним їх власником – після оцінки ризиків для виробництва в результаті втрати таких прав, за наслідками судового розгляду.

4. Пропонується внести зміни до статті 13 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», у якій закріпити можливість внесення до статутного капіталу, зокрема, майнового права на використання об'єктів інтелектуальної власності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
3. Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 р.№1576-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 49. Ст. 682.
4. Про товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII. *Офіційний вісник України*. 2018. № 24. Ст. 850.
5. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001 р. № 2658-III. *Відомості Верховної Ради України* . 2001. № 47. Ст. 251.
6. Про затвердження Національного стандарту № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності»: Постанова Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2007 р. № 1185. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1185-2007-п#Text.
7. Ханієва Ф.М. Правові режими вкладу до господарського товариства. *Право і суспільство.* 2016. С. 161–170. URL: https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fjournals.pnu.edu.ua%2Findex.php%2FLS%2Farticle%2Fdownload%2F218%2F242%2F&psig=AOvVaw3viy_NPH-SPcOXjwXkeIua&ust=1747131126950000&source=images&cd=vfe&opi=89978449&ved=0CAQQn5wMahcKEwj4x7vj2J2NAxUAAAAAHQAAAAAQBA.
8. Постанова Південно-Західного апеляційного господарського суду від 16.09.2021 (справа № 916/2796/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99781984.
9. Аблаєв Б.А. Щодо проблематики внесення майнових прав інтелектуальної власності до статутного капіталу. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 7. С. 102–104. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2022/20.pdf
10. Кривошеїна І. В.Особливості внесення майнових прав інтелектуальної власності до статутного капіталу. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 189–194.
11. Національне положення (стандарт)бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби», затверджене наказом Міністерства фінансів України 27.04.2000 р. № 92. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00#Text.
12. Коваль І., Оверковський К. Формування статутного капіталу майновими правами промислової власності: законодавче і локальне регулювання. *Право України.* 2021. № 6. С. 141–161.

РОЗДІЛ 5
ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/27

ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ МЕДІАЦІЇ В СФЕРІ РОЗГЛЯДУ ТРУДОВИХ СПОРІВ

IMPROVING THE MEDIATION PROCESS IN THE FIELD OF LABOR DISPUTES

Золотухіна Л.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

У статті розглядається вдосконалення процесу медіації у сфері розгляду трудових спорів як ефективного способу вирішення конфліктів між роботодавцями та працівниками. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю розвитку альтернативних способів вирішення трудових спорів в умовах сучасних економічних і соціальних змін, а також зростанням попиту на ефективні та швидкі механізми врегулювання конфліктів поза судовою системою. Звернено увагу на суттєві недоліки чинного нормативного регулювання, зокрема відсутність спеціалізованої правової процедури щодо трудової медіації, що ускладнює її практичне застосування в умовах зростання соціальної напруги на ринку праці.

Метою статті є аналіз чинних підходів до медіації в трудових спорах та розробка рекомендацій для їх удосконалення.

Проаналізовано міжнародний досвід країн Європейського Союзу, Великої Британії, Канади та Японії у сфері трудової медіації, виокремлено найефективніші практики, які можуть бути імплементовані в українське правове поле. Наголошено на потребі підвищення кваліфікації трудових медіаторів, розроблення стандартів професійної етики та впровадження механізмів державної підтримки процедур досудового врегулювання трудових конфліктів.

У статті вирішуються такі завдання: оцінка існуючих механізмів медіації в контексті трудових спорів; визначення основних проблем, що виникають під час застосування медіації в трудових відносинах; пропозиція змін до законодавства та практики медіації, що дозволяють підвищити ефективність цього процесу; аналіз міжнародного досвіду медіації у трудових спорах.

Практичне значення дослідження полягає в розробці рекомендацій для органів влади, медіаторів та роботодавців, спрямованих на оптимізацію процесу медіації у сфері трудових відносин, що допоможе зменшити навантаження на судову систему, зберегти робочі місця та покращити взаєморозуміння між сторонами трудових конфліктів.

Аналізуються національні нормативно-правові акти та міжнародний досвід, зокрема досвід країн Європи, що активно використовують медіацію у трудових відносинах.

Пропонуються шляхи покращення існуючої системи медіації, зокрема через підвищення кваліфікації медіаторів, удосконалення законодавства та популяризацію цього методу серед громадян і роботодавців.

Ключові слова: медіація, трудові спори, альтернативні методи вирішення конфліктів, вдосконалення процесу, трудові відносини, міжнародний досвід, досудове врегулювання спору.

The article considers the improvement of the mediation process in the field of labor disputes as an effective way to resolve conflicts between employers and employees. The relevance of the study is due to the need to develop alternative methods of resolving labor disputes in the context of modern economic and social changes, as well as the growing demand for effective and rapid mechanisms for resolving conflicts outside the judicial system.

The purpose of the article is to analyze current approaches to mediation in labor disputes and to develop recommendations for their improvement.

The article solves the following tasks: assessment of existing mediation mechanisms in the context of labor disputes; identification of the main problems that arise during the use of mediation in labor relations; proposal of changes to the legislation and practice of mediation, which will increase the effectiveness of this process; analysis of international experience of mediation in labor disputes.

The practical significance of the study lies in the development of recommendations for authorities, mediators and employers aimed at optimizing the mediation process in the field of labor relations, which will help reduce the burden on the judicial system, save jobs and improve mutual understanding between the parties to labor conflicts.

National regulatory legal acts and international experience are analyzed, in particular the experience of European countries that actively use mediation in labor relations.

Ways are proposed to improve the existing mediation system, in particular through improving the qualifications of mediators, improving legislation and popularizing this method among employees and employers.

Key words: mediation, labor disputes, alternative methods of conflict resolution, process improvement, labor relations.

У науковій літературі медіація визначається як процес добровільного врегулювання спору за допомогою нейтральної третьої сторони – медіатора. Згідно з дослідженнями К. Менкена (Menkel-Meadow, 2001) та Л. Рискіна (Riskin, 2002), медіація в трудових конфліктах сприяє не лише зменшенню навантаження на судову систему, а й підвищенню рівня задоволеності сторін результатом [1, 2].

Рада Європи у своїй Рекомендації Rec (2002)10 зазначає, що держави повинні сприяти розвитку медіації у сфері трудових відносин як ефективного засобу попередження та врегулювання спорів [3].

Медіація в Україні є відносно новим інструментом для вирішення трудових спорів, однак цей метод вже продемонстрував свою ефективність у низці інших країн. В умовах глобалізації та сучасних викликів ринку праці, як для роботодавців, так і для працівників, важливо мати можливість вирішувати конфлікти без тривалих та дорогих судових процедур. Медіація забезпечує сторони безпосереднім контролем над процесом і результатом, що робить цей метод привабливим для розв'язання трудових спорів. Проте на сьогоднішній день медіація в Україні знаходиться на етапі становлення, і її практичне застосування потребує вдосконалення.

Медіація не тільки зменшує навантаження на суди, але й створює середовище для більш конструктивного вирішення конфліктів. Однак її успішне впровадження потребує активної державної підтримки та зміни ставлення до

цього інструменту як до законного й ефективного способу вирішення спірних питань.

Медіація у трудових відносинах відрізняється від традиційних форм вирішення спорів, таких як судовий процес, тим, що основною метою є не встановлення вини, а досягнення угоди між сторонами. Це дозволяє зберігати робочі відносини та уникати непотрібних юридичних та моральних наслідків для обох сторін конфлікту. Медіатор, як неупереджений посередник, не приймає рішення за сторони, а лише допомагає знайти компроміс.

Мої спостереження свідчать, що медіація є надзвичайно важливим інструментом у вирішенні трудових спорів, оскільки дозволяє стороні конфлікту не лише досягнути результату, але й відновити довіру та взаєморозуміння, що часто буває неможливим у судовому процесі. Такий підхід є гуманнішим і менш руйнівним для трудових відносин.

На рівні держави в Україні було зроблено кілька кроків для створення правової бази для медіації, зокрема прийняття Закону України «Про медіацію» у 2017 році, що стало важливим кроком для розвитку альтернативних методів вирішення спорів [4]. Однак на практиці медіація все ще не отримала широкого застосування, зокрема в сфері трудових відносин. Причина криється в недостатньо чітких процедурах і правилах, що регулюють цей процес, а також у відсутності ефективних механізмів виконання медіаційних угод.

Звісно, цей закон став важливим кроком, але у порівнянні з іншими країнами, такими як Німеччина чи Франція, українська система медіації потребує додаткових уточнень та покращень. Наприклад, у цих країнах медіація у трудових спорах є поширеною практикою, і вона має чітко визначені правила та механізми примусового виконання рішень, якщо сторони вирішили зафіксувати результат медіації у письмовій угоді.

Міжнародний досвід демонструє позитивні результати від використання медіації для вирішення трудових спорів. Наприклад, у Німеччині медіація є обов'язковою частиною колективних трудових угод, а в Великій Британії існують спеціалізовані установи для медіації у трудових спорах.

Ці країни мають багаторічний досвід у використанні медіації, що дозволяє їм ефективно розв'язувати спори між роботодавцями і працівниками, зберігаючи при цьому взаємоповагу та довіру між сторонами.

У Великій Британії медіація активно використовується в контексті внутрішньоорганізаційних трудових спорів. Advisory, Conciliation and Arbitration Service (ACAS) пропонує широкий спектр послуг з посередництва. За даними ACAS (2022), у 70% випадків медіація призводить до повного врегулювання конфлікту Німеччині трудові конфлікти часто вирішуються через інституційну медіацію за участі Betriebsrat (ради працівників) [6]. Закон про медіацію (Mediationsgesetz, 2012) передбачає чітку регламентацію участі медіаторів, їх сертифікацію та етичні стандарти врегулювання конфлікту.

У провінціях Онтаріо та Квебек медіація є обов'язковим етапом у вирішенні колективних трудових спорів. Канадська модель акцентує на запобіганні страйкам та забезпеченні соціального діалогу. На думку Б. Эмерсона (Emerson, 2015), саме завдяки медіації рівень індустріальних конфліктів у Канаді істотно знизився [7].

Японська система трудової медіації побудована на культурі гармонії та консенсусу. Судово-мирова медіація (Chotei) є ефективною альтернативою тривалим судовим процесам. Як зазначає Накамура (Nakamura, 2019), медіація дозволяє зберігати корпоративну етику та запобігати репутаційним ризикам [8].

У порівнянні з цим, в Україні медіація лише набуває популярності, хоча потенціал для її розвитку є величезним. Ідеї, які можна запозичити у міжнародному досвіді, включають застосування медіації на етапі попереднього розгляду спору, запровадження спеціалізованих органів для вирішення трудових конфліктів та інтеграцію медіації в систему трудового права.

Незважаючи на позитивні аспекти, медіація в Україні стикається з низкою проблем: 1) відсутність стандартів для медіаторів у трудових спорах, що призводить до нестабільності результатів; 2) недостатня поінформованість громадян про переваги медіації, зокрема у трудових спорах; 3) законодавчі прогалини щодо ефективного виконання угод, досягнутих через медіацію.

Вважаю, що кожна з цих проблем може бути вирішена шляхом комплексного підходу до вдосконалення процесу медіації. Наприклад, підвищення кваліфікації медіаторів, чітке визначення їхніх обов'язків та прав у законодавстві дозволить значно підвищити ефективність цієї практики.

Для досягнення ефективної медіації в сфері трудових спорів в Україні необхідно впровадити кілька важливих змін, які покращать якість медіації, підвищать її доступність і забезпечать стабільність процесу. Ось кілька пропозицій, які можуть допомогти досягти цього:

1. Удосконалення законодавчого регулювання медіації у трудових спорах.

Однією з ключових проблем є відсутність чіткої регламентації медіації в трудових спорах, що створює правову невизначеність для сторін. Для удосконалення процесу потрібно: 1) розробити окремі нормативні акти або доповнення до чинних законів, які б регулювали особливості медіації у трудових відносинах. Це дозволить створити зрозумілу та доступну процедуру медіації для працівників і роботодавців, з чітким описом етапів і строків. 2) Визначити процедури та стандарти медіації, які б включали правила взаємодії медіатора з сторонами, порядок подачі заявок на медіацію, механізм укладання угод після досягнення домовленості. 3) Встановити обов'язковість спроби медіації на попередньому етапі судового процесу для трудових спорів. Це дозволить зменшити навантаження на суди та заощадити час і ресурси сторін конфлікту. Впровадження медіації на етапі до подачі позову дозволить сторонам вирішити питання мирно, не йдучи до суду.

Другим необхідним кроком вбачається створення спеціалізованої медіаційної служби в рамках державної або приватної ініціативи. Важливим є створення системи, яка б координувала роботу медіаторів у трудових спорах. Це може бути або державна структура, або незалежна організація, що сертифікує медіаторів і здійснює нагляд за їх діяльністю. Створити державну чи приватну медіаційну службу, яка б надавала послуги медіації у трудових спорах. Ця служба повинна включати реєстр сертифікованих медіаторів, а також мати систему моніторингу та оцінки їх роботи. Розробити систему акредитації медіаторів у трудових спорах. Сертифікація має бути строгою, з обов'язковим навчанням та практикою в цій галузі. Медіатори повинні проходити спеціалізовані курси, що включають знання трудового права, етики та технік медіації. Таким чином, унеможливлюється ситуація, коли послуги медіаторів надають особи без достатньої кваліфікації. Забезпечити постійне професійне навчання медіаторів, щоб вони мали актуальні знання про зміни в законодавстві, зокрема в сфері трудових відносин, а також методи психологічної роботи з конфліктами.

По-третє, провести інформаційні кампанії для роботодавців та працівників, спрямовані на популяризацію медіації. Основною проблемою, яка стримує застосування медіації, є низька поінформованість громадян про цей метод вирішення спорів, а також страх чи недовіра до медіаційного процесу. У звязку з цим, доречним вбачається організувати інформаційні кампанії, спрямовані на популяризацію медіації серед роботодавців і працівників. Це можуть бути семінари, вебінари, публікації в ЗМІ, а також інфографіка, що пояснює переваги медіації для обох сторін конфлікту. Такі кампанії можна організувати

за участю державних органів, профспілок та бізнес-асоціацій. Включити медіацію до навчальних програм для керівників та HR-фахівців. Це дозволить підприємствам краще зрозуміти, як можна ефективно застосовувати медіацію для вирішення внутрішніх конфліктів без шкоди для трудових відносин.

По-четверте, запровадити фінансові стимули для використання медіації.

Щоб заохотити роботодавців та працівників використовувати медіацію, необхідно запровадити певні фінансові стимули або пільги: забезпечити податкові пільги або компенсації для підприємств, які використовують медіацію для вирішення трудових спорів, що допоможе знизити витрати на розв'язання конфліктів через суд; 2) запровадити компенсації для сторін, які погоджуються на медіацію до початку судового процесу, якщо це дозволить досягти угоди без втручання суду. Це можуть бути як знижки на державне мито, так і фінансові стимули для працівників у вигляді винагороди або пільг.

По-п'яте, створення електронних платформ для медіації. Сучасні технології дозволяють спростити процес медіації і зробити його доступним для всіх. Мається на увазі, розробити онлайн-платформи для медіації, де сторони можуть подати заявку на медіацію, обирати медіатора, віртуально зустрічатися та обговорювати спір. Така платформа може бути частиною вже існуючих державних сервісів або створена окремо. А також запровадити електронні угоди про медіацію, які можна підписати через електронний підпис, що спростить процес підписання угод і зробить його зручнішим для сторін конфлікту.

По-шосте, запровадження обов'язкових медіаційних угод для великих підприємств і організацій, а також покращення виконання медіаційних угод.

Обов'язковість медіації для підприємств з великою кількістю працівників, де трудові конфлікти можуть мати значні наслідки, дозволить створити додаткові механізми для вирішення спірних ситуацій до того, як конфлікти досягнуть критичної точки і призведуть до масових страйків або судових позовів.

Не менш важливим є забезпечення виконання угод, досягнутих за допомогою медіації. Для цього потрібно створити механізми примусового виконання медіаційних угод через суд, якщо одна зі сторін відмовляється від виконання домовленості. Враховуючи, що медіація є добровільною, угоди, досягнуті під час неї, повинні мати юридичну силу і бути виконані так само, як і судові рішення. Поширити практику визнання медіаційних угод як судових рішень у разі їх підписання та задоволення умов, прописаних в угоді.

Медіація є потужним інструментом для вирішення трудових спорів, і її впровадження в Україні має величезний потенціал. Однак для того, щоб медіація стала ефективним і дієвим методом вирішення спорів, необхідно застосування комплексного підходу, включаючи правові, організаційні, фінансові та технологічні зміни. Створення ефективної системи медіації потребує не тільки розробки чіткої нормативно-правової бази, але й впровадження спеціалізованих медіаційних служб, підвищення кваліфікації медіаторів та популяризації цього методу серед громадськості. Крім того, важливо забезпечити ефективне виконання медіаційних угод та стимулювати сторони до їх використання через податкові пільги або фінансові компенсації.

Враховуючи досвід європейських країн, медіація має всі шанси стати невід'ємною частиною української системи вирішення трудових спорів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Menkel-Meadow. Mediation and its Applications in Labor Disputes. Yale Journal of Law & the Humanities. 2001. 13 (1). P. 34–41.
2. Riskin, L.L. Understanding Mediators' Orientations, Strategies, and Techniques. Harvard Negotiation Law Review. 2002. 240 p.
3. Recommendation Rec 10 of the Committee of Ministers to member states on mediation in civil matters. Council of Europe. 2002.
4. Про медіацію: Закон України від 16.12.2021 р., № 1875. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення 25.05.2025)
5. ACAS . Annual Report and Accounts. 2021–22. URL: https://www.acas.org.uk
6. Про медіацію: Закон ФРН. Mediationsgesetz vom 21. Juli 2012.
7. Nakamura K. Labor Dispute Mediation in Japan: Legal Framework and Cultural Impacts. Asian Journal of Law and Society. 2019. Vol. 6. № 3. P. 67–75.
8. Emerson B. Alternative Dispute Resolution in Canadian Labour Law. Canadian Labour & Employment Law Journal. 2015. Vol. 20. № 2. P. 83–91.

РОЗДІЛ 6
ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.42
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/28

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

LEGAL REGULATION OF ORGANIC PRODUCTION: CURRENT STATE AND EUROPEAN INTEGRATION DEVELOPMENT PROSPECTS

Петрова Н.О., д.філос. спец. 081 «Право», доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумський національний аграрний університет

Сокрута М.О., студентка І курсу магістратури юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена аналізу правового регулювання органічного виробництва в Україні. Розглянуто сучасний стан нормативно-правової бази, а також перспективи розвитку органічного сільського господарства в умовах євроінтеграції. Підтверджується, що органічне виробництво є важливим чинником для забезпечення екологічної, продовольчої безпеки, сталого розвитку аграрного сектору, сприяє збереженню біорізноманіття, зниженню використання агрохімікатів. Встановлено, що органічне виробництво є одним із перспективних видів господарської діяльності в Україні, що підтверджується високим рівнем експорту органічної продукції до Європейського Союзу. Окремо розглядаються перспективи вдосконалення законодавства України в контексті наближення національних стандартів органічного виробництва до європейських вимог, зокрема в рамках адаптації до Регламенту ЄС 2018/848. Досліджено положення Регламенту ЄС 2018/848 щодо сертифікації груп операторів. Визначено важливість подальших законодавчих ініціатив, спрямованих на удосконалення сертифікації органічної продукції. Запропоновано включити положення про можливість сертифікації груп операторів до законодавства, зокрема, до закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» № 2496-VIII. Встановлено, що сертифікація груп операторів забезпечить зниження витрат на сертифікацію виробництва органічної продукції. В статті також визначаються основні проблеми, з якими стикаються українські виробники органічної продукції, такі як висока вартість сертифікації, недостатність державної підтримки. Досліджено правове регулювання та систему державної підтримки виробників органічної продукції, включаючи фінансові стимули для операторів, відшкодування вартості витрат на проведення сертифікації та компенсацію витрат на впровадження органічних методів виробництва. Запропоновано включити до Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» та Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» положення щодо можливості додаткової фінансової підтримки операторів, які перебувають на етапі перехідного періоду.

Ключові слова: органічне виробництво, правове регулювання, сертифікація, органічна продукція, державна підтримка, ринок органічної продукції, законодавство Європейського Союзу, продовольча безпека, сталий розвиток, групова сертифікація, групи операторів.

The article is devoted to the analysis of the legal regulation of organic production in Ukraine. The current state of the regulatory framework, as well as the prospects for the development of organic agriculture in the context of European integration, is considered. It is confirmed that organic production is an important factor in ensuring environmental and food security, sustainable development of the agricultural sector, contributes to the preservation of biodiversity, and reduces the use of agrochemicals. It is established that organic production is one of the perspective types of economic activity in Ukraine, which is confirmed by the high level of exports of organic products to the European Union.

The prospects for improving the legislation of Ukraine in the context of bringing the national standards of organic production closer to European requirements are considered separately, in particular in the framework of adaptation to the EU Regulation 2018/848. The provisions of EU Regulation 2018/848 regarding the certification of groups of operators have been studied. The importance of further legislative initiatives aimed at improving the certification of organic products was identified. It was proposed to include provisions on the possibility of certification of groups of operators in the legislation, in particular, in the Law of Ukraine "On the Basic Principles and Requirements for Organic Production, Circulation and Labeling of Organic Products" №. 2496-VIII. It has been established that the certification of groups of operators will ensure a decrease in the costs of certification of organic production. The article also identifies the main problems faced by Ukrainian organic producers, such as the high cost of certification and lack of state support. The legal regulation and system of state support for organic producers were investigated, including financial incentives for operators, reimbursement of certification costs, and compensation for the costs of implementing organic production methods. It is proposed to include in the Law of Ukraine "On Basic Principles and Requirements for Organic Production, Circulation and Labeling of Organic Products" and the Law of Ukraine "On State Support of Agriculture of Ukraine" provisions regarding the possibility of additional financial support for operators in the transition period.

Key words: organic production, legal regulation, certification, organic products, state support, organic market, European Union legislation, food safety, sustainable development, group certification, groups of operators.

Постановка проблеми. Незважаючи на зростання інтересу до органічного виробництва в Україні та у світі, правове регулювання цієї сфери залишається недостатньо розвиненим і узгодженим із міжнародними стандартами. В умовах євроінтеграційних орієнтирів, коли Україна прагне наблизити своє законодавство до положень законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС), проблема забезпечення чітких правових умов для органічного виробництва набуває особливої актуальності. Потребує вирішення питання удосконалення нормативних актів, забезпечення їх ефективного впровадження на практиці, підтримки виробників. Таким чином, необхідним є всебічний аналіз чинного правового регулювання органічного виробництва в Україні, виявлення основних недоліків та окреслення

напрямів його подальшого розвитку відповідно до міжнародних зобов'язань держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливий науковий інтерес до проблематики органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції в Україні та за її межами мали такі науковці як: Багай Н.О., Бойко Л.О., Курман Т.В., Луц Д.М., Лушпаєв С.О., Милованов Є.В., Оверковська Т.К., Псутурі Б.Д., Самсонова Я.О., Туєва О.М. Разом з тим, потребує постійної уваги з боку наукових досліджень питання удосконалення законодавства в означеній сфері з урахуванням міжнародних та євроінтеграційних орієнтирів.

Метою статті є дослідження сучасного стану правового регулювання органічного виробництва в Україні та визначення перспективних напрямків удосконалення національного законодавства з урахуванням європейських вимог і потреб ринку органічної продукції.

Виклад основного матеріалу. Органічне виробництво сьогодні набуває особливого значення у світі в контексті зростаючої уваги до глобальної екологічної та продовольчої безпеки, підтримання біорізноманіття, сталого використання природних ресурсів і захисту здоров'я населення. В умовах поглиблення глобалізації та інтеграційних процесів органічне землеробство, рослинництво й тваринництво стають не просто способом виробництва продуктів харчування, а частиною комплексного підходу до забезпечення сталого розвитку економік різних країн, в тому числі й України. Інтенсифікація розвитку органічного виробництва для нашої країни є особливо актуальною через цілеспрямовану інтеграцію України до Європейського Союзу (далі – ЄС), наближення вітчизняного законодавства до вимог ЄС та прагнення зміцнити позиції на міжнародних аграрних ринках. Згідно з Угодою про асоціацію з ЄС (далі – Угода про асоціацію), Україна взяла на себе зобов'язання впроваджувати високі стандарти якості продукції, включно з органічним виробництвом [1]. Так, відповідно до ст. 404 Угоди про асоціацію сторони зобов'язалися поширювати застосування методів органічного виробництва для сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій [1]. Для України органічний сектор є одним з перспективних та важливих ефективних напрямів господарювання в сільському господарстві та особливо експортній торгівлі. Відповідно до статистичних даних Україна є успішним гравцем на зовнішньому ринку органічної продукції. Відповідно до аналітичного звіту Європейської Комісії, у 2024 році Україна посіла 3 місце зі 123 країн за обсягами експортованої органічної продукції до ЄС [2, с. 7]. Тож, виробництво органічної продукції є пріоритетним напрямом розвитку як для суб'єктів агробізнесу, так і для сільських територій, агросфери в цілому, адже «органічне виробництво продукції визначається більш високими екологічними та етичними стандартами, що відповідає потребам сучасного споживача та сприяє сталому розвитку агробізнесу» [3, с. 34]. Як слушно зауважила Курман Т.В., «виробництво органічної продукції є практичною реалізацією концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, що передбачає поєднання захисту довкілля, економічного зростання й соціального розвитку як взаємозалежних і взаємодоповнюючих елементів стратегічного розвитку держави, що гарантуватиме населенню високу якість продовольства як важливої складової продовольчої безпеки» [4, с. 237]. До того ж, «саме виробництво органічної сільськогосподарської продукції та сировини доцільно розглядати як засіб забезпечення екологічної безпеки в аграрній сфері економіки» [5, с. 97]. Окрім того, «зростаючий попит на органічні продукти відкриває нові ринки для агробізнесу. Фермери, які переходять до органічного виробництва продукції, можуть мати переваги в конкурентній боротьбі за цими ринками» [3, с. 33]. Слід зазначити, що багаті природні ресурси, родючі ґрунти та сприятливі кліматичні умови дають Україні суттєві конкурентні переваги у розвитку органічного сектору, проте реалізація цього потенціалу вимагає чіткої правової бази, ефективних механізмів контролю якості та державної підтримки виробників органічної продукції. Ось чому в Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року, що схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р., органічне виробництво є важливим напрямом для виконання визначеного завдання задля сприяння пом'якшенню наслідків змін клімату та адаптації до них, що в свою чергу забезпечить досягнення стратегічної цілі – кліматично орієнтованого сільського господарства [6].

Законодавство у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, можна умовно поділити на два рівні: національне законодавство та міжнародне. Ключовим національним нормативно-правовим актом, який регулює органічне виробництво, обіг та маркування органічної продукції в Україні є Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» № 2496-VIII від 10 липня 2018 року (далі – Закон № 2496-VIII), що був введений в дію у 2019 році. Згідно із Законом № 2496-VIII, «органічне виробництво – це сертифікована діяльність, пов'язана з виробництвом сільськогосподарської продукції, що включає всі етапи технологічного процесу, а саме: первинне виробництво (включаючи збір врожаю), підготовку, обробку, змішування та пов'язані з цим процедури, фасування, пакування, переробку, регенерацію та інші зміни стану продукції), яка здійснюється з дотриманням законодавчих вимог у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [7]. Закон № 2496-VIII було прийнято на зміну Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» № 425-VII від 3 вересня 2013 року, який зазнавав значної критики, зокрема, через «численні посилання на підзаконні нормативні акти, які на той час не були прийняті» [8, с. 52], а також з причини того, що «положення були недосконалими та значною мірою не відповідали законодавству ЄС у сфері органічного виробництва, обігу та маркуванню органічної продукції» [9, с. 120].

Розвиток підзаконної бази забезпечується через відповідні постанови Кабінету Міністрів України та накази Міністерства аграрної політики та продовольства України (далі – Мінагрополітики). Зокрема, важливими є нормативні акти щодо процедури сертифікації органічного виробництва, вимог до маркування органічної продукції, детальних правил щодо органічного виробництва та обігу органічної продукції, а також порядок ведення державного реєстру операторів органічного ринку тощо. Наприклад, відповідно до Порядку (детальних правил) органічного виробництва та обігу органічної продукції, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2019 р. № 970, встановлюються вимоги щодо галузей органічного виробництва: органічне рослинництво; тваринництво (зокрема птахівництво, бджільництво); грибівництво (зокрема вирощування органічних дріжджів); аквакультура; виробництво органічних морських водоростей; виробництво органічних харчових продуктів (зокрема органічне виноробство); виробництво органічних кормів; заготівля органічних об'єктів рослинного світу [10].

Постанова Кабінету Міністрів України від 12 лютого 2020 р. № 87 «Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державного реєстру органів сертифікації у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції, Державного реєстру органічного насіння і садивного

матеріалу», визначає механізм ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. Так, Мінагрополітики вносить оператора органічного виробництва, обігу до Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції (далі – Реєстр операторів). Дана інформація повинна знаходитися в Реєстрі операторів на офіційному веб-сайті Мінагрополітики, перебувати у вільному цілодобовому і безоплатному доступі [11]. Таким чином, споживачу можна здійснити перевірку чи належить виробник сільськогосподарської продукції до оператора органічного виробництва [12]. Державний нагляд (контроль) за дотриманням законодавства в означеній сфері здійснює Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (далі – Держпродспоживслужба). Держпродспоживслужба відповідальна за проведення перевірок операторів органічного ринку, здійснення заходів державного контролю, а також за взаємодію з органами сертифікації. Держпродспоживслужба веде моніторинг дотримання правил органічного виробництва, розглядає випадки порушень та застосовує відповідні санкції у разі виявлення невідповідностей. Окрім того, вона опікується питаннями підвищення обізнаності виробників і споживачів щодо стандартів органічної продукції [7; 11; 13].

Проведення сертифікації органічного виробництва, обігу органічної продукції в Україні здійснюється на підставі Закону № 2496-VIII та Порядку сертифікації органічного виробництва та/або обігу органічної продукції, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2020 р. № 1032, відповідно до яких оператори, як суб'єкти ринку органічної продукції зобов'язані виробляти та реалізовувати органічну продукцію за наявності сертифіката, що є документальним підтвердженням відповідності органічного виробництва та/або обігу органічної продукції вимогам законодавства в означеній сфері. Даний сертифікат видається органом сертифікації на 15 місяців, що є строком його дії. Оператори при цьому зобов'язані проходити сертифікацію щорічно, під час якої органи сертифікації обов'язково здійснюють виїзну перевірку для встановлення відповідності процесу виробництва продукції та її обігу вимогам органічного законодавства [12].

Таким чином, на відміну, від попереднього Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» № 425-VII від 3 вересня 2013 року, що підпадав під численну критику, поряд зі Законом № 2496-VIII прийняті підзаконні нормативно-правові акти, що посилюють правове регулювання у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції.

Якщо брати до уваги міжнародний рівень, то з 1 січня 2022 року Регламент (ЄС) 2018/848 Європейського Парламенту та Ради про органічне виробництво та маркування органічної продукції (далі – Регламент (ЄС) 2018/848) від 30 травня 2018 року є чинним законодавчим актом, також відомим як базовий акт, що встановлює правила органічного виробництва та маркування органічної продукції, скасовує та замінює Регламент Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 року. Новий регламент передбачає перехідні періоди для впровадження деяких нових положень, зокрема щодо торгівлі [14]. Оскільки Україна є вагомим експортером органічної продукції до країн ЄС, то на рівні держави оператори повинні дотримуватися положень Регламенту (ЄС) 2018/848 та супутнього законодавства ЄС. В Регламенті (ЄС) 2018/848 закріплене поняття органічного виробництва, як комплексної системи управління господарством і виробництва продуктів харчування, що поєднує найкращі екологічні практики, високий рівень біорізноманіття, збереження природних ресурсів, сільських територій та застосування виробничих методів, які відповідають вимогам сталого розвитку [15].

Новий регламент (ЄС) 2018/848 розширив сферу регулювання, посилив відповідальність операторів у випадках ймовірного забруднення продукції, ввів перехід від принципу еквівалентності до рівнозначності, а також запровадив вимоги до групової сертифікації операторів. Так, сертифікація груп операторів є вартою уваги для аналізу та можливості подальшої пропозиції впровадження в законодавстві України. Слід зазначити, що тут мова йде про систему органічного законодавства, а не один окремий регламент. Даний регламент спрямований на особливості системи управління, правил виробництва, торгівельного режиму. Таким чином, він має на меті: створити рівні умови для операторів; гармонізувати та спростити правила; підвищити довіру споживачів до органічних продуктів і органічного логотипу ЄС. Він гармонізує правила, що застосовуються до органічних операторів у країнах – членах ЄС і країнах, що не входять до ЄС [15; 16] зокрема, України. Сертифікація груп операторів є новим явищем для законодавства України, натомість, широко застосовується в зарубіжних державах. Так, з метою підтримки дрібних виробників органічної сільськогосподарської продукції та заохочення до провадження екологічно-спрямованих видів діяльності передбачено можливість об'єднання малих ферм та селянських господарств у групи операторів для проходження групової сертифікації. Мета групової сертифікації це також зменшення адміністративного тягаря та зменшення витрат на сертифікацію, що особливо актуально для малих господарств. Відповідно до ст. 36 Регламенту (ЄС) 2018/848 є певні обмеження та вимоги, щоб мати змогу сертифікувати органічну продукцію групою виробників. Вартість індивідуальної сертифікації повинна перевищувати 2% від обороту кожного члена групи. Членами групи операторів можуть стати суб'єкти, в яких річний оборот від органічного виробництва не перевищує 25 000 євро, або стандартний валовий дохід від органічного виробництва становить не більше ніж 15 000 євро на рік. Оператори не повинні мати в обробітку землі більше ніж 5 га, не більше 0,5 га земель для ведення тепличного господарства, не більше 15 га постійних пасовищ або сіножатей. При чому група операторів повинна бути зареєстрована як юридична особа в ЄС, чи в третіх країнах. Група операторів повинна складатися з членів, які розташовані географічно близько, створити спільну маркетингову мережу – систему збуту та повинна мати структуру управління та внутрішнього контролю [15].

Таким чином, задля зменшення витрат на сертифікацію операторами, слід розглянути можливість включити до національного законодавства, зокрема, до Закону № 2496-VIII положення щодо можливості здійснення органічної сертифікації групою операторів.

Висока вартість сертифікації органічної продукції є особливо критичною для малих виробників. Процедура отримання сертифікату вимагає значних фінансових і часових витрат: це і оплата послуг органів сертифікації, і витрати на впровадження технологічних змін у виробництві, і перехідний період, протягом якого господарство має дотримуватися органічних стандартів без можливості реалізувати продукцію як органічну. Для багатьох господарств, особливо зараз, під час наявності активних бойових дій, в умовах економічної нестабільності та обмеженого доступу до фінансування, ці витрати є непосильними, що гальмує розширення органічного сектору. На жаль, зараз можна спостерігати недостатню кількість державних програм підтримки або субсидування сертифікаційного процесу, що призводить до зменшення мотивації виробників щодо переходу на органічні технології.

На сьогодні державна підтримка виробників органічного виробництва передбачена Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» № 1877-IV від 24 червня 2004 року, Законом № 2496-VIII. Відповідно до ст. 8 Закону № 2496-VIII державна підтримка може надаватися операторам за національними та регіональними програмами за рахунок та в межах витрат бюджетних програм, спрямованих на підтримку розвитку сільськогосподарських виробників [7]. Відповідно до ст. 17-2.9. Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» «державна підтримка виробників органічної сільськогосподарської продукції здійснюється шляхом: виділення бюджетних субсидій з розрахунку на одиницю оброблюваних угідь та/або одну голову великої рогатої худоби; відшкодування до 30 відсотків вартості витрат на проведення сертифікації органічного виробництва; відшкодування до 30 відсотків вартості витрат на придбання дозволених для використання засобів захисту рослин та добрив, насіння, садивного матеріалу та кормів» [17]. Тож, зменшення витрат на сертифікацію органічного виробництва можна досягти також через збільшення обсягу державної підтримки не тільки регіональних, але й загальнодержавних програм підтримки. Разом з тим, поза увагою залишаються оператори, які перебувають на етапі перехідного періоду в органічному виробництві та землеробстві. Як слушно зауважує Милованов Є.В., саме в перехідний період «виникає найбільша потреба у фінансовій допомозі» [9, с. 121]. Тому, як зазначає Самсонова Я.О. серед напрямів підтримки «доцільно зазначити надання виробникам органічної продукції рослинного походження бюджетних субсидій у перехідний період, а також повне або часткове погашення вартості послуг сертифікації» [18, с. 97]. Більше того, право на державну підтримку повинні мати оператори перехідного періоду всіх галузей виробництва, не тільки рослинництва, а й тваринництва тощо.

Таким чином, пропонуємо передбачити в Законі № 2496-VIII та в Законі «Про державну підтримку сільського господарства України» положення щодо можливості додаткової фінансової підтримки операторів, які перебувають на етапі перехідного періоду. Слід підкреслити, що законодавство повинно передбачати комплекс заходів державної підтримки розвитку органічного виробництва в Україні, яка передбачала б підтримку операторів, як на початку господарської діяльності, так і протягом органічного виробництва.

Висновки. Органічне сільське господарство на сьогоднішній день є перспективним напрямом господарської діяльності. Разом з тим, подальший розвиток цього сектору залежить від досконалого правового регулювання, що враховує вітчизняні особливості галузі органічного виробництва та євроінтеграційні організаційно-правові орієнтири. Адже відсутність ефективного контролю за дотриманням міжнародних та національних вимог органічного виробництва, недосконалість механізмів сертифікації, високі витрати на її проведення, недосконалість державної підтримки, а також фрагментарність нормативно-правової бази створюють суттєві перешкоди для стабільного розвитку ринку органічної продукції. Подолання таких негативних факторів пропонується здійснити через надання можливості групам операторів здійснювати сертифікацію органічного виробництва, що базується на досвіді ЄС, правовою основою якого є Регламент (ЄС) 2018/848. Не менш важливим аспектом є також удосконалення організаційно-правового механізму комплексної державної та регіональної підтримки, включаючи всі етапи органічного виробництва, в тому числі перехідний період. Перспективними напрямами наступних досліджень можуть стосуватися питання удосконалення державного контролю у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від від 27 червня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
2. EU imports of organic agri-food products. *Analytical Brief № 4. Key developments in 2023.* July 2024. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/document/download/3f8a9f29-8093-4d67-9a26-0655ef1f1cbb_en?filename=analytical-brief-4-eu-organic-imports_en.pdf
3. Бойко Л.О. Органічне виробництво продукції як пріоритетний напрям розвитку агробізнесу. Проблеми і перспективи економічного розвитку в умовах модернізаційних процесів в Україні та світі : *матеріали всеукр. наук.-практ. конф.,* 2023 р., В 2-х частинах. Ч. 1. Кропивницький : РВЛ ЦНТУ, 2023. С. 33–34.
4. Курман Т.В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення : мон. − Харків : Юрайт, 2018. − 376 с.
5. Оверковська Т. Правові ознаки органічного виробництва сільськогосподарської продукції в Україні. *Підприємництво, господарство і право. № 11.* 2017. С. 94–98. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/11/20.pdf
6. Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#n12
7. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України № 2496-VIII від 10 липня 2018 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19#n116
8. Псутурі Б.Д. Правове регулювання виробництва органічної продукції рослинництва. дис. ... д-р. філософії зі спец. «Право». Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2023. 233 с.
9. Милованов Є. В. Правові засади регулювання органічного виробництва в країнах ЄС. *Економіка АПК.* 2018. № 5. С. 117–125.
10. Порядок (детальні правила) органічного виробництва та обігу органічної продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2019 р. № 970. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-2019-%D0%BF#n10
11. Порядок ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державного реєстру органів сертифікації у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції, Державного реєстру органічного насіння і садивного матеріалу: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 лютого 2020 р. № 87. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2020-%D0%BF#Text
12. Петрова Н.О. Організаційно-правове регулювання сертифікації органічного виробництва. *Актуальні дослідження правової та історичної науки. Вип. 61: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 16–17 травня 2024 р.).* URL: https://www.lexline.com.ua/?go=full_article&id=3857
13. Положення про Держпродспоживслужбу: постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 р. № 667. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-%D0%BF#Text
14. European Commission. Legislation for the organics sector. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/farming/organic-farming/legislation_en
15. Regulation (EU) 2018/848 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 on organic production and labelling of organic products and repealing Council Regulation (EC) No 834/2007. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018R0848
16. EU rules on producing and labelling organic products (from 2022). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legissum:4353956
17. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України № 1877-IV від 24 червня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text
18. Самсонова Я.О. Правове забезпечення державної підтримки виробників органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право.* № 243. 2016. С. 93–101.

РОЗДІЛ 7
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9.03:340.115
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/29

МЕДІАЦІЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЧИ ДЕКЛАРАТИВНА ФОРМАЛЬНІСТЬ?

MEDIATION IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS OF UKRAINE: AN EFFECTIVE TOOL OR A DECLARATIVE FORMALITY?

Керімов Т.М., студент IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Росомаха З.Р., студент IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Георгієвський Ю.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У науковій статті здійснено ґрунтовне дослідження інституту медіації у системі адміністративного судочинства України з урахуванням нормативно-правового регулювання, практичної реалізації та доктринального осмислення. Особлива увага приділена аналізу доцільності впровадження та функціонування медіації в адміністративному судочинстві України крізь призму концептуальних і прикладних проблем, що ускладнюють або внеможливлюють її ефективне застосування у межах вирішення публічно-правових спорів в адміністративних судах.

Визначено, що правова природа публічно-правового спору, яка характеризується юридичною нерівністю сторін, істотно обмежує можливості використання альтернативних способів вирішення спорів, зокрема медіації, у межах адміністративного судочинства. Проаналізовано узгодженість інституту медіації у системі адміністративного судочинства України з конституційно-правовим приписом, передбаченим ч. 2 ст. 19 Конституції України, згідно з яким органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень й у спосіб, передбачені Конституцією та законами України. Крім того, поставлено під сумнів відповідність застосування медіації ключовим принципам адміністративного судочинства України – рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом і змагальності сторін, диспозитивності й офіційного з'ясування всіх обставин у справі.

У контексті порівняльного аналізу досвіду зарубіжних країн визначено, що використання медіації в адміністративних юрисдикціях навіть у державах із розвиненими правовими системами досить обмежене, що вказує на наявність глибинних структурних труднощів у поєднанні публічно-правових спорів із механізмами альтернативного врегулювання. У висновку обґрунтовано критичний підхід до доцільності існування медіації як правового інструменту в адміністративному судочинстві України.

Ключові слова: адміністративне судочинство України, альтернативне вирішення публічно-правових спорів, медіація, примирення.

The scientific article presents a thorough study of the institution of mediation within the system of administrative justice of Ukraine, taking into account regulatory and legal provisions, practical implementation, and doctrinal comprehension. Particular attention is paid to the analysis of the appropriateness of the introduction and functioning of mediation in the administrative proceedings of Ukraine through the prism of conceptual and applied issues that complicate or preclude its effective application in the resolution of public law disputes.

It is determined that the legal nature of public law disputes, characterised by the legal inequality of the parties, significantly limits the possibility of using alternative dispute resolution methods, in particular mediation, within administrative proceedings. The scientific article analyses the consistency of the mediation institution within the system of administrative justice of Ukraine with the constitutional legal provisions stipulated in Art. 19 § 2 of the Constitution of Ukraine, according to which public authorities and their officials are obliged to act solely on the basis of, within the limits of authority, and in the manner prescribed by the Constitution and laws of Ukraine. Furthermore, the compliance of mediation with the fundamental principles of administrative justice in Ukraine, such as equality of all parties in the judicial process before the law and the court, and adversarial proceedings, dispositiveness, and official clarification of all circumstances of the case, is questioned.

In the context of a comparative analysis of foreign experience, it is determined that the use of mediation in administrative jurisdictions, even in states with developed legal systems, is rather limited, which indicates the existence of profound structural difficulties in combining public law disputes with alternative dispute resolution mechanisms. The conclusion substantiates a critical approach to the appropriateness of the existence of mediation as a legal instrument in the administrative proceedings of Ukraine.

Key words: administrative proceedings of Ukraine, alternative resolution of public law disputes, mediation, reconciliation.

Постановка проблеми. Проблематика застосування медіації у сфері адміністративного судочинства України становить об'єкт тривалої науково-практичної дискусії, яка загострюється в умовах трансформації сучасної парадигми правосуддя, орієнтованого на ефективність, доступність і гуманізацію процедур розгляду спорів. Незважаючи на загальне визнання інституту медіації як ефективного альтернативного способу врегулювання конфліктів, особливості адміністративного судочинства, зумовлені публічно-правовою природою адміністративних спорів, викликають сумніви щодо можливості повноцінної інтеграції такого механізму у систему адміністративної юстиції України. Суттєву складність становить співвідношення імперативного характеру публічно-правових відносин, у яких одна зі сторін наділена владними повноваженнями, з правовою природою медіації, що ґрунтується на принципах добровільності, рівності та консенсусу. Крім цього, чинне законодавство не забезпечує належного нормативного підґрунтя для безперешкодного існування адміністративної медіації, а наявна правозастосовна практика

не формує єдиних підходів до успішної реалізації цього інституту. У цьому контексті постає потреба у комплексному науковому дослідженні меж і форм застосування медіації в адміністративному судочинстві, її узгодженості з фундаментальними принципами, закріпленими Конституцією України та Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАС України), а також у критичній оцінці спроможності медіації слугувати ефективним інструментом урегулювання публічно-правових спорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для всебічного дослідження проблематики, що розглядається, деякі наукові підходи до розуміння медіації як інституту адміністративного судочинства України проаналізовано у працях Н. В. Гришиної, О. Ф. Мельничук, О. М. Нечитайла, К. В. Ростовської, Т. І. Шинкар та ін. Проведеним аналізом установлено, що попри загальне визнання значущості медіації як альтернативного способу вирішення спорів у галузях приватного права, питання її застосування у публічно-правових відносинах, зокрема в адміністративному судочинстві, залишається дискусійним. У наукових джерелах порушуються окремі проблемні аспекти адміністративної медіації: недостатня нормативна врегульованість, забезпечення балансу публічних і приватних інтересів тощо. Водночас відсутнє єдине бачення щодо доцільності існування медіації як інституту у межах адміністративного судочинства, що зумовлює актуальність подальшого дослідження вказаного питання.

Мета статті полягає у розкритті питання доцільності існування інституту медіації у системі національного адміністративного судочинства шляхом теоретико-прикладного дослідження правової природи та меж застосування вказаного інституту, виявлення концептуальних і практичних проблем його впровадження та подальшого розвитку, порівняння основних аспектів упровадження та реалізації цього інституту в українському законодавстві з зарубіжною практикою, аналізу доктринальних напрацювань і законодавчих положень стосовно пропозицій уведення такого альтернативного способу врегулювання спорів у правову систему України, а також з'ясування відповідності медіації конституційно-правовим й адміністративним процесуальним принципам.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні позасудовий порядок урегулювання спорів із застосуванням альтернативних способів набуває дедалі більшої актуальності. Альтернативні способи вирішення спорів спрямовані на врегулювання спорів без посередництва державних юрисдикційних органів, зокрема судів, і характеризуються низкою суттєвих переваг над судовим порядком вирішення спорів: економічністю, оперативністю, неформальністю та ін.

Одним із альтернативних способів вирішення спорів є медіація, під якою відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про медіацію» слід розуміти «позасудову добровільну, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів» [9].

Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів уже встигла інтегруватися до національних цивільних процесуальних, господарських процесуальних і навіть кримінальних процесуальних відносин. Не оминула увагою така тенденція й адміністративне судочинство України з огляду на положення ч. 1 ст. 3 Закону України «Про медіацію», які поширюють дію останнього на, зокрема, спірні адміністративні правовідносини [9].

Однак питання застосування медіації саме в адміністративному судочинстві України наразі є найбільш гострим і дискусійним у науково-практичних колах. Насамперед це зумовлено правовою природою публічно-правових спорів як підґрунтя адміністративного судочинства, які характеризуються, зокрема, юридичною нерівністю сторін через наявність публічного інтересу, владних повноважень у публічної адміністрації як обов'язкової сторони публічно-правового спору тощо.

Передусім варто зазначити, що сама по собі медіація – виключно позитивне явище, якого потребує сучасна судова система з огляду на надзвичайно високі рівні завантаження суддів, бюрократизму та час, якого потребує вирішення справ будь-якої складності. Порівнюючи медіацію як із судовим процесом, так і з іншими альтернативними способами вирішення конфліктів, слід виокремити її вагомі переваги: добровільність, швидкість, мобільність, гнучкість, відносно невисока вартість, прозорість тощо.

Як зазначає Т. І. Шинкар, адміністративна медіація має на меті мирне врегулювання публічно-правових спорів, установлення конструктивного діалогу між органами державної влади та громадянами, а також сприяння розвантаженню адміністративних судів. Світова практика свідчить, що медіація є широко визнаною та законодавчо закріпленою у Сполучених Штатах Америки, Республіці Польща, Королівстві Норвегія та інших державах із високорозвиненими правовими системами [11, с. 52–53]. Водночас медіація у цивільному або господарському процесі значною мірою відрізняється від медіації в адміністративному судочинстві.

У Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи «Про альтернативні судові процедури вирішення спорів між адміністративними органами влади та приватними особами» від 05.09.2001 № Rec(2001)9 зазначалось про те, що медіацію слід розглядати як інструмент зменшення надмірного навантаження на суди на до- та позасудовому етапах, а також як спосіб «стимулювання вирішення адміністративних спорів і сприяння зближенню суб'єктів владних повноважень із населенням». Крім того, впровадження медіації в адміністративне судочинство матиме наслідком додержання Державою-учасницею Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод ст. 6 вказаного міжнародного договору (*Право на справедливий суд*) [13].

Однак у стрімкому бігу за приведенням національного адміністративного процесуального законодавства до міжнародних стандартів щодо медіації наше поле зору дедалі більше звужується, що призводить до втрати з виду головного дороговказу – початкової ідеї таких перетворень. Чи була досягнута поставлена мета відповідних реформ у межах КАС України, а саме розвантаження судів і налагодження діалогу між владою та суспільством? На нашу думку – ні, що підтверджується показовою статистикою, сформованою на основі даних Єдиного державного реєстру судових рішень: так, із моменту набрання чинності Законом України «Про медіацію» частка судових рішень, у яких адміністративними судами було прийнято рішення про оголошення перерви у підготовчому засіданні на підставі домовленості сторін провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації, зупинення провадження у разі звернення обох сторін із клопотанням про надання їм часу для примирення шляхом медіації, закриття провадження на підставі досягнення сторонами примирення шляхом медіації на будь-якій стадії судового процесу, становить близько 0,09% від загальної кількості судових рішень адміністративних судів, винесених за цей же період [2].

Зрештою сам законодавець у пояснювальній записці до проєкту Закону України «Про медіацію» обґрунтовував необхідність закріплення на законодавчому рівні можливості проведення процедури медіації лише євроінтеграційними та міжнародно-правовими (з метою ратифікації й імплементації підписаної напередодні прийняття вказаного Закону Конвенції Організації Об'єднаних Націй про міжнародні угоди про врегулювання спорів за результатами медіації) зобов'язаннями України [7]. Це дозволяє припустити, що законодавець не приділяв достатньої

уваги «підводним камінням» медіації в адміністративному судочинстві України під час ухвалення вказаного Закону.

Науковцями вже окреслено деякі негативні аспекти та недоліки медіації в адміністративному судочинстві України, які заслуговують на увагу у контексті розглядуваної у цій статті проблематики. Так, М. Сливка серед основних аспектів, які визначають наявність перешкод або неможливість практичного використання медіації в адміністративному судочинстві України, виокремлює: 1) недостатню обізнаність сторін публічно-правового спору про сутність процедури медіації, порядок її проведення та наслідки медіації для заінтересованих учасників; 2) низьку кількість кваліфікованих медіаторів, що здатні професійно здійснювати медіацію в адміністративних справах; 3) низький рівень довіри населення до процедури медіації й альтернативних способів вирішення спорів загалом; 4) відсутність інституційної підтримки медіації; 5) недостатнє нормативно-правове забезпечення інституту медіації у системі адміністративного судочинства України; 6) відсутність механізму примусового виконання угоди, укладеної за результатами медіації [10, с. 217–219].

На інших істотних недоліках медіації наголосила Т. І. Шинкар, серед яких: 1) недостатній рівень довіри сторін публічно-правового спору до професійної компетентності медіатора порівняно з довірою до судді у судовому процесі, що зумовлений необхідністю поєднання медіатором знань одразу з кількох галузей права та, як наслідок, поверховим володінням кожною з них; 2) імовірність того, що більш сильна сторона публічно-правового спору нав'язуватиме свою точку зору слабшій стороні, що зумовлено неформальним характером медіації та відсутністю достатніх процесуальних гарантій у порівнянні з судовим розглядом або арбітражем; 3) невизначеність можливості притягнення до відповідальності медіаторів за завдану у процесі здійснення ними професійної діяльності шкоду (як умисно, так і з необережності) тощо [11, с. 92–93]. Самі ж принципи медіації, зокрема неупередженість, конфіденційність і добровільність, на думку Т. І. Шинкар «усе ж таки не є чимось абсолютним і непорушним» [11, с. 185].

Однак більшість недоліків адміністративної медіації, що окреслювались у науковій літературі, мають переважно загальний характер, притаманний широкому колу альтернативних способів вирішення спорів, є радше технічними за своєю суттю й усуваними шляхом точкового нормативного регулювання чи адаптації правозастосовної практики, а відтак лише опосередковано стосуються сутності та глибинних проблем реалізації адміністративної медіації у контексті чинного адміністративного процесуального законодавства. Наразі існує чимало законодавчих неузгодженостей і колізійних норм, які взагалі «паралізують» можливість здійснення медіації в адміністративному судочинстві України, а отже не дозволяють досягти початкової мети такого альтернативного способу вирішення спорів, зокрема публічно-правових.

Однією з ключових проблем адміністративної медіації є обмеженість свободи дій суб'єктів владних повноважень як однієї зі сторін публічно-правового спору під час примирення у рамках медіації. Так, згідно з ч. 2 ст. 19 Конституції України «органи державної влади <…>, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень й у спосіб, передбачені Конституцією та законами України» [4]. Своєю чергою положення ч. 1 ст. 190 КАС України містять указівку на те, що «умови припинення не можуть суперечити закону або виходити за межі компетенції суб'єкта владних повноважень» [3]. Ці норми є похідними від конституційного принципу верховенства права, яким презюмується, що громадяни реалізують свою правомочність за принципом «дозволено все, що прямо не заборонено законом», а суб'єкти владних повноважень – за принципом «дозволено лише те, що прямо визначено законом».

Вищевказане свідчить про наявність законодавчої неузгодженості інституту медіації з основоположними конституційно-правовими принципами, що ставить у «глухий кут» суб'єкта владних повноважень, який навіть за наявності волі й інтересу у мирному врегулюванні конфліктної ситуації «не матиме відповідних повноважень або чітких «правил гри» [5, с. 11]. Крім того, хоча, на думку О. М. Нечитайла й ін., досягнення медіаційного консенсусу між особою та суб'єктом владних повноважень має належати до пріоритетів діяльності останнього [1, с. 157], сам суб'єкт владних повноважень має відстоювати публічні інтереси, представником яких *de facto* він є, а тому вирішення спору шляхом медіації означатиме надання ним переваги приватному інтересу над публічним, що нівелює сутність діяльності публічної адміністрації. З-поміж того, як зазначають К. В. Ростовська та Н. В. Гришина, обмеженість свободи дій суб'єкта владних повноважень в адміністративній медіації породжує ризик звинувачення останнього у перевищенні владних повноважень [9, с. 185].

Консенсусний характер є ще одним «вразливим місцем» адміністративної медіації. Як відомо, основний масив адміністративних справ становлять ті справи, предметом оскарження в яких є рішення, дії чи бездіяльність окремих суб'єктів владних повноважень. Власне право на таке оскарження закріплене положеннями ст.ст. 8, 55 Конституції України [4], ч. 2 ст. 2 КАС України [3]. Своє чергою рішення та дії є проявом активної поведінки суб'єкта владних повноважень, оскільки вони вимагають формування в адміністративній справі відповідної позиції, аргументації (у рішеннях – мотивувальної частини) на її захист та її подальше обстоювання у відносинах із особою, у той час як бездіяльність є протилежною за змістом формою поведінки й означає неприйняття рішення чи невчинення дій в адміністративній справі. Відтак медіація у публічно-правовому спорі, що виник із приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, покликана виступати як компроміс.

Однак якщо компроміс у публічно-правовому спорі, предметом якого є бездіяльність суб'єкта владних повноважень, можливий із огляду на те, що останнім у такому спорі не займалась жодна позиція та він завідомо знаходиться у менш вигідному становищі, ніж особа, що є стороною такого спору, ймовірність досягнення примирення шляхом медіації у публічно-правовому спорі, предметом якого є рішення чи дії суб'єкта владних повноважень як результат його активної поведінки, мізерно мала. Це зумовлено тим, що саме по собі компромісне вирішення конфлікту вимагатиме від суб'єкта владних повноважень більших поступок, ніж обстоювання позиції у судовому порядку, за умови, якщо займана суб'єктом владних повноважень позиція є законною й обґрунтованою.

Вищеописана проблема має міжінституційний характер і негативно впливає на співвідношення адміністративної медіації з новелою адміністративного процесу України – адміністративною процедурою. Так, ситуація, за якої суб'єкт владних повноважень у межах адміністративної процедури спочатку обстоює певну позицію, а згодом у судовому провадженні, вдаючись до медіаційного вирішення конфлікту, погоджується на вирішення публічно-правового спору шляхом медіації, тобто на компромісних умовах, може формувати у громадян стійкий сумнів щодо ефективності вже адміністративної процедури як механізму досудового врегулювання публічно-правових спорів. Подібна практика *de facto* дискредитує сам інститут адміністративної процедури, створюючи ризики її сприйняття як формальної та неефективної стадії розгляду публічно-правового спору, яку сторони змушені проходити перед зверненням до суду, без реальної перспективи вирішення справи на цьому етапі.

Іншим «каменем зіткнення» медіації у системі адміністративного судочинства України є визначення належної

фігури медіатора у публічно-правовому спорі. Так, згідно з п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про медіацію» медіатором може бути «спеціально підготовлена нейтральна, незалежна, неупереджена фізична особа, яка проводить медіацію» [8]. За таких умов постає логічне питання: чи може медіатор у розумінні вказаного законодавчого визначення зберігати нейтральність, незалежність і неупередженість, а також забезпечувати баланс інтересів у публічно-правовому спорі?

На нашу думку, у медах публічно-правового спору, з урахуванням його специфіки, яка полягає у наявності публічного інтересу та юридичної нерівності сторін, існуюча фігура медіатора у системі адміністративного судочинства України викликає істотні сумніви щодо її доцільності, оскільки певною мірою протирічить принципам рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом (ст. 8 КАС України) та змагальності сторін, диспозитивності й офіційного з'ясування всіх обставин у справі (ст. 9 КАС України). У випадку, коли сторонами спору є не рівноправні суб'єкті, як, наприклад, у цивільному або господарському судочинстві, а фізична або юридична особа з одного боку та суб'єкт владних повноважень із іншого, ймовірність отримання об'єктивного результату, що задовольняє інтереси обох сторін і ґрунтується на рівності прав останніх, зменшується пропорційно зростанню корупційних ризиків.

Ураховуючи вказані недоліки існуючої моделі медіації, виникає потреба у пошуку більш ефективних підходів до вирішення публічно-правових спорів. Однією з таких альтернатив є судова медіація, яка була імплементована до низки зарубіжних систем адміністративної юстиції та довела свою дієвість, призвівши до позитивних зрушень. Принагідним у цьому контексті є досвід Республіки Фінляндія. Відповідно до ст. 5 § 1 Закону Республіки Фінляндія «Про судову медіацію» медіатор повинен бути суддею суду, в якому розглядається справа; при цьому він не має права розглядати ту саму справу у судовому засіданні. Іншими положеннями вказаного нормативно-правового акту закріплено, що у разі задоволення клопотання про проведення сторонами позасудового врегулювання спору шляхом медіації судовий розгляд припиняється на весь час проведення такої процедури, яка триватиме впродовж консенсусно визначеного сторонами строку [6, с. 79; 14].

Саме тому в адміністративному судочинстві доцільним є використання моделі судової медіації, де роль медіатора виконуватиме суддя, який, зважаючи на специфіку своєї діяльності, «за замовчуванням» є безсторонній і неупередженим. Вочевидь така модель сприятиме більшій зацікавленості сторін у вирішенні публічно-правового спору. Особливою привабливою судова медіація стане для суб'єктів владних повноважень як сторін публічно-правових спорів, оскільки на сьогодні публічні адміністрації часто не наважуються на вирішення спору шляхом медіації через відсутність гарантій щодо нейтральності медіатора та потенційні репутаційні ризики за результатами такого альтернативного способу вирішення спору. Водночас запровадження моделі судової медіації потребуватиме внесення системних змін до КАС України, зокрема щодо узгодження з інститутом урегулювання спору за участю судді.

Стриманішим, але не менш ефективним є досвід Республіки Польща, де законодавець присвятив медіації окремий розділ 5а «Медіація» у Кодексі адміністративного судочинства Республіки Польща, закріпивши більш узгоджену та логічну модель адміністративної медіації порівняно з підходом, обраним українським законодавцем. Польський підхід передбачає можливість для суб'єктів владних повноважень безперешкодно ініціювати процедуру медіації без ризику несення негативних наслідків за її результатами [12]. Такий підхід значно підвищує привабливість медіації для сторін публічно-правового спору, а також сприяє популяризації цього інституту та формуванню культури консенсусного врегулювання спорів у публічному праві, що є важливим елементом ефективного та демократичного існування адміністративної юстиції.

Висновки. Інститут медіації як альтернативний спосіб вирішення спорів має вагомий потенціал у межах адміністративного судочинства України. Його інтеграція в адміністративні процесуальні відносини здатна забезпечити досягнення низки важливих цілей: розвантаження адміністративних судів, підвищення ефективності врегулювання публічно-правових спорів, налагодження конструктивного діалогу між органами державної влади та громадянами, зміцнення довіри суспільства до державних інституцій.

Водночас запровадження адміністративної медіації супроводжується низкою серйозних викликів. Правова природа публічно-правових спорів, що характеризуються юридичною нерівністю сторін і необхідністю балансування між публічними та приватними інтересами, істотно ускладнює застосування медіації в адміністративному судочинстві.

На сьогодні є всі підстави стверджувати, що чинне національне законодавче регулювання інституту медіації є фрагментарним і не забезпечує належного впровадження медіаційних процедур у публічно-правовій сфері. Закон України «Про медіацію» не враховую специфіку публічно-правових спорів, а у КАС України відсутні комплексні норми, що регламентують особливості медіаційного регулювання у цій категорії справ. Така ситуація створює правову невизначеність і гальмує ефективне використання медіації.

Ураховуючи виклики та перспективи, адміністративна медіації в Україні потребує глибокого переосмислення та відповідної законодавчої реформи. Ідеться не лише про технічне вдосконалення нормативних конструкцій, а і про концептуальні зміни у підходах до врегулювання публічно-правових спорів. Лише за таких умов адміністративна медіація зможе стати не декларативною формальністю, а ефективним інструментом урегулювання публічно-правових спорів, який сприятиме поступу верховенства права в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне судочинство України: теорія та практика : монографія / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Нечитайла. Київ : BAITE, 2015. 288 с.

2. Єдиний державний реєстр судових рішень : офіц. вебсайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 28.04.2025).

3. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15 (дата звернення: 28.04.2025).

4. Конституція України : від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 28.04.2025).

5. Медіація в адміністративних справах / Expertise France, Право-Justice; уклад.: А. Сергєєва, О. Городничий, А. Рищенко. 30 с. URL: https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/611/cc9/61d/611cc961d4853230712969.pdf (дата звернення: 28.04.2025).

6. Мельничук О. Ф. Медіація в адміністративному судочинстві: європейський досвід для України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2022. Серія «Право». Вип. 72 (2). С. 77–81.

7. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про медіацію» : від 19 травня 2020 р. // Законотворчість / *Верховна Рада України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68877 (дата звернення: 28.04.2025).

8. Про медіацію : Закон України від 16 листопада 2021 р. № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 7. Ст. 51. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20 (дата звернення: 28.04.2025).

9. Ростовська К. В., Гришина Н. В. Медіація в адміністративному судочинстві: міф чи реалії сьогодення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* 2020. Серія «Право». Вип. 29. С. 182–188.

10. Сливка М. Позитивні та негативні аспекти медіації і примирення сторін в адміністративному судочинстві: розмежування та проблеми застосування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2024. Серія «*Юридичні науки*». № 3 (43). С. 214–220.

11. Шинкар Т. І. Застосування медіації в адміністративному судочинстві: вітчизняний та зарубіжний досвід : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Інститут права імені князя Володимира Великого Міжрегіональної Академії управління персоналом. Київ, 2017. 220 с.

12. Kodeks postępowania administracyjnego : Ustawa o Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 14 czerwca 1960 r. Dziennik Ustaw. 1960. Nr 30. Poz. 168. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19600300168/U/D19600168Lj.pdf (ostatni dostęp: 28.04.2025).

13. Recommendation № Rec(2001)9 of the Committee of Ministers to member states on alternatives to litigation between administrative authorities and private parties : adopted by the Committee of Ministers on 5 September 2001 at the 762nd meeting of the Ministers' Deputies. URL: https://rm.coe.int/16805e2b59 (last accessed: 28.04.2025).

14. Riita-asioiden sovittelusta yleisissä tuomioistuimissa : Suomen tasavallan laki, annettu 26 päivänä elokuuta 2005, N:o 663/2025. *Suomen Säädöskokoelma.* 2005. N:o 663–674. URL: https://www.finlex.fi/en/legislation/collection/2005/663 (viimeksi käytetty: 28.04.2025).

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/30

ІНСТИТУЦІЙНА РОЛЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ ЯК СУБ`ЄКТА ДОКАЗУВАННЯ: МІЖНАРОДНІ МОДЕЛІ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

THE INSTITUTIONAL ROLE OF THE ADMINISTRATIVE COURT AS A SUBJECT OF EVIDENCE: INTERNATIONAL MODELS AND UKRAINIAN REALITIES

Климкович І.Д., аспірантка кафедри процесуального права
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Відповідно до Конституції України та Кодексу адміністративного судочинства України головною метою функціонування адміністративних судів полягає у захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, держави, забезпечення законності та справедливості при здійсненні правосуддя. Реалізація цього завдання неможлива без належного, всебічного та справедливого процесу доказування, оскільки саме докази є тією процесуальною основою, на якій будується істинне вирішення справи по суті. Вони виступають головним інструментом установлення істини, без чого неможливо досягти законності, справедливості та обґрунтованості судових рішень. Суд як гарант справедливого розгляду справи зобов'язаний не лише бути неупередженим арбітром, але й, вживати заходів для встановлення об'єктивної істини, у необхідних випадках. Доказами виступають будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

Процес доказування є важливим етапом у адміністративному судочинстві. Він полягає у встановленні фактичних обставин справи, що мають значення для її справедливого вирішення. Докази використовуються для підтвердження або спростування вимог і заперечень сторін, а також для перевірки правомірності рішень чи дій суб'єктів владних повноважень. Саме тому визначення інституційної ролі суду під час доказування, дотримання принципу офіційного з`ясування усіх обставин у справі та принципу змагальності набуває особливого значення з огляду на дотримання прав людини.

Таким чином, дослідження ролі суду в процесі доказування має не лише процесуальне значення, а й як важливий інструмент захисту прав людини, оскільки без ефективної доказової діяльності неможливо реалізувати право особи на справедливий суд.

Ключові слова: суд, докази, доказування, суб'єкти адміністративного судочинства, роль суду.

According to the Constitution of Ukraine and the Code of Administrative Judiciary of Ukraine, the main purpose of the administrative courts is in protecting the rights and legitimate interests of individuals and legal entities, the state, ensuring the legality and justice in the administration of justice. The realization of this task is impossible without a proper, comprehensive and fair process of proof, since the evidence is the procedural basis on which the true resolution of the case is built on the merits. They are the main tool for establishing truth, without which it is impossible to achieve the legality, justice and validity of court decisions. The court, as a guarantor of a fair consideration of the case, is obliged not only to be an impartial referee, but also to take measures to establish objective truth, in necessary cases. The evidence is any data on the basis of which the court establishes the presence or absence of circumstances (facts) that they substantiate the requirements and objections of the participants in the case, and other circumstances relevant to the correct resolution of the case.

The process of proof is an important stage in administrative justice. It consists in establishing the factual circumstances of the case that relevant to its truly solution. Evidence is used to confirm or refute the requirements and objections of the parties, as well as to verify the validity of decisions or actions of the subjects of power. That is why determining the institutional role of the court during proof, adherence to the principle of official clarification of all circumstances in the case and the principle of competitiveness is of particular importance in view of human rights.

Thus, the study of the role of the court in the process of proof is not only procedural importance, but also as an important tool for the protection of human rights, since without effective evidence, it is impossible to exercise the right of a person to a fair court.

Key words: court, evidence, evidence, subjects of administrative justice, the role of the court.

Постановка проблеми. У сучасному правовому полі триває наукове обговорення щодо меж активності суду в процесі доказування. З одного боку, суд виступає як арбітр між сторонами спору, дотримуючись принципу змагальності, з іншого – на нього покладається обов'язок забезпечити всебічне, повне й об'єктивне з'ясування обставин справи. Такі позиції, пасивна чи активна участю у доказуванні породжує як теоретичні, так і практичні труднощі, зокрема при визначенні меж судової ініціативи, допустимих форм втручання суду у доказовий процес. Порівняльний аналіз міжнародної та української практики дозволяє краще усвідомити різні підходи до ролі суду в доказуванні, що є необхідним для формування обґрунтованої ідеї щодо участі суду в доказовій діяльності, яка відповідатиме і національним, і міжнародним стандартам справедливого судочинства.

Стан опрацювання. Питання правової і процесуальної ролі суду в процесі доказування досліджували у своїх напрацюваннях багато науковців, зокрема, до них відносяться: В.Гордєєв, Е.Демський, С. Ківалов, О. Харитонова, О. Пасенюк, М. Аракелян, В. Матвійчук, І. Хар, М. Штефан та ін. Попри наявність великого наукового дослідження та надбання, дана тема досі актуальна та дискусійна, особливо в контексті адаптації українського процесуального законодавства до досвіду провідних правових систем світу.

Метою статті є дослідження ролі суду у доказуванні в адміністративному судочинстві, аналіз міжнародного досвіду та української практики.

Виклад основного матеріалу. У процесі творення правосуддя суд відіграє ключову роль у встановленні доказів у справі, що реалізується через його безпосередню участь у процесі доказування. Суд не лише розглядає подані сторонами докази, а й забезпечує належну організацію доказового процесу, сприяє отриманню необхідних доказів і здійснює їх всебічну та об'єктивну оцінку. Перш ніж з'ясувати безпосередню роль суду у доказуванні в адміністративному процесі, варто розглянути і зрозуміти поняття процесу доказування, його мету, предмет і суб'єкти.

Відповідно до законодавства України, а саме статті 72 Кодексу адміністративного судочинства України, доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи [1].

Проте Кодекс адміністративного судочинства України не містить прямої вказівки на поняття «доказування». Проте з аналізу положень Кодексу та досліджень вчених можна зробити висновок про те, що доказування – це процес збирання, подання, оцінки доказів адміністра-

тивним судом та учасниками адміністративного процесу [11, с. 54].

Більшість науковців вважають, що процес доказування – це процесуальна, розумова діяльність суду та учасників адміністративного процесу, що полягає у збиранні, витребуванні, перевірці та оцінці доказів, які мають значення для вирішення справи. Доказування – діяльність складна, яка розпадається на окремі, пов'язані між собою пізнавальні акти щодо вирішення окремих завдань, встановлення окремих обставин, що підлягають доказуванню у справі [3, с. 438–439]. Зокрема, М. Штефан вказує, що доказуванням буде процесуальна і розумова діяльність суб'єктів доказування, яка здійснюється в урегульованому законодавством порядку і спрямована на з'ясування дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін, встановлення певних обставин шляхом ствердження юридичних фактів, зазначення доказів, а також подання, прийняття, збирання, витребування, дослідження і оцінки доказів [15, с. 249]. В. Гордєєв у своєму дослідженні зазначає, що доказування в адміністративному судочинстві – це діяльність уповноважених суб'єктів судового адміністративного процесу на збір та подання інформації про певні події, дії або стан, чи витребування судом такої інформації за клопотанням учасників справи чи їх представників, або за власною ініціативою суду для її дослідження та подальшої оцінки [8, ст. 8]. Е. Дем-ський стверджує, що доказування є різновидом практичної діяльності, метою якого є пізнання всіх істотних обставин, що мають значення для прийняття правильного рішення [9, ст. 147].

Тобто, підсумовуючи погляди науковці, можемо вважати доказуванням те, що суд або відповідний орган (посадова особа) встановлює, чи дійсно існують обставини, на які посилається сторона у справі, щоб довести свої вимоги або заперечення. Це робиться на основі реальних фактів і відповідно до правил, встановлених законом. Також визначається, чи є спір між сторонами щодо адміністративного питання або порушення права.

Щодо мети, то вона полягає в тому, щоб встановити обставин, що мають значення для правильного вирішення справи, тобто юридичних фактів. У сфері адміністративного судочинства існують різні погляди на те, яку мету має процес доказування. Деякі науковці, зокрема С. Ківалов, О. Харитонова, О. Пасенюк, М. Аракелян, В. Матвійчук та І. Хар, вважають, що головне завдання доказування – це з'ясування важливих для справи обставин через аналіз доказів [10, с. 311–312]. Іншими словами, саме через доказування суд встановлює, що насправді сталося, встановлює істинні факти у справі. Тому, можна зробити висновок, що суть доказів в адміністративному судочинстві України полягає у встановленні фактичних обставин справи, що мають значення для її правильного вирішення. Докази використовуються для підтвердження або спростування вимог і заперечень сторін, а також для перевірки правомірності рішень чи дій суб'єктів владних повноважень. Суд оцінює докази за принципами належності, допустимості, достовірності та достатності, дотримуючись принципу офіційного з'ясування всіх обставин справи [1, ст. 72, 73, 77].

Предмет доказування в адміністративному судочинстві складається з обставин, які мають значення для справи і які необхідно довести для її вирішення, тобто це ті обставини, які підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи й підлягають установленню під час ухвалення судового рішення [7, ст. 145]. Але також варто виділити обставин, що не підлягають доказуванню. Кодекс адміністративного судочинства, а саме стаття 78, вказує, що обставини, які визнаються учасниками справи, не підлягають доказуванню, якщо суд не має обґрунтованого сумніву щодо достовірності цих обставин або добровільності їх визнання; обставини, визнані судом загальновідомими, не потребують доказування; обставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, стосовно якої встановлено ці обставини [1].

Етап доказування має свою внутрішню структуру, до якої входить такий обов'язковий елемент як суб'єкти. Суб'єктами доказування в адміністративному судочинстві є суд та учасники справи. До учасників справи законодавство відносить позивача, відповідача та третіх осіб; кожна з сторін повинна довести обставини, на яких ґрунтуються її вимоги чи заперечення. У межах адміністративного судочинства, суд як суб'єкт доказування виконує активну роль, зважаючи на те, що бере безпосередню участь у збиранні, дослідженні та оцінці доказів. Його діяльність в адміністративному судочинстві має чітко визначені завдання. Це включає застосування відповідної процедури розгляду справи, потребою залучення до справи відповідних процесуальних осіб, наприклад експерта, обранням тактики розгляду справи (планування засідання, допит сторін та свідків, призначення експертизи), прогнозуванням судових дій (поведінки сторін та їх адвокатів) тощо [12].

Для глибшого розуміння ролі суду в адміністративному судочинстві доцільно звернутися до порівняння з цивільним процесом та порівняти його з функціональною роллю суду у цивільному судочинстві. У цивільному процесі суд також виконує активну роль у процесі доказування, він є основним суб'єктом доказування.. Саме він вирішує всі питання, що виникають протягом судового доказування: витребовує докази у разі їх недостатності, безпосередньо досліджує докази, надані іншими суб'єктами доказування; перевіряє істинність даних, наданих як докази; оцінює надані докази, які відповідають властивостям належності, та встановлює обставини, що мають значення для правильного вирішення справи в результаті оцінювання досліджених доказів. Водночас інші суб'єкти доказування зобов'язані довести ті обставини, на які вони посилаються, захищаючи свої чи доручені їх захисту інтереси [14, ст. 131].

Відповідно до положень Кодексу адміністративного судочинства суд може витребувати докази [1, ст. 80]; суд під час розгляду справи повинен безпосередньо до слідити докази у справі: ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази [1, ст. 211]; суд оцінює докази, які є у справі, за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на їх безпосередньому, всебічному, повному та об'єктивному дослідженні [1, ст. 90]; і врешті решт вирішує, які докази вважаються доведеними, достовірними, повними, підтверджують чи заперечують встановлені факти і мають значення для справедливого вирішення справи. Тобто, суд безпосередньо взаємодіє з доказами, оцінює достовірність, достатність, допустимість доказів, формуючи рішення за своїм внутрішнім переконанням, на основі власного сприйняття доказової бази, власне це і дозволяє йому фактично керувати доказовим процесом, навіть, якщо за збір доказів відповідальні сторони.

Але варто вказати, що ключовим аспектом є дотримання судом принципу офіційного з`ясування усіх обставин у справі, який реалізується на всіх стадіях адміністративного судочинства і передбачає, що суд має безпосередньо з`ясувати всі істотні обставини справи, незалежно від того, чи подають їх сторони. Тобто він не може обмежуватися лише доказами, які представлені, а як вже зазначалось, активно брати участь у процесі збирання, дослідженні та оцінці доказів. Тобто принцип офіційності виявляється у тому, що суд визначає обставини, які необхідно встановити для вирішення спору; з'ясовує якими доказами сторони можуть обґрунтовувати свої докази чи заперечення

щодо цих обставин; а у разі необхідності суд повинен запропонувати особам, які беруть участь у справі, доповнити чи пояснити певні обставини, а також надати суду додаткові докази. При цьому суд може вживати заходи щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи [8, ст. 9]. Загалом значення офіційного з'ясування всіх обставин у справі, в тому, що цей принцип: відображає специфіку адміністративного судочинства; сприяє досягненню балансу публічних і приватних інтересів в адміністративному судочинстві; вимагає, аби були виявлені та всебічно досліджені всі обставини у справі, що забезпечує законність рішень адміністративного суду; забезпечує активну процесуальну діяльність суб'єктів адміністративного судочинства; свідчить про рівень розбудови й досконалості адміністративного судочинства [13, ст. 114].

Правову позицію щодо активної ролі суду в доказуванні можна побачити у судовій практиці Верховного Суду України. Зокрема, у постанові Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 20 березня 2023 року у справі № 640/9782/21 зазначено: «Обов'язок суду встановити дійсні обставини справи при розгляді адміністративного позову безвідносно до позиції сторін випливає з офіційного з'ясування всіх обставин справи як принципу адміністративного судочинства, закріпленого нормами статті 2 та частини четвертої статті 9 КАС України, відповідно до змісту якого суд вживає передбачені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи. Тобто, цей принцип зобов`язує суд до активної ролі в судовому процесі для належного встановлення обставин у справі, що розглядається». Це означає, що суд в адміністративному процесі не обмежується пасивною оцінкою поданих сторонами доказів, а має право і обов'язок активно сприяти встановленню обставин справи, зокрема шляхом витребування доказів з власної ініціативи [5].

В іншій постанові Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 23 січня 2025 року у справі № 400/4829/24 суд також підкреслив, що під час вирішення адміністративних спорів, суди насамперед повинні керуватися принципом офіційного з`ясування всіх обставин у справі та виходячи з презумпції «винуватості» суб`єкта владних повноважень (стаття 77 КАС), а також, що в адміністративному судочинстві діє принцип офіційного з'ясування всіх обставин справи, який зобов'язує суд не лише оцінювати подані сторонами докази, але й активно сприяти встановленню обставин справи, зокрема шляхом витребування доказів з власної ініціативи, положення якого також вказують на важливе місце суду у процесі доказування [6].

Підсумовуючи вищенаведене, можна дійти висновку, що дані положення Кодексу адміністративного судочинства України та судової практики підкреслюють ключову процесуальну, навіть і центральну роль суду в доказуванні у рамках адміністративного судочинства, адже перелічені процесуальні дії суду під час судового розгляду справи фундаментально гарантують об'єктивність та справедливість судового розгляду.

Щодо міжнародних моделей адміністративного судочинства, то дослідження демонструють різні підходи до участі суду в збиранні, дослідженні та оцінці доказів. Наприклад, у Франції адміністративні суди, зокрема Conseil d'État, діють за інквізиційною моделлю. Г. Бребан зазначає, що адміністративне судочинство у Франції має інквізиційний характер, що виявляється через кілька аспектів. По-перше, суд здійснює керівництво процесом розгляду справи. По-друге, заявник, як фізична особа, не має достатніх можливостей для збирання доказів, які перебувають у віданні адміністративних органів, і тому не може надати повноцінні докази. З цієї причини суддя має право витребовувати необхідні докази від адміністрації, застосовуючи свої інквізиційні повноваження. Частково це є способом вирішення суттєвої нерівності між громадянином та адміністрацією [7, ст. 145]. Наприклад, у 1936 році у справі Couespel de Mesnil було заявлено, що суд може «вимагати від відповідної адміністрації подати всі документи, необхідні для переконання суду та перевірки тверджень позивача» [2]. У Франції, процедура адміністративного судочинства вирізняється тим, що в основному є письмовою та керованою суддею з колегіальним ухваленням рішень. Інквізиційний характер адміністративного судочинства має за основну ідею те, що суддя керує розслідуванням і вирішує, коли справа готова до судового розгляду. Тобто, можна стверджувати, що у французькій адміністративній юстиції суд відіграє активну роль у процесі доказування, що відрізняє її від систем, де суд обмежується роллю нейтрального арбітра.

У країнах загального права, таких як США та Велика Британія, адміністративні суди дотримуються змагального принципу. Головні завдання судді полягають в тому, щоб бути неупередженим арбітром між стороною обвинувачення і захисту, які ведуть між собою правовий спір з питань, що входять до предмету доказування, і оцінювати докази, що надані сторонами (самостійно або пояснюючи присяжним загальні правила оцінки і особливості конкретних доказів). Збирання та надання доказів – це обов'язок сторін [4, ст. 45]. Суд не втручається в процес доказування, не проводить власного розслідування та не ініціює збір доказів, а лише оцінює представлені сторонами матеріали, відповідно до встановлених процесуальних правил. Суд слідкує за тим, щоб докази були допустимими та подані у відповідний спосіб, однак не втручається в їх зміст чи формування. У Великій Британії та США суд не виступає активним суб'єктом доказування, а лише забезпечує дотримання правил змагального процесу, контролює допустимість доказів і виносить рішення на їх основі. Основний тягар доказування та ініціатива лежать на сторонах, що відображає фундаментальний принцип змагальності англосаксонської моделі правосуддя.

Висновки. Отже, відповідно до даного дослідження, суд виступає не лише арбітром між сторонами, а активним учасником доказового процесу, забезпечуючи законність, чіткість, обґрунтованість та справедливість судового рішення. Його роль є визначальною для досягнення головної мети адміністративного судочинства – встановлення істини та захист прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у публічно-правових відносинах від протиправних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. Введений в дію 1 вересня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

2. The Procedure for Making Claims against Public Authorities (Chapter 4). (n.d.). In Contemporary French Administrative Law. Edward Elgar Publishing. URL: https://www.cambridge.org/core/books/contemporary-french administrative-law/procedure-for-making-claims-against-public-authorities/DF3FEC9345BE67FE702CF4595E9CCCA0

3. Адміністративний процес України підручник / за заг. ред. Д. І. Йосифовича. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 500 с.

4. Беспалько І.Л., Вапнярчук В.В. Особливості процесу доказування в кримінальному процесі Сполучених Штатів Америки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право.* 2024. Вип. 81. Ч. 3 С. 39–49.

5. Верховний Суд. Касаційний адміністративний суд. Постанова від 20 березня 2023 року у справі № 640/9782/21. URL: https://opendatabot.ua/court/109688740-016b78b5fb8aab482a8451909e132df9

6. Верховний Суд. Касаційний адміністративний суд. Постанова від 23 січня 2025 року у справі № 400/4829/24. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_23_01_2025_roku_u_spravi_400_4829_24/

7. Вінницький О. Актуальні проблеми доказів і процесу доказування в адміністративному судочинстві. *Юридичний вісник.* Одеса : Гельветика.2020. № 1. С. 143–148.

8. Гордєєв В.В. Суб'єкти доказування в адміністративному судочинстві України. *Форум Права.* 2022. № 72(1). С. 6–12.

9. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. / Е.Ф. Демський. К. : Юрінком Інтер, 2008. 496 с.

10. Ковалів М. В., Гаврильців М. Т., Стахура І. Б. А31 Адміністративне судочинство: навчальний посібник / М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, І. Б. Стахура. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 596 с.

11. Корецький І. О. Доказування як засіб доведення позиції сторін в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2016. Вип. 1–2. С. 53–57.

12. Національна асоціація адвокатів України. Особливості доказування в адміністративному судочинстві. *Вісник НААУ*. 2024. URL: https://unba.org.ua/publications/9067-osoblivosti-dokazuvannya-v-administrativnomu-sudochinstvi.html

13. Рябовол Л.Т. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі: питання теорії та практики. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2020. № 3. С. 111–117.

14. Цивільний процес : навч. посіб. / [О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін.] ; за заг. ред. проф. В. А. Кройтора ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 336 с.

15. Штефан М.Й. Цивільний процес. Київ : Ін Юре, 1997. 608 с.

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/31

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ БАНКІВСЬКИХ СТАНДАРТІВ В УКРАЇНІ

LEGAL ASPECTS OF THE PRACTICAL IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL BANKING STANDARDS IN UKRAINE

Мізіна І.В., к.наук з держ. упр., доцент,
доцент кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті досліджено міжнародно-правові стандарти діяльності банків. Констатовано, що передумовою імплементації в банківське право міжнародно-правових стандартів стали: фінансово-економічні кризи; необхідність виконання умов для вступу України до Світової організації торгівлі; вимоги Міжнародного валютного фонду в рамках програм фінансування України; укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Запровадження міжнародних стандартів діяльності банків передбачено не лише внутрішньодержавними програмними документами, але й міжнародними зобов'язаннями, які Україна взяла на себе і як член Глобального форуму з прозорості та обміну інформацією, і в контексті активізації євроінтеграційних процесів. Проаналізовано основні статті Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом. З'ясовано, що міжнародні правові стандарти самі по собі не є нормами міжнародного права, разом з тим як наукові положення вони є так званим механізмом наукової доктрини публічного права, що, відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, є одним з джерел міжнародного права. Теоретично обгрунтовано, що за критерієм юридичної сили міжнародно-правові стандарти банківської діяльності поділяють на стандарти які є нормами: міжнародного права та становлять міжнародно-правові стандарти банківської діяльності у вузькому розумінні; міжнародного «м'якого права» та входять до складу міжнародно-правових стандартів банківської діяльності у широкому розумінні; технічних міжнародних стандартів. Проаналізовано особливості практичної реалізації міжнародно-правових стандартів у національне законодавство, здійснено класифікацію міжнародних банківських стандартів, окреслено проблематику, яку поділяють на юридичну, економічну, політичну та адміністративно-технічну. Зроблено висновок, що якщо українська банківська система прагне бути частиною міжнародної банківської спільноти, вона повинна бути прозорою, відкритою та зрозумілою, а це можливо лише за умови упровадження позитивного світового досвіду, та, відповідно, ефективного правового регулювання банківської діяльності.

Ключові слова: міжнародно-правові стандарти, банківська діяльність, фінансові послуги, контроль та нагляд, «м'яке право».

The article examines international legal standards for bank activities. It is stated that the prerequisites for the implementation of international legal standards in banking law were: financial and economic crises; the need to fulfill the conditions for Ukraine's accession to the World Trade Organization; the requirements of the International Monetary Fund within the framework of Ukraine's financing programs; the conclusion of the Association Agreement between Ukraine and the EU. The introduction of international standards for bank activities is provided for not only by domestic program documents, but also by international obligations that Ukraine has assumed as a member of the Global Forum on Transparency and Information Exchange, and in the context of the intensification of European integration processes. The main articles of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union are analyzed. It is found that international legal standards in themselves are not norms of international law, but together with scientific provisions they are the so-called mechanism of the scientific doctrine of public law, which, according to Art. 38 of the Statute of the International Court of Justice of the United Nations, is one of the sources of international law. It is theoretically substantiated that, according to the criterion of legal force, international legal standards of banking are divided into standards that are norms of: international law and constitute international legal standards of banking in a narrow sense; international "soft law" and are part of international legal standards of banking in a broad sense; technical international standards. The features of the practical implementation of international legal standards in national legislation are analyzed, international banking standards are classified, and the issues are outlined, which are divided into legal, economic, political and administrative-technical. The conclusion is made that if the Ukrainian banking system strives to be part of the international banking community, it must be transparent, open and understandable, and this is possible only under the condition of the implementation of positive world experience and, accordingly, effective legal regulation of banking.

Key words: international legal standards, banking, financial services, control and supervision, "soft law".

Постановка проблеми. Проблематика відповідності національних банківських систем нормам міжнародних стандартів на сьогодні, в умовах економічної нестабільності, є досить актуальною. Згадаємо лише банківські кризи 2008–2009 рр. та 2014–2015 рр., які сприяли виявленню ряду ключових недоліків у правовому регулюванні діяльності банків, та, відповідно, суттєво актуалізували потребу як дослідження, так у подальшому і імплементації міжнародно-правових банківських стандартів. Запровадження міжнародних стандартів діяльності банків передбачено не лише внутрішньодержавними програмними документами, але й міжнародними зобов'язаннями, які Україна взяла на себе і як член Глобального форуму з прозорості та обміну інформацією, і в контексті активізації євроінтеграційних процесів. Як бачимо, необхідність упровадження міжнародно-правових стандартів банківської діяльності у банківське право обумовлено як юридичними, так і економічними причинами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти упровадження міжнародних стандартів у вітчизняну банківську систему досліджували як вітчизняні Ж. Довгань, А. Коваленко, В. Міщенко, О. Музика-Стефанчук, С. Науменкова, С. Савчук, С. Шелудько та ін., так і зарубіжні правознавці А. Багліоні, М. Бар, Е. Карлетті, А. Такора. Разом з тим, зазначена проблематика на сьогодні, з урахуванням суттєвих законодавчих змін, є актуальною та потребує додаткового дослідження. «Питання щодо упровадження міжнародно-правових стандартів банківської діяльності було актуальним в минулому, залишається таким на сьогодні і навряд чи втратить свою актуальність в майбутньому» [1, с. 14].

Метою статті є дослідження міжнародно-правових стандартів діяльності банків, аналіз особливостей їх практичної реалізації, а також окреслення проблематики, що перешкоджає їх упровадженню.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 124 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом … (далі – Угода) «Україна забезпечує поступове приведення своїх чинних законів та майбутнього законодавства у відповідність до acquis ЄС» [2]. Статтею 125 передбачено принципи нормативно-правової бази для всіх фінансових послуг, до яких відноситься і такий вид діяльності як банківські та інші фінансові послуги (п. 4, пп. ii). Крім обов'язку з імплементації регі-

ональних європейських стандартів банківської діяльності, ст. 127 передбачено обов'язок України забезпечити впровадження провідних міжнародно-правових стандартів банківської діяльності (основних принципів ефективного банківського нагляду Базельського комітету та Рекомендацій FATF з побудови національної системи протидії легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та поширенню зброї масового знищення) [2].

Міжнародні правові стандарти самі по собі не є нормами міжнародного права, разом з тим як наукові положення вони є так званим механізмом наукової доктрини публічного права, що, відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, є одним з джерел міжнародного права. Крім того, з часом вони можуть набувати характеру звичаєвих імперативних норм міжнародного права (для прикладу, окремі міжнародно-правові стандарти, визначені Загальною декларацією прав людини, набули характеру звичаєвих імперативних норм міжнародного права [3, с. 76].

За критерієм юридичної сили міжнародно-правові стандарти банківської діяльності поділяють на стандарти які є нормами: *міжнародного права та становлять міжнародно-правові стандарти банківської діяльності у вузькому розумінні* (закріплені у Генеральній угоді про торгівлю послугами, Додатку про фінансові послуги до неї та Протоколі про взаєморозуміння щодо обов'язків в сфері фінансових послуг); *міжнародного «м'якого права» та входять до складу міжнародно-правових стандартів банківської діяльності у широкому розумінні* (правові акти міжнародних організацій, неурядових організацій, які не мають обов'язкового характеру). Для прикладу, ключовим органом міжнародного міжвідомчого співробітництва центральних банків держав світу є Базельський комітет з банківського нагляду, який не має статусу класичної міжнародної організації за міжнародним правом, а його рішення не мають юридичного обов'язкового характеру. Разом з тим, окремі норми «м'якого права» на практиці впливають на регулювання міжнародних відносин аналогічно юридично обов'язковим нормам міжнародного права. С. Білоцький до основних ознак «м'якого права» відносить: визначені актами міжнародного характеру; не є юридично обов'язковими; спрямовані на урегулювання суспільних відносин в певній галузі за допомогою взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного правопорядків; притаманний модельний характер; приймаються державами добровільно [4, с. 140–141]); *технічних міжнародних стандартів* (загальновизнані на міжнародному рівні стандарти та сертифікати Міжнародною організацією зі стандартизації (ISO) у фінансовій сфері, завдяки яким створюється ефективна структура управління, «… так званий «каркас» для розбудови довірчих відносин у фінансовому секторі» [5, с. 111]. Вони урегульовані технічними неправовими нормами, визначеними ISO, якою затверджено понад 15 міжнародних стандартів у банківській сфері, основними серед яких є: міжнародний класифікатор валют держав світу; міжнародний стандарт номера банківського рахунку; схема обміну повідомленнями при здійсненні переказу коштів; стандарт із надання банківських послуг з використанням дистанційних каналів зв'язку [1, с. 28] та Товариством всесвітніх міжбанківських фінансових телекомунікацій (SWIFT).

Щодо класифікації міжнародних банківських стандартів, то їх поділяють на міжнародні стандарти: а) операційної діяльності банків (операції з готівкою, міжбанківські розрахунки, обслуговування та управління якістю); б) платіжних систем і карток (стандартизація банківських карток та інформаційної безпеки платіжних систем); в) обліку та звітності у банках (фінансовий облік та звітність); г) банківської безпеки (безпека та стандартизація банку, боротьба зі злочинами у банківській сфері, банківська таємниця); банківського нагляду (стандарти нагляду, Базельські угоди).

Зазначимо, що єдиним органом, який здійснює банківське регулювання та контроль у банківській сфері, є Національний банк України (далі – НБУ), що зумовлено особливістю дворівневої банківської системи і формуванням механізму нагляду за діяльністю комерційних банків. Міжнародні стандарти фінансової звітності (далі – МСФЗ) в Україні почали упроваджуватись починаючи з 1999 року з прийняттям Закону України «Про Національний банк України», яким частково імплементовано Основні принципи ефективного банківського нагляду (універсальні стандарти банківської діяльності та найважливіший документ Базельського комітету з банківського нагляду, адже викладені у ньому принципи є критеріями для оцінки якості банківського регулювання та нагляду в державах по всьому світу), з метою поступового приведення банківського законодавства України у відповідність до міжнародно-правових стандартів, зокрема в частині статусу, повноважень та відповідальності органів банківського регулювання та нагляду). З 2004 року Україна – член усіх міжнародних організацій, які увійшли до складу Групи Світового банку.

У 2012 році, у зв'язку із невідповідністю норм МСФЗ та правового регулювання НБУ у частині резервів під активні операції банків, банки зобов'язали подавати та оприлюднювати звіти відповідно до норм МСФЗ (з використанням методу трансформації). З середини 2016 року ведення бухгалтерського обліку та формування звітності за МСФЗ здійснювали усі українські банки.

Відповідно до норм міжнародного стандарту ISO у серпні 2019 року запроваджено міжнародний номер банківського рахунку IBAN (постанова Правління Національного банку України від 28.12.2018 № 162 [6]), що надало можливість як гармонізувати платіжний простір з європейським, так і модернізувати системи електронних платежів НБУ.

У червні 2021 року Законом України «Про платіжні послуги» [7], надалі, на його виконання, постановою Правління НБУ у платіжній інфраструктурі України з 01.04.2023 р. запроваджено міжнародний стандарт ISO 20022 (усі міжбанківські платіжні операції у гривні здійснюються з переходом на щоденне опрацювання переказів в національній валюті, включаючи вихідні та святкові дні) [8]. З урахуванням дії міжнародного стандарту ISO 20022 (з метою урегулювання механізму сплати податків, зборів, платежів, єдиного внеску), у березні 2023 року Міністерством фінансів України затверджено наказ «Про затвердження Порядку заповнення реквізиту «Призначення платежу» платіжної інструкції під час сплати (стягнення) податків, зборів, митних, інших платежів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, внесення авансових (передоплати), грошової застави, а також у разі їх повернення» [9].

З метою упровадження у вітчизняне законодавство Загального стандарту звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки (далі – CRS) – обов'язкова умова для приєднання України до міжнародної системи обміну інформацією у рамках Багатосторонньої угоди компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки, у березні 2023 року прийнято Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки» [10]. Зазначимо, що з метою забезпечення єдиного підходу юрисдикцій щодо його застосування, імплементація Стандарту CRS координується Секретаріатом ОЕСР. На початок 2024 року учасниками зазначеного обміну були 110 юрисдикцій включно з усіма державами-членами Європейського Союзу.

Як бачимо, робота у даному напрямі триває. Разом з тим, наявні і проблемні питання, які перешкоджають упровадженню міжнародно-правових стандартів у банківську діяльність. Умовно їх поділяють на: *юридичні* (більшість міжнародно-правових стандартів мають рекомендаційний характер, зміст окремих міжнародно-правових стандартів банківської діяльності не в повній мірі відображає специфіку правової системи України. Крім того, окремі вимоги міжнародних стандартів діяльності банків більш суворі у порівнянні з національним законодавством. Для прикладу, ст. 31 Закону України «Про банки і банківську діяльність» визначено, що мінімальний статутний капітал на момент державної реєстрації юридичної особи повинен бути не меншим 200 млн гривень, а ст. 12 Директиви Європейського парламенту та Ради 2013/36/ЄС «Про доступ до діяльності кредитних установ та пруденційний нагляд за кредитними установами та інвестиційними фірмами» передбачено не менше 5 млн євро (236350 млн грн.) [11; 12]), *економічні* (стосуються як упровадження стандартів достатності капіталу банків – Базель ІІ та Базель ІІІ, так і інших міжнародно-правових стандартів банківської діяльності, зокрема стандартів корпоративного управління в банках: як правило, переважна більшість стандартів достатності капіталу «Базель ІІ» та «Базель ІІІ» орієнтовані на країни з розвинутою ринковою економікою, які мають гнучкий режим валютного курсоутворення, розвинену інфраструктуру фінансового ринку та розвинутий фондовий ринок), *політичні* (участь України у міжнародних організаціях, які розробляють та упроваджують міжнародні стандарти діяльності банків досить часто є «заручником» політичної ситуації в Україні, що сприяє ускладненню їх упровадження та інколи ставить під загрозу безпосередньо співробітництво України з відповідною міжнародною організацією) та *адміністративно-технічні* (обмеженість людських і фінансових ресурсів, проблематика перекладу на українську мову стандартів діяльності банку).

Висновок. Підсумовуючи, ми дійшли наступного висновку. Передумовою імплементації в банківське право міжнародно-правових стандартів стали: фінансово-економічні кризи; необхідність виконання умов для вступу України до Світової організації торгівлі; вимоги Міжнародного валютного фонду в рамках програм фінансування України; укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Регламентація міжнародної банківської діяльності здійснюється шляхом використання як правових, так і неправових норм. За критерієм юридичної сили міжнародно-правові стандарти банківської діяльності поділяють на стандарти які є нормами: міжнародного права та становлять міжнародно-правові стандарти банківської діяльності у вузькому розумінні; міжнародного «м'якого права» та входять до складу міжнародно-правових стандартів банківської діяльності у широкому розумінні; технічних міжнародних стандартів.

На сьогодні міжнародно-правові стандарти банківської діяльності у національне законодавство упроваджені частково. Проте якщо українська банківська система прагне бути частиною міжнародної банківської спільноти, вона повинна бути прозорою, відкритою та зрозумілою, а це можливо лише за умови упровадження позитивного світового досвіду, та, відповідно, ефективного правового регулювання банківської діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Савчук С. Міжнародно-правові стандарти банківської діяльності: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2017. 259 с.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 30.11.2023 № 984_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011?find=1&text=банківські+послуги+#w1_1.
3. Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) Notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970). Advisory Opinion of 21 June 1971. Separate Opinion of Vice-President Ammoun. *I.C.J. Reports.* 1971. P. 67–100.
4. Білоцький С.Д. Міжнародно-правове регулювання у сфері екологічно орієнтованої енергетики: дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 762 с.
5. Штанцель С.Е. Вплив міжнародних стандартів на механізми публічного управління фінансовою безпекою: досвід країн ЄС. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського.* Серія: «Публічне управління та адміністрування». 2024. Т. 35 (74). № 3. С. 110–117.
6. Про запровадження міжнародного номера банківського рахунку (IBAN) в Україні: постанова Правління Національного банку України від 28.12.2018 № 162. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0162500-18#Text.
7. Про платіжні послуги: Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text.
8. Про запровадження міжнародного стандарту ISO 20022 у платіжній інфраструктурі України: постанова Правління Національного банку України від 16.09.2021 № 93. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0093500-21#Text.
9. Про затвердження Порядку заповнення «Призначення платежу» платіжної інструкції під час сплати (стягнення) податків, зборів, митних, інших платежів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, внесення авансових (передоплати), грошової застави, а також у разі їх повернення: наказ Міністерства фінансів України від 22.03.2023 № 148. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0528-23#Text.
10. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки: Закон України від 20.03.2023 № 2970-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2970-20#Text.
11. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 17.12.2000 № 2121-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text.
12. Про доступ до діяльності кредитних установ та пруденційний нагляд за кредитними установами та інвестиційними фірмами: директива Європейського парламенту та Ради від 26.06.2013 № 2013/36/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_036-13#Text.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/32

ГАРМОНІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ З МОДЕЛЛЮ БЕЗПЕКИ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ

HARMONIZATION OF INTERNATIONAL STANDARDS WITH THE SECURITY MODEL FOR PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: LEGAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS

Найдьон Ю.О., д.ю.н., професор, Заслужений діяч науки і техніки України, проректор з наукової роботи
Національна академія Служби безпеки України

У статті здійснено комплексне наукове дослідження гармонізації міжнародних стандартів захисту з національною моделлю безпеки учасників кримінального процесу, з акцентом на правові та організаційні аспекти. Автором на основі міждисциплінарного підходу здійснено багаторівневий аналіз чинного українського законодавства, інституційної архітектоніки національної моделі захисту, практики її застосування та міжнародних стандартів, закріплених у документах ООН, Ради Європи, Європейського Союзу, а також у практиці функціонування програм захисту в США, Канаді, Німеччині, Італії та інших юрисдикціях. Проаналізовано ключові структурні вади національної моделі захисту свідків і потерпілих в України. Зазначено, що чинна модель захисту функціонує за принципом «реактивної відповідальності» та є недостатньою для забезпечення системного й превентивного захисту осіб, які співпрацюють із правосуддям у справах про організовану злочинність, тероризм, корупцію чи воєнні злочини. Автором запропоновано вектори адаптації міжнародних стандартів до сучасного національного контексту. Аргументовано необхідність створення єдиного національного органу захисту, нормативної моделі ризик-орієнтованої оцінки загроз, уніфікованих цифрових протоколів деідентифікації, спеціальних процедур для вразливих категорій свідків, запровадження автономного фінансування захисту через спеціальний бюджетний код, удосконалення професійної підготовки персоналу, створення механізмів юридичної відповідальності держави за неефективність захисту. Визначено, що інтеграція програмного, процедурного, організаційного та цифрового вимірів у межах єдиної стратегії забезпечення безпеки дозволить створити дієву модель, що забезпечить реальний захист прав осіб, які залучені до кримінального провадження як носії суспільно значущої інформації.

Ключові слова: захист свідків, кримінальний процес, міжнародні стандарти, ризик-менеджмент, кримінальне провадження, цифрова безпека, співпраця з правосуддям, організована злочинність.

The article presents a comprehensive scholarly study on the harmonization of international protection standards with the national security model for participants in criminal proceedings, with particular focus on legal and organizational aspects. Based on an interdisciplinary approach, the author conducts a multi-level analysis of the current Ukrainian legislation, the institutional architecture of the national protection model, the practice of its implementation, and the international standards enshrined in documents of the United Nations, the Council of Europe, and the European Union, as well as in the operational practices of witness protection programs in the United States, Canada, Germany, Italy, and other jurisdictions. The article analyzes the key structural shortcomings of Ukraine's national model of witness and victim protection. It is noted that the existing protection framework operates according to a principle of "reactive responsibility" and is insufficient for ensuring systemic and preventive protection of individuals cooperating with the justice system in cases involving organized crime, terrorism, corruption, or war crimes. The author proposes directions for adapting international standards to the national context. In particular, the necessity of establishing a unified national protection authority, developing a normative model for risk-oriented threat assessment, implementing standardized digital de-identification protocols, creating special procedures for vulnerable categories of witnesses, introducing autonomous protection funding through a dedicated budgetary code, improving the professional training of personnel, and establishing mechanisms for state legal liability in cases of ineffective protection is substantiated. It is determined that the integration of programmatic, procedural, organizational, and digital dimensions within a unified security strategy will enable the creation of an effective model that ensures genuine protection of the rights of persons involved in criminal proceedings as carriers of socially significant information.

Key words: witness protection, criminal procedure, international standards, risk management, criminal proceedings, digital security, cooperation with justice, organized crime.

Вступ. В умовах глобалізованого інформаційного середовища, інтенсивної трансформації форм злочинної активності та ескалації організованої й транснаціональної злочинності, проблема захисту учасників кримінального процесу постає не лише як суто юридична або організаційна, а як стратегічна складова національної безпеки, що вимагає цілісного системного осмислення. З огляду на це, забезпечення ефективного та надійного захисту осіб, які сприяють правосуддю, – свідків, потерпілих, викривачів, спеціальних учасників судового процесу – потребує ґрунтовного перегляду як нормативних засад, так і організаційно-управлінських алгоритмів, із урахуванням найкращих міжнародних стандартів, рекомендацій Ради Європи, ООН та практик країн з усталеними програмами захисту.

Актуальність тематики статті зумовлена тим, що залякування, фізичний тиск, інформаційні атаки та цифрове переслідування стали невід'ємними інструментами впливу з боку організованих злочинних угруповань, транснаціональних мафіозних структур, терористичних осередків і навіть державних структур у межах гібридної війни. Злочинні групи дедалі частіше застосовують технології розвідки з відкритих джерел (OSINT), соціального інжинірингу, аналізу поведінкових шаблонів і перехоплення комунікацій, що істотно ускладнює традиційні методи убезпечення захисту. У таких умовах недостатність реактивного характеру української системи захисту учасників кримінального судочинства, її фрагментарність, а також правова недосконалість створюють серйозну загрозу як ефективності кримінального переслідування, так і загальній довірі до судової системи та державних інституцій загалом.

Законодавчі стандарти Ради Європи, зокрема Рекомендація Rec(2005)9, чітко вказують на необхідність забезпечення балансу між безпекою особи, яка надає свідчення, і правами сторони захисту, з урахуванням можливості запровадження альтернативних форм доказування, використання технічних засобів (захисні екрани, відеоконференції, аудіовізуальні записи), часткової або повної анонімізації. Крім того, у зазначених стандартах прямо вказано на потребу дотримання принципу пропорційності між рівнем загрози та характером застосовуваних заходів [2]. Водночас в Україні все ще не впроваджено стандартизованої шкали оцінювання ризиків в межах програм захисту свідків і потерпілих, а більшість заходів забезпечення безпеки покладаються переважно на можливості лише одного

правоохоронного відомства – без необхідного юридичного та ресурсного забезпечення.

Особливої уваги потребує проблема нормативної невизначеності поняття «учасник кримінального процесу, який потребує захисту». Як свідчить аналіз науково-практичних і нормативних джерел, існує розрив між формально-процесуальним статусом особи та фактичною загрозою її життю, здоров'ю чи недоторканності. Це створює ситуацію, за якої особа може бути виключена з програми захисту лише через зміну формального статусу, незважаючи на те, що реальна загроза зберігається. Таким чином, без впровадження правових інструментів превентивного захисту – незалежно від поточного процесуального статусу – ефективна протидія посткримінальному впливу буде залишатися лише декларативною.

Крім того, залишається неврегульованою взаємодія національної системи захисту з міжнародними механізмами захисту, зокрема – у провадженнях, що розглядаються Міжнародним кримінальним судом, або стосуються злочинів міжнародного значення. Відсутність уніфікованих протоколів переселення, зміни ідентичності, довгострокового соціального супроводу та психологічної реабілітації ставить Україну позаду тих держав, де схожі механізми давно інтегровані у систему міжнародного правосуддя як її невід'ємний компонент. Зокрема, у програмі захисту свідків Італії або Канади передбачено навіть обов'язкову адаптаційну фазу після зміни місця проживання – з підтримкою психолога, юриста, консультанта з працевлаштування та ізоляцією від негативного інформаційного впливу. Аналогічні механізми активно підтримуються Управлінням ООН з наркотиків і злочинності (UNODC), зокрема в частині рекомендацій щодо фінансових та адміністративних гарантій [10].

Ключовим теоретико-правовим вектором наукової статті виступає герменевтична реконструкція категоріального апарату правових систем, яка дозволяє порівнювати не лише текстуальне наповнення норм, а й концептуальні основи, що стоять за ними. Зокрема, йдеться про порівняльне осмислення таких понять як "collaborator of justice", "endangered witness", "witness at risk", "threat assessment", "protection measures" та "relocation program" в системах загального й континентального права. Така концептуалізація потребує відмови від вузькоформального підходу до свідка як суб'єкта, обмеженого у своїх правах обов'язком до надання показань, натомість орієнтуючись на багатофакторний аналіз його соціального статусу, рівня вразливості, ризику цифрової ідентифікації, психологічної готовності до співпраці з органами слідства та судом. В той же час герменевтичний підхід дає змогу глибше розкрити природу системного дисбалансу між обов'язком держави щодо захисту особи та фактичною адміністративною неспроможністю реалізувати цей обов'язок у межах національної юрисдикції.

Виклад основного матеріалу. Слід визнати, що міжнародні стандарти захисту учасників кримінального процесу формувалися у межах тривалого правового й інституційного еволюціонування, зумовленого потребою реагування на специфіку організованої та транснаціональної злочинності, а також як відповідь на виклики забезпечення справедливого правосуддя в умовах високого ризику посткримінального впливу на свідків, потерпілих та інших учасників судового процесу. Центральною віссю становлення відповідних стандартів виступає визнання правозахисного імперативу як невід'ємного елементу засадничих принципів кримінального процесу, включаючи презумпцію невинуватості, право на захист, рівність сторін і доступ до правосуддя, які унеможливлюють допустимість процесуального компромісу шляхом нехтування безпекою учасників провадження.

Універсальна нормативна основа в галузі захисту свідків була започаткована статтею 24 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, яка прямо вимагає від держав-учасниць вживати належних заходів для забезпечення ефективного захисту свідків, які дають показання у справах, пов'язаних із організованою злочинністю, включаючи фізичну охорону, повне або часткове неоголошення інформації щодо особи чи місця перебування свідка, а також розробку правил доказування, які гарантують безпеку [4]. Аналогічні положення були закріплені й у статті 68 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, яка зобов'язує Суд вживати належних заходів із врахуванням віку, статі, стану здоров'я та характеру злочину, з метою захисту безпеки, фізичного й психологічного добробуту, гідності та приватності жертв і свідків, особливо жертв сексуального насильства та дітей [3]. Конвенція також передбачає механізми міжнародної співпраці у сфері переселення осіб, які піддаються загрозам, а також узгодження процедур зміни ідентичності, що в окремих правопорядках реалізуються через спеціальні виконавчі органи з екстериторіальними повноваженнями [4].

Особливої ваги набуває системний корпус стандартів Ради Європи, зокрема Рекомендація Rec(2005)9 Комітету міністрів щодо захисту свідків та осіб, які співпрацюють з правосуддям, де сформульовано низку базових принципів: забезпечення конфіденційності процедур прийняття, реалізації, модифікації та припинення заходів захисту; нормативне закріплення альтернативних способів доказування, включаючи використання аудіовізуальних засобів, технічних засобів викривлення зовнішності та голосу, часткове або повне приховування особистих даних свідка; визначення спеціального статусу осіб, які співпрацюють із правосуддям, з урахуванням рівня загрози та значущості їхнього внеску [2]. Особливу увагу в документах Ради Європи приділено принципу пропорційності між характером загроз та обсягом заходів безпеки, що кореспондується із загальновизнаними стандартами прав людини в демократичному суспільстві.

Розвинуті правові системи Європейського Союзу (зокрема Німеччини, Італії, Франції, Бельгії та Нідерландів) здійснили глибоку імплементацію міжнародних стандартів, водночас трансформуючи їх у внутрішньодержавні механізми, з урахуванням локальних адміністративних, соціальних та кримінологічних факторів. Так, у Федеративній Республіці Німеччина закон про захист свідків (Zeugenschutzgesetz) встановлює диференційовану систему оцінювання ризику, в якій окремо врегульовано питання використання «тимчасових прикритих ідентичностей», які не потребують юридичного анулювання попередніх персональних даних. Водночас у Італії реалізується модель Central Protection Service як автономної міжвідомчої структури, уповноваженої надавати фінансову, соціальну, правову та побутову допомогу особам, що співпрацюють із правосуддям, включаючи зміну імені, поселення за кордоном, супровід у реінтеграції. Особливістю італійської системи є поділ на процедури для «pentiti» – колишніх членів мафії, та для "простих свідків", із відмінностями у критеріях допуску, обсязі захисту та процесуальної підтримки [5; 6].

На тлі європейських моделей система WITSEC у США вважається парадигмальною, оскільки саме в межах цієї програми сформовано ідеологію свідка як «носія державного інтересу», якому надаються не лише засоби виживання, а й механізми оновленого соціального життя. Програма передбачає чотирифазну модель: верифікація загрози; укладення угоди з Міністерством юстиції; процес переселення з повним оновленням ідентичності; період реінтеграції під контролем US Marshals Service [5]. Принципово важливим є положення, згідно з яким державні інтереси в отриманні свідчень мають переважати над ризиками, пов'язаними з перезапуском біографічної історії особи, включно з обмеженням зв'язків із попереднім соціальним середовищем та необхідністю розриву родин-

них контактів. При цьому спеціальна комісія, що приймає рішення про допуск до програми WITSEC, аналізує також соціальну небезпеку самого свідка як потенційного джерела рецидиву, що стало підставою для розробки багатофакторної моделі прогнозування ризику, з урахуванням психолого-поведінкових характеристик [7].

Досвід Канади є особливо цінним для держав із мішаною правовою системою, адже тут поєднується англо-американська доктрина автономії поліції із конституційними зобов'язаннями щодо захисту прав особи. Закон щодо захисту свідків 1996 року передбачає широкі повноваження RCMP у питаннях переселення, реідентифікації, надання матеріальної допомоги та психологічного супроводу. Водночас система базується на принципі «доброчесної співпраці»: особа, що підлягає захисту, має підписати об'ємну декларацію щодо прийняття умов програми, включаючи обмеження в контактах, публічності, професійній діяльності та пересуванні. Принципово важливо, що канадська модель передбачає окремий механізм захисту неповнолітніх свідків та вразливих категорій осіб, зокрема жертв домашнього насильства, у яких реальна загроза поєднується з високим ризиком повторної віктимізації [8].

Системно узагальнюючи міжнародну практику, слід відзначити концептуальний зсув у напрямі переосмислення цінності свідка не лише як носія процесуально значущої інформації, а як вразливої особи, щодо якої держава несе позитивний зобов'язальний обов'язок – гарантувати безпеку, фізичну та психологічну недоторканність, соціальну інтеграцію й правовий захист. У межах цього підходу реалізується доктрина "інституційної емпатії", за якої рівень законодавчого й управлінського забезпечення захисту свідків корелює з рівнем гуманізації національної кримінальної юстиції загалом. Цей вектор знайшов відображення в численних документах ООН, включаючи практичні керівництва UNODC, які вимагають від держав-учасниць забезпечення належного фінансування програм захисту, створення національних координаційних органів, передбачення системи тренінгів для персоналу, застосування багатоканальних способів зв'язку із захищеними особами, а також впровадження систем незалежного моніторингу та звітності [10]. Всі ці компоненти є невід'ємною частиною сучасного розуміння міжнародних стандартів захисту свідків, що трансформуються з набору рекомендацій у обов'язкові елементи доброчесного судового процесу та складову частину національного законодавства.

Національна модель захисту учасників кримінального процесу в Україні сформувалася в умовах пострадянської трансформації правової системи, під впливом викликів, пов'язаних із поширенням організованої злочинності, латентністю кримінального насильства та низьким рівнем довіри до правоохоронних органів, і досі залишається фрагментарною, реактивною та інституційно нестабільною. Її правове регулювання здійснюється на базі Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (надалі – Закон), ухваленого у 1993 році, який, попри численні зміни, не забезпечує ані належного рівня уніфікації понять, ані адекватного механізму оцінювання ризиків, ані процедурної інтеграції з кримінальним процесом у його сучасному вигляді [1]. Закон не містить чіткої ієрархізації рівнів загроз та не встановлює стандартизованого процесу подання, розгляду та прийняття рішень щодо надання заходів безпеки. Це призводить до практик довільного тлумачення компетентними органами положень зазначеного закону та їхнього неефективного застосування.

Формальне охоплення суб'єктного складу осіб, які мають право на заходи захисту, передбачене ст. 2 Закону, залишається надто широким і водночас нечітким, оскільки містить оціночні формулювання на кшталт «інші особи, щодо яких є достатні підстави вважати, що їм або їх близьким загрожує небезпека», що створює простір для селективності в практичному застосуванні. Водночас, відсутність чіткого процесуального механізму визнання особи такою, що підлягає захисту, зумовлює залежність ухвалення рішень від фактичної ініціативи органів досудового розслідування або оперативних підрозділів, без можливості незалежної перевірки або оскарження з боку особи, яка звернулася з відповідним клопотанням.

Особливо критичною стає проблема матеріального забезпечення заходів безпеки, яке здійснюється у правоохоронних органах за залишковим принципом у межах загальних бюджетів відповідних відомств, без виділення спеціального фонду або цільової програми. Відсутність сталого фінансування обмежує реалізацію таких заходів, як переселення, зміна документів, встановлення систем фізичної охорони, надання соціальної допомоги або психологічного супроводу, що є обов'язковими елементами в більшості міжнародних систем захисту. Це призводить до практики надання переважно формальних, декларативних заходів – таких як інформування про можливу небезпеку або вручення особі «пам'ятки щодо заходів особистої безпеки», які не мають ані правового статусу, ані практичного впливу на рівень захисту.

Значна кількість прогалин у правовому регулюванні спостерігається також у сфері захисту осіб, які вже припинили процесуальну участь у кримінальному провадженні, однак продовжують перебувати під загрозою з боку злочинного середовища, особливо у справах щодо терористичних або організованих злочинних груп. Закон не передбачає процедур пролонгації або повторного відновлення заходів захисту за ініціативою особи, у разі виникнення нових обставин, а органи, що здійснюють супровід, не мають правового зобов'язання моніторити безпековий стан свідка або потерпілого після завершення кримінального провадження. Таким чином, суб'єкти, які надавали ключові показання, опиняються у ситуації беззахисності, що опосередковано суттєво підриває мотивацію майбутніх учасників співпрацювати зі слідством.

Враховуючи, що у сфері цифрової безпеки спостерігається повна відсутність національної доктрини захисту особистих цифрових даних свідків, потерпілих, викривачів або інших учасників провадження. Законодавство не містить положень щодо обов'язку держави забезпечити знищення або блокування історичних цифрових даних, які можуть бути використані для ідентифікації особи після зміни імені або місця проживання. Також відсутні нормативні акти, що регламентують взаємодію з соціальними мережами, онлайн-сервісами або провайдерами, які володіють історією геолокацій, зв'язків або медіаактивності особи. Такий регуляторний вакуум є критичним у контексті поширення OSINT-практик злочинних угруповань, які активно застосовують сучасні методи аналізу відкритих джерел для ідентифікації осіб, що співпрацюють із правосуддям.

У контексті кримінально-процесуального законодавства слід констатувати, що Кримінальний процесуальний кодекс України не містить окремої глави або розділу, присвяченого захисту учасників провадження, а відповідні положення розосереджені між різними інститутами – судовим розглядом, досудовим розслідуванням, забезпеченням прав потерпілих або спеціальними процедурами. Це унеможливлює послідовне нормативне застосування та породжує конфлікт тлумачень, зокрема у питанні можливості опитування анонімного свідка, використання відеозв'язку, забезпечення конфіденційності в матеріалах справи або обмеження доступу сторін до певних чутливих з точки зору безпеки відомостей.

Таким чином, національна модель захисту учасників кримінального процесу характеризується низькою інституційною щільністю, нормативною фрагментарністю, недостатністю ресурсного забезпечення, відсутністю

цифрової політики, а також правовим дуалізмом між кримінально-процесуальними й оперативно-розшуковими механізмами. Все це в сукупності створює системну уразливість для осіб, які співпрацюють із правосуддям, знижує ефективність кримінального переслідування, нівелює довіру до держави та не дозволяє вважати існуючу модель такою, що відповідає принципам сучасної європейської кримінальної політики.

Процес гармонізації міжнародних стандартів захисту учасників кримінального процесу з національною моделлю безпеки вимагає не лише формального рецепіювання положень міжнародного права, а й їх глибокої правової адаптації, інституційної трансформації, процедурної реінженеризації та інтеграції до правозастосовної практики через призму національного кримінально-процесуального контексту, соціальних реалій та поточних безпекових викликів. В основі такої гармонізації має лежати чітке усвідомлення принципу субсидіарності, за якого імплементація міжнародних норм не зводиться до механічного перенесення моделей, апробованих в інших правових системах, а вимагає делікатного балансування між універсалізмом правових стандартів і національним суверенітетом у формуванні правоохоронної політики. У цьому аспекті доцільно виходити із засад теорії правової трансплантації, яка передбачає інституційне перетворення запозичених конструкцій через їх адаптацію до локального правового менталітету, адміністративної традиції та соціокультурного контексту [8].

Вектор правової адаптації міжнародних стандартів до української реальності має ґрунтуватися на доктринальному розмежуванні понять «імплементації», «гармонізації» та «адаптації», кожне з яких відображає різний рівень глибини впровадження норм. Імплементація передбачає пряме включення положень міжнародних договорів у національну нормативну систему, гармонізація – приведення у відповідність існуючих норм до параметрів, визначених міжнародними стандартами, а адаптація – переосмислення відповідних положень із урахуванням інституційної та функціональної специфіки національного правопорядку. У цьому контексті адаптаційна стратегія повинна враховувати, що багато з передбачених міжнародними актами інститутів – таких як захищений статус “collaborator of justice”, розгалужена модель анонімізації або інституційна незалежність органів захисту – не мають прямих аналогів в українській системі правосуддя й потребують створення відповідної нормативної та організаційної інфраструктури [9].

На першому етапі гармонізації, на нашу думку, слід забезпечити уніфікацію дефініційного апарату, зокрема закріпити в законодавстві України поняття «захист учасника кримінального провадження» як системи правових, організаційних, технічних, психологічних і соціальних заходів, спрямованих на недопущення впливу на особу, яка бере участь у кримінальному провадженні, у зв’язку з виконанням нею процесуального або громадянського обов’язку. Крім того, слід розмежувати поняття «процесуального» та «позапроцесуального» захисту, закріпити підстави, процедури та суб’єктів прийняття рішень щодо реалізації кожного з них. Особливу увагу має бути приділено створенню правового механізму формалізованого оцінювання ризику, яка повинна стати обов’язковою умовою диференціації заходів безпеки, причому таке оцінювання має враховувати не лише тип злочину та статус особи, а й контекстуальні фактори – зокрема, наявність публічної уваги до процесу, доступність цифрових слідів, приналежність до вразливих груп або попередній досвід загроз тощо.

Другим етапом має стати перегляд моделі, яка в чинній національній системі залишається розпорошеною, міжвідомчо неузгодженою й орієнтованою на адміністративну підпорядкованість, а не на безпекову ефективність. У цьому контексті доцільним є створення єдиного міжвідомчого органу з координації заходів захисту учасників кримінального провадження – зокрема, Національного офісу (агентства) із захисту свідків і потерпілих, підпорядкованого безпосередньо Кабінету Міністрів України, з чітко регламентованими повноваженнями щодо оцінювання загроз, прийняття рішень про надання або припинення захисту, міжвідомчого обміну інформацією, ведення єдиного реєстру, а також нагляду за виконанням програм переселення, зміни ідентичності, цифрової анонімізації та психологічного супроводу. Така модель відповідає концепції незалежності органу захисту та є імперативною у більшості європейських систем.

Третім ключовим вектором адаптації має стати трансформація техніко-правових засобів реалізації заходів захисту, включаючи законодавче закріплення таких процедур, як дистанційне надання показань із використанням захищених відеозасобів, зміна персональних документів у порядку адміністративної процедури без залучення третьої сторони, централізоване блокування цифрових облікових записів, історії переміщень та транзакційної банківської активності охоронюваної особи, формалізація договірної процедури між державою та особою щодо умов участі в програмі захисту, її обсягу, тривалості, відповідальності та механізму перегляду. Усі ці механізми мають базуватись на принципах конфіденційності, добровільності, пропорційності та обґрунтованості.

Четвертим елементом має стати забезпечення процесуальної інтеграції захисту учасників до кримінального процесу через внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України з метою створення окремої глави, присвяченої гарантіям безпеки учасників провадження. У цій главі доцільно закріпити право свідка, потерпілого, експерта, перекладача та інших осіб, які беруть участь у провадженні, на звернення до органу досудового розслідування або суду з клопотанням про застосування заходів захисту; визначити процедуру подання, розгляду та оскарження рішень; встановити порядок реалізації обмеження доступу до відомостей про особу, застосування технічних засобів захисту, порядок опитування із застосуванням методів приховання особи або місця її перебування, включаючи правові наслідки для доказової сили показань.

П’ятим ключовим напрямом адаптації має стати розробка нормативної моделі цифрової безпеки захищених осіб, що передбачає законодавче закріплення обов’язку державних органів здійснювати системну деідентифікацію цифрової присутності особи – включаючи обмеження доступу до реєстрів, баз даних, інформаційних систем, провайдерських журналів, GPS-логів, а також передбачення санкцій для осіб, які порушують такі вимоги конфіденційності. У цьому контексті необхідним є також нормативне визначення співпраці між державою та цифровими платформами, в тому числі іноземними, у питаннях винищення цифрових слідів, блокування метаданих та заміни облікової історії.

Таким чином, адаптація міжнародних стандартів до національної системи має відбуватись через створення комплексної, багатоаспектної, функціонально інтегрованої моделі, яка забезпечить не лише формальну відповідність міжнародним зобов’язанням, а й реальну ефективність, стійкість, прозорість і правову легітимність системи захисту учасників кримінального процесу в умовах складного безпекового середовища. Така модель повинна бути підкріплена фінансово, інституційно та кадрово, а її реалізація має супроводжуватись постійним моніторингом ефективності, незалежним контролем та правозахисною верифікацією.

Організаційно-управлінський аспект гармонізації міжнародних стандартів захисту учасників кримінального процесу з національною моделлю безпеки вимагає формування інтегрованої системи управління, що базується на

принципах міжвідомчої синергії, функціональної субординації, інформаційної транспарентності та інституційної автономності виконавчих структур. Така система має забезпечити не лише формальне запровадження відповідних механізмів, а й гарантовану реалізацію заходів захисту в контексті правозастосовної практики, з урахуванням ієрархії ризиків, індивідуалізованого підходу до осіб, які підлягають захисту, і стандартизованих протоколів реагування, заснованих на міжнародно апробованих моделях керування ризиками у сфері кримінального правосуддя.

У межах організаційної архітектоніки системи захисту ключову роль має відігравати спеціалізований координаційний орган, наділений нормативно делегованими повноваженнями щодо міжвідомчої інтеграції інформаційних потоків, оцінювання рівня загроз, прийняття стратегічних управлінських рішень про тип і обсяг заходів захисту, здійснення моніторингу їх реалізації, а також ведення реєстру осіб, що беруть участь у програмах захисту. Такий орган повинен функціонувати на основі чіткої вертикалі підпорядкування, із виділенням підрозділів первинного реагування, аналітично-оцінювальних підрозділів, а також служб контролю і внутрішнього аудиту. Установлення процесуального стандарту взаємодії цього органу з органами досудового розслідування, прокуратурою та судами є необхідною передумовою для ліквідації фрагментарності процедур і уникнення дублювання функцій.

Керування ризиками у межах програми захисту має здійснюватися на основі багаторівневої моделі оцінювання, яка поєднує якісні (експертні) та кількісні (алгоритмізовані) критерії. Суб'єктами первинного оцінювання загроз повинні бути уповноважені аналітики відповідних органів, які зобов'язані формалізовано фіксувати дані про джерело, характер, інтенсивність і динаміку загроз. Визначальний вплив на рішення про форму та інтенсивність заходів повинні мати результати структурованого аналізу ризиків, які враховуватимуть індикатори вербальної агресії, наявність історії переслідувань, цифрову активність потенційно загрозливих суб'єктів, технічні можливості стеження, доступ до засобів насильства, а також соціальну інтегрованість особи, яка перебуває під загрозою.

Фінансування заходів захисту, на нашу думку, має базуватися на багатоканальній моделі, яка поєднує бюджетне фінансування в межах цільової державної програми, спеціальні фонди від конфіскованих активів злочинних угруповань, міжнародну технічну допомогу, а також – у перспективі – пілотні форми державно-приватного партнерства в частині технічного забезпечення (зокрема, надання захищених комунікаційних пристроїв, тимчасового житла, транспорту або охоронного супроводу). У цьому контексті необхідним є створення окремого бюджетного коду за напрямом "Захист учасників кримінального процесу", що унеможливить використання коштів на інші потреби, а також забезпечить прозорість та підзвітність перед органами парламентського і громадянського контролю.

Професійна підготовка персоналу, який здійснює заходи захисту, має здійснюватися у межах спеціалізованої освітньої програми, акредитованої державою та інтегрованої до системи безперервної професійної освіти. Програма має включати модулі з прав людини, кримінального процесу, оперативно-розшукової діяльності, психології свідка, цифрової безпеки, методів протидії спостереженню, етичних стандартів поведінки, а також кризового управління. Крім того, необхідно передбачити систему сертифікації осіб, які залучаються до реалізації програм захисту, включаючи регулярну переатестацію, незалежну експертну оцінку діяльності та систему зворотного зв'язку з особами, які перебували під захистом.

Контроль за реалізацією заходів безпеки може здійснюватися як у формі внутрішнього аудиту в межах спеціалізованого органу, так і через незалежну інституцію – зокрема, уповноваженого з питань захисту учасників кримінального процесу, який наділяється правом доступу до безпекової інформації, об'єктів, рішень і процедур у сфері реалізації програм захисту. Такий інститут має бути позбавлений функцій прямого втручання, проте наділений правом ініціювати дисциплінарні провадження, звернення до суду, а також готувати щорічні звіти для відповідних структур ВРУ щодо ефективності національної системи захисту з аналізом типових порушень, прогалин та ризиків.

Управлінська модель має передбачати використання цифрових інструментів моніторингу ефективності заходів захисту, включаючи систему індикаторів результативності (KPI), електронний документообіг, захищені канали зв'язку з учасниками програм захисту, а також систему аналітики та прогнозування нових загроз. Така інформаційна система може забезпечувати диференційований доступ для суб'єктів захисту, убезпечення від несанкціонованого втручання, резервне копіювання, а також автоматичне сповіщення про порушення умов захисту безпекових даних.

Узагальнення висновків щодо гармонізації міжнародних стандартів захисту учасників кримінального процесу з національною моделлю безпеки вимагає комплексного підходу, який спирається на багаторівневий аналіз структурних, процедурних, нормативних та функціональних компонентів системи, здатної забезпечити не лише фізичну охорону учасників кримінального провадження, а й їх інтегральну безпеку як правовий, соціальний, інформаційний та психологічний феномен. Таке узагальнення має ґрунтуватися на критичному осмисленні суперечності між універсалізмом міжнародних зобов'язань та партикуляризмом національної правозастосовної практики, де ключовим викликом постає неформалізованість механізмів захисту, обмеженість їх інституційної спроможності та залежність від політичної волі.

Висновки. Аналіз міжнародного досвіду, зокрема моделей WITSEC, RCMP Witness Protection Program та досвіду функціонування європейських багаторівневих систем (у Німеччині, Бельгії, Нідерландах), дозволяє сформулювати низку імперативів, ігнорування яких унеможливлює ефективну імплементацію заходів безпеки в національному правопорядку. До таких імперативів належать: автономізація інституції захисту, стандартизація процедур ризик-орієнтованого оцінювання загроз, нормативна регламентація порядку зміни особистих даних, розбудова інфраструктури соціального супроводу та встановлення незалежного механізму контролю над діями уповноважених суб'єктів тощо. Ці компоненти мають функціонувати не ізольовано, а в межах інтегрованої концептуальної рамки, що передбачає уніфікований алгоритм прийняття управлінських рішень, гарантії правового захисту осіб, які залучені до співпраці з правосуддям, і відсутність дискреційності у реалізації безпекових заходів.

З огляду на специфіку української системи кримінального правосуддя, що функціонує в умовах збройного конфлікту, інституційної фрагментації, цифрової уразливості та асиметрії довіри до державних інститутів, формування дієздатної системи захисту свідків та інших учасників провадження не може бути реалізоване без створення цілісної стратегії, яка інтегрує в собі компоненти правової реформи, адміністративної перебудови та технологічної модернізації. Така стратегія має передбачати запровадження багатофазної моделі взаємодії між державою та особою, що включає етапи виявлення ризику, ідентифікації суб'єкта загрози, обґрунтування необхідності захисту, погодження умов участі в програмі, реалізацію комплексу заходів та моніторинг їх тривалого ефекту. Особливу роль у цьому процесі відіграє правове закріплення зобов'язання держави не лише щодо припинення безпосередніх загроз, а й забезпечення таких умов, за яких особа

зможе відновити базовий рівень функціонування в соціумі без страху повторної віктимізації чи компрометації.

Важливою детермінантою успішної гармонізації має стати усвідомлення того, що ефективна модель захисту свідків не може існувати поза рамками системи довіри до судової влади та органів досудового розслідування. Якщо особа, яка володіє інформацією, здатною стати підставою для обвинувального вироку, не вірить у здатність держави забезпечити їй безпеку до, під час і після провадження, то така особа найімовірніше ухилиться від співпраці або повністю відмовиться від надання свідчень. У цьому аспекті гармонізація стандартів має передбачати не лише нормативно-інституційне оновлення, а й впровадження комунікаційної стратегії підвищення довіри – шляхом інформаційних кампаній, захисту приватності осіб, які вже скористалися програмами, публічного звітування про ефективність заходів безпеки, залучення громадських організацій та міжнародних партнерів до процесів моніторингу та незалежного оцінювання ефективності програм захисту.

Ключовим концептуальним висновком є те, що вітчизняна модель має перейти від моделі «захисту на вимогу» до моделі «гарантованої безпеки», яка функціонує як превентивний інструмент системи кримінальної юстиції, а не як виняткова опція у випадку надзвичайної загрози. Для цього необхідно інкорпорувати принцип презумпції потреби у захисті для осіб, які співпрацюють з органами досудового розслідування у кримінальних провадженнях, що стосуються організованої злочинності, воєнних злочинів, корупції або тероризму. Такий підхід відповідатиме стандартам обов'язку держави гарантувати ефективне здійснення кримінального переслідування та захист особи від свавільного втручання в її права з боку третіх осіб.

Таким чином, узагальнюючи результати аналізу, слід констатувати, що повноцінна гармонізація міжнародних стандартів захисту з національною моделлю безпеки учасників кримінального процесу можлива лише за умови комплексної інституційної реформи, переосмислення філософії захисту як обов'язку держави, технологічної модернізації цифрових інструментів безпеки, запровадження ефективного механізму моніторингу, відповідальності та незалежного контролю, а також інтеграції компонентів соціальної, психологічної й інформаційної підтримки. Ці кроки мають бути реалізовані у межах єдиної державної стратегії трансформації системи кримінального правосуддя, яка передбачає не лише покарання винного, а й невідворотний захист тих, хто наважився стати на бік закону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 4 квітня 1994 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 11. С. 51–56.
2. Recommendation Rec (2005)9 of the Committee of Ministers to member states on the protection of witnesses and collaborators of justice. Strasbourg: Council of Europe, 2005.
3. Rome Statute of the International Criminal Court. Rome, 17 July 1998. – United Nations, Treaty Series, vol. 2187, No. 38544. – URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-uk.pdf.
4. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. Ратифікована Законом України від 4 лютого 2004 р. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text.
5. Council of Europe. *Report on Witness Protection (Best Practice Survey)*. Strasbourg: European Committee on Crime Problems, Committee of Experts on Criminal Law and Criminological Aspects of Organized Crime, March 24 1999.
6. Combating Organized Crime: Best Practices Survey of the Council of Europe. Octopus Programme. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2004.
7. Dedel, Kelly. *Witness Intimidation. Problem-Oriented Guides for Police Series*, No. 42. Washington: United States Department of Justice, Office of Community Oriented Policing Services, July 2006.
8. Fyfe, Nicholas. *Protecting Intimidated Witnesses*. Hampshire: Ashgate Publishing Limited, 2001.
9. Fyfe, Nicholas, and James Sheptycki. *Facilitating Witness Co-operation in Organised Crime Cases: An International Review* (Home Office Online Report 27/05). London: Home Office, 2005.
10. UNODC. *Good practices for the protection of witnesses in criminal proceedings involving organized crime.* New York: United Nations, 2008.

УДК 342.9, 343.3
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/33

САНКЦІЯ У ВИГЛЯДІ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ АКТИВІВ В АСПЕКТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

SANCTION IN THE FORM OF ASSET FORFEITURE TO THE STATE IN TERMS OF LEGAL LIABILITY

Опанащук М.Ю., аспірант кафедри фінансового та податкового права
Державний податковий університет

Мета дослідження полягає у з'ясуванні правової природи санкції у вигляді стягнення активів в дохід держави та визначенні її місця в системі юридичної відповідальності. Основне завдання – проаналізувати специфіку такого виду санкцій з точки зору загальнотеоретичних підходів до розуміння юридичної відповідальності та встановити її належність до юридичної відповідальності конкретного виду.

У роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ: формально-юридичний метод для аналізу законодавчих положень щодо застосування санкцій; порівняльно-правовий метод для зіставлення стягнення активів з іншими видами юридичної відповідальності; системно-структурний метод для визначення місця санкцій у системі юридичної відповідальності. Дослідження ґрунтується на аналізі законодавства України про санкції, судової практики та наукових праць з цієї тематики, включаючи практику Європейського суду з прав людини щодо поняття та критеріїв «кримінального обвинувачення».

Результати дослідження свідчать, що стягнення активів в дохід держави як особливий вид санкцій за своєю суттю має всі ознаки юридичної відповідальності: є наслідком протиправної поведінки особи, реалізується через правовідносини, які виникають із факту правопорушення, має персоніфікований характер, виражається в конкретному обов'язку суб'єкта зазнати негативних наслідків майнового характеру, має індивідуалізовану процесуальну форму. Встановлено, що цей вид санкцій поєднує ознаки різних видів юридичної відповідальності і за суттєвістю наслідків може сягати рівня кримінального покарання, виконуючи одночасно превентивну, компенсаційну та каральну функції.

Оригінальність/цінність дослідження полягає у формуванні нового підходу до розуміння правової природи санкції у вигляді стягнення активів в дохід держави як особливого виду юридичної відповідальності, яка застосовується в умовах воєнного стану. Наукова цінність роботи зумовлена відсутністю однозначного розуміння правової природи цієї санкції та браком комплексних досліджень з цієї тематики. Практична цінність визначається в юридичному обґрунтуванні важливості дотримання належних процесуальних гарантій при застосуванні санкції у вигляді стягнення активів в дохід держави для забезпечення балансу публічних та приватних інтересів, дотримання принципів верховенства права та законності, запобігання зловживанням та для стримування політичного впливу.

Ключові слова: санкція, стягнення активів в дохід держави, юридична відповідальність, воєнний стан, процесуальні гарантії, правова природа санкцій, кримінальне обвинувачення, права людини, верховенство права.

The aim of the research is to clarify the legal nature of sanctions in the form of asset seizure for state revenue and to determine its place in the system of legal liability. The main task is to analyze the specifics of this type of sanction from the perspective of general theoretical approaches to understanding legal liability and to establish its belonging to a specific type of legal liability.

The paper employs general scientific and special methods of studying legal phenomena: the formal-legal method for analyzing legislative provisions regarding the application of sanctions; the comparative-legal method for comparing asset seizure with other types of legal liability; the system-structural method for determining the place of sanctions in the system of legal liability. The research is based on an analysis of Ukrainian legislation on sanctions, judicial practice, and scientific works on this topic, including the practice of the European Court of Human Rights regarding the concept and criteria of «criminal charge».

The results of the research indicate that asset seizure for state revenue as a special type of sanction essentially has all the characteristics of legal liability: it is a consequence of unlawful behavior, implemented through legal relations arising from the fact of an offense, has a personified nature, is expressed in the specific obligation of the subject to suffer negative consequences of a property nature, and has an individualized procedural form. It has been established that this type of sanction combines features of various types of legal liability and, due to the significance of its consequences, can reach the level of criminal punishment, simultaneously performing preventive, compensatory, and punitive functions.

The originality/value of the research lies in the formation of a new approach to understanding the legal nature of sanctions in the form of asset seizure for state revenue as a special type of legal liability applied under martial law conditions. The scientific value of the work is due to the lack of a clear understanding of the legal nature of this sanction and the absence of comprehensive research on this topic. The practical value is determined by the legal justification of the importance of adhering to proper procedural guarantees when applying sanctions in the form of asset seizure for state revenue to ensure a balance between public and private interests, adherence to the principles of the rule of law and legality, preventing abuses, and restraining political influence.

Key words: sanction, asset seizure for state revenue, legal liability, martial law, procedural guarantees, legal nature of sanctions, criminal charge, human rights, rule of law.

Постановка проблеми. Попри доволі тривале існування санкційних механізмів в Україні, запроваджених Законом України від 14.08.2014 № 1644-VII «Про санкції», в умовах повномасштабної агресивної війни та за наявності надзвичайної загрози суверенітетові та територіальній цілісності держави законодавцем вжито додаткових заходів задля захисту національних інтересів України [1].

Так, у негайному порядку Верховною Радою України прийнято Закон України від 03.03.2022 № 2116-IX «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів», яким визначено основні засади примусового вилучення з мотивів суспільної необхідності (включаючи випадки, за яких це настійно вимагається військовою необхідністю) об'єктів права власності Російської Федерації як держави, яка почала повномасштабну війну проти України, та її резидентів [2].

З метою дотримання вимог щодо легітимності процедури вилучення майна в подальшому прийнято Закон України від 12.05.2022 № 2257-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб», яким доповнено частину 1 статті 4 Закону України «Про санкції» новим пунктом 1^1, що передбачає можливість накладення санкцій шляхом стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними [3].

Цим законом детально регламентовано процедуру накладення санкцій під час дії правового режиму воєнного стану, визначено підстави, умови та обмеження щодо

застосування стягнення в дохід держави активів, передбачено можливість її застосування спеціально уповноваженим на це судом – Вищим антикорупційним судом.

Зміни до санкційного законодавства щодо запровадження на період воєнного стану стягнення активів в дохід держави як одного з видів санкцій викликали певний інтерес серед фахівців права, науковців та практиків. Через відносну новизну цього інституту, незначну кількість наукових робіт вітчизняних вчених з цієї тематики та брак судової практики виникають суттєві питання наукового та практичного характеру.

Вбачається, що необхідність детального вивчення такого виду відповідальності зумовлена відсутністю однозначного розуміння правової природи санкцій, частого співставлення такого заходу виняткового характеру з іншими видами юридичної відповідальності за галузевим поділом, зокрема, в порівнянні з політичною, цивільною, кримінальною та адміністративною.

В свою чергу, детальний правовий аналіз стягнення активів в дохід держави має на меті визначити місце санкції цього виду у системі видів юридичної відповідальності, проаналізувати ознаки цього правового явища: правовий зміст поняття стягнення активів у дохід держави, їх завдання, процесуальні підстави та умови застосування цього виду санкції, суб'єктів, до яких можливе застосування санкції, предмет стягнення.

Сукупність цих характеристик має сприяти збалансованості публічного та приватного інтересів, усвідомленню значення та ролі таких заходів у захисті національних інтересів держави, належному втіленню принципів законності, пропорційності та ефективності. Лише у такий спосіб можливе з'ясування головних особливостей та принципів судового провадження з реалізації стягнення активів у дохід держави, визначення завдання судочинства у такій категорії справ, обсягу прав учасників процесу та інших незалучених осіб, розподілу тягаря доказування, механізму виконання рішення про застосування санкції.

Мета статті полягає у з'ясуванні правової природи санкції у вигляді стягнення активів в дохід держави, з'ясування можливості її віднесення до певного виду юридичної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стягнення активів в дохід держави як вид санкцій є відносно новим явищем у правовій системі України, а тому безпосередньо цій темі присвячено невелику кількість наукових праць лише на рівні статей та тез доповідей на наукових конференціях.

Так, економічні санкції та санкційна політика були предметом досліджень юристів-науковців С.С. Андрейченко, О.І. Баїк, О.В. Баженової, Н.Ю. Задираки, К.В. Громовенка, І.А. Мацелюх, Ю.О. Седляр, Н.Я. Якимчук. Безпосередньо стягнення активів в дохід держави досліджувалось у роботах Ю.М. Березецького, І.В. Коцюбко, О.В. Кологойди, Д.В. Кирилюка, А.С. Климосюка, Н.Г. Маслової, В.П. Литовченка, Л.О. Панькова, О.В. Танасевич, Т.М. Хутор., С.І. Церковник [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Окрім досліджень науковців у цій сфері варто зауважити на діяльності Української Гельсінської спілки з прав людини та Громадської організації «Інститут законодавчих ідей», зусиллями яких підготовлено аналітичний звіт «Стягнення в дохід держави активів як різновид санкцій та практика Європейського суду з прав людини» та «Аналіз практики Вищого антикорупційного суду щодо застосування санкції у виді стягнення активів в дохід держави за 2022-2023 роки», де детально відображено практичну реалізацію застосування санкцій шляхом стягнення активів в дохід держави з висвітленням існуючих проблем теоретичного та практичного характеру [12; 13].

Разом з тим, стягнення активів в дохід держави як окремий та особливий вид санкції залишається малодослідженим та потребує додаткового вивчення, зокрема, в аспекті з'ясування поняття та характеристики санкцій як правового явища.

Методологічну основу дослідження складає комплексний аналіз правової природи санкцій у вигляді стягнення активів в дохід держави з використанням формально-юридичного, системно-структурного та порівняльно-правового методів. У роботі здійснено аналіз нормативно-правових актів, що регулюють механізм накладення санкцій, вивчено судову практику Вищого антикорупційного суду та Європейського суду з прав людини, проведено порівняння ознак стягнення активів із різними видами юридичної відповідальності через призму «критеріїв Енгеля». Застосування методів аналізу та синтезу дозволило визначити характерні риси стягнення активів у дохід держави як особливого правового явища, дослідити його місце в системі юридичної відповідальності та оцінити відповідність міжнародним стандартам забезпечення прав людини.

Виклад основного матеріал

Поняття санкції у вигляді стягнення в дохід держави

Виходячи з положення ст. 1 Закону України «Про санкції» законодавець визначив санкції як спеціальні економічні та обмежувальні заходи, які вживаються з метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави.

Види застосовних на підставі Закону України «Про санкції» санкцій наведено у ч. 1 ст. 4, при цьому їх перелік не є вичерпним та допускається застосування санкцій, що відповідають принципам їх застосування, встановленим цим законом.

За приписом ч. 3 ст. 1 Закону України «Про санкції» застосування санкцій не виключає застосування інших заходів захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, її економічної самостійності, прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави.

Отже, лише з аналізу згаданих вище положень вбачається, що запропоноване законом поняття санкцій не є достатньо чітким, що не дозволяє повною мірою відокремити власне «санкції» від «інших заходів захисту» та, як наслідок, визначити усі ознаки санкцій та надати їм вичерпну характеристику.

І.В. Коцюбко, визначаючи правову природу санкцій, до особливостей застосування цієї санкції віднесла:

(1) *суб'єктів, щодо яких може бути застосована така санкція, а саме*: фізичні та юридичні особи, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України (в тому числі шляхом збройної агресії чи терористичної діяльності) або значною мірою сприяли (в тому числі шляхом фінансування) вчиненню таких дій іншими особами, у тому числі до резидентів у розумінні Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів»;

(2) *темпоральну особливість:* досліджувана санкція може бути застосована у період дії правового режиму воєнного стану чи після його припинення або скасування (якщо позовну заяву про застосування цієї санкції подано в період дії правового режиму воєнного стану);

(3) *передумовою* застосування цієї санкції до визначених суб'єктів є накладення на них санкції у виді блокування активів у порядку, визначеному Законом;

(4) застосування санкції здійснюється *в позовному порядку*, на підставі рішення Вищого антикорупційного суду за заявою центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких попередньо застосовано санкції у вигляді блокування активів;

(5) *особливий порядок виконання* рішення Вищого антикорупційного суду у цих справах.

З урахуванням таких ознак І.В. Коцюбко доходить висновку, що стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб за своєю правовою природою може бути визначене як вид національних санкцій, що застосовується в позовному порядку на підставі рішення суду в період дії правового режиму воєнного стану, а у випадках визначених законом, й після його припинення чи скасування, до фізичних та юридичних осіб, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України (в тому числі шляхом збройної агресії чи терористичної діяльності) або значною мірою сприяли (в тому числі шляхом фінансування) вчиненню таких дій іншими особами, у тому числі до резидентів у розумінні Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» (підсанкційні особи), після накладення на них санкції у виді блокування активів у порядку, визначеному Законом, з метою відшкодування збитків та відновлення порушених прав та свобод, законних інтересів людини та громадянина, суспільства та держави.

Дослідниця пропонує розглядати правову природу санкцій в аспекті особливостей державної санкційної політики держави в конкретний історичний період та відокремлювати їх від однойменних примусових заходів, правова природа яких досліджується, переважно, крізь призму теорії структури норми права та юридичної відповідальності, а також окремих аспектів її реалізації.

Надалі І.В. Коцюбко пропонує внести зміни до Закону, змінивши його назву на «Про національні санкції», та доповнити вказаний Закон визначенням категорії «національні санкції» як визначених державою примусових обмежувальних заходів, які застосовуються уповноваженими законодавством України суб'єктами до іноземної держави, іноземної юридичної особи, юридичної особи, яка знаходиться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента, іноземця, особи без громадянства, а також суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність, в порядку самодопомоги з метою досягнення цілей санкційної політики України, серед яких захист суверенітету, територіальної цілісності України та її конституційного ладу, відсіч збройної агресії проти України, гарантування економічної та інформаційної безпеки, протидія тероризму, захист національних інтересів, дотримання іноземними державами міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини, демократії та верховенства права [5].

Не вдаючись до усіх деталей застосування санкцій, можна погодитись з запропонованими вище особливостями та твердженням про наявність різних підходів до розуміння поняття «санкція», однак в контексті досліджуваного предмету варто зауважити, що окрім передумови для застосування санкції у вигляді стягнення активів в дохід держави щодо попереднього накладення санкції у виді блокування активів Закон передбачає більш детальні підстави для вжиття відповідних заходів (абз. 3 ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції»), а саме:

1) завдання істотної шкоди національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України, зокрема, але не виключно, шляхом:

а) ухвалення рішення щодо збройної агресії проти України;

б) взяття участі в ухваленні рішення (з підтримкою своїм голосом такого рішення) щодо збройної агресії проти України, якщо таке рішення ухвалювалося колегіально або кількома органами держави-агресора у взаємодії;

в) взяття участі у підготовці, внесенні, погодженні пропозицій стосовно ухвалення рішення щодо збройної агресії проти України;

г) взяття участі у державному фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні заходів, пов'язаних із прийняттям рішення про початок збройної агресії проти України;

г) взяття участі в організації (у тому числі плануванні, керівництві та координації, державному фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні) підготовки збройної агресії проти України, а також в організації безпосередньої збройної агресії проти України;

д) особистого взяття участі у збройній агресії проти України;

е) взяття участі у прийнятті рішення щодо створення на захопленій в результаті збройної агресії території України окупаційної адміністрації, у фактичному створенні окупаційних адміністрацій, а також у державному фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні створення та функціонування таких адміністрацій;

є) ухвалення або взяття участі в ухваленні рішення (з підтримкою такого рішення своїм голосом) про поширення юрисдикції держави-агресора чи будь-якої іншої держави на територію, яка відповідно до Конституції України входить до складу України;

ж) взяття участі у прийнятті рішень щодо створення, а також у створенні, державному фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні державою-агресором підконтрольних їй самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України;

з) взяття участі в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території України;

2) суттєве сприяння вчиненню дій або ухваленню рішень, зазначених у пункті 1 цієї частини , зокрема, але не виключно, шляхом:

а) сприяння збройній агресії проти України, окупації/анексії території, яка відповідно до Конституції України входить до складу України;

б) фінансування або матеріально-технічного забезпечення діяльності держави-агресора, пов'язаної зі збройною агресією проти України чи окупацією/анексією її територій;

в) інформаційного сприяння вчиненню дій або ухваленню рішень, зазначених у пункті 1 цієї частини.

З аналізу наведеного вище поняття санкцій, мети, підстав та порядку їх застосування можна зробити висновок, що підставами для застосування санкції у виді стягнення активів в дохід держави може бути доволі широке коло життєвих обставин, при цьому такі обставини полягають у вчиненні певним суб'єктом суспільно-небезпечного діяння, яке шкодить охоронюваним Законом України «Про санкції» відносинам, що призводить до настання юридичних наслідків з суттєвим втручанням у права та свободи людини з боку держави.

До внесення змін до Закону України «Про санкції» щодо впровадження стягнення активів Верховний Суд у складі Касаційного адміністративного суду у рішенні від 23.09.2021 у справі № 9901/635/18 в контексті блокування активів та запобігання виведення капіталів за межі України вказав, що *«відповідно до статті 1 Закону України «Про санкції» санкції не є видом юридичної відповідальності, а є спеціальними економічними та іншими обмежувальними заходами»* [14].

Враховуючи правові підстави вжиття санкцій, передбачених Законом України «Про санкції», їх зміст, а також внесення змін щодо можливості безповоротного стягнення активів в дохід держави, зазначене твердження суду є вкрай спірним.

На загально-теоретичному рівні вченими виокремлено такі ознаки юридичної відповідальності як елементу змісту правовідносин:

1) має конкретну форму;

2) відображає «динаміку» юридичної форми цього явища, безпосередньо пов'язана з людською діяльністю;

3) тісно пов'язана із суб'єктом права, його поведінкою, свідомістю, волею, є персоніфікованою;

4) виражається в конкретному обов'язку суб'єкта правопорушення зазнати негативних наслідків особистого, майнового або організаційного характеру;

5) реалізується через правові відносини, які виникають із факту порушення суб'єктивних прав (правопорушення);

6) має індивідуалізовану процесуальну форму залежно від кожного конкретного випадку [15].

Найбільш спрощене та доволі поширене визначення поняттю юридичної відповідальності надано П.М. Рабіновичем, за яким юридична відповідальність – це закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних благ, що йому належали [16, с. 161].

Щодо галузевого поділу П.М. Рабінович зазначає, що критеріями видової класифікації заходів юридичної відповідальності мають бути юридична природа відповідного правопорушення та характер шкоди, що ним спричинена. Це дає йому підстави виділити такі види юридичної відповідальності, як: конституційна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна, матеріальна, кримінальна тощо. На його думку, критерієм видової класифікації заходів юридичної відповідальності мають бути юридична природа відповідного правопорушення та характер шкоди, що ним спричинена [16, с. 162].

Варто наголосити, що перелік видів юридичної відповідальності не є абсолютно визначеним та дослідження щодо цієї тематики залишаються актуальними, зокрема, щодо меж адміністративної відповідальності у співставленні з іншими видами відповідальності. До прикладу, проблемним є питання існування фінансово-правової відповідальності, розуміння її як різновиду адміністративної відповідальності або окремим самостійним видом відповідальності, який може включати також податкову, бюджетну та валютну відповідальність.

У цьому контексті сприйняття санкцій за Законом України «Про санкції» як юридичної відповідальності та пошук їх місця у системі видів відповідальності в цілому є ускладненим.

Так, М.І. Хавронюк зазначав, що природа санкцій є адміністративно-правовою, обґрунтовуючи це тим, що «спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи» не мають на меті покарання, а обмежувальні заходи не передбачають ані позбавлення людини волі, ані власності, ані інших конституційних прав та свобод. Беззаперечним є твердження, що переважна більшість обмежувальних заходів, передбачених Законом України «Про санкції», ще задовго до прийняття цього закону застосовувались до правопорушників уповноваженими органами на підставі спеціального законодавства [16].

З цих підстав заходи, які вживались внаслідок накладення санкцій, могли бути віднесені до адміністративно-правових, що за твердженням Є. Устименка є передбаченою законом мірою реакції уповноваженого суб'єкта, спрямованою на усунення причин та наслідків протиправного діяння, вчиненого суб'єктом – адресатом правової норми, яка полягає в усуненні наслідків протиправного діяння, його припиненні або покаранні правопорушника і яка застосовується в адміністративному порядку.

Разом з тим, ознаки діянь, що можуть бути підставою для вжиття санкцій у вигляді стягнення активів в дохід держави, наразі мають спільні риси з низкою складів кримінальних правопорушень, що стало підставою для поширеної думки про ототожнення санкцій з кримінальною відповідальністю. Часто згадується про терористичну діяльність, яка одночасно є як підставою застосування санкцій відповідно до Закону України «Про санкції», так і злочином, передбаченим у Кримінальному кодексі України. Значна частина діянь, перелічених у ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції», може бути кваліфікована як злочин відповідно до Кримінального кодексу України.

У контексті проблематики доказування В. Козак та В. Базелюк навіть запропоновано доповнити підстави застосування санкцій таким змістом: *«наявність щодо суб'єкта обґрунтованої підозри у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111-1, 111-2, 258–258-5 та, за умови вчинення дій на користь російської федерації, – статтями 110-2, 111 Кримінального кодексу України»*, що доводить спільність підстав для можливого притягнення до кримінальної відповідальності та накладення санкцій [17].

Досліджуючи стягнення активів в дохід держави на предмет відсутності прихованого кримінального покарання Т.М. Хутор навела поняття та ознаки покарання. Так, покаранням є захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні правопорушення (раніше – злочину), і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

З цього випливає, що основними ознаками покарання є те, що воно:

– належить до заходів примусу, оскільки застосовується за протиправне діяння;

– полягає в обмеженнях прав людини;

– ці обмеження передбачені законом;

– застосовується тільки до особи, що вчинила правопорушення;

– застосовується внаслідок визнання особи винною;

– застосовується від імені держави за вироком суду;

– застосовується в межах кримінального процесу.

Цілі кримінального покарання полягають у карі, виправленні засуджених та запобіганню вчинення нових правопорушень.

Наразі можна стверджувати, що до внесення змін до Закону України «Про санкції» щодо стягнення активів в дохід держави достатніх підстав для висновку про віднесення санкцій як спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів до кримінального покарання не було з низки причин: 1) відсутність потреби у встановленні вини та ухвалення вироку; 2) наслідки застосування санкцій хоч і залишались суттєвими для права та свобод осіб, проте не були співставними з тяжкістю кримінального покарання; 3) процесуальна форма не передбачала судового розгляду.

Разом з тим, запровадження законодавцем нової процедури стягнення активів в дохід держави суттєво змінило правову природу існуючих санкцій, оскільки юридичні наслідки для особи стали достатньо суворими на рівні передбачених кримінальним законом покарань, при цьому залишались відсутніми чіткі підстави та порядок блокування активів уповноваженими органами, не передбачено відшкодування майна, а рішення про стягнення активів може стосуватись прав та інтересів значного кола третіх осіб. Варто не залишати поза увагою також спосіб та політичні умови, за яких вживаються санкції такого виду.

Сукупність цих обставин зумовлює необхідність у відмежуванні спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів від понять «кримінального обвинувачення» у розумінні Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод та «злочину» згідно з національним законодавством.

За приписом ст. 2 Закону України «Про санкції» правову основу застосування санкцій становлять, зокрема, міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та відповідні принципи та норми міжнародного права.

Рішення про вилучення активів в дохід держави безумовно є втручанням у «права та обов'язки цивільного характеру» у розумінні п. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод (далі – Кон-

венція) щодо права на справедливий суд, однак, не менш вагоме значення має відповідність санкції такого виду ст. 7 Конвенції стосовно заборони покарання без закону та ст. 13 Конвенції щодо права на ефективний спосіб правового захисту.

Практична необхідність у доведенні відмінності санкції у виді стягнення активів в дохід держави від покарання кримінального характеру полягає в забезпеченні державою достатніх процесуальних гарантій, що вимагаються міжнародними правовими актами, належному дотриманні задекларованих принципів законності, прозорості, об'єктивності, відповідності меті та ефективності, що може бути предметом перевірки Європейським судом з прав людини.

Так, у рішенні Вищого антикорупційного суду від 24.07.2024 у справі № 991/5120/24 за позовом Міністерства юстиції України до Акціонерного товариства «Невская косметика» про застосування санкції, передбаченої пунктом 1^1 частини першої статті 4 Закону України «Про санкції», суд окремо досліджував віднесення цього виду санкції до «кримінального обвинувачення» у розумінні Конвенції. Суд посилався на рішення Європейського суду з прав людини «Енгель та інші проти Нідерландів» від 08.06.1976 (заяви № 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72; пункти 80–85), яким сформульовано автономне значення «кримінального обвинувачення» для цілей Конвенції та визначено, що запроваджене на національному рівні та вчинене діяння набуває ознак «кримінального обвинувачення» для цілей Конвенції за наявності таких критеріїв:

1) критерій національного права (якщо вчинене діяння прямо підпадає під ознаки злочину відповідно до національного законодавства);

2) критерій мети та тяжкості наслідків (якщо у санкції наявний саме елемент покарання, а передбачені наслідки є достатньо суворими);

3) критерій кола адресатів (якщо відповідальність поширюється на невизначене коло осіб).

Стосовно першого критерію Вищий антикорупційний суд вказав, що визначені законом підстави для застосування санкції є деталізованими та персоніфікованими діями конкретних суб'єктів, вчинення яких робить можливим вчинення міжнародного протиправного діяння – збройної агресії. Оскільки, виходячи зі змісту Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 фізичні та юридичні особи не можуть нести персональної юридичної відповідальності за вчинення міжнародних правопорушень, зокрема за застосування збройної сили державою у порушення Статуту ООН, на думку суду, за акт агресії як міжнародне-правопорушення до міжнародно-правової відповідальності можуть бути притягнуті лише суб`єкти міжнародного права - держава або група держав, тобто такі суб`єкти, які у цьому випадку мають міжнародну правосуб`єктність. З цього суд виснував, що застосування санкцій не є формою юридичної відповідальності фізичних та юридичних осіб за акт збройної агресії, що виключає наявність першого пункту з так званих «критеріїв Енгеля».

Відсутність ознак другого критерію суд обґрунтував тим, що санкція у виді стягнення активів у дохід держави носить не карний характер, а політико-економічний, адже запроваджена лише внаслідок збройного нападу з боку російської федерації, з огляду на пряму загрозу існуванню державності (суб'єктності) України та застосовується виняткова щодо тих осіб, чиє волевиявлення може вплинути та/або впливає на ухвалення політичного рішення щодо припинення збройної агресії.

Щодо третього критерію суд вказав, що санкція у виді стягнення в дохід держави не застосовується автоматично до всіх фізичних та юридичних осіб, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України або значною мірою сприяли вчиненню таких дій. Її винятковий характер підкреслений обмеженим строком застосування (в період дії воєнного стану) та обов`язковою обмежувальною умовою (попереднім застосуванням іншої більш м`якої санкції у виді блокування активів).

Колегія суддів у згаданій справі прийшла до висновку, що процедура застосування санкції у виді стягнення активів у дохід держави в умовах воєнного стану не сягає рівня кримінального обвинувачення, а тому не вимагає забезпечення відповідачеві за адміністративним позовом таких гарантій, які передбачені для реалізації «класичного» права на захист у кримінальному провадженні.

Слід зауважити, що «класичне право на захист у кримінальному провадженні», як правило, включає презумпцію невинуватості, яка втілена у положенні ст. 62 Конституції України, та низку інших гарантій, обов'язкових для досудового та судового провадження. За приписом ст. 64 Конституції України права і свободи, передбачені, зокрема, ст. 62, не можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Таким чином, попри дію правового режиму воєнного стану та винятковість стягнення активів в дохід держави вкрай важливим є дотримання належних та мінімально необхідних процесуальних гарантій, зміст яких нерозривно пов'язаний з суттю провадження щодо санкції цього виду.

Дійсно, застосування санкцій не є формою юридичної відповідальності фізичних та юридичних осіб безпосередньо за акт збройної агресії, однак цей захід є правовим наслідком вчинення особою конкретних діянь, які створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України або значною мірою сприяли вчиненню таких дій іншими особами, доволі детальний перелік яких наведено в ч. 1 ст. 5^1 Закону України «Про санкції». Такі діяння є очевидно протиправними та становлять правопорушення з самостійним складом, який лише за об'єктом не можна ототожнювати з міжнародним правопорушенням, що в свою чергу не може слугувати підставою для подальшого висновку про відсутність юридичної відповідальності для фізичних та юридичних осіб через невіднесення останніх до суб'єктів міжнародно-правової відповідальності.

Чинний закон про кримінальну відповідальність передбачає для осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, конфіскацію майна, яка полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Можливе також застосування спеціальної конфіскації щодо особи. Щодо юридичних осіб передбачені окремі заходи кримінально-процесуального характеру, які включають, зокрема, конфіскацію майна у разі ліквідації юридичної особи. Застосування таких заходів до юридичної особи можливе у разі вчинення її уповноваженою особою від імені юридичної особи та в її інтересах низки кримінальних правопорушень, зокрема, передбачених статтями 109, 110, 111-1, 113, 146, 147, 152-156-1, 160, 209, 255, 258-258-6, 301-1-303, 260, 262, 306, 436, 436-1, 437-439, 442, 442-1, 444, 447 Кримінального кодексу України (включно: насильницька зміна чи повалення конституційного ладу, посягання на територіальну цілісність, колабораційна діяльність, диверсія, терористичний акт, фінансування тероризму, злочини агресії, тощо).

Отже, стягнення активів в дохід держави як особливий вид санкцій за суттєвістю наслідків для особи може сягати рівня існуючого кримінального покарання за національним законодавством.

Щодо критерію мети наслідків застосування санкції слід зазначити, що такий захід може виконувати одночасно декілька функцій, зокрема й ті, що названі у рішенні суду – (1) політичний тиск на державу-агресора,

(2) фінансування держави, що є елементом публічного інтересу. Така мета застосування санкції у вигляді стягнення майна в дохід держави повністю відповідає превентивній та компенсаційній функціям, які традиційно відносяться вченими-правниками до функцій юридичної відповідальності. Разом з тим, твердження про відсутність карального (репресивного, пенального) характеру у такого виду санкції є передчасним, враховуючи, що стягнення в дохід держави як захід застосовний лише у разі підтвердження судом вчинення особою вчинків, які фактично є протиправними винними діяннями, хоч законом прямо встановлення судом вини особи не вимагається.

Як кримінальне покарання, так і застосування спеціальних економічних та обмежувальних заходів є заходами примусу держави, які обмежують права особи, а в контексті стягнення активів в дохід держави таких захід є наслідком протиправної поведінки особи, що так чи інакше свідчить про існування каральної функції. Варто зауважити, що остання притаманна не лише адміністративним та кримінальним правопорушенням, а також стосується і цивільної відповідальності, при цьому може бути віднесена і до інших видів юридичної відповідальності, які стосуються завдання шкоди.

Висновки і пропозиції. Усвідомлюючи існування декількох підходів до розуміння поняття правової категорії «санкції» як (1) елементу правової норми, (2) як заходів юридичної відповідальності та (3) як «національної санкції», природа стягнення активів в дохід держави як юридичного явища та правового інституту обумовлена його юридичною характеристикою, яка включає дослідження мети, завдання, предмету правового регулювання, застосованих методів та механізмів.

У резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи 1597 (2008) «Чорні списки Ради безпеки ООН та Європейського Союзу» було зазначено *«… цілеспрямовані санкції (наприклад обмеження на пересування та замороження банківських рахунків) мають безпосередній вплив на особисті права людини, такі як: особиста свобода та захист власності. Поки не зовсім ясно та до сих пір є спірним те, чи мають такі санкції кримінальний, адміністративний, або цивільний характер, їхнє впровадження, відповідно до Європейської конвенції з прав людини та Міжнародної конвенції з цивільних і політичних прав, повинно враховувати мінімальні стандарти процедурного захисту та юридичної достовірності.»* [19].

Українськими вченими-правниками та юристами остаточний правовий характер санкції з того часу також не визначено, узгоджена та усталена позиція науковців з цього питання відсутня.

Разом з тим, проаналізувавши норми Закону України «Про санкції», підстави та порядок застосування санкції у вигляді стягнення активів в дохід держави, стає очевидним, що ототожнення санкції цього виду лише з поняттями прояву реакції держави на агресію чи застосування визначених державою примусових обмежувальних заходів не є достатнім, оскільки правовідносини, що виникають при здійснення стягнення активів в дохід держави, мають всі ознаки юридичної відповідальності.

Не вдаючись до висновку про віднесення досліджуваного виду санкції до юридичної відповідальності конкретного виду через певну умовність поділу та залежність від специфічних обставин у правовідносинах, віднесення стягнення активів в дохід держави як правового явища саме до юридичної відповідальності є передумовою для застосування правових процедур, що гарантує забезпечення балансу публічних та приватних інтересів, дотримання принципів верховенства права та законності, запобігає зловживанням та стримує політичний вплив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про санкції : Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text (дата звернення: 26.04.2025).
2. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України 03.03.2022 № 2116-IX : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text (дата звернення: 26.04.2025).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб: Закон України 12.05.2022 № 2257-IX : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2257-20#Text (дата звернення: 26.04.2025).
4. Берездецький Ю.М. Стягнення в дохід держави активів як вид санкцій: загальні риси (ознаки) санкції. Традиції та інновації розвитку приватного права в Україні: освітній вимір. 2024. С. 79–83. URL: http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/14031/4/ZBIRNYK%20(2024).pdf#page=79 (дата звернення: 26.04.2025).
5. Коцюбко І.В. Стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб: правова природа спору про право. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. 2024. Т. 5, № 86. С. 163. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.24 (дата звернення: 26.04.2025).
6. Кологойда О.В. Блокування і стягнення активів підсанкційних осіб. *Право України*. 2024. № 2024/09. С. 28. URL: https://doi.org/10.33498/louu-2024-09-028 (дата звернення: 26.04.2025).
7. Кирилюк Д.В. Звернення стягнення та використання активів у порядку застосування санкцій на підставі закону України «Про санкції». Успіхи і досягнення у науці. 2024. Т. 4, № 4. С. 85–94. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/sas/article/view/12568/12630 (дата звернення: 26.04.2025).
8. Климосюк А.С. Щодо визначення мети державної санкційної політики. Економіка та публічне управління: нові виклики та рішення : Всеукр. науково-практ. конф., м. Харків, 18 січ. 2024 р. URL: https://khai.edu/assets/files/novini/2024/konferenciya_hai_601_18-19_01_2024.pdf (дата звернення: 26.04.2025).
9. Церковник С.І., Маслова Н.Г., Литовченко В.П. Правове регулювання конфіскації активів російських підприємств на території України. Академічні візії. 2023. № 22. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.8277714 (дата звернення: 26.04.2025).
10. Танасевич О.В. Санкція у виді стягнення активів у дохід держави: аспект її пропорційності (співмірності) як виду втручання у право вільно володіти майном в умовах дії правового режиму воєнного стану. Актуальні проблеми приватного та публічного права : Міжнар. науково-практ. конф., м. Харків, 31 берез. 2023 р. Харків, 2023. С. 537–541. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/95aaa9c1-28fd-4ef2-aee1-de1e1e0b0d69/content#page=537 (дата звернення: 26.04.2025).
11. Хутор Т.М. Стягнення активів у дохід держави в результаті визнання їх необґрунтованими: прихований вид покарання? *Наукові* записки НаУКМА. 2021. С. 61–70. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ec226d78-9126-4ad8-bbc8-ff5b9c0521e9/content (дата звернення: 26.04.2025).
12. Крапивін Є. Стягнення в дохід держави активів як різновид санкцій та практика Європейського суду з прав людини. Укр. Гельс. спілка з прав людини. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2024/06/Maket_web-1.pdf (дата звернення: 26.04.2025).
13. Аналіз практики Вищого антикорупційного суду щодо застосування санкції у виді стягнення активів в дохід держави за 2022-2023 роки / Т. Хутор та ін. аналіт. центр «Ін-т законодав. Ідей», 2023. URL: https://izi.institute/analysts/6/ (дата звернення: 26.04.2025).
14. Рішення Касаційного адміністративного суду від 23.09.2021 у справі № 9901/635/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99976943 (дата звернення: 26.04.2025).
15. Калєніченко Л. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. *Держава та регіони*. 2020. Т. 1, № 67. С. 12–17. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/56f5ce26-2a62-4ffb-bc05-8696b545e34b/content (дата звернення: 26.04.2025).

16. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с. URL: https://lvivpravo.at.ua/_ld/3/312__.-2007-_____-2.pdf (дата звернення: 26.04.2025).
17. Хавронюк М. Про «санкції» як спеціальні обмежувальні заходи: регламентація і ризики застосування. Центр політико-правових реформ. URL: https://pravo.org.ua/blogs/pro-sanktsiyi-yak-spetsialni-obmezhuvalni-zahody-reglamentatsiya-i-ryzyky-zastosuvannya/ (дата звернення: 26.04.2025).
18. Козак В., Базелюк В. Проблеми доказування у справах щодо застосування Закону України «Про санкції». *Право України*. 2024. № 4. С. 107–118. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2024_4-s10.pdf (дата звернення: 26.04.2025).
19. Рішення Вищого антикорупційного суду від 24.07.2024 у справі № 991/5120/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120574507 (дата звернення: 26.04.2025).
20. Чорні списки Ради безпеки ООН та Європейського Союзу. 1597 (2008). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/751_1597_CHorni_spysky_rezoljutsija.htm (дата звернення: 26.04.2025).

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/34

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

CONCEPTUAL APPROACHES TO ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROVISION OF FINANCIAL SECURITY IN UKRAINE

Рекуненко Т.О., к.ю.н., доцент,
начальник відділу забезпечення якості освіти
Харківський національний університет внутрішніх справ

Фінансова безпека України є ключовим компонентом національної безпеки, що перебуває у тісному взаємозв'язку з усіма економічними процесами в державі. Вона забезпечує стабільність соціально-економічного розвитку, зростання добробуту населення, ефективність державної економічної політики, а також формує міжнародний імідж України як надійного, конкурентоспроможного та інвестиційно привабливого партнера. У контексті воєнного стану та економічної турбулентності, фінансова безпека перетворюється на критичну передумову збереження державного суверенітету та стійкості соціальної системи.

У статті розкрито концептуальні підходи до адміністративно-правового забезпечення фінансової безпеки України як одного з ключових елементів національної безпеки держави. Обґрунтовано, що в умовах воєнного стану, посилення глобальних фінансових ризиків, тінізації економіки, поширення корупції та зростання кіберзагроз необхідним є формування ефективного адміністративно-правового механізму управління у фінансовій сфері. Застосування системного концептуального підходу дозволяє визначити структурні компоненти такого забезпечення: нормативно-правову базу, організаційно-інституційний механізм і адміністративні інструменти впливу.

Особливу увагу приділено необхідності гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, удосконаленню правозастосовної практики, цифровізації фінансового адміністрування та посиленню інституційної спроможності контрольних органів. Визначено доцільність впровадження превентивної моделі управління фінансовою безпекою, орієнтованої на раннє виявлення й нейтралізацію загроз. Обґрунтовано, що стратегічним напрямом має стати створення єдиної інтегрованої системи адміністративно-правових заходів, здатної забезпечити прозорість, підзвітність та ефективний державний контроль у фінансовій сфері.

Зроблено висновок, що концептуальні підходи до адміністративно-правового забезпечення фінансової безпеки повинні базуватися на принципах системності, комплексності, превентивності, міжвідомчої взаємодії та відкритості, що є запорукою економічної стабільності й фінансової самодостатності України в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: фінанси, фінансова безпека, адміністративно-правове забезпечення, державна політика, правопорушення.

The financial security of Ukraine is a key component of national security, which is closely interconnected with all economic processes in the state. It ensures the stability of socio-economic development, the growth of the population's well-being, the effectiveness of state economic policy, and also forms the international image of Ukraine as a reliable, competitive and investment-attractive partner. In the context of martial law and economic turbulence, financial security becomes a critical prerequisite for preserving state sovereignty and the stability of the social system.

The article reveals conceptual approaches to the administrative and legal provision of financial security of Ukraine as one of the key elements of the state's national security. It is substantiated that in conditions of martial law, increased global financial risks, shadow economy, spread of corruption and growth of cyber threats, it is necessary to form an effective administrative and legal mechanism of management in the financial sector. The use of a systemic conceptual approach allows to determine the structural components of such provision: regulatory and legal framework, organizational and institutional mechanism and administrative instruments of influence.

Particular attention is paid to the need to harmonize national legislation with international standards, improve law enforcement practice, digitalize financial administration and strengthen the institutional capacity of control bodies. The feasibility of implementing a preventive model of financial security management, focused on early detection and neutralization of threats, is determined. It is substantiated that the strategic direction should be the creation of a single integrated system of administrative and legal measures capable of ensuring transparency, accountability and effective state control in the financial sector.

It is concluded that conceptual approaches to administrative and legal support for financial security should be based on the principles of systematicity, comprehensiveness, prevention, interagency cooperation and openness, which is the key to economic stability and financial self-sufficiency of Ukraine in the face of modern challenges.

Key words: finance, financial security, administrative and legal support, public policy, offenses.

Постановка проблеми. У сучасних умовах соціально-економічної нестабільності, зростання ризиків фінансових зловживань, кіберзлочинності та загроз національній безпеці особливої актуальності набуває проблема забезпечення фінансової безпеки держави. Ефективне функціонування фінансової системи України значною мірою залежить від здатності публічної влади протидіяти деструктивним чинникам, які порушують стабільність грошово-кредитної, банківської, податкової та бюджетної сфер.

Адміністративно-правовий механізм як основний інструмент державного управління у фінансовій галузі відіграє ключову роль у забезпеченні законності, прозорості та підзвітності суб'єктів фінансових правовідносин. Формування сучасних концептуальних підходів до вдосконалення системи адміністративно-правового забезпечення фінансової безпеки є необхідною передумовою адаптації національного законодавства до європейських стандартів, ефективної реалізації державної політики у сфері протидії економічній злочинності, а також захисту інтересів держави та громадян в умовах глобалізації та гібридних загроз.

Наукове осмислення концептуальних основ адміністративно-правового регулювання безпеки у фінансовій сфері охоплює аналіз нормативної бази, організаційно-інституційного механізму, практики державного управління, а також вивчення іноземного досвіду у цій галузі. Зокрема, особливого значення набуває комплексна оцінка ролі центральних органів виконавчої влади, правоохоронних структур, спеціальних фінансових контролюючих органів та судової практики у реалізації політики фінансової безпеки.

Таким чином, дослідження концептуальних підходів до адміністративно-правового забезпечення безпеки у галузі фінансів України є важливим як у теоретичному, так і в прикладному аспектах. Воно спрямоване на формування науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення адміністративно-правового регулювання, зміцнення інституційної спроможності держави та підвищення ефективності фінансового контролю в контексті сучасних викликів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. З числа наукових дослі-

джень, із якими має безпосередньо зв'язок стаття, варті уваги наукові доробки таких вчених як Г. С. Буга, О. М. Даценко, В. С. Домбровський, О. І. Гапонюк, А. О. Єпіфанов, М. М. Єрмошенко, В. К. Колпаков, С. М. Клімова, В. В. Люх, А. В. Матвійчук, О. Ю. Мелих, А. Б. Миколайчук, А. А. Нестеренко, О. Л. Пластун, О. М. Рєзнік, О. П. Рябченко, С. Г. Стеценко, О. В. Тихонова та ін.

Водночас концептуальні засади забезпечення фінансової безпеки в умовах реформування органів державної влади та змін правозастосовної практики досі не були предметом ґрунтовного наукового аналізу. У наявних дослідженнях означувані питання розглядалися переважно фрагментарно, або в межах кримінально-правової проблематики. У зв'язку з цим в Україні відсутній дієвий і ефективний механізм запобігання правопорушенням у галузі фінансів, а наявні прогалини в законодавстві щодо здійснення фінансового контролю та зниження рівня податкових надходжень до бюджету лише підтверджує актуальність статті.

Виклад основного матеріалу. Фінансова безпека України є ключовим компонентом національної безпеки, що перебуває у тісному взаємозв'язку з усіма економічними процесами в державі. Вона забезпечує стабільність соціально-економічного розвитку, зростання добробуту населення, ефективність державної економічної політики, а також формує міжнародний імідж України як надійного, конкурентоспроможного та інвестиційно привабливого партнера [1].

З огляду на динамічні зміни у глобальній фінансовій системі, зростання зовнішніх і внутрішніх загроз, таких як поширення фінансових шахрайств, кіберзлочинність, корупція, нелегальні фінансові потоки, тінізація економіки, особливої актуальності набуває питання ефективного державного реагування на виклики у сфері фінансів [2]. У контексті воєнного стану та економічної турбулентності, фінансова безпека перетворюється на критичну передумову збереження державного суверенітету та стійкості соціальної системи.

У цих умовах важливою складовою забезпечення фінансової безпеки виступає адміністративно-правовий механізм, який охоплює нормативно-правову регламентацію, систему органів виконавчої влади, правоохоронних структур і контролюючих інституцій, а також методи та засоби адміністративного впливу [3]. Саме через дієвість адміністративно-правового забезпечення можлива реалізація ефективного контролю, профілактики правопорушень, регуляторного нагляду та координації між суб'єктами забезпечення безпеки у фінансовій сфері.

Наразі в Україні існує нагальна потреба в концептуальному переосмисленні механізмів адміністративно-правового впливу на забезпечення фінансової безпеки, з урахуванням найкращих міжнародних практик та національних реалій. Це передбачає модернізацію законодавчої бази, чітке визначення повноважень відповідних державних органів, цифровізацію управлінських процедур і створення умов для прозорої, підзвітної та скоординованої діяльності у сфері публічного управління фінансами.

Таким чином, актуальність дослідження концептуальних підходів до адміністративно-правового забезпечення фінансової безпеки України зумовлена потребою у формуванні цілісної, інтегрованої системи захисту фінансових інтересів держави, здатної ефективно протистояти сучасним загрозам та сприяти сталому розвитку країни в умовах кризових викликів.

Згідно з Концепцією забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері [4], необхідність ефективного державного регулювання розвитку національної економіки та формування сучасних інститутів управління в умовах ринкового середовища зумовлює створення комплексної системи контролю, стратегічною метою якої є забезпечення стабільного економічного зростання країни. Така система покликана запобігати порушенням у сфері надання фінансових послуг, протидіяти неефективному використанню фінансових ресурсів, а також зміцнювати довіру до публічних інституцій [5, с. 5].

У сучасних умовах особливого загострення набуває проблема зростання тіньового сектору економіки, розповсюдження протиправної практики у більшості сфер господарювання, що суттєво стримує розвиток легальних ринкових відносин в Україні. Такі явища становлять пряму загрозу національним інтересам та фінансовій безпеці держави, підривають суспільну довіру до демократичних інститутів, дискредитують засади правової держави й формують критичне сприйняття України в міжнародному середовищі [6].

У зв'язку з цим забезпечення належного захисту національних інтересів у фінансовій сфері постає як пріоритетне завдання державної політики безпеки, що потребує застосування цілісного адміністративно-правового підходу, заснованого на принципах законності, підзвітності, прозорості та ефективного міжвідомчого контролю.

Звертає на себе увагу той факт, що попри різноманіття наукових підходів до визначення понять *«національна безпека»* та *«економічна безпека»*, переважна більшість авторських дефініцій ґрунтується на ключовій категорії «захищеність життєво важливих інтересів», яка виступає кваліфікуючою ознакою цих понять [7, с. 23].

Водночас, як справедливо зауважує О. Ю. Мелих, поняття *«фінансова безпека»* є порівняно новим як для науки, так і для практики. Це явище загальновідоме, суспільно визнане як важливе й актуальне, однак воно ще не дістало належного теоретичного опрацювання та системного дослідження. Досі не сформовано усталеного теоретико-понятійного апарату фінансової безпеки як окремої категорії [8, с. 268].

Наприклад, О. В. Тихонова ототожнює фінансову безпеку з таким станом, за якого відсутній ризик завдання неприпустимої шкоди фінансовій системі держави [1, с. 140]. Натомість, на думку А. Б. Миколайчук, фінансова безпека – це сукупність взаємопов'язаних економічних, соціальних та правових відносин, які забезпечують формування стійкого фінансового стану держави, здатного протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам [9, с. 32].

Схожі підходи простежуються у працях А. О. Єпіфанова, О. Л. Пластуна, В. С. Домбровського, які трактують фінансову безпеку як стан фінансово-кредитної системи держави, що характеризується її стійкістю до ризиків та здатністю забезпечувати сталий економічний розвиток [10, с. 27].

М. М. Єрмошенко також наголошує на функціональній природі цієї категорії, визначаючи фінансову безпеку як стан фінансово-кредитної сфери, що ґрунтується на збалансованості та ефективному функціонуванні системи фінансових інструментів, що дозволяє забезпечувати макроекономічну стабільність та розвиток [11, с. 33].

На нашу думку, фінансова безпека є однією з ключових складових економічної та, ширше, національної безпеки держави. Її сутність полягає у забезпеченні такого стану фінансової системи, за якого відсутні загрози для реалізації цілісної державної політики у сфері фінансів, зокрема щодо функціонування й розвитку ринку фінансових послуг, банківської системи, державної іпотечної установи та інших інституцій фінансового сектору. Цей аспект становить політичну фінансову безпеку.

Разом із тим, фінансова безпека охоплює колективний рівень, що включає систему суспільних відносин, пов'язаних із виробництвом, розподілом, обміном, споживанням матеріальних та нематеріальних благ, а також з наданням і споживанням фінансових послуг. У цьому контексті фінансова безпека забезпечує стабільність

фінансово-економічних процесів і правовідносин між суб'єктами господарювання.

На особистому рівні фінансова безпека означає існування такого стабільного правового та економічного середовища, в якому громадяни – як споживачі фінансових послуг, так і суб'єкти підприємницької діяльності – мають реальну можливість реалізовувати свої права, законні інтереси та економічні свободи без загрози їх порушення чи обмеження з боку держави, приватних структур або зовнішніх чинників.

Таким чином, фінансова безпека має багаторівневий характер і виступає інтегральною ознакою сталості фінансової системи держави, ефективності регуляторної політики, довіри до інститутів та соціальної захищеності учасників фінансових правовідносин.

Адміністративно-правове регулювання фінансової галузі, своєю чергою, виступає логічним продовженням та конкретизацією конституційно-правових засад, на яких базується функціонування публічної влади у сфері фінансів. Воно виконує системоутворюючу роль у правовому забезпеченні фінансової діяльності держави, оскільки не лише встановлює обов'язкові правила поведінки для учасників фінансових правовідносин, а й передбачає юридичну відповідальність за порушення цих приписів з метою реалізації механізмів фінансово-правового впливу [12, с. 105].

Характерною ознакою адміністративно-правового регулювання є його імперативний характер, що полягає у встановленні владно-зобов'язуючих норм, обов'язкових для виконання всіма суб'єктами, незалежно від їхнього бажання чи згоди [13, с. 25]. Зокрема, у випадках вчинення адміністративних правопорушень у сфері торгівлі, громадського харчування, надання послуг, фінансів або підприємницької діяльності, у держави – в особі уповноважених посадових осіб – виникає право притягнути винну особу до адміністративної відповідальності у встановленому законом порядку [14].

Водночас, у разі, коли уповноважена посадова особа, реалізуючи функції адміністративного контролю, допустить упереджене або неналежне виконання своїх службових обов'язків, вона також може бути притягнута до юридичної відповідальності – зокрема дисциплінарної чи адміністративної – за порушення норм адміністративно-деліктного законодавства.

Як слушно зазначає В. К. Колпаков, саме завдяки адміністративно-правовим нормам держава здійснює регулятивний вплив на відповідні суспільні відносини, трансформуючи їх у відносини адміністративно-правового характеру, що і становить суть адміністративно-правового регулювання [15, с. 51].

До сфери адміністративно-правового регулювання належать правовідносини, що охоплюють широкий спектр публічних інтересів і реалізують владно-імперативну природу діяльності публічної адміністрації. Зокрема, мова йде про: – індивідуальні публічні потреби фізичних та юридичних осіб; – права третіх осіб, які можуть бути порушені внаслідок реалізації прав інших суб'єктів; – загальні публічні інтереси держави та Українського народу в цілому; – владні відносини, які передбачають реалізацію імперативної компетенції органів публічної влади; – взаємні публічні інтереси невладних учасників адміністративно-правових відносин, кожен з яких, в ім'я загального блага, змушений обмежити власні інтереси для досягнення суспільно корисного результату; – регульовані відносини, що потребують дотримання норм, установлених державою в межах адміністративно-правових приписів [16, с. 113–115].

У цьому контексті С. Г. Стеценко справедливо зазначає, що адміністративно-правове регулювання становить сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється врегулювання суспільних відносин у сфері публічного управління [17, с. 63].

На думку О. П. Рябченка, адміністративно-правове регулювання реалізується не лише як змістовна діяльність, а й як процедурний процес, що має визначену правову форму. Залежно від чіткості відповідних процедур та ступеня їх дотримання, формується якість рішень, які приймаються суб'єктами владних повноважень. Таким чином, процедура постає не лише як форма, а як складова ефективності адміністративного регулювання [18].

У цьому контексті доречною є думка А. В. Матвійчука, який звертає увагу на відсутність єдиного усталеного підходу в юридичній науці щодо визначення поняття адміністративно-правового регулювання. Науковець підкреслює, що сучасна правнича доктрина містить велику кількість авторських дефініцій, які суттєво різняться між собою. Проте, за його висновком, можливо виокремити систему характерних ознак, які повторюються у працях фахівців і можуть бути використані як критерії ідентифікації сутності адміністративно-правового регулювання [19, с. 123].

Своєю чергою, адміністративно-правові відносини у теорії права репрезентовані певною моделлю, згідно з якою у складі будь-яких правовідносин виокремлюють три основні елементи: об'єкт, суб'єкти та зміст правовідносин. Згідно з підходом А. А. Нестеренка, склад правопорушення відображає систему загальних, типових та істотних ознак конкретного різновиду правопорушень. Така система є необхідною та достатньою умовою для притягнення особи до юридичної відповідальності. У разі відсутності хоча б одного з елементів складу правопорушення, саме правопорушення юридично не вважається таким, що відбулося [20, с. 293].

З урахуванням доктринальних підходів, до основних елементів механізму адміністративно-правового регулювання фінансової галузі доцільно віднести:

– норму адміністративного права – систему нормативно-правових актів, що регулюють фінансову діяльність на різних рівнях публічного управління;

– організаційно-структурні формування – державні та недержавні інституції, наділені повноваженнями з урегулювання відносин у сфері фінансів (Міністерство фінансів України, Національний банк України, правоохоронні органи, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку та ін.);

– фінансово-адміністративні правовідносини – відносини між суб'єктами публічного адміністрування, що виникають у процесі реалізації владних повноважень у фінансовій сфері;

– акти реалізації норм адміністративного права – управлінські рішення, постанови, розпорядження та інші акти, спрямовані на регулювання фінансової діяльності;

– законність як правовий режим – дотримання норм адміністративного, фінансового, кримінального та дисциплінарного права усіма учасниками адміністративно-правових відносин, з передбаченням юридичної відповідальності за їх порушення.

На основі цього переліку можна виокремити кілька характерних ознак фінансової галузі в контексті адміністративно-правового регулювання:

(1) Фінансова галузь має комплексний характер і відіграє важливу соціальну, економічну та політичну роль.

(2) Вона охоплює специфічне коло суб'єктів адміністративно-правового забезпечення, кожен з яких діє в межах визначених функцій і повноважень на відповідному рівні державного управління.

(3) Діяльність у сфері фінансів реалізується через систему адміністративно-правових заходів і засобів, що забезпечують регулювання та контроль.

(4) Нормативне регулювання фінансової діяльності прямо залежить від виду й напрямку фінансово-економічних процесів.

Здійснення адміністративно-правового дослідження фінансової галузі передбачає аналіз широкого спектру

аспектів, зокрема: – нормативно-правових актів (законів, підзаконних актів, стандартів і правил), що визначають порядок здійснення фінансової діяльності; – механізмів нагляду і контролю у фінансовій сфері; – прав та обов'язків суб'єктів фінансово-економічної діяльності; – елементів механізму забезпечення фінансової безпеки, включаючи способи вирішення правових конфліктів і вдосконалення захисту прав учасників; – процедури та підстав притягнення до юридичної відповідальності осіб, які вчиняють правопорушення у фінансовій сфері.

Таким чином, адміністративно-правове регулювання фінансової галузі є складним багаторівневим процесом, що поєднує норми, процедури, інститути та владно-примусові механізми, спрямовані на досягнення стабільності, законності й ефективності функціонування фінансової системи держави.

Висновки. Отже, фінансова безпека є одним із ключових компонентів національної безпеки України, що забезпечує стабільність державного управління, сталий економічний розвиток і соціальну захищеність населення. В умовах воєнного стану, поглиблення глобальних фінансових ризиків та внутрішніх викликів, зумовлених тінізацією економіки, корупцією, кіберзагрозами й недосконалістю державного контролю, питання формування ефективного адміністративно-правового механізму у сфері фінансів набуває особливого значення.

Застосування концептуального підходу до адміністративно-правового забезпечення фінансової безпеки дає змогу системно визначити його структурні елементи, зокрема: нормативно-правову основу, яка потребує гармонізації з міжнародними стандартами та адаптації до сучасних умов економічної безпеки; організаційно-інституційний механізм, до якого належать органи публічної влади, уповноважені на здійснення контролю й нагляду у фінансовій сфері; інструменти адміністративного впливу, що реалізуються через контрольно-наглядову, дозвільну, регуляторну, правоохоронну та санкційну діяльність.

Аналіз сучасного стану адміністративно-правового забезпечення свідчить про потребу в його концептуальному оновленні, зокрема: уніфікації та деталізації функцій державних органів у сфері фінансового контролю; підвищенні прозорості процедур державного регулювання; цифровізації фінансового адміністрування та посиленні інституційної спроможності контролюючих органів.

Особливої актуальності набуває запровадження превентивної моделі управління фінансовою безпекою, орієнтованої на виявлення, прогнозування й нейтралізацію загроз ще на етапі їхнього формування. Водночас стратегічною метою має стати створення єдиної інтегрованої системи адміністративно-правових заходів, здатної ефективно протидіяти деструктивним явищам у фінансовій сфері, забезпечуючи прозорість, підзвітність і контроль.

Таким чином, концептуальні підходи до адміністративно-правового забезпечення фінансової безпеки України повинні ґрунтуватися на принципах системності, комплексності, превентивності, міжвідомчої координації та інституційної відкритості. Їх реалізація є запорукою зміцнення економічної стабільності та фінансової самодостатності держави в умовах сучасних викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тихонова О. В. Фінансова безпека України: кримінально-правові та кримінологічні основи: монографія. Дніпропетровськ: Середняк Т. К., 2015. 484 с.
2. Гапонюк О. І. Фінансова безпека держави та шляхи її забезпечення. *Вісник Приазовського державного технічного університету*. 2014. Вип. 27. С. 81–87.
3. Рєзнік О. М. Сутність та структура адміністративно-правового механізму забезпечення фінансово-економічної безпеки України. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. 2018. № 2-2 (30). С. 69–72.
4. Концепція забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.08.2012 р. № 569-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/569-2012-р#Text
5. Буга Г. С. Забезпечення безпеки у сфері діяльності небанківських фінансових установ в Україні: адміністративно-правові засади : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 404 с.
6. Крегул Ю. І., Банк Р. О. Безпека підприємницької діяльності в Україні: адміністративно-правовий аспект : монографія. Київ, 2015. 240 с.
7. Люх В. В. Адміністративно-правові засади оптимізації діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення фінансової безпеки держави: дис. …канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 204 с.
8. Мелих О. Ю. Фінансова безпека держави: сутність, критерії оцінки та превентивні заходи зміцнення. *Економічний аналіз*. 2013. № 12. С. 266–272.
9. Миколайчук А. Б. Методичний підхід до прогнозування рівня фінансової безпеки держави в системі моніторингу. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2012. № 38. С. 81–86.
10. Фінансова безпека підприємств і банківських установ: монографія / А. О. Єпіфанов, О. Л. Пластун, В. С. Домбровський та ін. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. 295 с.
11. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави : національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. Київ : КНТЕУ, 2001. 309 с.
12. Клімова С. М. Адміністративно-правове регулювання управління публічними фінансами: функції, цілі та механізми. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 6 (6). С. 102–108.
13. Даценко О. М. Адміністративно-правове регулювання нафтогазового комплексу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2015. № 5/1. С. 24–30.
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/print
15. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 736 с.
16. Теорія держави і права: Навчальний посібник: В. В. Галунько, Г. О. Пономаренко, В. К. Шкарупа / за заг. ред. В. К. Шкарупи. Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2007. 250 с.
17. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. 624 с.
18. Рябченко О. П. Зміст державного регулювання господарської діяльності. *Право України*. 2006. № 1. С. 81–84.
19. Матвійчук А. В. Визначення адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення регуляторної політики. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 121–124.
20. Нестеренко А. А. Юридичний склад фінансового правопорушення. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 58. 2016. С. 292–304.

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/35

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ, ДІЙ ТА БЕЗДІЯЛЬНОСТІ ПЕНСІЙНИХ ОРГАНІВ ЩОДО ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

PROBLEMATIC ASPECTS OF ADMINISTRATIVE APPEALS AGAINST DECISIONS, ACTIONS AND INACTION OF PENSION AUTHORITIES REGARDING INTERNALLY DISPLACED PERSONS

Свіденко А.О., аспірант
Запорізький національний університет

Стаття присвячена окресленню адміністративно-правового порядку оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб. Мета статті – встановлення змісту процедури адміністративного оскарження як альтернативного (позасудового) способу врегулювання публічно-правових спорів, що виникають між внутрішньо переміщеними особами та пенсійними органами у процесі реалізації права на пенсійне забезпечення. Окреслено підходи до визначення поняття «адміністративне оскарження» на основі чого запропоновано тлумачити адміністративне оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб як адміністративно-правову процедуру, яка передбачає перевірку законності та обґрунтованості рішень, дій чи бездіяльності органів Пенсійного фонду України безоплатно та протягом чітко визначеного терміну шляхом подання внутрішньо переміщеною особою скарги до суб'єкта публічного управління з вимогою поновити порушені підпорядкованим суб'єктом пенсійні права. З'ясовано, що адміністративному оскарженню рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб притаманні наступні ознаки: 1) різновид адміністративно-правової процедури; 2) спрямоване на відновлення порушених пенсійних прав; 3) строковий характер; 4) безоплатність; 5) альтернативний (необов'язковий) характер; 6) не позбавляє можливості скористатися процедурою судового оскарження; 7) спрощена процедура доступу; 8) обов'язковість позитивного рішення для підпорядкованого суб'єкта. У межах наукової статті також уточнено, що адміністративне оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб є складних адміністративно-правовим інститутом, який включає у себе як процедурні, так і матеріальні норми. В залежності від широти охоплення правового регулювання адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб нормативні джерела умовно поділено на три великі групи: 1) загальні нормативні акти, у яких закріплено загальні принципи взаємодії пенсійних органів із внутрішньо переміщеними особами – Конституція України, Закони України «Про звернення громадян», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»; 2) спеціальні нормативно-правові акти, якими врегульовано загальні особливості інституту адміністративного оскарження у сфері пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб, зокрема Закон України «Про адміністративну процедуру»; 3) локальні нормативно-правові акти, розраховані на врегулювання безпосередньо процедури адміністративного оскарження у сфері пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб. Остання частина дослідження присвячена огляду етапів адміністративного оскарження із урахуванням специфіки пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: соціальний захист, пенсійний захист, пенсія, внутрішньо переміщені особи, пенсійне забезпечення, соціальне забезпечення, адміністративне оскарження, адміністративна процедура, позасудовий спосіб захисту.

The article is devoted to outlining the administrative and legal procedure for appealing against decisions, actions and inactions of pension authorities with regard to internally displaced persons. The purpose of the article is to determine the content of the administrative appeal procedure as an alternative (out-of-court) method of settling public law disputes arising between internally displaced persons and pension authorities in the course of exercising the right to pension provision. The author outlines the approaches to defining the concept of "administrative appeal", and on the basis of this, the author proposes to interpret administrative appeal of decisions, actions and inactions of pension authorities with regard to internally displaced persons as an administrative and legal procedure which provides for verification of the legality and validity of decisions, actions or inactions of the bodies of the Pension Fund of Ukraine free of charge and within a clearly defined timeframe by means of submission by an internally displaced person of a complaint to a public administration entity with a request to restore the violated subordinate rights and obligations. It is established that administrative appeals against decisions, actions and inactions of pension authorities with regard to internally displaced persons have the following features 1) a type of administrative and legal procedure; 2) aimed at restoring violated pension rights; 3) urgent nature; 4) free of charge; 5) alternative (optional) nature; 6) does not deprive of the possibility to use the judicial appeal procedure; 7) simplified access procedure; 8) binding nature of a positive decision for a subordinate subject. The article also clarifies that administrative appeal against decisions, actions and omissions of pension authorities with regard to internally displaced persons is a complex administrative and legal institution which includes both procedural and substantive rules. Depending on the breadth of coverage of the legal regulation of administrative appeals against decisions, actions and omissions of pension authorities in relation to internally displaced persons, the regulatory sources are conditionally divided into three broad groups: 1) general regulations which set out the general principles of interaction between pension authorities and internally displaced persons – the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine "On Citizens' Appeals" and "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons"; 2) special regulations which regulate the general features of the institution of administrative appeal in the field of pension provision for internally displaced persons, in particular, the Law of Ukraine "On Administrative Procedure"; 3) local regulations designed to regulate the The last part of the study is devoted to an overview of the stages of administrative appeal, taking into account the specifics of pension provision for internally displaced persons.

Key words: social protection, pension protection, pension, internally displaced persons, pension provision, social security, administrative appeal, administrative procedure, extrajudicial remedy.

Вступ. Актуальність теми. Створення умов для забезпечення реалізації прав і свобод осіб у взаємовідносинах з суб'єктами владних повноважень є однією із ключових ознак правової та соціальної держави. Наявність ефективно працюючого інституту адміністративного оскарження не применшує значення судового захисту, а оскільки процедура позасудового вирішення спорів є більш спрощеним та доступним, менш формалізованим способом захисту прав і свобод людини і громадянина. Незважаючи на те, що у сфері пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб адміністративне оскарження є факультативною процедурою, сама наявність можливості позасудового вирішення спорів відображає спрямованість адміністративно-правового регулювання пенсійного забезпечення до людиноцентризму. Національна стратегія у сфері прав людини у розділі «Забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб» визначає стратегічною ціллю створення умов для рівноправного відновлення прав внутрішньо переміщених осіб з метою вирішення таких проблем як: відсутність довгострокових рішень для реалізації прав та закон-

них інтересів внутрішньо переміщених осіб та перешкоди у реалізації права на соціальний захист [1]. Так, за даними з офіційного сайту «Безоплатна правнича допомога», у 2022 році за отриманням безоплатної вторинної правової допомоги звернулося 6302 внутрішньо переміщених осіб, у 2023 році – вже 9490 осіб, а у 2024 році – 8920 осіб [2], що свідчить про збереження тенденції до звернення до суду за захистом порушених, невизнаних та оспорюваних прав. Таким чином, активізація використання адміністративно-процедурної форми оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб має подолати негативну тенденцію до збільшення кількості судових звернень, що у свою чергу забезпечить оперативне прийняття адміністративного рішення у сфері пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб, сприятиме підвищенню якості публічного управління, зміцнить довіру внутрішньо переміщених осіб до пенсійних органів та забезпечить підвищення правової культури населення.

Аналіз останніх досліджень. Інститут адміністративного оскарження є предметом дослідження у працях В. Авер'янова, А. Берлача, Ю. Битяка, І. Голосніченка, С. Дембіцької, І. Коліушка, Т. Коломоєць, А. Комзюка, О. Кузьменко, Р. Куйбіди, Є. Курінного, Д. Лученка, Р. Мельника, Г. Писаренко, А. Пухтецької, А. Селіванова, С. Стеценка, В. Тимощука, В. Шкарупи, А. Школика та ін. Незважаючи на суттєву зацікавленість вчених окресленою проблемою, наявні наукові розробки щодо процедури адміністративного оскарження мають дещо узагальнений характер, що не применшує їх значення, водночас підкреслює необхідність наукового опрацювання особливостей позасудового врегулювання публічно-правових спорів, що виникають між внутрішньо переміщеними особами та пенсійними органами у процесі реалізації права на пенсійне забезпечення, з метою визначення проблемних аспектів адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб, а також розроблення пропозицій до удосконалення механізму позасудового вирішення спорів у пенсійних справах.

Мета статті – встановлення змісту процедури адміністративного оскарження як альтернативного (позасудового) способу врегулювання публічно-правових спорів, що виникають між внутрішньо переміщеними особами та пенсійними органами у процесі реалізації права на пенсійне забезпечення.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, які складаються у сфері позасудового врегулювання публічно-правових спорів, що виникають між внутрішньо переміщеними особами та пенсійними органами у процесі реалізації права на пенсійне забезпечення.

Предмет дослідження – проблемні аспекти адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб. Обґрунтованість теоретичних положень та достовірність отриманих результатів базується на **методологічній основі дослідження**, яка представлена сукупністю загальних та спеціальних наукових методів, зокрема діалектичний метод, аналіз, синтез, структурно-системний та герменевтичний методи.

Основний зміст

І. Лексико-термінологічний аналіз поняття «адміністративне оскарження». У юридичній літературі наявна тривала наукова дискусія щодо основних правових підходів до визначення явища адміністративного оскарження, що свідчить про суттєве теоретичне значення даного інституту адміністративного права. Як вірно вказує В. Авер'янов, поняття «адміністративне оскарження» має широку сферу застосування, що викликає жваву наукову дискусію, зокрема «у частині порядку реалізації повноважень органів виконавчої влади з розгляду скарг приватних осіб (так званий, квазіюрисдикційний адміністративний процес)» [3, с. 112]. На переконання В. Бевзенка та Р. Мельника, адміністративне оскарження являє собою «свідому, вольову, цілеспрямовану законну поведінку особи, яка полягає у зверненні до суб'єкта публічної адміністрації з вимогою захистити її публічні права, свободи, інтереси від незаконного діяння підпорядкованого суб'єкта» [4, с. 347–348]. При цьому, як слушно зазначає Д. Лученко, за допомогою оскарження забезпечується «відповідність рішень, дій або бездіяльності суб'єктів публічно-владних повноважень принципам права, які, разом з правами людини, визначають те, що Європейський суд з прав людини назвав «якістю закону» [5]. Цікавою видається думка і Я. Михайленко, яка хоча і не надає визначення поняттю «адміністративне оскарження», однак на основі узагальнення результатів дослідження правової природи даного явища виокремлює такі ознаки: «1) факультативна стадія адміністративної процедури; 2) реалізується у межах органів публічної адміністрації; 3) регламентований адміністративно-процедурними нормами; 4) необов'язковий характер; 5) безоплатність; 6) рішення, прийняте за результатами адміністративного оскарження, є обов'язковим для виконання, проте може бути переглянуте в судовому порядку [6, с. 126]. Деякі із наведених вище ознак відображені у тлумаченні поняття «адміністративне оскарження» В. Тимощуком, що свідчить про певну подібність наукових підходів. Так, на думку вченого, адміністративне оскарження є «способом правового захисту особи у адміністративно-правових відносинах із суб'єктами публічної адміністрації, який становить собою звернення до вищестоящого органу або посадової особи щодо незаконності рішень, дії чи бездіяльності підпорядкованого суб'єкта [7, с. 162]. Ю. Єрмаком, у свою чергу, звертає увагу на складний та комплексний характер інституту адміністративного оскарження, який «включає як процедурні, так і процесуальні норми» [8, с. 35–36]. Вартою уваги видається концепція О. Остапенка, який замість терміну «адміністративне оскарження» вживає дефінітивну конструкцію «перегляд», під яким розуміє «перевірку законності й обґрунтованості постанови у справі суб'єктом, наділеним правом скасовувати, змінювати або залишати без зміни раніше прийняту постанову» [9, с. 117]. Показовим є підхід О. Циганова, що полягає у тлумаченні змісту адміністративного оскарження через оцінку його ролі «у захисті прав, свобод і законних інтересів приватних осіб, у діяльності органів публічної влади як вагомого засобу забезпечення законності в публічному управлінні» [10, с. 214]. З огляду на подані вище наукові концепції з'ясування специфіки терміну «адміністративне оскарження» можна зробити висновок, що у адміністративній доктрині поняття «адміністративне оскарження» має полісемічний характер та розуміється як: 1) механізм публічного управління; 2) спосіб забезпечення прав і свобод людини і громадянина; 3) елемент дотримання законності у діяльності органів публічної влади; 4) свідоме волевиявлення особи; 5) контролююча діяльність вищестоящого органу публічної влади; 6) альтернативна судовому порядку оскарження. Як вже зазначалось, одними із ключових ознак адміністративного оскарження є безоплатність та доступність, що має важливе значення для соціально незахищених категорій населення, для яких сплата судового збору як передумова звернення до адміністративного суду може бути непомірним тягарем. Як зазначає М. Лошицький, «звернення до органів влади є важливим інструментом у вирішенні проблем для менш соціально захищених верств населення» [11, с. 149]. При чому, доступ до адміністративного оскарження набуває особливої ваги для тих внутрішньо переміщених осіб, які стикаються із протиправними діяннями органів Пенсійного фонду України у контексті реалізації права на пенсійне забезпечення, з огляду на відносну швидкість, оператив-

ність, безоплатність такої процедури та соціальну незахищеність переселенців. Адміністративне оскарження є одним із найбільш зручних та відкритих інструментів відновлення порушених чи невизнаних прав внутрішньо переміщених осіб у галузі пенсійного забезпечення, оскільки надає можливість вирішити проблеми, пов'язані із припиненням виплати пенсії, у зв'язку із зміною місця проживання, обчисленням та перерахунком пенсії без особливих зусиль. У світлі тематики дослідження логічно буде зазначити, що адміністративне оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб слід трактувати як адміністративно-правову процедуру, яка передбачає перевірку законності та обґрунтованості рішень, дій чи бездіяльності органів Пенсійного фонду України безоплатно та протягом чітко визначеного терміну шляхом подання внутрішньо переміщеною особою скарги до суб'єкта публічного управління з вимогою поновити порушені підпорядкованим суб'єктом пенсійні права. З огляду на подане визначення, можна сформулювати наступні ознаки: 1) різновид адміністративно-правової процедури; 2) спрямоване на відновлення порушених пенсійних прав; 3) строковий характер; 4) безоплатність; 5) альтернативний (необов'язковий) характер; 6) не позбавляє можливості скористатися процедурою судового оскарження; 7) спрощена процедура доступу; 8) обов'язковість позитивного рішення для підпорядкованого суб'єкта.

II. Нормативна основа адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб. Звертаючись до нормативного регулювання адміністративного оскарження рішень, дій чи бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб, насамперед, слід звернути увагу на норми Конституції України як Основного Закону держави. Так, відповідно до ст. 55 Конституції України, «кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [12]. Важливою у контексті захисту пенсійних прав внутрішньо переміщених осіб є і стаття 40 Конституції України, згідно із якою, «усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк» [12]. У подальшому вказані положення деталізовані у нормах Закону України «Про звернення громадян» [13]. Стаття 1 Закону України «Про звернення громадян» уточнює, що «громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування …. посадових осіб із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, …. особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення» [13]. При цьому, частина 3 статті 1 Закону України «Про звернення громадян» зауважує, що «право на звернення також розповсюджується і на осіб, які не мають громадянства України, водночас на законних підставах перебувають на її території» [13], що має важливе значення з огляду на те, що статус внутрішньо переміщеної особи можуть мати іноземці та особи без громадянства, та гарантування Україною іноземцям та особам без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, реалізацію права на належне пенсійне забезпечення. Водночас, на думку деяких науковців, положення Закону України «Про звернення громадян» не можуть застосовуватися контексті врегулювання процедури адміністративного оскарження. Так, О. Люхтергандт зазначає, що норми Закону України «Про звернення громадян» мають врегульовувати «не скарги, а пропозиції – петиції, які громадяни використовуватимуть під час реалізації ними демократичних прав на участь у веденні управлінських справ, а не при відновленні прав, порушених діями чи бездіяльністю адміністративних органів» [14 с. 24]. З огляду на викладене вище, у наукових колах протягом багатьох років тривали дискусії щодо необхідності прийняття єдиного та спеціалізованого нормативно-правового акту, спрямованого на належне забезпечення прав і свобод осіб при зверненні за отриманням публічних послуг, які вирішились 17.02.2022 ухваленням Закону України «Про адміністративну процедуру», дія якого направлена на, у тому числі, врегулювання «відносин органів виконавчої влади, їх посадових осіб, інших суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ шляхом прийняття та виконання адміністративних актів» [15]. Важливість прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» полягає формалізації спільних правил адміністративної процедури для усієї публічно-правової сфери, що дозволить уникнути суперечливих ситуацій, що раніше виникали у зв'язку із множинністю правового регулювання. Крім того, варто відзначити й інші переваги Закону України «Про адміністративну процедуру», на які звертають увагу О. Нестеренко та О. Булгакова, зокрема: «1) не повинно бути негативного рішення про особу без її права на участь; 2) прагнення орієнтування на позитивний результат навіть тоді, коли справу треба вирішувати довше; 3) максимальна збалансованість рішень публічної адміністрації, зокрема інтересів різних приватних та публічних, а також – приватних осіб» [16, с. 483]. Для визначення розповсюдження норм Закону України «Про адміністративну процедуру» на публічно-правові відносини, що виникають у сфері пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб, слід звернути увагу на сферу дії коментованого законодавчого акту. Так, згідно із ч. 2 ст. 1 Закону України «Про адміністративну процедуру», «дія цього Закону не поширюється на відносини, що виникають під час: 1) розгляду звернень осіб, що містять пропозиції, рекомендації щодо формування державної політики, вирішення питань місцевого значення, а також щодо врегулювання суспільних відносин; 2) конституційного провадження, кримінального провадження, судового провадження, виконавчого провадження (крім виконання адміністративних актів), оперативно-розшукової діяльності, розвідувальної діяльності, контррозвідувальної діяльності, вчинення нотаріальних дій, виконання покарань, застосування законодавства про національну безпеку і оборону, громадянство, надання притулку в Україні, захист економічної конкуренції; 3) державної служби, дипломатичної та військової служби, служби в органах місцевого самоврядування, служби в поліції, а також іншої публічної служби; 4) реалізації конституційного права громадян брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; 5) оскарження процедур публічних закупівель; 6) нагородження державними нагородами та відзнаками; 7) здійснення помилування; 8) здійснення оцінки впливу на довкілля» [15]. Як слушно зауважує О. Миколенко, наявність такого переліку виключень полягає у наступному: «специфіка окремих видів суспільних відносин; існування спеціальних законів, які вже регламентують специфіку окремих процедур» [17, с. 43]. З огляду на відсутність у переліку виключень відносин, що виникають під час призначення, перерахунку та виплати пенсії, можемо зробити висновок, що оскільки пенсійні органи здійснюють функції щодо прийняття та виконання індивідуальних актів щодо призначення, перерахунку пенсії, можна зробити висновок, шо норми Закону України «Про адміністративну процедуру» розповсюджуються на правовідносини у сфері пенсійного забезпечення внутрішньо

переміщених осіб. Особливості процедури адміністративного оскарження встановлені у Розділі VI Закону України «Про адміністративну процедуру», аналіз норм якого дозволяє визначити наступні етапи процедури адміністративного оскарження: 1) подання скарги особою, яка має право на адміністративне оскарження, до суб'єкта розгляду скарги; 2) надходження скарги до суб'єкта розгляду скарги; 3) підготовка та розгляд справи за скаргою; 4) прийняття рішення за результатами перегляду справи. Водночас, з огляду на комплексний характер пенсійної сфери очевидно, що Закон України «Про адміністративну процедуру» встановлює загальні правила щодо процедури адміністративного скарження рішень, дій чи бездіяльності пенсійних органів, вчинених щодо внутрішньо переміщених осіб, які у подальшому уточняються у спеціальних нормативно-правових актах. Ключові аспекти адміністративного оскарження у сфері пенсійного забезпечення закріплені у Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Так, у частині 3 статті 105 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» закріплено право особи на оскарження рішення, що суперечить законодавству, до керівника виконавчого органу Пенсійного фонду [18]. Аналогічна за змістом норма закріплена у статті 66 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» [19]. Важливо, що подання скарги не позбавляє особу права звернутися до адміністративного суду [18, 19].

Особливості процедури адміністративного оскарження у сфері пенсійного забезпечення розкриваються у наступних правових актах: Порядок розгляду скарг на рішення органів Пенсійного фонду України щодо пенсійного забезпечення, затверджений постановою правління Пенсійного фонду України від 12.10.2007 №18-6, постанова правління Пенсійного фонду України від 24.12.2009 №28-7 «Про удосконалення порядку розгляду скарг громадян на рішення органів Пенсійного фонду України щодо пенсійного забезпечення», постанова правління Пенсійного фонду України від 30.07.2015 № 13-1 «Про організацію прийому та обслуговування осіб, які звертаються до органів Пенсійного фонду України», Порядок подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», затверджений постановою правління Пенсійного фонду України від 25.11.2005 № 22-1, Порядок проведення перерахунку пенсій, призначених відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 17 липня 1992 р. № 393, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2008 р. № 45. Таким чином, можемо зробити висновок, що адміністративне оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб є складних адміністративно-правовим інститутом, який включає у себе як процедурні, так і матеріальні норми. В залежності від широти охоплення правового регулювання адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб нормативні джерела можна умовно поділити на три великі групи: 1) загальні нормативні акти, у яких закріплено загальні принципи взаємодії пенсійних органів із внутрішньо переміщеними особами – Конституція України, Закони України «Про звернення громадян», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»; 2) спеціальні нормативно-правові акти, якими врегульовано загальні особливості інституту адміністративного оскарження у сфері пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб, зокрема Закон України «Про адміністративну процедуру»; 3) локальні нормативно-правові акти, розраховані на врегулювання безпосередньо процедури адміністративного оскарження у сфері пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб.

III. Адміністративне оскарження в аспекті адміністративних процедур у сфері пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб. На переконання І. Голосніченка та Л. Черненка, адміністративне оскарження діяльності органів публічної влади «потребує визначення порядку дій при оскарженні рішень чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації у вигляді адміністративного регламенту» [20, с. 123]. З огляду на визначені у попередньому розділі етапи процедури адміністративного оскарження, вбачається за доцільне здійснити детальну характеристику кожного із етапів із урахуванням специфіки пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб. Так, як вже зазначалось, право на звернення із скаргою на рішення, дій чи бездіяльність пенсійних органів має особа, яка вважає, що такі рішення, дії чи бездіяльність порушили її права. Натомість, Порядок розгляду скарг на рішення органів Пенсійного фонду України щодо пенсійного забезпечення, затверджений постановою правління Пенсійного фонду України від 12.10.2007 №18-6 (надалі – Порядок №18-6), суттєво звужує коло осіб, які можуть звернутися із скаргою, виключно до громадян [21], що обмежує право на адміністративне оскарження осіб без громадянства та іноземців, яким призначена та виплачується пенсія в Україні, і які також можуть мати правовий статус внутрішньо переміщеної особи. Водночас, важливим є нормативне закріплення права на подання скарги не тільки особисто, а й представником. Так, згідно із п. 3 Порядку №18-6, скарга може бути подана законним представником відповідно до законодавства або представником, який діє на підставі виданої йому довіреності, посвідченої нотаріально [21]. Однак таке визначення кола осіб, які можуть здійснювати представництво, не враховує право внутрішньо переміщеної особи скористатися професійною правничою допомогою на етапі досудового оскарження рішення, дій чи бездіяльності пенсійних органів.

У рамках процедури адміністративного оскарження рішення, дій чи бездіяльності пенсійних органів відповідна скарга може бути подана протягом одного року з моменту прийняття рішення, але не пізніше місця з дня ознайомлення із прийнятим рішенням, що в цілому відповідає і строкам, визначеним у Законі України «Про адміністративну процедуру». Прикметно, що Порядок №18-6 визначає тільки два способи звернення особи із скаргою: шляхом особистого передання через відділ реєстрації вхідної кореспонденції або поштою [21]. При цьому, вебпортал електронних послуг Пенсійного фонду України містить функціонал, що дозволяє звернутися із скаргою до органу Пенсійного фонду вищого рівня [22]. Також коментованим порядком встановлено строки розгляду скарги, зокрема «рішення має бути прийнято протягом місяця з дня надходження скарги, а у виняткових випадках термін розгляду скарги може бути продовжено до сорока п'яти днів» [21]. За результатами позасудового оскарження Пенсійний фонд України може прийняти одне з таких рішень: «1) залишити скаргу без задоволення; 2) повністю або частково задовольнити скаргу» [21]. Водночас, рішення вважається врученим особі виключно, якщо «його вручено заявнику під розписку чи надіслано листом на його адресу за місцем проживання» [21]. Тобто чинним нормативно-правовим регулюванням не передбачено надсилання рішення, прийнятого за результатами процедуру досудового оскарження, на електронну пошту заявника чи до особистого кабінету через вебпортал електронних послуг Пенсійного фонду України, що обмежує права заявників, у тому числі внутрішньо переміщеним осіб, в умовах військової агресії російської федерації та вимушеної зміни місця проживання.

Висновки. Дослідження присвячено визначенню особливостей адміністративно-правового порядку оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб. Окреслено підходи до визначення поняття «адміністративне оскарження» на основі чого запропоновано тлумачити адміністративне оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб як адміністративно-правову процедуру, яка передбачає перевірку законності та обґрунтованості рішень, дій чи бездіяльності органів Пенсійного фонду України безоплатно та протягом чітко визначеного терміну шляхом подання внутрішньо переміщеною особою скарги до суб'єкта публічного управління з вимогою поновити порушені підпорядкованим суб'єктом пенсійні права. З'ясовано, що адміністративному оскарженню рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб притаманні наступні ознаки: 1) різновид адміністративно-правової процедури; 2) спрямоване на відновлення порушених пенсійних прав; 3) строковий характер; 4) безоплатність; 5) альтернативний (необов'язковий) характер; 6) не позбавляє можливості скористатися процедурою судового оскарження; 7) спрощена процедура доступу; 8) обов'язковість позитивного рішення для підпорядкованого суб'єкта. У межах наукової статті також уточнено, що адміністративне оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб є складних адміністративно-правовим інститутом, який включає у себе як процедурні, так і матеріальні норми. В залежності від широти охоплення правового регулювання адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності пенсійних органів щодо внутрішньо переміщених осіб нормативні джерела умовно поділено на три великі групи: 1) загальні нормативні акти, у яких закріплено загальні принципи взаємодії пенсійних органів із внутрішньо переміщеними особами – Конституція України, Закони України «Про звернення громадян», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»; 2) спеціальні нормативно-правові акти, якими врегульовано загальні особливості інституту адміністративного оскарження у сфері пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб, зокрема Закон України «Про адміністративну процедуру»; 3) локальні нормативно-правові акти, розраховані на врегулювання безпосередньо процедури адміністративного оскарження у сфері пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб. Остання частина дослідження присвячена огляду етапів адміністративного оскарження із урахуванням специфіки пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна стратегія у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 №119/2021. *Верховна Рада України. Законодавство* : офіційний вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 02.02.2025).
2. Статистика. *Безоплатна правова допомога* : офіційний вебсайт. URL: https://legalaid.gov.ua/(дата звернення: 02.02.2025).
3. Авер'янов В.Б. Вибрані наукові праці / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, О. Ф. Андрійка. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2011. 448 с.
4. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право : навчальний посібник. Київ : Ваіте, 2014. 376 с.
5. Лученко Д.В. Інститут оскарження в адміністративному праві : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. *Інституційний репозитарій eNULAUIR Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого* : офіційний вебсайт. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/ (дата звернення: 02.02.2025).
6. Михайлюк Я. Адміністративне оскарження : сучасний стан та перспективи розвитку. *Юридичний вісник*. 2020. № 4. С. 125–131.
7. Тимощук В.П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії : монографія. Київ : Конус-Ю, 2010. 296 с.
8. Єрмаков Ю.В. Адміністративний порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації щодо здійснення адміністративних процедур у сфері міграції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. Ч. 1. № 4. С. 34–38.
9. Адміністративне право : навчальний посібник / за заг. ред. О.І. Остапенко. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 536 с.
10. Циганов О.Г. Адміністративне оскарження як важливий засіб забезпечення законності при наданні адміністративних послуг у сфері правоохоронної діяльності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 207–216.
11. Лошицький М.В. Адміністративне оскарження як спосіб захисту прав громадян у діяльності органів публічної адміністрації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 31. Т. 2. С. 146–150.
12. Конституція України. *Верховна Рада України. Законодавство* : офіційний вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 02.02.2025).
13. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР. *Верховна Рада України. Законодавство* : офіційний вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 02.02.2025).
14. Люхтергандт О. Проект Адміністративного процедурного кодексу України та сучасне адміністративне процедурне право. *Юридичний журнал*. 2002. № 5. С. 22–28.
15. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. *Верховна Рада України. Законодавство* : офіційний вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 02.02.2025).
16. Нестеренко К.О., Булгакова О.В. Адміністративна процедура як новий етап взаємодії органів державної влади і суспільства. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»* : офіційний вебсайт. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua (дата звернення: 02.02.2025).
17. Миколенко О.І. Практичне значення положень Закону України «Про адміністративну процедуру» (критичний аналіз). *Правова держава*. 2022. №47. С. 40–48.
18. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV. *Верховна Рада України. Законодавство* : офіційний вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 02.02.2025).
19. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 9 квітня 1992 року № 2262-XII. *Верховна Рада України. Законодавство* : офіційний вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 02.02.2025).
20. Голосніченко І.П., Черненко Л.М. Правовий інститут адміністративного оскарження в регулювання діяльності органів державної реєстрації актів цивільного стану. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2012. № 2 (14). С. 121–125.
21. Про затвердження Порядку розгляду скарг на рішення органів Пенсійного фонду України щодо пенсійного забезпечення : постанова правління Пенсійного фонду України від 12.10.2007 № 18-6. *Верховна Рада України. Законодавство* : офіційний вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 02.02.2025).
22. Діяльність. *Пенсійний фонд України* : офіційний вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 02.02.2025).

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/36

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ

PRIORITY AREAS FOR IMPROVING THE FINANCIAL CONTROL INSTITUTE IN UKRAINE

Сідор М.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем фінансового права щодо пріоритетних напрямів удосконалення інституту фінансового контролю. На теперішній час у сфері фінансового контролю існують певні недоліки та прогалини, що не задовольняє повною мірою інтереси суспільства, оскільки економіка держави зазнає значних збитків. Основними чинниками, що впливають на таку ситуацію, є недосконаліть чинного законодавства у сфері фінансового контролю, результативність та дієвість фінансового контролю за публічними фінансовими ресурсам, потреба у здійснені аналізу великої кількості показників та інформації, що підпадає під публічний фінансовий контроль, скоєння правопорушень у сфері фінансової діяльності не лише особами, що підпадають під фінансовий контроль, а й контролюючими суб'єктами.

В сучасних умовах розвитку держави та суспільства, при здійснені фінансового контролю мають застосовуватися приписи чинного законодавства, що узгоджені між собою та були сформовані з врахуванням міжнародних стандартів та практики здійснення фінансового контролю в розвинених країнах. Недоліки та прогалини нормативно-правового регулювання здійснення фінансового контролю є першопричиною недієвості та безрезультативності здійснення фінансового контролю. У досліджені звертається увага на те, що сучасна система законодавства щодо здійснення фінансового контролю не має системного характеру та не узгоджена між собою. Це обумовлено, в першу чергу, відсутністю єдиного спеціального профільного нормативно-парового акту, який визначав би загальні засади здійснення фінансового контролю.

Фокусується увага на тому, що основним пріоритетним напрямом удосконалення інституту фінансового контролю є розробка та прийняття якісно нового, єдиного, спеціалізованого та комплексного нормативно-правового акту в сфері фінансового контролю, який би містив нормативне визначення поняття «фінансовий контроль», визначив мету, завдання, принципи, форми та методи фінансового контролю, порядок реалізації фінансового контролю контролюючими суб'єктами, їх взаємодію та узгодженість між собою.

Ключові слова: фінансовий контроль, система законодавства, принципи фінансового контролю, форми та методи фінансового контролю, антикорупційне декларування, контроль за фінансами.

The article is dedicated to highlighting one of the current problems of financial law in order to prioritize directions for strengthening the institution of financial control. At the present time, the sphere of financial control has a lot of shortcomings and gaps that do not fully satisfy the interests of the estate, while the economy of the state is experiencing significant surpluses. The main factors that contribute to this situation are the lack of proper legislation in the field of financial control, the effectiveness and efficiency of financial control over public financial resources, the need for this analysis of great The number of indicators and information that falls under public financial control, widespread crime in the field of financial activity is not limited to individuals who fall under financial control, and controlling subjects.

In the current minds of the development of the state and the kingdom, with the development of financial control, the ascriptions of official legislation, which are mutually beneficial and formed in accordance with international standards and practices of financial control in developed countries. The shortcomings and gaps in the legal regulation of financial control are the primary reason for the inefficiency and ineffectiveness of financial control. The investigator has respect for those that the current system of legislation for financial control is not systemic in nature and does not suit each other. This is determined, first of all, by the existence of a single special specialized regulatory legal act, which means the hidden ambushes of financial control.

We focus on the fact that the main priority for directly strengthening the institution of financial control is the development and adoption of a clearly new, unified, specialized and comprehensive legal act in the field of financial control, which would replace the normative important concept of «financial control», identifying the meta, task, principles, forms and methods of financial control, the procedure for implementing financial control by controlling entities, their interaction and cooperation with each other.

Key words: financial control, legislative system, principles of financial control, forms and methods of financial control, anti-corruption declaration, financial control.

Постановка проблеми. Основним засобом забезпечення функціонування фінансової системи в будь-якій країні є фінансовий контроль. Він відіграє важливу роль у забезпечені фінансової стабільності держави, розвитку всіх сфер економічного життя країни, а також формує умови для прозорого та ефективного підприємництва.

Фінансовий контроль є основним засобом отримання інформації щодо виявлення причин та умов вчинення правопорушень у різних сферах життя країни, а також щодо застосування відповідних засобів для запобігання фінансовим правопорушенням. Незважаючи на посилення засобів запобігання правопорушенням та здійснення фінансового контролю, кількісні показники вчинення фінансових правопорушень збільшуються. Особливо це стосується правопорушень у бюджетній та податковій сферах, а саме нецільове та неефективне використання бюджетних коштів, їх крадіжка, ухилення від оподаткування та перетворення публічних фінансів в приватні.

Сучасна система фінансового контролю не дозволяє забезпечити відповідний рівень фінансової дисципліни у різних сферах здійснення фінансової діяльності. В Україні утворилась певна сукупність суб'єктів фінансового контролю, дії яких неузгоджені між собою, що обумовлено протиріччями чинного законодавства та відсутністю єдиної системи обміну інформації, взаємодії та комунікації.

Проблемні питання фінансового контролю знайшли своє відображення у працях таких провідних вчених, як Л.К. Воронова, О.П. Гетьманець, Л.М. Касьяненко, М.П. Кучерявенко, Т.А. Латковська, А.М. Монаєнко, О.П. Орлюк, Л.А. Савченко, В.Д. Чернадчук та інші. Незважаючи на велику кількість наукових надбань у сфері фінансового контролю, все одно залишається дуже багато невирішених питань та викликів, що пов'язано з неоднозначним розумінням змісту та сутності фінансового контролю.

Мета дослідження полягає в тому, що, враховуючи сучасні виклики, що стоять перед фінансовим контролем,

виокремити пріоритетні напрями удосконалення інституту фінансового контролю в Україні.

Виклад основного матеріалу. Найважливішим елементом забезпечення ефективного, результативного, дієвого та прозорого фінансового контролю є правові засади його здійснення. Неузгодженість правових засад здійснення фінансового контролю призводить до необхідності нагального вирішення питань щодо проблем організації та функціонування системи фінансового контролю. Адже фінансовий контроль покликаний забезпечувати повне, точне та беззаперечне дотримання приписів чинного законодавства щодо формування, розподілу та використання фінансових ресурсів.

Найголовнішою проблемою в сфері фінансового контролю є відсутність чіткої та взаємоузгодженої системи законодавства, яке регулює здійснення фінансового контролю.

Порядок здійснення фінансового контролю та правовий статус суб'єктів фінансового контролю визначає дуже велика кількість нормативно-правових актів різної юридичної сили. При цьому, долати прогалини чинного законодавства контролюючі органи повинні самотужки шляхом прийняття великої кількості відомчих правових актів, які дуже часто неузгоджені, а в деяких випадках і суперечать приписам інших контролюючих суб'єктів.

Правове регулювання здійснення фінансового контролю в Україні здійснюється на рівні національного законодавства. Таким чином, правові приписи, що визначають порядок здійснення фінансового контролю, містяться в різних нормативно-правових актах, які затверджені органами законодавчої та виконавчої влади.

Ці акти включають Конституцію України, кодекси, закони, підзаконні нормативно-правові акти, стандарти і методичні рекомендації, що стосуються організації та проведення державного фінансового контролю [1, с. 78].

Найвищим за юридичною силою нормативно-правовим актом в системі законодавства, що регулює здійснення фінансового контролю, є Конституція України [2]. Вона визначає правовий статус і повноваження щодо здійснення фінансового контролю таких органів загальної компетенції, як Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та інші. Також Конституція України визначає засади правового статусу суб'єктів фінансового контролю таких органів спеціальної компетенції, як Рахункова палата.

Також відповідні положення, що стосуються фінансового контролю, містяться у низці законів, таких як Бюджетний кодекс України, Податковий кодекс України, Закон України «Про Рахункову палату», «Про валюту та валютні операції», «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» та інші, а також у великій кількості підзаконних нормативно-правових актів.

Особливу увагу необхідно звернути на Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» [3]. За назвою це начебто профільний нормативно-правовий акт, який покликаний бути системоутворюючим законом, але за змістом це нормативно-правовий акт, що визначає правові засади діяльності лише одного органу фінансового контролю спеціальної компетенції, а саме Державної аудиторської служби України. При цьому, правовий статус цього органу визначається Положенням про Державну аудиторську службу України, що затверджене постановою Кабінету Міністрів України [4].

Виходячи з аналізу чинного законодавства можливо зробити висновок, що в Україні немає єдиного профільного спеціального системоутворюючого нормативно-правового акту у формі закону, норми якого б визначили такі базові положення інституту фінансового контролю, його мету та завдання, предмет та об'єкти, види, форми та методи, принципи фінансового контролю, порядок його здійснення, недвозначне визначення поняття перевірки, ревізії, контрольно-аналітичних заходів, експертизи, а також визначали засади та механізм взаємодії та узгодженості дій різних органів фінансового контролю. Кожному органу контролюючому органу доводиться на власний розсуд встановлювати для себе межі компетенції, трактувати зміст контрольних заходів, усіма доступними засобами відстоювати свою перевагу у сфері державного фінансового контролю та не бажає ділити свої дії з іншими учасниками контролю за формуванням і використанням коштів бюджетів різних рівнів, фінансуванням національних, державних і міжгалузевих програм, формуванням державного боргу, використанням державного майна. В той же час, це спричиняє дублювання діяльності різних контролюючих органів [5, с. 86].

За умови відсутності єдиної системи законодавства з питань фінансового контролю повноваження органів фінансового контролю встановлюються нормативно-правовими актами різної юридичної сили, що обумовлює те, що здійснення фінансового контролю ґрунтується на різних принципах із застосуванням неузгоджених методів, або відбувається дублювання функцій та повноважень на різних рівнях їх реалізації. Існуюча система фінансового контролю є недосконалою. Це пов'язано з неповнотою формування всієї системи фінансового контролю в Україні. Зокрема, немає єдиних засад його організації, відсутня методологічна цілісність і ясність, допускається дублювання функцій органів державного фінансового контролю. Все це зумовлює необхідність радикальної реформи системи правового регулювання державного фінансового контролю в Україні [6, с. 94].

Похідною від відсутності профільного нормативно-правового акту прогалиною інституту фінансового контролю є питання щодо недосконалості понятійно-категоріального апарату, а саме відсутність нормативного визначення понять «фінансовий контроль», «форма фінансового права» та «метод фінансового контролю».

Відсутність нормативного визначення поняття «фінансовий контроль» обумовлює дуалізм наукової думки з цього питання. Таким чином, на науковому рівні не існує єдиного підходу щодо визначення фінансового контролю, його структури, принципів, функцій та особливостей, адже дослідження цих питань здійснювалось з різних точок зору.

Проблемність розуміння змісту поняття «фінансовий контроль» виникають не лише на науковому рівні, а й на рівні правового регулювання відповідних відносин та застосування цього терміну в нормативно-правових актах.

Законом України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки» затверджено Антикорупційну стратегію, відповідно до якої необхідно усунути відповідні недоліки, що негативно впливають на якісні показники державного контролю, зокрема й фінансового [7]. Визначення ролі фінансового контролю у протидії корупційній складовій суспільного життя в Україні випливає з положень Закону України «Про запобігання корупції» [8].

Протидія корупції здійснюється шляхом попередження та присікання через сукупність відповідних механізмів. Одним із таких заходів є антикорупційне декларування. Адміністрування системи декларування та перевірки змісту антикорупційних декларацій передбачає належну та детальну правову регламентацію, що обумовлює необхідність залучення наукових та практичних фахівців з цього питання. Національне законодавство не повністю узгоджується з потребами правозастосування у цій сфері, що проявляється у відсутності єдності законодавчо закріплених категорій, що лежать в основі змісту антикорупційного декларування.

На підставі норм антикорупційного законодавства декларування можливо визначити як здійснення вибірко-

вого моніторингу способу життя суб'єктів декларування з метою встановлення відповідності їхнього рівня життя наявним у них та членів їхньої сім'ї майна і одержаним ними доходів, згідно з декларацією особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Розділом VII Закону України «Про запобігання корупції», який має назву «Фінансовий контроль», визначено заходи контролю. Таким чином, можна зробити висновок про наявність основних заходів антикорупційного контролю, до яких віднесено: 1) подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, облік та оприлюднення декларацій; 2) контроль та перевірка декларацій; 3) встановлення своєчасності подання декларацій; 4) повна перевірка декларацій; 5) моніторинг способу життя суб'єктів декларування. При цьому, у статті 52 визначено додаткові заходи здійснення фінансового контролю. До додаткових заходів здійснення фінансового контролю віднесено: повідомлення про відкриття суб'єктом декларування або членом його сім'ї валютного рахунка в установі банку-нерезидента Національного агентства з питань запобігання корупції; суттєвої зміни у майновому стані суб'єкта декларування, а саме отримання доходу, придбання майна або здійснення видатку на суму, яка перевищує 50 прожиткових мінімумів, встановлених для працездатних осіб на 1 січня відповідного року Національного агентства з питань запобігання корупції [8].

Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» антикорупційне декларування є основним засобом фінансового контролю у сфері запобігання корупції, що виражено у сукупності дій виключно щодо подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, їх облік та оприлюднення. При цьому, зі змісту Закону України «Про запобігання корупції» не зрозуміла доцільність використання терміну фінансовий контроль.

Термін «контроль» традиційно визначається як перевірка, чи спостереження з метою перевірки. Загалом контроль є терміном, який відображає дотримання законності у конкретно визначених суспільних відносинах з конкретно визначеним їх складом.

У своїх працях Л.А. Савченко визначає фінансовий контроль як «регламентовану правовими нормами діяльність публічних суб'єктів і недержавних організацій, господарюючих суб'єктів чи їхніх структурних підрозділів, фізичних осіб, наділених відповідними повноваженнями чи правами, що спрямована на забезпечення законності, обґрунтованості під час формування публічних фондів коштів, повноти надходжень коштів у відповідні фонди, законності й ефективності їх розподілу, перерозподілу і використання» [9, с. 26]. Тобто сутність фінансового контролю полягає у здійснені контролю за формуванням, розподілом та використанням публічних фінансів, а саме державних та муніципальних. У порівнянні з іншими видами державного контролю, державний фінансовий контроль відрізняється своєрідністю в предметі, до якого прийнято відносити публічні фінанси, що належать державі, а також управлінські дії, пов'язані з формуванням розподілом та використанням фінансових ресурсів [10, с. 100].

У теорії права в залежності від мети та завдань декларування, виділяють антикорупційне декларування, митне декларування, податкове декларування тощо. Якщо митне та податкове декларування спрямовані за забезпечення фінансового інтересу держави під час мобілізації публічних фондів грошових коштів, то особливість антикорупційного декларування полягає у тому, що воно спрямовано на вирішення таких основних завдань, як виявлення фактів, що свідчать про можливе вчинення посадовою особою адміністративного корупційного правопорушення, а також виявлення конфлікту інтересів – ситуації, за якої особисті інтереси посадовця можуть призвести до необ'єктивного виконанню ним своїх службових обов'язків.

В свою чергу, контроль у сфері запобігання корупції є діяльністю щодо спостереження та перевірки за станом фінансів суб'єктів, на яких поширюється антикорупційне законодавство з метою забезпечення недопущення, відвернення та сприяння виявленню ознак корупції та порушень антикорупційних вимог, заборон, обмежень. Декларування може бути визначено як заявлення особою за визначеною формою відомостей про її доходи та майновий стан, необхідних для здійснення контролю за правомірністю їх набуття [11, с. 122]. Тобто мова йде про контроль за формуванням, розподілом та використанням приватних фінансів, що не пов'язані з фінансовою діяльністю держави та місцевого самоврядування.

Таким чином, в розрізі Закону України «Про запобігання корупції» та щодо антикорупційного декларування доцільно використовувати не термін «фінансовий контроль», а термін «контроль за фінансами».

Наступне пробне питання, яке потребує вирішення і яке випливає з відсутності профільного єдиного нормативно-правового акту, це питання щодо визначення та розмежування таких базових категорій інституту фінансового контролю як форми та методи фінансового контролю.

Категорії форми та методи фінансового контролю є взаємопов'язаними, але відображають різні аспекти процесу контролю. Форма фінансового контролю визначає зовнішнє вираження контрольних дій, спосіб їхньої організації та суб'єктів, які їх проводять. Метод фінансового контролю визначає конкретні прийоми, способи та інструменти, які використовуються для збору, обробки, аналізу інформації та формування висновків щодо об'єкта контролю.

Форми фінансового контролю створюють організаційну основу та визначають контекст, а методи є конкретними інструментами та прийомами, які наповнюють ці форми змістом та дозволяють ефективно здійснювати контрольні дії. Розуміння їхнього взаємозв'язку є важливим для організації ефективної та комплексної системи фінансового контролю.

Форма визначає контекст для застосування методів. Обрана форма контролю визначає, які методи можуть бути застосовані. В свою чергу методи є інструментами реалізації форм контролю. Без застосування конкретних методів обрана форма контролю залишається лише організаційною структурою. Саме методи наповнюють форму змістом, дозволяючи фактично здійснювати контрольні дії. Одна форма може включати різні методи. В межах однієї форми фінансового контролю може використовуватися цілий комплекс різноманітних методів для отримання всебічної та об'єктивної інформації. При цьому один метод може використовуватися в різних формах контролю, тобто певні методи контролю можуть бути застосовані в різних формах.

Основними засобами здійснення фінансового контролю є ревізія, перевірка, обстеження, спостереження, облік, аудит та фінансовий моніторинг. При цьому, питання щодо віднесення їх до форм чи методів фінансового контролю не має єдності як серед науковців, так і на рівні нормативно-правових актів. Питання про розмежування форм та методів фінансового контролю є дискусійним і залежить від трактування цих понять різними авторами та різними нормативно-правовими актами.

З цього питання можливо виокремити декілька підходів. Відповідно до першого підходу ревізія, перевірка, обстеження, спостереження, облік, аудит та фінансовий моніторинг визначаються як основні форми здійснення фінансового контролю. В цьому контексті вони визначають спосіб організації та проведення дій. Так, відповідно до статті 4 Закону України «Про основні засади здійснення

державного фінансового контролю в Україні» орган державного фінансового контролю здійснює інспектування у формі ревізії [3].

Відповідно до другого підходу ревізія, перевірка, обстеження, спостереження, облік, аудит та фінансовий моніторинг це методи, тобто способи та прийоми здійснення контрольних дій у межах різних форм фінансового контролю, таких як попередній, поточний, наступний, внутрішній та зовнішній контроль.

При цьому слід зазначити, що ревізія, перевірка, обстеження, облік та аудит найчастіше розглядаються як форми фінансового контролю, однак визначення їх у якості методів може здійснюватись у межах більш ширшої системи фінансового контролю. Спостереження частіше розглядається як метод фінансового контролю що є складовою інших контрольних заходів або окремою формою постійного фінансового контролю. Фінансовий моніторинг може бути як формою, якщо його розглядати в системі протидії легалізації доходів отриманих незаконним шляхом, але може бути і методом в системі заходів з аналізу фінансових показників відповідного суб'єкта господарювання.

Також можливо виокремити й третій підхід, коли форма та метод ототожнюється між собою, або взагалі відсутній акцент на відповідну приналежність того чи іншого засобу фінансового контролю. Найчастіше третій підхід простежується в навчальній літературі, коли автор, характеризуючи складові системи заходів здійснення фінансового контролю, не розмежовує їх на форми та методи фінансового контролю. Схожа ситуація простежується й у певних нормативно-правових актах. Так, відповідно до статті 62 Податкового кодексу України податковий контроль здійснюється шляхом ведення обліку платників податків, інформаційно-аналітичного забезпечення, перевірок та звірок, моніторингу контрольованих операцій та опитування відповідних суб'єктів [12]. Відповідно до п. 4 Положення про Аудиторську службу України, вона здійснює державний фінансовий контроль через здійснення державного фінансового аудиту, перевірки закупівель, інспектування (ревізії) та моніторингу закупівель [4]. Тобто, зазначені формулювання не дають можливість визначити про що йде мова, про форми чи про методи фінансового контролю.

Відсутність чіткого та єдиного нормативного визначення цих термінів в чинному національному законодавстві України призводить до різночитань на науковому рівні та у межах правозастосовчого процесу. Тому, для більш глибокого розуміння змісту відповідної категорії, доводиться звертати увагу на контекст використання цих термінів в конкретній ситуації або у відповідному нормативно-правовому акті.

Відсутність визначеності та розмежування форм та методів фінансового контролю як в чинному законодавстві України, так і у сучасній фінансовій науці, негативно впливає на процес фінансового контролю та зменшує ефективність фінансового контролю, а на практиці формує суттєві перепони для реалізації правозастосовчого процесу.

Висновки. Узагальнюючи вищенаведене, можна зробити висновок, що система законодавства, яке визначає правові засади здійснення фінансового контролю, має розгалужений характер, а саме законодавство є застарілим і не відповідає сучасним тенденціям у фінансовій сфері. Все це обумовлює необхідність розробки та прийняття якісно нового, єдиного, спеціалізованого та комплексного нормативно-правового акту, який би містив нормативне визначення поняття «фінансовий контроль», визначив мету, завдання, принципи, визначив форми та методи фінансового контролю, порядок реалізації фінансового контролю контролюючими суб'єктами, їх взаємодією та узгодженістю між собою. Все це повинно враховувати та відповідати міжнародним стандартам та практиці здійснення фінансового контролю в розвинених країнах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чернадчук Т.О., Жмака І.А. Окремі питання правового регулювання державного фінансового контролю у сучасних реаліях України. *Приватне та публічне право.* 2023. № 3. С. 76–83.
2. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (Редакція від 01.01.2020 № 27-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 25.05.2025).
3. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26.01.1993 р. № 2939-XII. (Редакція від 15.11.2024 № 4017-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12 (дата звернення 25.05.2025).
4. Про затвердження Положенням про Державну аудиторську службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.02.2016 р. № 43. (Редакція від 07.09.2024 № 1031-2024-п). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-п#Text (дата звернення 25.05.2025).
5. Симоненко В.К., Барановський І.О., Петренко П.С. Основи єдиної системи державного фінансового контролю в Україні (макроекономічний аспект). Київ: Знання України. 2016. 280 с.
6. Довга М.О., Мельник О.П. Проблеми правового регулювання фінансового контролю в Україні та шляхи їх вирішення. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* 2021. С. 92–97.
7. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки : Закон України від 20.06.2022 р. № 2322-IX (Редакція від 20.06.2022 № 2322-IX) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text (дата звернення 25.05.2025).
8. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII (Редакція від 04.04.2025 №4158-IX) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 25.05.2025).
9. Савченко Л.А. Правові проблеми фінансового контролю в Україні: монографія. Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. 407 с.
10. Прасюк В.М. Державний фінансовий контроль: визначення поняття. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2019. Вип. 3(28). Т. 2. С. 97–102.
11. Мельник М.І., Редька А.І., Хавронюк М.І. Науково-практичний коментар Закону України «Про боротьбу з корупцією». Київ, 2003. 320 с.
12. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. (Редакція від 01.04.2025 № 4014-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення 25.05.2025).

УДК 347.78
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/37

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН У БЛОКЧЕЙН-СЕРЕДОВИЩІ: ПРАВОВІ ТА ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

TRANSFORMATION OF THE CONTENT OF INFORMATION RELATIONS IN THE BLOCKCHAIN ENVIRONMENT: LEGAL AND TECHNOLOGICAL ASPECTS

Смірнов І.С., аспірант
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття досліджує фундаментальні зміни у змісті інформаційних відносин, спричинені впровадженням блокчейн-технологій у сучасному цифровому просторі. Аналізуються новітні форми взаємодії суб'єктів у децентралізованому цифровому середовищі, де традиційні моделі обробки та передачі інформації зазнають кардинальних трансформацій. Особлива увага приділяється еволюції правового статусу учасників блокчейн-мережі та появі принципово нових категорій цифрових об'єктів, що вимагають специфічних механізмів правового регулювання та адаптації чинного законодавства.

Досліджується вплив децентралізації на базові принципи інформаційного права, зокрема трансформація концепцій довіри, достовірності та доступності інформації в умовах відсутності централізованого контролю. Аналізуються механізми реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків у блокчейн-середовищі, де технологічні протоколи стають невіддільною частиною правових відносин. Розглядаються виклики, пов'язані з автоматизацією правовідносин через смарт-контракти та їх трансформативний вплив на традиційні договірні конструкції.

Проводиться системний аналіз нових форм цифрових активів та інформаційних об'єктів, включаючи криптовалюти, токени та NFT, що характеризуються унікальними властивостями та потребують адаптації чинних правових категорій. Досліджуються особливості правового режиму смарт-контрактів як програмних об'єктів, що поєднують характеристики технічного коду та правового інструменту.

Стаття обґрунтовує необхідність формування нової парадигми інформаційного права, адаптованої до реалій децентралізованих технологій. Пропонуються конкретні підходи до вдосконалення правових механізмів регулювання блокчейн-відносин, які враховували б як технологічні особливості, так і потреби захисту прав учасників та забезпечення правової визначеності.

Ключові слова: блокчейн-технології, інформаційні відносини, децентралізація, цифрові активи, смарт-контракти, правове регулювання, технологічна трансформація.

The article examines fundamental changes in the content of information relations caused by the implementation of blockchain technologies. It analyzes new forms of interaction between subjects in a decentralized digital environment, where traditional models of information processing and transmission undergo radical transformations. Special attention is paid to the evolution of the legal status of blockchain network participants and the emergence of new categories of digital objects that require specific legal regulation mechanisms.

The impact of decentralization on the basic principles of information law is studied, particularly the transformation of concepts of trust, reliability, and accessibility of information. The mechanisms of realization of subjective rights and legal obligations in the blockchain environment are analyzed, where technological protocols become an integral part of legal relations. Challenges related to the automation of legal relations through smart contracts and their impact on traditional contractual constructions are considered.

A systematic analysis of new forms of digital assets and information objects is conducted, including cryptocurrencies, tokens, and NFTs, which are characterized by unique properties and require adaptation of existing legal categories. The peculiarities of the legal regime of smart contracts as software objects that combine the characteristics of technical code and legal instrument are investigated.

The article substantiates the need for forming a new paradigm of information law adapted to the realities of decentralized technologies. Approaches to improving legal mechanisms for regulating blockchain relations are proposed, which would take into account both technological features and the needs of protecting participants' rights.

Key words: blockchain technologies, information relations, decentralization, digital assets, smart contracts, legal regulation, technological transformation.

Сучасний етап розвитку інформаційного суспільства характеризується появою революційних технологій, що кардинально змінюють усталені підходи до формування та реалізації правовідносин. Серед таких технологій особливе місце займає блокчейн, який не лише трансформує технічні аспекти обробки інформації, але й створює принципово нові моделі взаємодії між суб'єктами правових відносин. Якщо традиційні інформаційні системи базувалися на централізованих принципах управління та довіри до посередників, то блокчейн-технології формують децентралізоване середовище, де довіра забезпечується математичними алгоритмами та колективним консенсусом [1].

Актуальність дослідження трансформації змісту інформаційних відносин у блокчейн-середовищі обумовлюється стрімким зростанням практичного застосування цієї технології. За даними дослідження Deloitte, понад 45% великих корпорацій уже впровадили блокчейн-рішення у свою діяльність, а ринкова капіталізація криптоактивів перевищила значення у кілька трильйонів доларів [2]. При цьому правове регулювання відстає від технологічного розвитку, створюючи невизначеність щодо статусу нових форм цифрових відносин.

Фундаментальна відмінність блокчейн-середовища від традиційних інформаційних систем полягає у зміні самої природи довіри та верифікації інформації. Якщо раніше достовірність даних забезпечувалася авторитетом централізованого джерела, то у блокчейні вона базується на криптографічних доказах та консенсусі мережі. Це створює нову парадигму інформаційних відносин, де технічні протоколи стають невіддільною частиною правового регулювання.

Розуміння трансформативного впливу блокчейну на інформаційні відносини потребує аналізу його концептуальних засад. Блокчейн являє собою технологію розподіленого реєстру, що забезпечує незмінне зберігання інформації через систему криптографічно пов'язаних блоків [3]. Ключовими характеристиками, що визначають його вплив на правовідносини, є децентралізація, незмінність записів, прозорість операцій та автономність виконання.

Принцип децентралізації кардинально змінює традиційну модель інформаційних відносин. У централізованих системах вся відповідальність за збереження та обробку інформації покладається на центрального адміністратора, що створює єдину точку відмови та потенційного зловживання. Блокчейн розподіляє цю відповідальність між усіма учасниками мережі, створюючи систему колективної валідації та підтримки [4].

Незмінність записів забезпечує високий рівень довіри до інформації, збереженої у блокчейні. Кожен блок міс-

тить криптографічний хеш попереднього блоку, створюючи нерозривний ланцюг даних. Зміна будь-якого запису потребувала б модифікації всіх наступних блоків, що у великих мережах є практично неможливим [5]. Ця характеристика створює нові можливості для доказування юридичних фактів та встановлення хронології подій.

Автономність виконання реалізується через механізм смарт-контрактів – програмних кодів, що автоматично виконують визначені умови при настанні певних обставин. Це трансформує традиційні договірні відносини, переводячи їх у цифрову площину та мінімізуючи потребу в посередниках [6].

Технологічна архітектура блокчейну створює унікальне інформаційне середовище, де дані існують одночасно у розподіленій формі на тисячах вузлів по всьому світу. Це забезпечує високу стійкість системи до збоїв та атак, але одночасно створює виклики для правового регулювання, особливо у питаннях юрисдикції та застосовного права.

Впровадження блокчейн-технологій призводить до появи нових категорій суб'єктів та об'єктів інформаційних відносин, що потребують переосмислення традиційних правових конструкцій. Суб'єктний склад блокчейн-відносин характеризується різноманітністю ролей та функцій учасників, які можуть одночасно виступати у кількох якостях.

Користувачі блокчейн-мережі формують найчисельнішу групу суб'єктів, проте їх правовий статус суттєво відрізняється від традиційних споживачів інформаційних послуг. У блокчейні користувач не лише споживає інформацію, але й бере участь у її валідації та зберіганні. Кожна транзакція користувача стає частиною глобального реєстру, доступного для верифікації іншими учасниками [7].

Майнери та валідатори виконують критично важливі функції підтримки мережі, забезпечуючи консенсус та валідацію транзакцій. Їх діяльність характеризується специфічним поєднанням технічних та економічних аспектів, де винагорода за підтримку мережі стає основою бізнес-моделі. Правовий статус цих суб'єктів різниться залежно від юрисдикції – від визнання підприємницької діяльності до специфічного регулювання як фінансових послуг [8].

Розробники блокчейн-додатків та смарт-контрактів створюють програмне забезпечення, що функціонує у децентралізованому середовищі. Їх відповідальність за якість та безпеку коду набуває особливого значення, оскільки помилки можуть призвести до незворотних фінансових втрат користувачів [9].

Об'єктний склад блокчейн-відносин характеризується появою принципово нових категорій цифрових активів. Криптовалюти як перші практичні застосування блокчейну створили новий клас цифрових активів, що поєднують функції засобу обміну, одиниці обліку та збереження вартості. Їх децентралізована природа кардинально відрізняється від традиційних фіатних валют, контрольованих центральними банками [10].

Токени різних типів розширили можливості блокчейну для представлення різноманітних активів та прав. Utility-токени надають доступ до послуг, security-токени представляють традиційні фінансові інструменти, а governance-токени забезпечують право участі у прийнятті рішень щодо розвитку проєктів [11].

Особливий інтерес представляють NFT (Non-Fungible Tokens), що дозволяють токенізувати унікальні цифрові об'єкти. Ці активи створили нові можливості для підтвердження права власності на цифровий контент, трансформуючи індустрії мистецтва, ігор та розваг [12].

Смарт-контракти займають особливе місце серед об'єктів блокчейн-відносин, поєднуючи характеристики програмного коду та правового інструменту. Вони автоматизують виконання договірних умов, створюючи нову парадигму самовиконуваних угод [13].

Децентралізована природа блокчейну кардинально трансформує зміст інформаційних відносин та механізми реалізації суб'єктивних прав. Традиційна модель, де права гарантуються та захищаються централізованими інституціями, поступається місцем системі, де захист забезпечується технологічними протоколами та економічними стимулами.

Право власності на цифрові активи у блокчейні реалізується через володіння приватними криптографічними ключами. Ця концепція «код як закон» означає, що фактичне володіння ключем є єдиним способом контролю над активом. Втрата ключа призводить до безповоротної втрати доступу до активів, що створює нові виклики для правової системи [14].

Право на інформацію у блокчейн-середовищі набуває специфічних характеристик. У публічних блокчейнах вся інформація про транзакції є відкритою та доступною для перевірки, що забезпечує максимальну прозорість. Водночас використання псевдонімів та криптографічних адрес дозволяє зберігати певний рівень приватності [15].

Механізми консенсусу у блокчейні створюють нові форми колективного прийняття рішень. Учасники мережі мають право голосу при визначенні правил функціонування системи, що реалізується через різні алгоритми консенсусу – від Proof of Work до більш енергоефективного Proof of Stake [16].

Автоматизація правовідносин через смарт-контракти змінює природу договірних зобов'язань. Умови договору кодуються у програмному алгоритмі, що забезпечує їх автоматичне виконання при настанні визначених обставин. Це мінімізує потребу в довірі між сторонами та зменшує ризики невиконання зобов'язань [17].

Юридичні обов'язки у блокчейн-середовищі також зазнають трансформації. Учасники зобов'язані дотримуватися протоколів мережі, що забезпечується технічними засобами. Порушення правил автоматично призводить до відхилення транзакцій або навіть виключення з мережі [18].

Трансформація інформаційних відносин під впливом блокчейн-технологій створює значні виклики для правової системи. Головним викликом є необхідність адаптації традиційних правових інститутів до реалій децентралізованого цифрового середовища.

Питання юрисдикції набуває особливої складності у блокчейн-середовищі, де учасники можуть знаходитися у різних країнах, а дані розподілені між тисячами вузлів по всьому світу. Це створює правову невизначеність щодо застосовного права та процедур вирішення спорів [19].

Регулювання цифрових активів стикається з проблемою класифікації, оскільки токени можуть одночасно проявляти властивості товарів, цінних паперів або засобів платежу. Різні юрисдикції застосовують різні підходи до класифікації, що створює фрагментацію регуляторного ландшафту [20].

Захист персональних даних у блокчейні потребує балансу між прозорістю технології та вимогами конфіденційності. Незмінність блокчейн-записів може суперечити праву на забуття, закріпленому у GDPR та аналогічному законодавстві [21].

Перспективи розвитку правового регулювання включають формування спеціалізованого законодавства для блокчейн-сфери, розвиток міжнародних стандартів та створення нових механізмів вирішення спорів. Важливим напрямом є також розвиток «регуляторних пісочниць», що дозволяють тестувати інноваційні рішення в контрольованому правовому середовищі [22].

Трансформація освіти та підготовки правників стає необхідною умовою ефективного регулювання. Юристи потребують розуміння технічних аспектів блокчейну для формування адекватних правових рішень [23].

Розвиток саморегулювання у блокчейн-спільноті через створення професійних стандартів та етичних кодексів

може доповнити державне регулювання, забезпечуючи гнучкість та адаптивність до технологічних змін [24].

Отже, трансформація змісту інформаційних відносин під впливом блокчейн-технологій є комплексним процесом, що потребує переосмислення базових правових концепцій. Децентралізація, автоматизація та глобальний характер блокчейн-відносин створюють як нові можливості, так і значні виклики для правової системи.

Ключовими напрямами трансформації є поява нових категорій суб'єктів та об'єктів правовідносин, зміна механізмів реалізації прав та обов'язків, а також формування нових моделей довіри та верифікації інформації. Смарт-контракти як програмні об'єкти створюють принципово нову парадигму самовиконуваних угод, що мінімізує потребу в традиційних посередниках.

Цифрові активи різних типів формують новий клас об'єктів правовідносин, що поєднують характеристики інформаційних ресурсів та майнових прав. Їх правове регулювання потребує врахування як технологічних особливостей, так і традиційних правових принципів.

Успішна адаптація правової системи до блокчейн-реалій потребує комплексного підходу, що включає розробку спеціалізованого законодавства, міжнародну гармонізацію регуляторних підходів та підготовку кваліфікованих правників. Особливого значення набуває балансування між стимулюванням інновацій та захистом прав учасників правовідносин.

Перспективи подальшого розвитку пов'язані з формуванням нової парадигми інформаційного права, адаптованої до реалій децентралізованих технологій. Це вимагає не лише технічного розуміння блокчейну, але й концептуального переосмислення ролі права у цифровому суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Nakamoto S. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. SSRN Electronic Journal. 2008. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.3440802 (дата звернення: 24.05.2025).
2. Deloitte. 2021 Global Blockchain Survey. Deloitte Insights. 2021. URL: https://www2.deloitte.com/content/dam/insights/articles/US144337_Blockchain-survey/DI_Blockchain-survey.pdf (дата звернення: 24.05.2025).
3. Cachin C. Blockchain, Cryptography, and Consensus. Electronic Proceedings in Theoretical Computer Science. 2017. Vol. 261. P. 1. URL: https://doi.org/10.4204/eptcs.261.1 (дата звернення: 24.05.2025).
4. De Filippi P., Mannan M., Reijers W. Blockchain as a confidence machine: The problem of trust & challenges of governance. Technology in Society. 2020. Vol. 62. P. 101284. URL: https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2020.101284 (дата звернення: 24.05.2025).
5. Кравченко П., Скрябін Б., Дубініна О. Блокчейн і децентралізовані системи : навч. посібник у 3 ч. Ч. 1. Харків : ПРОМАРТ, 2019. 452 с. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/41855 (дата звернення: 24.05.2025).
6. Efimova L. G., Sizemova O. B. THE LEGAL NATURE OF A SMART CONTRACT. Banking law. 2019. Vol. 1. P. 21–28. URL: https://doi.org/10.18572/1812-3945-2019-1-21-28 (дата звернення: 24.05.2025).
7. Bashir I. Blockchain Consensus. Blockchain Consensus. Berkeley, CA, 2022. P. 207–257. URL: https://doi.org/10.1007/978-1-4842-8179-6_5 (дата звернення: 24.05.2025).
8. Kondhalkar A. H. Blockchain: Basics, Applications, Benefits, and Opportunities. International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology. 2022. P. 570–574. URL: https://doi.org/10.48175/ijarsct-5722 (дата звернення: 24.05.2025).
9. Hu K., Li Y., Li Z. et al. Smart Contract Engineering. Electronics. 2020. Vol. 9, no. 12. P. 2042. URL: https://doi.org/10.3390/electronics9122042 (дата звернення: 24.05.2025).
10. Antonopoulos A. M. Mastering Bitcoin: Programming the Open Blockchain. 2nd Edition. O'Reilly Media, 2017. URL: https://github.com/bitcoinbook/bitcoinbook (дата звернення: 15.01.2024).
11. Curley N. Blockchain Disruption: Digital Assets Are Changing How We Do Business. SMU Science and Technology Law Review. 2022. Vol. 25, no. 2. P. 265. URL: https://doi.org/10.25172/smustlr.25.2.6 (дата звернення: 24.05.2025).
12. Trautman L. J. Virtual Art and Non-fungible Tokens. SSRN Electronic Journal. 2021. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.3814087 (дата звернення: 24.05.2025).
13. Szabo N. Formalizing and Securing Relationships on Public Networks. First Monday. 1997. Vol. 2, no. 9. URL: https://doi.org/10.5210/fm.v2i9.548 (дата звернення: 24.05.2025).
14. Goel H., Narsaiah S. et al. Ethereum Blockchain Wallets. International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology. 2022. Vol. 10, no. 5. P. 2694–2697. URL: https://doi.org/10.22214/ijraset.2022.42905 (дата звернення: 24.05.2025).
15. Zhang R., Xue R., Liu L. Security and Privacy on Blockchain. ACM Computing Surveys. 2019. Vol. 52, no. 3. P. 1–34. URL: https://doi.org/10.1145/3316481 (дата звернення: 24.05.2025).
16. Miraz M. H., Excell P. S., Sobayel K. Evaluation of Green Alternatives for Blockchain Proof-of-Work (PoW) Approach. Annals of Emerging Technologies in Computing. 2021. Vol. 5, no. 4. P. 54–59. URL: https://doi.org/10.33166/aetic.2021.04.005 (дата звернення: 24.05.2025).
17. Clack C. D., Bakshi V., Braine L. Smart Contract Templates: foundations, design landscape and research directions. SSRN Electronic Journal. 2016. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.2791733 (дата звернення: 24.05.2025).
18. Xu X., Weber I., Staples M. Architecture for Blockchain Applications. Springer International Publishing, 2019. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-03035-3 (дата звернення: 24.05.2025).
19. Ellul J. et al. Regulating Blockchain, DLT and Smart Contracts: a technology regulator's perspective. ERA Forum. 2020. Vol. 21, no. 2. P. 209–220. URL: https://doi.org/10.1007/s12027-020-00617-7 (дата звернення: 24.05.2025).
20. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on Markets in Crypto-assets. Official Journal of the European Union, L 150, 2023, p. 1–43. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02023R1114-20240109 (дата звернення: 24.05.2025).
21. European Parliament. Blockchain and the General Data Protection Regulation. 2019. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/634445/EPRS_STU(2019)634445_EN.pdf (дата звернення: 24.05.2025).
22. Berryhil J., Bourgery T., Hanson A. Blockchains Unchained Blockchain Technology and its Use in the Public Sector. OECD Working Papers on Public Governance No. 28. 2018. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2018/06/blockchains-unchained_fcbd568f/3c32c429-en.pdf (дата звернення: 24.05.2025).
23. Finck M. Blockchain Governance. Blockchain Regulation and Governance in Europe. Cambridge University Press. 2018. URL: https://doi.org/10.1017/9781108609708.007 (дата звернення: 24.05.2025).
24. Subramanian H. et al. Blockchain Regulations and Decentralized Applications. Communications of the Association for Information Systems. 2020. Vol. 47, no. 1. P. 189–207. URL: https://doi.org/10.17705/1cais.04709 (дата звернення: 24.05.2025).

УДК 342.951:351.8
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/38

ОКРЕМІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ВІДСТРОЧКУ ВІД ПРИЗОВУ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ПІД ЧАС МОБІЛІЗАЦІЇ, НА ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД ЗДОБУВАЧАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

SOME ORGANIZATIONAL, LEGAL, AND PRACTICAL ASPECTS OF THE HIGHER EDUCATION STUDENTS' RIGHT TO CONSCRIPTION DEFERMENT DURING MOBILIZATION FOR A SPECIAL PERIOD

Тихомиров Д.О., д.ю.н., доцент,
професор кафедри теорії, історії та філософії права
Національна академія внутрішніх справ

Розум І.О., к.ю.н.,
доцент кафедри публічного управління і проектного менеджменту
Навчально-науковий інститут менеджменту та психології Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України

У межах опрацьованої наукової статті авторським колективом змістовно проаналізовано організаційно-правові та практичні аспекти реалізації права на відстрочку від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період (у контексті положень Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII, Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 № 3543-XII та роз'яснень Міністерства освіти і науки України щодо особливостей формування в Єдиній державній електронній базі з питань освіти (далі – ЄДЕБО) довідки про здобувача освіти, а також алгоритму визначення послідовності здобуття освіти, наданих у Листі від 03.06.2024 № 1/9758-24) здобувачами вищої освіти що, зокрема, були зараховані на навчання закладами вищої освіти за результатами вступної кампанії 2024 року для здобуття освітніх ступенів «Бакалавр» та «Магістр» (або станом на момент набуття чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11.04.2024 № 3633-IX здобували такі освітні ступені), однак раніше були відраховані із закладів вищої освіти до завершення здобуття вищої освіти за такими ж (або прирівняними до них) освітніми ступенями з підстав, передбачених Законом України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII. Констатовано, що, враховуючи висловлену у Листі від 03.06.2024 № 1/9758-24 позицію Міністерства освіти і науки України, такі здобувачі фактично втратили право на оформлення відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, оскільки в Довідках про здобувача освіти за даними ЄДЕБО у полі «На підставі даних, що містяться в Єдиній державній електронній базі з питань освіти, поточне здобуття освіти не порушує послідовності, визначеної частиною другою статті 10 Закону України «Про освіту»» було зазначено «Ні, порушує». Указане, з позиції авторів та проаналізованої судової практики розгляду й вирішення відповідної категорії справ судами адміністративної юрисдикції, прямо суперечить чинному законодавству про освіту та потребує більш змістовного законодавчого врегулювання.

Ключові слова: відстрочка від призову на військову службу, алгоритм визначення послідовності здобуття освіти, вища освіта, організаційно-правові засади мобілізації, право на освіту, обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану.

The authors present a comprehensive analysis of the organizational, legal and practical aspects of the implementation of the right to deferment from military service during mobilization, for a special period (in the context of the Law of Ukraine "On Higher Education" dated 01.07.2014 No. 1556-VII, the Law of Ukraine "On Mobilization Preparation and Mobilization" dated 21.10.1993 No. 3543-XII and the explanations of the Ministry of Education and Science of Ukraine regarding the formation of a student registration card in the Unified State Electronic Database on Education (hereinafter referred to as the EDBO), as well as the algorithm for determining the sequence of obtaining education, provided in the Letter dated 03.06.2024 No. 1/9758-24) by higher education students who, in particular, were enrolled in higher education institutions based on the results of the 2024 enrollment on Bachelor and Master courses (or who, as of the validation date of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Certain Issues of Military Service, Mobilization and Military Registration" dated 11.04.2024 No. 3633-IX, were students), but were previously expelled from higher education institutions before completing higher education in the same (or equivalent) educational courses on the grounds provided for by the Law of Ukraine "On Higher Education" dated 01.07.2014 No. 1556-VII. It was found that, taking into account the Letter of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 03.06.2024 No. 1/9758-24, such students have actually lost the right to a deferral from military service during mobilization, for a special period, since in EDBO Student Information box "Based on the data contained in the Unified State Electronic Database on Education, the student does not violate the sequence defined by Part Two of Article 10 of the Law of Ukraine "On Education"" had "Yes, he/she violates". This, from the position of the authors and the judicial practice of resolving the relevant cases by courts of administrative jurisdiction, directly contradicts the current legislation on education and requires more substantive legislative regulation.

Key words: conscription deferment, algorithm for determining the sequence of obtaining education, higher education, organizational and legal principles of mobilization, right to education, restrictions on the rights and freedoms of a person and a citizen under martial law.

Україна лише із 1991 року існує як незалежна країна на мапі світу, але цьому передували століття напруженої, самовідданої боротьби українського народу (що до кореня пронизані втратами, болем, але, у той же час, й вірою, єдністю) за право мати власну державу. Основним документом, який визначав принципові засади розбудови та перебігу державотворчих процесів, у тому числі в сфері зовнішньої політики, забезпечення зовнішньої й внутрішньої безпеки, став Акт проголошення незалежності України, урочисто схвалений Верховною Радою України 24 серпня 1991 року, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом Організації Об'єднаних Націй.

Поступове становлення та формування України як суверенної і незалежної, демократичної, правової держави протягом десятиліть вимагало не лише переосмислення й трансформації основоположних засад функціонування державно-політичних інституцій і усього спектру суспільного буття, але також і подолання низки викликів та загроз, що поставали перед українською державністю у цілому (зокрема, слід згадати Кримську кризу 1992–1994 років, подальші спроби узурпації державної влади та намагання зовнішнього нав'язування керованих «маріонеткових урядів», що були б вигідні та лояльні до кінцевих бенефіціарів державо-дестабілізуючих процесів). Одним із найскладніших і найбільш драматичніших

викликів для нашої держави (як здавалося за відповідних конкретних умов та обставин) стали події, що почали розгортатися у південних та східних областях України від березня 2014 року: факти неоголошених і прихованих вторгнень на територію України підрозділів збройних сил та інших силових відомств Російської Федерації; забезпечення Росією незаконних збройних формувань та системні обстріли української території дали підстави для ухвалення на екстреному засіданні Ради національної безпеки і оборони України 13 квітня 2014 року рішення «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України», яке було введене в дію 14 квітня 2014 Указом Виконувача обов'язків Президента України, Голови Верховної Ради України О. Турчинова [1]. Цим рішенням покладено початок проведення антитерористичної операції із залученням Збройних Сил України. Однак, у зв'язку з повномасштабною військовою агресією Російської Федерації (далі – РФ) проти України, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до пункту двадцятого частини першої статті 106 Конституції України [2], Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII [3], згідно із Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022 (далі – Указ Президента від 24.02.2022 № 2102-IX), затвердженого Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 2102-IX [4], в Україні починаючи із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року введено правовий режим воєнного стану строком на 30 діб. У подальшому та на сьогодні (враховуючи динаміку перебігу бойових дій на лінії зіткнення) строк введеного правового режиму постійно продовжується.

Конституційно-правові засади забезпечення захисту суверенітету і територіальної цілісності України, її економічної та інформаційної безпеки покладають здійснення таких найважливіших функцій на державу, і визначають їх справою всього Українського народу (частина перша статті 17 Конституції України). При цьому, згідно із приписами частини другої статті 17 Основного Закону оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Подальша деталізація відповідних конституційно-правових приписів у межах Основного Закону визначає прямим та безпосереднім обов'язком всіх громадян України захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів. Громадяни зобов'язані відбувати військову службу відповідно до закону (положення статті 65 Конституції).

Введення в Україні правового режиму військового стану (у аспекті цитованих норм Конституції) зумовило приведення в дію цілісної системи правових механізмів, які охоплюють свої змістом сукупність політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, організаційних та інших заходів держави, спрямованих на забезпечення відсічі збройної агресії РФ, гарантування національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Серед сукупності таких заходів відповідно до положень Законів України: «Про оборону України» від 06.12.1991 № 1932-XII [5], «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII, «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 № 2232-XII [6], «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 № 3543-XII [7] слід окремо виділити мобілізацію, як комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу.

Як прямо випливає із приписів статті 19 Конституції України, правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Статтею 64 Основного Закону регламентовано, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Статтею 53 Конституції України закріплено право кожного на освіту. Згідно із частинами першою, п'ятою статті 4 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII [8] кожному, незалежно від віку, громадянства, місця проживання, статі, кольору шкіри, соціального і майнового стану, національності, мови, походження, стану здоров'я, ставлення до релігії, наявності судимості, а також від інших обставин, гарантовано право на вищу освіту. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття вищої освіти, крім випадків, встановлених Конституцією та законами України.

Пунктом 3 Указу Президента України від 24.02.2022 № 2102-IX прямо передбачено, що у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Із приписів частини другої статті 3 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 № 3543-XII (далі – Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII) вбачається, що мобілізація здійснюється, зокрема із урахуванням дії принципу додержання прав підприємств, установ і організацій та громадян.

Абзацами першим та другим частини третьої статті 23 Закону України від 21.10.1993 № 3543-XII (у редакції Закону від 19.04.2024) було закріплено, що призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період не підлягають також здобувачі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, асистенти-стажисти, аспіранти та докторанти, які навчаються за денною або дуальною формами здобуття освіти.

Численні факти зловживань військовозобов'язаними правом на вищу освіту протягом 2022–2024 років (статистичні дані Міністерства освіти і науки України свідчать про збільшенням кількості чоловіків віком від 25 років, що були зараховані закладами вищої освіти на навчання на перший (бакалаврський) та другий (магістерський) рівні вищої освіти у 2023 році у порівнянні з 2021 роком, з 6227 до 56182 (для освітнього ступеня бакалавр) та з 11936 до 55801 (для освітнього ступеня магістр) [9]) виключно з метою подальшого оформлення відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації, а також інші порушення у ході організації та провадження освітнього процесу за денною формою навчання як з боку здобувачів вищої освіти, так і самих закладів вищої освіти, стали підставою для прийняття Верховною

Радою України 11.04.2024 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» № 3633-IX (далі – Закон України від 11.04.2024 № 3633-IX) [10].

Законом України від 11.04.2024 № 3633-IX, крім іншого, було внесено зміни до пункту першого частини третьої статті 23 Закону України від 21.10.1993 № 3543-XII та викладено його в новій редакції (котра і лишається чинною станом на сьогодні): «Призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період не підлягають також:

1) здобувачі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, які навчаються за денною або дуальною формою здобуття освіти і здобувають рівень освіти, що є вищим за раніше здобутий рівень освіти у послідовності, визначеній частиною другою статті 10 Закону України «Про освіту», а також докторанти та особи, зараховані на навчання до інтернатури» [7].

Мусимо цілком аргументовано зауважити, що, з одного боку, внесені законодавчі зміни прямо сприяли зменшенню зловживань правом на вищу освіту у аспекті мобілізаційних процедур та звузили коло здобувачів вищої освіти, які мають право на оформлення відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, однак, з іншого, породили комплекс проблемних аспектів у практичній реалізації положень цитованої правової норми (особливо у частині підходів до тлумачення та застосування суб'єктами владних повноважень припису норми, що окреслюється словопоєднанням: «…здобувають рівень освіти, що є вищим за раніше здобутий рівень освіти у послідовності, визначеній частиною другою статті 10 Закону України «Про освіту»»).

Постановою Кабінету Міністрів України від 16.05.2024 № 560 було затверджено «Порядок проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період» (далі – Порядок проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період) [11], котрий набирав чинності одночасно із Законом України від 11.04.2024 р. № 3633-IX.

Абзацом першим пункту 62 Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період регламентовано, що здобувачі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, які навчаються за денною або дуальною формою здобуття освіти і здобувають рівень освіти, що є вищим за раніше здобутий рівень освіти у послідовності, визначеній частиною другою статті 10 Закону України «Про освіту», а також докторанти для отримання відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період подають до районного (міського) територіального центру комплектування та соціальної підтримки довідку про здобувача освіти, сформовану в Єдиній державній електронній базі з питань освіти, за формою згідно з додатком 9 до вказаного Порядку.

Листом Міністерства освіти і науки України від 03.06.2024 № 1/9758-24 (далі – Лист від 03.06.2024 № 1/9758-24) [12], який було адресовано керівникам закладів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, Міністерству оборони України, Державному підприємству «Інформресурс», роз'яснено особливості формування в ЄДЕБО довідки про здобувача освіти, а також алгоритму визначення послідовності здобуття освіти. У межах наданих роз'яснень Міністерством сфокусовано увагу на тому, що: «…для заповнення інформації про здобувача освіти за денною або дуальною формою стосовно того, порушує чи не порушує на підставі даних, що містяться в ЄДЕБО, поточне здобуття освіти послідовності, визначеної частиною другою статті 10 Закону України «Про освіту», визначення послідовності здобуття освіти використовується наступний алгоритм (роз'яснення щодо алгоритму – у додатку 2 до листа): якщо в даних здобувача освіти, що містяться в ЄДЕБО, зокрема, у Реєстрі документів про освіту, є діючий документ про освіту з рівнем, не нижчим ніж рівень поточного навчання за денною або дуальною формою, за яким формується Довідка (за таблицею послідовності рівнів), в полі «На підставі даних, що містяться в ЄДЕБО, поточне здобуття освіти не порушує послідовності, визначеної частиною другою статті 10 Закону України «Про освіту»» зазначається «Ні, порушує»» [12, с. 2]. Вбачається, що надані роз'яснення МОН України повністю і абсолютно узгоджуються й корелюються із положеннями пункту першого частини третьої статті 23 Закону України від 21.10.1993 № 3543-XII.

У подальших роз'ясненнях (у аспекті алгоритму визначення послідовності здобуття освіти) Міністерство фокусує увагу адресатів на тому факті, що: «не вважається порушенням послідовності наступне здобуття освіти: 1) здобувача освіти було поновлено на навчання або переведено з іншого закладу освіти (в історії поточного навчання перший статус «Поновлено», «Поновлено (з іншого ЗО)», «Переведено (з іншого ЗО)»), а попереднє навчання (запис про яке у статусі «Відраховано із ЗО») було за таким же рівнем, що й поточне навчання (аналогічно, якщо поточне навчання – за ОПС фахового молодшого бакалавра, а попереднє – за ОКР молодшого спеціаліста, або поточне навчання – за ОС бакалавра (на основі ПЗСО), а попереднє – за ОС магістр (на основі ПЗСО)). При цьому в записах про попереднє навчання рік початку навчання не менше року початку поточного навчання. Як виключення, рік початку навчання не порівнюється, якщо особу було відраховано до дати початку навчання або з причиною «За невиконання вимог навчального плану та графіка навчального процесу (після зарахування не приступили до занять протягом 10 днів)»» [12, с. 3]. При цьому у наведених прикладах до цитованих роз'яснень МОН України зауважує: «…здобувач освіти у 2021 році вступив для здобуття ОС бакалавра та був відрахований у 2023 році. У 2024 році повторно вступив (був зарахований) для здобуття ОС бакалавра. У Довідці буде зазначено «Ні, порушує»» [12, с. 3].

Враховуючи обґрунтований і доведений до відома адресатів Листом від 03.06.2024 № 1/9758-24 алгоритм визначення послідовності здобуття освіти для формування в ЄДЕБО довідки про здобувача освіти, ті особи, що, зокрема, були зараховані на навчання закладами вищої освіти за результатами вступної кампанії 2024 року для здобуття освітніх ступенів «Бакалавр» та «Магістр» (або станом на момент набуття чинності Законом України від 11.04.2024 № 3633-IX здобували такі освітні ступені), однак раніше були відраховані із закладів вищої освіти до завершення здобуття вищої освіти за такими ж (або прирівняними до них) освітніми ступенями з підстав, передбачених Законом України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII (далі – Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII), фактично втратили право на оформлення відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації, оскільки в Довідках про здобувача освіти за даними Єдиної державної електронної бази з питань освіти у полі «На підставі даних, що містяться в Єдиній державній електронній базі з питань освіти, поточне здобуття освіти не порушує послідовності, визначеної частиною другою статті 10 Закону України «Про освіту»» було зазначено: «Ні, порушує».

Вважаємо, що сформульований листом Міністерства освіти і науки України від 03.06.2024 № 1/9758-24 алгоритм визначення послідовності здобуття освіти саме для такої категорії здобувачів вищої освіти прямо суперечить положенням статті 5 Закону України від 01.07.2014 № 1556-VII, що призводить до прямого порушення права таких суб'єктів, регламентованого пунктом першим частини тре-

тьої статті 23 Закону України від 21.10.1993 № 3543-XII, виходячи із наступного.

Змістовний лексико-граматичний аналіз приписів правової норми, закріпленої пунктом першим частини третьої статті 23 Закону України від 21.10.1993 № 3543-XII, дає підстави цілком обгрунтовано констатувати, що законодавець при формулювання її конструкції, у частині регламентації права на звільнення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період здобувачів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, які навчаються за денною або дуальною формою здобуття освіти, виходив із наявності сукупності юридичних фактів: здобуття такою особою рівня освіти, що є вищим за раніше здобутий рівень освіти у послідовності, визначеній частиною другою статті 10 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII.

У преамбулі до Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII вказано, що цей Закон регулює суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту, прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права, а також визначає компетенцію державних органів та органів місцевого самоврядування у сфері освіти. Частиною другою статті 10 указаного Закону регламентовано, що рівнями освіти є: дошкільна освіта; початкова освіта; базова середня освіта; профільна середня освіта; перший (початковий) рівень професійної (професійно-технічної) освіти; другий (базовий) рівень професійної (професійно-технічної) освіти; третій (вищий) рівень професійної (професійно-технічної) освіти; фахова передвища освіта; початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти; перший (бакалаврський) рівень вищої освіти; другий (магістерський) рівень вищої освіти; третій (освітньо-науковий/освітньо-творчий) рівень вищої освіти.

Частиною четвертою статті 5 Закону України від 01.07.2014 № 1556-VII прямо встановлено, що бакалавр – це освітній ступінь, що здобувається на першому рівні вищої освіти та присуджується закладом вищої освіти у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти освітньо-професійної програми, обсяг якої становить 180-240 кредитів ЄКТС. Для здобуття освітнього ступеня бакалавра на основі освітнього ступеня молодшого бакалавра або на основі фахової передвищої освіти заклад вищої освіти має право визнати та перезарахувати кредити ЄКТС, максимальний обсяг яких визначається стандартом вищої освіти. При цьому магістр – це освітній ступінь, що здобувається на другому рівні вищої освіти та присуджується закладом вищої освіти (науковою установою) у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньої програми. Ступінь магістра здобувається за освітньо-професійною або за освітньо-науковою програмою. Обсяг освітньо-професійної програми підготовки магістра становить 90–120 кредитів ЄКТС, обсяг освітньо-наукової програми – 120 кредитів ЄКТС. Освітньо-наукова програма магістра обов'язково включає дослідницьку (наукову) компоненту обсягом не менше 30 відсотків (частина п'ята статті 5 цитованого Закону).

Як прямо слідує з положень частин першої та другої статті 7 Закону України від 01.07.2014 № 1556-VII, – документ про вищу освіту видається особі, яка успішно виконала відповідну освітню програму та пройшла атестацію. Встановлюються такі види документів про вищу освіту за відповідними ступенями: диплом молодшого бакалавра; диплом бакалавра; диплом магістра; диплом доктора філософії/доктора мистецтва. Невід'ємною частиною диплома молодшого бакалавра, бакалавра, магістра, доктора філософії/доктора мистецтва є додаток до диплома європейського зразка, що містить структуровану інформацію про завершене навчання. У додатку до диплома наводиться інформація про результати навчання особи, освітні компоненти, отримані оцінки і здобуту кількість кредитів ЄКТС, а також відомості про національну систему вищої освіти України (частина п'ята статті 7 Закону).

Згідно із частиною двадцять третьою статті 1 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII рівень освіти – завершений етап освіти, що характеризується рівнем складності освітньої програми, сукупністю компетентностей, які визначені, як правило, стандартом освіти та відповідають певному рівню Національної рамки кваліфікацій.

Абзацом третім пункту 3 Положення про порядок відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення осіб, які навчаються у закладах вищої освіти, та надання їм академічної відпустки [13], затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 07.02.2024 № 134, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 08.04.2024 за № 509/41854, встановлено, що відрахування зі складу здобувачів освіти – втрата особою статусу здобувача вищої освіти в порядку, визначеному цим Положенням, що має наслідком припинення прав та обов'язків здобувача вищої освіти.

Враховуючи викладене, зауважимо, що відрахування здобувача вищої освіти до завершення навчання за відповідним освітнім рівнем з підстав, передбачених Законом України від 01.07.2014 № 1556-VII, має своїм правовим наслідком виключно втрату такою особою правового статусу здобувача вищої освіти та не призводить до завершення здобуттям таким суб'єктом освітнього рівня.

Тому, цитовані нами вище роз'яснення Міністерства освіти і науки України (у частині порушення послідовності здобуття вищої освіти особами, що були зараховані на навчання закладами вищої освіти за результатами вступної кампанії 2024 року для здобуття освітніх ступенів «Бакалавр» та «Магістр» (або станом на момент набуття чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11.04.2024 № 3633-IX здобували такі освітні ступені), однак раніше були відраховані із закладів вищої освіти до завершення здобуття вищої освіти за такими ж (або прирівняними до них) освітніми ступенями з підстав, передбачених Законом України від 01.07.2014 № 1556-VII), викладені у межах Листа від 03.06.2024 № 1/9758-24 [12], вважаємо маніпулятивними та такими, що прямо суперечать приписам чинного законодавства про освіту. При цьому у Довідках про здобувача освіти за даними ЄДЕБО у полі «На підставі даних, що містяться в Єдиній державній електронній базі з питань освіти, поточне здобуття освіти не порушує послідовності, визначеної частиною другою статті 10 Закону України «Про освіту»» повинно бути зазначено: «Так, не порушує».

ЛІТЕРАТУРА

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» : Указ Виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України від 14.04.2014 № 405/2014 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014#Text (дата звернення 19.05.2025).

2. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення 19.05.2025).

3. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення 19.05.2025).

4. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення 19.05.2025).

5. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення 19.05.2025).

6. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n768 (дата звернення 19.05.2025).

7. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#n35 (дата звернення 19.05.2025).

8. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#n64 (дата звернення 19.05.2025).

9. Коваленок А. У 2024 році відбувся спад попиту на вищу освіту серед чоловіків 25+: у МОН назвали причину. *Українська правда.* 2024. URL: https://life.pravda.com.ua/society/cogorich-menshe-cholovikiv-25-vstupili-do-ukrajinskih-vishiv-u-mon-rozpovili-v-chomu-prichina-305151/.

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку : Закон України від 11.04.2024 № 3633-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#n152 (дата звернення 19.05.2025).

11. Про затвердження Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.2024 № 560 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2024-п#n230 (дата звернення 19.05.2025).

12. Про особливості формування в ЄДЕБО довідки про здобувача освіти : Лист Міністерства освіти і науки України від 03.06.2024 № 1/9758-24 / Міністерство освіти і науки України. URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-osoblyvosti-formuvannia-v-iedebo-dovidky-pro-zdobuvacha-osvity (дата звернення 19.05.2025).

13. Про затвердження Положення про порядок відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення осіб, які навчаються у закладах вищої освіти, та надання їм академічної відпустки : наказ Міністерства освіти і науки України від 07.02.2024 № 134 / МОН України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0509-24#Text (дата звернення 19.05.2025).

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/39

СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАЦІ

SUBJECTIVE SIDE OF ADMINISTRATIVE OFFENCES IN THE FIELD OF LABOR PROTECTION

Чайка Р.О., аспірант кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний торговельно-економічний університет

У статті розкрито зміст та значення суб'єктивної сторони адміністративних правопорушень у сфері охорони праці як визначального елементу юридичного складу делікту, що забезпечує індивідуалізацію відповідальності та реалізацію принципу вини. Проаналізовано сучасні теоретичні підходи до поняття вини, її форм (умисел, необережність) і допоміжних елементів (мотив, мета) крізь призму останніх наукових дискусій 2021–2025 рр. Здійснено комплексний огляд чинної нормативної бази, насамперед статті 41, 188-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення, статті 43–44 Закону України «Про охорону праці» та пов'язаних приписів КЗпП, що встановлюють адміністративні й фінансові санкції за порушення безпекових вимог.

Особливу увагу приділено визначенню кола спеціальних суб'єктів правопорушення: роботодавців-фізичних осіб, посадових осіб підприємств, працівників служби охорони праці. На підставі узагальнення судової практики Верховного Суду та місцевих судів за 2021–2024 рр. з'ясовано типові підходи до встановлення вини, доведення причинного зв'язку між діями суб'єкта та створенням небезпеки, а також застосування принципу «non bis in idem» у разі паралельного накладення штрафів Держпраці і адміністративних стягнень. Виявлено ключові проблеми правозастосування: невідповідність розміру штрафів тяжкості порушень, короткі строки давності, колізії між фінансовими та адміністративними санкціями, дефіцит методичних рекомендацій щодо фіксації вини.

Запропоновано напрями вдосконалення законодавства: диференціацію санкцій з урахуванням розміру підприємств і ступеня небезпеки, запровадження адміністративної відповідальності юридичних осіб у проєкті нового КУпАП, подовження процесуальних строків для триваючих порушень, посилення доказових стандартів для інспекторів Держпраці, а також впровадження профілактичних заходів правової освіти роботодавців. Зроблено висновок, що ефективне застосування інституту вини у сфері охорони праці є необхідною умовою зниження виробничого травматизму та реалізації конституційного права працівників на безпечні і здорові умови праці.

Ключові слова: суб'єктивна сторона, адміністративне правопорушення, охорона праці, вина, умисел, необережність, спеціальний суб'єкт, судова практика.

The article reveals the content and significance of the subjective side of administrative offenses in the field of labor protection as a defining element of the legal structure of the tort, which ensures the individualization of responsibility and the implementation of the principle of fault. Modern theoretical approaches to the concept of fault, its forms (intention, negligence) and auxiliary elements (motive, goal) are analyzed through the prism of the latest scientific discussions of 2021–2025. A comprehensive review of the current regulatory framework is carried out, primarily Articles 41, 188-4 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, Articles 43–44 of the Law of Ukraine «On Labor Protection» and related provisions of the Labor Code, which establish administrative and financial sanctions for violation of safety requirements.

Particular attention is paid to determining the circle of special subjects of the offense: employers-individuals, officials of enterprises, employees of the labor protection service. Based on the generalization of the judicial practice of the Supreme Court and local courts for 2021–2024, typical approaches to establishing guilt, proving a causal link between the actions of the subject and the creation of danger, as well as the application of the principle of "non bis in idem" in the case of parallel imposition of State Labor Service fines and administrative penalties were identified. Key problems of law enforcement were identified: inconsistency of the size of fines with the severity of violations, short statutes of limitations, collisions between financial and administrative sanctions, lack of methodological recommendations for fixing guilt.

Directions for improving legislation were proposed: differentiation of sanctions taking into account the size of enterprises and the degree of danger, introduction of administrative liability of legal entities in the draft of the new Code of Administrative Offenses, extension of procedural deadlines for ongoing violations, strengthening evidentiary standards for State Labor Service inspectors, as well as the implementation of preventive measures for legal education of employers. It is concluded that the effective application of the institution of fault in the field of labor protection is a necessary condition for reducing occupational injuries and realizing the constitutional right of employees to safe and healthy working conditions.

Key words: subjective side, administrative offense, labor protection, guilt, intent, negligence, special subject, case law.

Охорона праці є важливою складовою трудових правовідносин, адже вона покликана забезпечити збереження життя та здоров'я працівників у процесі їхньої трудової діяльності. Держава встановлює обов'язкові вимоги з техніки безпеки, гігієни праці, виробничої санітарії тощо, щоб мінімізувати вплив шкідливих і небезпечних факторів на працівників. У разі ж недотримання встановлених вимог законодавства з охорони праці, особа, винна у цьому, має зазнати несприятливих наслідків, тобто понести покарання – зокрема у вигляді адміністративної відповідальності за вчинені у цій сфері правопорушення. Таким чином, забезпечення належного рівня охорони праці тісно пов'язане з ефективністю притягнення порушників до відповідальності.

В теорії адміністративного права суб'єктивна сторона правопорушення визначається як внутрішня (психічна) сторона протиправної поведінки особи, що відображає її ставлення до вчиненого діяння та його наслідків. Вона передусім характеризується виною – наявністю умислу або необережності у діях правопорушника [1, с. 14]. Відповідно до частини першої статті 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), адміністративним правопорушенням визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність особи, що посягає на об'єкти, які охороняються правом, і тягне адміністративну відповідальність [2].

До елементів суб'єктивної сторони також відносять мотив і мету правопорушення, якщо вони передбачені в диспозиції правової норми. Однак у більшості адміністративних проступків (особливо у сфері охорони праці) мотив та мета прямо не згадуються і не впливають на наявність складу – достатньо встановити факт умисного чи необережного порушення встановлених правил. Важливо підкреслити, що принцип вини є фундаментальним у притягненні до адміністративної відповідальності: особу не може бути піддано стягненню, якщо буде встановлено, що в її діях не було вини (ні умислу, ні необережності). Такий підхід узгоджується з конституційним принципом верховенства права та вимогами справедливого судового розгляду.

Теорія адміністративного делікту традиційно виокремлює чотири елементи складу правопорушення:

1. Об'єкт – суспільні відносини, блага або цінності, на які посягає правопорушення (у сфері охорони праці це життя, здоров'я та безпека працівників, встановлений порядок здійснення трудової діяльності тощо).

2. Об'єктивна сторона – зовнішнє вираження правопорушення: протиправна дія або бездіяльність, а також шкідливі наслідки і причинний зв'язок між ними (наприклад, порушення правил техніки безпеки, що створило загрозу чи спричинило шкоду).

3. Суб'єкт – особа, яка вчинила проступок. За загальним правилом суб'єктом адміністративного правопорушення є осудна фізична особа, яка досягла 16 років (ст. 12 КУпАП) і на момент діяння могла усвідомлювати свої дії. У сфері охорони праці суб'єктами проступків здебільшого виступають посадові особи підприємств, роботодавці або інші відповідальні особи (детальніше це проаналізовано далі).

4. Суб'єктивна сторона – психічне ставлення суб'єкта до вчиненого діяння, тобто вина у формі умислу чи необережності, а також (за наявності) мотив і мета. Саме цей елемент визначає особисту відповідальність правопорушника за скоєне.

Адміністративні правопорушення у сфері охорони праці мають свій специфічний склад, зумовлений особливостями об'єкта посягання та кола суб'єктів. Об'єктом цих проступків виступають суспільні відносини у сфері забезпечення безпечних і здорових умов праці, охорони життя і здоров'я працівників. Відповідно, об'єктивну сторону складають протиправні дії або бездіяльність, що виражаються у порушенні встановлених нормативними актами вимог охорони праці. Такими діями (бездіяльністю) можуть бути, зокрема: невиконання правил техніки безпеки, невидача засобів індивідуального захисту, непроведення інструктажів та навчання з охорони праці, незабезпечення належного технічного стану обладнання, відсутність дозволів на виконання небезпечних робіт тощо. Кожен конкретний склад передбачає свої об'єктивні ознаки – наприклад, не призначено відповідального за безпечний стан обладнання (що розглядалось судами як порушення ст.13 Закону «Про охорону праці») або допущено працівника до роботи без укладення трудового договору [3]. Важливо, що ці діяння можуть проявлятися як у формі активної дії (наприклад, виконання робіт без потрібного дозволу), так і у формі бездіяльності (невиконання покладених обов'язків щодо створення безпечних умов).

Суб'єктами адміністративних правопорушень у сфері охорони праці, як правило, є спеціальні суб'єкти – особи, на яких покладено обов'язки щодо забезпечення дотримання норм охорони праці. Згідно із законодавством, порушення вимог охорони праці тягне накладення штрафу на керівників підприємств, установ і організацій, на посадових осіб, відповідальних за охорону праці, а також на громадян – суб'єктів підприємницької діяльності (власників підприємств) [1]. Тобто до суб'єктів належать роботодавці та їхні уповноважені представники (керівники, начальники підрозділів, інженери з охорони праці тощо), а також фізичні особи-підприємці, які використовують найману працю. Звичайні працівники можуть підпадати під адміністративну відповідальність за порушення охорони праці здебільшого в тих випадках, коли на них спеціально покладено відповідні обов'язки або якщо їхні дії спричинили реальну шкоду (наприклад, працівник, чия груба необережність призвела до нещасного випадку, може бути притягнутий до відповідальності на загальних підставах, хоча частіше до нього застосують дисциплінарні санкції).

Суб'єктивна сторона складу правопорушення в сфері охорони праці традиційно не відрізняється від загальної теорії: вона полягає у винному психічному ставленні порушника до свого діяння. У більшості випадків порушення вимог охорони праці здійснюються з необережності. Наприклад, керівник міг недогледіти за виконанням інструкцій, не передбачав можливих наслідків чи легковажно сподівався їх уникнути. Такі випадки характеризуються необережною виною (найчастіше – злочинна недбалість). Водночас не виключені ситуації умисного порушення правил – коли відповідальна особа свідомо йде на їх недотримання, аби зекономити кошти чи час (скажімо, умисно не проводить навчання з техніки безпеки або не забезпечує необхідних засобів захисту через економію). Умисні порушення є більш грубими і суспільно небезпечними, проте для кваліфікації діяння як адміністративного правопорушення достатньо встановити будь-яку форму вини – умисел або необережність [2, с. 14]. Закон прямо не розрізняє ці форми для цілей кваліфікації проступку, хоча характер вини може враховуватися при призначенні стягнення (наприклад, суд може оцінити ступінь вини, обираючи розмір штрафу в межах санкції).

Слід зазначити, що адміністративна відповідальність у сфері охорони праці настає лише тоді, коли порушення за своїм характером не тягне кримінальної відповідальності. Це важливий аспект співвідношення адміністративних проступків і злочинів. В Україні передбачена кримінальна відповідальність за грубі порушення законодавства про охорону праці, що спричинили тяжкі наслідки (ст. 271 Кримінального кодексу України – порушення вимог техніки безпеки, якщо воно заподіяло шкоду здоров'ю чи загибель людей). Отже, якщо внаслідок допущених порушень стався нещасний випадок з тяжкими наслідками, винна особа підлягатиме кримінальній відповідальності. Натомість адміністративні санкції застосовуються у випадках, коли порушення вимог охорони праці не призвело (і не могло призвести за своїм характером) до тяжких наслідків або ж коли ступінь небезпеки діяння є відносно невисоким. Ця межа відмежування закріплена як у законі (ст. 9 КУпАП), так і в практиці застосування. Таким чином, суб'єктивна сторона – вина – є необхідною умовою для притягнення до адміністративної відповідальності, але недостатньою для кваліфікації діяння як злочину: для кримінальної відповідальності потрібні також тяжкі наслідки чи інші обтяжуючі обставини [4].

Судова практика в справах про порушення охорони праці відображає втілення згаданих принципів вини та законності притягнення. Насамперед, варто зазначити, що суди чітко дотримуються правила: адміністративне стягнення може бути накладено лише за наявності вини особи у вчиненні проступку. У матеріалах справ обов'язково повинні бути докази, які підтверджують, що саме дії чи бездіяльність цієї особи призвели до порушення встановлених вимог. Приміром, у постанові Сєвєродонецького міського суду Луганської області від 08.11.2021 р. суд прямо зазначив, що зібрані докази (акт перевірки, протокол, копії наказів тощо) є належними і достатніми та повністю доводять вину керівника підприємства у вчиненні правопорушення за ч. 1 ст. 41 КупАП. Відтак суд дійшов висновку, що ця особа дійсно порушила вимоги законодавства про працю і має нести відповідальність. Такий підхід узгоджується зі ст. 251 КУпАП (докази) і загальними засадами презумпції невинуватості: якщо вину не доведено, особу не можуть оштрафувати [5].

Разом з тим, суди звертають увагу і на процесуальні гарантії притягнутих осіб. Зокрема, часто виникає питання про додержання строків давності притягнення. Якщо на момент розгляду справи у суді сплинули встановлені ст. 38 КУпАП строки (3 місяці), провадження підлягає закриттю незалежно від доведеності вини. Відомі випадки, коли суди закривають справи про порушення охорони праці саме через пропуск строків або істотні порушення процедури складання протоколу інспекто-

рами. Це дисциплінує органи контролю дотримуватися законних процедур [1].

Одним із найрезонансніших питань практики було одночасне застосування двох видів відповідальності за одне порушення – штрафу Держпраці і адміністративного штрафу суду. Як згадувалося, закон передбачає формально два паралельних покарання: для фізичної особи-підприємця (ФОП), яка нелегально допустила працівника до роботи, це означало ризик отримати двічі штраф – як роботодавець (200% мінімальної зарплати за кожного неоформленого працівника за ст. 265 КЗпП) і як порушник за ст. 41 КУпАП. Врешті, Верховний Суд втрутився у цю ситуацію та виробив правову позицію: ФОП не може бути притягнутий до відповідальності двічі за одне й те саме порушення трудового законодавства (намагання застосувати обидва штрафи суперечить принципу non bis in idem). Зокрема, Об'єднана палата Касаційного адміністративного суду ВС у постанові від 22.12.2020 р. у справі № 260/1743/19 вказала, що ФОП, який використовує найману працю, не може одночасно нести відповідальність за ч. 2 ст. 265 КЗпП та за ч. 3 ст. 41 КУпАП за фактичний допуск працівника до роботи без трудового договору. Суд підкреслив, що накладення двох штрафів на одну особу за тотожне діяння є непропорційним подвійним покаранням, яке порушує принцип справедливості. Отже, в такій ситуації один із штрафів має бути скасований. Ця правова позиція вже застосовується судами нижчих інстанцій для захисту підприємців від подвійного притягнення [6].

Інший показовий аспект практики – випадки, коли взагалі відсутній склад правопорушення, а орган контролю все одно наклав санкцію. Так, у справі фермерського господарства «Хан» проти Управління Держпраці (№ 400/2755/18) інспектори заявили, що п'ять осіб працювали на полі без трудових договорів, і оштрафували ФГ на 558 450 грн (ч. 2 ст. 265 КЗпП). Водночас щодо голови цього фермерського господарства було порушено адміністративну справу за ч. 3 ст. 41 КУпАП за те ж порушення. Однак суд першої інстанції у тій адміністративній справі закрив провадження за відсутністю складу правопорушення (не доведено факту роботи цих осіб). ФГ «Хан» вказало на це як на підставу для скасування і фінансового штрафу. В результаті справа дійшла до Верховного Суду, який у постанові від 26.04.2021 р. став на бік фермерів: зважаючи, що в діях голови ФГ не встановлено складу проступку, накладення штрафу на саме господарство було визнано неправомірним. Цей випадок підкреслює: якщо немає об'єктивної сторони чи вини, то немає і підстав для будь-якої відповідальності. Органи Держпраці не можуть штрафувати роботодавця лише за формальними ознаками без належних доказів порушення [7].

Загалом аналіз судових рішень свідчить, що питання суб'єктивної сторони (вини) є центральним при розгляді справ. Суди перевіряють, чи доведено, що саме відповідач винен у порушенні, чи він мав можливість дотриматися правил і не зробив цього. Наприклад, якщо роботодавець доведе, що він вжив усіх залежних від нього заходів для запобігання нещасному випадку (провів навчання, інструктував, забезпечив засобами захисту), а нещасний випадок стався з незалежних причин – справу, ймовірно, буде закрито через відсутність вини. Такий підхід узгоджується з принципом індивідуалізації відповідальності та гарантує захист добросовісних роботодавців від неправомірних санкцій.

Проаналізувавши законодавство та практику, можна виявити кілька проблемних моментів у питанні притягнення до адміністративної відповідальності за порушення охорони праці. Основні проблеми і можливі шляхи їх вирішення включають:

1. Дублювання відповідальності та принцип non bis in idem. Як було показано, наразі закон дозволяє притягати деяких порушників двічі – фінансовим штрафом і адміністративним стягненням – за одне й те саме діяння. Верховний Суд вже вказав на неприпустимість такої ситуації, проте на рівні закону вона все ще формально існує. Пропозиція: внести зміни до законодавства, чітко розмежувавши сфери застосування штрафів Держпраці та адміністративних стягнень. Можливо, варто скасувати адміністративну відповідальність за ст. 41 КУпАП для ФОП (які вже несуть фінансову санкцію як роботодавці) або передбачити, що накладення інспекційного штрафу виключає протокол за КУпАП щодо того самого факту. Це усуне колізію і приведе нормативну базу у відповідність із практикою суду.

2. Відсутність прямої відповідальності юридичних осіб у КУпАП. Чинний Кодекс не оперує поняттям вини юридичної особи і формально не притягає компанії до адміністративної відповідальності – штрафи на підприємства накладаються поза його межами (за трудовим законодавством). Це ускладнює притягнення до відповідальності суб'єктів господарювання у традиційному процесуальному порядку, створює паралельні режими. Пропозиція: у рамках підготовки нового Кодексу про адміністративні проступки розглянути можливість введення адміністративної відповідальності юридичних осіб (як це зроблено в деяких європейських країнах). Зокрема, закріпити окремо склади правопорушень для підприємств (за грубі порушення охорони праці) з адекватними санкціями. Це дозволило б розглядати всі аспекти справи в суді одночасно – і щодо посадової особи, і щодо підприємства – забезпечуючи всебічність і процесуальну економію.

3. Невідповідність розмірів штрафів тяжкості порушень. Штрафи, передбачені КУпАП за порушення охорони праці (20–50 н.м.д.г., тобто кількасот гривень), є явно замалими порівняно зі шкодою, якої потенційно можуть завдати такі порушення. З іншого боку, штрафи за ст. 265 КЗпП (десятки тисяч гривень) навпаки для малого бізнесу іноді надмірні. Таким дисбаланс не сприяє справедливості та превенції. Пропозиція: переглянути санкції – підвищити штрафи в КУпАП до рівня, що реально відчутний для порушника (наприклад, встановити градацію залежно від розміру підприємства чи наслідків порушення). Одночасно можна передбачити гнучкість санкцій Держпраці – щоб до малих суб'єктів господарювання застосовувалися посильні штрафи або попередження при першому порушенні. Узгодження розмірів стягнень із принципом пропорційності зробить покарання дієвішим та справедливішим.

4. Стислі процесуальні строки і «триваючі» порушення. Часто порушення в сфері охорони праці мають тривалий характер (наприклад, відсутність належних умов може тривати роками). Однак через формулювання ст. 38 КУпАП інспекторам складно притягнути винних, якщо з моменту порушення минуло більше 3 місяців. Визначення моменту закінчення правопорушення теж викликає суперечки. Пропозиція: внести уточнення до ст. 38 КУпАП щодо відліку строків у справах про порушення охорони праці – наприклад, вважати такі порушення триваючими до моменту усунення або виявлення контролем. Це дозволить притягати до відповідальності навіть за порушення, які були допущені задовго до перевірки, але продовжували існувати. Також доцільно збільшити строк давності для цих правопорушень (скажімо, до 6 місяців), враховуючи їх потенційну небезпеку.

5. Покращення доказової бази та методики встановлення вини. На практиці іноді протоколи про порушення охорони праці складаються формально, без детального опису, в чому полягала вина посадової особи. Наприклад, акт перевірки констатує факт відсутності якогось журналу інструктажів, але не пояснює, чи було це результатом недбалості відповідальної особи. Пропозиція: розробити методичні рекомендації для інспекторів Держпраці щодо документування порушень, де акцентувати конкретні дії або бездіяльність посадовця. У протоколах та актах слід

фіксувати, які обов'язки покладено на цю особу і як саме вона їх не виконала. Це допоможе суду чітко встановити суб'єктивну сторону – чи є в діях особи склад вини. Більш якісна доказова база забезпечить обґрунтовані рішення: винні не уникнуть покарання, а невинні не постраждають через недоведеність.

6. Підвищення рівня правової обізнаності та профілактика. Одним із шляхів зменшити кількість порушень є профілактичні заходи – навчання і роз'яснення для роботодавців щодо вимог охорони праці та відповідальності. Часто роботодавці просто не до кінця усвідомлюють, які наслідки (у тому числі юридичні) може мати економія на безпеці. Пропонується активізувати роботу Держпраці з превенції: проводити семінари, публікувати огляди типових порушень і судової практики. Усвідомлення неминучості покарання і потенційних збитків (штрафи, компенсації, зупинка виробництва тощо) мотивуватиме керівників дотримуватися правил. Таким чином, наголос зміститься з каральної реакції на упередження правопорушень, що є стратегічно більш ефективним.

На додачу до зазначених пропозицій, варто підтримати й подальше вдосконалення законодавства про адміністративну відповідальність загалом. Нині триває підготовка проекту нового Кодексу про адміністративні проступки, і сфера охорони праці має знайти там належне відображення з урахуванням сучасних реалій (інноваційні виробництва, дистанційна робота, воєнні ризики тощо). Необхідно забезпечити, щоб нові норми були узгоджені з міжнародними стандартами і містили чіткі механізми притягнення винних до відповідальності, не створюючи прогалин або колізій. Зокрема, доцільно імплементувати європейський досвід щодо відповідальності підприємств, більших штрафів за системні порушення та ефективнішого контролю за виконанням приписів.

Отже, суб'єктивна сторона є невід'ємним елементом складу будь-якого адміністративного правопорушення, у тому числі й у сфері охорони праці. Аналіз показав, що суб'єктивна сторона цих проступків характеризується виною порушника – умисною або необережною дією (бездіяльністю), спрямованою на порушення встановлених правил безпеки. Встановлення вини конкретної посадової особи чи роботодавця є обов'язковою умовою притягнення до відповідальності: немає вини – немає і проступку. Судова практика України підтверджує неухильне застосування принципу вини та забезпечення прав осіб, яких притягують до відповідальності. Суди вимагають від органів Держпраці доведення факту порушення саме з вини відповідної особи, а у разі відсутності складу правопорушення – стають на захист обвинувачених, скасовуючи неправомірні штрафи. Водночас, Верховний Суд звернув увагу на проблему подвійного притягнення до відповідальності і встановив правову позицію на захист принципу.

Чинне законодавство в цілому охоплює необхідні аспекти відповідальності: КУпАП передбачає склади правопорушень та санкції для винних посадових осіб, а Закон «Про охорону праці» забезпечує додатковий вплив на роботодавців-юридичних осіб через фінансові санкції. Однак такий дуалізм норм потребує узгодження і вдосконалення. Існує необхідність реформувати законодавство, усунути дублювання і прогалини, а також адаптувати санкції до сучасних умов. Запропоновані у статті напрямки вдосконалення – зокрема, розмежування відповідальності ФОП і посадових осіб, підвищення розмірів штрафів за порушення охорони праці, впровадження відповідальності підприємств у рамках оновленого КУпАП, подовження строків давності та покращення доказової бази – покликані зробити механізм притягнення більш справедливим та ефективним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-24) : Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X : станом на 17 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.

2. Дараганова Н. Підстави адміністративної відповідальності за пор. *Адміністративне та митне право*. 2023. С. 11–16. URL: https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/1/2.pdf.

3. Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII : станом на 4 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text.

4. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 9 трав. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

5. Постанова Сєвєродонецького міського суду Луганської області у справі № 428/8036/21. *ЄРСР*. URL: https://youcontrol.com.ua/en/catalog/court-document/101347571/.

6. Постанова ВС у справі № 260/1743/19 від 22.12.2020 р. *ЄДРСР*. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/93708687.

7. Постанова суду № 400/2755/18 від 26.04.2021 про визнання протиправною та скасування постанови. *ipLex Судові рішення*. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=96542960&red=100003ca065db3097d3b3aff62873f666e8ae0&d=5.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/40

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

THEORETICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF PUBLIC CONTROL IN LOCAL GOVERNMENT BODIES

Шкарупа К.В., д.ю.н., старший дослідник,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідний інститут публічного права

Актуальність статті полягає в тому, що питанням місцевого самоврядуванню присвячено XI розділ Конституції України «Місцеве самоврядування». Зокрема, стаття 140 Конституції України визначає, що місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Сутність місцевого самоврядування полягає в гарантованому державою праві територіальної громади, громадян та їх органів розв'язувати значну частину місцевих справ та управляти ними, діючи в межах закону, під свою відповідальність та в інтересах населення. Територіальна організація самоврядування в Україні ґрунтується на поєднанні загальнодержавних та місцевих інтересів. Серед найважливіших ознак органів місцевого самоврядування виділяють їх правову, організаційну, матеріальну та фінансову автономії. Присвячення цілого розділу Основного Закону України засадам організації діяльності та функціонуванням місцевого самоврядування підтверджує важливість функціонування такого інституту в державі. Наголошено, що громадянське суспільство сприяє створенню незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій для задоволення потреб суспільства та реалізації колективних інтересів в значній кількості сфер життя зокрема і при здійсненні контрою за функціонуванням місцевого самоврядування. З'ясовано, що в деяких проєктах нормативно-правових актів, в сфері громадського контролю, суб'єкти законодавчої ініціативи намагались переосмислити значення та завдання громадського контролю, наділивши суб'єктів розширеними функціями, а відтак і правами. Не зважаючи на відсутність громадян серед суб'єктів громадського контролю, розширення прав суб'єктів громадського контролю направлено зокрема на реалізацію функцій громадського контролю саме в сфері діяльності органів місцевого самоврядування. Визначено, що жоден діючий нормативно-правовий акт або зареєстрований проєкт нормативно-правового акту в повному обсязі не відповідають потребам сьогодення. Не зважаючи на умови воєнного стану, громадський контроль при належному нормативно-правовому регулюванні здатен забезпечити належний демократичний контроль, зокрема у сфері місцевого самоврядування.

Ключові слова: об'єкт громадського контролю, громадськість, державні органи, органи місцевого самоврядування, посадові особи, органи виконавчої влади.

The relevance of the article lies in the fact that the issue of local self-government is devoted to the XI chapter of the Constitution of Ukraine «Local Self-Government». In particular, Article 140 of the Constitution of Ukraine defines that local self-government is the right of a territorial community – residents of a village or a voluntary association of residents of several villages, a town and a city into a rural community – to independently resolve issues of local importance within the framework of the Constitution and laws of Ukraine. The essence of local self-government lies in the state-guaranteed right of a territorial community, citizens and their bodies to resolve a significant part of local affairs and manage them, acting within the framework of the law, under their own responsibility and in the interests of the population. The territorial organization of self-government in Ukraine is based on a combination of national and local interests. Among the most important features of local self-government bodies are their legal, organizational, material and financial autonomy. The dedication of an entire section of the Fundamental Law of Ukraine to the principles of organizing the activities and functioning of local self-government confirms the importance of the functioning of such an institution in the state. It is emphasized that civil society contributes to the creation of institutions, associations and organizations independent of the state to meet the needs of society and implement collective interests in a significant number of areas of life, in particular when exercising control over the functioning of local self-government. It was found that in some draft regulatory legal acts in the field of public control, subjects of legislative initiative tried to rethink the meaning and tasks of public control, endowing subjects with expanded functions, and therefore rights. Despite the absence of citizens among the subjects of public control, the expansion of the rights of subjects of public control is aimed in particular at the implementation of public control functions in the field of activity of local self-government bodies. It was determined that no current regulatory legal act or registered draft regulatory legal act fully meets the needs of today. Despite the conditions of martial law, public control, with proper regulatory and legal regulation, is able to ensure proper democratic control, in particular in the field of local self-government.

Key words: object of public control, public, state bodies, local self-government bodies, officials, executive bodies.

Актуальність теми. Питанням місцевого самоврядуванню присвячено XI розділ Конституції України «Місцеве самоврядування». Зокрема, стаття 140 Конституції України визначає, що місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Сутність місцевого самоврядування полягає в гарантованому державою праві територіальної громади, громадян та їх органів розв'язувати значну частину місцевих справ та управляти ними, діючи в межах закону, під свою відповідальність та в інтересах населення. Територіальна організація самоврядування в Україні ґрунтується на поєднанні загальнодержавних та місцевих інтересів. Серед найважливіших ознак органів місцевого самоврядування виділяють їх правову, організаційну, матеріальну та фінансову автономії [1]. Присвячення цілого розділу Основного Закону України засадам організації діяльності та функціонуванням місцевого самоврядування підтверджує важливість функціонування такого інституту в державі.

Стан дослідження. Дослідженням питань громадського контролю займались такі вчені як: Андрійко О.Ф., Битяк Ю.П., Гаращук В.М., Здреник І.В., Рудий Н.Я., Цвєтков В.В., Туманянц А.Р. та ін.

Метою статті є аналіз теоретико-правових засад здійснення громадського контролю в органах місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що органи виконавчої влади доцільно поділяти на вищі, центральні та місцеві. Саме місцеві утворюються центральними органами виконавчої влади, та відіграють роль їх «представництва» на відповідних територіях.

Можемо із впевненістю навести елементи державного управління, до яких віднесемо наступні: прийняття рішення, його виконання та здійснення контролю за його виконанням.

Перш ніж перейти до розгляду саме контролю, слід надати характеристику громадського суспільства, оскільки саме громадянське суспільство сприяє створенню незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій для задоволення потреб суспільства та реалізації колективних інтересів в значній кількості сфер життя зокрема і при здійсненні контрою за функціонуванням місцевого самоврядування.

Громадянське суспільство спирається на вільну особистість, що поважає право і його цінності. Усе це вирішальною мірою сприяє подоланню зайвої конфліктності в суспільних відносинах і тим самим підсилює реальність забезпечення прав і свобод людини. Громадянське суспільство, спираючись на правові закони і правомірну поведінку людей, здатне контролювати соціальну і правову ситуацію, вчасно вносити необхідні корективи у відповідні сфери життєдіяльності громадян, направляти розвиток суспільних відносин відповідно до інтересів і потреб кожної особистості. Становлення і розвиток масової правоповаги стає важливою закономірністю громадянського суспільства, що формується, та ефективними засобами попередження і подолання правопорушень, юридичних конфліктів. Правоповага, суспільна згода, політичні компроміси стають серйозною перешкодою на шляху соціальних у тому числі юридичних) конфліктів – особливо тоді, коли «кожна політична сила виходить з презумпції законності існування її опонентів, а отже, припускає можливість досягнення з ними компромісу. Тому політичний консенсус не означає повної безконфліктності у структурі «громадянське суспільство – демократична держава». Йдеться про те, що зазначенні базові цінності визначають межі «конфліктного простору» і засоби регулювання зіткнень інтересів. Водночас за будь-яких умов загальним принципом розв'язання конфліктів в умовах взаємодії громадянського суспільства і демократичної держави є орієнтація на досягнення компромісу, а не на підкорення чи приниження опонентів [2, с. 16].

У зв'язку з цим підтримаємо думку Нисевич Ю., яка вказує, що громадський контроль є невід'ємною складовою найбільш ефективного демократичного засобу дії суспільства на публічну владу – механізму громадської думки, яка в демократичній державі і є дійсною «четвертою владою» [3, с. 68–80].

До особливостей формування та функціонування органів виконавчої влади є організаційні відносини структурних елементів системи, що виявляються в розпорядництві, підпорядкованості, підконтрольності, підзвітності та координації. Саме підконтрольність означає, що вся діяльність органів або якийсь їх обсяг перевіряються вищими органами або органом, спеціально створеним для здійснення контролю чи нагляду.

Конституція України передбачає широке коло можливостей громадянам для здійснення контролю. В рамках саме реалізації цілей статті слід виокремити безпосередній та опосередкований контроль.

До громадського контролю відносять контроль з боку різних громадських формувань (або угруповань) – профспілок, трудових колективів, партій, рухів, фондів та інших утворень. Дехто до нього відносить і контроль з боку громадян. З цим слід погодитися. Дійсно, перебуваючи в громадському об'єднанні, окрема особа бере участь у здійсненні контролю, але опосередковано. Саме громадський контроль та звернення громадян, на відміну від контролю державних спеціалізованих органів, найчастіше проводяться в опосередкованій формі, коли контролююча структура не напряму, а через певні компетентні державні органи впливає на стан справ у тій чи іншій сфері (об'єкті), який контролювала. Опосередкованим такий контроль є й тому, що в цьому випадку людина діє не як окрема контролююча "одиниця", а як представник громадського утворення. Усі її дії, усі наслідки таких дій юридично оформляються як контроль з боку певного громадського об'єднання (яке до того ж часто має статус юридичної особи). Що ж стосується дій громадян по захисту своїх особистих прав або прав інших осіб, то вони, на нашу думку, суттєво відрізняються від контролю з боку громадських об'єднань як за нормативними актами, що надають громадянам право здійснювати ряд дій по забезпеченню законності та дисципліни в державному управлінні, так і за формами їх реалізації. Такий захист здійснюється ними практично тільки у формі звернень. Тому доцільно відокремлювати ці два види контролю [4].

Сутність місцевого самоврядування полягає в гарантованому державою праві територіальної громади, громадян та їх органів розв'язувати значну частину місцевих справ та управляти ними, діючи в межах закону, під свою відповідальність та в інтересах населення. Територіальна організація самоврядування в Україні ґрунтується на поєднанні загальнодержавних та місцевих інтересів. Серед найважливіших ознак органів місцевого самоврядування виділяють їх правову, організаційну, матеріальну та фінансову автономії. Організаційна автономія органів місцевого самоврядування проявляється в їх можливості самостійно визначати та будувати свою внутрішню структуру для того, щоб вона відповідала місцевим потребам та забезпечувала ефективне управління. Діючи в межах закону, органи місцевого самоврядування не підпорядковуються іншим органам. Контроль за органами місцевого самоврядування здійснюється лише для забезпечення законності їх дій [5].

В даному випадку, слід чітко розмежовувати контроль від нагляду, що проявляє себе виключно як пасивний метод реалізацій повноважень в управлінні. В цьому випадку, суб'єкти здійснення нагляду не здійснюють активного втручання в діяльність підконтрольних суб'єктів, оскільки вони не знаходяться в їх безпосередньому підпорядкуванні.

У зв'язку з цим слід підтримати позицію, що громадський контроль – це комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх органів держави, сприяння їхній ефективній діяльності і виконанню покладених на них функцій, зміцненню державно-правового порядку. До громадського контролю слід відносити не тільки контроль з боку різних громадських об'єднань, а й контроль з боку кожного громадянина, який доцільно розглядати як опосередковану участь у здійсненні контролю [6].

Так, Конституція України надає громадянам певний обсяг прав, спрямований на реалізацію прав в сфері здійснення громадського контролю, таких як: право об'єднуватися в політичні партії, проводити мітинги, страйки, брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах тощо (статті 36, 38, 39, 44 та ін.). Щодо рівня закону, варто сказати, що вдале визначення громадського контролю містив Закон України «Про цивільний демократичний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави» (втратив чинність 08.07.2018). Згідно якого громадський контроль – це комплекс здійснюваних відповідно до Конституції й законів України правових, організаційних й інформаційних заходів щодо забезпечення цілковитого дотримання законності та відкритості у діяльності у всіх державних інституціях, сприяння їх оперативній діяльності та здійсненні уповноважених державою функцій, зміцнення державного та військового порядку [7].

Також, В. Гаращук вказує, що до суб'єктів громадського контролю належать не лише громадські організації, але і громадяни. Втім, пересічний громадянин бере лише опосередковану участь у здійсненні контролю, тобто він діє як представник громадського об'єднання [8].

На підтримку позиції Гаращука В.М., зазначимо що Закон України «Про цивільний демократичний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави» відносив до суб'єктів цивільного контролю: Верховну Раду Україну; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Президент України; Рада національної безпеки і оборони України; Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади в межах повноважень, визначених законом; органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом; прокуратура України; судові органи України; громадяни України та громадські організації, утворені відповідно до Конституції України для здійснення та захисту прав і свобод громадян та задоволення їхніх політичних, економічних, соціальних, культурних інтересів; засоби масової інформації, однак втратив чинність у зв'язку із прийняттям Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року.

Новий етап розвитку громадського контролю повинен був розпочатися з прийняттям Закону України «Про громадський контроль», декілька проєктів яких надійшли до Верховної Ради України. Не здійснюючи детальний аналіз проєктів, що так і не були прийняті з різних причин, доцільно зауважити, що жоден з проєктів серед суб'єктів громадського контролю не передбачав саме громадян України. Однак, при розроблені проєктів нормативно-правових актів, увага приділялась саме правам суб'єктів громадського контролю, серед яких виділяються наступні: одержувати від об'єктів громадського контролю у встановленому законодавством про звернення громадян порядку інформацію, що стосується їх діяльності, крім інформації, яка законодавчо визнається державною або комерційною таємницею; проводити громадську експертизу проблемних з точки зору відповідності праву, Конституції та законам рішень, які приймаються об'єктами громадського контролю та стосуються невизначеного кола осіб, прогнозувати наслідки їх виконання, інформувати про висновки експертизи громадськість, державні органи, органи місцевого самоврядування; проводити громадську екологічну експертизу, оприлюднювати її результати і передавати їх державним органам, органам місцевого самоврядування або посадовим особам вищого рівня для прийняття рішень; за поданням своїх керівних органів залучатися до роботи на громадських засадах у консультативних, дорадчих та інших допоміжних органах, службах та комісіях, створених органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування з питань, які пов'язані із завданнями громадського контролю; у встановленому законодавством порядку оскаржувати неправомірні дії і рішення об'єктів громадського контролю, які стосуються фізичних або юридичних осіб [9]; здійснювати громадський контроль за збереженням та ефективним використанням державної і комунальної власності, недопущенням проявів бюрократизму; брати участь у проведенні, у тому числі за своєю ініціативою, самостійно або спільно із спеціально уповноваженими державними органами, перевірок інформації про порушення об'єктами громадського контролю Конституції України, законів України, інших нормативно-правових актів, в тому числі щодо цільового використання бюджетних коштів; проводити громадську експертизу управлінських рішень, прогнозувати їх наслідки, визначати причини негативних наслідків, інформувати про висновки експертизи громадськість, державні органи, органи місцевого самоврядування; брати участь у роботі експертних, консультативних, дорадчих та наглядових органів, створених органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування з питань, які пов'язані із завданнями громадського контролю [10].

Як бачимо, в деяких проєктах нормативно-правових актів, в сфері громадського контролю, суб'єкти законодавчої ініціативи намагались переосмислити значення та завдання громадського контролю, наділивши суб'єктів розширеними функціями, а відтак і правами. Не зважаючи на відсутність громадян серед суб'єктів громадського контролю, розширення прав суб'єктів громадського контролю направлено зокрема на реалізацію функцій громадського контролю саме в сфері діяльності органів місцевого самоврядування.

Отже, на сьогоднішній день жоден із проєктів Закону України «Про громадський контроль» не має перспектив прийняття Верховною Радою України. Проте деякі елементи громадського контролю знайшли відображення в інших нормативно-правових актах, таких як: Закон України «Про Запобігання корупції» від 4 жовтня 2024 р. № 1700-VII, Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР, Закон України «Про об'єднання громадян» від 22 березня 2012 р. № 4572-VI, Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. № 2939-VI, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. №280/97-ВР, Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. № 976, Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 лютого 2016 р. № 68 та інші. Однак, ці нормативно-правові акти лише опосередковано регулюють громадський контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування в Україні.

Надалі слід визначити особливі риси громадського контролю. На думку Гаращука В.М. однією з особливих рис означеного виду контролю є те, що він не завжди "вписується" в межі чинного законодавства. Життя постійно привносить нам нові форми, напрямки та способи здійснення громадського контролю (які іноді протиріччать законодавству), змінюється і чисельність громадських контролюючих організацій. Але це не значить, що на законодавчому рівні держава не повинна регулювати цей процес. Здійснюючи контроль, громадські організації вступають у взаємовідносини з органами державного управління, повноваження і порядок діяльності яких врегульований нормами права. Контрольні ж дії з боку недержавних структур за умов відсутності їх правової регламентації фактично дорівнювалася б нелегітимному втручанню їх у сферу державного управління (інші підконтрольні їм сфери). Тому такі форми громадського контролю, що насамперед, пов'язані із втручанням громадськості в особисті права і свободи громадян, правом застосовувати державно-примусові заходи (наприклад, при здійсненні охорони громадського порядку), повноваженнями щодо укладання ними від імені держави юридичних документів, детально регламентуються законодавством [4].

Завдяки з'ясуванню особливих рис громадського контролю можемо вказати, що жоден діючий нормативно-правовий акт або зареєстрований проєкт нормативно-правового акту в повному обсязі не відповідають потребам сьогодення. Не зважаючи на умови воєнного стану, громадський контроль при належному нормативно-правовому регулюванні здатен забезпечити належний демократичний контроль, зокрема у сфері місцевого самоврядування.

Висновки. Отже, можемо зробити висновок, що чинні нормативно-правові акти лише опосередковано зачіпають питання громадського контролю та значно звужують права суб'єктів здійснення громадського контролю. У зв'язку з цим, на законодавчому рівні необхідно передбачити право суб'єктів громадського контролю залучатися до роботи на громадських засадах у консультативних, дорадчих та інших допоміжних органах, службах та коміс-

сіях, створених органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування з питань, а також проводити громадську експертизу управлінських рішень, прогнозувати їх наслідки, визначати причини негативних наслідків, інформувати про висновки експертизи громадськість, державні органи, органи місцевого самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
2. Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму. *Право України*. 2001. № 5. С.12-17.
3. Нисевич Ю.А. Інформаційно-комунікаційна стабілізація політичної системи. *Політологічний Вісник*. 2006. №1 (6). С. 68–80.
4. Гаращук В.М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні: дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. Х. 2003. 412 с.
5. Битяка Ю.П., Богуцький В.В., Гаращук В.М. Адміністративне право України. Х.: Право 2000. 520 с.
6. Здреник І.В., Рудий Н.Я. Теоретико-правова конструкція громадського контролю як засобу запобігання та протидії корупції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 106–113.
7. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави : Закон України від 19 червня 2003 р. № 975-IV (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-15#Text
8. Гаращук В.М. Контроль та нагляд у державному управлінні : монографія. Харків : Фоліо, 2002. 176 с.
9. Проект Закону про громадський контроль від 13.07.2001 № 6358. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?skl=4&pf3516=6358
10. Проект Закону про громадський контроль від 13.05.2015 № 2737-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55101

УДК 342.922:338.436
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/41

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА БАЗ ДАНИХ В АПК У ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

FORMATION OF MODERN INFORMATION AND LEGAL TECHNOLOGIES AND DATABASES IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC AUTHORITIES

Шорський П.О., к.ю.н.,
докторант кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правових засад формування та впровадження сучасних інформаційно-правових технологій у діяльність органів публічної влади в агропромисловому комплексі. Підкреслено, що цифровізація є визначальним чинником у процесі модернізації державного управління в аграрній сфері, і такі технології виступають як один із інструментів реалізації владних повноважень.

Визначено, що інформаційно-правові технології представляють собою поєднання цифрових інструментів, алгоритмів та правових процедур, завдяки яким забезпечується створення, зберігання, обробка й використання аграрної інформації для здійснення ефективного державного управління. Зокрема у статті запропоновано авторське визначення поняття "інформаційно-правові технології" на основі існуючих у науковій доктрині пропозицій щодо дефініції цього терміну.

Окреслено систему органів публічної влади, які так чи інакше впливають на цифровізацію аграрного сектору, а також проаналізовано законодавче забезпечення інформаційно-правових технологій та баз даних, таких як Державний аграрний реєстр і Державний земельний кадастр, у тому числі новий Закон України "Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр» та Стратегію розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні до 2030 року. У контексті сучасних технологій особливу увагу було приділено впровадженню штучного інтелекту в агросферу та можливостей його використання. Окрім цього, висвітлено проблеми кібербезпеки, зокрема протистояння хакерським атакам, які вже відбувалися щодо державних реєстрів.

В ході дослідження було виявлено, що на сьогодні режим інформаційно-правових технологій в агропромисловому секторі залишається фрагментарним та існує потреба в уніфікації існуючого законодавства. Зважаючи на це, було винесено окремі пропозиції щодо закріплення на рівні законодавства ключових понять, створення єдиних стандартів кіберзахисту та ведення державних реєстрів і кадастрів, а також забезпечення інституційної інтеграції.

Ключові слова: інформаційно-правові технології, агропромисловий комплекс, бази даних, органи публічної влади, публічне управління, цифровізація, реєстр, кадастр.

The article examines the administrative and legal framework for the formation and implementation of modern information and legal technologies in the activities of public authorities in the agro-industrial complex. It is emphasized that digitalization is a determining factor in the process of modernization of public administration in the agrarian sector, and such technologies act as one of the tools for exercising power.

It is determined that information and legal technologies are a combination of digital tools, algorithms and legal procedures which ensure the creation, storage, processing and use of agricultural information for the purpose of effective public administration. In particular, the article offers the author's own definition of the concept of "information and legal technologies" based on the proposals for the definition of this term existing in the scientific doctrine.

The author outlines the system of public authorities which in one way or another affect the digitalization of the agricultural sector, and also analyzes the legislative support for information and legal technologies and databases, such as the State Agrarian Register and the State Land Cadastre, including the new Law of Ukraine «On the Information and Communication System «State Agrarian Register» and the Strategy for the Development of Agriculture and Rural Areas in Ukraine until 2030. In the context of modern technologies, special attention was paid to the introduction of artificial intelligence in the agricultural sector and the possibilities of its use. In addition, cybersecurity issues were highlighted, including countering hacker attacks that have already taken place against state registries.

The study found that the current regime of information and legal technologies in the agricultural sector remains fragmented and there is a need to unify existing legislation. With this in mind, the author makes some proposals for consolidating key concepts at the legislative level, creating common standards for cyber defense and maintaining state registers and cadastres, and ensuring institutional integration.

Key words: information and legal technologies, agro-industrial complex, databases, public authorities, public administration, digitalization, register, cadastre.

Постановка проблеми. На сьогодні цифровізація стала стратегічним вектором модернізації публічного управління в Україні. Разом із розвитком інформаційного суспільства набуває особливої актуальності і впровадження інформаційно-правових технологій у діяльність органів публічної влади, зокрема й у сфері агропромислового комплексу (АПК). Цей комплекс, як один із ключових секторів національної економіки, вимагає сучасних підходів до державного регулювання, надання адміністративних послуг, моніторингу та забезпечення інформаційної прозорості. Такі підходи, серед іншого, повинні включати організацію належного інформаційного забезпечення: створення та правового регулювання електронних баз даних, реєстрів, кадастрів, систем прийняття рішень тощо. Цифровізація вимагає створення нормативно вивіреного механізму використання цих систем, що має забезпечувати правову визначеність, кібербезпеку, доступ до інформації та інше.

Незважаючи на те, що наразі вже досягнуто певних успіхів у впровадженні інформаційно-правових технологій у діяльність органів публічної влади, все одно цей процес залишається фрагментарним і нерівномірним, у тому числі в аграрному секторі. Відсутність уніфікованих баз даних, низький рівень стандартизації та недостатнє нормативне забезпечення ускладнюють належну реалізацію державних функцій.

У зв'язку з цим, актуальним залишається проведення комплексного дослідження адміністративно-правових засад формування сучасних інформаційно-правових технологій і баз даних в АПК у діяльності органів публічної влади як передумови ефективного державного управління в цьому секторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням, які пов'язані з інформаційними та правовими технологіями й цифровою трансформацією, зокрема й у контексті агропромислового комплексу, присвятили свої наукові праці

такі автори як Г.С. Іванова, Я.В. Журавель, О.Ю. Калугін, В.І. Базалицький, В.І. Теремецький, К.В. Юдкова, К.І. Бєляков, Г.А. Терещук, Р. Крамар та інші.

Метою статті є з'ясування адміністративно-правових засад формування сучасних інформаційно-правових технологій і баз даних у сфері агропромислового комплексу у діяльності органів публічної влади, а також визначення та обґрунтування напрямів та подальшого удосконалення нормативно-правового регулювання цифровізації аграрного управління. При цьому будуть проаналізовані поточні потреби державної аграрної політики, принципи електронного врядування та виклики, пов'язані з кібербезпекою.

Виклад основного матеріалу. Необхідність впровадження сучасних інформаційно технологій у діяльність органів публічної влади, у тому числі й агропромисловому секторі, обумовлюється насамперед стрімким розвитком інформаційного суспільства. Інформаційно-правові технології, що є поєднанням нормативно-правових механізмів і цифрових рішень, набувають особливого значення в цьому контексті, адже саме вони забезпечують створення, захист і використання інформаційних ресурсів під час здійснення владних повноважень відповідними органами.

Досліджуючи інформаційно-правові технології, О. Ю. Калугін слушно зазначає, що вони мають певну подвійну природу: з одного боку вони представляють собою сукупність елементів технічної інфраструктури (цифрові реєстри, кадастри, програмні платформи тощо), а з іншого є втіленням правового режиму цих елементів, що встановлює правила їх адміністрування, використання та захисту [1]. Загалом, термін "інформаційно-правові технології" є відносно новим в юриспруденції і наразі не так широко використовується. Фактично, воно є поєднанням термінів "інформаційна технологія", яке активно застосовується в науковій доктрині, та "правова технологія", що не так розповсюджено. Уніфіковане поняття "інформаційна технологія", попри зростаючу роль цифрових інструментів, на сьогодні не закріплене в українському законодавстві, що суттєво ускладнює впровадження цілісного правового режиму для відповідних суспільних відносин. Із цього приводу К. В. Юдкова слушно зауважує, но національне нормативно-правове поле в цьому контексті має термінологічну фрагментарність: у різних актах використовуються різні терміни та поняття, що призводить до подвійного тлумачення та плутанини [2]. Наприклад, у Законі України "Про національну програму інформатизації" під інформаційно-комунікаційними технологіями розуміється результат інтелектуальної діяльності, сукупність систематизованих наукових знань, організаційних, технічних та інших рішень про перелік і послідовність виконання операцій для цілей збирання, накопичення, обробки й використання інформаційної продукції та надання інформаційних послуг [3].

Поняття "правові технології", теж чітко не закріплено на рівні законодавства, однак В.М. Вовк визначає його як організований процес створення права з використанням відповідних легітимних прийомів [4].

Аналізуючи об'єднане поняття в контексті аграрного сектору, Іванова Г.С. зазначає, що інформаційно-правовими технологіями є розроблені та підтримані відповідними нормами методи та способи збирання, обробки, зберігання, пошуку, розповсюдження, перевірки достовірності та обліку інформації, яку використовуються для забезпечення інтересів суб'єктів аграрної економіки [5]. Наше авторське бачення цих технологій полягає у нормативно врегульованій системі адміністративно-правових механізмів, цифрових технологій, організаційно-правових заходів і нормативно-правових актів, що спрямовані на забезпечення інформаційних відносин у сфері агробізнесу, забезпечення цифровізації агропромислового виробництва, забезпечення безпеки та управління даними в цій сфері відповідно до актуального законодавства [6]. Інші науковці підкреслюють, що інформаційно-правові технології в контексті аграрного сектору повинні розглядатися не лише як технічні засоби, але і як об'єкти, що потребують чіткого нормативного забезпечення та захисту [7]. Зокрема, законодавство повинно регулювати їх захист і використання, а також умови та порядок доступу до них.

Законодавче визначення інформаційно-правових технологій у публічному секторі на сьогодні відсутнє в Україні, що може створювати певну правову невизначеність та змушує опрацьовувати це питання в межах наукової доктрини.

Обговорюючи використання інформаційно-правових технологій в агропромисловому комплексі, можна виділити такі основні напрями:

1. Створення інформаційних систем для аграрного управління, таких як електронні реєстри та кадастри. Наприклад, мова про Державний аграрний реєстр та Державний земельний кадастр.
2. Використання цифрових платформ для надання адміністративних послуг населенню, зокрема щодо реєстрації земельних ділянок і дозвільних процедур.
3. Впровадження елементів аналітики та штучного інтелекту для різних цілей: оцінки ризиків, формування рішень щодо державної підтримки аграріїв, прогнозування врожайності тощо.

Подальше впровадження та розвиток таких систем є не тільки частиною активної цифровізації, але й кроком до інтеграції України з ЄС. Наприклад, технології, подібні до вітчизняного Державного аграрного реєстру, наразі функціонують у всіх країнах-членах ЄС.

Застосування інформаційно-правових технологій в аграрному секторі потребує активної участі органів публічної влади, адже саме вони повинні займатися не лише управлінням та адмініструванням відповідними базами даних, але й формуванням нормативно-правового середовища для їх створення, використання та захисту. Ключова роль у системі таких органів публічної влади належить Міністерству аграрної політики та продовольства України, яке є провідним суб'єктом реалізації державної аграрної політики, відповідає за цифровізацію, розвиток та модернізацію агропромислового комплексу [8]. Як зауважує О.Ю. Калугін, Міністерство здійснює управління не тільки в аграрній сфері, але й у сфері інновацій, завдяки чому воно може координувати діяльність і інших органів щодо впровадження інформаційних технологій в АПК [1].

До інших суб'єктів, які так чи інакше беруть участь у реалізації інформаційно-правових технологій у аграрній сфері, можна віднести:

1. Міністерство цифрової трансформації України як орган, що відіграє ключову роль у процесі цифровізації держави, запровадженні єдиної системи ідентифікації та підтримці інтероперабельності державних реєстрів [9].
2. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, яка відповідає за адміністрування геоінформаційних ресурсів, зокрема публічної кадастрової карти та даних про земельні ділянки сільськогосподарського призначення [10].
3. Український державний фонд підтримки фермерських господарств, який використовує інформаційні системи для здійснення моніторингу та електронного розподілу бюджетної підтримки між відповідними господарствами [11].
4. Місцеві державні адміністрації, що надають адміністративні послуги в агропромисловому комплексі з використанням цифрових платформ та автоматизованих систем реєстрації.

Досліджуючи інституційне забезпечення для управління АПК, Г.С. Іванова наголошує на необхідності побудови системи суб'єктів із делегованими повноваженнями,

основою якої має стати створення Національного агентства державної підтримки агропромислового комплексу України, якому будуть функціонально підпорядковуватись всі суб'єкти публічної адміністрації в цій сфері, такі як органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та інші суб'єкти. Як зазначає науковиця, це агенство повинно стати самостійною структурою публічної адміністрації під контролем Верховної Ради, а не перебувати у підпорядкуванні Кабінету Міністрів України чи будь-якого з Міністерств [12].

Правове забезпечення створення, використання та захисту інформаційних технологій в АПК, на якому наголошують науковці, поступово набуває в Україні цілісної форми, хоча й наразі воно залишається фрагментарним і розподіленим між різними законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами, як уже було згадано. Відповідні акти можна поділити на дві частини: загальні та спеціальні. Так, загальні принципи та положення встановлюються насамперед Конституцією України, а саме статтями про захист персональних даних, захист прав підприємництва, гарантії інформаційної безпеки тощо [6; 13]. Серед інших актів можна виділити Закон України «Про інформацію» та Закон України «Про Національну програму інформатизації», Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та інші.

Особливу увагу слід приділити Стратегії розвитку цифрової трансформації сільського господарства України до 2030 року [14], яку було затверджено в 2024 році для встановлення комплексного вектору розвитку цифровізації в аграрному управлінні. Серед іншого, документ передбачає створення цифрової інфраструктури аграрного управління, розвитку смарт-послуг на базі Державного аграрного реєстру, інтеграції систем супутникового моніторингу, цифрових платформ для отримання аграріями консультацій, забезпечення кіберзахисту та правового режиму обробки даних тощо.

Нещодавно також було прийнято Закон України «Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр» [15]. Сам реєстр наразі є одним із ключових елементів системи інформаційно-правових технологій та баз даних в АПК, а законопроектом визначаються законодавчі засади його функціонування. Так, у проекту Державний аграрний реєстр визначено як інформаційно-комунікаційну систему, якою забезпечується збирання, зберігання, накопичення, інтегрування, облік, захист, відображення, оброблення, конфіденційність реєстрових даних та надання, використання реєстрової інформації, надання адміністративних та інших публічних послуг суб'єктами, електронний обмін даними у сферах забезпечення формування й реалізації державної аграрної політики та державної політики у сферах сільського господарства й продовольчої безпеки держави. Законом передбачаються чіткі ролі для реєстратора, адміністратора цієї системи, визначається порядок доступу до цього реєстру, правові підстави обробки персональних даних та принципи взаємодії з іншими державними інформаційними ресурсами.

Таким чином, наразі відбувається інституціоналізація цифрових процесів у сфері аграрного адміністрування. Втім слід зауважити, що ефективність запровадження та використання інформаційно-правових технологій в АПК напряму залежить від рівня узгодженості та уніфікованості законодавства у цій сфері, чіткості розподілу компетенцій суб'єктів публічної влади, а також правової визначеності оброблюваних категорій даних.

Наразі відбувається активна цифрова трансформація, що передбачає не лише автоматизацію процесів в агропромисловому комплексі, але й інтеграцію сучасних технологій, таких як інтелектуальні інформаційні системи з використанням штучного інтелекту (ШІ). Як зазначає В.І. Базалицький, публічна влада може використовувати технології штучного інтелекту для законних політичних та адміністративних цілей, у тому числі підвищення ефективності, покращенні надаваних послуг та економії коштів [16]. Дійсно, використання штучного інтелекту може бути корисним одразу в декількох напрямках, таких як:

1. Прогнозування врожайності на основі супутникових даних та поточних кліматичних даних.
2. Аналізування ризиків для агрострахування.
3. Оптимізація розподілу бюджетної підтримки між аграріями шляхом аналізу наявних даних.
4. Виявлення випадків подвійного використання землі на основі наявних у кадастрах і реєстрах даних тощо.

Про використання штучного інтелекту йдеться і в Стратегії розвитку цифрової трансформації сільського господарства України до 2030 року, де законодавець зауважує, що використання у сучасному сільському господарстві програмного забезпечення із підтримкою технології ШІ може допомогти в оптимізації використання насіння, добрив, пестицидів та інших ресурсів, зменшенні використання хімічних речовин, а також у вдосконаленні бізнес-процесів [13]. Крім того, йдеться про використання технологій, що будуть здійснювати аналіз даних та допомагати в прийнятті управлінських рішень.

Використання інформаційно-правових технологій в АПК має і окремі проблеми та ризики, пов'язані насамперед із кібербезпекою. Так попри задекларовані стратегічні пріоритети цифровізації аграрного управління, на практиці впровадження відповідних технологій має низку правових, технічних та організаційних викликів, які необхідно врахувати під час формування адміністративно-правового механізму цифровізації. Зокрема, проблемою залишається вже згадана раніше фрагментарність нормативного забезпечення, адже законодавство України не містить чіткої систематизації регулювання цифрових без даних, електронних інформаційних ресурсів та використання аналітичних інструментів [2].

Крім цього, існує проблема з міжвідомчою інтеграцією наявних цифрових ресурсів, через що ускладнюється обмін даними між різними реєстрами, такими як Державний аграрний реєстр, Державний земельний кадастр, податковими базами та іншими інформаційними системами. Крім того, у веденні цих баз даних відсутня певна стандартизація, можуть використовуватися різні формати даних, імовірним залишається дублювання окремих функцій, що призводить до неефективного використання державних ресурсів та створює необхідність в суттєвій оптимізації. Окремі спроби такої оптимізації вже були, наприклад у 2017 році технологію блокчейн було застосовано в Державному земельному кадастрі. Завдяки цьому, кожен документ, яким засвідчується право власності на земельну ділянку, підкріплений QR-кодом, який має дані про місцезнаходження, розмір і власника ділянки, що полегшує процес ідентифікації того, чи є той чи інший документ справжнім [17].

Із цього приводу В.І. Теремецький та Я.В. Журавель зазначають, що існує необхідність у створенні окремого закону – Основ законодавства про державні реєстри та їх взаємодію – що повинен встановлювати правові основи забезпечення функціонування державних реєстрів, закріплювати ключові принципи та механізми взаємодії з ними, регламентувати діяльність органів публічної влади щодо адміністрування таких реєстрів тощо. Крім того, науковці зазначають, що для кожного з реєстрів слід прийняти й окремий підзаконний нормативно-правовий акт, який деталізував би порядок їх використання та функціонування [18]. На нашу думку, така пропозиція є слушною, особливо зважаючи на те, що наразі законодавство у частині регулювання інформаційних технологій і баз даних потребує суттєвого доопрацювання, вдосконалення та певної уніфікації для подолання існуючої фрагментації.

Занепокоєння викликають і аспекти, пов'язані з кібербезпекою в аграрному управлінні. У випадку, коли більшість державних реєстрів мають публічний доступ, а критично важливі дані перебувають у відкритому або частково захищеному стані, значно зростає ризик несанкціонованого втручання, маніпуляцій даними, їх знищення чи підміни. Так агросфера стає частиною цифрового середовища, яке має високий ступінь вразливості до різноманітних кіберзагроз, як із боку зловмисників, так і через технічні помилки чи несанкціонований доступ із боку посадових осіб. Наприклад, у грудні 2024 року хакерської атаки зазнав Єдиний державний реєстр речових прав на нерухоме майно, що мало глибокий вплив на всі аспекти ринку нерухомості та фактичне його замороження. У цьому контексті А.Г. Котенок та Б.В. Оніщенко зазначають про необхідність винайдення нових рішень і підходів у сфері безпеки та диджиталізації, наприклад розширення використання блокчейн-технології у реєстрах для підвищення стійкості ринків до подібних кібератак у майбутньому [19].

Це все підкреслює важливість гармонізації інформаційного та аграрного законодавства з іншим українським правом, зокрема про захист персональних даних, а також європейських нормативно-правових актів, насамперед General Data Protection Act (GDPR). Тому правове забезпечення кібербезпеки в агропромисловому комплексі повинно стати одним із ключових напрямів нормативного оновлення та має включати розробку чітких стандартів інформаційного захисту, визначення відповідальних органів влади та посадових осіб, інтеграцію заходів кіберзахисту в аграрну стратегію цифровізації тощо.

Висновки. Таким чином, можна підбити підсумок, що процес формування та впровадження інформаційно-правових технологій у діяльність органів публічної влади в агропромисловому комплексі є не лише технологічним, але й насамперед правовим явищем, яке потребує належної адміністративно-правової підтримки. Інформаційно-правові технології виступають основним інструментом реалізації функцій обліку, управління, контролю та державної підтримки в аграрній сфері, однак їх впровадження стикається з правовими, організаційними та технічними перепонами.

На сьогодні на рівні законодавства відсутня уніфікована дефініція поняття «інформаційно-правові технології», тож ми пропонуємо визначати його як нормативно врегульовану систему цифрових інструментів, процедур, організаційно-правових рішень та алгоритмів, які використовуються органами публічної влади для збирання, зберігання, обробки, обміну, верифікації та захисту інформації для забезпечення ефективного управління, державного контролю, реалізації аграрної політики та впровадження цифрових сервісів в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Прогалини має і регулювання баз даних, таких як Державний аграрний реєстр, адже вони досі не мають визначеного статусу як спеціалізованих адміністративно-реєстраційних систем. Окрім подальшого законодавчого врегулювання, державні реєстри та кадастри потребують і підвищення захисту шляхом впровадження належних заходів кібербезпеки, а також ведення єдиних стандартів ведення.

У зв'язку з цим, зростає потреба у закріпленні на рівні законодавства поняття інформаційно-правових технологій як елементу публічного адміністрування, розробці уніфікованої нормативної бази для регулювання державних реєстрів та кадастрів, встановленні стандартів кіберзахисту для аграрних інформаційних систем, а також забезпеченні інституційної інтеграції баз даних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калугін О. Ю. Організаційно-правові засади впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в аграрний сектор в умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні: дис. … канд. юрид. наук. 12.00.07. Київ, 2012. 55 с.
2. Юдкова К.В. Особливості визначення поняття «інформаційні технології». *Інформація і право*. 2015. Вип. № 1 (13). С. 63–67.
3. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 1 грудня 2022 року №2807-IX. *Офіційний вісник Президента України*. 2023. № 2. С. 132.
4. Вовк В.М. Приватно-правова технологія стародавніх римлян як конструювання правової реальності. *Адвокат*. 2009. Вип. № 2. С. 22–25.
5. Іванова Г.С. Інформаційно-правові технології в органах публічної влади, які опікуються сферою агропромислового комплексу України. *Вісник НТУУ «КПІ»*. 2019. Вип. № 3 (43). С. 237–243.
6. Шорський П.О. Сучасний погляд на інформаційно-правове забезпечення агропромислового комплексу України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Вип. № 02. С. 767–780.
7. Grechenkova O. Legal regulation of digital technologies in the agricultural sector. *E3S Web of Conf.: International Scientific and Practical Conference «Development and Modern Problems of Aquaculture»*. 2023. Vol. 381.
8. Про Міністерство аграрної політики та продовольства України: Указ Президента України від 23 квітня 2011 року № 500/2011. *Офіційний вісник Президента України*. 2011. № 13. С. 56.
9. Питання Міністерства цифрової трансформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 року № 856. *Офіційний вісник України*. 2019. № 80. С. 7.
10. Про Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2015 року № 15. *Офіційний вісник України*. 2015. № 7. С. 79.
11. Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2021 року № 384. *Офіційний вісник України*. 2015. № 35. С. 217.
12. Іванова Г.С. Адміністративно-правове регулювання у сфері агропромислового комплексу: дис. … докт. юрид. наук. 12.00.07. Київ, 2020. 525 с.
13. Конституція України: за станом на 1 січня 2020 року. *Голос України*. 1996. № 128.
14. Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 року № 1163-р. *Офіційний вісник України*. 2024. № 108. Ст. 6884.
15. Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр»: Закон України від 19 вересня 2024 року № 3980-IX. *Офіційний вісник України*. 2024. № 95. Ст. 6110.
16. Базалицький В.І. Big Data та штучний інтелект. Актуальні питання у сучасній науці. 2024. Вип. № 7 (25). С. 345–353.
17. Біда А.І., Шалай В.С., Петрова О.М. Технологія блокчейн та її використання у державному земельному кадастрі та землеустрою. *Сучасна землевпорядна наука: сьогодення та перспективи розвитку*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 11-12 березня 2020 р.). Біла Церква, 2020. С. 63–66.
18. Теремецький В.І., Журавель Я.В. Діджиталізація як організаційна основа оптимізації органів виконавчої влади. *Приватне та публічне право*. 2020. Вип. № 2. С. 108–112.
19. Котенок А.Г., Оніщенко Б.В. Кібербезпека та державні реєстри нерухомості. *Економічна аналітика: сучасні реалії та прогностичні можливості*: матеріали тез II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 січня 2025 р.). Київ: Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2025. С. 270–272.

УДК 342.922/347.98
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/42

САНКЦІЙНИЙ РЕЖИМ ЮРИСДИКЦІЇ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ)

SANCTIONS REGIME OF THE EUROPEAN UNION JURISDICTION (GERMAN EXPERIENCE)

Щербанюк О.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри процесуального права
Чернівецький національний університет імені Юрія Федькович,
професор
Вільнюський університет

Європейський Союз та Німеччина реагують на триваючу агресію росії проти України, запроваджуючи подальші раунди (додаткових) фінансових та економічних санкцій Європейського Союзу, а також заходи експортного контролю проти росії. Подальші санкції також були запроваджені проти Білорусі за її участь у повномасштабному вторгненні росії в Україну. Режим санкцій Європейського Союзу щодо Ірану з огляду на підтримку Іраном війни росії проти України було додатково розширено, щоб спрямувати його на діяльність Ірану, що підриває мир і безпеку на Близькому Сході та в регіоні Червоного моря. Використання інструменту політичних та економічних санкцій ЄС постійно зростає з 1987 року. Однак санкції використовуються по-різному залежно від географічної близькості, політичної мотивації та цілей безпеки ЄС. Німеччина посилює правозастосування з подальшим розвитком Центрального відомства з виконання санкцій (ZfS), нового урядового агентства, створеного у 2023 році під керівництвом Федерального міністерства фінансів, що знаходиться під управлінням Генерального управління митної служби. Агентство було створено Законом про забезпечення виконання санкцій (Sanktionsdurchsetzungsgesetz або «SanktDG»), який мав на меті структурно покращити забезпечення виконання санкцій у Німеччині. Основним обов'язком ZfS є забезпечення виконання заморожування активів та заборони надання коштів або економічних ресурсів, прийнятих ЄС у рамках фінансових санкцій. Однак, Німеччина на відміну від інших країн Європейського Союзу, підтримує окремий національний режим експортного контролю, який, за дуже обмежених обставин, використовується для запровадження односторонніх заходів експортного контролю, які іноді зовні називають «німецькими санкціями». Цільові санкції також можуть впроваджуватися у формі економічних санкцій або у формі фінансових санкцій.

Ключові слова: санкції, стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, суд, судова влада, підсудність, право на справедливий суд.

The European Union and Germany are responding to Russia's ongoing aggression against Ukraine by introducing further rounds of (additional) EU financial and economic sanctions, as well as export control measures against Russia. Further sanctions were also imposed on Belarus for its role in Russia's full-scale invasion of Ukraine. The EU's sanctions regime against Iran, in view of Iran's support for Russia's war against Ukraine, was further expanded to target Iran's activities undermining peace and security in the Middle East and the Red Sea region. The use of the EU's political and economic sanctions tool has been steadily increasing since 1987. However, sanctions are used in different ways depending on the geographical proximity, political motivation and security goals of the EU. Germany is strengthening its enforcement with the further development of the Central Sanctions Enforcement Office (ZfS), a new government agency established in 2023 under the leadership of the Federal Ministry of Finance and managed by the General Directorate of Customs. The agency was established by the Sanctions Enforcement Act (Sanktionsdurchsetzungsgesetz or 'SanktDG'), which aimed to structurally improve the enforcement of sanctions in Germany. The main responsibility of the ZfS is to enforce the asset freeze and the prohibition on the provision of funds or economic resources adopted by the EU under financial sanctions. However, Germany, unlike other EU countries, maintains a separate national export control regime, which, in very limited circumstances, is used to impose unilateral export control measures, sometimes referred to externally as 'German sanctions'. Targeted sanctions can also be imposed in the form of economic sanctions or financial sanctions.

Key words: sanctions, recovery of assets of sanctioned persons, court, judiciary, jurisdiction, right to a fair trial.

Постановка проблеми. Аналіз санкційного режиму юрисдикції країн Європейського Союзу варто здійснювати на прикладі Німеччини. Німеччина застосовує всі санкції, запроваджені Радою Безпеки Організації Об'єднаних Націй («РБ ООН») («Санкції ООН»), і, як держава-член Європейського Союзу, усі санкції, запроваджені ЄС («Санкції ЄС»). Німеччина не запроваджує санкції в односторонньому порядку. Режим санкцій Німеччини розрізняє санкції, зосереджені на конкретній юрисдикції («Länderbezogene Embargomaßnahmen»), та санкції, зосереджені на конкретних особах/організаціях («Personenbezogene Embargomaßnahmen»). Санкції, зосереджені на конкретній юрисдикції, можна додатково розділити на (повні) ембарго, комплексні санкції та цільові санкції. Ембарго, як цей термін використовується далі, забороняє будь-яку торгівлю зі стороною, що підпадає під санкції, або на її користь.

Метою дослідження є аналіз санкційного режиму юрисдисдикції Європейського Союзу з урахуванням особливостей досвіду Німеччини.

Ступінь дослідження. Клара Портела дослідила європейський режим санкцій за період 1987-2003 років і показала, що ЄС має різні політичні мотивації та цілі для кожного регіону, і що, зокрема, географічна близькість відіграє значну роль для застосування санкцій [9]. Йоахім Кройц досліджував політику санкцій Європейського Союзу [8], Адріан Гайд-Прайс поняття санкцій як «нормативної» сили в Європі [6], Крістіан Гербельт здійснив порівняльне дослідження про країни та причини застосування санкції в ЄС [5].

Виклад основного матеріалу. Комплексні санкції забороняють більшість форм торгівлі зі стороною, що підпадає під санкції, або на її користь. Цільові санкції забороняють лише певні форми торгівлі зі стороною, що підпадає під санкції, або на її користь. Ембарго та комплексні санкції регулярно впроваджуються у формі економічних санкцій. Цільові санкції також можуть впроваджуватися у формі економічних санкцій або у формі фінансових санкцій. Економічні санкції, які загалом можна порівняти з секторальними санкціями США, спрямовані на обмеження торгівлі, зазвичай у межах певного економічного сектору, галузі чи ринку, наприклад, нафтогазового сектору або оборонної промисловості («Економічні санкції»). Фінансові санкції, які можна порівняти зі списками осіб, включених до списків спеціально визначених осіб США («SDN»), – це обмежувальні заходи, що вживаються проти конкретних осіб або організацій, які можуть походити з країни, що підпадає під санкції, або могли займатися засудженою діяльністю.

Ці фізичні особи та організації визначені та внесені ЄС до Зведеного списку осіб, груп та організацій, на яких поширюються фінансові санкції ЄС («Зведений список ЄС»), що призводить до цілеспрямованих обмежень, таких як заборона на поїздки або заморожування активів для тих, хто внесений до списку. Із застосуванням фінансових санкцій ЄС усі кошти та економічні ресурси, що належать фізичним або юридичним особам, організаціям та органам, що внесені до списку, перебувають у їхньому володінні, утримуються або контролюються ними, заморожуються. Крім того, жодні кошти чи економічні ресурси не можуть бути надані, прямо чи опосередковано, сторонам, що внесені до списку, або на їхню користь. Також забороняється свідома та умисна участь у діяльності, спрямованій на обхід вищезазначеного заморожування активів.

Урядові установи, що здійснюють управління або забезпечення дотримання санкцій та режиму експортного контролю в Німеччині, це: Федеральне відомство з економічних питань та експортного контролю («Bundesamt für Wirtschaft und Ausfuhrkontrolle») («BAFA»), компетентний орган з питань управління економічними санкціями та режимом експортного контролю, який, серед іншого, обробляє заявки на експортні ліцензії та на вивільнення заморожених економічних ресурсів у рамках винятків із санкцій; Німецький федеральний банк («Deutsche Bundesbank»), компетентний орган з питань управління фінансовими санкціями, який, серед іншого, обробляє звіти банків та страхових компаній про впровадження заморожування активів, а також заявки на вивільнення заморожених коштів у рамках винятків із санкцій; Центральне управління з питань забезпечення дотримання санкцій («Zentralstelle für Sanktionsdurchsetzung») («ZfS»), компетентний орган з питань забезпечення дотримання заморожування активів та заборони на надання коштів або економічних ресурсів, прийнятої ЄС у рамках фінансових санкцій, який в першу чергу розслідує кошти та активи сторін, на які поширюються санкції; Німецька митна адміністрація («Zoll»), компетентний орган, серед іншого, для забезпечення дотримання заборон, пов'язаних з імпортом та експортом, у рамках економічних санкцій, та для вжиття відповідних оперативних заходів, включаючи накладення штрафів за порушення санкцій, що становлять адміністративне правопорушення; та державні прокуратури («Staatsanwaltschaften») у федеральних землях Німеччини («Länder») та Федерації («Bund»), компетентні органи для переслідування порушень санкцій, що становлять злочини та адміністративні правопорушення, які можуть покладатися на Митне кримінальне управління («Zollkriminalamt»), митні слідчі управління («Zollfahndungsämter») та головні митні управління («Hauptzollämter») для проведення кримінальних розслідувань. Крім того, Федеральне управління захисту прав споживачів («Bundesamt für Verfassungsschutz»), у тісній співпраці з внутрішніми розвідувальними службами федеральних земель Німеччини та іншими агентствами, включаючи BAFA, відповідає за виявлення будь-якої діяльності, що викликає занепокоєння щодо розповсюдження, з метою запобігання будь-яким незаконним спробам закупівель іноземних держав. Також Підрозділ фінансової розвідки («Zentralstelle für Finanztransaktionsuntersuchungen»), центральне управління з розслідування фінансових операцій, організоване як частина системи митної адміністрації Німеччини, аналізує повідомлення про підозрілу діяльність відповідно до Закону про боротьбу з відмиванням грошей, які включають тему фінансування тероризму, що перетинається.

Крім того, Європейська Комісія є компетентним органом для певних запитів на отримання дозволу, пов'язаних із санкціями. Нарешті, Європол, спільно з державами-членами ЄС, Євроюстом та Frontex, проводить «Операцію Оскар» для підтримки фінансових розслідувань держав-членів ЄС, спрямованих на злочинні активи, що належать фізичним та юридичним особам, на які було накладено санкції у зв'язку з російським вторгненням в Україну. Операція «Оскар» також має на меті підтримку кримінальних розслідувань держав-членів ЄС щодо обходу торговельних та економічних санкцій, запроваджених ЄС. Разом із Інструментом інформування викривачів щодо санкцій ЄС це продовжує збільшувати ризик правозастосування в ЄС.

Для ефективного розслідування коштів та інших активів санкційних сторін ZfS було надано широкі повноваження щодо виявлення та вилучення активів. ZfS також може ініціювати адміністративне провадження щодо розслідування активів щодо санкційних сторін (розслідування, пов'язане з особами) або сумнівних активів (розслідування, пов'язане з активами). ZfS також керує реєстром активів осіб, на які поширюються санкції, та системою викривачів потенційних та фактичних порушень санкцій та порушень зобов'язань щодо звітності про активи згідно із законодавством ЄС та Німеччини. Нарешті, ZfS має повноваження призначати спостерігача для нагляду за дотриманням санкцій у компаніях, які порушили або ризикують порушити фінансові санкції, хоча таких випадків призначення спостерігачів ще не повідомлялося. Загалом, ефективність створення ZfS, яке триває з січня 2023 року, піддається сумніву, оскільки станом на травень 2024 року було укомплектовано лише 42 із запланованих 91 посад. Водночас, інші агентства та органи, що діють у сфері забезпечення дотримання санкцій у Німеччині, продовжують набувати компетенцій та ініціювати дії в цій галузі. Зокрема, прокуратури залишаються рушійною силою численних кримінальних правоохоронних дій, що відображає зростання значення санкцій після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Деякі справи закінчуються судами та призводять до значних кримінальних вироків, як це сталося в липні 2024 року, коли Вищий регіональний суд Штутгарта засудив двох осіб, причетних до поставок електронних компонентів для поля бою до Росії, до позбавлення волі на строк майже до семи років.

Наразі очікується подальше розширення тенденції до правозастосування з огляду на публікацію кількох рекомендацій як органами ЄС, так і Німеччини, які закликають компанії проводити посилену належну перевірку для запобігання обходу санкцій, зокрема згідно Керівництву Європейської комісії для операторів ЄС: впровадження посиленої перевірки для захисту від обходу санкцій Росією [3], Керівництву від 21 грудня 2023 року Федерального міністерства економіки та дій щодо клімату Німеччини («Bundesministerium für Wirtschaft und Klimaschutz»), яке є міністерством, що контролює BAFA і, таким чином, відповідає за економічні санкції, щодо вирішення проблеми обходу економічних санкцій [10], Рекомендації BMWK від 24 квітня 2024 року, яка попереджає компанії про те, що товари військового призначення все частіше потрапляють до Росії через дочірні компанії компаній ЄС, що не входять до ЄС, та закликає до вжиття відповідних заходів [11].

Ще однією помітною подією стало прийняття Директиви ЄС 2024/1226, що встановлює мінімальні стандарти для визначення кримінальних правопорушень та покарань за порушення санкцій ЄС, яку держави-члени ЄС, включаючи Німеччину, повинні впровадити до 20 травня 2025 року. У цьому відношенні, зокрема, очікується, що Німеччина внесе корективи до певних положень кримінального законодавства у статтю 18 КПК. Водночас, не очікуються фундаментальні зміни, а радше цілеспрямовані коригування, зокрема, щодо криміналізації порушення положення про заборону обходу (яке досі не охоплювалося положеннями кримінального законодавства Німеччини через його уявну нечіткість та потенційну несумісність з конституційною вимогою правової визначеності).

Правовими повноваженнями для застосування санкцій ЄС є стаття 29 Договору про ЄС («ДЄС») та стаття 215 Договору про функціонування ЄС («ДФЄС»). У випадку ембарго на постачання зброї, Рада ЄС («Рада»), установа, що представляє уряди держав-членів ЄС, приймає відповідне рішення Ради в рамках своєї Спільної зовнішньої та безпекової політики. Це Рішення є обов'язковим для держав-членів ЄС, які, у свою чергу, виконують його на рівні держав-членів ЄС. У Німеччині юридичним органом для такого впровадження та забезпечення виконання є Закон про зовнішню торгівлю та платежі (Außenwirtschaftsgesetz) («AWG»), який супроводжується адміністративним органом – Постановою про зовнішню торгівлю та платежі.

У випадку економічних та фінансових санкцій ЄС Рада знову приймає відповідне рішення як частину своєї спільної зовнішньої фінансової політики, а також Регламент ЄС про санкції, який є обов'язковим та безпосередньо застосовується у всіх державах-членах ЄС. Хоча держави-члени ЄС не зобов'язані впроваджувати такі Регламенти ЄС про санкції у національному законодавстві держав-членів ЄС, Регламент ЄС про санкції вимагає від держав-членів ЄС створення органів влади для забезпечення виконання Регламенту ЄС на рівні держав-членів ЄС.

Німеччина є державою-членом ЄС та впроваджує санкції ЄС; щодо процесу впровадження у випадку ембарго на постачання зброї, економічних санкцій ЄС та фінансових санкцій ЄС, Рада приймає відповідне рішення в рамках СЗБП. У Німеччині правовою основою для впровадження в німецьке законодавство та відповідного виконання такого рішення є AWG, що опікується адміністративним органом AWV.

У випадку економічних та фінансових санкцій ЄС відповідний додатковий регламент ЄС про санкції безпосередньо застосовується в усіх державах-членах ЄС. Таким чином, хоча держави-члени ЄС не зобов'язані впроваджувати такі регламенти ЄС про санкції в національному законодавстві держав-членів ЄС, регламент ЄС про санкції вимагатиме від держав-членів ЄС запровадити повноваження для забезпечення виконання регулювання ЄС на рівні держави-члена ЄС; у Німеччині це робиться через AWG, яку підтримує AWV.

В німецькій юрисдикції не веде список осіб та організацій, на яких накладено санкції, але застосовує Зведений список ЄС. Особи та організації додаються до Зведеного списку ЄС або видаляються з нього за пропозицією Високого представника ЄС із закордонних справ. Різні органи та комітети Ради обговорюють відповідну пропозицію, перш ніж Рада одноголосно приймає рішення про додавання/виключення. Особи, на які поширюються санкції, можуть подати запит до Ради з проханням про перегляд рішення про включення до списку. Європейський суд («ЄС») також може перевірити, чи відповідають санкції ООН, зокрема ті, що стосуються включення до списків, первинному праву ЄС [7].

Німеччина застосовує санкції, спрямовані, в різному обсязі, на країни та/або осіб з кількох країн, що не входять до ЄС. Станом на 8 серпня 2024 року, цими країнами є: Вірменія; Азербайджан; Білорусь; Бурунді; Центральноафриканська Республіка; Китай; Демократична Республіка Конго; Гвінея; Гвінея-Бісау; Гаїті, Іран; Ірак; Ліван; Лівія; Малі; Молдова, М'янма (Бірма); Нікарагуа; Північна Корея; Росія; Сомалі; Південний Судан; Судан; Сирія; Туніс; Туреччина; Україна (зокрема, непідконтрольні уряду території); Венесуела; Ємен; та Зімбабве.

Німеччина застосовує Блокувальний статут ЄС (зі змінами, «Блокувальний статут ЄС»), а AWV також включає заборону на оголошення про приєднання до іноземного бойкоту. Крім того, Загальний регламент про захист даних («GDPR»), хоча й має основну функцію захисту персональних даних та прав на конфіденційність суб'єктів даних з ЄС, на практиці іноді може діяти як «блокувальний статут», що забороняє передачу даних до країн, що не входять до ЄЕЗ, або обробку персональних даних відповідно до зобов'язань, що виникають поза законодавством ЄС або держави-члена ЄС.

Наслідком Блокувального статуту ЄС є заборона дотримання суб'єктами ЄС, серед іншого, повторно запроваджених санкцій США проти Ірану, а також певних санкцій США проти Куби, найбільш актуальними з яких є ті, що випливають із застосування певних частин Закону США про кубинську свободу та демократичну солідарність 1996 року, так званого «Закону Хелмса-Бертона».

Блокувальний статут ЄС був спочатку прийнятий у 1996 році як контрзахід певним екстериторіальним санкціям США проти Куби, Лівії та Ірану. ЄС розглядав ці санкції як порушення міжнародного права, загрозу міжнародній торгівлі та порушення інтересів «операторів ЄС». Отже, згідно з його преамбулою, Блокувальний статут ЄС мав на меті захистити від «наслідків екстериторіального застосування законодавства, прийнятого третьою країною, та дій, що ґрунтуються на ньому або випливають з нього». Для досягнення цієї мети Блокувальний статут ЄС, серед іншого, забороняє дотримання будь-яких правових актів, перелічених у регламенті, які «мають на меті регулювання діяльності фізичних або юридичних осіб, що перебувають під юрисдикцією держави-члена». Держави-члени ЄС несуть відповідальність за застосування санкцій, що накладаються у разі порушення. Німеччина робить це, караючи порушення Блокувального статуту ЄС як адміністративне правопорушення максимальним штрафом у розмірі 500 000 євро з можливістю додаткової конфіскації прибутку.

Крім того, Блокувальний статут ЄС анулює дію рішень іноземних судів, заснованих на відповідних правових актах ЄС, перешкоджає запитам на вручення та розкриття інформації, таким як ті, що випливають із позовів за Законом Хелмса-Бертона, та встановлює зобов'язання щодо звітності, а також право на відшкодування збитків.

ЄС історично рішуче виступав проти Вторинних санкцій і навіть прийняв Блокувальний статут ЄС, який забороняє дотримання суб'єктами ЄС певних екстериторіальних санкцій США.

Однак, після того, як росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну в лютому 2022 року, що розпочало найбільший збройний конфлікт у Європі з часів Другої світової війни, ЄС запровадив певні елементи, що принаймні нагадують Вторинні санкції, до своїх санкційних правил проти Росії, які безпосередньо застосовуються в Німеччині.

Зокрема, у жовтні 2022 року у ст. 3(1)(h) Регламенту Ради (ЄС) 269/2014 («Регламент 269/2014») було запроваджено новий критерій включення до списку осіб, які сприяють порушенням заборони на обхід санкцій ЄС проти Росії. У червні 2023 року у ст. 12f Регламенту Ради (ЄС) 833/2014 («Регламент 833/2014») було запроваджено новий інструмент боротьби з обходом санкцій, що дозволяє обмежувати експорт певних товарів до третіх країн, юрисдикція яких, як доведено, має високий ризик використання для обходу санкцій ЄС проти росії. Ця тенденція продовжилася протягом останніх 12 місяців із запровадженням подальших екстериторіальних елементів у рамках санкцій ЄС проти росії та Білорусі. Починаючи з 12-го пакету санкцій проти росії, прийнятого у грудні 2023 року, ЄС почав запроваджувати нові зобов'язання для компаній, що торгують так званими CHPI, тобто виробами, що використовуються в російських військових системах, що знаходяться на полі бою в Україні або мають вирішальне значення для розробки, виробництва чи використання російських військових систем. Зокрема, так звана «пункт про відсутність Росії» статті 12g Регламенту 833/2014 запровадила зобов'язання для компаній

ЄС, що торгують з CHPI у третіх країнах (за винятком кількох країн-партнерів), договірно забороняти реекспорт до Росії або для використання в Росії, а також передбачати належні засоби правового захисту у разі порушення цього договірного зобов'язання 14-й пакет санкцій проти Росії, прийнятий у червні 2024 року, встановив додаткові зобов'язання для таких компаній, що містять екстериторіальні елементи. Зокрема, нова стаття 12ga Регламенту 833/2014 запроваджує так зване «Клаузулу про відсутність права інтелектуальної власності в Росії», яка зобов'язує компанії договірно забороняти своїм колегам з третіх країн використовувати або субліцензувати права інтелектуальної власності та комерційні таємниці у зв'язку з постачанням фармацевтичної промислової продукції (CHPI) до Росії або для використання в Росії, а також передбачати належні засоби правового захисту у разі порушення цього договірного зобов'язання.

На більш фундаментальному рівні, нова стаття 8a Регламенту 833/2014, введена в дію в червні 2024 року, зобов'язала компанії ЄС докласти всіх зусиль для забезпечення того, щоб будь-яка компанія, що не входить до ЄС, якою вони володіють або контролюють, не брала участі в діяльності, яка підриває економічні санкції ЄС проти Росії згідно з Регламентом 833/2014. Це положення суттєво змінило режим дочірніх компаній, що не входять до ЄС, згідно з економічними санкціями ЄС проти Росії. Подібні екстериторіальні елементи були запроваджені в останньому пакеті санкцій ЄС проти Білорусі від липня 2024 року, включаючи «Клаузулу про відсутність Білорусі» у новій статті 8g Регламенту Ради (ЄС) 765/2006 («Регламент 765/2006»), зобов'язання щодо оцінки ризиків для галузей промисловості CHPI, що поширюється на дочірні компанії поза межами ЄС, у новій статті 8ga Регламенту 765/2006, та зобов'язання докладати всіх зусиль щодо дочірніх компаній поза межами ЄС у новій статті 8i Регламенту 765/2006. Санкції ЄС регулярно застосовуються до бізнесу, який повністю або частково здійснюється в ЄС.

Враховуючи тенденцію Суду ЄС та Європейську Комісії тлумачити положення про санкції широко, а також відсутність будь-яких ознак того, що тлумачення de minimis було б доступним, цей юрисдикційний критерій може значно розширити сферу застосування санкцій ЄС. Щодо цього критерію, у німецькій літературі стверджувалося, що використання компаніями, що не входять до ЄС, серверів, розташованих у межах ЄС, для укладання договору або виконання транзакції, що має значення з точки зору санкцій ЄС, було б достатнім для встановлення необхідного зв'язку з ЄС. Інший приклад того, як юрисдикція ЄС може бути встановлена відповідно до цього положення, як зазначено в німецькій коментаторській літературі, включає використання SWIFT компаніями, що не входять до ЄС, для платежів у зв'язку з транзакціями, що мають значення з точки зору санкцій ЄС, враховуючи, що SWIFT є товариством, зареєстрованим за бельгійським законодавством.

Санкції ЄС, у свою чергу, зазвичай застосовуються: (a) в межах території ЄС; (b) на борту будь-якого повітряного судна або судна, що знаходиться під юрисдикцією держави-члена ЄС; (s) будь-якій особі, що знаходиться в межах або за межами території ЄС, яка є громадянином держави-члена ЄС; (d) будь-якій юридичній особі, організації чи органу, що знаходиться в межах або за межами території ЄС, яка зареєстрована або створена відповідно до законодавства держави-члена ЄС; та (e) будь-якій юридичній особі, організації чи органу стосовно будь-якої діяльності, що здійснюється повністю або частково в межах Союзу.

Щодо блокування або замороження коштів чи іншого майна, що порушує заборони санкцій, слід сказати, що будь-яка фізична або юридична особа, зобов'язана дотримуватися Фінансових санкцій ЄС, зазвичай банки та фінансові установи ЄС, які знають або мають достатні підстави підозрювати, що вони контролюють або володіють, або іншим чином розпоряджаються коштами чи економічними ресурсами особи, на яку поширюються Фінансові санкції ЄС, повинні: (a) заморозити кошти та, зокрема, не розпоряджатися ними або не надавати їх визначеній особі або на її користь; та (b) повідомляти про кошти або економічні ресурси компетентному органу держави-члена ЄС (у Німеччині, Федеральному банку Німеччини).

Здійснення платежів на банківський рахунок особи, на яку поширюються санкції, заборонено, окрім випадків, коли це спеціально дозволено компетентним органом або якщо обґрунтовано не встановлено, що кошти не будуть надані особі, на яку поширюються санкції. Банки ЄС можуть зараховувати кошти на заморожені рахунки, якщо можна переконатися, що вхідні кошти заморожені після їх зарахування на рахунок. Щодо конкретних питань щодо заморожування коштів та/або надання економічних ресурсів, слід звернутися до Висновку Комісії від 19 червня 2020 року [1].

Органом, відповідальним за розслідування та переслідування кримінальних економічних санкцій, є прокуратура при суді, який здійснює місцеву юрисдикцію щодо порушення санкцій (розділ 143(1) Закону про конституцію судів («GVG»)) [2].

Компетентній прокуратурі допомагатиме компетентний орган, що застосовує санкції (у випадках фінансових санкцій – ZfS та Федеральний банк Німеччини, а у випадках економічних санкцій – BAFA). Крім того, як зазначалося вище, прокуратура може покладатися на певні установи Німецької митної адміністрації для проведення кримінальних розслідувань. BMWK опублікував розділ «Поширені запитання» щодо санкцій ЄС проти Росії, який набуває значного впливу завдяки своєму рівню деталізації [4]. Отже, Німеччина є однією з небагатьох країн ЄС, які опублікували власні детальні рекомендації щодо санкцій ЄС проти росії.

Висновки. Недбалі порушення санкцій ЄС та законодавства Німеччини про зовнішню торгівлю, включаючи режим експортного контролю Німеччини, зазвичай вважаються адміністративними (нормативними) правопорушеннями. «Недбалість» визначається як невиконання необхідного стандарту обачності («Fahrlässigkeit»). Згідно з розділом 19(6) КПК, таке адміністративне правопорушення може призвести до штрафу в розмірі до 500 000 євро за кожне правопорушення та конфіскації доходів, отриманих внаслідок скоєного адміністративного правопорушення.

Лише у рідкісних та надзвичайно виняткових випадках Федеральний Генеральний прокурор може взяти на себе розслідування (Розділ 142a GVG); наприклад, якщо розслідуване порушення санкцій може порушити або поставити під загрозу національну безпеку або зовнішню безпеку зовнішніх відносин Федеративної Республіки Німеччина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Commission opinio № of 19.6.2020 on Article 2 of Council Regulation (EU) No 269/2014 https://finance.ec.europa.eu/system/files/2020-06/200619-opinion-financial-sanctions_en.pdf

2. Courts Constitution Act (Gerichtsverfassungsgesetz – GVG) https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gvg/englisch_gvg.html

3. European Commission Guidance for EU operators: Implementing enhanced due diligence to shield against Russia sanctions circumventionhttps://finance.ec.europa.eu/system/files/2023-12/guidance-eu-operators-russia-sanctions-circumvention_en.pdf

4. Häufig gestellte Fragen zum Thema Finanzsanktionen Stand Mai 2025. https://www.bundesbank.de/resource/blob/886614/101df1c0fe00e82c4d46657489bd98a8/472B63F073F071307366337C94F8C870/faq-finanzsanktionen-data.pdf

5. Hörbelt, Christian A COMPARATIVE STUDY: WHERE AND WHY DOES THE EU IMPOSE SANCTIONS Revista UNISCI, núm. 43, enero-junio, 2017, pp. 53–71.
6. Hyde-Price, Adrian (2006): «'Normative' power Europe: a realist critique», Journal of European Public Policy, Vol. 13, Nº 2, pp. 217–234.
7. Kadi and Al Barakaat international foundation v Council and Commission 3 September 2008 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62005CJ0402
8. Kreutz, Joachim (2005): "Hard measures from a soft power? Sanctions policy of the European Union", Bonn, Bonn International Center for Conversion.
9. Portela, Clara : Where and why does the EU impose sanctions?, Politique européenne, Vol. 3, Nº 17 (2005).
10. Sanktionsumgehung – Hinweis: Kriegsrelevante Güter gelangen vermehrt von ausländischen Tochtergesellschaften von EU-Unternehmen nach Russland (aktualisiert: Oktober 2024) https://www.bmwk.de/Redaktion/DE/Downloads/S-T/sanktionsumgehung-hinweis-kriegsrelevante-gueter-gelangen-vermehrt-von-auslandischen-tochtergesellschaften-von-eu-unternehmen-nach-russland.pdf?__blob=publicationFile&v=11
11. Sanktionsumgehung – Hinweispapier zur Unterstützung der Unternehmen beim Umgang mit warenverkehrsbezogenen Sanktionen (Stand: 1. Oktober 2024) https://www.bmwk.de/Redaktion/DE/Downloads/S-T/sanktionsumgehung-hinweispapier-fuer-unternehmen.html

РОЗДІЛ 8
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.211
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/43

СТАНДАРТИ НАЛЕЖНОЇ ПРАВОВОЇ ПРОЦЕДУРИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ

STANDARDS OF DUE PROCESS IN INTERNATIONAL COOPERATION IN CRIMINAL MATTERS

Бзова Л.Г., PhD, доцент,
асистент кафедри процесуального права
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Мойсей Г.Г., асистент кафедри процесуального права
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Не існує універсальної конвенції або директиви, яка б регулювала міжнародне співробітництво у кримінальних справах. На багатосторонньому рівні співіснують два типи правил: ті, що регулюють той чи інший аспект співпраці, наприклад, екстрадицію, взаємну правову допомогу, передачу кримінального переслідування або передачу засуджених осіб; і ті, що в першу чергу переслідують правоохоронні цілі в конкретних сферах міжнародного кримінального права, але також містять положення, що стосуються співпраці, особливо взаємної допомоги та екстрадиції. На додаток до цих договорів, які відкриті для участі більш ніж однієї держави, існують двосторонні конвенції. Нарешті, необхідно враховувати декларації про взаємність, які застосовуються за відсутності договору.

Поряд з класичним міжнародним судовим співробітництвом з горизонтальним відтінком (тобто між колегами, державами та їхніми судовими органами), яке збагатилося новими формами вираження та новими інструментами, на сцені з'явилися два інші типи правової реальності міжнародне кримінальне правосуддя, найбільш типовим прикладом якого є Міжнародний кримінальний суд – юрисдикція, що складається з суддів різних національностей і потенційно може замінити державні юрисдикції для розгляду найсерйозніших порушень гуманітарного права та найтяжчих злочинів; наднаціональне кримінальне правосуддя, створене в рамках ЄС для розгляду злочинів, скоєних на шкоду фінансовим інтересам самого Союзу, яке, з іншого боку, все ще характеризується постійним збереженням виключної юрисдикції за національними органами влади, в той час як слідчі та прокурорські функції покладені на організацію – Європейську прокуратуру – з централізованим вищим керівництвом і, крім того, також артикульоване в національних офісах.

Аналіз нормативних джерел і судової практики показує, що навіть у суто правовому полі пошук гармонізації між співробітництва у кримінальних справах, хоча й відбувається інтенсивно і в різний спосіб, залишається далеко не простим завданням. Якщо звернутися до реальної ситуації на місцях, то можнаконстатувати, що в даних аспектах зберігається розрив між цілями і завданнями.

Ключові слова: права людини, міжнародні стандарти, кримінальне судочинство, директива, Міжнародний кримінальний суд, належна правова процедура.

There is no universal convention or directive governing international cooperation in criminal matters. At the multilateral level, two types of rules coexist: those that regulate a particular aspect of cooperation, such as extradition, mutual legal assistance, transfer of prosecution or transfer of sentenced persons; and those that primarily pursue law enforcement objectives in specific areas of international criminal law but also contain provisions relating to cooperation, especially mutual assistance and extradition. In addition to these treaties, which are open to more than one state, there are bilateral conventions. Finally, declarations of reciprocity, which apply in the absence of a treaty, must be taken into account.

Alongside the classic international judicial cooperation with a horizontal overtone (i.e. between peers, states and their judiciaries), which has been enriched by new forms of expression and new instruments, two other types of legal reality have emerged on the scene: international criminal justice, the most typical example of which is the International Criminal Court, a jurisdiction composed of judges of different nationalities that has the potential to replace state jurisdictions for the most serious violations of humanitarian law and the most serious crimes; supranational criminal justice, established within the EU to deal with crimes committed to the detriment of the financial interests of the Union itself, which, on the other hand, is still characterised by the continued retention of exclusive jurisdiction by national authorities, while investigative and prosecutorial functions are entrusted to an organisation – the European Public Prosecutor's Office – with a centralised senior management and, in addition, also articulated in national offices.

An analysis of regulatory sources and court practice shows that even in the purely legal field, the search for harmonisation of cooperation in criminal matters, although intensive and in different ways, remains far from easy. If we turn to the real situation on the ground, we can state that in these aspects there is still a gap between goals and objectives.

Key words: human rights, international standards, criminal justice, directive, International Criminal Court, due process.

Постановка проблеми. Однією з головних цілей міжнародного кримінального права є виправлення найбільш серйозних порушень прав людини, тих, що порушують або зазіхають на певні цінності, інтереси або правові блага, які перебувають під особливим захистом міжнародної спільноти і які навіть розглядаються як норми jus cogens. Кримінальне правосуддя і права людини нерозривно пов'язані. Сучасне поняття прав людини бере свій початок з перших інститутів захисту особи, наприклад, habeas corpus. Оскільки кримінальне правосуддя за визначенням пов'язане з використанням примусових повноважень держави та різноманітними обмеженнями прав і свобод особи, переважна більшість конституцій світу та міжнародних договорів з прав людини визнають різні права, що застосовуються під час кримінального судочинства. Так, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права у статтях 9, 10, 14 і 15; Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод у статтях 5, 6 і 7, Американська конвенція про права людини у статтях 5, 6, 7, 8 і 9 гарантують право на свободу та особисту

недоторканність, належну правову процедуру, гуманне поводження, серед іншого. Всі ці положення спрямовані на захист особи від свавілля у кримінальній сфері.

Мета дослідження є аналіз мінімальних стандартів співробітництва належної правової процедури у кримінальних справах.

Ступінь дослідження. Питання дослідження стандартів міжнародного співробітництва у кримінальних справах висвітлені у працях Ахаван П., К'яваріо М., Пердука А.

Виклад основного матеріалу. Співпраця між судовими апаратами різних суб'єктів, переважно держав, присутніх на міжнародній арені, є не лише феноменом нашого часу. Сьогоднішня правова реальність, однак, пропонує особливо численні і різноманітні його прояви, що тягне за собою, серед іншого, все більш виражений темперамент до принципу, згідно з яким державні органи, на які покладено здійснення кримінального правосуддя, не можуть здійснювати свої функції за межами кордонів держави своєї громадянської належності. І це стало робити все менш і менш нематеріальною саму догму про те, що кримінальне правосуддя є винятковим атрибутом державного суверенітету, з якого цей принцип можна вважати наслідком, хоча і не імперативом [2].

Поняття належної правової процедури зазнало значного розвитку в міжнародному кримінальному праві з часу створення Нюрнберзького трибуналу наприкінці Другої світової війни. Після формування досвіду, залишеного спеціальними трибуналами, Міжнародний кримінальний суд, створений 17 липня 1998 року, розглядається як кульмінація п'яти десятиліть роботи, спрямованої на реалізацію захисту прав людини у світі [9].

Однак на міжнародному рівні кримінальне правосуддя стикається з низкою викликів класичній концепції прав людини. Ці виклики випливають з основних характеристик міжнародного кримінального права, найтривіальніша з яких полягає в тому, що міжнародні кримінальні суди не мають власного репресивного апарату і тому повністю залежать від співпраці держав і, іноді, від обмежених примусових повноважень міжнародного співтовариства. Це має значні наслідки для проведення розслідувань, збору доказів, затримання підозрюваних, а під час судових процесів – для тлумачення і застосування мінімальних судових гарантій для обвинувачених. Міжнародні кримінальні переслідування, як правило, відбуваються в постконфліктних ситуаціях і мають значний вплив на відновлення національного та міжнародного миру і безпеки. Тому їхня мета виходить за рамки простого стримування і стає важливим засобом сприяння процесам примирення [1].

Однак слід мати на увазі, що ці суди мають юрисдикцію лише щодо обмеженого кола злочинів, які вважаються надзвичайно тяжкими, що неодноразово ставало приводом для різноманітних дискусій, оскільки міжнародне співтовариство у своєму прагненні «вершити правосуддя» і боротися з безкарністю толерувало порушення різних прав людини – судових гарантій – тих, хто був звинувачений і засуджений за вчинення таких злочинів.

Так, Директива 2010/64/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 20 жовтня 2010 року про право на усний та письмовий переклад у кримінальному провадженні [6]. Спільні мінімальні правила повинні підвищувати довіру до систем кримінального правосуддя всіх держав-членів, що, таким чином, має призвести до більш ефективної судової співпраці в атмосфері взаємної довіри. Ці єдині мінімальні правила мають бути закладені у сферах усного та письмового перекладу у кримінальних провадженнях.

Право на усний та письмовий переклад, надане особам, які не володіють або не розуміють мови провадження, закріплено у статті 6 ЄКПЛ, як це тлумачиться практикою Європейського суду з прав людини. Ця Директива сприяє здійсненню цього права на практиці. З цією метою вона має намір гарантувати право підозрюваних або обвинувачених осіб на послуги усного та письмового перекладу у кримінальному провадженні з метою гарантування їхнього права на справедливий судовий розгляд.

Директива 2012/13/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 22 травня 2012 року про право на інформацію у кримінальному провадженні [7]. Ця Директива встановлює мінімальні правила інформування підозрюваних або обвинувачених про їхні права. Це не впливає на інформацію, яка має бути надана щодо інших процесуальних прав відповідно до Хартії, ЄКПЛ, національного законодавства та застосовного законодавства ЄС, як це тлумачиться компетентними судами. Після надання інформації про конкретне право компетентні органи не повинні вимагати її відкликання, за винятком випадків, коли цього вимагають конкретні обставини справи або конкретне положення національного законодавства.

У разі арешту або тримання під вартою підозрюваного або обвинуваченої особи інформація про застосовні до неї процесуальні права повинна бути надана їм за допомогою письмової заяви про права, складеної в легкій для розуміння формі, щоб допомогти їм зрозуміти, що охоплюють їхні права. Така декларація прав має бути невідкладно надана кожній особі, заарештованій у разі її позбавлення волі шляхом втручання правоохоронних органів у кримінальне провадження. Він повинен містити основну інформацію про будь-яку можливість оскаржити законність арешту, домогтися перегляду затримання або вимагати тимчасового звільнення, якщо і в тій мірі, в якій таке право існує в національному законодавстві.

Директива 2013/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 22 жовтня 2013 року про право доступу до адвоката у кримінальному провадженні та в європейському провадженні щодо ордера на арешт, про право інформувати третю особу про позбавлення волі та про право осіб, позбавлених волі, спілкуватися з третіми особами та з консульськими установами [8]. Ця Директива встановлює мінімальні правила щодо права на доступ до адвоката у кримінальному провадженні та у провадженні щодо виконання європейського ордера на арешт відповідно до Рамкового рішення Ради 2002/584/ЈНА від 13 червня 2002 року щодо європейського ордера на арешт та процедур видачі між державами-членами («Європейські процедури видачі ордерів на арешт») та право інформувати третю особу про позбавлення волі та право осіб, позбавлених волі, спілкуватися з третіми особами та з консульськими установами. Роблячи це, він сприяє застосуванню Хартії, зокрема її статей 4, 6, 7, 47 та 48, на основі статей 3, 5, 6 та 8 ЄКПЛ у тлумаченні Європейського суду з прав людини, який у своїй прецедентній практиці регулярно встановлює стандарти, що стосуються права на доступ до адвоката. Ця судова практика передбачає, зокрема, що справедливість провадження вимагає, щоб підозрюваний або обвинувачений міг отримати повний спектр втручань, які стосуються правової допомоги. У зв'язку з цим адвокати підозрюваних або обвинувачених повинні мати можливість забезпечити необмежене висвітлення основних аспектів захисту.

Держави-члени повинні забезпечити, щоб підозрювані або обвинувачені особи мали право на доступ до адвоката без невиправданих затримок відповідно до цієї Директиви. У будь-якому випадку підозрювані або обвинувачені повинні, якщо вони не відмовилися від цього права, мати доступ до адвоката під час кримінального провадження в суді.

Коли особа, яка не є підозрюваним або обвинуваченим, у тому числі свідок, підозрюється або обвинувачується, право цієї особи не свідчити проти себе має бути захищене, і вона має право зберігати мовчання, що підтверджується практикою Європейського суду з прав людини. Таким чином, ця Директива прямо стосується конкретної ситуації, коли ця особа стає підозрюваною або обви-

нуваченою особою під час допиту поліцією або іншим правоохоронним чи судовим органом у кримінальному провадженні. Якщо в ході такого допиту підозрюваним або обвинуваченим стає інша особа, ніж підозрюваний або обвинувачений, допит повинен бути негайно припинений. Однак повинна існувати можливість продовження допиту, якщо відповідна особа була поінформована про те, що вона є підозрюваною або обвинуваченою особою і здатна повною мірою здійснювати права, передбачені цією Директивою.

Держави-члени повинні забезпечити, щоб підозрювані або обвинувачені особи мали право на присутність свого адвоката та на його чи її ефективну участь під час допиту поліцією або іншим правоохоронним чи судовим органом, у тому числі під час слухань у суді. Така участь повинна здійснюватися відповідно до будь-яких процедур національного законодавства, які можуть регулювати участь адвоката в допиті підозрюваного або обвинуваченого поліцією або іншим правоохоронним чи судовим органом, у тому числі під час слухань у суді, за умови, що таке провадження не підриває фактичне здійснення та саму суть відповідного права. Під час допиту підозрюваного чи обвинуваченого поліцією чи іншим правоохоронним чи судовим органом або під час слухання справи в суді адвокат може, серед іншого, відповідно до цих положень ставити запитання, звертатися за уточненнями та робити заяви, які повинні бути записані відповідно до процедури реєстрації, передбаченої національним законодавством.

Директива (ЄС) 2016/343 Європейського Парламенту та Ради від 9 березня 2016 року, яка посилює деякі аспекти презумпції невинуватості та права бути присутнім на судовому процесі у кримінальному провадженні [4]. З огляду на сучасний рівень розвитку національного законодавства та судову практику, що склалася як на національному, так і на рівні ЄС, передчасно законодавчо закріплювати на рівні ЄС презумпцію невинуватості юридичних осіб. Тому дія цієї Директиви не повинна поширюватися на юридичних осіб. Це повинно бути без шкоди для застосування презумпції невинуватості, викладеної, зокрема, в ЄКПЛ і в тлумаченні Європейського суду з прав людини та Суду ООН, до юридичних осіб.

Презумпція невинуватості буде порушена, якщо публічні заяви органів державної влади або судові рішення, відмінні від рішень про винуватість, представляють підозрювану або обвинувачену особу винною, доки вина цієї особи не була юридично встановлена. Такі заяви та судові рішення не повинні відображати відчуття вини цієї особи. Це повинно бути без шкоди для дій обвинувачення, спрямованих на встановлення вини підозрюваного або обвинуваченого, таких як обвинувальний акт, і без шкоди для судових рішень, після яких умовний вирок набуває законної сили, за умови дотримання прав захисту. Це також має бути без шкоди для попередніх рішень процесуального характеру, які приймаються судовими або іншими компетентними органами і які ґрунтуються на підозрі або викривальних доказах, наприклад, ухвалах про досудове тримання під вартою, за умови, що такі рішення не представляють підозрюваного чи обвинувачену особу як винну. Перш ніж прийняти попереднє рішення процесуального характеру, компетентний орган спочатку може бути зобов'язаний переконатися в наявності достатніх викривальних доказів проти підозрюваного або обвинуваченої особи для обґрунтування такого рішення, і воно може містити посилання на це рішення

Директива (ЄС) 2016/800 Європейського Парламенту та Ради від 11 травня 2016 року про процесуальні гарантії для дітей, які є підозрюваними або обвинуваченими у кримінальному провадженні [5]. Ця Директива або деякі її положення повинні також застосовуватися до підозрюваних або обвинувачених у кримінальному провадженні та до осіб, видача яких вимагається, які були дітьми на той час, коли вони були предметом судового розгляду, але які згодом досягли 18-річного віку, і якщо застосування цієї директиви є доцільним у світлі всіх обставин справи, включаючи зрілість і вразливість відповідної особи.

Держави-члени повинні визначати вік дитини на основі власних декларацій дитини, перевірок сімейного стану дитини, кабінетних досліджень та інших доказів, а також, якщо такі докази відсутні або непереконливі, на основі медичного обстеження. Цей медичний огляд має проводитися в крайньому випадку та з неухильним дотриманням прав дитини, її фізичної недоторканності та людської гідності. Якщо вік особи залишається невизначеним, для цілей цієї настанови ця особа повинна вважатися дитиною.

Діти, які є підозрюваними або обвинуваченими, мають право на доступ до адвоката відповідно до Директиви 2013/48/ЄС. Оскільки діти є вразливими і не завжди здатні повністю розуміти та слідкувати за кримінальним провадженням, у ситуаціях, передбачених цією Директивою, їм повинен допомагати адвокат. У таких ситуаціях держави-члени повинні забезпечити, щоб дитині допомагав адвокат, якщо дитина або особа, яка несе батьківську відповідальність, не організувала таку допомогу. Держави-члени повинні надавати правову допомогу, де це необхідно, щоб забезпечити ефективну допомогу адвоката для дитини.

Допомога адвоката відповідно до цієї Директиви передбачає, що дитина має право доступу до адвоката відповідно до Директиви 2013/48/ЄС. Таким чином, якщо застосування положення Директиви 2013/48/ЄС не повинно дозволяти дитині користуватися допомогою адвоката відповідно до цієї Директиви, це положення не повинно застосовуватися до права дітей мати доступ до адвоката відповідно до Директиви 2013/48/ЄС. З іншого боку, відступи та винятки з права на допомогу адвоката, передбачені цією Директивою, не повинні впливати ні на право на доступ до адвоката відповідно до Директиви 2013/48/ЄС, ні на право на правову допомогу відповідно до Статуту та ЄКПЛ, а також національного законодавства та інших положень права Союзу.

Директива (ЄС) 2016/1919 Європейського Парламенту та Ради від 26 жовтня 2016 року про правову допомогу підозрюваним та обвинуваченим у кримінальному провадженні, а також особам, видача яких вимагається в рамках провадження щодо видачі ордера на арешт у Європі [3]. Правова допомога повинна покривати витрати на захист підозрюваних, обвинувачених та осіб, про видачу яких вимагається. При наданні правової допомоги компетентні органи держав-членів повинні мати можливість вимагати від підозрюваних, обвинувачених або осіб, від яких вимагається видача, частини цих витрат понесіть самостійно, залежно від їхніх фінансових ресурсів.

Держави-члени повинні прийняти рішення про практичні механізми надання правової допомоги. Ці домовленості можуть встановлювати, що правова допомога надається за клопотанням підозрюваного, обвинуваченого або особи, про видачу якої вимагається. Однак, враховуючи потреби вразливих осіб, таке звернення не повинно бути матеріальною умовою для надання правової допомоги.

Компетентні органи повинні надавати правову допомогу без невиправданих затримок, але не пізніше ніж до допиту відповідної особи поліцією чи іншим правоохоронним органом, або до проведення конкретних слідчих чи збиральних заходів, зазначених у цій Директиві. Якщо компетентні органи не в змозі це зробити, вони повинні принаймні надати екстрену або тимчасову правову допомогу до такого допиту або до виконання таких конкретних слідчих дій чи заходів зі збору доказів.

Особи, видача яких вимагається, повинні мати право на правову допомогу в державі-члені, що виконує зобов'язання. Крім того, особи, видача яких вимагається, які є предметом європейської процедури видачі ордера на

арешт для проведення кримінального провадження та які реалізують своє право призначати адвоката в державі-члені, що видає наказ відповідно до Директиви 2013/48/ЄС, повинні мати право на правову допомогу в цій державі-члені для цілей такого провадження в державі-члені, що виконує, тією мірою, якою правова допомога необхідна для забезпечення ефективного доступу до правосуддя, як це передбачено статтею 47 Статуту. Це буде той випадок, коли адвокат у державі-члені, що виконує, не може ефективно та результативно виконувати свої завдання, пов'язані з виконанням європейського ордера на арешт, без допомоги адвоката в державі-члені, що випустила. Будь-яке рішення щодо надання правової допомоги в державі-члені, що її випустила, має ухвалюватися органом, компетентним приймати такі рішення в цій державі-члені, на основі критеріїв, визначених цією державою-членом під час імплементації цієї Директиви.

Висновки. Отже, судове співробітництво у кримінальних справах ґрунтується на принципі взаємного визнання вироків і судових рішень і включає заходи щодо зближення законодавства держав-членів у низці сфер. Лісабонський договір створив більш міцну основу для розвитку сфери кримінального правосуддя, надавши при цьому нові повноваження Європейському Парламенту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Akhavan P., "Beyond Impunity: Can International Criminal Justice Prevent Future Atrocities?", en American Journal of International Law, EUA, no. 1, enero 2001, pp. 7 y ss.

2. Chiavario M., Perduca A. Cooperazione giudiziara internazionale in materia penale. URL: https://www.giappichelli.it/media/catalog/product/excerpt/9788892143326.pdf

3. Directive (UE) 2016/1919 du Parlement européen et du Conseil du 26 octobre 2016 concernant l'aide juridictionnelle pour les suspects et les personnes poursuivies dans le cadre des procédures pénales et pour les personnes dont la remise est demandée dans le cadre des procédures relatives au mandat d'arrêt européen URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=CELEX:32016L1919

4. Directive (UE) 2016/343 du Parlement européen et du Conseil du 9 mars 2016 portant renforcement de certains aspects de la présomption d'innocence et du droit d'assister à son procès dans le cadre des procédures pénales URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=CELEX:32016L0343

5. Directive (UE) 2016/800 du Parlement européen et du Conseil du 11 mai 2016 relative à la mise en place de garanties procédurales en faveur des enfants qui sont des suspects ou des personnes poursuivies dans le cadre des procédures pénales URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=CELEX:32016L0800

6. Directive 2010/64/UE du Parlement européen et du Conseil du 20 octobre 2010 relative au droit à l'interprétation et à la traduction dans le cadre des procédures pénales URL: http://data.europa.eu/eli/dir/2010/64/oj

7. Directive 2012/13/UE du Parlement européen et du Conseil du 22 mai 2012 relative au droit à l'information dans le cadre des procédures pénales URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=celex:32012L0013

8. Directive 2013/48/UE du Parlement européen et du Conseil du 22 octobre 2013 relative au droit d'accès à un avocat dans le cadre des procédures pénales et des procédures relatives au mandat d'arrêt européen, au droit d'informer un tiers dès la privation de liberté et au droit des personnes privées de liberté de communiquer avec des tiers et avec les autorités consulaires URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=celex:32013L0048

9. Rabkin, Jeremy, The Politics of the Geneva Conventions: Disturbing Background to the ICC Debate,44 VA. J. INT'L L. 169, 171 (2003).

УДК 343:347.78:339.138
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/44

ВІДМЕЖУВАННЯ ЗАКОННОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ ВІД ФІНАНСУВАННЯ НЕЗАКОННОЇ (ПРОТИПРАВНОЇ) ДІЯЛЬНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

DISTINGUISHING LEGITIMATE BUSINESS E-COMMERCE ON THE INTERNET FROM FINANCING ILLEGAL (UNLAWFUL) ACTIVITIES AND THE SPECIFICS OF JUDICIAL PROCEEDINGS

Воробей П.А., д.ю.н., професор

Вільгушинський М.Й., д.ю.н., професор, Заслужений юрист України

Камінський П.В., д.філос. в гал. права

Бровченко К.М., аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права

У вказаній статті аналізуються відмежувальні складові законної господарської комерції електронної комерції в мережі Інтернет від фінансування незаконної (протиправної) діяльності та вказується на особливості судового розгляду. Приділяється увага проблемам сучасного права, пов'язаних насамперед, зі зміною сучасних поглядів на їх роль, обумовлених формуванням основ інформаційного суспільства та впливом сучасних наукових досягнень. Акцентується увага на існуванні суспільних відносин інтелектуальної власності, що виникають із приводу виготовленого продукту і визнання його власністю. Вказується на порядок банківських послуг, випуск і обіг електронних грошей, здійснення переказів коштів, які не є предметом правового регулювання Закону України «Про електронну комерцію». Наголошується на тому, що в практичній діяльності ще достатньо випадків порушення закону про кримінальну відповідальність в сфері інтелектуальної власності за незаконне (протиправне) фінансування господарської електронної комерції. Вона здійснюється відповідно до положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до них.

Підкреслюється, що фінансування незаконної (протиправної) діяльності йдеться не лише в сфері інтелектуальної власності, але й в інших нормах закону про кримінальну відповідальність (ст. ст. 110-2, 159-1, 176, ч. 3 ст. 260, 447 КК України). Приділяється увага проблемі існування Інтернет-піратства у сфері авторського права і (або) суміжних прав. Вказується на те, що піратський веб-сайт, це сайт, який порушує авторське право та суміжні права з використанням мережі Інтернет. Через такий сайт може фінансуватися незаконна (протиправна) діяльність. Надається роз'яснення особливостей судового розгляду кримінальних проваджень по вказаній категорії.

Ключові слова: Законна господарська електронна комерція, фінансування незаконної (протиправної) діяльності, авторське право і суміжні права, кримінальне процесуальне законодавство, судовий розгляд, судова практика, Інтернет-піратство, інтелектуальна власність, правозастосування, кримінальна відповідальність, електронна торгівля, правовідносини, кримінально-правові.

This article deals with the distinguishing elements of lawful commercial e-commerce on the Internet from the financing of illegal (unlawful) activities and highlights the specific features of judicial proceedings in such cases. Attention is paid to contemporary legal issues primarily related to evolving perceptions of law's role, driven by the formation of the information society and the impact of modern scientific advancements. The article emphasizes the existence of social relations involving intellectual property that arise in connection with the production of a product and its recognition as property. It outlines the procedures related to banking services, the issuance and circulation of electronic money, and the transfer of funds, which are not subject to legal regulation under the Law of Ukraine «On Electronic Commerce». The article stresses that in practice, numerous cases of violations of criminal law concerning intellectual property rights still occur, particularly involving the illegal (unlawful) financing of commercial e-commerce. Such activities are carried out in accordance with the Constitution of Ukraine, the laws of Ukraine, international treaties approved by the Verkhovna Rada of Ukraine, and other regulatory legal acts adopted pursuant to them.

It is emphasized that the financing of illegal (unlawful) activities occurs not only in the sphere of intellectual property, but also under other provisions of criminal law (Articles 110-2, 159-1, 176, Part 3 of Article 260, and Article 447 of the Criminal Code of Ukraine). The article also addresses the issue of Internet piracy in the field of copyright and/or related rights. It is noted that a pirate website is one that violates copyright and related rights through the use of the Internet, and such sites may serve as a means of financing unlawful activities. The article provides clarification regarding the specifics of judicial proceedings in criminal cases of this category.

Key words: lawful commercial e-commerce, financing of illegal (unlawful) activities, copyright and related rights, criminal procedural legislation, judicial proceedings, court practice, Internet piracy, intellectual property, law enforcement, criminal liability, electronic trade, legal relations, criminal law.

Метою дослідження є спроба більш ґрунтовно проаналізувати відмінність законної господарської комерції електронної комерції в мережі Інтернет від фінансування незаконної (протиправної) діяльності та вказати на особливість судового розгляду кримінальних проваджень цієї категорії.

Задачі дослідження: Відмежувати законну господарську комерцію в мережі інтернет від фінансування незаконної (протиправної) діяльності та вказати на особливість судового розгляду кримінальних проваджень щодо фінансування незаконної (протиправної) діяльності та інших кримінальних правопорушень, які полягають на авторське право і суміжні права. Дослідження законодавства про кримінальну відповідальність по вказаній проблематиці та вдосконалення кримінально – правового та кримінально процесуального законодавства у сфері інтелектуальної власності.

Стан дослідження. Важливими і ключовими питаннями правозастосування в сфері інтелектуальної власності є правильна кваліфікація протиправних дій з боку особи (осіб), які порушують авторське право і суміжні права. Відмінність законної господарської електронної комерції в мережі Інтернет від фінансування незаконної (протиправної) діяльності не були предметом ґрунтовних наукових досліджень, а тому потребують подальших наукових розробок. Вітчизняне законодавство про кримінальну відповідальність вдосконалюється і виникає потреба у вдосконаленні механізму регулювання суспільних відносин в сфері господарської електронної комерції

в мережі Інтернет та забезпечення кримінально-правової охорони авторських і суміжних прав.

Виклад основного матеріалу. До числа найбільш важливіших і ключових питань відносяться проблеми виникнення, природи та сутності інформації, її вплив на людину і суспільство, проходження інформатизації через призму соціального піднесення, політико-правових та соціальних процесів.

В таких умовах виникають нові сучасні проблеми у розумінні сучасного права та соціального управління, пов'язані насамперед, зі зміною сучасних поглядів на їх роль, обумовлених формуванням основ інформаційного суспільства та впливом сучасних досягнень науки і техніки.

Основними суспільними відносинами інтелектуальної власності є відносини, що виникають із приводу виготовленого продукту і визнання його чиєюсь власністю.

Інтелектуальну власність неможливо утримати фізично на відміну від власності матеріальної. Творчість людини – це унікальне природне явище, цінність, благо, що має як внутрішні так і зовнішній зміст, адже без його зовнішнього закріплення, неможливо побачити цей результат творчої діяльності людини. З іншого боку, будь-яка талановита людина без зовнішнього оформлення її творчого результату (книги, художні, музичні та інші витвори) залишиться талановитою де-факто. Результати творчої діяльності можуть бути скопійовані, відображені та спотворені.

Слід зазначити, що право інтелектуальної власності не є суто похідним від права власності. В цьому головна проблема сучасного розуміння відносин, пов'язаних з реалізацією прав інтелектуальної власності. До об'єктів права інтелектуальної власності не може бути застосована право «володіння», що є одним з трьох головних прав у розумінні права власності. Об'єктом права інтелектуальної власності є оригінальна думка, ідея, погляд, які виражені у певній матеріальній формі, а непроста річ, як носій інформації (компакт-диск, флешка, книга тощо) [1, с. 10]. Велика кількість відносин у сфері інтелектуальної власності проходить через призму законної господарської електронної комерції в мережі Інтернет (оплата за рекламні послуги, за наданий графік тощо), оскільки це набагато зручніше, швидше та доступніше. Разом з тим, є ще достатньо випадків порушення закону про кримінальну відповідальність в сфері інтелектуальної власності за незаконне (протиправне) фінансування господарської електронної комерції. У зв'язку з цим, виникає логічне і своєчасне питання, чим відрізняються такі види діяльності?

Законна господарська електронна комерція в мережі Інтернет здійснюється відповідно до положень Конституції України, Цивільного Господарського кодексів України, Законів України «Про електронну комерцію», «Про захист прав споживачів, про рекламу», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про захист інформації інформаційно телекомунікаційних системах», «Про телекомунікації», «Про електронний цифровий підпис», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про захист персональних даних», міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною радою України, цього Закону та інших нормативно-правових актів прийнятих відповідно до них.

Порядок надання банківських послуг, випуск і обіг електронних грошей, здійснення переказів коштів не є предметом правового регулювання цього Закону і регулюється спеціальним законодавством. До послуг систем дистанційного обслуговування, випуску та обігу електронних грошей, страхування та інших послуг, щодо яких існує спеціальне законодавство, цей Закон застосовується лише в частині правочинів, вчинених в електронній формі, яка не суперечить спеціальному законодавству, що регулює здійснення послуг із дистанційного обслуговування, випуск та обіг електронних грошей, страхування зокрема законом «Про електронний цифровий підпис», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про банки і банківську діяльність» та «Про страхування».

Зокрема, відповідно до Закону України «Про електронну комерцію» від 3 вересня 2015 р. № 675-VIII (наразі в редакції 13.02.2020 р.); «електронна комерція» – це відносини, спрямовані на отримання прибутку, що виникають під час вчинення правочинів щодо набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснення дистанційно з використанням інформаційно телекомунікаційних систем, внаслідок чого в учасників таких відносин виникають права та обов'язки майнового характеру (п. 1 ст. 3); «електронна торгівля» – це господарська діяльність у сфері електронної купівлі – продажу, реалізації товарів дистанційними способом покупцю шляхом вчинення електронних правочинів із використанням інформаційно – телекомунікаційних систем (п. 2 ст. 3) [2].

Поняття «законна господарська електронна комерція в мережі Інтернет (оплата за рекламні послуги, за наданий трафік тощо…)» важко відрізнити (співставити) з поняттям «фінансування незаконної (протиправної) діяльності», бо це неспіврозмірні, непорівнювані, не тотожні феномени. Окремо можна стверджувати, що законна господарська електронна комерція в мережі Інтернет є законною діяльністю, а фінансування незаконної (протиправної) діяльності – протизаконною, такою, що повинна отримати правову (у т.ч. кримінально –правову) оцінку.

Варто зазначити позицію судової практики щодо визнання законною діяльність електронної комерції в мережі Інтернет за умови укладення електронних договорів.

Так, електронний договір, укладений шляхом обміну електронними повідомленнями, підписаний у порядку, визначеному статтею 12 Закону України «Про електронну комерцію», вважається таким, що за правовими наслідками прирівнюється до договору, укладеного у письмовій формі. Кожний примірник електронного документа з накладеним на нього підписом, визначеним статтею 12 цього Закону, є оригіналом такого документа.

При цьому принцип юридичної сили електронного правочину найбільш повно відображається у вимогах щодо форми правочину. Це підтверджується закріпленими на рівні міжнародних документів правовими нормами: частини першої статті 8 Конвенції ООН про використання електронних повідомлень у міжнародних договорах – повідомлення або договір не можуть бути позбавлені дійсності або позовної сили лише на тій підставі, що вони складені у формі електронного повідомлення; стаття 5 Типового закону про електронну торгівлю Комісії ООН з права міжнародної торгівлі – інформація не може бути позбавлена юридичної сили, дійсності або позовного захисту лише на тій підставі, що вона складена у формі повідомлення даних. Аналогічна норма міститься й у частині першій статті 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»: юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму.

Окрім того, слід зазначити, що безпосередньо про фінансування незаконної (протиправної) діяльності йдеться не лише в сфері інтелектуальної власності але й у ст. 110-2 КК України. «Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади», зміни меж територій або державного кордону України, ст. 159-1 КК України, «Порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборчої агітації чи агітації референдуму» ст. 176 КК України, «Порушення авторського права і суміжних прав» ч. 3 ст. 260 КК України "Створення не перед-

бачених законом воєнізованих або збройних формувань» ст. 447 КК України "Найманство". У всіх інших випадках фінансування незаконної діяльності повинно розглядатися як форма співучасті відповідно до ч. 3 ст. 27 КК України.

При розгляді кримінального провадження передбаченого ст.159-1 КК України судам слід враховувати висловлену судовою практикою правову позицію, яка може бути сформульована наступним чином.

Для визнання факту розповсюдження певних товарів підкупом виборців в обов'язковому порядку підлягає встановленню не лише факт безоплатного розповсюдження певних товарів, а й, принаймні, що: (1) такі товари не є матеріалами передвиборної агітації, замовлення й виготовлення яких здійснювалося за рахунок коштів передвиборчого фонду у визначеному законом порядку саме з метою ведення законної передвиборної агітації; (2) їхнє надання супроводжувалося закликами або пропозиціями голосувати чи не голосувати за певного кандидата або згадуванням його імені, або ж безпосередньо на заході з передвиборної агітації.

Фінансування незаконної протиправної діяльності також може кваліфікуватися за ст. 260 КК України, якою передбачена кримінальна відповідальність за створення непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань. При розгляді таких кримінальних проваджень та при визначенні кваліфікації дій особи обсяг і зміст виконуваних завдань по здійсненню діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань не впливають на кваліфікацію дій особи, яка бере участь у таких формуваннях.

Особа, вступаючи до підрозділу незаконного збройного формування, розуміє й усвідомлює мету його діяльності на території України, зокрема силовий опір армії та правоохоронним органам держави і створення умов для можливого воєнного вторгнення на територію України. Тобто фактично бере участь у діяльності незаконного збройного формування та безпосередньо виконує ряд завдань щодо здійснення його діяльності.

Визначальною юридичною ознакою незаконного збройного формування, відповідальність за участь у якому передбачена частиною другою статті 260 КК України, є наявність у відповідної воєнізованої групи вогнепальної, вибухової або іншої зброї. Сам факт озброєності такої групи перетворює участь у ній на самостійний більш тяжкий злочин порівняно з участю в незаконному воєнізованому формуванні, оскільки розцінюється законодавцем як обставина, що значно підсилює соціальну небезпеку діяльності угрупування. Озброєність воєнізованого угрупування передбачає зберігання, передачу один одному і носіння зброї його учасниками.

Деталізуючи можливість фінансування незаконної (протиправої) діяльності при вчиненні злочину передбаченого ст 176 КК України слід зазначити наступне.

Так, кримінальне правопорушення, передбачене ст. 176 КК України з матеріальним складом, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони якого є настання наслідків у виді спричинення матеріальної шкоди у значному розмірі.

Об'єктом зазначеного вище кримінального правопорушення є виключні майнові права авторів, виконавців, виробників фонограм і відеограм, організацій мовлення, оскільки відповідальність встановлена за незаконне вчинення дій, віднесених до виключного права на використання об'єктів авторського права і суміжних прав та виключного права дозволяти чи забороняти таке використання.

Особливістю об'єкту посягання у передбачено ст. 176 КК України є те, що для володільця цих прав він становить благо, матеріальна форма якого не визначає його цінності. Благом для володільця виключного права на певний об'єкт, посягання на яке заборонене статтею 176 КК України, є можливість розпоряджатися ним на свій розсуд, у тому числі отримувати дохід від його використання. Така можливість для володільця існує до того часу, поки існує виключне право володільця на певний об'єкт. Таким чином, порушення такого права полягає у руйнуванні його виключності, що знищує або принаймні знижує можливість для законного володільця об'єкту виключного права отримувати вигоди від такого володіння.

Таким чином, шкода, заподіяна володільцю виключного права порушенням його права, може виражатися у втраті або зменшенні сукупності тих благ, що володільцю надає виключне володіння. Такі вигоди можуть включати в себе певний дохід або прибуток, заради якого, власне, і створюється більшість об'єктів виключного права.

Основною умовою криміналізації порушення авторського права та суміжних прав є заподіяння істотної шкоди майновим правам суб'єктів авторського права і суміжних прав.

Суди з врахуванням положень кримінального процесуального законодавства, не можуть встановлювати наявність та розмір шкоди, лише на підставі певної довідки, яка сама по собі не буде достатньою для доведення розміру матеріальної шкоди.

Наявність шкоди та її розмір, якщо вона полягає в матеріальних збиткам має бути доведено визначеними законом засобами доказування. Пунктом 6 частини другої статті 242 КПК України передбачено, що розмір матеріальних збитків визначається за висновком експерта.

Частина 1 ст. 176 КК України містить невичерпний перелік діянь, що можуть становити порушення авторського права і суміжних прав, тому прояв об'єктивної сторони цього складу можливий у формі будь-якої умисної дії чи бездіяльності, яка призвела до порушення цих прав та спричинила відповідну майнову шкоду.

Підставою кримінальної відповідальності за порушення авторського права та суміжних прав може бути тільки діяння, що містить всі ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 176 КК України, тому питання про кваліфікацію вирішується із урахуванням суб'єктивних ознак складу конкретного кримінального правопорушення.

За умови реалізації єдиного наміру, спрямованого на заподіяння шкоди кільком правовласникам, посягання, передбачене ч. 1 ст. 176 КК України, відповідає ознакам одиничного продовжуваного злочину (ч. 2 ст. 32 КК України), оскільки складається з двох або більше юридично тотожних злочинних дій, що мають єдиний злочинний намір і утворюють у своїй сукупності єдине кримінальне правопорушення, який реалізується (втілюється) поетапно.

Закріплене законодавцем у ст. 32 КК України поняття «єдиний злочинний намір» є більш широким поняттям, ніж «єдиний умисел», так як його змістом охоплюються й сам умисел, і заздалегідь поставлена мета, які в своєму поєднанні нерозривно об'єднують все вчинене в одне кримінальне правопорушення.

Кваліфікацію визначає як спрямованість умислу винної особи на вчинення єдиного одиничного продовжуваного кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 176 КК України, так і тяжкість фактично заподіяних наслідків. Якщо склад такого кримінального правопорушення передбачає встановлення певних кількісних показників, які впливають на його кваліфікацію (розмір заподіяної шкоди), то під час його кваліфікації враховується загальна сума таких показників, пов'язаних із кожним із вчинених особою діянь, що утворюють одиничний злочин. У випадках, коли умисел винного щодо розміру мав неконкретизований характер, вчинене слід кваліфікувати залежно від розміру фактично заподіяної шкоди.

Складовою підстави кримінальної відповідальності за це кримінальне правопорушення є усвідомлення

суб'єктом злочину того факту, що він порушує авторське право та/або суміжні права. Кримінальна відповідальність за порушення авторського права і суміжних прав пов'язана зі встановленням усвідомлення винним факту заподіяння шкоди правовласникам. Усвідомлення винуватою особою, кому саме належить авторське право або суміжні права та на яких підставах, йдеться про одного чи декількох правовласників, не є вирішальним для встановлення ознак кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 176 КК України [3].

Разом з тим, погоджуємось з судовою практикою щодо оцінки дій особи по продажу телевізійних приставок, налаштованих на несанкціоноване відтворення програм мовлення телевізійних каналів, трансляція яких здійснювалася через мережу Інтернет, які не утворюють складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 176 КК України.

Якщо предметом інкримінованого злочину є комп'ютерна програма, то кримінальна відповідальність може наставати лише за незаконне відтворення, розповсюдження комп'ютерних програм або інше, пов'язане з ними, умисне порушення авторського права і суміжних прав.

Загалом, законна господарська комерція в мережі Інтернет: а) захищенна законом; б) заохочується законом; в) пов'язанна з отриманням прибутку; г) здійснюється дистанційно з використанням інформаційно – телекомунікаційних систем; д) передбачає, що в учасників таких відносин виникають права та обов'язки майнового характеру; е) не пов'язана із незаконною діяльністю та не пов'язана із фінансуванням незаконної (протиправної) діяльності; є) порушення законодавства у сфері електронної комерції тягне за собою відповідальність встановлену законом.

Комерційні дії, пов'язанні з фінансуванням незаконної (протиправної) діяльності дають підстави стверджувати, що вони можуть вчинюватися через «піратські» сайти, або діяльність такого сайту визнається протиправною в межах чинного законодавства.

Відповідно до положень п.б ст. 50 «Порушення авторського права і суміжних прав» Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. № 3792-XII (наразі в редакції від 04.11.2018 р.) порушенням авторського права і (або) суміжних прав, що дає підстави для захисту таких прав, у тому числі судового, є, з-поміж іншого, піратство у сфері авторського права і (або) суміжних прав – опублікування, відтворення, введення на митну територію України, вивезення з митної території України і розповсюдження контрафактних примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), фонограм, відеограм, незаконне оприлюднення програм організацій мовлення, камкордінг, кардшейрінг, а також Інтернет-піратство, тобто вчинення будь-яких дій які відповідно до визнаються порушенням авторського права і (або) суміжних прав з використанням мережі Інтернет [4].

При розгляді відповідної справи в суді слід враховувати, що належним відповідачем у справі щодо поширення в мережі Інтернет недостовірної інформації, що порочить гідність, честь чи ділову репутацію, є автор відповідного інформаційного матеріалу та власник веб-сайту, яких позивач повинен установити та зазначити в позовній заяві. Якщо така інформація розміщена в мережі Інтернет на інформаційному ресурсі, зареєстрованому в установленому законом порядку як засіб масової інформації, то при розгляді відповідних позовів судам слід керуватися нормами, що регулюють діяльність засобів масової інформації. Якщо позивач заявляє вимоги до одного з належних відповідачів, які спільно поширили недостовірну інформацію, суд вправі залучити до участі у справі іншого співвідповідача лише у разі неможливості розгляду справи без його участі.

Дані про власника вебсайту можуть бути витребувані відповідно до положень процесуального законодавства в адміністратора системи реєстрації та обліку доменних назв та адреси українського сегмента мережі Інтернет.

Так, розглядаючи справу за позовними вимогами про стягнення компенсації за порушення виключних авторських прав, у випадку якщо суд має сумніви щодо наявності у позивачів майнових авторських прав на спірні музичні твори (за відсутності у матеріалах справи, зокрема, договорів, посилання на які містяться у деклараціях музичних творів) та (або) наявності повноважень управляти майновими авторськими правами на такі музичні твори, суд не позбавлений можливості та має право, витребувати такі докази в позивача, з метою забезпечення повного, всебічного та об'єктивного розгляду справи.

Вважаємо, що отримання дозволу на використання суміжних прав не є підставою для звільнення від відповідальності за порушення авторських прав, оскільки, до прикладу, під час публічного виконання музики в публічному закладі за допомогою будь-яких пристроїв і процесів відбувається одночасне використання декількох об'єктів прав, зокрема об'єктів авторського права – музичних творів з текстом, об'єктів суміжних прав – виконань музичних творів, фонограм із записом виконань музичних творів.

Як бачимо піратський веб-сайт це сайт, який порушує авторське право та суміжні права з використанням мережі Інтернет.

Висновки. За захистом свого авторського права і (або) суміжних прав суб'єкти авторського права та суміжних прав мають право звернутися в установленому законом порядку до інших органів відповідно до їх компетенції. Закон України "Про авторське право і суміжні права" та інші нормативно-правові акти не дають визначення інших органів, до компетенції яких входить захист порушеного авторського права та суміжних прав.

Статті 52–53 Закону України «Про авторське право і суміжні права» визначають лише повноваження суду як органу, уповноваженого приймати рішення щодо захисту порушеного авторського права і суміжних прав, а також органу досудового розслідування або суду щодо обов'язку вжиття заходів для забезпечення розшуку і накладення арешту з метою забезпечення позову у справах про порушення авторського права і суміжних прав.

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що фінансування незаконної (протиправної) діяльності через мережу Інтернет може вчинюватися через «піратський" сайт, або діяльність такого сайту визнається протиправна в межах чинного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нерсесян А.С. «Кримінально – правова охорона прав інтелектуальної власності». Монографія. Хмельницький. *Вид-во Хмельницького університету та права,* 2010.

2. Закон України «Про електронну комерцію» : від 3 вересня 2015 року № 675-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text

3. Постанова від 23 серпня 2023 року № 265/3994/13-к (провадження № 51-3699км18) Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. 2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113065926

4. Закон України «Про авторське право і суміжні права» : від 23.12.1993 р. № 379-II. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text

УДК 343.8+343.25
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/45

РЕЖИМ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕДУРНОЇ БЕЗПЕКИ

THE REGIME IN PENAL INSTITUTIONS AND ITS IMPORTANCE FOR ENSURING PROCEDURAL SECURITY

Гавриленко Н.А., аспірантка
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна

У статті проаналізовано співвідношення понять «режим в установах виконання покарань» та «процедурна безпека» як ключових складових ефективного функціонування кримінально-виконавчої системи. Визначено, що режим є нормативно встановленою системою правил, обмежень і організаційних заходів, спрямованих на забезпечення правопорядку, дисципліни, належного побуту, організації праці, контролю за поведінкою засуджених і дотримання внутрішнього розпорядку. Наголошено, що режим не зводиться лише до каральних елементів – він виконує також важливу захисну функцію, створюючи умови для дотримання прав людини навіть в умовах ізоляції. Забезпечення режиму є передумовою стабільності, передбачуваності та безпеки як для засуджених, так і для персоналу, забезпечує ефективне функціонування всієї системи.

Поняття «процедурна безпека» розглядається як комплекс правових, організаційних та практичних дій, спрямованих на неухильне дотримання процедур персоналом установ виконання покарань, попередження правопорушень, конфліктів, надзвичайних ситуацій і зловживань. Вона підвищує рівень фізичної, психологічної та правової захищеності всіх учасників кримінально-виконавчого процесу. Досліджено положення Кримінально-виконавчого кодексу України, підзаконних нормативних актів, а також міжнародних документів, зокрема Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели) та Європейських пенітенціарних правил. Здійснено порівняльний аналіз функціонального значення обох категорій, визначено їх спільні та відмінні риси. Підкреслено необхідність осучаснення підходів до розуміння поняття «режим» відповідно до міжнародних стандартів, що сприятиме не лише гуманізації умов утримання, а й підвищенню ефективності виконання покарань, забезпеченню ресоціалізації засуджених і дотриманню прав людини.

Ключові слова: режим, установи виконання покарань, процедурна безпека, кримінально-виконавче законодавство, засуджені, пенітенціарна система, міжнародні стандарти, ресоціалізація, права людини, нагляд.

The article analyzes the correlation between the concepts of "regime in penal institutions" and "procedural security" as key components of the effective functioning of the penal system. It is established that the regime is a normatively established system of rules, restrictions, and organizational measures aimed at ensuring law and order, discipline, proper living conditions, labor organization, control over the behavior of convicts, and adherence to internal regulations. It is emphasized that the regime is not limited to punitive elements–it also performs an important protective function, creating conditions for the observance of human rights even in conditions of isolation. Ensuring the regime is a prerequisite for stability, predictability, and safety for both convicts and staff, ensuring the effective functioning of the entire system.

The concept of "procedural security" is considered as a set of legal, organizational, and practical actions aimed at strict adherence to procedures by the staff of penal institutions, prevention of offenses, conflicts, emergencies, and abuses. It enhances the level of physical, psychological, and legal protection for all participants in the penal process. The provisions of the Criminal Executive Code of Ukraine, subordinate normative acts, as well as international documents, in particular, the United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules) and the European Prison Rules, have been studied. A comparative analysis of the functional significance of both categories has been conducted, identifying their common and distinctive features. The necessity of modernizing approaches to understanding the concept of "regime" in accordance with international standards is emphasized, which will contribute not only to the humanization of detention conditions but also to the enhancement of the effectiveness of punishment execution, ensuring the resocialization of convicts, and the observance of human rights.

Key words: regime, penal institutions, procedural security, criminal executive legislation, prisoners, penitentiary system, international standards, resocialization, human rights, supervision.

Постановка проблеми. Дослідженню безпечного середовища установ виконання покарань сьогодні у своїх працях приділяють увагу все більше науковців. Актуальність цієї теми обумовлена посиленням євроінтеграційного процесу в Україні, який не уявляється можливим без розбудови пенітенціарної системи та організації її роботи відповідно до вимог міжнародного законодавства.

Основними компонентами безпечного середовища в установах виконання покарань є фізична, динамічна та процедурна безпека.

Необхідність забезпечення процедурної, динамічної та фізичної безпеки в установах виконання покарань є новелою для українського законодавства, проте вона передбачена чи не усіма базовими міжнародними документами у сфері поводження із засудженими та ув'язненими. Зокрема, і Європейськими пенітенціарними (в'язничними) правилами [1], що затверджені Комітетом міністрів Ради Європи під егідою Ради Європи на основі Мінімальних стандартних правил поводження із ув'язненими [2] для кращого їх узгодження з європейським контекстом [3, ст. 82].

При цьому саме процедурна безпека, як визначено Національною програмою під егідою комісії Україна – НАТО на 2020 р. [4], регулює правила застосування заходів безпеки.

По суті вона є системою заходів, основною метою яких є дотримання усіх процедур та правил, встановлених нормативно-правовими актами, що регулюють порядок утримання засуджених та відбування ними покарань.

В національному законодавстві будь які інші визначення процедурній безпеці відсутні.

Вітчизняні науковці визначають процедурну безпеку як вид безпеки в УВП, що відповідає за порядок пересування засуджених територією, що охороняється, визначення переліку заборонених до використання та зберігання засудженими предметів та речей [5, ст. 65].

Процедурна безпека включає в себе: проведення обшуків та оглядів засуджених, території житлової та виробничої зон, транспортних засобів; огляд осіб, які проходять на територію, що охороняється; проведення перевірок наявності засуджених; локалізацію та супровід засуджених; процедуру прийому до установи та звільнення з установи [6, ст. 69].

Натомість, відповідно до національного галузевого законодавства, порядок виконання і відбування покарання визначається як режим.

Так, відповідно до ч.1 ст. 102 Кримінально-виконавчого кодексу України режим у виправних і виховних колоніях – це встановлений законом та іншими нормативно-правовими актами порядок виконання і відбування покарання, який забезпечує ізоляцію засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов'язків; реалізацію їхніх прав і законних інтересів; безпеку засуджених і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених; різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії; зміну умов тримання засуджених [7].

Мета дослідження. З огляду на викладене, актуальним є дослідження співвідношення понять «процедурна безпека в установах виконання покарань» та «режим», а також значення режиму для забезпечення процедурної безпеки.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Серед вітчизняних науковців «процедурну безпеку в установах виконання покарань» та «режим» досліджували: К.А. Автухов, І.В. Боднар, Ю.В. Кернякевич-Танасійчук, М.С. Пузирьов, В.В. Пивоваров, А.Х. Степанюк, І.С. Яковець та ін.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося режим в установах виконання покарань, згідно з ч. 1 ст. 102 Кримінально-виконавчого кодексу України, становить визначений законом порядок, що забезпечує ізоляцію, нагляд, безпеку засуджених і персоналу, виконання обов'язків та реалізацію прав засуджених [7].

Цей порядок є не лише інструментом контролю, а і є основою для формування стійкого правового середовища, що виконує превентивну, виховну та реінтеграційну функцію.

Основними інструментами підтримання режиму, згідно з вимогами глави 16 Кримінально-виконавчого кодексу України, є:

– система охорони, яка забезпечує відокремлення засуджених від зовнішнього середовища;

– система нагляду, що контролює дотримання засудженими встановлених правил і виконання ними покладених обов'язків;

– спеціальні технічні засоби спостереження та контролю, передбачені статтею 103 КВК України, що сприяють попередженню порушень і забезпеченню безпеки в установі [7].

Сучасні підходи до розуміння режиму у доктрині враховують його комплексний зміст.

Так К. А. Автухов визначає режим як правову конструкцію, що складається з двох компонентів: режиму відбування (правила поведінки для засуджених) та режиму виконання (заходи, що вживаються адміністрацією для досягнення цілей покарання). Автор підкреслює системність режимних правил, їх нормативну природу та функціональну спрямованість на досягнення результатів покарання [8].

У свою чергу Н.В. Кльован акцентує на кримінологічній функції режиму, а саме попередженні повторних злочинів, створення умов для ресоціалізації, а також утвердження суспільно прийнятної поведінки, яка має закріплюватися не лише під час перебування у місцях позбавлення волі, а й після звільнення особи. Також Н.В. Кльован обґрунтовано зазначає, що саме режим як сукупність порядку та умов відбування позбавлення волі має найвищий потенціал для реалізації кримінологічних завдань, покладених на ці установи. Цей потенціал проявляється через використання кримінологічних засобів у пенітенціарній практиці, що і становить суть його кримінологічної функції [9].

І.В. Саленков розглядає поняття режиму у вузькому та широкому значеннях: від карального механізму до інструменту комплексного впливу на засудженого та середовище установи [10].

Ю.В. Кернякевич-Танасійчук зазначає, що режим займає центральне місце серед засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, а також наділений ключовим значенням у системі засобів досягнення мети реалізації кримінально-виконавчої політики України [11].

Доволі прогресивний підхід до розуміння поняття «режим» має А.Х. Степанюк На його погляд, режим у колоніях не повинен визначатися як порядок виконання і відбування покарання, а повинен розумітися як система заходів, що здійснюються у кримінально-виконавчих установах, спрямованих на полегшення реінтеграції засуджених у суспільство після відбуття покарання і сукупність правил поведінки засуджених під час знаходження у кримінальновиконавчій установі. Це має бути не режим виконання і відбування покарання, а режим поводження із засудженими, що відповідатиме Європейським тюремним правилам і Мінімальним стандартним правилам ООН стосовно поводження з в'язнями (Правилам Нельсона Мандели) і під цим кутом зору провідного значення набуває норма, закріплена у ч. 2 ст. 102 КВК України: «режим у колоніях має зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі, що повинно сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку і усвідомленню людської гідності» [12].

Дійсно, Європейські тюремні правила акцентують увагу не на контролі, а на повазі до людської гідності. Вони розглядають режим як комплекс заходів, спрямованих на соціальну адаптацію осіб, які відбувають покарання. Невід'ємними складовими цього режиму мають бути індивідуальні плани виконання вироку, а також забезпечення доступу до освіти, праці, медичних і психологічних послуг.

На відміну від підходу, закріпленого в главі 16 Кримінально-виконавчого кодексу України, Європейські в'язничні правила (ЄВП) пропонують інше трактування режиму. Вони чітко розмежовують поняття ув'язнення та позбавлення волі, наголошуючи, що сам факт позбавлення волі вже є формою покарання.

Так, режим не повинен поглиблювати страждання, які супроводжують ув'язнення (правило 102.2) [1].

Згідно з ЄВП, режим має ґрунтуватися на збалансованій системі підтримки, яка спрямована на сприяння поверненню ув'язнених до повноцінного життя у суспільстві після відбуття покарання. Для цього щодо кожної особи формується індивідуальний план відбування покарання та стратегія підготовки до звільнення. Участь самих ув'язнених у розробці таких планів заохочується. Ці плани мають охоплювати такі ключові сфери:

а) трудову діяльність;

б) освітні програми;

в) інші види активності;

г) підготовку до звільнення.

Індивідуальні плани, як елемент режиму, підлягають регулярному перегляду на основі всебічного діалогу між персоналом та ув'язненими, які мають брати активну участь у цьому процесі.

Також режим може включати соціальну роботу, медичні послуги та психологічну підтримку (п. 103.5) [1]. Обов'язковим елементом повинна бути передбачена можливість короткострокових відпусток з місць позбавлення волі (п. 103.6) [1].

В цілому режим має бути побудований так, щоб формувати у засуджених навички відповідального життя без повторного вчинення злочинів, а також забезпечувати задоволення основних потреб для підтримки їхнього добробуту (п. 25.3) [1].

В українському ж законодавстві та правовій доктрині режим і досі переважно розглядають як складову карального механізму. Утім, міжнародні стандарти вимагають гуманнішого підходу: за ЄПП режим не повинен посилювати страждання, а має сприяти формуванню відповідального життя після звільнення, враховуючи культурні та релігійні особливості засуджених. Через це поняття режиму потребує концептуального переосмислення.

Підтримуємо думку А.Х. Степанюка про те, що провідного значення набуває норма, закріплена у ч. 2 ст. 102 КВК України: «режим у колоніях має зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі, що повинно сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку і усвідомленню людської гідності». Як видається, це положення необхідно розвинути і наповнити таким змістом режиму, такими його елементами, які рекомендовані Європейськими тюремними правилами, тобто режим має бути не порядком виконання і відбування покарання, а програмою соціальної допомоги засудженим, спрямованою на полегшення їх реінтеграції у суспільство після звільнення. У практичній площині це означає, що, якщо слідувати рекомендаціям ЄТП, то організацію і здійснення режиму на себе має перебрати насамперед персонал, функцією якого на сьогодні є соціально-виховна та психологічна робота із засудженими. Що ж стосується забезпечення ізоляції, здійснення нагляду, контролю, підтримання дисципліни, запобігання правопорушенням, то все це має розглядатися як компоненти фізичної, динамічної і процедурної безпеки, поєднання яких і створює мінімальний, середній і максимальний рівень безпеки в'язниці [12].

Національна система мусить прагнути не лише до забезпечення фізичної й динамічної безпеки, а й до побудови ефективної процедурної безпеки, заснованої на повазі до прав людини, індивідуалізації покарання та гуманному ставленні.

Процедурна безпека в установах виконання покарань передбачає формування правового підґрунтя, яке регламентує порядок виконання та відбування покарання, а також впровадження превентивних заходів для запобігання порушенням установлених норм. Її зміст полягає у впровадженні чітко визначених правил і алгоритмів дій, що регулюють поведінку засуджених і діяльність персоналу з метою мінімізації ризиків і забезпечення стабільного правопорядку в установах виконання покарань.

Відповідно до Указу Президента України «Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік» саме процедурна безпека регулює правила застосування заходів безпеки [4].

У законодавстві відсутнє чітке визначення поняття процедурної безпеки. Водночас як міжнародні, так і національні нормативні акти містять норми, що регулюють низку процедур, які застосовуються в установах виконання покарань.

Українські науковці трактують процедурну безпеку як один із видів безпеки в пенітенціарних установах, який охоплює, зокрема, порядок пересування засуджених на охоронюваній території, визначення переліку предметів і речей, заборонених для зберігання та використання, а також правила проведення огляду і обшуку засуджених, приміщень та території установи [13].

За таких умов вважаємо, що режим та процедурна безпека в установах виконання покарань є взаємопов'язаними елементами, де режим виступає фундаментом для забезпечення процедурної безпеки в установах виконання покарань виконуючи такі функції як:

встановлення правил поведінки засуджених, що зменшують можливості для конфліктів та порушень;

контроль та нагляд, адже саме заходи режиму забезпечують безперервний нагляд за поведінкою засуджених, що дає змогу своєчасно виявляти можливі загрози, оперативно реагуючи на них;

попередження правопорушень, адже дотримання вимог режиму сприяє дисциплінованості засуджених, що зменшує ризик вчинення ними нових правопорушень;

гарантування безпеки персоналу, адже чітке регламентування процедур і вимог режиму дозволяє знизити потенційні небезпеки для життя та здоров'я працівників установ виконання покарань.

Саме чітко встановлені та дотримувані правила режиму створюють передумови для ефективного функціонування процедур, спрямованих на підтримання безпеки. У свою чергу процедурна безпека забезпечує правильне та послідовне впровадження режимних вимог, що мінімізує можливості для порушень та забезпечує стабільність та безпчне середовище в установі виконання покарань.

Висновки. Підсумовуючи, режим у кримінально-виконавчій сфері слід тлумачити як законодавчо закріплений порядок функціонування установ виконання покарань і поведінки засуджених при відбуванні покарань. Він є ключовим інструментом реалізації завдань виправлення та ресоціалізації засуджених, створюючи умови для їхньої позитивної поведінкової трансформації.

Режим та процедурна безпека є взаємопов'язаними й взаємозалежними елементами функціонування установ виконання покарань. Режим встновлює законодавчі правила, у межах яких реалізується дотримання правових процедур, а процедурна безпека – гарантує правильність і послідовність їх реалізації. Процедурна безпека має на меті не лише контроль, а й забезпечення існування безпечного середовища, запобігання правопорушенням і захист прав засуджених.

Поняття режиму в сучасному трактуванні має вийти за межі традиційного розуміння покарання як обмежень та кари, і включати в себе позитивні соціалізуючі механізми впливу. Гуманізація режиму в українському кримінально-виконавчому праві має здійснюватися через імплементацію міжнародних стандартів – таких як Європейські пенітенціарні правила та Правила Нельсона Мандели, що сприятиме формуванню ефективної моделі режиму, яка дозволяють мінімізувати ризики та сприяти успішній ресоціалізації засуджених.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейські в'язничні правила: Рекомендація № R(2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць від 11.01.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text (дата звернення: 19.05.2025).

2. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text (дата звернення: 19.05.2025).

3. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11 лип. 2003 р. № 1129-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text (дата звернення: 19.05.2025).

4. Річна Національна Програма під егідою Комісії Україна–НАТО на 2020 рік: Указ Президента України від 26.05.2020 р. № 203/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2032020-33861 (дата звернення: 19.05.2025).

5. Романюк О. В., Вишневський О. С., Музика В. В. Оперативно-розшукова діяльність та безпека в пенітенціарних установах: навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Човгана. Біла Церква, 2019. 272 с.

6. Боднар І. В., Кондратов Д. Ю., Кирієнко А. І. *Вісник* Кримінологічної асоціації України. 2022. № 1 (26). С. 69. ISSN 2304-4756.

7. Автухов К. А. Аналіз нормативно-доктринальних визначень поняття «режим в установах виконання покарань». Проблеми законності: акад. зб. наук. пр. Харків, 2013. Вип. 124. С. 141–150.

8. Кльован Н. В. Поняття і зміст кримінально-виконавчих і кримінологічних функцій режиму в місцях позбавлення волі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 161–170. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_60_25 (дата звернення: 19.05.2025).

9. Саленков І. В. Режим виконання і відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2011. URL: http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=1915 (дата звернення: 19.05.2025).

10. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Режим у системі засобів досягнення мети реалізації кримінально-виконавчої політики України. *Науковий* вісник публічного та приватного права. 2017. № 5. Т. 2. С. 211–214.

11. Степанюк А. Х. Режим – це не «порядок виконання і відбування покарання», а програма соціальної допомоги при поводженні з ув'язненими. *Вісник* пенітенціарної асоціації України. 2020. № 2 (12). С. 110–125. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1311343.pdf (дата звернення: 19.05.2025).

UDC 343.15
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/46

THE RIGHT OF PRISONERS TO SECURITY DURING MARTIAL STATE IN UKRAINE

ПРАВО ЗАСУДЖЕНИХ НА БЕЗПЕКУ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Humin O.M., Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of International and Criminal Law
Lviv Polytechnic National University

The article is devoted to the criminal-legal problems of ensuring the right of convicts to security during martial law in Ukraine, the implementation of which contributes to the observance of the fundamental rights and freedoms of convicted persons.

It is proved that the right of convicts to security during martial law is one of the priority tasks of the system of execution of sentences in Ukraine. The implementation of such a task involves: arranging appropriate shelters on the territory of institutions for the execution of sentences; ensuring the evacuation of convicts, in particular, those who are in temporarily occupied territories, to safe places of serving sentences; establishing lawful communication between convicts and the administration of institutions for the execution of sentences; humane treatment of convicts and promoting the provision of their fundamental rights, freedoms and obligations.

It is noted that in accordance with the Constitution of Ukraine, convicted persons enjoy all human and civil rights, with the exception of restrictions that are determined by law and established by a court verdict. The Ukrainian system of execution of sentences has set the goal of actively implementing European standards and best practices of the civilized world in solving problems of security and humane treatment of prisoners.

It was emphasized that in order to preserve the life and health of convicted persons, it is important to properly carry out the procedure for their evacuation. The decision to evacuate persons serving sentences or being held in custody from territories close to combat zones to pre-trial detention and execution of sentences institutions located in safe regions is made jointly by the military command and the relevant military administrations.

It was emphasized that it is important not to allow any discrimination of convicts on the grounds of race, skin color, political, religious and other beliefs, gender, ethnic and social origin, property status, place of residence, language or other grounds is prohibited. Such negative manifestations may provoke convicts to unlawful behavior, in particular, cooperation with collaborators. It is necessary to develop constructive relations between employees of penal institutions and convicts in order to prevent the latter from defecting to the enemy in the event of the capture of the institution.

Key words: convicted persons, security, human rights and freedoms, martial law, penal institutions, evacuation measures, non-discrimination.

Стаття присвячена кримінально-правовим проблемам забезпечення права засуджених на безпеку під час воєнного стану в Україні, реалізація якого сприяє дотриманню основних прав і свобод засуджених осіб.

Доведено, що право засуджених на безпеку під час воєнного стану є одним із першочергових завдань системи виконання покарань в Україні. Реалізація такого завдання передбачає: облаштування належних укриттів на території установ виконання покарання; забезпечення евакуації засуджених, зокрема, тих, що перебувають на тимчасово окупованих територіях, до безпечних місць відбування покарань; налагодження правомірної комунікації засуджених з адміністрацією установ виконання покарань; гуманне ставлення до засуджених та сприяння забезпеченню їх основних прав, свобод і обов'язків.

Зазначено, що відповідно до Конституції України, засуджені особи користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Українська система виконання покарань поставила за мету активне впровадження європейських стандартів і передового досвіду цивілізованого світу у вирішенні проблем безпеки і гуманного поводження з ув'язненими.

Наголошено, що для збереження життя і здоров'я засуджених осіб, важливо належним чином виконувати процедуру їх евакуації. Рішення щодо евакуації осіб, які відбувають покарання або перебувають під вартою, з територій, наближених до зон бойових дій, до установ попереднього ув'язнення та виконання покарань, розташованих у безпечних регіонах, приймається спільно військовим командуванням та відповідними військовими адміністраціями.

Акцентовано увагу на тому, що важливо не допускати жодної дискримінації засуджених за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняється. Такі негативні прояви можуть провокувати засуджених на неправомірну поведінку, зокрема, співпрацю з колаборантами. Необхідно розвивати конструктивні відносини між працівниками установ виконання покарань та засудженими з метою запобігання переходу останніх на бік ворога у разі захоплення установи.

Ключові слова: засуджені особи, безпека, права і свободи людини, воєнний стан, установи виконання покарань, евакуаційні заходи, недискримінація.

Today in Ukraine, all efforts of the state and society are aimed at preserving statehood, independence and sovereignty, as well as at maximum ensuring the rights and freedoms of man and citizen. Also, during martial law, it is important to pay attention to the issues of security of all categories of the population, including convicted persons.

According to the Constitution of Ukraine, convicted persons enjoy all human and civil rights, with the exception of restrictions defined by law and established by a court verdict. No one may be arrested or detained except by a reasoned court decision and only on the grounds and in accordance with the procedure established by law. Everyone has the right to respect for his dignity. No one may be subjected to torture, cruel, inhuman or degrading treatment or torture. The law determines that certain constitutional rights of convicted persons may be limited [1].

During martial law in Ukraine, the rights of all citizens are legally partially restricted, therefore, in order to ensure security, the rights of convicted persons may also be additionally restricted.

It should be noted that the legislation of Ukraine clearly defines the legal status of a convicted person and provides a list of his rights and obligations. The reform of the system of execution of sentences, which began before the full-scale Russian invasion of Ukraine, was aimed at strengthening control over the observance of the rights of convicted persons and improving the conditions of serving sentences.

In general, the Ukrainian system of execution of sentences set the goal of actively implementing European standards and best practices of the civilized world in solving security problems and humane treatment of prisoners.

The Criminal and Executive Code of Ukraine in Art. 8 defines the basic rights of convicts, which, in particular, include: the right to humane treatment, the right to appeal to the administration of penal institutions, to health care, social security, receiving transfers, paid work, freedom of religion,

appeal to the court, receiving copies of documents from personal files [2].

O. Shkuta notes that "the right of a convict to safety in places of detention under martial law is a system of guarantees regulated by relevant legislation and provided by the administration and staff of the penal institution and a mechanism for the implementation of the rights, freedoms and legitimate interests of a convict sentenced to deprivation of liberty under martial law" [3, p. 38].

Unfortunately, today one can hear statements that prisoners themselves chose their path in wartime conditions, more attention should be paid to law-abiding citizens, not offenders. We cannot adhere to this position, because the rule of law guarantees the provision of basic human rights to all citizens without exception. With this approach, one can justify the thesis that the strongest survives and not provide assistance to the sick.

We are forced to state the fact that the war reality has worsened the lives of all citizens. Problems have also become more acute in penal institutions.

O. Vdovychnyk includes the deterioration of the conditions of detention of convicts in Ukraine due to constant shelling, threats of capture, lack of shelters, destruction of infrastructure, loss of communication with personnel and detainees in temporarily occupied territories as issues of security for convicts in Ukraine. During constant and prolonged air raids on the territory of Ukraine, it is simply impossible to transfer all persons to shelters. Not all institutions and institutions where citizens of Ukraine are held have been evacuated, and they continue to be in temporarily occupied territories, territories controlled by the aggressor, or in close proximity to the front line [4].

The legislation of Ukraine defines the mechanism for conducting, in the event of the introduction of the legal regime of martial law, the mandatory evacuation of detained persons, suspects, accused persons, to whom a preventive measure of detention has been applied, convicted persons (military personnel) serving such sentences as arrest, restriction of liberty, deprivation of liberty for a certain period of time and life imprisonment, who are in temporary detention centers, pre-trial detention centers, institutions for the execution of sentences, guardhouses and disciplinary battalions, as well as persons who are in special wards of health care institutions and rooms for temporarily detained military personnel of the Armed Forces located in areas close to areas where hostilities are taking place, to the appropriate institutions for pre-trial detention and execution of sentences located in safe areas [5].

We agree that during military operations, the primary security issue is to ensure the evacuation of prisoners. It is important that places of deprivation of liberty are maximally equipped with places for shelter. If there are no such special places, it is necessary to organize the evacuation of prisoners to safe places (basements).

The decision to evacuate persons serving sentences or being held in custody from territories close to combat zones to pre-trial detention and execution facilities located in safe regions is made jointly by the military command and the relevant military administrations.

The evacuation procedure is implemented by: – establishing zones of active combat operations and determining safe regions suitable for the temporary placement of the specified persons; – including evacuation measures in civil protection plans valid for a special period; – organizing a notification system about the start of evacuation actions; – creating temporary coordination structures in authorized bodies; – provision of special transport (rail or road) equipped for the transportation of such persons; – provision of escort during transportation; – organization of the evacuation management process; – guaranteeing proper material and household support for evacuees [5].

The general management and coordination of evacuation measures are carried out by the military command.

In the pre-trial detention and execution of sentences institutions themselves, preparation for evacuation and its implementation are entrusted to the administrations of these institutions. They, in particular, are responsible for organizing the transfer of persons under the protection of the relevant units, their reception and subsequent placement in new places of detention.

Evacuated persons are sent to institutions that meet the required detention regime and are located in safe areas. The conditions of detention, provision and placement of evacuated persons are carried out in accordance with current legislation and subordinate regulations.

Y. Kernyakevych-Tanasiychuk determines the list of measures that must be taken to ensure the safety of convicted persons and staff of penal institutions: it is planned to arrange specialized shelters and storage facilities in penal institutions to protect convicts and staff during shelling and bombing. It is also planned to improve the mechanisms for the prompt and effective evacuation of persons serving sentences. Particular emphasis is placed on intensifying measures to return convicts from temporarily occupied territories to regions controlled by Ukraine, including through the creation of humanitarian corridors to meet the needs of institutions that have fallen under the control of the occupying forces. Among the important areas is also the development of constructive relations between employees of penal institutions and convicts in order to prevent the latter from defecting to the enemy in the event of the capture of the institution. In addition, the administrations of the institutions are carrying out measures with personnel aimed at preventing manifestations of collaborationism or cooperation with the occupying authorities [6, p. 114].

It is important not to allow any discrimination of convicts on the grounds of race, skin color, political, religious and other beliefs, gender, ethnic and social origin, property status, place of residence, language or other grounds is prohibited. Such negative manifestations may provoke convicts to engage in unlawful behavior, in particular, cooperation with collaborators.

It should be noted that during martial law, security issues remain relevant not only in the face of threats of military action. It is important that the security of prisoners is not violated by other persons serving sentences or employees of penal institutions.

According to the Criminal Enforcement Code of Ukraine, in a situation where there is a real threat to the life or health of convicts serving sentences in the form of arrest, restriction of liberty, detention in a disciplinary battalion for military personnel or deprivation of liberty, they have the right to file an appeal with any authorized person of the body or institution for the execution of sentences with a request to guarantee their personal safety. In such a case, the official is obliged to immediately take appropriate measures to protect the convict [2].

The current problem remains the observance of the rights of persons sentenced to deprivation of liberty who are in temporarily occupied territories. Due to the peculiarities of the legal regime, these convicts find themselves in a particularly vulnerable position, since they are unable to leave the dangerous territory on their own. As a result, they often become objects of external influence and are used by the occupying forces to achieve their own goals.

In the context of active hostilities and the lack of systematic access to penal institutions by international human rights organizations, it is currently difficult to provide accurate statistics on the number and nature of violations of the rights of prisoners in the occupied territories [7, p. 15].

The issue of security in penal institutions and pre-trial detention centers is addressed in the Strategy

for Reforming the Penitentiary System for the Period Until 2026 and the Approval of the Operational Plan for Its Implementation in 2022–2024, which states that the strategic goal is to develop and implement effective innovative solutions aimed at improving the level of law and order and security in the penitentiary system. Particular attention is paid to reducing the number of offenses and emergencies, as well as transforming relations between personnel of penal institutions and prisoners based on the principles of mutual respect, legal awareness, and adherence to the rule of law [8].

Today, for the proper functioning of the penal system, it is important to continue the reforms initiated by 2022. Such a practice will contribute to the proper provision of the legal status of the individual.

Thus, it can be stated that the right of convicts to security during martial law is one of the priority tasks of the penal system in Ukraine. The implementation of such a task involves: arranging appropriate shelters on the territory of penal institutions; ensuring the evacuation of convicts, in particular those who are in temporarily occupied territories, to safe places of serving sentences; establishing lawful communication between convicts and the administration of penal institutions; humane treatment of convicts and assistance in ensuring their fundamental rights, freedoms and obligations.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: *Закон України* від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кримінально-виконавчий кодекс. (*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 3–4, ст. 21). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text
3. Шкута О. О. Проблеми забезпечення безпеки засуджених у місцях несвободи України в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 2. 2022. С. 36–39.
4. Вдовичен О. Права людини в місцях позбавлення волі під час воєнного стану. *Юридична газета*. № 9–10. 2024. https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/prava-lyudini-v-miscyah-pozbavlennya-voli-pid-chas-voennogo-stanu.html.
5. Про затвердження Порядку проведення обов'язкової евакуації окремих категорій населення в разі введення правового режиму воєнного стану. *Постанова Кабінету Міністрів України* від 7 листопада 2018 р. № 934. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/934-2018-%D0%BF#Text.
6. Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні: виклики, завдання, рішення в умовах воєнного стану : монографія / В. Ворожбіт-Горбатюк, Ю. Кернякевич-Танасійчук, О. Осадько та ін. Харків : Право, 2024. 331 с.
7. Івчук Ю. Ю. Забезпечення правового статусу засуджених до позбавлення волі в установах виконання покарань під час воєнного стану: проблемні аспекти. *Актуальні проблеми права: теорія і практика* No1 (45), 2023. С. 11–20.
8. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках. *Розпорядження Кабінету Міністрів України* від 16 грудня 2022 р. № 1153-р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text.

УДК 343.34:341.4
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/47

ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЕКОЦИДУ В МІЖНАРОДНОМУ І НАЦІОНАЛЬНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

PROBLEMS OF QUALIFICATION OF ECOCIDE IN INTERNATIONAL AND NATIONAL CRIMINAL LAW

Долгов А.Г., PhD,
в.о. доцента кафедри цивільного та кримінального права та процесу
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

У статті виконано комплексний аналіз проблем кваліфікації екоциду в контексті сучасного міжнародного та національного кримінального права. Проаналізовано генезу поняття екоциду, починаючи з його появи на міжнародній арені, розкрито історичні передумови та еволюцію легального визначення екоциду як міжнародного злочину, виявлено, що, попри попереднє визнання, на сьогоднішній день відсутнє єдине, загальновизнане міжнародне визначення цього діяння, що зумовлює значні труднощі у його уніфікованій кваліфікації та притягненні винних до відповідальності на міжнародному рівні.

Досліджено діяльність провідних міжнародних організацій, таких як Stop Ecocide International, Організація Об'єднаних Націй та її спеціалізовані агенції (ЮНЕП, Рада Безпеки ООН, Управління Верховного комісара ООН з прав людини), а також впливових громадських організацій (Greenpeace, Всесвітній фонд дикої природи), які активно працюють над протидією екоциду та сприяють його міжнародному визнанню як злочину. Окреслено ключові ініціативи та досягнення цих суб'єктів у формуванні міжнародної правової бази щодо захисту довкілля від широкомасштабних руйнувань.

Особливу увагу в роботі приділено проблемам кваліфікації екоциду в українському законодавстві. Встановлено, що, незважаючи на тривалий період криміналізації екоциду в українському праві, існують значні системні проблеми у його практичній кваліфікації. Виокремлено основні труднощі, які виникають у процесі застосування відповідних норм. До них віднесено: проблеми визначення та доведення факту настання екологічної катастрофи або обґрунтованої потенційної загрози її виникнення; значну складність у документуванні та ефективному зборі доказів масштабних екологічних руйнувань, що вимагає залучення значних ресурсів та спеціалізованих знань; необхідність чіткого розмежування екоциду від інших екологічних кримінальних правопорушень, що часто викликає дискусії у правозастосовній практиці; а також складність у питанні відшкодування екологічної шкоди, завданої внаслідок екоциду, враховуючи її довготривалий та часто незворотний характер.

Обґрунтовано висновок, що ефективна кваліфікація екоциду в Україні потребує невідкладного та всебічного вдосконалення правової бази, розробки та імплементації нових методик документування екологічних злочинів, а також суттєвого розширення експертного потенціалу у сфері екологічної безпеки та правової кваліфікації екоциду. Підкреслено незмінну актуальність продовження роботи на міжнародному рівні над єдиним визнанням екоциду як міжнародного злочину та розробкою уніфікованих механізмів притягнення винних до відповідальності, що сприятиме більш ефективному захисту глобальних екосистем.

Ключові слова: екоцид, кримінальне правопорушення, міжнародне право, екологічна катастрофа, довкілля, кваліфікація кримінального правопорушення, шкода довкіллю, юридична відповідальність.

The article performs a comprehensive analysis of the problems of ecocide qualification within the context of contemporary international and national criminal law. The genesis of the concept of ecocide is analyzed, starting from its emergence on the international arena. The historical prerequisites and the evolution of the legal definition of ecocide as an international crime are revealed. It is identified that, despite previous recognition, there is currently no unified, universally accepted international definition of this act, which leads to significant difficulties in its uniform qualification and bringing perpetrators to justice at the international level.

The activities of leading international organizations such as Stop Ecocide International, the United Nations and its specialized agencies (UNEP, UN Security Council, Office of the UN High Commissioner for Human Rights), as well as influential non-governmental organizations (Greenpeace, World Wildlife Fund), which actively work to combat ecocide and promote its international recognition as a crime, are investigated. Key initiatives and achievements of these entities in shaping the international legal framework for the protection of the environment from large-scale destruction are outlined.

Particular attention in the work is paid to the problems of ecocide qualification in Ukrainian legislation. It is established that, despite a long period of ecocide criminalization in Ukrainian law, there are significant systemic problems in its practical qualification. The main difficulties that arise in the process of applying the relevant norms are highlighted. These include: problems in defining and proving the occurrence of an environmental catastrophe or a substantiated potential threat of its occurrence; significant complexity in documenting and effectively collecting evidence of large-scale environmental destruction, which requires the involvement of significant resources and specialized knowledge; the need for a clear distinction between ecocide and other environmental criminal offenses, which often causes discussions in law enforcement practice; and the complexity in the issue of compensation for environmental damage caused by ecocide, given its long-term and often irreversible nature.

The conclusion is substantiated that effective ecocide qualification in Ukraine requires urgent and comprehensive improvement of the legal framework, development and implementation of new methods for documenting environmental crimes, as well as a significant expansion of expert potential in the field of environmental safety and legal qualification of ecocide. The enduring relevance of continuing work at the international level towards a unified recognition of ecocide as an international crime and the development of unified mechanisms for bringing perpetrators to justice, which will contribute to a more effective protection of global ecosystems, is emphasized.

Key words: ecocide, criminal offense, international law, environmental disaster, environment, criminal offense qualification, environmental damage, legal responsibility.

Постановка проблеми. Екоцид – це широкомасштабне або систематичне руйнування екосистем, що спричиняє серйозну шкоду довкіллю та життю людей. Хоча його офіційне міжнародне визнання як злочину ще обговорюється, у світовій практиці існує низка випадків, які за своїми катастрофічними наслідками широко розглядаються як акти екоциду, зокрема: застосування "Агента Оранж" у В'єтнамі, що знищило величезні лісові масиви та забруднило ґрунти й водні ресурси, маючи довготривалі наслідки для здоров'я населення; висихання Аральського моря через відведення вод для зрошення, яке призвело до опустелювання, утворення токсичних пилових бурь та забруднення повітря і ґрунтів; нафтові пожежі в Кувейті, що спричинили масові викиди токсичних газів, забруднення ґрунтів і підземних вод; катастрофа на платформі Deepwater Horizon, яка стала найбільшим морським розливом нафти, забруднивши мільйони квадратних кілометрів вод та завдавши шкоди морським екосистемам і узбе-

режжям; деградація лісів Амазонії внаслідок вирубки, що призводить до втрати біорізноманіття, зміни клімату та руйнування життєво важливих екосистем; наслідки Чорнобильської катастрофи з радіоактивним забрудненням величезних територій, що спричинило довгострокові наслідки для здоров'я людей та забруднення ґрунтів, вод і лісів; постійне забруднення дельти річки Нігер через десятиліття видобутку нафти, що призвело до розливів нафти, забруднення вод і ґрунтів, а також знищення сільського господарства та рибальства. Усі ці приклади демонструють, що екоцид може мати різні форми, від військових дій і промислових аварій до довгострокових наслідків неефективного управління ресурсами, та завжди характеризується масштабним і довготривалим руйнуванням навколишнього середовища, що має катастрофічні наслідки для природи та людства.

Зауважимо, що повномасштабна збройна агресія рф проти України завдає колосальної шкоди навколишньому природному середовищу, оскільки екоцидна політика країни-агресорки проявляється у свідомому та цілеспрямованому вчиненні численних екологічних злочинів, які зумовлюють деградацію екосистем, руйнування біорізноманіття, зміни ландшафту, зараження водних ресурсів та забруднення атмосферного повітря на українських територіях. Особливо цинічною є тактика «випаленої землі» до якої вдається військово-політичне керівництво рф, що передбачає використання природних об'єктів як зброї і включає навмисне затоплення та мінування територій, масштабні підпали лісів і сільськогосподарських угідь. Така цілеспрямована стратегія ворога підриває національну безпеку України, порушує конституційні права громадян України на безпечне для життя і здоров'я довкілля, обмежує доступ до питної води для цивільного населення та посягає на продовольчу безпеку, в т.ч. в багатьох країнах світу. Слід зауважити, що хоча статистичні дані щодо облікованих кримінальних правопорушень за статтею 441 Кримінального кодексу України «Екоцид» (23 облікованих кримінальних правопорушень за період з лютого 2022 р. по квітень 2025 р.) можуть здаватися невеликими, фактична шкода, завдана довкіллю в ході повномасштабної російсько-української війни, є катастрофічною, оскільки цифри не відображають повний масштаб екологічної катастрофи, спричиненої бойовими діями, а реальні наслідки війни для довкілля вимірюються не лише кількістю відкритих кримінальних справ, а й довгостроковим впливом на здоров'я населення та відновлення природних ресурсів.

Мета статті полягає у у комплексному аналізі та висвітленні ключових проблем, пов'язаних з кваліфікацією екоциду як у міжнародному, так і в національному кримінальному праві.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні нормативно-правові акти відіграють ключову роль у формуванні глобальної правової основи для захисту навколишнього середовища, встановлюючи принципи сталого розвитку та співробітництва між державами, сприяючи уніфікації екологічних стандартів, забезпечуючи механізми контролю та відповідальності за транскордонне екологічне забруднення, а також стимулюючи національні законодавства до інтеграції природоохоронних норм (зокрема, до таких МНПА відносяться Всесвітня Хартія природи 1982 р., Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку 1992 р., Конвенція про охорону біологічного різноманіття 1992 р., Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р., Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція, 1998 р.), Йоганнесбурзька декларація зі сталого розвитку 2002 р., Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р., Стокгольмська декларація 1972 р. та ін.).

Історичний контекст виникнення терміну «екоцид» тісно пов'язаний зі зростанням глобальної екологічної свідомості та усвідомленням масштабів впливу людини на навколишнє природне середовище. Вперше це поняття було вжито в 1972 р. на Конференції ООН з проблем навколишнього середовища, яка відбулася у Стокгольмі, що стало знаковим моментом, оскільки саме тоді екологічні питання вперше були поставлені на міжнародний порядок денний на такому високому рівні та сформована концепція сталого розвитку людства. Також, було ухвалено принципів раціонального управління навколишнім середовищем, які знайшли своє відображення у Стокгольмській декларації та Плані дій щодо навколишнього середовища (Stockholm Declaration and Action Plan for the Human Environment). Як зауважує Р.Казак «конференція у Стокгольмі 1972 р. дійсно стала першою «мега» конференцією у сфері захисту навколишнього середовища та драйвером до подальших змін у глобальних діях міжнародного співтовариства» [1, с. 6]. У той самий період екоциду було надано легальне визначення, і на певний час він був визнаний міжнародним злочином [2, с. 325]. Міжнародні спроби визначення та криміналізації екоциду відображають пошук ефективних правових механізмів для захисту довкілля від масштабних, умисних руйнувань, однак, попри початкові намагання, на сьогоднішній день не існує єдиного, загальновизнаного міжнародного визначення екоциду, що створює значні труднощі у його кваліфікації та притягненні винних до відповідальності за вчинення в т.ч. екоцидної політики, та є однією з ключових проблем, яка перешкоджає ефективній боротьбі з цим видом злочинів на міжнародному рівні.

Окрім нормативно-правового механізму протидії екоциду на міжнародному рівні важливим є діяльність інституційної складової в особі низки міжнародних організацій, які спрямовують свою діяльність проти екоциду: 1. Stop Ecocide International (провідна глобальна ініціатива, яка активно лобіює визнання екоциду п'ятим міжнародним злочином згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду, збираючи підтримку від урядів, юристів, громадських діячів та громадянського суспільства по всьому світу для внесення відповідних змін). 2. Організація Об'єднаних Націй (ООН) та її спеціалізовані агенції: Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП/UNEP відіграє ключову роль у моніторингу стану довкілля, розробці міжнародних екологічних стандартів та програм, що сприяють запобіганню екологічним злочинам); Рада Безпеки ООН (розглядає випадки завдання значної шкоди довкіллю як загрозу миру, що може призвести до дій притягнення до відповідальності винних країн); Управління Верховного комісара ООН з прав людини (розглядає взаємозв'язок між екологічними злочинами та порушеннями прав людини). 3. Міжнародний кримінальний суд (має юрисдикцію щодо геноциду, злочинів проти людяності, військових злочинів та злочину агресії елементами яких може бути і геноцид в т.ч.). 4. Громадські організації та неурядові організації, які працюють над питаннями екологічної справедливості та документування екологічних злочинів, у тому числі тих, що можуть бути кваліфіковані як екоцид (Greenpeace, Всесвітній фонд дикої природи, Міжнародний союз охорони природи та ін.)

На нашу думку, розглядаючи екоцид у системі міжнародних злочинів, важливо провести його порівняння з іншими загальновизнаними міжнародними злочинами, такими як геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини. Кожен із цих злочинів має свої специфічні об'єкти посягання та елементи складу, проте їх об'єднує транснаціональний характер, тяжкість наслідків та загроза міжнародному миру і безпеці. Особливе місце у цих дискусіях посідає питання включення екоциду до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, який наразі не містить прямого визначення екоциду як самостійного

міжнародного злочину. Проте, з огляду на зростаючу екологічну шкоду, спричинену збройними конфліктами та іншими масштабними руйнівними діями, міжнародна спільнота активно обговорює можливість визнання екоциду п'ятим міжнародним злочином, поряд з геноцидом, злочинами проти людяності, воєнними злочинами та злочином агресії [3, с. 24]. Зокрема, за ініціативи Stop Ecocide Foundation у 2021 р. було внесено пропозиції щодо відповідних змін Статуту МКС. Як зауважують А.Д. Глушко, А.Б. Зазека, Я.В. Сиротенко «пропонується внести зміни до преамбули Римського статуту міжнародного кримінального суду, зазначивши, що навколишньому природному середовищу щодня загрожує серйозне руйнування та погіршення його стану, що, як наслідок, створює загрозу для людства та світу в цілому, а також доповнити ст. 5 «Злочини, що підпадають під юрисдикцію суду» п. «е» «Злочин екоциду» та додати до міжнародно-правового акта ст. 8, що закріплює його склад» [2, с. 323]. Такі ініціативи підкреслюють нагальну потребу у вдосконаленні міжнародно-правових механізмів захисту довкілля та притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні екоциду [4, с. 391].

В Україні кримінальна відповідальність за екоцид передбачена ст. 441 Кримінального кодексу України – «Масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу, – караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років» [5].

Слід зауважити, що попри тривалий період з моменту криміналізації екоциду в українському кримінальному законодавстві, теорія та практика кримінальної науки стикається з низкою значних проблем у практиці кваліфікації екоциду, особливо в умовах повномасштабної збройної агресії рф проти України.

Проблеми кваліфікації злочину екоциду за статтею 441 ККУ є багатогранними, зокрема, вони стосуються:

І. *Визначення та доведення настання екологічної катастрофи або потенційної загрози її виникнення*. Як зазначають дослідники, екоцид є «злочином поставлення в небезпеку», що означає, що для кваліфікації діяння не обов'язкове настання екологічної катастрофи як такої, достатньо настання лише її ймовірності[6]. Однак, сама дефініція «екологічна катастрофа» потребує чітких критеріїв та об'єктивних показників для оцінки завданої шкоди, що часто ускладнюється відсутністю уніфікованих методик або високою варіативністю наслідків для різних екосистем.

ІІ. *Складність документування та збору доказів масштабних екологічних руйнувань*, особливо на територіях, що постраждали від військових дій або залишаються тимчасово окупованими російськими військами. Фактична шкода, завдана довкіллю в ході російсько-української війни, є катастрофічною, проте статистика облікованих кримінальних правопорушень за ст. 441 ККУ є незначною (2022 р. – 15 кримінальних правопорушень, 2023 р. – 7, 2024 р. – 1, січень-квітень 2025 р. – 0 [7]), що свідчить не про масштаби завданої шкоди довкіллю в ході воєнних дій, а про низький рівень ефективності кваліфікації та розслідування таких злочинів. Зокрема, значна частина територій України (Донецька, Луганська, Харківська, Херсонська, Запорізька, Київська, Чернігівська, Сумська області), забруднені різноманітними вибухонебезпечними предметами (протипіхотними та протитанковими мінами, нерозірваними артилерійськими снарядами, мінометними мінами, касетними боєприпасами та ін.). За даними Landmine and Cluster Munition Monitor, станом на кінець 2023 р., приблизно 139 000 км² території України потенційно вибухонебезпечними предметами, що становить майже 29% території країни [8].

Мінування територій України спричиняє широкомасштабне та довготривале забруднення ґрунтів і вод токсичними речовинами та вибухівкою, а також призводить до деградації екосистем і загибелі біорізноманіття, що створює постійну загрозу для природних ресурсів та унеможливлює безпечне використання земель, маючи катастрофічні наслідки для екологічної безпеки країни на десятиліття. Заміновані території є вкрай небезпечними, що унеможливлює або значно ускладнює проведення слідчих дій, збір зразків ґрунту, води, аналіз загиблої флори та фауни та ін. Доступ до багатьох замінованих ділянок, особливо на окупованих територіях або у зонах активних бойових дій, фізично неможливий.

ІІІ. *Розмежування екоциду від інших екологічних кримінальних правопорушень* (Розділ VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля» [5]) є критично важливим

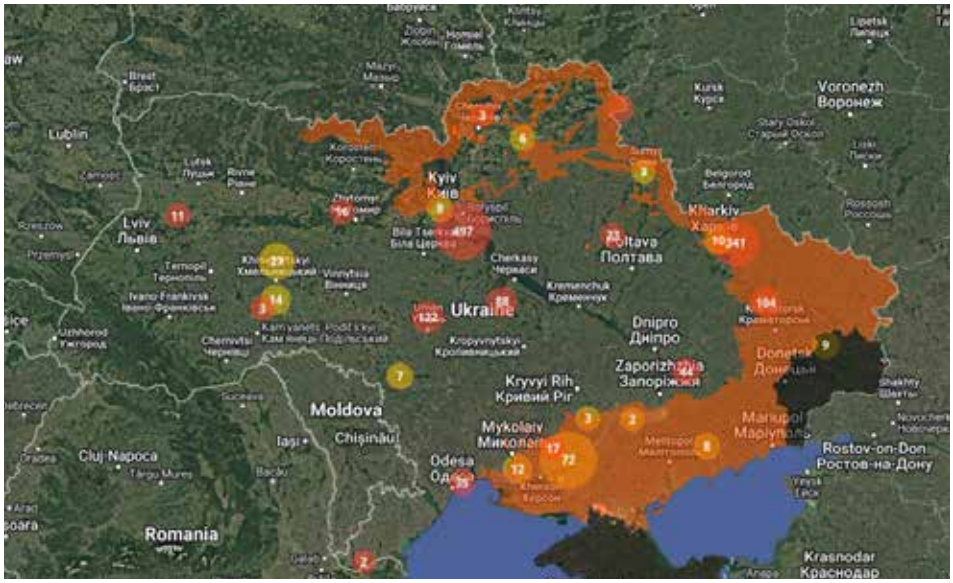

Рис. 1. Інтерактивна мапа територій, які потенційно можуть бути забруднені вибухонебезпечними предметами

Джерело: з відкритих джерел, за даними веб-сторінки Сервісу протимінної діяльності ДСНС, https://mine.dsns.gov.ua/)

аспектом у національному кримінальному праві України. Зокрема, існує нагальна необхідність розрізнення між випадковою шкодою довкіллю внаслідок бойових дій та умисним, масштабним знищенням навколишнього середовища, що може бути кваліфіковано як екоцид. «Класичні» екологічні злочини, такі як забруднення земель (ст. 239 ККУ), незаконна порубка лісу (ст. 246 ККУ) або незаконне зайняття водним добувним промислом (ст. 249 ККУ), зазвичай передбачають шкоду місцевого або регіонального масштабу, яка, хоча і є значною, не становить прямої загрози для настання екологічної катастрофи. Натомість, екоцид (ст. 441 ККУ) характеризується саме потенційною або реальною загрозою екологічної катастрофи. Прикладом, що ілюструє проблему розмежування та потенційно підпадає під визначення екоциду, є підрив Каховської ГЕС 06.06.2023 р., яке спричинив: затоплення величезних територій призвело до загибелі десятків тисяч диких тварин, птахів, знищення унікальних біотопів, лісів, сільськогосподарських угідь, витік паливно-мастильних матеріалів, затоплення цвинтарів, скотомогильників, каналізаційних споруд, що призвело до значного забруднення р. Дніпра та Чорного моря, ускладнення водопостачання для сільського господарства і населення південних регіонів, в т.ч. створило загрозу для Запорізької АЕС через проблеми з охолодженням системи реакторів. Саме такий масштаб та характер наслідків – масовість руйнувань, системний вплив на різні компоненти довкілля та загроза широкомасштабної екологічної катастрофи – дозволяють кваліфікувати подібні дії як екоцид, відрізняючи їх від локальних екологічних порушень, що в свою чергу вимагає від правоохоронних органів глибокого аналізу та експертних висновків для правильної кваліфікації діяння.

IV. *Відшкодування екологічної шкоди, завданої внаслідок екоциду*, є однією з найбільш складних та актуальних проблем у сучасному правознавстві та міжнародних відносинах, особливо в контексті повномасштабної збройної агресії проти України. Станом на 2023 р., загальна сума збитків, завданих довкіллю України, оцінюється у 59,7 мільярда доларів США, проте ця цифра не є остаточною через перешкоди у зборі даних та відсутність доступу до окупованих територій [9]. Як зазначає О. В. Миньківич-Слободяник, відшкодування екологічної шкоди, завданої внаслідок екоциду, є складною проблемою, яка потребує удосконалення правових механізмів [4, с. 391]. Ця складність зумовлена низкою чинників, що охоплюють як питання правової кваліфікації екоциду, так і практичні аспекти оцінки та стягнення збитків. Серед таки чинників слід відзначити наступні:

1. Надзвичайна складність оцінки та валоризації екологічної шкоди, спричиненої екоцидом, оскільки екологічна шкода має специфічний характер, часто є довгостроковою, відкладеною у часі, непрямою та такою, що складно оцінити у грошовому еквіваленті (зокрема, втрата біорізноманіття, деградація екосистем, забруднення ґрунтів та вод токсичними речовинами вимагає розробки і застосування складних науково-обґрунтованих методик оцінки шкоди). Проблема посилюється масштабами руйнувань, які можуть охоплювати значні території та потребувати десятки років на відновлення, що свідчить про необхідність не лише визначення самого поняття екологічної безпеки при екоциді, а й розробки чітких механізмів оцінки збитків [9, с. 114].

2. Проблеми встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діяннями, що кваліфікуються як екоцид, та конкретними екологічними збитками. Так, в умовах бойових дій та множинних джерел забруднення (артилерійські обстріли, зруйнована інфраструктура, пожежі та ін.) надзвичайно складно точно встановити, які саме дії призвели до конкретних руйнувань (об'єктивну сторону кримінального правопорушення), і хто несе за них відповідальність (суб'єкта кримінального правопорушення).

3. Навіть у випадку визнання відповідальності за екоцид, практична реалізація відшкодування від держави-агресора стикається з політичними, юридичними та економічними перешкодами, що вимагає створення нових міжнародних інструментів, фондів та механізмів, які б дозволили ефективно стягувати кошти на відновлення зруйнованого довкілля. Таким чином, ефективне відшкодування екологічної шкоди від екоциду вимагає не лише вдосконалення національних правових механізмів, а й активної роботи на міжнародному рівні щодо визнання екоциду, розробки уніфікованих методик оцінки збитків та створення дієвих механізмів стягнення компенсацій. Оцінка збитків здійснюється Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України та Державною екологічною інспекцією. Слід зауважити, що українська методологія оцінки збитків відрізняється від американської та європейської, а також від оцінки Світового банку, яка фокусується лише на відновленні фізичних активів та інфраструктури, не враховуючи ширші екологічні наслідки, український підхід враховує непрямі втрати та подальші витрати на відновлення екологічних функцій [9]. Актуальним є врахування міжнародного досвіду, зокрема Директиви 2004/35/ЄС визначає різні форми екологічної шкоди та підкреслює необхідність встановлення причинно-наслідкового зв'язку між шкодою та дією, що її спричинила [10]. Таким чином, незважаючи на наявність статті 441 ККУ, ефективна кваліфікація екоциду в Україні потребує подальшого вдосконалення правової бази, методик документування, а також розширення експертного потенціалу.

Висновки. Повномасштабна збройна агресія рф проти України завдає колосальної шкоди довкіллю, проявляючись у свідомому та цілеспрямованому вчиненні численних екологічних злочинів, що призводять до деградації екосистем, руйнування біорізноманіття, зміни ландшафту, зараження водних ресурсів та забруднення атмосферного повітря. Особливо цинічною є тактика «випаленої землі» країни-агресорки, яка включає навмисне затоплення та мінування територій, масштабні підпали лісів і сільськогосподарських угідь. Незважаючи на те, що за статтею 441 Кримінального кодексу України «Екоцид» обліковано лише 23 кримінальні правопорушення за період з лютого 2022 року по квітень 2025 р., фактична шкода, завдана довкіллю під час російсько-української війни, є катастрофічною, оскільки ці цифри не відображають повний масштаб екологічної катастрофи.

Міжнародні нормативно-правові акти в сфері захисту навколишнього середовища відіграють ключову роль у формуванні глобальної правової основи для захисту навколишнього середовища. Термін «екоцид» вперше був вжитий у 1972 р.на Конференції ООН у Стокгольмі, де екологічні питання були поставлені на міжнародний порядок денний і хоча на певний час екоциду було надано легальне визначення та він був визнаний міжнародним злочином, на сьогоднішній день відсутнє єдине, загальновизнане міжнародне визначення екоциду, що створює значні труднощі у його кваліфікації та притягненні винних до відповідальності. Міжнародні організації, такі як Stop Ecocide International, ООН та її спеціалізовані агенції (ЮНЕП, Рада Безпеки ООН, Управління Верховного комісара ООН з прав людини) та громадські організації (Greenpeace, Всесвітній фонд дикої природи), активно працюють над протидією екоциду.

Попри тривалий період криміналізації екоциду в українському законодавстві, існують значні проблеми у його кваліфікації. Ці проблеми стосуються визначення та доведення настання екологічної катастрофи або потенційної загрози її виникнення, складність документування і збору доказів масштабних екологічних руйнувань, розмежування екоциду від інших екологічних кримінальних правопорушень та відшкодування екологічної шкоди, завданої

внаслідок екоциду. Отже, ефективна кваліфікація екоциду в Україні потребує подальшого вдосконалення правової бази, методик документування, а також розширення експертного потенціалу, а на міжнародному рівні необхідно продовжувати роботу над визнанням екоциду, розробкою уніфікованих методик оцінки збитків та створенням дієвих механізмів стягнення компенсацій за завдану екологічну шкоду в результаті екоциду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Казак Р. Конвенція ООН У Стокгольмі 1972 р.: значення для України та світу. Law. State. Technology, Вип. 1, 2022. С. 3–9. URL: https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/lst/article/view/97/81 (дата звернення: 03.05.2025).

2. Глушко А. Д., Зазека А. Б., Сиротенко Я. В. Екоцид як злочин проти навколишнього природного середовища. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2022, № 5, С. 325–329. Яворська, В. Г. Проблеми визначення та вдосконалення поняття злочину екоцид в кримінальному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2023, № 8, С. 305–309.

3. Вереша Р. В., Кучинська О. П., Ковтун О. М. Екоцид у національному та міжнародному кримінальному праві: сучасні виклики та перспективи нормативно-правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету: Серія ПРАВО,* 2023, Вип. 78, Ч. 2, С. 24–29.

4. Минькович-Слободяник, О. В. Екоцид в Україні, як підстава для відшкодування екологічної шкоди. *Наукові перспективи*, 2023, № 2(32), С. 391–403.

5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3053 (дата звернення: 12.05.2025).

6. Яворська, В. Г. Визначення поняття екологічної безпеки при екоциді. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Юридичні науки*, 2023. № 2(65), 114–119.

7. Статистика. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 02.05.2025).

8. Landmine and Cluster Munition Monitor. *Ukraine*. Retrieved from. 2023. URL: https://www.the-monitor.org/country-profile/ukraine/impact?year=2023 (дата звернення: 06.05.2025).

9. Polukarov, Yu., Kachynska, N., Polukarov, O., Zemlyanska, O., & Mitiuk, L. Impact of the full-scale war in Ukraine on the environment: Environmental damage assessment. *Law. Human. Environment*, 2024. № 15(1), 85-100. URL: https://environmentalscience.com.ua/web/uploads/pdf/Law.Human.Environment_Vol.15_No.1_2024-85-100.pdf (дата звернення: 11.05.2025).

10. Directive 2004/35/EC of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/35/oj/eng (дата звернення: 02.05.2025).

УДК 341.4 + 343.2
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/48

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ, ІНШИХ ОСІБ, ЯКІ ФАКТИЧНО ДІЮТЬ ЯК ВІЙСЬКОВІ КОМАНДИРИ, ТА ІНШИХ НАЧАЛЬНИКІВ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE INSTITUTION OF CRIMINAL RESPONSIBILITY OF MILITARY COMMANDERS, OTHER PERSONS EFFECTIVELY ACTING AS MILITARY COMMANDERS AND OTHER SUPERIORS UNDER THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE

Задоя К.П., к.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті здійснено аналіз статті 31-1 «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників», яка забезпечила імплементацію в кримінальне право України інституту командної відповідальності. Автор вказує на подібність тексті статті 31-1 Кримінального кодексу України до статті 28 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (1998), хоча й констатується низка розбіжностей між ними. Обґрунтовується важливість послідовного тлумачення статті 31-1 Кримінального кодексу України згідно з нормами міжнародного кримінального права.

Розглядаються ключові елементи командної відповідальності за статтею 31-1 Кримінального кодексу України: предикатне кримінальне правопорушення, ієрархічний, об'єктивний, каузальний та суб'єктивний елементи. Звертається увага на те, що коло предикатних кримінальних правопорушень, у зв'язку з якими може наставати відповідальність начальників, частково не узгоджено з міжнародним правом. Особливу увагу приділено характеристиці відносин підлеглості та поняттю «фактичного контролю», без чіткого встановлення якого відповідальність начальника є неможливою. Аналізуються типові форми бездіяльності начальників: незапобігання, неприпинення та неповідомлення про кримінальне правопорушення підлеглого. У контексті суб'єктивного елемента командної відповідальності автор акцентує на вимогах знання або передбачення командиром злочинної поведінки підлеглого. Стаття обґрунтовує, що командна відповідальність не є об'єктивною і можлива лише за умови визначеного законом суб'єктивного ставлення начальника до кримінального правопорушення підлеглого. Порушуються також питання причинового зв'язку (каузальність) між бездіяльністю начальника та кримінальним правопорушенням. Підкреслюється, що каузальний елемент командної відповідальності має різні прояви залежно від того, який прояв бездіяльності начальника ставиться йому у вину.

Ключові слова: командна відповідальність, міжнародне кримінальне право, співучасть у кримінальному правопорушенні, причетність до кримінального правопорушення, військовий командир, начальник, воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид, злочин агресії.

The article analyses Article 31-1, 'Criminal responsibility of military commanders, other persons effectively acting as military commanders, and other superiors,' which ensured the implementation of the institution of command responsibility into Ukrainian criminal law. The author points out the similarity between Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine and Article 28 of the Rome Statute of the International Criminal Court (1998), although a number of differences between them are noted. The importance of consistent interpretation of Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine in accordance with the norms of international criminal law is substantiated. The key elements of command responsibility under Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine are considered: predicate criminal offense, hierarchical, objective, causal and subjective elements. Attention is drawn to the fact that the range of predicate criminal offenses for which superiors may be held liable is not fully consistent with international law. Particular attention is paid to the characteristics of subordinate relations and the concept of «effective control», without which the responsibility of a superior is impossible. Typical forms of omission by superiors are analyzed: failure to prevent, failure to repress and failure to report a criminal offence committed by a subordinate. In the context of the subjective element of command responsibility, the author emphasizes the requirements for the commander to know or foresee the criminal behavior of a subordinate. The article argues that command responsibility is not objective and is only possible if the superior's subjective attitude towards the subordinate's criminal offense is defined by law. The article also raises the issue of causality between the omission of a superior and a criminal offense. It is stressed that the causal element of command responsibility has different manifestations depending on the type of omission attributed to the superior.

Key words: command responsibility, international criminal law, complicity in a criminal offense, engagement in a criminal offense, military commander, superior, war crimes, crimes against humanity, genocide, crime of aggression.

Вступ. Однією з найважливіших кримінально-правових новел останніх часів стало доповнення Загальної частини Кримінального кодексу України (КК) статтею 31-1 «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників». Це положення забезпечило імплементацію в кримінальне право України такого інституту міжнародного кримінального права як *командна відповідальність*[1].

Основна частина. Структурно та змістовно стаття 31-1 КК максимально наслідує статтю 28 Римського статуту Міжнародного кримінального суду від 1998 року (РС) [2], яка уособлює найсучаснішу «версію» інституту командної відповідальності в міжнародному праві, хоча й не відтворює це договірне положення дослівно. Формально РС не накладає на держави-учасниці зобов'язання вживати заходів для впровадження у національне кримінальне право вказаного інституту. Однак більшість держав вдаються до такого кроку, зважаючи на *принцип комплементарності* (див. преамбулу та статтю 17 РС), на засадах якого функціонує Міжнародний кримінальний суд (МКС). Згідно з цим принципом МКС бере до свого провадження справи про злочини за міжнародним правом, скоєні на території держав-учасниць РС, на борту зареєстрованих в них повітряних та морських суден або їх громадянами у випадках, коли відповідна держава *не бажає* чи *не спроможна* відправити правосуддя. Для того, щоб відсутність можливості карати осіб на національному рівні на засадах інституту командної відповідальності не була визнана МКС показником небажання відправляти правосуддя, держави-учасниці РС, до яких з 1 січня 2025 року належить й Україна,

[1] Детально генеза інституту командної відповідальності в міжнародному кримінальному праві характеризується в іншій моїй публікації [1, с. 670–678].

зазвичай інкорпорують вказаний інститут у своє національне кримінальне право.

Оскільки стаття 31-1 КК має очевидну міжнародно-правову генезу, з огляду на відкритість українського права до міжнародного права [1, с. 185-189], яка ґрунтується на тому, що принцип сумлінного виконання міжнародно-правових зобов'язань має в Україні конституційний статус (див. п. 2.2. мотивувальної частини Висновку Конституційного Суду України (КСУ) у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) № 3-в/2001 від 11 липня 2001 року [3]), тлумачення цієї статті має здійснюватися з урахуванням щонайменше тих норм міжнародного права, що «покликали її до життя», тобто з урахуванням положень статті 28 РС, про які йшлося вище, та з урахуванням тлумачення цих положень МКС. Також доречним буде взяття до уваги практики інших міжнародних кримінальних трибуналів тою мірою, якою вона не суперечить статті 28 РС.

Структурно стаття 31-1 КК складається з трьох частина та примітки. Частина перша статті встановлює об'єктивні та суб'єктивні підстави відповідальності військових командирів та інших осіб, які фактично діють як військові командири, частина друга – об'єктивні та суб'єктивні підстави відповідальності інших начальників, а частина третя – особливості кримінально-правової кваліфікації ситуацій, про які йдеться в частинах першій та другій. Примітка містить визначення трьох категорій осіб, про відповідальність яких ідеться в статті 31-1 КК. Хоча стаття 28 РС подібних визначень не містить, їх присутність в статті 31-1 КК видається слушною, оскільки дозволяє краще зрозуміти зміст цієї статті й тим людям, на яких поширюється чинність кримінального закону України, й українським правозастосувачам

Передбачені ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК підстави кримінальної відповідальності утворюють такі складові: а) предикатне кримінальне правопорушення (к. пр.); б) ієрархічний елемент; в) об'єктивний елемент; г) каузальний елемент; ґ) суб'єктивний елемент. Розгляньмо тепер кожен з цих елементів детальніше.

Предикатне к. пр.[2] Передумовою відповідальності особи на засадах ч.ч. 1 або 2 ст. 31-1 КК є вчинення іншою особою *предикатного к. пр.*, відповідальність за яке передбачена статтями 437 «Злочин агресії», 438 «Воєнні злочини», 439 «Застосування зброї масового знищення», 442 «Геноцид» і 442-1 «Злочин проти людяності» КК. Цей перелік в цілому не викликає зауважень, оскільки з певними застереженнями можна сказати, що він охоплює діяння, які з погляду міжнародного кримінального права є злочинами за міжнародним правом, тобто тими злочинами, що становлять предмет міжнародного кримінального права та віднесені до юрисдикції МКС. Проблемними виглядають включення до цього переліку к. пр., відповідальність за яке передбачена статтею 439 КК, оскільки це к. пр. взагалі чи принаймні в певних своїх проявах не є злочином за міжнародним правом [4; 5, с. 22], а також те, що статті 437, 438, 442, 442-1 КК «віддзеркалюють» міжнародне кримінальне право далеко не повним чином [4].

З урахуванням усталених в українській юриспруденції підходів до тлумачення положень Загальної частини КК, в яких ідеться про к. пр., відповідальність за к. пр., передбачені положеннями Особливої частини КК (зокрема, див. за аналогією абз. 3 п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України (ПВСУ) «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» від 23 грудня 2005 року № 5), у ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК під словами «будь-який із злочинів, передбачених статтями 437-439, 442 і 442-1 цього Кодексу» слід розуміти: (і) і випадки вчинення підлеглим таких злочинів одноосібно, і випадки вчинення цих злочинів у співучасті; (іі) і випадки вчинення підлеглими закінчених злочинів, і випадки вчинення замаху на них чи готування до них.

Ні положення міжнародного права, ні стаття 31-1 КК не вимагають, щоб умовою засудження особи на засадах командної відповідальності було попереднє чи одночасне засудження підлеглого за предикатне к. пр. Така вимога була б нерозумною хоча б з тих міркувань, що на момент розгляду судом справи про відповідальність військового командира, особи, що фактично діє як військовий командир, або іншого начальника, підлеглий вже може померти. Таким чином, в обвинувальному вироку, яким особа засуджується на підставі ч.ч. 1 або 2 ст. 31-1 КК та положення Особливої частини КК, достатньо зробити висновок про те, що поза розумним сумнівом предикатне к. пр. було вчинене підлеглим суб'єкта командної відповідальності, уникаючи в цьому висновку вказівки на ім'я підлеглого, якщо він не був засуджений раніше чи засуджується цим же обвинувальним вироком, оскільки протилежний підхід може призвести до порушення презумпції невинуватості (ч. 1 ст. 62 Конституції України, стаття 6(2) Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), ч. 2 ст. 2 КК). Зазначене не перешкоджає тому, щоб в інших фрагментах обвинувального вироку, наприклад тих фрагментах, де наводяться показання свідків чи обвинуваченого, прямо фігурувало ім'я підлеглого, який вчинив предикатне к. пр.

Ієрархічний елемент. Ієрархічний елемент полягає в тому, що *на момент вчинення* предикатного к. пр. його суб'єкт був *підлеглим* особі, яка підлягає кримінальній відповідальності на підставі ч.ч. 1 або 2 ст. 31-1 КК (*суб'єкту командної відповідальності*). Як зазначила Палата досудового провадження II МКС, тлумачачи статтю 28(а) РС, «підозрюваний повинен був мати ефективний контроль принаймні тоді, коли злочини готувались до скоєння» [6]. Суб'єктом командної відповідальності може бути: а) військовий командир; б) інша особа, яка фактично діють як військовий командир; в) інший начальник.

Згідно з п. 1 примітки до статті 31-1 КК під *військовим командиром* слід розуміти особу, яка на законних підставах уповноважена здійснювати командування та контроль над однією чи більше підлеглими особами, які беруть участь у бойових діях та належать до збройних сил держави. Слова «*на законних підставах*» вказують, що п. 1 примітки до статті 31-1 КК охоплює осіб, що виконують військові командні функції *de jure*, тобто осіб, що виконують такі функції у збройних силах будь-якої держави світу (у тому числі – у Збройних Силах України), на підставі відповідних нормативно-правових та індивідуально-правових актів. Характеристика підлеглих військових командирів як *«осіб, які беруть участь у бойових діях та належать до збройних сил держави»* має на меті підкреслити основну функцію підлеглих та їхній формальний статус. Ці слова не означають, що положення статті 31-1 КК не застосовуються у випадку вчинення підлеглими військового командира предикатного к. пр. в момент, коли вони не беруть участь у бойових діях в суворому сенсі слова, наприклад, коли вони вчиняють катування військовополоненого в десятках кілометрів від лінії бойового зіткнення. Військовими командирами можуть бути й особи, що виконують не лише військові функції, наприклад глава держави, який за посадою є верховним головнокомандувачем збройних сил [6].

Згідно з п. 2 примітки до статті 31-1 КК під *іншою особою, яка фактично діє як військовий командир,* слід розуміти особу, під владою та контролем якої у зв'язку

[2] У контексті інституту командної відповідальності термін «предикатне к. пр.» означає не так те, що це к. пр. хронологічно передувало бездіяльності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників, як те, що відповідальність на засадах командної відповідальності має вторинний (похідний) характер від відповідальності за предикатне к. пр.

з веденням бойових дій перебувають одна чи більше підлеглих осіб, які беруть участь у бойових діях та не належать до збройних сил держави. Це положення охоплює осіб, що виконують військові командні функції *de facto,* тобто осіб, що не обіймають посад у збройних силах якої-небудь держави, однак здійснюють командування людьми при веденні бойових дій. До числа таких осіб, найперше, належить особи, що виконують командні функції в складі організованих збройних формувань, які ведуть збройну боротьбу між собою чи з легітимним урядом в рамках збройного конфлікту неміжнародного характеру, однак це також можуть бути й представники озброєних урядових структур (наприклад, поліції), що формально не належать до збройних сил держави, але залучені до ведення бойових дій, зокрема в рамках збройного конфлікту неміжнародного характеру [6]. Як й у випадку з визначенням поняття «військовий командир» характеристика підлеглих іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, як таких, що беруть участь у бойових діях, підкреслює основну функцію цих осіб, а не те, що стаття 31-1 КК охоплює відповідальність іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, лише у випадках, коли підлеглі скоїли к. пр. безпосередньо під час ведення бойових дій.

Під *начальником* у п. 3 примітки до статті 31-1 КК слід розуміти особу, не зазначену у пунктах 1 і 2 цієї примітки, яка обіймає посаду чи перебуває у становищі, що надає владні повноваження (владу) та контроль над однією чи більше підлеглими особами. Ця категорія осіб охоплює цивільних начальників, тобто осіб, що обіймають в органах державної влади якої-небудь держави керівні посади, не пов'язані з військовою службою, та фактично не залучені до участі в бойових діях. Наприклад, глава уряду, очільник національної поліції, начальник виправної установи, директор департаменту міністерства.

У ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК ієрархічні відносини між суб'єктом предикатного к. пр. та особою, яка вчинила предикатне к. пр., характеризуються словами *«особи, які перебувають під фактичним командуванням і контролем»* (частина перша) та *«особи, які перебувають під фактичною владою і контролем»* (частини перша та друга), чим вказані положення кримінального закону максимально точно наслідують статтю 28(a) та (b) РС. Між зазначеними формулами немає принципової сутнісної відмінності, вони лише підкреслюють, що суб'єкти командної відповідальності можуть здійснювати контроль над підлеглими в різний спосіб. Зокрема, як зазначив в одному зі своїх рішень МКС, «хоча ступінь «контролю», який вимагається за обома виразами, є таким самим.., термін «фактична влада» може стосуватися модальності, способу або характеру, за допомогою яких військовий або командир подібний до військового здійснює «контроль» над своїми силами або підлеглими» [6]. Ключовим у цих формулах є слово «контроль», а слова «командування (влада)» відіграють допоміжну роль [6]. З огляду на це ні за статтею 28 РС, ні за статтею 31-1 КК не є суб'єктами командної відповідальності, скажімо, члени законодавчого органу (парламенту) держави або судді. Ці особи безсумнівно наділені значними владними повноваженнями (члени парламенту – над усім населенням, яке перебуває на території держави, а судді – над учасниками відповідного провадження), однак це не означає, що вони наділені контрольними повноваженнями щодо тих людей, над якими мають владу.

Під фактичним контролем в аспекті статті 31-1 КК варто, перефразовуючи одну з позицій МКС, розуміти *реальну здатність особи запобігти вчиненню к. пр., припинити його або повідомити про нього компетентному органу* [6]. Якщо особа могла впливати на поведінку підлеглих, але не мала зазначеної вище здатності, цього не досить для її відповідальності на засадах статті 31-1 КК. Як зазначив в одному зі своїх рішень Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (МКТЮ), «оскільки командна відповідальність ґрунтується на повноваженнях начальника контролювати дії підлеглих, начальник може бути притягнутий до кримінальної відповідальності лише за наявності у нього необхідних повноважень, тобто якщо він здійснює фактичний контроль над своїми підлеглими. Простого здійснення повноважень впливу на підлеглих недостатньо» [7]. Стаття 31-1 КК, як і стаття 28 РС, *наголошує* на *фактичному* контролі суб'єктів командної відповідальності навіть стосовно підлеглих з огляду на офіційне заняття державної посади. Отже, у кожній конкретній ситуації слід не просто переконатися в тому, що особа, яка вчинила предикатне к. пр., номінально (формально) підпорядковувалася суб'єкту командної відповідальності, а в тому, що друга з цих осіб *фактично (реально)* контролювала першу, коли та вчиняла предикатне к. пр. Зокрема, показово, як свого часу МКТЮ підійшов до питання про повноваження Івана Чермака, одного з обвинувачених у справі *Prosecutor v. Gotovina at al*. Трибунал зробив наголос не на повноваженнях, якими Чермак був наділений *de jure*, а на повноваженнях, якими він був наділений *de facto* [8]. Зі свого боку, Палата досудового провадження II МКС вказала, що «про наявність у начальника владного становища та фактичного контролю» можуть свідчити такі фактори: *«(i) Службове становище підозрюваного; (ii) його повноваження видавати або віддавати накази; (iii) здатність забезпечити дотримання відданих наказів (тобто гарантувати, що вони будуть виконані); (iv) його положення у військовій структурі та фактичні завдання, які він виконував; (v) здатність віддавати накази силам або підрозділам, що перебувають під його безпосереднім командуванням або на нижчих рівнях, брати участь у бойових діях; (vi) здатність перепідпорядковувати підрозділи або вносити зміни до структури командування; (vii) здатність просувати по службі, замінювати, звільняти або накладати дисциплінарні стягнення на будь-якого військовослужбовця; та (viii) здатність направляти війська в місця бойових дій та відкликати їх у будь-який момент»* [6]. Наприклад, фактичний контроль буде відсутній з боку командира військової частини у випадках, якщо воєнний злочин буде вчинений включеними до списків очолюваним ним військової частини військовослужбовцями, що для виконання бойових завдань були командировані до іншої військової частини чи взагалі самовільно залишили її розташування.

Не повинно вводити в оману те, що в статті 28(a) РС йдеться про підлеглі військовому командиру (особі, що фактично діє як військовий командир) сили, а в ч. 1 ст. 31-1 КК – про підлеглу особу. Насправді стаття 28(a) РС охоплює максимально широке коло військових командирів (осіб, що фактично діють як військові командири), починаючи від тих, у чиєму підпорядкуванні перебувають сотні тисяч чи навіть мільйони осіб, закінчуючи тими, у чиєму підпорядкуванні перебувають одиниці [6]. З цього закономірно випливає, що на засадах командної відповідальності у зв'язку з одними й тими ж самими предикатними к. пр. можуть відповідати військові командири, особи, що фактично діють як військові командири, та інші начальники, які перебувають на різних ієрархічних рівнях (наприклад, командир взводу, роти та батальйону чи очільник національної поліції, очільник її регіонального управління та очільник поліцейського відділку).

Об'єктивний елемент. Об'єктивний елемент командної відповідальності представлений у ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК словами *«нездійснення… належного контролю над… підлеглою особою, якщо при цьому [суб'єкт командної відповідальності]…не вжив дій (заходів), які повинен був і міг вжити у межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин компетентного органу»*. Тим самим стаття 31-1 КК інкорпорувала три форми *бездіяльності*

суб'єкта к. пр., передбачені статтею 28 РС: а) незапобігання к. пр. підлеглого; б) непripинення к. пр. підлеглого; в) неповідомлення про к. пр. підлеглого компетентному органу. *Незапобігання*[3] к. пр. підлеглого полягає у невчиненні суб'єктом командної відповідальності дій (заходів), які могли б запобігти вчиненню предикатного к.пр. Наприклад, перед проведенням операції із зайняття населеного пункту, де проживають цивільні особи, підлеглий в присутності військового командира заявляє про свій намір після закінчення операції вчиняти воєнні злочини (вбивства, згвалтування, пограбування цивільних осіб), а командир натомість не вимагає від нього утриматися від вчинення таких дій, оскільки вони суперечать міжнародному гуманітарному праву. *Непripинення* к. пр. підлеглого полягає у невчиненні суб'єктом командної відповідальності дій (заходів), які могли б припинити предикатне к. пр., що вже вчиняється підлеглим. Наприклад, підлеглий інформує військового командира про те, що інший підлеглий вчиняє згвалтування цивільної особи, однак командир утримується від віддання підлеглому наказу припинити вчиняти воєнний злочин та від того, щоб фізично зупинити підлеглого, або від віддання наказу іншим підлеглим зробити це. *Неповідомлення* про к. пр. підлеглого *компетентному органу* полягає у невчиненні суб'єктом командної відповідальності дій (заходів) з інформування про вчинене підлеглим предикатне к. пр. органу, який компетентний розслідувати скоєне підлеглим та (або) висунути йому кримінальне обвинувачення. Наприклад, начальник поліцейського відділку, знаючи про вчинені його підлеглими злочини проти людяності, утримується від інформування про їхні дії органу, що спеціально уповноважений розслідувати злочини поліцейських. Стаття 28 РС, на відміну від статті 31-1 КК, оперує не формулюванням *«повідомлення… компетентного органу»*, а формулюванням *«передача питання до компетентного органу для розслідування та кримінального переслідування»*. В окремих джерелах [5, с. 21] цей відступ статті 31-1 КК від тексту статті 28 РС піддається критиці через упущення слів *«для розслідування та кримінального переслідування»*. Втім, видається, що лаконічність статті 31-1 КК може бути виправдана у світлі того, що потенційно її положення можуть бути підставою для кримінальної відповідальності осіб у зв'язку зі злочинами за міжнародним правом, скоєними на території іноземних держав, законодавство яких може використовувати для позначення згаданих у статті 28 РС функцій розслідування та кримінального переслідування геть іншу термінологію, що могло б породжувати зайві суперечки стосовно того, чи поширюється чинність статті 31-1 КК на відповідну ситуацію. Таким чином, лаконічність статті 31-1 КК в цьому конкретному аспекті можна розглядати і як її перевагу, якщо, звісно, тлумачити її положення з урахуванням статті 28 РС, як того вимагає ідея відкритості національного правопорядку до міжнародного права.

У ч.ч. 1, 2 ст. 31-1 КК бездіяльність суб'єктів командної відповідальності характеризується за допомогою формули *«не вжив дій (заходів), які повинен був і міг вжити у межах своїх повноважень»*. Ця формула має тлумачитися обмежувально з урахуванням того, що в статті 28 РС використовується інша формула, а саме: *«не вжив всіх необхідних і розумних заходів»*. Тлумачачи останню, Апеляційна палата МКС вказала, що: *«Не можна сказати, що командир повинен вживати всіх можливих заходів, які є в його розпорядженні. Попри зв'язок між матеріальною спроможністю командира вживати заходів (яка безпосередньо пов'язана з рівнем його повноважень) і тим, що від нього можна було б обґрунтовано очікувати, командир не зобов'язаний вживати всіх можливих заходів, які є в його арсеналі, незалежно від міркувань пропорційності та здійсненності. Стаття 28 вимагає від командирів лише робити те, що є необхідним і розумним за даних обставин… Оцінюючи розумність, Суд повинен враховувати й інші параметри, такі як оперативна обстановка на місці на той момент, з якою зіткнувся командир»* [9]. Відтак, хоча буквальне тлумачення ч.ч. 1, 2 ст. 31-1 КК відкриває шлях для відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників у всіх випадках, коли вони не вжили всіх можливих заходів для незапобігання к.пр. підлеглого, непripинення такого к. пр. й неповідомлення про нього підлеглого компетентному органу, але навряд чи можна знайти раціональні аргументи на користь настільки широкого розуміння об'єктивного елемента підстав командної відповідальності.

Питання про коло заходів, які можна вважати *необхідними і розумними* прямо не розв'язане в статті 28 РС. У своїй практиці МКС визнавав такими заходами, наприклад, в аспекті обов'язку не допускати злочини підлеглих (запобігати злочинам підлеглих) кроки, покликані *«(i) забезпечити належну підготовку підлеглих з питань міжнародного гуманітарного права; (ii) гарантувати, що військові дії здійснюються згідно з міжнародним правом; (iii) видавати накази, спрямовані на приведення відповідної практики у відповідність до правил ведення війни; (iv) вживати дисциплінарних заходів для запобігання вчиненню звірств військами, що перебувають під його командуванням»* [6].

Питання про необхідність та розумність вжити суб'єктом командної відповідальності заходів має визначатися з урахуванням обставин *конкретної справи*, на чому спеціально наголосила Апеляційна палата МКТЮ: *«Судова палата повинна конкретно визначити, що командир повинен був зробити in concreto. Абстрактні висновки про те, що командир теоретично міг би зробити, є некорисними і проблематичними, не в останню чергу тому, що їх дуже важко спростувати»* [9].

Вимога того, що вжиті суб'єктом командної відповідальності заходи повинні бути необхідними і розумними *не* означає, що при цьому вони повинні у кінцевому підсумку виявитися *результативними*, тобто такими, що *реально*: а) запобігли к. пр., який мала намір вчинити підлегла особа (наприклад, військовий командир віддав наказ особі, що в його присутності висловлювала намір вчинити воєнний злочин, не робити цього, однак підлеглий проігнорував наказ); б) припинили к. пр., що вже вчиняється (наприклад, військовий командир фізично намагався припинити воєнний злочин, що вчинявся підлеглим, однак підлеглий продовжив розпочате, скориставшись перевагою у фізичній силі над командиром); в) призвели до кримінальної відповідальності підлеглого (наприклад, військовий командир повідомив компетентний орган про скоєний підлеглим воєнний злочин, однак той з тих чи інших причин не проводить належних слідчих дій). У наведених прикладах, хоча к. пр. підлеглої особи й було вчинене, не припинене та не покаране, однак немає підстав дорікати цим суб'єктові командної відповідальності.

У статті 28 РС бездіяльність суб'єкта командної відповідальності характеризується як невжиття ним *заходів (measures)*, тоді як у ч. 1 ст. 31-1 КК йдеться про невжиття *дій*, а в ч. 2 ст. 31-1 КК – про невжиття *заходів*. Таке відхилення тексту ч. 1 ст. 31-1 КК від тексту статті 28 РС не варто сприймати як приховане прагнення розширити чи звузити зміст бездіяльності військового командира або особи, що фактично діє як військовий командир, порів-

[3] На відміну від офіційного перекладу статті 28 РС, стаття 31-1 КК характеризує першу форму бездіяльності суб'єктів командної відповідальності за допомогою слова *«запобігання»*, а не слова *«недопущення»*. Втім, це не виглядає серйозною проблемою, оскільки обидва ці терміни, як видається, коректно передають семантику слова *«prevent»*, вжитого в автентичному англійському тексті статті 28 РС. Відповідно, не можна сказати, що в цьому аспекті стаття 31-1 КК передбачає ширші чи вужчі підстави відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників, ніж ті, що передбачені статтею 28 РС.

няно зі змістом бездіяльності таких осіб за статтею 28(а) РС. Радше йдеться про відмінність стилістичного характеру, пов'язану з тим, що «канцелярське» словосполучення «вжиття заходів» зазвичай має на увазі наявність у того, хто вживає чи має вжити заходів, формальної влади стосовно підлеглих, а подібної влади за визначенням немає в особи, що фактично діє як військовий командир, про яку також ідеться в ч. 1 ст. 31-1 КК.

Каузальний елемент. Подібно до того, як стаття 28 РС вказує на те, що злочини підлеглих були вчинені *«у результаті»* бездіяльності суб'єкта командної відповідальності, стаття 31-1 КК підкреслює, що відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників настає у разі, якщо предикатне к. пр. було вчинене *внаслідок* бездіяльності зазначених осіб. Таке наслідування статті 28 РС, однак не розв'язує проблему тлумачення каузальності у правовій рамці останньої. Обидва пункти статті 28 РС, характеризуючи відповідальність військових командирів, осіб, що фактично діють як військові командири, та цивільних начальників, вказують на те, що злочини підлеглих були вчинені *«у результаті (as a result)»* нездійснення ними належного контролю над підлеглими. Буквально це означає, що згідно зі статтею 28 РС, на відміну від давніших джерел міжнародного права, відповідальність начальників за їхню бездіяльність настає, лише якщо така бездіяльність стала *причиною* злочинів підлеглих. Таке розуміння статті 28 РС загалом підтверджує й практика МКС [11–18]. Так, Палата досудового провадження II МКС зазначила: *«Палата також зазначає, що chapeau [вступна частина] статті 28(а) Статуту встановлює зв'язок між вчиненням базових злочинів [підлеглих] і «нездатністю начальника здійснювати контроль належним чином». Це відображено у словах «у результаті», які вказують на такий зв'язок. Тому Палата вважає, що chapeau статті 28(а) Статуту містить елемент причиновості між невиконанням начальником своїх обов'язків і базовими злочинами. Таке тлумачення узгоджується з принципом суворого тлумачення, відображеним у статті 22(2) Статуту, який, як частина принципу nullum crimen sine lege, зобов'язує Палату тлумачити це положення суворо»* [6]. Втім, без остаточної відповіді поки залишається запитання про те, чи виявляється каузальність бездіяльності військових командирів, осіб, що фактично діють як військові командири, чи цивільних начальників (і) у тому, що така бездіяльність створила ризик вчинення підлеглим злочину, чи (іі) у тому, що реально призвела до його вчинення?

Спираючись на ідею відкритості українського правопорядку до міжнародного права (див. про цю правову ідею вище) та зважаючи на вимогу юридичної визначеності як частину закріпленого статтею 8 Конституції України принципу верховенства права (див., наприклад, п. 3 мотивувальної частини рішення КСУ в справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019 [10]) й вимогу передбачуваності засудження на підставі закону як частину гарантованого статтею 7 ЄКПЛ принципу законності (див., наприклад, постанову Великої палати Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) справі *Kafkaris v. Cyprus* [11]), каузальний елемент у структурі підстав відповідності, передбачених ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК, варто тлумачити, орієнтуючись на той спосіб, що буде гарантовано очевидним для обвинуваченого. Згідно з таким підходом слово *«внаслідок»* у тексті двох перших частин статті 31-1 КК слід розуміти так, що відповідальність суб'єктів командної відповідальності настає лише тоді, коли їхня бездіяльність *призвела до реального вчинення* підлеглим к. пр.:

а) у випадку з бездіяльністю у формі незапобігання к. пр. це означає, що військовий командир, інша особа, яка фактично діє як військовий командир, чи інший начальник підлягають відповідальності на підставі ч.ч. 1 або 2 ст. 31-1 КК в тих випадках, коли їхнє нереагування (неналежне реагування) на намір підлеглого вчинити к. пр. було *conditio sine qua non* наступного вчинення к. пр. підлеглим, як у наведеному вище прикладі, коли командир не реагує на висловлений підлеглим намір вчиняти воєнні злочини щодо цивільних осіб після закінчення бойової операції. Як було слушно зазначено в низці окремих думок судді МКС, формула *conditio sine qua non* потребує певної адаптації до випадків вчинення злочинів шляхом бездіяльності, оскільки бездіяльність не може спричинити певний наслідок (результат) у тому ж самому сенсі, що й людська дія. У зв'язку з цим в контексті інституту командної відповідальності бездіяльність суб'єкта командної відповідальності є *conditio sine qua non* злочину підлеглого за умови, що якби суб'єкт командної відповідальності належним чином виконав би свої обов'язки щодо недопущення злочину підлеглого, щодо припинення цього злочину або щодо передачі цього питання до компетентних органів для розслідування та кримінального переслідування, то з *високою ймовірністю (high probability)* злочин було б попереджено або він не був би скоєний підлеглими у той спосіб, у який він був скоєний [12; 13];

б) у випадках з бездіяльністю у формі неприпинення вчинення к. пр. або неповідомлення про такий злочин компетентному органу каузальний елемент командної відповідальності полягає в тому, що нереагування (неналежне реагування) військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника на предикатне к. пр. підлеглого стає *conditio sine qua non* вчинення цим чи іншими підлеглими *нового к. пр.* з-поміж тих, що перераховані в ч.ч. 1 або 2 ст. 31-1 КК. Наприклад, підлеглий-1 інформує військового командира про те, що підлеглий-2 вчиняє воєнний злочин у вигляд жорстокого поводження з цивільною особою, командир утримується від реагування на поведінку підлеглого-2, а підлеглий-1, бачачи це, сам починає вчиняти аналогічні дії. За аналогією із зазначеним вище стосовно предикатного к. пр. не вимагається, щоб умовою засудження суб'єкта командної відповідальності було попереднє чи одночасне засудження підлеглого за нове к. пр.

Суб'єктивний елемент. Інститут командної відповідальності не передбачає об'єктивної відповідальності військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника, тобто відповідальності лише на тій підставі, що їхня бездіяльність стала причиною к. пр. підлеглого. Згідно з ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК суб'єкти командної відповідальності підлягають відповідальності лише за наявності певного *суб'єктивного (психічного) ставлення до к. пр., що вчинялося підлеглим, чи к. пр., яке він мав намір вчинити*, в момент, коли суб'єкт командної відповідальності приймає для себе рішення бездіяти стосовно такого к. пр.:

а) у ч. 1 ст. 31-1 КК суб'єктивний елемент командної відповідальності представлений словами *«знав або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, повинен був і міг знати, що… підлегла особа вчинила або мала намір вчинити… злочин»*;

б) а в ч. 2 ст. 31-1 КК – словами *«знав або повинен був знати, або свідомо проігнорував інформацію, що явно вказувала на те, що підлегла особа вчиняла або мала намір вчинити… злочин»*.

В аспекті суб'єктивного елемента зміст статті 31-1 КК дещо відрізняється від змісту статті 28 РС. По-перше, ч. 1 ст. 31-1 КК, на відміну від статті 28(а) РС, оперує формулюванням *«повинен був і міг знати»*, а не формулюванням *«повинен був знати»*. Перше формулювання краще узгоджується із законодавчим визначенням кримінально протиправної недбалості в ч. 3 ст. 25 КК, однак це не означає, що воно сутнісно різниться від того мен-

тального (психічного) ставлення, що мається на увазі в тексті статті 28(a) РС під словами «повинен був знати», оскільки в останньому йдеться не просто про те, що особа повинна була знати про злочин підлеглого, а повинна була знайти про це *«за існуючих обставин на той момент»*. Ці останні слова за своїм змістом, по суті, рівнозначні тому, що мається на увазі під словами «міг знати» в статті 31-1 КК. З огляду на це видається надмірним те, що в ч. 1 ст. 31-1 КК слова «повинен був знати» одночасно доповнюються і звичною кримінального права України формулою «міг знати», і явно запозиченими зі статті 28 РС словами «зважаючи на обставини, що склалися на той час». Однак з цієї ж перспективи виглядає проблемним те, що ч. 2 ст. 31-1 КК оперує виключно формулюванням «повинен був знати», яке не доповнюється ні словами «міг знати», ні словам «зважаючи на обставини, що склалися на той час». У світлі зв'язку між статтею 31-1 КК зі статтею 28 РС це формулювання має тлумачитися обмежувально, а саме як: «повинен був [і міг / зважаючи на обставини, що склалися на той час] знати». По-друге, ч. 2 ст. 31-1 КК, на відміну від статті 28(b) РС, допускає відповідальність *цивільних начальників* у випадках, коли вони повинні були знати про к. пр. підлеглих. Цей відступ від статті 28(b) РС є не просто термінологічним, а сутнісним, та виглядає досить проблематичним [4].

Стандарт суб'єктивного ставлення *«знав»* означає наявність у суб'єкта командної відповідальності *реальних знань (actual knowledge)* [6] про вчинення підлеглим (підлеглими) предикатного (-их) к. пр. чи намір їх вчинити, зокрема йдеться про випадки, коли суб'єкт командної відповідальності отримав відповідні знання особисто (наприклад, підлеглий у присутності суб'єкта командної відповідальності заявляє про намір вчинити к. пр. або вчиняє к. пр. у нього на очах) чи в рамках ієрархічної структури, до якої він належить (наприклад, отримав *однозначну* інформацію про к. пр., вчинене підлеглим, від іншого підлеглого чи від начальника вищого рівня). У конкретному провадженні такі знання можуть бути встановлені як на підставі свідчень обвинуваченого, так і *«виведені»* з об'єктивних обставин справи. Зокрема, в останньому випадку до уваги можуть бути взяті *«кількість незаконних дій, їх обсяг, чи є вони масовими, час, впродовж якого відбувалися заборонені дії, тип і кількість залучених сил, доступні засоби зв'язку, modus operandi [спосіб здійснення] подібних дій, обсяг і характер повноважень і відповідальності командира в ієрархічній структурі, місцеперебування командира в той час і географічне місце вчинення дій»,* а також те, що військовий командир є частиною організованої структури зі встановленою системою рапортування та нагляду [6].

Стандарт суб'єктивного ставлення *«свідомо проігнорував інформацію, що явно вказувала»* у ч. 2 ст. 31-1 КК та статті 28(b) РС перегукується зі стандартами *«мали у своєму розпорядженні інформацію, яка повинна була б надати їм можливість дійти висновку в обстановці, що існувала на той час»* у статті 86(2) ДП I та стандартом *«мав підстави знати»* у статті 7(3) Статуту МКТЮ, а також з таким усталеним в судовій практиці України варіантом суб'єктивного ставлення до віку потерпілого як винний *«припускав [такий вік]»*, про який ідеться, наприклад, в абз. 2 п. 10 постанови ПВСУ «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» від 20 травня 2008 року № 5. Розкриваючи зміст стандарту «мав підстави знати», МКТЮ зазначив, що він охоплює випадки, коли начальник *«мав у своєму розпорядженні інформацію такого характеру, яка щонайменше вказувала йому на ризик таких злочинів, вказуючи на необхідність проведення додаткового розслідування з метою з'ясування, чи були такі злочини вчинені або можуть бути вчинені його підлеглими»* [14]. Таким чином, про свідоме ігнорування суб'єктом командної відповідальності інформації, що явно вказувала на те, що підлеглі вчиняли чи мали намір вчинити к. пр., варто розуміти випадки, коли він отримує повідомлення, в якому заявляється про *ймовірне* вчинення *конкретним* підлеглим *конкретного* к. пр. за *конкретних* обставин (наприклад, це може бути інформація отримана із запиту правоохоронного органу, журналістського запиту, запиту правозахисної організації чи навіть із відкритих джерел), але не вживає заходів для перевірки такої інформації.

Стандарт суб'єктивного ставлення *«повинен був знати»* у ч. 2 ст. 31-1 КК варто розуміти як такий, що передбачає ситуацію, коли суб'єкт командної відповідальності *«(i)... мав загальну інформацію, яка давала йому змогу дізнатися про злочини, вчинені підлеглими, або про можливість вчинення протиправних дій; та (ii) така наявна інформація була достатньою для обґрунтування подальшого вивчення або розслідування»* [6]. Наприклад, підлеглий доповідає начальнику поліцейського відділку, що виявив у камері без ознак життя та зі слідами насильницької смерті мітингувальників, яких поліцейські цього відділку затримали напередодні, однак начальник відділку не вживає заходів для з'ясування того, чи відповідальний за ці смерті хтось із його підлеглих. Стандарт суб'єктивного ставлення *«повинен був і міг знати»* у ч. 1 ст. 31-1 КК з причин, про які йшлося вище, загалом мав би розумітися, так само як і стандарт *«повинен був знати»* у ч. 2 ст. 31-1 КК, однак, якщо в конкретній ситуації суб'єктивне ставлення військового командира чи особи, що фактично діє як військовий командир, відповідає стандарту *«свідомо проігнорував інформацію, що явно вказувала»* такі випадки також варто охоплювати стандартом *«повинен був і міг знати».* У статті 28(a) РС стандарт *«свідомо проігнорував інформацію, що явно вказувала»* не згадується, вочевидь, з тих міркувань, що у цьому пункті стандарти *«знав»* та *«повинен був знати»* мисляться не як вичерпний перелік проявів юридичного релевантного суб'єктивного ставлення, а як *«максимальний»* та *«мінімальний»* прояви такого ставлення. Відповідно, якщо в конкретній справі ставлення військового командира чи особи, що фактично дія як військовий командир, відповідає стандарту *«свідомо проігнорував інформацію, що явно вказувала»*, що знаходиться *«по середині»* між стандартами *«знав»* та *«повинен був знати»*, це не означає військовий командир (особа, що фактично дія як військовий командир) не підлягатиме відповідальності на засадах статті 28(a) РС. У такому випадку зміст обвинувачення та висновків суду щодо засудження особи просто *«підлаштовуватимуться»* під стандарт *«повинен був знати»*. При доповненні КК статтею 31-1 мало б бути враховано, що подібні прийоми загалом не характерні для українського кримінального права, яке тяжіє до вичерпного переліку юридично значущих в конкретній ситуації проявів суб'єктивного ставлення особи. Відповідно, було б доречніше прямо згадати в ч. 1 ст. 31-1 КК й про стандарт *«свідомо проігнорував інформацію, що явно вказувала»*. Особливо у світлі того, що до ч. 2 ст. 31-1 КК було включено стандарт *«повинен був знати»*, що відсутній в статті 28(b) РС.

Положення статті 31-1 КК, наслідуючи статтю 28 РС, говорять про к. пр., яке підлегла особа *«вчини(-я)ла або мала намір вчинити»*. У правовій рамці статті 31-1 КК це формулювання має розумітися дещо інакше, ніж у правовій рамці статті 28 РС. Оскільки РС не визнає кримінально караним готування до злочинів за міжнародним правом, в його тексті слова *«мала намір вчинити»* означають і випадки, коли підлеглий виразив намір вчинити злочин (наприклад, військовий публічно заявив у присутності своїх колег про намір пограбувати помешкання цивільних осіб), і випадки, коли він вчиняє для цього підготовчі дії (наприклад, військовий публічно заявив у присутності своїх колег про намір пограбувати помешкання цивільних осіб та підшуковує знаряддя для зламу дверей). Зважаючи на те, що кримінальне право України ґрунту-

ється на тому, що готування до к. пр. загалом є караним, під словами *«підлегла особа мала намір вчинити злочин»* у тексті статті 31-1 КК слід розуміти виключно випадки виявлення наміру. Що ж стосується випадків вчинення підлеглим підготовчих дій, то вони у рамці статті 31-1 КК мають охоплюватися словами *«підлегла особа вчини(-я) ла злочин»*. У зв'язку з цим існує певне кореспондування між передбачними ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК проявами бездіяльності суб'єкта командної відповідальності та проявами його суб'єктивного ставлення до предикатного к. пр.:

а) при бездіяльності у формі *незапобігання* предикатному к. пр. суб'єкт командної відповідальності *«знав»* / *«свідомо проігнорував інформацію, що явно вказувала»* / *«повинен був знати»* / *«повинен був і міг знати»,* що підлегла особа *мала намір* вчинити к. пр.;

б) при бездіяльності у формі *неприпинення* предикатного к. пр. або *неповідомлення про нього компетентному органу* суб'єкт командної відповідальності *«знав»* / *«свідомо проігнорував інформацію, що явно вказувала»* / *«повинен був знати»* / *«повинен був і міг знати»,* що підлегла особа *вчини(-я)ла* к. пр. До того ж слова *«підлегла особа вчини(-я)ла злочин»* мають розумітися по-різному залежно від того, чи йдеться про *неприпинення* предикатного к. пр., чи про *неповідомлення про нього компетентному органу*:

– у випадку *неприпинення* предикатного к. пр. суб'єкт командної відповідальності *«знав»* / *«свідомо проігнорував інформацію, що явно вказувала»* / *«повинен був знати»* / *«повинен був і міг знати»,* що підлегла особа *ще* вчиняє к. пр.;

– у випадку *неприпинення* предикатного к. пр. суб'єкт командної відповідальності *«знав»* / *«свідомо проігнорував інформацію, що явно вказувала»* / *«повинен був знати»* / *«повинен був і міг знати»,* що підлегла особа *вже* вчинила к. пр. Окремі автори вказують на те, що вживання в ч. 1 ст. 31-1 КК слів *«підлегла особа вчинИла злочин»* є невірним «оскільки це унеможливлює припинення злочину, оскільки він вже вчинений» [5, с. 22]. Ця критика виглядає безпідставною та ігнорує те, що формою бездіяльності суб'єкта командної відповідальності може бути неповідомлення про к. пр. підлеглого компетентному органу. Якщо навіть замінити у ч. 1 ст. 31-1 КК слово *«вчинИла»* на *«вчинЯла»*, як це пропонує В.М. Киричко, з тим, щоб характеристика суб'єктивного елемента командної відповідальності нібито прийшла у відповідність з його об'єктивним елементом в частині неприпинення к. пр. підлеглого, які тоді слова у тексті ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК коректно характеризуватимуть суб'єктивне ставлення суб'єкта командної відповідальності в разі, якщо він вчиняє бездіяльність у формі неповідомлення про к. пр. підлеглого компетентному органу? Наприклад, військовий командир пост-фактум дізнається про вчинене підлеглим к. пр. й не повідомляє про це компетентному органу. Насправді вживання жодного зі слів *«вчинИла»* на *«вчинЯла»* у статті 31-1 КК не виглядає ідеальним. Кожне з них потребує тлумачення, яке б «припасовувало» його до інших елементів підстав командної відповідальності, передбачених ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК.

Хоча ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК чітко вказують на суб'єктивне ставлення суб'єкта командної відповідальності щодо предикатного к. пр., це не означає, що вказані положення кримінального закону не вимагають жодного суб'єктивного ставлення суб'єкта командної відповідальності *до власної бездіяльності*. Таке ставлення не може не мати юридичного значення хоча б з тих міркувань, що саме бездіяльність суб'єкта командної відповідальності є «серцевиною» цього правового феномену. Зважаючи на характер конкретних форм бездіяльність суб'єкта командної відповідальності, про які йшлося вище, його суб'єктивне ставлення до власної бездіяльності може мати лише *умисний* характер.

Крім того, зважаючи на те, що однією зі складових підстав командної відповідальності є каузальний елемент, постає питання про суб'єктивне ставлення суб'єкта командної відповідальності *до результату його бездіяльності у вигляді скоєного підлеглим к. пр.* У випадку бездіяльності у формі незапобігання йдеться про ставлення до предикатного к. пр., якому не запобіг суб'єкт командної відповідальності, а у випадках бездіяльності у формі неприпинення предикатного к. пр. або неповідомлення про нього компетентному органу – про ставлення суб'єкта командної відповідальності до нового к. пр., скоєного тим же самим підлеглим, який раніше скоїв предикатне к. пр., яке суб'єкт не припинив чи про яке не повідомив компетентному органу, або іншим підлеглим. Видається, що «відправним пунктом» у розв'язанні цього питання має бути нерозривний зв'язок між статтею 31-1 КК та статтею 28 РС, який вже неодноразово брався до уваги вище. У правовій рамці статті 28 РС прямо не розв'язане питання про суб'єктивне ставлення суб'єкта командної відповідальності до скоєних підлеглими внаслідок його бездіяльності злочинів. Це означає, що в цьому аспекті суб'єктивне ставлення має визначатися з урахуванням загальних положень, передбачених статтею 30 РС «Суб'єктивна сторона». Зокрема, згідно зі статтею 30(2)(b) РС особа має умисел у тих випадках, коли *стосовно наслідку ця особа має намір спричинити цей наслідок або усвідомлює, що він настане за звичайного перебігу подій*. Якщо поширити це положення на український контекст, стає очевидним, що в ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК суб'єктивне ставлення суб'єкта командної відповідальності до результату його бездіяльності у вигляді скоєного підлеглим к. пр. може мати вигляд лише *прямого* чи *непрямого умислу* в розумінні ч.ч. 2 та 3 ст. 24 КК. Інакше кажучи, предикатне чи нове к. пр. підлеглого повинно бути для суб'єкта командної відповідальності *бажаним* чи *прийнятним* результатом його бездіяльності. З огляду на це суб'єкт командної відповідальності не повинен відповідати на засадах статті 31-1 КК, якщо, не припинивши к. пр. підлеглого чи не повідомивши про нього компетентним органам, він при цьому вжив належних заходів для запобігання новим к. пр. цього чи іншого підлеглих. Якщо навіть такі заходи реально не стримають підлеглих від вчинення нових к. пр., не можна вважати, що такі к. пр. були бажаними чи прийнятними для суб'єкта командної відповідальності.

Висновки. Стаття 31-1 КК є відображенням в кримінальному праві України міжнародно-правового інституту командної відповідальності. При тлумаченні статті 31-1 КК критично необхідне врахування джерел міжнародного кримінального права, зокрема статті 28 РС, що лягла в основу статті 31-1 КК, та практики міжнародних кримінальних трибуналів. Передбачені ч.ч. 1 та 2 ст. 31-1 КК підстави кримінальної відповідальності утворюють такі складові: а) предикатне кримінальне правопорушення; б) ієрархічний елемент; в) об'єктивний елемент; г) каузальний елемент; ґ) суб'єктивний елемент.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О. О. Дудорова, А. А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Норма права, 2025. 824 с.

2. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 29.05.2025 року).

3. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) № 3-в/2001 від 11 липня 2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text (дата звернення 29.05.2025 року).

4. Задоя К. Хроніки народження одного карго-культу: як та чому процес гармонізації українського кримінального законодавства з міжнародним кримінальним правом рухається у неправильному напрямку. *Офіційний веб-сайт Центру громадянських свобод*. URL: https://ccl.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/hroniky-narodzhennya-odnogo-kargo-kultu.pdf (дата звернення 29.05.2025 року).

5. Киричко В.М. Імплементація положень Римського статуту міжнародного кримінального суду до Кримінального кодексу України: результати і перспективи. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2024. № 22. Том 2. С. 1–52. URL: http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/315947 (дата звернення 29.05.2025 року).

6. Рішення Палати досудового провадження II МКС згідно зі статтею 67(1)(7)(a) та (b) Римського статуту від 15 червня 2009 р. ICC-01/05-01/08-424 у справі *Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo*. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2009_04528.PDF (дата звернення 29.05.2025 року).

7. Постанова Судової палати МКТЮ від 16 травня 2006 р. № IT-01-47-T у справі *Prosecutor v. Hadzihasanovic, and Kubura.* URL: https://www.icty.org/x/cases/hadzihasanovic_kubura/tjug/en/had-judg060315e.pdf (дата звернення 29.05.2025 року).

8. Постанова Судової палати МКТЮ від 15 квітня 2011 р. № IT-06-90-T у справі *Prosecutor v. Gotovina at al.* URL: https://www.icty.org/x/cases/gotovina/tjug/en/110415_judgement_vol1.pdf (дата звернення 29.05.2025 року).

9. Постанова Апеляційної палати МКС за апеляційною скаргою на «Постанову згідно зі статтею 74 Статуту» Судової палати III від 8 червня 2018 р. ICC-01/05-01/08-3636-Re у справі *Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo*. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2018_02984.PDF (дата звернення 29.05.2025 року).

10. Рішення КСУ в справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text (дата звернення 29.05.2025 року).

11. Постанова ЄСПЛ у справі *Kafkaris v. Cyprus* [ВП], no. 21906/04, ECHR 2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85019 (дата звернення 29.05.2025 року).

12. Окрема думка судді Сільвії Штейнер до постанови Судової палати III МКС згідно зі статтею 74 Статуту від 21 березня 2016 р. у справі *Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo* № ICC-01/05-01/08-3343-AnxI. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RelatedRecords/CR2016_02239.PDF (дата звернення 29.05.2025 року).

13. Розбіжна окрема думка суддів Ммазеноно Монагенг та Пйотра Гофманського до постанови Апеляційної палати МКС за апеляційною скаргою на «Постанову згідно зі статтею 74 Статуту» Судової палати III від 8 червня 2018 р. № ICC-01/05-01/08-3636-Anx1-Red. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RelatedRecords/CR2018_02987.PDF (дата звернення 29.05.2025 року).

14. Постанова Судової палати МКТЮ від 16 листопада 1998 р. № IT-96-21-T у справі *Prosecutor v. Zejnil Delalic et al.* URL: https://www.icty.org/x/cases/mucic/tjug/en/ (дата звернення 29.05.2025 року).

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/49

ПРАЦЯ ЗАСУДЖЕНИХ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЇХ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ

THE REASON OF CONVICTS AS AN ELEMENT OF THEIR RE-SOCIALIZATION

Лукащук К.Р., асистентка кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена правовому регулюванню праці засуджених до позбавлення волі в Україні, розкриваючи її значення як елемента правового статусу засудженого, засобу ресоціалізації та виконання соціально важливих функцій. Саме тому, в центрі дослідження – конституційне закріплення прав людини як вищої соціальної цінності, включаючи права осіб, які перебувають в місцях позбавлення волі. Згідно зі статтею 63 Конституції України, засуджені не позбавляються основних прав, крім тих, які обмежені вироком суду, а право на працю, гарантоване статтею 43 Конституції, є однією з фундаментальних свобод, яка поширюється і на цю категорію осіб.

Праця в умовах позбавлення волі не є каральним заходом, а навпаки – засобом виправлення та соціальної адаптації. Стаття підкреслює, що трудова діяльність виконує не лише економічну функцію – допомагає частково забезпечити себе матеріально, але й оздоровчу, психологічну, виховну та соціальну. Вона дає можливість засудженим утримувати себе, відшкодовувати завдану шкоду, сплачувати аліменти й інші зобов'язання, тим самим готуючи їх до повернення в суспільство.

В статті окрему увагу приділено організаційним і правовим особливостям залучення засуджених до праці. Працевлаштування здійснюється з урахуванням віку, статі, стану здоров'я та кваліфікації, здебільшого – у межах колоній. Водночас у колоніях з полегшеним режимом можливе працевлаштування за межами установ за відповідного дозволу. Важливим є те, що праця засуджених організовується на підставі трудових або цивільно-правових договорів, погоджених із адміністрацією установ.

Крім того, зазначено, що в чинному законодавстві існує прогалина щодо правового регулювання праці осіб, засуджених до обмеження волі, оскільки відповідні норми зосереджені лише на засуджених до позбавлення волі. Це потребує вдосконалення нормативної бази.

Таким чином, стаття обґрунтовує, що праця є не лише правом, а й необхідною умовою успішної ресоціалізації засуджених, що вимагає зваженого, гуманного й ефективного правового регулювання з урахуванням сучасних соціально-економічних реалій.

Ключові слова: праця, засуджені, виконання, покарання, робота, закон, ресоціалізація, кримінально-виконавче право.

The article is dedicated to the legal regulation of the labor of persons sentenced to imprisonment in Ukraine, revealing its significance as an element of the legal status of the convicted individual, a means of resocialization, and a way to fulfill socially important functions. Therefore, the focus of the study is the constitutional enshrinement of human rights as the highest social value, including the rights of individuals held in places of deprivation of liberty. According to Article 63 of the Constitution of Ukraine, convicted persons are not deprived of their fundamental rights, except for those restricted by the court's verdict, and the right to work, guaranteed by Article 43 of the Constitution, is one of the fundamental freedoms that also applies to this category of individuals.

Labor under conditions of imprisonment is not a punitive measure but, on the contrary, a means of correction and social adaptation. The article emphasizes that labor activity performs not only an economic function – helping to partially support oneself materially – but also therapeutic, psychological, educational, and social functions. It enables convicts to support themselves, compensate for the harm caused, pay alimony and other obligations, thus preparing them for reintegration into society.

The article pays particular attention to the organizational and legal specifics of engaging convicts in labor. Employment is carried out with regard to age, sex, health condition, and qualifications, primarily within the boundaries of penal colonies. At the same time, in colonies with a relaxed regime, employment outside the institutions is possible with the appropriate permission. Importantly, the labor of convicts is organized on the basis of employment or civil contracts, coordinated with the administration of the institution.

Furthermore, it is noted that the current legislation contains a gap in the legal regulation of labor for persons sentenced to restraint of liberty, as the relevant norms are focused only on those sentenced to imprisonment. This indicates a need to improve the regulatory framework.

Thus, the article argues that labor is not only a right but also a necessary condition for the successful resocialization of convicts, requiring thoughtful, humane, and effective legal regulation that takes into account contemporary socio-economic realities.

Key words: labor, convicts, sentence enforcement, work, law, resocialization, criminal enforcement law.

Закріплення та гарантування прав і свобод людини й громадянина визнається Конституцією України основною функцією та обов'язком держави. Зокрема, відповідно до положень статті 3 Основного Закону, в Україні найвищою соціальною цінністю є людина, її життя та здоров'я, гідність, честь, недоторканність і безпека. Це визначення має фундаментальне значення для всієї системи права в державі, включаючи регулювання статусу осіб, які відбувають кримінальне покарання. У цьому контексті на конституційному рівні правовий статус засуджених відображено в статті 63 Конституції України, де зазначено, що засуджені мають усі права людини і громадянина, крім тих, що обмежені законом і передбачені вироком суду [1]. Це свідчить про те, що переважна більшість прав, свобод і обов'язків, гарантованих Конституцією, поширюються також і на засуджених. Однак, з огляду на те, що покарання є формою державного примусу, права засуджених зазнають певної модифікації відповідно до характеру та суворості призначеного покарання. Ступінь таких обмежень визначається видом кримінального покарання, що застосовується судом у конкретному випадку [2, с. 150–151].

Безперечно, одним із базових прав осіб, які перебувають у статусі засуджених, є право на працю, гарантоване статтею 43 Конституції України [1]. Це право має особливе значення, оскільки є невід'ємним, невідчужуваним і непорушним – воно належить кожній людині з моменту її народження, включаючи й осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі. Право на працю є одним із ключових прав людини, визнаних на міжнародному рівні, і його положення закріплено в багатьох міжнародно-правових актах. Наприклад, у частині першій статті 23 Загальної декларації прав людини проголошується, що кожен має право на працю, вільний вибір роботи, справедливі умови праці та захист від безробіття [3].

Крім того, у ряді міжнародних документів, таких як конвенції Міжнародної організації праці, документи Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейські пенітенціарні правила та Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, чітко висвітлено положення про обов'язкове залучення засуджених до трудової діяльності. Це надає засудженим певного специфічного правового статусу, вирізняючи їх як окрему соціально-правову категорію.

Разом із цим, трансформації економічної системи України в останні роки створили об'єктивну необхідність перегляду окремих нормативних положень, рекомендацій

та науково-правових висновків стосовно правового регулювання праці осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Аналіз чинного кримінально-виконавчого законодавства свідчить, що нормативні акти, які регламентують трудову діяльність засуджених, мають подвійний характер: частина з них належить до сфери трудового права, інші ж є складовими кримінально-виконавчого права. Такий підхід зумовлений особливим характером правового статусу праці осіб, позбавлених волі.

Праця засуджених – це важливий елемент правового статусу засуджених і їх ресоціалізації. Тому особливо важливо визначити сутність виправлення і ресоціалізації засуджених за допомогою праці.

Як вже було зазначено, стаття 6 КВК України називає працю серед основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених [4]. Тому закон передбачає необхідність залучення засудженого до праці, намагаючись за допомогою праці та інших засобів досягти таких позитивних змін у його особистості, які сприяють засудженому свідомо відновлювати соціальний статус, повернутися до самостійного соціально-нормативного життя в суспільстві. Для цього організація та методи роботи в установах виконання покарань мають максимально наближатися до тих, що прийняті на аналогічній роботі на волі. При цьому, праця в умовах позбавлення волі не є елементом кари та не має на меті завдання засудженому фізичних страждань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження із засудженими. Залучення до праці спрямоване насамперед на те, щоб спонукати засуджених ставитися до праці як до позитивної та необхідної складової їх життя, у тому числі й подальшого життя на волі [5, с. 222].

Праця засуджених в установах виконання покарань врегульована чинним КВК України (ст. 118–122) і є важливою передумовою ефективного використання інших засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. Засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією установи виконання покарань. Їх праця має свої особливості, які визначаються специфічним правовим становищем засуджених та поставленими перед установами виконання покарань завданнями.

Слід окремо підкреслити, що трудова діяльність осіб, засуджених до позбавлення волі, організовується в умовах суворого режиму виконання кримінального покарання. Залучення засуджених до праці має здійснюватися з урахуванням виробничих можливостей установи та обов'язково враховує стать, вік, працездатність, стан здоров'я та наявну професійну підготовку. Найчастіше засуджені працюють на виробничих об'єктах колоній, у майстернях самих установ, а також можуть бути залучені до роботи на державних або приватних підприємствах – за умови забезпечення належної охорони та ізоляції таких осіб [6, с. 95].

Варто зазначити, що особливості умов праці засуджених характеризуються певними обмеженнями, які залежать від рівня режиму у виправному закладі. До таких обмежень належать: обов'язковість трудової участі, обмеження права вибору місця роботи та неможливість зупинення трудової діяльності для вирішення трудових суперечок. Водночас законодавство України спрямоване на те, аби умови праці засуджених максимально відповідали умовам праці вільних громадян.

Основним призначенням трудової діяльності осіб, які відбувають покарання, є їх перевиховання та соціальна адаптація. Водночас праця має і додаткове функціональне навантаження. Так, на думку А. Х. Степанюка, праця засуджених має кілька цілей: економічну, фізичну (оздоровчу) та спрямовану на виконання покладених на засудженого обов'язків [5, с. 222].

На нашу думку, економічна функція полягає в тому, що установи виконання покарань фінансуються з Державного бюджету й мають неприбутковий статус. Водночас держава, яка здебільшого формує бюджет за рахунок податкових надходжень, не в змозі повністю покривати всі витрати на утримання засуджених. Саме тому система передбачає, що особи, позбавлені волі, частково забезпечують себе самостійно – сплачують витрати на комунальні послуги, харчування, одяг, постільні речі тощо. Крім цього, працюючи у виробничих цехах колоній, засуджені виготовляють товари, які реалізуються та задовольняють як потреби установ, так і потреби суспільства в цілому.

Щодо фізичної або оздоровчої мети, то праця на виробництві часто передбачає фізичне навантаження, перебування на відкритому повітрі, що сприяє підтриманню фізичної форми засуджених, покращенню загального стану здоров'я та запобігає моральній деградації в умовах обмеження волі. Праця також має позитивний вплив на психологічний стан засуджених: вона допомагає уникнути конфліктів, сприяє внутрішньому самоконтролю та перенаправляє (сублімує) психоемоційні ресурси з агресивних проявів на продуктивну діяльність.

Окрему увагу слід приділити реалізації мети виконання зобов'язань засудженими, яка втілюється через використання ними зароблених у процесі праці коштів для покриття визначених судом фінансових зобов'язань. До таких зобов'язань належать: відшкодування шкоди, завданої злочином, сплата аліментів на утримання дітей чи інших осіб, погашення боргів за виконавчими документами, внесення платежів до пенсійного фонду та фондів соціального страхування [5, с. 223].

Таким чином, праця виступає не лише як засіб ресоціалізації, але і як механізм виконання суспільно-важливих обов'язків, покладених на засудженого.

Законодавчим підґрунтям для залучення осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, до продуктивної праці є положення статті 118 Кримінально-виконавчого кодексу України. Згідно з частиною першою цієї статті, кожен засуджений має право добровільно працювати. Праця виконується на підставі трудового договору або договору цивільно-правового характеру, укладеного безпосередньо між засудженим і суб'єктом господарювання – фізичною або юридичною особою. Такі угоди підлягають обов'язковому погодженню з адміністрацією установи виконання покарань, яка, у свою чергу, відповідає за створення безпечних та належних умов праці для засуджених [4].

У реальній практиці працевлаштування таких осіб здійснюється з урахуванням матеріально-технічної бази установи, а також персональних особливостей засудженого – зокрема, його віку, статі, рівня працездатності, стану здоров'я, наявної професійної кваліфікації. Робота, як правило, організовується на території колонії – у спеціально обладнаних майстернях, на внутрішніх підприємствах, або ж на інших підприємствах, незалежно від форми власності, за умови обов'язкового дотримання вимог безпеки, контролю та режиму ізоляції.

Однак в установах, що мають полегшений режим тримання, зокрема у виправних центрах, дільницях соціальної адаптації та колоніях мінімального рівня безпеки, передбачена можливість залучення засуджених до праці за межами території установи. Таке працевлаштування можливе лише за письмового дозволу керівництва УВП і за умови забезпечення безперервного нагляду, а також обов'язкового щоденного повернення засуджених до житлової зони установи [7, с. 371].

Беззаперечно, праця є одним із ключових чинників, що впливають на формування, зміну та розвиток особистості засудженого. Як слушно зазначає низка науковців, трудова діяльність справляє глибокий соціально-психологічний ефект, який має значення не лише для виправлення особи, але й для її психологічної стабілізації [8, с. 135]. З огляду на це, трансформації, що відбуваються в економіці та соціальній сфері України протягом останніх років, вимагають

переосмислення підходів до організації умов праці засуджених, перегляду існуючих нормативних положень, рекомендацій та висновків у цій сфері [9, с. 259].

З наукової точки зору праця засуджених виконує не лише біологічну функцію, сприяючи фізичному розвитку та підтримці життєдіяльності, але й є засобом соціалізації. Через трудову діяльність формуються нові навички, здібності, зміцнюються позитивні риси характеру, розвиваються потреби до конструктивної поведінки та самореалізації [10, с. 80]. Зважаючи на ці властивості, праця справедливо розглядається законодавцем як один із провідних засобів виправлення та повернення засудженого до повноцінного життя у суспільстві.

Варто також наголосити на наявній прогалині у чинному законодавстві, що стосується умов праці осіб, засуджених до обмеження волі. Так, стаття 119 КВК України регламентує виключно умови праці засуджених до позбавлення волі, тоді як питання умов праці для осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі, залишено поза межами основного нормативного акта. Наразі ці питання частково врегульовані лише в Розділі ІІ Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі. У зв'язку з цим видається доцільним доповнити Кримінально-виконавчий кодекс України новою статтею 119-1 «Умови праці засуджених до обмеження волі», яка б системно й чітко унормувала відповідні положення на рівні законодавства.

Таким чином, праця засуджених як елемент їх ресоціалізації – це організована трудова діяльність осіб, які відбувають кримінальне покарання, що спрямована на формування у них соціально корисної поведінки, законослухняного способу життя, розвитку трудових навичок, відповідальності та самодисципліни. Така праця виступає не лише як економічний інструмент, що дозволяє відшкодовувати заподіяну шкоду, але й як дієвий засіб психолого-педагогічного впливу, який сприяє інтеграції засуджених у правове суспільство після відбуття покарання. Праця засуджених є одним із ключових механізмів у системі пенітенціарного впливу, що відіграє визначальну роль у процесі їх ресоціалізації. Вона забезпечує не лише економічну самодостатність засуджених та можливість виконання ними майнових зобов'язань, але й створює умови для формування позитивної мотивації, здобуття або вдосконалення професійних навичок, зміцнення самоповаги та готовності до життя у суспільстві без рецидиву. Ефективне законодавче регулювання та практична реалізація права на працю в установах виконання покарань є необхідною умовою досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. Правовою підставою залучення засуджених до праці є норми КВК України, які регламентують, що праця здійснюється на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору, який укладається між засудженим та фізичною особою – підприємцем або юридичною особою, для яких засуджені здійснюють виконання робіт чи надання послуг. Основною метою залучення засуджених до праці є їх виправлення і ресоціалізація. Додатковою метою залучення засуджених до праці є економічна мета, фізична або оздоровча мета праці засуджених та мета виконання зобов'язань засудженим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Дуюнова Т. В. Особливості забезпечення конституційного права на працю засуджених до позбавлення волі та засуджених довічно. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2014. Вип. 27. С. 151–160.
3. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (ІІІ) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. *База даних «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 28.05.2025).
4. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України.* 2004, № 3–4. Ст. 21.
5. Голіна В. В., Степанюк А. Х. Кримінально-виконавче право : підручник. Харків: Право, 2011. 328 с.
6. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 352 с.
7. Степанюк А.Х. Кримінально-виконавчий кодекс України: Науково-практичний коментар. Харків : ТОВ «Одіссей», 2005. 560 с.
8. Пузирьов М. С. Суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі на певний строк як форма диференціації та індивідуалізації виконання покарання. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2013. Вип. 3. С. 135–146.
9. Опанасенков О. І. Правове регулювання праці засуджених до позбавлення волі як засіб їх виправлення: сучасність і перспективи. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 258–266.
10. Богатирьов І.Г. Теорія та практика виконання кримінально-виконавчою інспекцією покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Київ: Атіка, 2005. 312 с.

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/50

ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕТЕРМІНАНТ НАСИЛЛЯ В СІМ'Ї

LEGAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE DETERMINANT OF DOMESTIC VIOLENCE

Негру Ф.С., аспірант кафедри юридичної психології
Національна академія внутрішніх справ

Актуальність теми обумовлена необхідністю визначення наукових основ дослідження особливостей детермінант насилля в сім'ї для подальшого розроблення та удосконалення превентивних заходів. Мета цієї статті полягає у визначенні методологічних засад вивчення та комплексному аналізі детермінант насильства в сім'ї та їх особливостей. Відповідно до мети проаналізовано стан прикладних досліджень причин, умов та специфіки вияву сімейного насильства; виокремлено детермінацію злочинності як соціального явища; обґрунтовано доцільність застосування системного підходу в її опрацюванні. Методологічну основу статті склали наукові концепції щодо розуміння різновидів сімейного насильства та механізмів його виникнення. Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Розглянуто причини виникнення насильницької злочинності серед яких домінуючими виокремлено деформацію правосвідомості, правовий нігілізм та антисоціальне спрямування особистості. Виокремлено криміногенні фактори, які породжують насильство в сім'ї і представляють собою об'ємний пласт дослідження та як наслідок дисфункціональності всієї сімейної системи на різних рівнях: макрорівень (суспільство вцілому), мезорівень (соціальний інститут сім'ї) та мікрорівень (індивідуальні особливості особистості). Визначено вплив середовища на особистість шляхом формування кримінологічно значущих особистісних характеристик, таких як підвищений рівень агресивності, утилітарна мотивація, відчуття соціальної маргіналізації. Проаналізовано соціокультурні та морально-психологічні чинники сімейного насильства такі як патріархальність суспільства, стійкість стереотипів щодо ролі чоловіка і жінки в суспільстві та авторитарні установки, які призводять до негативних тенденцій в соціальній сфері, та посилюють дію криміногенних детермінант насильства в сім'ї. Визначення методологічних засад вивчення особливостей детермінант насилля в сім'ї дає змогу системно дослідити це явище й окреслити напрями його реалізації в емпіричному дослідженні.

Ключові слова: насилля в сім'ї, детермінанти сімейного насильства, криміногенні фактори, дисфункціональність, насильницька злочинність.

The relevance of the topic is due to the need to determine the scientific foundations of research into the characteristics of determinants of domestic violence for the further development and improvement of preventive measures. The purpose of this article is to determine the methodological principles of the study and comprehensive analysis of determinants of domestic violence and their characteristics. In accordance with the purpose, the state of applied research into the causes, conditions and specifics of the manifestation of domestic violence is analyzed; the determination of crime as a social phenomenon is highlighted; the expediency of using a systemic approach in its development is substantiated. The methodological basis of the article is scientific concepts regarding the understanding of the types of domestic violence and the mechanisms of its occurrence. The methodological tools are selected in accordance with the outlined purpose, the specifics of the object and subject of the study. The causes of violent crime are considered, among which the deformation of legal consciousness, legal nihilism and antisocial orientation of the personality are highlighted as dominant. Criminogenic factors that generate domestic violence are identified and represent a voluminous layer of research and as a consequence of the dysfunctionality of the entire family system at different levels: macro level (society as a whole), meso level (social institution of the family) and micro level (individual personality characteristics). The influence of the environment on the personality is determined by the formation of criminologically significant personal characteristics, such as an increased level of aggressiveness, utilitarian motivation, a sense of social marginalization. The sociocultural and moral and psychological factors of domestic violence are analyzed, such as the patriarchal nature of society, the persistence of stereotypes regarding the role of men and women in society and authoritarian attitudes, which lead to negative trends in the social sphere and enhance the effect of criminogenic determinants of domestic violence. Defining the methodological principles of studying the features of the determinants of domestic violence allows us to systematically investigate this phenomenon and outline the directions of its implementation in empirical research.

Key words: domestic violence, determinants of domestic violence, criminogenic factors, dysfunctionality, violent crime.

Особливої актуальності, на тлі сучасних соціальних змін, поглиблення економічних криз, воєнних дій та загального зростання психологічного напруження в суспільстві набуває проблема сімейного насильства. Згідно з офіційними даними, кількість звернень щодо випадків домашнього насильства в Україні щороку зростає, що вказує на масштабність та глибину даного явища. Водночас, необхідним є переосмислення існуючих теоретичних підходів щодо розуміння детермінант сімейного насильства, удосконалення нормативно-правового регулювання, а також формування ефективної системи профілактики.

Аналіз сучасного стану наукової розробки дозволяє визначити, наскільки глибоко вивчено різновиди сімейного насильства, механізми його виникнення, а також методи його запобігання та протидії. Напрацювання низки українських вчених присв'ячених дослідженню окремих аспектів сімейного насильства висвітлено у працях: А. Антощук, А. Блага, О. Бойко, О, Джужа, Т. Возна, Д. Тичина, О. Тунтули, Ю. Комарницька, О. Кочемировської, І. Козич, Ю. Чорноус. Аналіз літературних джерел свідчить, що проблематика детермінант сімейного насилля та їх юридико-психологічний аналіз є актуальним напрямом подальших наукових розвідок.

Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» де в розділі 1 статті 1 наведено визначення «домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь». Також, в статті 127^{-1} кримінального кодексу України дано визначення домашнього насильства – як умисного систематичного вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи [5; 7].

Розуміння детермінації конкретних злочинів виходить із загального уявлення визначення детермінації злочин-

ності взагалі як соціального явища. Наведемо декілька наукових підходів стосовно пояснення детермінації злочинності, у тому числі детермінації сімейного насильства, які допоможуть сформулювати власну думку відносно комплексу причин і умов, що обумовлюють створення злочинно-небезпечних конкретних життєвих ситуацій у сфері сімейних відносин, які «генерують» різновиди сімейного насильства.

Особливістю причинної обумовленості злочинності є її соціальна складова. Системний принцип організації та функціонування суспільства забезпечує відносну рівновагу між усіма його структурними компонентами, збереження найбільш загальних стійких властивостей і постійне оновлення форм суспільного буття, утворення нової реальності. Суспільне буття постійно відображається й оцінюється суспільною свідомістю та впливає на соціальну активність, її спрямованість і характер. У зворотному напрямі цілеспрямована предметно-перетворювальна соціальна діяльність призводить до змін матеріальних і духовних умов життя суспільства [3, с. 274].

Серед різних причин та умов, що породжують індивідуальну злочинну поведінку або сприяють її здійсненню, виокремлюють умови несприятливого морального формування особистості, які призводять до виникнення в її свідомості потреб, інтересів і ціннісних орієнтацій, що створюють основу антигромадських установок поведінки. Таким чином формується відчуженість правосвідомості, антигромадський спосіб життя через негативний вплив мікросередовища.

Чимало науковців пропонують такі напрями аналізу причин насильницької злочинності, а саме: 1) визначення співвідношення рівня потреб населення з рівнем їхнього фактичного задоволення; 2) вивчення невідповідності між інтенсивними процесами урбанізації і міграції населення та рівнем соціального контролю; 3) з'ясування стану сімейно-побутових відносин (мається на увазі побут, для якого характерні систематичні конфлікти, пияцтво, де домінують споживчі установки й де живуть особи, які відбули покарання, рецидивісти); 4) встановлення незбалансованість фінансових вкладень у виробничу сферу й сферу виховання й культури [2; 6].

Криміногенні фактори, які породжують те чи інше кримінальне правопорушення (в тому числі і домашнє насильство) традиційно досліджуються на трьох рівнях: макрорівень (суспільство в цілому), мезорівень (соціальний інститут сім'ї) та мікрорівень (індивідуальні особливості особи). Система детермінант домашнього насильства за вказаними рівнями представляє собою об'ємний пласт дослідження та як наслідок дисфункціональності всієї сімейної системи.

До макрорівня (суспільства в цілому) належать соціальні явища і процеси, які мають певне детерміністичне значення для пояснення того, що їх породжує, визначає, обумовлює. Соціально-економічні чинники. Наразі економіка держави переживає надзвичайно складний період. Протиріччя економічного характеру тісно переплетені із соціальними вадами: перші тягнуть за собою поглиблення матеріальної диференціації населення, збільшення прошарку знедолених громадян, загострення ситуації на ринку праці, руйнацію принципів соціальної справедливості, перерозподілу матеріальних ресурсів та ін [2, с. 111].

У соціальній сфері існує низка негативних тенденцій, що посилювали дію криміногенних детермінант домашнього насильства. В першу чергу це стосується соціокультурних та морально-психологічних чинників сімейного насильства. Так, з їх числа на макрорівні найбільш значущими є:

– патріархальність суспільства: незважаючи на задекларовану рівність статей та заборону дискримінації за будь-якими ознаками продовжується практика, коли саме чоловікам віддається перевага на ринку праці (під час прийому на роботу, у кар'єрному просуванні тощо); так само нерівність жінок спостерігається і в політичній та бізнесовій сферах;

– домінаторні (тоталітарні) погляди членів сім'ї. В сім'ях такого типу спостерігається відсутність рівних прав всіх членів родини, особливо дітей; наявність у сім'ї суворих правил, які мають примусовий характер; дисципліна підтримується за рахунок сили та приниження; кожному члену сім'ї відведена певна роль, при чому йде наголос на його стать; зловживання владою з боку домінуючого члена родини; відсутність поваги до особистого життя членів родини та інших людей;

– стійкість стереотипів щодо ролі чоловіка і жінки в суспільстві. Попри кардинальні соціально-політичні зміни й здобутки жіночого руху протягом останніх півтора століть, жінок і чоловіків досі сприймають як осіб з протилежними якостями [9].

Різні дослідження виявили такі поширені причини виникнення насильства в сім'ї:

1. Алкогольна та хімічна залежності членів сім'ї.

2. Невірність/підозра у невірності з боку чоловіка або дружини стає причиною подружніх конфліктів.

3. Економічна нерівність між чоловіками та жінками є ще однією причиною, яка створює розбіжності в сім'ях. Здебільшого саме чоловіки є годувальниками в сім'ї, через що вони вважають, що повинні мати вищу позицію. Це часто перетворюється на примусову поведінку для придушення своїх партнерок.

4. Ієрархічні гендерні відносини та усталені традиції в сім'ї є однією з причин насильства щодо жінок. Акти насильства щодо жінок-членів домогосподарства, будь то дружина чи дитина, сприймаються як акти дисципліни, які вважаються необхідними для підтримки панування чоловічої влади в сім'ї [4].

Розглянемо причини виникнення насильства в сім'ї більш детально. Надмірне споживання алкоголю або алкоголізм значною мірою впливає на насильницьку поведінку осіб загалом. Це сприяє формуванню, розвитку та ескалації домашнього насильства та перешкоджає його ефективному вирішенню. Алкоголізм є одним із патологічних проявів у сім'ях, який безпосередньо та дуже тісно пов'язаний з домашнім насильством. У багатьох дослідженнях чітко виокремлено тези, що алкоголь руйнує бар'єри, підвищує агресивність, допомагає вирівнювати стресові ситуації та збільшує напругу, що відіграє дуже важливу роль. Алкоголізм може сприйматися як фактор ризику, але не в його традиційному сприйнятті. Певний зв'язок між алкоголізмом або вживанням інших наркотиків та домашнім насильством очевидний, але ці залежності набагато більше здатні посилити існуючі проблеми через різні форми факторів ризику. Згідно зі статистичними дослідженнями, в середньому до 70% агресорів перебували під впливом алкоголю або інших наркотиків під час нападів.

Домашнє насильство стосовно дітей у багатьох випадках дуже схоже на насильство щодо жінок. Таку тенденцію пояснюють як прояв домінантного та авторитарного становища чоловіка в сім'ї, своєрідний засіб примусового підкорення.

У випадках коли чоловіки є жертвами сімейного насильства, в більшості випадків це такі види як психологічне насильство та економічне. Певною мірою це таке явище можна пояснити рівнем емансипації жінок та його неправильним сприйняттям. Багато в чому жінки прагнуть бути самодостатніми, незалежними та відхиляються від сприйняття жінок як слабкішої статі. Вони стають домінуючими в сім'ї навіть у майнових чи фінансових відносинах і таким чином хочуть вирішувати питання, що стосуються їхнього особистого життя [8, с. 119].

Негативні впливи середовища сприяють формуванню і закріпленню у суб'єкта кримінологічно значущих особистісних характеристик, таких як підвищений рівень агре-

сивності, утилітарна мотивація, відчуття соціальної маргіналізації та меншовартості. У результаті таких впливів посилюється схильність особистості до девіантної та злочинної насильницької поведінки. На даному рівні ключове значення мають фактори криміногенної десоціалізації та криміногенної конфліктності в межах сімейної системи.

Серед основних чинників криміногенної десоціалізації та криміногенної конфліктності сім'ї слід виокремити вплив складних життєвих обставин. Як зазначають психологи, сім'ї обирають різні шляхи протистояння життєвим труднощам. Для одних результатом несприятливих впливів буде згуртування сім'ї з метою подолання кризи та збереження родинних зв'язків. Інші ж обирають протилежний шлях – шлях збільшення порушень у сім'ї внаслідок зниження рівня задоволеності сімейним життям, підвищення конфліктності, хвороби, розлучення тощо. У сім'ях цієї групи досить часто сімейні відносини набувають характеру жорстокості і насильницької форми [1].

Аналіз детермінант мікросоціального рівня дає змогу ідентифікувати конкретні чинники та умови, які зумовлюють вчинення акту домашнього насильства окремим індивідом. Причинно-наслідковий зв'язок в межах одиничного злочину характеризується унікальністю обставин і певною елементом випадковості. Тобто йдеться не про абсолютну зумовленість злочину, а про ймовірність його вчинення певною особою за наявності сприятливих чи провокуючих обставин.

Також і самі умови, що сприяють злочинній поведінці, мають імовірнісний характер, а не детерміновану обов'язковість. Проте будь-який злочин, як форма соціальної девіації, виникає внаслідок взаємодії особистості з довкіллям і відображає складні механізми впливу соціального контексту на поведінку.

Безпосередньо найближчою причиною злочинного діяння виступає особистість правопорушника — зокрема, її моральні, емоційні, інтелектуальні, вольові характеристики, які можуть мати ознаки деформації чи недостатнього розвитку. Такі особистісні особливості визначають систему потреб, мотивацій, ціннісних орієнтирів та соціальних стереотипів поведінки індивіда. Саме особистість є носієм свободи вибору між законною та протиправною моделлю поведінки. У випадках, коли особа позбавлена можливості вільного вибору через вплив непереборних зовнішніх чинників, суб'єктивна сторона складу злочину відсутня, що виключає наявність провини. В усіх інших ситуаціях саме зовнішнє соціальне середовище відіграє роль умовного фону, який формує особистість, сприяє або гальмує злочинну активність, але не визначає її в абсолютному значенні.

Враховуючи специфіку такого кримінального правопорушення, як домашнє насильство, необхідно відмітити, що його детермінанти діють на свідомість і волю людей часто опосередковано. Тому, під детермінантами домашнього насильства слід розуміти причини та умови, фактори, обставини та явища об'єктивного та суб'єктивного характеру, які знаходяться у зв'язку один з одним та в поєднанні з високим ступенем приватності сімейного життя, породжують та обумовлюють сімейне насильство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балага А.Б., Тунтула О.С., Кочемировська О.О., Актуальні проблеми протидії домашньому насильству: навч. посіб. Миколаїв : ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 208 с.

2. Йосипів А. Детермінанти насильницької злочинності та протидія їй органами внутрішніх справ: монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 276 с.

3. Holovkin B. About the determination of crime. *Law review of kyiv university of law*. 2020. No. 1. P. 274–280. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.55

4. Hussain M., Bashir R. Social causes of domestic violence: a study. *International journal of creative research thoughts (IJCRT)*. 2018. No. 6. P. 1859–1870.

5. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 9 трав. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

6. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид. перероб. і доп. Харків : Право, 2009. 288 с.

7. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII : станом на 19 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text

8. Tittlová M., Papáček P. Factors contributing to domestic violence. *International journal of entrepreneurial knowledge*. 2018. Vol. 6, no. 2. P. 117–124. DOI: https://doi.org/10.2478/ijek-2018-0019

9. Williams J. Measuring Sex Stereotypes. A Multinational Study / Williams J., Best D. Nebury Park : Sage Publikations, 1990. 384 p.

РОЗДІЛ 9
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1+343.98+343.9+340.13
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/51

ЩОДО ЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ПРОВЕДЕННЯ ДЕЯКИХ СЛІДЧИХ РОЗШУКОВИХ ДІЙ

ETHICAL ASPECTS OF CERTAIN INVESTIGATIVE ACTIONS

Бабаєва О.В., к.ю.н.,
доцентка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Бубир А.Н., студентка ІІІ курсу факультет права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Перетятко С.С., студентка ІІІ курсу факультет права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються етичні аспекти реалізації окремих слідчих (розшукових) дій у межах досудового розслідування. Автори акцентують увагу на тому, що в умовах становлення правової держави зростає значення не лише формального дотримання норм кримінального процесуального законодавства, а й забезпечення морально-етичних стандартів у діяльності органів досудового розслідування. Об'єктом аналізу виступають такі процесуальні дії, як допит, обшук та огляд, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент, призначення експертизи, які розглядаються не лише з позиції законодавчого регулювання, а й крізь призму моральної допустимості їх здійснення. У статті підкреслюється, що слідчий, дізнавач, прокурор, окрім формального виконання правових вимог, має дотримуватись принципів гуманності, неупередженості, поваги до честі й гідності особи, а також виявляти внутрішню етичну зрілість і відповідальність. Допит, як ключовий інструмент збору доказової інформації, потребує особливої уваги до етичних аспектів його проведення. Автори відзначають важливість встановлення психологічного контакту з допитуваною особою, дотримання принципів тактовності, об'єктивності та коректності, а також недопущення психологічного тиску. Окремо аналізуються гарантії реалізації права особи на відмову від дачі показань відповідно до норм Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та міжнародних стандартів у сфері кримінального судочинства. Пред'явлення особи для впізнання розглядається як процес, що вимагає дотримання стандартів недискримінаційного ставлення, запобігання приниженню людської гідності та вторинній віктимізації, особливо у справах, що стосуються вразливих категорій потерпілих. Етичними вимогами в межах цієї слідчої дії визнаються підбір осіб зі схожими зовнішніми ознаками, за можливості – участь психолога, а також мінімізація деструктивного впливу стресогенних факторів. Окремо висвітлюється процедура впізнання трупа, яка, враховуючи її потенційно травматичний вплив, вимагає підвищеної етичної обережності та чутливості. У частині, присвяченій огляду, особлива увага приділяється забезпеченню конституційних гарантій права на недоторканність приватного життя та житла. Проведення такої слідчої дії повинно ґрунтуватися на принципах правомірності, пропорційності та необхідності, а її реалізація має відбуватись з максимальною обережністю і повагою до приватного простору особи. У підсумку автори роблять висновок, що дотримання етичних стандартів під час реалізації слідчих (розшукових) дій є невід'ємною умовою ефективного та справедливого кримінального провадження. Етичний вимір слідчої діяльності розглядається як важливий чинник, що впливає на достовірність і допустимість зібраних доказів, рівень довіри до правоохоронних органів та утвердження принципу верховенства права в державі. Інтеграція етичного підходу у практику досудового розслідування сприяє забезпеченню прав і свобод людини, протидії можливим зловживанням та формуванню гуманістичних засад кримінального процесу.

Ключові слова: кримінальний процес, досудове розслідування, етика слідчої діяльності, допит, слідчі розшукові дії, пред'явлення для впізнання,обшук, гідність людини.

The article explores the ethical aspects of conducting certain investigative (detective) actions within the framework of pre-trial investigation. The author emphasizes that, in the context of the formation of a rule-of-law state, the importance of not only the formal observance of the norms of criminal procedural legislation but also the adherence to moral and ethical standards in the activities of pre-trial investigation bodies is increasing. The analysis focuses on such procedural actions as interrogation, search and inspection, identification, investigative experiment, and the appointment of forensic examinations. These actions are considered not only from the perspective of legislative regulation but also through the lens of their moral admissibility. The article underlines that the investigator, in addition to formal compliance with legal requirements, must adhere to the principles of humanity, impartiality, respect for personal honor and dignity, as well as demonstrate internal ethical maturity and responsibility. Interrogation, as a key tool for collecting evidentiary information, requires particular attention to the ethical aspects of its implementation. The author notes the importance of establishing psychological contact with the person being questioned, adhering to the principles of tact, objectivity, and correctness, and preventing psychological pressure. Separate attention is given to the guarantees of the right to remain silent in accordance with the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the case law of the European Court of Human Rights, and international standards in the field of criminal justice. The identification of a person is considered as a process that demands compliance with standards of non-discrimination, prevention of degradation of human dignity, and avoidance of re-victimization, especially in cases involving vulnerable victims. Ethical requirements for this investigative action include the selection of individuals with similar physical features, the possible involvement of a psychologist, and the minimization of the destructive impact of stress-inducing factors. Special attention is paid to the procedure of corpse identification, which, due to its potentially traumatic nature, requires increased ethical caution and sensitivity. In the section devoted to inspection, particular focus is placed on ensuring constitutional guarantees of the right to privacy and the inviolability of the home. The conduct of such an investigative action must be based on the principles of legality, proportionality, and necessity, and must be carried out with maximum care and respect for the individual's private space. In conclusion, the author asserts that compliance with ethical standards in the course of investigative (detective) actions is an integral condition for effective and fair criminal proceedings. The ethical dimension of investigative activity is viewed as a significant factor influencing the reliability and admissibility of collected evidence, the level of public trust in law enforcement

agencies, and the consolidation of the rule of law in the state. The integration of an ethical approach into the practice of pre-trial investigation contributes to the protection of human rights and freedoms, the prevention of potential abuses, and the formation of humanistic foundations in the criminal process.

Key words: criminal process, pre-trial investigation, ethics of investigative activity, interrogation, investigative actions, identification, search, human dignity.

Постановка проблеми. Справедливість та правопорядок у демократичному суспільстві значною мірою залежать від того, наскільки професійно та етично працюють правоохоронні органи, зокрема органи досудового розслідування. Слідчі, як уповноваженні суб'єкти, які здійснюють досудове розслідування, не тільки виконують правозастосовчу діяльність, а й значною мірою впливають на дотримання прав людини, законності та балансу між інтересами слідства і законними правами учасників провадження. Особливу роль відіграє етична сторона проведення таких слідчих (розшукових) дій, як допит, огляд, слідчий експеримент, залучення експерта, проведення судової експертизи та пред'явлення особи для впізнання тощо. Під час проведення окреслених процесуальних дій виникає багато етичних питань: чи допустимо застосовувати психологічний вплив під час допиту? Як слідчий має забезпечити об'єктивність і неупередженість при проведенні огляду? Як знайти баланс між необхідністю отримання доказів і повагою до людської гідності під час слідчого експерименту? Чи дотримуються принципів пропорційності та об'єктивності при залученні експерта та проведенні судової експертизи? Як уникнути упередженості під час пред'явлення особи для впізнання? Порушення етичних стандартів у таких ситуаціях може проявлятися у формальному інформуванні особи про її права, зловживанні повноваженнями, ігноруванні презумпції невинуватості або створенні умов, що принижують людську гідність. Подібні порушення підривають довіру суспільства до слідчих органів і правосуддя загалом.

Метою даної наукової роботи є комплексне дослідження етичних аспектів здійснення окремих слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. Зокрема, мета полягає у: 1) виявленні типових етичних викликів, з якими стикаються слідчі під час реалізації процесуальних дій аналізі нормативно-правових механізмів, що регулюють поведінку слідчого у контексті етики; 2) оцінці практики реалізації етичних норм у процесі допитів, обшуків, негласних слідчих дій тощо; 3) формулюванні рекомендацій щодо удосконалення етичних стандартів у діяльності органів досудового розслідування.

Стан опрацювання проблематики. Питання етико-правових засад діяльності слідчого у кримінальному провадженні привертають увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Зокрема, у працях Аббасової Д.Л., Гурієвої Л.М., Денісової Г.В., Долежана В.А., Копетюк М.І., Янкового М.О., Бабаєвої О. В., Верхоглядо-Герасименко О.В., Повзика Є.В. та інших досліджуються загальні етичні принципи у слідчій діяльності, механізми забезпечення професійної доброчесності, проблеми гарантування прав людини при здійсненні кримінального переслідування. Проте слід підкреслити, що питання дотримання морально-етичних вимог під час досудового розслідування є нагальними, актуальними та потребують постійного ґрунтовного дослідження.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах розвитку правової держави дедалі більшої актуальності набуває питання дотримання етичних норм у діяльності органів досудового розслідування. Проведення слідчих (розшукових) дій є основним інструментом у процесі збирання доказів, а тому їх правомірність, ефективність і, що не менш важливо, моральна виправданість, перебувають у центрі наукової та практичної уваги. Етичні аспекти в роботі слідчого набувають особливої актуальності у випадках, коли закон не містить чітких приписів щодо конкретної ситуації. Систематизація кримінального процесуального законодавства, удосконалення методів криміналістики та розвиток слідчої й судової практики потребують переосмислення усталених підходів до професійної етики в слідчій діяльності. Особливої уваги заслуговує морально-етична оцінка таких слідчих дій, як допит, огляд, пред'явлення особи для впізнання, медичне обстеження тощо. Саме під час цих процесів найчастіше виникають суперечності між прагненням розкрити злочин і необхідністю дотримання прав і свобод людини.

Органи досудового розслідування у своїй діяльності зобов'язані діяти в межах закону, неухильно дотримуватися принципів об'єктивності, неупередженості, гуманності, а також поваги до честі, гідності й приватного життя особи. Згідно зі ст. 2 КПК України [1], завданням кримінального провадження є не лише встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення, а й забезпечення дотримання прав людини і основоположних свобод. Цей принцип накладає на органи досудового розслідування додаткові моральні зобов'язання. Етика слідчої діяльності передбачає не лише дотримання формальних норм, а й внутрішню готовність діяти відповідально, гуманно й морально обґрунтовано.

У контексті аналізу процесуального порядку здійснення окремих слідчих (розшукових) дій варто зазначити, що однією з найпоширеніших серед них є допит. Це слідча (розшукова) дія, спрямована на отримання відомостей про факти та обставини, що мають доказове значення для кримінального провадження, через безпосередню бесіду між слідчим чи прокурором та свідком, потерпілим або підозрюваним.

Підставою для проведення допиту є наявність у слідчого даних, які свідчать про обізнаність конкретної особи з обставинами, що мають значення для кримінального провадження, та можливість отримати такі відомості шляхом допиту. Відповідно до частини першої статті 95 КПК України [1], під час досудового розслідування допитують підозрюваного, свідка або потерпілого. Якщо виникає потреба у допиті інших учасників процесу, таких як цивільний позивач, понятий, перекладач, експерт, педагог, психолог, працівник органу пробації тощо, допит здійснюється за правилами допиту свідка.

Аналіз кримінального процесуального законодавства свідчить, що всі особи, яких можна допитати в межах кримінального провадження, мають різний процесуальний статус. Це зумовлює особливості організації допиту та застосування відповідних тактичних прийомів. Водночас базові морально-етичні вимоги до його проведення є універсальними. Вони залишаються незмінними незалежно від статусу особи: підозрюваний, потерпілий чи свідок. Як зазначають, зокрема Л. М. Гуртієва, О. В. Капліна, слідчий повинен дотримуватися коректності, тактовності, неупередженості, проявляти увагу, спокій, справедливість, об'єктивність та стриманість. Дотримання цих вимог забезпечує встановлення етико-психологічного контакту, створення конструктивної атмосфери допиту та отримання достовірної інформації [2, с. 253].

Етичні стандарти, інтегровані до норм кримінального процесуального законодавства, сприяють дотриманню прав і законних інтересів учасників процесу, повазі до їхньої гідності й створенню умов для максимально ефективної реалізації їхніх прав. Як зазначає М.О. Янковий, до таких стандартів належать вимоги щодо визначення місця, часу та тривалості допиту, правил виклику на допит, урахування стану здоров'я особи, яку допитують, тощо [3, с. 174].

Зазвичай допит проводять у службовому кабінеті слідчого, але місце його проведення визначається з ура-

хуванням нормативних приписів, необхідності створення комфортних умов для допитуваного або досягнення максимальної ефективності. Наприклад, якщо особа перебуває на лікуванні, допит доцільно проводити в медичному закладі. Слідчий може обрати місцем допиту місце проживання чи роботи особи, установу тримання під вартою, місце тимчасового перебування, а за необхідності – навіть місце вчинення кримінального правопорушення. Закон не визначає обов'язкової форми згоди особи на допит поза місцем досудового розслідування, тому на практиці її можна отримати в усній формі, що запобігає зайвій формалізації процедури. Якщо допит проводять у медичній установі, слід отримати згоду допитуваного та дозвіл лікаря, який володіє інформацією щодо його стану здоров'я й можливих наслідків психологічного навантаження. Відповідно до частини першої статті 224 КПК України, допит свідків має проводитись окремо, без присутності інших свідків. Такий підхід є доцільним і для потерпілих та підозрюваних, адже формат «віч-на-віч» допомагає створити ділову атмосферу і зменшує можливість впливу з боку сторонніх осіб. Тривалість допиту визначається у межах, достатніх для отримання необхідної інформації. Психологічне навантаження на допитуваних враховано у частині другій статті 224 КПК України, де зазначено, що максимальна тривалість допиту не повинна перевищувати восьми годин на добу, із перервою кожні дві години. Для малолітніх та неповнолітніх осіб цей час обмежено однією годиною безперервного допиту і двома годинами на добу загалом (ч. 2 ст. 226 КПК України) [1].

Тривалість допиту, встановлена КПК України, визначає його максимальну межу. Проте інколи дотримання цієї межі є недоцільним. З урахуванням фізичного та емоційного стану особи, особливо якщо йдеться про повторну травматизацію потерпілої особи, то час допиту може бути обмежений. У таких випадках слідчий повинен врахувати індивідуальні обставини та потреби особи, яку допитує, і, відповідно адаптувати тривалість та формат проведення слідчої дії.

Перед допитом слідчий зобов'язаний ознайомити свідка з його правами, зазначеними у статті 66 КПК України, зокрема правом відмовитися від дачі показань щодо себе чи близьких родичів. Це право має за мету уникнення самозвинувачення або викриття близьких осіб. Положення статті 65 КПК України та частини першої статті 63 Конституції України [4] підтверджують це право, яке також закріплене у статті 18 КПК України [1] і відповідає міжнародним стандартам, зокрема Міжнародному пакту про громадянські та політичні права (ст. 14, ч. 3, п. q). Практика Європейського суду з прав людини, зокрема у справах «Балицький проти України» [5], «Нечипорук і Йонкало проти України» [6], «Шабельник проти України» [7], також підтримує це положення. Перелік близьких родичів, щодо яких застосовується це право, визначено у пункті 1 частини першої статті 3 КПК України і включає чоловіка, дружину, батьків, дітей та інші особи, визначені законодавством.

Особливу увагу слід звернути на встановлення контакту з допитуваним перед самим допитом. Це дає можливість оцінити його психологічний стан, налагодити конструктивний діалог та вибрати оптимальну тактику для отримання максимально точних відомостей. Під час роз'яснення свідку, підозрюваному чи потерпілому їхніх прав і наслідків за неправдиві свідчення або відмову від дачі показань (статті 383, 384 КК України), важливо підкреслити, що це роз'яснення не є психологічним тиском, а має на меті інформування про можливі юридичні наслідки.

Допит підозрюваного можливий лише за умови його добровільної згоди. Якщо підозрюваний відмовляється відповідати на запитання чи давати показання, допит припиняється негайно після висловлення такої відмови (ч. 4 ст. 224 КПК України). Ця норма захищає від можливого свавілля органів досудового розслідування та попереджає незаконний тиск. Законодавство також передбачає заборону допиту окремих категорій осіб як свідків (ч. 2 ст. 65 КПК України). Зокрема, не підлягають допиту: 1) захисники, представники потерпілого, цивільного позивача чи відповідача – щодо інформації, отриманої в межах представництва чи захисту; 2) адвокати – щодо відомостей, що становлять адвокатську таємницю; 3) нотаріуси – щодо інформації, яка містить нотаріальну таємницю; 4) медичні працівники – щодо лікарської таємниці; 5) священнослужителі – щодо відомостей, отриманих під час сповіді; 6) журналісти – щодо конфіденційної інформації за умови нерозголошення джерела; 7) судді та присяжні – щодо нарад у дорадчій кімнаті, за винятком справ про постановлення завідомо неправосудного рішення; 8) особи, які брали участь в укладенні угоди про примирення – щодо відомостей, отриманих у зв'язку з такою участю.

Таким чином, порядок допиту регулюється суворими процесуальними та етичними нормами, що спрямовані на забезпечення прав учасників кримінального провадження, об'єктивність і достовірність отриманої інформації.

Пред'явлення для впізнання, згідно зі статтями 228–231 КПК України, є однією з суттєвих слідчих дій, що дозволяє встановити тотожність об'єкта (особи, речі чи трупа). Залежно від об'єкта, впізнанню підлягають: особа, що передбачено статтею 228 КПК України; річ, що регламентується статтею 229 КПК України; труп, згідно зі статтею 230 КПК України. Під час пред'явлення для впізнання важливо враховувати етичні аспекти, зокрема психологічний стан особи, яка здійснює впізнання. Слідчий має забезпечити такі умови, при яких учасник процесу не буде підданий зайвому стресу або моральному тиску. Наприклад, у випадках сексуального насильства, слід уникати зайвої деталізації події, що може призвести до повторної віктимізації потерпілого. Врахування фізичних та емоційних можливостей учасника впізнання, зокрема його зору та слуху, є важливим для коректної ідентифікації об'єкта.

Етичні принципи вимагають, щоб під час впізнання особи не було допущено дискримінації або приниження гідності учасників процесу. Пред'явлення особи для впізнання має здійснюватися серед щонайменше трьох інших осіб однієї статі, а також зі схожими зовнішніми ознаками – віком, зростом, вагою, загальною зовнішністю, – щоб уникнути упередженості та помилкових ідентифікацій. Категорично недопустимим є підбір для участі у впізнанні осіб із вираженими расовими або національними відмінностями, що суперечить як правовим нормам, так і моральним засадам. Етичні стандарти забороняють принижувати гідність учасників процедури впізнання. Гуртієва Л.М. зазначає, що неприпустимою є ситуація, коли потерпіла особа змушена впізнавати підозрюваного у такому стані, що принижує людську гідність, наприклад, коли особа перебуває у нижній білизні [8, с. 173].

Денісова Г. зазначає, що особливу увагу необхідно приділяти психологічній підготовці осіб, які впізнають труп, що передбачено статтею 230 КПК України [9, с. 100]. З огляду на моральні аспекти та специфіку об'єкта впізнання, труп пред'являється окремо, на відміну від порядку, що застосовується до живих осіб. До початку впізнання доцільно залучити психолога, а також провести допит особи щодо характерних ознак померлого, щоб активізувати її пам'ять і морально підготувати до психологічно складної процедури. Відповідно до частини восьмої статті 228 КПК України, слідчий має право залучати фахівців для фіксації процесу впізнання, а також для надання психологічної підтримки особам, що беруть участь у цій слідчій дії. Такий підхід є надзвичайно важливим, адже під час проведення впізнання необхідно зберігати тактовність, співчуття та професіоналізм, особливо

якщо йдеться про впізнання тіл загиблих унаслідок катастроф або масових трагедій.

Огляд, як слідча розшукова дія, регламентований статтею 237 КПК України, є процедурою візуального спостереження за матеріальними об'єктами, що може включати такі дії, як огляд житла чи іншого володіння особи. Етичні аспекти цієї слідчої дії зокрема стосуються дотримання прав на недоторканність житла, що закріплено в статті 30 Конституції України. Огляд не має порушувати приватність особи або ставити її у ситуацію психологічного дискомфорту. Важливо, щоб під час огляду житла або інших приміщень проводилось лише те, що є необхідним для встановлення обставин кримінальної справи, без зайвих втручань у особисте життя [10, с. 224].

Слідчий експеримент, порядок якого унормовується статтею 240 КПК України, є слідчою (розшуковою) дією, що має на меті перевірку та уточнення обставин кримінального правопорушення. Етичні вимоги до цього процесу включають необхідність добровільної участі осіб, які беруть участь у експерименті, а також забезпечення безпеки їхніх прав та інтересів. Слідчий експеримент не повинен завдавати шкоди учасникам і має бути організований таким чином, щоб не спричинити психологічного чи фізичного стресу. Важливо, щоб участь у експерименті була погоджена всіма учасниками і проводилася з урахуванням об'єктивних реалій кримінального провадження. Також необхідно забезпечити контроль за процедурою, щоб виключити можливість маніпуляцій або порушень прав людин [11, с. 173].

Залучення експерта для проведення судової експертизи є процесуальною дією, що має важливе значення для встановлення фактів та обставин справи. Порядок проведення судової експертизи регулюється низкою норм КПК України, а також Законом України «Про судову експертизу». Етичні вимоги, які стосуються цієї слідчої дії, полягають у забезпеченні незалежності експерта, а також у недопущенні будь-яких впливів на результат дослідження. Експерт повинен діяти безупереджено, на основі об'єктивних даних і з урахуванням стандартів професійної етики. Важливо, щоб експерт не мав особистих інтересів у результатах дослідження та не піддавався тиску з боку жодної зі сторін кримінального процесу. Також слід враховувати можливі емоційні або моральні наслідки для потерпілих чи інших учасників, що можуть бути пов'язані з проведенням певних видів експертиз, особливо в ситуаціях, пов'язаних із насильством.

Особливу увагу слід приділяти дотриманню етичних вимог під час отримання зразків для проведення експертного дослідження. Порядок отримання таких зразків регулюється статтею 245 КПК України [1], згідно з якою зразки відбираються стороною кримінального провадження, яка ініціювала призначення експертизи, або за клопотанням такої сторони – слідчим суддею. Під зразками розуміються матеріальні об'єкти, що відібрані для проведення експертного дослідження. До таких об'єктів належать зразки почерку, відбитки пальців, зліпки зубів, сліди взуття, слина, кров, сперма, ґрунт, епітелій, волосся, шрифт принтера тощо, якщо вони використовуються як порівняльний матеріал для експертизи.

У випадку, якщо експертиза призначається судом, зразки відбираються безпосередньо судом або залученим фахівцем за його дорученням. Порядок вилучення зразків із речей і документів регламентується положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів, закріпленими у статтях 160–166 КПК України [1]. Особливої уваги потребує процедура відбору біологічних зразків у особи, яка проводиться згідно з нормами статті 241 КПК України. Так, у рішені ЄСПЛ по справі "Юрій Волков проти України" суд визнав порушення, що медичне втручання здійснювалося слідчим. Йдеться не тільки про порушення положень КПК, а й про недотримання морально-етичних норм. Тіло особи стосується найбільш особистісного аспекту приватного життя і обов'язкове медичне втручання, навіть якщо воно є мінімальним, становить втручання у це право, яке захищається статтею 8 Конвенції.

Права та законні інтереси особи, яка відмовляється добровільно надати біологічні зразки, захищаються додатковим правовим механізмом. У цьому разі слідчий суддя або суд за клопотанням сторони кримінального провадження, відповідно до статей 160–166 КПК України, має повноваження дозволити або зобов'язати слідчого чи прокурора примусово відібрати такі зразки.

У зв'язку з необхідністю забезпечення прав і законних інтересів особи у кримінальному провадженні, слід також враховувати окремі положення, що випливають із практики Європейського суду з прав людини та мають морально-етичне значення для слідчого, хоча прямо не передбачені чинним КПК України. Наприклад, зберігання відбитків пальців, клітинних зразків і профілів ДНК розцінюється як втручання держави у право особи на повагу до приватного життя, що гарантовано пунктом першим статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Ці три категорії персональних даних можуть бути використані для ідентифікації особи. Враховуючи це, згідно з Рекомендаціями Ради Європи № R (87) 15 [12] щодо обробки персональних даних у поліції, прийнятими у 1987 році, необхідно вживати заходів для видалення персональних даних, якщо у них більше немає потреби. Видалення таких даних має враховувати, чи є ще необхідність у їх збереженні, як завершено розслідування кримінального провадження, чи набрало законної сили судове рішення, зокрема виправдувальний вирок, чи відбула винна особа призначене судом покарання тощо.

Слід зазначити, що питання дотримання морально-етичних норм виникають не тільки при проведенні слідчих (розшукових) дій, а й під час здійснення інших процесуальних дій, зокрема примусового годування засуджених та осіб, які тримаються під вартою. Така процедура, що зазвичай здійснюється у відповідь на відмову від їжі з боку ув'язнених як форми протесту, викликає складні питання балансу між захистом права на життя, дотриманням людської гідності та повагою до автономії особи. Її застосування вимагає ретельного правового обґрунтування, врахування медичних висновків, а також оцінки ризиків порушення прав людини, зокрема в контексті рішень ЄСПЛ.

Не менш актуальним у сфері етичного виміру слідчих (розшукових) дій є аналіз правових та моральних аспектів прийняття слідчим суддею або судом рішення про примусове годування осіб, які тримаються під вартою. Така дія, що поєднує елементи як медичного втручання, так і процесуального рішення в межах кримінального провадження, викликає низку етичних дилем, зокрема щодо меж втручання держави у тілесну недоторканність та автономію особи.

На думку Бабаєвої О.В., Верхогляд-Герасименко О.В., Повзика Є.В., Україна належить до числа держав, де застосування примусового годування осіб, позбавлених волі, закріплено на нормативному рівні [13, с. 30]. Водночас етична та правова природа цього інституту є предметом активного обговорення як у наукових колах, так і серед правозахисників. До 2013 року рішення про застосування примусового годування могли ухвалювати керівники установ виконання покарань, що несло ризики свавільного втручання в права людини. Із внесенням змін до Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) повноваження на ухвалення такого рішення було передано виключно суду. Таким чином, реалізація примусового годування стала предметом процесуального контролю, який набув рис слідчої (розшукової) дії з обов'язковим залученням суду чи слідчого судді. Відповідно до ч. 3 ст. 116 КВК України [14], рішення про

примусове годування засудженого може бути ухвалене лише судом на підставі медичного висновку про наявність стійкого порушення здоров'я і загрозу життю. Для осіб, які ще не набули статусу засуджених, аналогічне положення міститься в ч. 4 ст. 539 КПК України [1], де йдеться про розгляд клопотання слідчим суддею у строк, що не перевищує 24 годин. У цьому контексті особливої ваги набувають етичні аспекти відповідної слідчої дії. Ключовим є питання балансу між правом особи на самовизначення, зокрема – на відмову від медичного втручання, та обов'язком держави охороняти життя людини. У світлі міжнародних стандартів, зокрема практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), застосування примусового годування визнається допустимим лише за наявності трьох умов: медичної необхідності, дотримання процедурних гарантій та пропорційності втручання. З етичної точки зору, порушення бодай одного з цих критеріїв може перетворити слідчу дію на акт нелюдського або принизливого поводження. Як показує національна судова практика, інколи рішення слідчих суддів базуються лише на формальному посиланні на відповідність вимогам ЄСПЛ, без належної оцінки фактичної ситуації конкретної особи.

Такий підхід суперечить не лише етичним стандартам, а й принципу індивідуалізації правосуддя. Водночас позитивним прикладом є ті судові ухвали, де суд чи слідчий суддя приймає рішення на підставі об'єктивних медичних показників, таких як гіпотонія, тахікардія, дезорієнтація тощо, що свідчить про дотримання як правових, так і етичних засад втручання. Особливої уваги заслуговує питання відсутності правового регулювання примусового годування щодо підозрюваних і обвинувачених осіб, які тримаються під вартою. Така прогалина створює неоднозначну ситуацію: з одного боку, обмежує можливості держави своєчасно реагувати на загрозу життю особи, з іншого – породжує ризики вибірковості в застосуванні примусового втручання. Це також ставить під сумнів етичну послідовність правозастосування в межах різних процесуальних статусів осіб. У цьому зв'язку важливою є поява законодавчих ініціатив, зокрема законопроєктів № 4323 та № 4324 [15], які спрямовані на врегулювання порядку примусового годування не лише засуджених, а й осіб, які тримаються під вартою в процесі досудового розслідування. Запропоновані зміни передбачають конкретизацію процедурних дій слідчого судді, строків розгляду, складу учасників провадження та критеріїв, що мають бути враховані при ухваленні рішення. Отже, розгляд питання про примусове годування в межах слідчих (розшукових) дій вимагає комплексного підходу, що поєднує дотримання процесуальних норм, медичних висновків та етичних стандартів. Рішення слідчого судді в такій ситуації має ґрунтуватися не лише на формальних підставах, а й на глибокому аналізі ситуації, урахуванні людської гідності та принципу мінімального втручання.

Висновки. Етичні аспекти проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій мають важливе значення для забезпечення прав і свобод осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, а також для дотримання засад верховенства права, законності, об'єктивності, неупередженості та поваги до людської гідності. Під час допиту слідчий повинен дотримуватись норм професійної етики, не допускати психологічного чи фізичного тиску на допитуваного, не використовувати маніпулятивні або незаконні методи отримання інформації. Огляд місця події, речей чи документів має здійснюватися з дотриманням прав осіб, яким належать об'єкти огляду, та з обов'язковим документуванням усіх дій у спосіб, що виключає можливість фальсифікації доказів або порушення принципу змагальності сторін. Проведення слідчого експерименту передбачає дотримання балансу між необхідністю відтворення подій кримінального правопорушення та неприпустимістю створення ситуацій, що можуть принижувати честь і гідність учасників або наражати їх на небезпеку. Залучення експерта та проведення судової експертизи має базуватися на засадах об'єктивності, незалежності та наукової обґрунтованості висновків, з урахуванням виключення можливого конфлікту інтересів чи впливу сторонніх осіб на результати експертизи. Пред'явлення особи або предмета для впізнання має здійснюватися з урахуванням принципу недопущення стороннього впливу на впізнаючого, дотримання прав підозрюваних та запобігання помилковій ідентифікації. З метою удосконалення етичних стандартів у діяльності органів досудового розслідування необхідно розробити та імплементувати чіткі рекомендації щодо дотримання принципів професійної етики, що включатимуть заборону використання неналежних методів отримання доказів, запровадження ефективних механізмів контролю за діями слідчих та проведення регулярних тренінгів для підвищення рівня обізнаності правоохоронців із сучасними міжнародними стандартами захисту прав людини. Також доцільно передбачити ефективні механізми відповідальності за порушення етичних норм, зокрема розширення повноважень органів нагляду за діяльністю слідчих та вдосконалення механізмів судового контролю. Запровадження зазначених заходів сприятиме зміцненню правової держави, підвищенню рівня довіри громадян до правоохоронних органів та забезпеченню справедливості у кримінальному судочинстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон. України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17
2. Етика прокурора, судді, слідчого : навчальний посібник / Л. М. Гуртієва, О. В. Капліна, А. В. Лапкін та ін. ; тех. ред. Ю. Д. Батан ; Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 284 с.
3. Янковий М. О. Морально-етичні засади тактики слідчих (розшукових) дій в світлі вимог нового КПК України. Юридичний бюлетень. 2016. №2. С.161-168.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*.-1996.-№30.-ст.141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80
5. Справа «Балицький проти України» (заява № 12793/03) : Рішення Європ. суду з прав людини від 03.11.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_726#Text (дата звернення: 05.04.2025).
6. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» (Заява N 42310/04) : Рішення Європ. суду з прав людини від 21.04.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text (дата звернення: 05.04.2025).
7. Справа «Шабельник проти України (№ 2)» (Заява № 15685/11) : Рішення Європ. суду з прав людини від 01.06.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c48#Text (дата звернення: 05.04.2025).
8. Гуртієва Л.М. Поняття етичних основ діяльності слідчого. Актуальні проблеми політики. 2007. Вип. 32. С. 167–173
9. Денісова Г. В. Етичні норми в діяльності судді, прокурора, слідчого. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. 2014. №27 (3). С.96-100.
10. Копетюк М. І. Правові і морально-етичні аспекти діяльності прокурора і слідчого у досудовому кримінальному провадженні. питання реформування правової системи України. 2014. № 1. С. 220–226.
11. Лозовой В.О., Петришин О.В. Професійна етика юриста. Харків : Право, 2004. 176 с.
12. Рекомендація № R(87)15. URL: http://cyberpeace.org.ua/files/rekomendacia_km_radi_evropi_sodo_vikoristanna_personal_nih_danih__sektori_policii.pdf(дата звернення: 05.04.2025).

13. Бабаєва О. В., Верхогляд-Герасименко О. В., Повзик Є. В. Етичні та правові аспекти прийняття слідчим суддею, судом рішення про примусове годування засуджених та осіб, які тримаються під вартою. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «*Юридичні науки*». 2022. № 7. С.1–30. DOI: 10.25313/2520-2308-2022-7-8170

14. Кримінально-виконавчий кодекс України : Кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text (дата звернення: 19.04.2025).

15. Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування реєстрації: 4324 від 05.11.2020.

УДК [343.1:344.13]:004.8
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/52

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES

Бабаєва О.В., к.ю.н.,
доцентка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Хлистунова М.О., студентка ІІІ курсу факультета права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Якушевська М.В., студентка ІІІ курсу факультета права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Починаючи з 2014 року, внаслідок вторгнення російських військ на територію України, розпочалась збройна агресія, яка супроводжувалась масовими порушеннями норм міжнародного гуманітарного права, прав людини та численними актами насильства проти мирного населення. Після початку російського повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 році кількість зареєстрованих кримінальних проваджень за фактами воєнних злочинів перевищила 163 тисячі [1]. Попри зусилля української сторони та міжнародної спільноти, факти вчинення нових злочинів з боку окупаційних військ тривають, що створює надзвичайне навантаження на систему правосуддя та правоохоронні органи України. У цих умовах викликають труднощі щодо збирання, фіксації та закріплення доказів в умовах воєнного стану. З огляду на це, безцінним є досвід використання штучного інтелекту (далі- ШІ) у сфері кримінального судочинства, з огляду на його здатність істотно прискорювати розслідування кримінальних правопорушень замінюючи діяльність людини щодо пошуку та аналізу великого обсягу фактичних даних. У статті розглядаються приклади застосування інструментів штучного інтелекту під час розслідування воєнних злочинів. Розслідування воєнних злочинів є однією з найскладніших і найвідповідальніших сфер кримінального процесу. Складність розслідування воєнних злочинів обумовлено також тим, що воєнне повномасштабне вторгнення не припинено. Воно часто супроводжується численними викликами, серед яких недостовірність доказів, масштабність злочинів і обмежена доступність свідчень через специфічні умови воєнного часу. У зв'язку з цим правоохоронні органи та правозахисні організації дедалі активніше застосовують новітні технології, зокрема штучний інтелект, щоб підвищити ефективність збору, аналізу даних та розслідування.

Штучний інтелект здатний обробляти великі обсяги складної інформації, впевнено займає своє місце у різних сферах діяльності, включаючи кримінальне правосуддя. Новітні технології, зокрема штучний інтелект, дозволяють автоматизувати ключові етапи розслідувань: від аналізу масивів даних і виявлення закономірностей до встановлення зв'язків між подіями та моделювання ймовірних сценаріїв. Завдяки цим можливостям ШІ стає потужним інструментом у боротьбі з масштабними злочинами, які пов'язані з війною [2].

У цьому аспекті особливого значення набуває аналіз використання ШІ під час розслідування воєнних злочинів. У статті аналізуються особливості застосування штучного інтелекту в процесі розслідування воєнних злочинів, особливо щодо автоматизації аналізу доказів та ідентифікації патернів у великих масивах даних. Окрему увагу приділено ключовим перевагам і проблемам, які супроводжують інтеграцію ШІ у кримінальному провадженні, а також розглянуто правові й етичні аспекти. Автори підкреслюють необхідність створення чітких регулятивних рамок для використання таких технологій, аби забезпечити справедливість і захист фундаментальних прав людини. Основний акцент зроблено на пошуку оптимального балансу між технологічними інноваціями та дотриманням етичних норм під час впровадження ШІ у правосуддя.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, система розпізнавання облич, інноваційні технології, збройна агресія, аналіз даних.

Since 2014, following the invasion of Russian troops into Ukrainian territory, armed aggression began, accompanied by mass violations of international humanitarian law, human rights, and numerous acts of violence against civilians. After the beginning of the full-scale Russian invasion of Ukraine in 2022, the number of registered criminal proceedings related to war crimes exceeded 163,000 [1]. Despite efforts by the Ukrainian side and the international community, new crimes continue to be committed by occupying forces, placing an extraordinary burden on Ukraine's justice system and law enforcement agencies. Under these circumstances, significant challenges arise in collecting, recording, and securing evidence during martial law. Given this, the experience of using artificial intelligence (AI) in criminal justice proves invaluable due to its capacity to significantly accelerate the investigation of criminal offenses by replacing human activity in searching for and analyzing large volumes of factual data.

This article explores examples of how AI tools are applied in the investigation of war crimes. Investigating war crimes is one of the most complex and responsible areas of criminal procedure. The difficulty in investigating war crimes is also due to the fact that the full-scale military invasion has not ceased. It is often accompanied by numerous challenges, including unreliable evidence, the large-scale nature of crimes, and limited availability of testimony due to the specific conditions of wartime. In this context, law enforcement agencies and human rights organizations are increasingly using advanced technologies, particularly artificial intelligence, to enhance the effectiveness of data collection, analysis, and investigation.

Artificial intelligence, capable of processing large volumes of complex information, is becoming increasingly prominent across various fields, including criminal justice. Emerging technologies such as AI allow for the automation of key stages of investigations–from analyzing data sets and identifying patterns to establishing connections between events and modeling likely scenarios. Thanks to these capabilities, AI becomes a powerful tool in combating large-scale crimes associated with war [2].

In this regard, the analysis of AI use in investigating war crimes gains particular importance. The article examines the specific features of applying AI in war crime investigations, especially in automating the analysis of evidence and identifying patterns within vast datasets. Special attention is given to the key advantages and challenges accompanying the integration of AI into criminal proceedings, as well as legal and ethical considerations. The authors emphasize the need to establish clear regulatory frameworks for the use of such technologies to ensure justice and the protection of fundamental human rights. The primary focus is on finding an optimal balance between technological innovation and adherence to ethical norms during the implementation of AI in the justice system.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, facial recognition system, technological innovation, armed aggression, data analysis.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематикою використання штучного інтелекту в кримінальному провадженні звертали увагу: О. В. Верхогляд-Герасименко, Ю. А. Гусак, Д. В. Кандуєв, О. В. Капліна, С. В. Кітік, І. О. Крицька, А. Р. Туманянц, В. М. Шевчук та інші. Проте, деякі питання щодо використання ШІ в кримінальному провадженні залишаються актуальними й на сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Штучний інтелект має величезний потенціал для революціонізації процесу розслідування воєнних злочинів завдяки своїй здатності швидко обробляти великі обсяги інформації. Як зазначає З. В. Гбур, штучний інтелект варто розуміти як комплекс технологічних рішень, що дозволяє імітувати когнітивні функції людини та отримувати при виконанні конкретних завдань результати, що дорівнюють результатам інтелектуальної діяльності людини [3, с. 2].

Однією з ключових функцій ШІ є автоматизований аналіз цифрових слідів, таких як відеозаписи, аудіоматеріали чи зображення [4]. Це значно прискорює процес збору доказів і підвищує його ефективність.

Інтелектуальні алгоритми здатні розпізнавати обличчя, визначати місцерозташування за супутниковими знімками та навіть відновлювати події, інтегруючи дані з різноманітних джерел. Штучний інтелект також може спростити обробку масивів текстових даних. Наприклад, він здатен аналізувати записи із соціальних мереж, електронну пошту чи інші цифрові документи для виявлення інформації, яка прямо або опосередковано стосується воєнних злочинів [4]. Це надає правоохоронним органам можливість оперативного збирання та фіксації фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні.

Окрім того, завдяки інструментам ШІ можна здійснювати аналіз великих масивів супутникових даних для виявлення змін у місцевості, зокрема об'єктів інфраструктури, будівель, пов'язаних із можливими воєнними злочинами. Також можна сприяти локалізації місць можливих масових поховань. Наприклад, після окупації Маріуполя саме такі технології дозволили виявити викопані траншеї, які можуть вказувати на факти масових поховань [5]. Однією з переваг застосування ШІ є його здатність знаходити закономірності у великих обсягах даних. Аналізуючи інформацію, алгоритми допомагають виявляти зв'язки між подіями, які можуть відбуватися в різних регіонах світу. Це дозволяє формувати більш точну й повну картину організованої злочинності та її масштабів.

Особливу роль відіграє ШІ у швидкому перегляді і перевірці фото- та відеоматеріалів, які можуть бути вирішальними доказами у справах щодо воєнних злочинів. Автоматизовані системи здатні виявляти редагування або маніпуляції із зображеннями, що допомагає уникнути використання фальшивих матеріалів.

Застосування інноваційних технологій в кримінальному проваджені дозволяє забезпечити точну фіксацію інформації про місце злочину. Різні судові установи, включно з Міжнародним кримінальним судом, можуть не мати змоги потрапити на необхідні території. Тому використовують задля збереження місця злочинів 3D-картографування місць та 3D-лазерне сканування. Також, ще одним позитивним моментом може бути, що завдяки цьому можна інтерпретувати свідчення очевидців стосовно того, звідки вівся обстріл [6].

Важливою складовою у розслідуванні воєнних злочинів займає саме система розпізнавання облич, яка здатна зіставити людське обличчя з цифрового зображення чи відеокадру з базою даних облич. З 2022 року Україна почала використовувати одну із відомих на весь світ систему розпізнавання облич Clearview AI, якою успішно користуються в тому числі і правоохоронні органи Сполучених Штатів Америки. Як зазначає сама компанія, в ній міститься база даних більш ніж 50 млрд зображень облич та їхній алгоритм здійснює коректне зіставлення фотографій із точністю 99,85%. Окрім цього, із російської соціальної мережі «ВКонтакте», яка користується значною популярністю в росії, дана компанія завантажила понад 2 мільярди фотографій [7, с. 93].

За її допомогою відкривається великий спектр можливостей, а саме: пошук безвісти зниклих людей; громадян росії, які поширюють дезінформацію, видаючи себе за громадян України; перевірка людей, які перетинають блокпости тощо.

Як зазначає М. А. Федоров, не про всі випадки використання цією технології можна розповідати, але як виключення, застосування Міністерством внутрішніх справ України штучного інтелекту стосовно: ідентифікації російських солдатів, які вчиняли та продовжують вчиняти воєнні злочини; російських солдатів, які були вбиті чи потрапили в полон в Україні. Адже існують випадки, коли російська влада відмовляється визнавати факт їх присутності, відсилає своїх солдатів без будь-яких документів [8].

Цікавою перспективою є застосування ШІ для прогнозування можливих загроз. На основі аналізу історичних даних та поточних тенденцій штучний інтелект може визначати ймовірні місця та час вчинення злочинів. Це забезпечує правоохоронців інструментами для превентивних дій та підвищення безпеки цивільного населення. Однак стрімке впровадження штучного інтелекту супроводжується низкою юридичних та етичних викликів.

Проблема пошуку збирання та фіксації конфіденційних даних є однією з найбільш суперечливих – ШІ вимагає доступу до великих обсягів інформації для навчання моделей, що може поставити під загрозу права людини та викликати ризик зловживань з боку влади. Не менш важливою є проблема упередженості алгоритмів. Якщо набори даних, що використовуються для навчання ШІ, містять певну нерівномірність або обмеження, це може призвести до несправедливих рішень системи. Таке питання вимагає окремої уваги на етапах розробки та впровадження технологій.

Зокрема, стаття 8 Європейської конвенції з прав людини (далі – Конвенція) гарантує кожному право на повагу до приватного та сімейного життя. У контексті цифрової епохи це право охоплює захист персональних даних, конфіденційність електронного листування та інших форм комунікації.

Останнім часом Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) розглянув низку справ, у яких розкривалось питання порушення права на приватність у зв'язку із впровадженням державами систем спостереження. Доречним прикладом є справа «Сабо та Віші проти Угорщини», де у рішенні Суд дійшов висновку, що застосовані урядами заходи були занадто всеосяжними, без належної перевірки їхньої необхідності та без відповідного судового контролю. Таким чином, органи виконавчої влади отримували надмірні можливості для втручання у сферу особистого життя громадян, через що мало місце порушення статті 8 Конвенції відносно заявників [9].

Юридична відповідальність також залишається відкритим питанням – хто нестиме відповідальність у разі помилок або порушень прав людини через рішення, прийняті автоматизованими системами?

Нарешті, постає етична дилема використання ШІ у контекстах, де необхідно враховувати людські емоції чи моральні аспекти. Машини не здатні враховувати глибокий контекст ситуацій або робити оціночні судження щодо поведінки людини [10]. Це може створити складнощі при визначенні того, чи відповідає конкретна дія критеріям воєнного злочину. З урахуванням усіх переваг і викликів, необхідний зважений і відповідальний підхід до використання ШІ у цій важливій сфері.

Так, Європейський парламент у своїй Резолюції «Про штучний інтелект у кримінальному законодавстві та його

використання поліцією і судовою владою у кримінальних справах», наголосив на певних ризиках, які може нести використання штучного інтелекту в діяльності судової влади та правоохоронних органів [11]. Було наголошено, що будь-яке впровадження ШІ в систему державного управління повинно беззастережно відповідати ключовим принципам, закріпленим у Конвенції – зокрема, повазі до людської гідності, забороні дискримінації, свободі пересування, презумпції невинуватості, свободі висловлювань і рівності перед законом. Парламент підкреслив, що застосування технологій штучного інтелекту має бути заборонене у тих випадках, коли їх використання суперечить основним правам людини.

Додатковим важливим кроком на шляху до впорядкованого впровадження штучного інтелекту у сферу правосуддя стала публікація «Білої книги з питань штучного інтелекту: Європейський підхід до досконалості та довіри», що побачила світ 19 лютого 2020 року. Хоча цей документ не присвячений виключно використанню штучного інтелекту в кримінальному судочинстві, його зміст можна вважати орієнтиром для подальших законодавчих змін. У «Білій книзі» висловлюються пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення нормативної бази Європейського Союзу (далі – ЄС), що мають забезпечити безпечний і надійний розвиток технологій штучного інтелекту. При цьому особлива увага приділяється гарантуванню основоположних прав громадян, зокрема, права на справедливий судовий розгляд.

Серед визначених у документі ключових напрямів оновлення правового регулювання можна виділити: необхідність ефективного застосування та контролю за дотриманням чинного законодавства ЄС та внутрішніх норм держав-членів; уточнення меж застосування чинних норм Європейського права; модифікацію функціональних можливостей систем штучного інтелекту з метою зменшення потенційних ризиків [12, с. 155].

Таким чином, «Біла книга» є стратегічним документом, що задає вектор розвитку європейської політики у сфері штучного інтелекту, з урахуванням правових, етичних та соціальних аспектів його застосування.

Висновки. Використання штучного інтелекту під час розслідування воєнних злочинів в Україні відкриває перед системою органів кримінальної юстиції ефективність пошуку, збирання та оцінки доказів фактичних даних. Завдяки технологіям ШІ можливий ефективний пошук та обробка великого обсягу інформаці, виявлення закономірностей і навіть, прогнозування потенційних злочинів.

Однак впровадження цих інновацій вимагає ретельного вирішення низки правових та етичних питань. Потрібно встановити чіткі норми й процедури використання ШІ у кримінальному процесі, аби не допустити порушення прав людини та забезпечити справедливість у діяльності слідчих органів.

З огляду на стрімкий розвиток технологій, законодавці та правоохоронні структури повинні продовжувати роботу над впровадженням належного регулювання використання штучного інтелекту в кримінальних справах. Це дозволить не лише забезпечити ефективний контроль за такими процесами, а й мінімізувати можливі ризики. Наявність різноманітних інструментів для фіксації та збереження доказів є надзвичайно важливою складовою для ефективного розслідування злочинів, адже це дозволяє об'єднати всю інформацію, здійснити глибокий аналіз і виявити взаємозв'язки між окремими фактами. Разом з тим використання ШІ повинно здійснюватися з дотриманням фундаментальних прав та свобод особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Офіс Генерального прокурора. *Головна – Офіс Генерального прокурора*. URL: https://gp.gov.ua/ (дата звернення: 11.04.2025).
2. Шевчук В. М. Використання технологій штучного інтелекту та спеціальних знань у розслідуванні воєнних злочинів / В. М. Шевчук, Г. К. Авдєєва // Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : монографія / редкол.: В. А. Журавель, Н. С. Кузнецова, О. М. Бандурка [та ін.] ; Нац, акад. прав. наук України. – Харків, 2023. – С. 491–503.
3. Гбур З. В. Використання штучного інтелекту в інформаційній безпеці України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2022. № 1. – URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=2601 (дата звернення: 24.04.2025). DOI: 10.32702/2307-2156-2022.1.2
4. JustTalk. Штучний інтелект і розслідування воєнних злочинів: досвід України,2023. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=6bb5Fmjtro4 (дата звернення: 11.04.2025).
5. Овсяний К. Місця масових поховань навколо Маріуполя продовжують збільшуватись – «Схеми». Радіо Свобода. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-skhemy-masovi-pohovannya-mariupol/31846078.html (дата звернення: 24.04.2025).
6. Ukrinform. Місця воєнних злочинів в Україні допомагають зберегти 3D-технології та штучний інтелект. *Укрінформ – актуальні новини України та світу*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3498787-misca-voennih-zlociniv-v-ukraini-dopomagaut-zberegti-3dtehnologii-ta-stucnij-intelekt.html (дата звернення: 10.04.2025).
7. Husak Y. A., Kitik S. V., Kanduiev D. V. Current aspects of the use of artificial intelligence by the armed forces of ukraine under martial law. *Actual problems of native jurisprudence*. 2023. № 2. P. 91–95. DOI: 10.32782/39221475.
8. Ukraine's Mykhailo Fedorov talks about corporate sanctions and running a government during wartime | TechCrunch. *TechCrunch*. URL: https://techcrunch.com/2022/03/15/ukraines-mykhailo-fedorov-talks-about-corporate-sanctions-and-running-a-government-during-wartime/?guccounter=1&guce_referrer=aHR0cHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLmNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAALqbxQMZ6xNd-C1BBbgFCoPNCWekiv1GF37kkPZAFrNTumecURk0Fd8NQ9DnNYuKXgETi757rcxl575-9aMFTShsX7WZ6no35GnNw1HQ-xkzsRB_e_VkCaK-fgYh0QXpiVqymHdjMY8NT1go6-Wtzeb0Eevoo3TqojJYclB_0XAGC2 (дата звернення: 10.04.2025).
9. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Сабо та Віші проти Угорщини» від 12 січня 2016 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-160020%22]} (дата звернення: 10.04.2025).
10. Для збору доказів воєнних злочинів використовують штучний інтелект. *Закон і Бізнес*. URL: https://zib.com.ua/ua/158728.html (дата звернення: 11.04.2025).
11. Войнов М. Штучний інтелект та юридична сфера: чи зможуть технології замінити суддів? – Українська Гельсінська спілка з прав людини. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/ shtuchnyy-intelekt-ta-iurydychna-sfera-chy-zmozhut-tekhnolohii-zaminyty-suddiv/ (дата звернення: 10.04.2025)
12. Kaplina O., Tumanyants A., Krytska I., Verhoglyad-Gerasymenko O. Application of Artificial Intelligence Systems in Criminal Procedure: Key Areas, Basic Legal Principles and Problems of Correlation with Fundamental Human Rights Access to Justice in Eastern Europe. 2023. Vol. 6, Iss. 3. P. 147–166. DOI: 10.33327/AJEE-18-6.3-a000314.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/53

УГОДА ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: КОМПРОМІС ЧИ ПОЗБАВЛЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

PLEA AGREEMENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS: COMPROMISE OR DEPRIVATION OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL

Бабіков О.П., д.ю.н.,
професор кафедри кримінального права та процесу
Державний університет «Київський авіаційній інститут»,
керуючий партнер
АО «DEFENSORES»

Угода про визнання винуватості є одним із розповсюджених інструментів, який дозволяє спростити та скоротити процедуру розгляду кримінальних проваджень, досягнути компромісу, сприяти розслідуванню злочинів та зменшити час для досягнення ряду інших завдань кримінального судочинства. Автор статті досліджує проблеми правого регулювання забезпечення балансу інтересів учасників кримінального провадження при укладанні угод про визнання винуватості у кримінальному провадженні. Пошук найбільш ефективного механізму використання кримінально-правового компромісу, дозволив розробити нові підходи, які відповідають засадам справедливого суду та оптимізувати вирішення конфліктних ситуацій. Укладання угод між підозрюваним/обвинуваченим та прокурором не завжди суспільством сприймається схвально, навіть критично, особливо, якщо це стосується резонансних справ. Запровадження інституту угод в КПК України 2012 року пройшов довгий шлях, становлення, трансформаційних змін та реформ. Розглянуто питання справедливості таких угод та досягнення завдань кримінального судочинства, що викликає сумніви та дозволяє стороні обвинувачення висувати додаткові умови. На підставі аналізу норм та практик, що регламентують підстави та порядок укладання угод в закордонних країнах, проаналізовано ризики, що виникають під час укладання таких угод, механізми, спрямовані на забезпечення справедливого розгляду справи та запропоновано шляхи вирішення проблемних питань. Але навіть при всіх цих обставинах, інтереси кримінального судочинства та справедливості судового розгляду залишаються «поза лаштунками» кримінального процесу.

У зв'язку з цим, хоча Інститут угод про визнання винуватості є важливим елементом для покращення механізму кримінально процесу та судочинства, він потребує вдосконалення та чіткого законодавчого регулювання, з метою недопущення конфлікту суспільних інтересів та прозорості укладання таких угод, що дозволить в майбутньому оптимізувати судову систему.

Ключові слова: угоди, кримінальне провадження, угода про визнання винуватості, баланс інтересів, право на справедливий суд, право на захист, засади кримінального провадження, підозрюваний, обвинувачений, захисник (адвокат), суд.

A plea agreement is one of the common tools that allows simplifying and shortening the procedure for considering criminal proceedings, reaching a compromise, facilitating the investigation of crimes, and reducing the time to achieve a number of other tasks of criminal justice. The author of the article examines the problems of legal regulation of ensuring the balance of interests of participants in criminal proceedings when concluding plea agreements in criminal proceedings. The search for the most effective mechanism for using a criminal-legal compromise has allowed the development of new approaches that meet the principles of a fair trial and optimize the resolution of conflict situations. The conclusion of agreements between a suspect/accused and a prosecutor is not always perceived favorably by society, even critically, especially when it concerns high-profile cases. The introduction of the institution of agreements in the Code of Criminal Procedure of Ukraine in 2012 has come a long way, formation, transformational changes, and reforms. The issue of the fairness of such agreements and the achievement of the tasks of criminal justice is considered, which raises doubts and allows the prosecution to put forward additional conditions. Based on the analysis of the norms and practices regulating the grounds and procedure for concluding agreements in foreign countries, the risks arising during the conclusion of such agreements, mechanisms aimed at ensuring fair consideration of the case and ways to resolve problematic issues are analyzed. But even under all these circumstances, the interests of criminal justice and the fairness of the trial remain «behind the scenes» of the criminal process. The institute of plea agreements is an important element for improving the mechanism of the criminal process and judicial proceedings, but requires improvement and clear legislative regulation, prevention of conflicts of public interests and transparency of the theft of such agreements, which will allow optimizing the judicial system in the future.

Key words: agreements, criminal proceedings, plea bargain, balance of interests, right to a fair trial, right to defense, principles of criminal proceedings, suspect, accused, defense counsel, court.

Постановка проблеми. Інститут угод, і насамперед угод про визнання винуватості, що укладаються між підозрюваним, обвинуваченим та прокурором є поширеним у світі інструментом, спрямованим на спрощення та скорочення процедури розгляду кримінальних проваджень, надає можливість зекономити час та кошти учасників процесу, досягнути компромісу при призначенні покарання, сприяти розслідуванню злочинів та досягати інших завдань кримінального судочинства. Поряд з цим, за відсутності належних та ефективних механізмів, що убезпечують від зловживань з боку сторони захисту та сторони обвинувачення, їх широке застосування нівелює мету кримінального судочинства та призводить до винесення несправедливих судових рішень, що не відповідають меті кримінального провадження.

Різні підходи в системах права, розмаїття засад та умов укладання угод про визнання винуватості, надає можливості для пошуку найбільш ефективного механізму використання кримінально-правового компромісу, який відповідає засадам справедливого суду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню інституту угод у кримінальному провадженні України присвятили свої праці такі вчені як П.П. Андрушко, Р.Ш. Банбанли, А.А. Вознюк, В.Г. Дрозд, О.О. Дудоров, А.О. Коцар, М.І. Леоненко, С.М. Міщенко, І.А. Тітко, Г.Є. Тюрін, В.І. Тютюгін та багато інших, якими вивчались питання, пов'язані з їх запровадженням, умовами застосуванням, значенням для кримінального судочинства.

Виклад основного матеріалу. В широкому розумінні угода про визнання винуватості – це форма добровільної домовленості між обвинувачем (прокурором) і підозрюваним/обвинуваченим, за якої сторони після початку кримінального провадження або після вручення письмового повідомлення про підозру узгоджують кримінально-правові наслідки вчиненого злочину за наявності беззастережного визнання останнім своєї винуватості у вчиненому [1]. Укладання угод у кримінальному провадженні є поширеним засобом досягнення компромісу насамперед в країнах англосаксонської системи права. Серед європейських

країн, що належать до зони континентального права, можливість укладання угод про визнання винуватості скоріш є винятком, ніж загальним правилом [2].

В Україні до основних переваг інституту угод зазвичай відносять такі як: 1) спрощення та скорочення процедури розгляду кримінальних проваджень; 2) економія часу та коштів, що витрачаються на розгляд кримінального провадження; 3)зменшення навантаження на органи досудового розслідування та суд; 4) реальне вирішення конфліктних ситуацій; 5) забезпечення прав потерпілого (зокрема, на відшкодування завданої йому шкоди); 6) зменшення строку тримання підозрюваного /обвинуваченого під вартою чи навіть відмова від застосування даного запобіжного заходу; 7) можливість призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом; можливість звільнення від відбування покарання; 8) можливість фінансування Збройних сил України [3].

Щороку, інститут угод у кримінальному провадженні застосовується більш активно. Так, за результатами досудового розслідування до суду було скеровано обвинувальні акти з угодами про визнання винуватості: у 2021 році – 10 402 випадки, з них НАБУ – 3; у 2022 році – 11 543 випадки, з них НАБУ – 1; у 2023 році – 15 810 випадків, з них НАБУ – 35; за перше півріччя 2024 року – 8 001 випадок, з них НАБУ – 2 [4].

Поряд з цим, укладання угод між підозрюваним/обвинуваченим та прокурором, навіть за наявності умов про компенсацію завданої шкоди та здійснення додаткових виплат, суспільством не завжди сприймається схвально. Так, у справі про за фактом надання найбільшої за історію сучасної України неправомірної вигоди. У цій справі встановлено, що колишній міністр екології Злочевський, спільно з іншими особами, намагаючись уникнути кримінальної відповідальності за фактом замаху на надання неправомірної вигоди в розмірі 5 млн доларів США керівництву антикорупційних органів. Всі учасники цього резонансного злочину були засуджені до покарання умовно, без позбавлення волі. Пресслужба ВАКС, виправдовуючи таке м'яке покарання посилалась на те, що обвинуваченими було перераховано значні кошти на потреби ЗСУ [5], та як зазначалось в публікації на сайті «Укрінформ»: «…водночас справа принесла близько 1 млрд грн…» [6].

Втім, громадськість до такого «здобутку» поставилась критично, особливо зважаючи на те, що вирок було засекречено та не оприлюднено в ЄДРСР. Як слушно зауважив коментуючи цю справу В. Петраківський: «Справа Злочевського – це не справа про хабар високому чиновнику. Це справа про намагання уникнути правосуддя за попередні злочини. У цьому випадку суспільний інтерес полягав у тому, аби дати чіткий сигнал впливовим членам суспільства, що це суспільство не толеруватиме атаки на ідею правосуддя. Однак ВАКС обрав інший сигнал – у цьому суспільстві ідея правосуддя прямо пропорційна розміру твого гаманця» [7].

Також варто звернути увагу, що право на справедливий суд, гарантоване ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, передбачає право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Частиною 2 цієї статті також передбачено, що кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку [8].

Отже, запровадження інституту угоди про визнання винуватості хоча і є дієвим та корисним для кримінального судочинства, як засіб досягнення компромісу, але затвердження судом узгодженого сторонами покарання без судового розгляду і доведення винуватості у встановленому законом порядку, встановлення чи спростування обґрунтованості висунутого обвинувачення, на нашу думку створює загрози, що негативно вплинуть на справедливість судочинства та його сприйняття суспільством.

Інститут угод у кримінальному провадженні залишається найбільш поширеним в англосаксонській системі, в якій зізнання в злочинах визнається самостійним і достатнім доказом у справі, що не підлягає доказуванню в суді, і таке визнання заохочується пом'якшенням покарання. Але такий підхід повертає до життя *Regina probationum* (лат. «Цариця доказів») – визнання винуватості підсудним, що робить зайвим усі інші докази та подальші слідчі дії.

На противагу, в країнах континентального права, вважається що такий інститут, суперечить принципам обов'язковості судового розгляду, недопустимості існування імунітетів від судового переслідування [9]. Компромісний варіант запроваджено в Норвегії, Данії Фінляндії, в яких угода зі слідством є підставою для застосування спрощеної процедури судового розгляду, а визнання винуватості як пом'якшуюча обставина, що враховується судом поряд з іншими доказами винуватості особи.

Заслуговує на увагу регламентація інституту угод у Фінляндії, що передбачає низку умов: 1) у справах про злочини, що передбачають покарання на строк до 6 років; 2) визнання винуватості та згода на спрощену процедуру; 3) відсутність заперечень з боку потерпілого; 4) обов'язкове пом'якшення покарання або відмова прокурора від окремих обвинувачень [10].

Слід відзначити, що до прийняття КПК 2012 року угоди у кримінальному провадженні що передбачали визнання обвинуваченим, підсудним своєї вини, відшкодування завданої шкоди та узгодження покарання, КПК 1960 року не передбачалися, хоча на практиці застосовувалися, особливо у складних та неоднозначних справах, як негласний компроміс між захистом та обвинуваченням для уникнення подальшого перегляду справи апеляційною та касаційною інстанціями. Поряд з цим, у вказаному кодексі вже було започатковано певні засади кримінально-правового компромісу. Це і неможливість початку досудового розслідування у справах приватного обвинувачення до надходження заяви потерпілого (п. 6 ст. 6, ч. 2, 4 і 5 ст. 27), у справах про злочини невеликої або середньої тяжкості, з урахуванням бездоганної поведінки та відшкодування шкоди – закриття справи судом (ч. 5 ст. 7), у зв'язку з дійовим каяттям, примиренням (7-1) [11].

Запровадження інституту угод в КПК України 2012 року мало тернистий шлях. Станом на лютий 2025 року до Глави 35. «Кримінальні провадження на підставі угод» внесено 22 зміни, проте і на даний час зазначений інститут на нашу думку є недосконалим. Його основні недоліки були висловлені ще в застереженнях ПАРЄ, яка звернула увагу, що регламентація провадження на підставі угоди не передбачають належних механізмів для запобігання зловживанням як обвинувачення, так і захисту: «Прокурор може погрожувати обвинуваченому неналежним суворим вироком, якщо він або вона не визнає провину, навіть за відсутності достатніх доказів; і адвокат захисту може переконати перевантаженого прокурора в складній справі прийняти часткове зізнання і помірну санкцію нехтуючи іншою, більш серйозною злочинною діяльністю. Як правило, перший тип зловживань робить жертвами молодих і бідних злочинців, в той час, як другий тип, надає переваги багатим злочинцям, які вчинили посадовий злочин» [12].

В цій же резолюції ПАРЄ в п. 3 також звертає увагу, що «Швидкий розвиток систем відмови від судового розгляду, зокрема у Центральній та Східній Європі та країнах-наступниках колишнього Радянського Союзу, частково пояснюється зусиллями Сполучених Штатів щодо просування угоди про визнання вини американського типу як частини технічної допомоги, яка надається ново-

створеним демократіям для реформування своїх судових систем. З урахуванням помітних відмінностей в системах кримінального правосуддя в Європі, а також між Європою і США, така транспозиція сповнена ризиками, яким необхідно протидіяти для мінімізації зловживань. Зокрема, широкі повноваження обвинувачення (прокуратури) в системах кримінального правосуддя деяких східноєвропейських країн повинні бути врівноважені сильнішим захистом та активнішою роллю суду, якщо угода про визнання провини не погіршується до шантажу» [12].

В США угоди з правосуддям, що нагадують сучасну практику, були запроваджені Реймондом Моллі у 1839 році, після громадянської війни, коли в містах різко зріс рівень злочинності. На даний час, близько 95% кримінальних проваджень в США вирішується на підставі угод із правосуддям, у зв'язку з чим Верховний Суд США визнає, що судова система США – це більше система угод про визнання винуватості, аніж система судових розглядів [13].

І поряд з цим, правники США звертають увагу на недосконаліть угод та наявність ризиків. Зокрема Дженіа Тьорнер визначила наступні ключові проблеми: 1) ризик визнання вини невинуватою особою, що може бути пов'язано як з можливістю уникнути надто суворого покарання або звільнитися з-під варти до початку судового розгляду; 2) ризик помилкового обвинувачення через обмежений час розслідування, недостатній судовий контроль, відсутність гласності процесу переговорів; 3) недостатні процесуальні гарантії, оскільки укладаючи угоду обвинувачений відмовляється від багатьох процесуальних прав, неможливість оскарження некваліфікованою юридичної допомоги [14].

Цікавим для аналізу ризиків при укладанні угод є обговорення правниками в соціальній мережі Quora мети, задля якої прокурори США укладають угоди.

Правник Аарон Ларсон звертає увагу, що: «…непоодинокими є випадки, коли захисник має можливість домовитись із прокурором про укладання угоди до пред'явлення офіційного обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення. Захисник може зв'язатись із прокурором після арешту підозрюваного та отримати для підозрюваного менш тяжке обвинувачення» [15].

Там же, PhD Justin Schwartz констатує, що «угода про визнання винуватості економить судові ресурси та запобігає передачі безнадійних справ до суду. Але якби кожна справа дійшла до суду, набагато менше справ було б безнадійними, і обвинуваченню довелося б ретельно подумати, які справи вони вирішили розпочати. Це компроміс між ефективністю в обробці людей. Ми вирішили посадити багатьох невинних людей, щоб не пропустити жодного винного.». Інший учасник дискусії James Blume, колишній співробітник правоохоронних органів зауважує: «Мета угоди про визнання винуватості – скоротити витрати, заощадити час і допомогти заощадити цінні ресурси суду. Ідея полягає в тому, щоб отримати засудження за будь-яку ціну, тому, що суд надто дорогий і перевантажений. Окружні прокурори кажуть, що краще щось отримати; ніж нічого! Я знаю, що несправедливо отримувати талон за паркування за вбивство, але це наша судова система Америки».

Отже, навіть в країні, зі значним досвідом укладання угод про визнання винуватості, питання справедливості таких угод та досягнення завдань кримінального судочинства викликають сумніви.

Відповідно до ст. 469 КПК України «Ініціювання та укладення угоди» до основних умов укладання угоди про визнання винуватості можемо віднести: 1) може бути укладена за ініціативи прокурора, бо підозрюваного чи обвинуваченого; 2) до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку; 3) дотримання умов щодо викриття іншої особи, надання інформації про інші злочини, якщо це стосується справ, про корупційні злочини, або ті, що пов'язані з корупцією, відшкодування заподіяної шкоди, збитку; 4) згоди потерпілих. Укладання угоди про визнання винуватості після виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку, на стадії апеляційного чи касаційного оскарження – не допускається [16].

Підстави та умови укладання угод на нашу думку необхідно розглядати як вичерпний перелік, проте, проаналізуємо судову практику ВАКС щодо винесення вироків на підставі угод протягом 2025 року.

Вироком від 20.02.2025 у справі, якій особа обвинувачувалась за ч. 2 ст. 364 КК України затверджено угоду про визнання винуватості, визнано особу винною та призначено покарання у вигляді позбавлення волі на строк 3 роки, з позбавлення права обіймати посади в органах державної влади на строк 1 рік зы штрафом в розмірі 17 000 грн, звільнити від відбування покарання з визначенням іспитового строку 1 рік [17].

У вказаному рішенні, обґрунтовуючи суспільний інтерес суд посилається на 1) забезпечення швидкого судового провадження; 2) запобігання, виявлення та припинення більшої кількості кримінальних правопорушень (без конкретизації про що саме йде мова) 3) перерахування застави та добровільного внеску на підтримку ЗСУ; 4) відшкодування матеріальних збитків.

Щодо наявності фактичних підстав для визнання винуватості, суд був лаконічний та констатував, що «фактичні обставини та формулювання обвинувачення, викладені в обвинувальному акті та зазначені в угоді про визнання винуватості, а також їх підтвердження обвинуваченим у присутності захисника обґрунтовано свідчить про існування підстав для визнання підсудним своєї винуватості у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 364 КК України».

У вироку суд оремо відзначив про бажання підсудного перерахувати внесок на підтримку ЗСУ, а також те, що заставодавці нотаріально надали згоду на перерахунок внесеної за нього застави в розмірі 100300 грн на підтримку ЗСУ.

У вироку від 14.02.2025 затверджуючи угоду про визнання винуватості у вчиненні злочину, передбаченого ст. 364 КК України, з «умовним терміном покарання», ВАКС в окремому підрозділі «Умови відшкодування збитків внаслідок вчинення кримінального правопорушення та здійснення інших платежів.», окремо зафіксовано про домовленість сторін, що підсудні протягом 15 робочих днів після набрання чинності вироком на підставі цієї угоди внесуть на спеціальний рахунок, відкритий Національним банком України на підтримку Збройних сил України грошові кошти на загальну суму 4 000 000 грн [18].

Вироки, з аналогічними додатковими умовами ухвалюються й судами загальної юрисдикції.

Отже, можна констатувати, що відсутність чітких засад та умов укладання угод надає можливість стороні обвинувачення висувати додаткові умови, за яких вона погодиться укласти угоду, за умовами яких покарання за вчинення злочину буде з застосуванням вимог ст. 75 КПК – умовним. Можливість істотного пом'якшення покарання таким чином насамперед залежить не від того, що особа сприяє викриттю інших осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, чи надання інформації про злочини, чи злочинну діяльність, а насамперед від наявності фінансової можливості здійснити внесок, що необхідно розглядати як форму дискримінації за майновою ознакою. При цьому, питання винуватості та доведеності вини особи розглядається в контексті принципу *Regina probationum,* а інтереси кримінального судочинства та справедливості судового розгляду залишаються «поза лаштунками» кримінального процесу.

Висновки. Укладання угоди про визнання винуватості має такі переваги як: 1) заощадження ресурсів; 2) сприяють концентрації зусиль суду та органів правопорядку на най-

більш актуальні провадження; 3) сприяють протидії організованій злочинності та іншим формам латентної і комплексної злочинності завдяки можливості укладання угод з потенційними свідками обвинувачення; 4) пом'якшують відповідальність особи, яка визнала свою вину.

Поряд з цим, до основних недоліків інституту угод слід віднести: 1) дозволяють зловживати сторонам, що призводить до несправедливого покарання; 2) міра покарання залежить не стільки від тяжкості вчиненого злочину, а досвіду особи, її матеріального забезпечення; 3) поширення практики спрощеного розгляду справ з часом негативно впливає на можливість органів правопорядку проводити ефективне розслідування; 4) утаємниченість, непрозорість досягнення умов укладання угоди, відсутність відкритого розгляду обставин справи – підриває довіру суспільства до судової системи; 5) спрощення процедури винесення рішення збільшує можливості органів правопорядку та суду до розгляду додаткових справ, що призводить до збільшення кількості засуджених осіб, та як наслідок збільшення витрат на утримання ув'язнених.

Забезпечення балансу при укладанні угод передбачає запровадження таких засад, як: 1) обов'язкова участь захисника; 2) запровадження мінімальних вимог, що підлягають встановленню під час досудового розслідування та доведенню в суді; 3) відкритого обговорення підстав для істотного зменшення санкцій у порівнянні з тією, що передбачена КК; 4) деталізація умов та підстав для судового перегляду укладеної угоди, наприклад, коли укладанням угоди передбачалось звільнення з-під варти; 5) укладання та затвердження угоди не може ґрунтуватися виключно на визнанні обвинуваченим своєї вини; 6) суд не повинен обмежуватись роз'ясненням підсудному наслідків укладання угоди, а й досліджувати достовірність та добровільність визнання винуватості та наданих свідчень; 7) передбачати відповідальність за залякування, примус та інші зловживання під час укладання угоди; 8) різниця в мірі покарання повинна бути в межах «діапазону справедливості»; 9) можливість скасування угоди у випадках встановлення факту зловживання з боку сторін під час її укладання; 10) вжиття заходів до мінімізації утримання під вартою осіб за злочини, що не становлять значної суспільної небезпеки, з метою унеможливлення тиску на обвинуваченого висуненням умови подальшого звільнення; 11) скасування угоди або відмова у її затвердженні судом призводить до неможливості визнання допустимими доказів, одержаних з участю підозрюваного/обвинуваченого, який під час їх проведення сприяв слідству; 12) забезпечення моніторингу та контролю за укладанням та затвердженням угод як з боку органів правопорядку, так і судами вищих інстанцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lindsey Devers Plea and Charge Bargaining Research Summary. URL: https://www.bja.gov/Publications/PleaBargainingResearchSummary.pdf.
2. Глоба М.М. Європейський досвід кримінально-правового регулювання призначення покарання на підставі угоди про визнання винуватості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція*. 2019 № 42, том 2. С. 119.
3. Тетяна Гончарук. Угоди про визнання винуватості в кримінальних провадженнях: практичні нюанси. *MORIS – leading Ukrainian law company*. URL: https://pravo.ua/wp-content/uploads/2024/07/Honchariuk_Uhody_pro_vyznannia_vynuvatosti_v_kryminalnykh_provadzhenniakh_praktychni.pdf
4. Мамка Г. Угода про визнання винуватості: «відкуп» за корупцію чи міжнародне зобов'язання. PRAVO.UA. 28 серпня 2024 р. URL: https://pravo.ua/uhoda-pro-vyznannia-vynuvatosti-vidkup-za-koruptsiiu-chy-mizhnarodne-zobov-iazannia.
5. Судова влада України. ВАКС ухвалив вирок щодо експершого заступника начальника київської податкової служби URL: https://hcac.court.gov.ua/hcac/pres-centr/news/1485178/
6. Укрінформ. Онлайн-медіа. Справа Злочевського: ВАКС затвердив угоду з ексзаступником начальника податкової Києва. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3768787-sprava-zlocevskogo-vaks-zatverdiv-ugodu-z-ekszastupnikom-nacalnika-podatkovoi-kieva.html.
7. Соня Лукашова. Як гроші Зло перемагають. Розказуємо історію засекреченого вироку Злочевському і публікуємо його текст. *Українська правда.* URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2023/10/18/7424574/.
8. Європейська конвенция з прав людини : Закон України 17 липня 1997 року № 475/97-ВР / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1997, № 40, ст.263. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
9. Ervo Laura Plea bargaining as an example of the recent changes in the finnish ciriminal procedural paradigm. Baltic journal of law & politics. 2014. Vol. 7. No. 1. P. 97–112. URL: https://www.degruyter.com/ downloadpdf/j/bjlp.2014.7.issue-1/bjlp-2014-0006/bjlp-2014- 0006.pdf.
10. Laki oikeudenkäynnistä rikosasioissa 11.7.1997/689 (tarkistukset 733/2015saakka). URL:https://www.finlex.fi/fi/laki/smur/1997/19970689.
11. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України від 28 грудня 1960 р. № 1001–05. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05.
12. Резолюція ПАРЄ № 2245 (2018) «Укладання угод у кримінальному провадженні: необхідність мінімальних стандартів для систем відмови від судового розгляду». URL: https://www.echr.com.ua/document/rezolyuciya-parye-2245-2018.
13. Г. Іскендерова. Угоди в кримінальному провадженні України та сполучених штатах Америки, порівняльно-правовий аспект. *Національний юридичний журнал. Теорія і практика*. Жовтень 2017. С. 148.
14. Turner, Jenia Iontcheva, Plea Bargaining (March 9, 2017). in 3 REFORMING CRIMINAL JUSTICE: TRIAL AND PRE-TRIAL PROCESSES (Erik Luna ed., 2017) , SMU Dedman School of Law Legal Studies Research Paper No. 348. URL: https://ssrn.com/abstract=2930521
15. Aaron Larson. Quora. What is the purpose of prosecutors offering plea bargains in criminal cases? Why would they choose to let someone go free or give them a reduced sentence instead of going to. URL: https://www.quora.com/What-is-the-purpose-of-prosecutors-offering-plea-bargains-in-criminal-cases-Why-would-they-choose-to-let-someone-go-free-or-give-them-a-reduced-sentence-instead-of-going-to-trial
16. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 25–26, ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
17. Вирок від 20.02.2025 у справі № 991/3528/24 (провадження 1-кп/991/40/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125289274
18. Вирок від 14.02.2025 у справі № 991/1068/25 (провадження №1-кп/991/10/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125156627

УДК [[343.1:343.12]:004.773.5] (477)”364”
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/54

ON THE ISSUE OF PARTICIPATION OF PARTIES AND OTHER PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS DURING THE COURT HEARING VIA VIDEOCONFERENCE, IN PARTICULAR USING PERSONAL TECHNICAL MEANS DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ СТОРІН ТА ІНШИХ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПІД ЧАС СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ У РЕЖИМІ ВІДЕОКОНФЕРЕНЦЗВ’ЯЗКУ, ЗОКРЕМА ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ВЛАСНИХ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Verkhoglyad-Gerasymenko O.V., PhD in Law, Associate Professor,
Assistant Professor at the Department of Criminal Procedure
Yaroslav Mudryi National Law University

The article is dedicated to examining the grounds and procedure for the participation of parties and other participants in criminal proceedings during court hearings via videoconference, particularly with the use of personal technical devices during the period of martial law in Ukraine. It outlines international standards for ensuring the participation of parties and other participants in criminal proceedings during court hearings via videoconference, based on the legal positions of the European Court of Human Rights and the Guidelines on Videoconferencing in Judicial Proceedings, adopted by the European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) at its 36th plenary meeting (June 16–17, 2021).

Attention is drawn to the fact that all guarantees of a fair trial provided by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms apply to remote hearings in all types of judicial proceedings. The key elements include the right to effective access to a court, fairness of the proceedings, adversarial nature of the process, equality of arms, proper handling of evidence, adequate time to prepare and access materials, the court’s decision within a reasonable time, data protection, and risk management. It is emphasized that it is the court that must decide, within the framework of applicable law, whether a hearing should be held remotely to ensure overall fairness of the proceedings. The court must also ensure the party’s right to effective legal assistance during all stages of the judicial process, including the confidentiality of communication with their lawyer.

The article also analyzes judicial practice of local and appellate courts, as well as the Criminal Cassation Court of the Supreme Court, regarding the grounds and procedure for the participation of parties and other participants in criminal proceedings during court hearings via videoconference, particularly with the use of personal technical devices during the period of martial law in Ukraine.

Key words: court hearing, videoconference, personal technical devices, participants in criminal proceedings, international standards, martial law.

Стаття присвячена розгляду підстав та порядку участі сторін та інших учасників кримінального провадження під час судового провадження у режимі відеоконференцзв’язку, зокрема із застосуванням власних технічних засобів під час дії воєнного стану в Україні. В ній окреслені міжнародні стандарти забезпечення участі сторін та інших учасників кримінального провадження під час судового провадження у режимі відеоконференцзв’язку на основі правових позицій Європейського суду з прав людини та Керівництва щодо проведення судових проваджень у режимі відеоконференції, затвердженого Європейською комісією з питань ефективності правосуддя (CEPEJ) на 36-му пленарному засіданні (16–17 червня 2021 р.).

Звернуто увагу, що всі передбачені в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод гарантії справедливого суду застосовуються до дистанційних слухань у межах всіх судових проваджень. Основними елементами є право на ефективний доступ до суду, справедливість провадження, змагальний характер процесу, рівність сторін, належне поводження з доказами, час на підготовку матеріалів і доступ до них, ухвалення судом рішення протягом розумного строку, захист даних і керування ризиками. Підкреслюється, що саме суд: має вирішувати в межах чинного законодавства, чи певне слухання слід проводити в дистанційному режимі, щоб забезпечити загальну справедливість провадження; має забезпечити дотримання права сторони на ефективну допомогу адвоката під час усіх судових проваджень, у тому числі конфіденційність їхнього спілкування.

Досліджено судову практику місцевих, апеляційних судів та Касаційного кримінального суду Верховного Суду щодо підстав та порядку участі сторін та інших учасників кримінального провадження під час судового розгляду у режимі відеоконференцзв’язку, зокрема із застосуванням власних технічних засобів під час дії воєнного стану в Україні.

Ключові слова: судовий розгляд, відеоконференцзв’язок, власні технічні засоби, учасники кримінального провадження, міжнародні стандарти, воєнний стан.

At the onset of the rf’s military invasion of the territory of Ukraine, the provisions of the CPC of Ukraine did not provide for the possibility of holding court sessions by videoconference using one’s own technical means (Article 336, paragraph 20-5 of the Transitional Provisions of the CPC), in contrast to civil, commercial, and administrative proceedings (parts 2–4 of Article 212 of the Civil Procedure Code of Ukraine, Article 197 of the Commercial Procedure Code of Ukraine, Article 195 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine). Meanwhile, already on March 2, 2022, the Council of Judges of Ukraine published “Recommendations on the work of courts under martial law,” pursuant to paragraph 10 of which “if, for objective reasons, a participant in proceedings is unable to take part in a court session by videoconference (hereinafter – VCC) using the technical means specified by the CPC of Ukraine, as an exception, one should allow such participant to join the court session by VCC via any other technical means, including his or her own. If the case is heard by a panel of judges and the judges cannot assemble in one courtroom, it is permissible to hear the case from different court premises, including using personal technical means” [1]. In addition, on March 3, 2022, the Supreme Court published Letter No. 1/0/2-22 “On certain issues of conducting criminal proceedings under martial law” [2], which in p. 7 reproduced the content of paragraph 10 of the CJU recommendations but exclusively regarding the right of participants in the proceedings (but not judges) to participate in a court session by videoconference, including by means not envisaged in the CPC. It appears that this partial reproduction of the CJU recommendations in the Supreme Court’s letter is not accidental, given that there is an opinion that introducing remote hearings in the criminal jurisdiction should be avoided because it raises questions of trust in the court, secrecy of the deliberation room, and the perception of a decision reached remotely, etc [3]. In

turn, during regular consultations with Council of Europe experts on legislative initiatives concerning remote judicial proceedings in Ukraine under martial law or a state of emergency, members of the High Council of Justice (hereinafter – HCJ) emphasized that the HCJ supports the draft legislation aimed at promptly introducing remote justice under martial law. At the same time, the HCJ members stressed the urgent need to address this matter because the HCJ has already received several disciplinary complaints against judges who administered justice during active combat from the premises of other courts located in safer regions of Ukraine. Specifically, some participants in these cases believe that, despite resolving urgent procedural issues, judges violated ethical standards and the provisions of criminal procedural legislation.

Meanwhile, court practice on this issue was inconsistent. Thus, some judges denied motions by the defense to allow their participation in a court session by videoconference on the grounds that they: did not provide exceptional objective circumstances justifying such a hearing by videoconference outside the court premises, contrary to the provisions of Article 336 of the CPC of Ukraine [4]; did not cite circumstances from which one could conclude that it was impossible for the suspect's defense counsel to appear in person at the location of the court, simply referring to the court's territorial remoteness as a sufficient ground that prevented in-person appearance and pointing to the introduction of martial law throughout Ukraine [5]. Others, in contrast, granted such motions, relying on the above-mentioned provisions of Letter No. 2/0/2-22 of the Supreme Court of March 3, 2022, "On certain issues of conducting criminal proceedings under martial law," as well as on the need to meet the requirements of criminal procedural legislation for hearing criminal proceedings within a reasonable time [6].

This problem was resolved by Law of Ukraine No. 3604-IX of February 23, 2024, "On Amending the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding ensuring the phased introduction of the Unified Judicial Information and Telecommunication System" [7], which amended, inter alia, Article 336 of the CPC. Under these revised provisions, the substantive grounds for conducting court proceedings by videoconference during transmission from another premises, including one located outside the court premises (remote court proceedings), are: (1) the inability of a participant in criminal proceedings to appear in court in person because of health issues or for other valid reasons; (2) the need to ensure participants' safety; (3) the need to examine a minor or juvenile witness or victim; (4) the need to take such measures to ensure the promptness of court proceedings; (5) the introduction of martial law or a quarantine established by the Cabinet of Ministers of Ukraine; (6) the existence of other grounds that the court deems sufficient (part 1 of Article 336 of the CPC).

The procedural basis for conducting remote court proceedings is the court's decision to conduct remote proceedings, which it may adopt on its own initiative or upon the motion of a party or other participants in the proceedings (part 2 of Article 336 of the CPC). A participant in the proceedings must file a motion to participate in a hearing by videoconference outside the court premises at least five days before the hearing. A copy of the motion must be sent within the same time frame to the other participants (part 4 of Article 336 of the CPC). If a person who will participate remotely is held in a pretrial detention facility or correctional institution, the actions specified in part 4 of Article 336 of the CPC are carried out by an authorized official of such institution (part 9 of Article 336 of the CPC). If a party to the proceedings or the victim objects to remote court proceedings, the court can decide to proceed remotely only by a reasoned ruling explaining its decision. The court may not decide to conduct remote proceedings in which the accused is located outside the court premises if the accused objects to it, except in cases of remote proceedings under martial law (part 2 of Article 336 of the CPC).

Technical means and technologies used in remote proceedings must ensure adequate video and audio quality, compliance with the principle of publicity and openness of court proceedings, as well as information security. Participants in criminal proceedings must have the opportunity to hear and see the hearing in real time, to ask questions and receive answers, and to exercise all their procedural rights and obligations under the CPC (part 3 of Article 336 of the CPC).

Participants in criminal proceedings participate in a court hearing by videoconference outside the court premises using their own technical means and a qualified electronic signature according to the requirements of the Regulation on the Unified Judicial Information and Telecommunication System and/or provisions governing the operation of separate subsystems (modules) of the Unified Judicial Information and Telecommunication System (part 5 of Article 336 of the CPC). The participant who files the corresponding motion assumes the risk of any technical impossibility of participating in a videoconference outside the court premises using his or her own technical means, any interruption in communication, etc. (paragraph 1 of part 6 of Article 336 of the CPC). If a technical impossibility or a communication breakdown occurs for a participant in criminal proceedings whose presence is mandatory, the court must adjourn the hearing (paragraph 2 of part 6 of Article 336 of the CPC). If the technical impossibility or loss of communication has signs of an abuse of rights aimed at delaying the hearing, the court may, by a reasoned ruling, deprive that participant of the right to participate by videoconference using personal technical means in that criminal proceeding (paragraph 3 of part 6 of Article 336 of the CPC).

Moreover, the court may enter a ruling on the participant's involvement in the hearing by videoconference in the courtroom under the procedure prescribed by part 8 of Article 336 of the CPC. Examination of a witness, victim, or expert in a court hearing by videoconference may be conducted only in a courtroom designated by the court. As an exception, in conditions of martial law or a state of emergency, the court may examine a witness or victim by videoconference outside the court premises using personal technical means under paragraphs 4–6 of Article 336 of the CPC (paragraph 1 of part 7 of Article 336 of the CPC). If the individual who will participate in the proceedings remotely is located in premises within the territorial jurisdiction of the court or within the city where the court is located, the court bailiff or court session secretary of that court must provide that person with a memo about his or her procedural rights, verify his or her identity documents, and remain with that person until the hearing ends (paragraph 2 of part 7 of Article 336 of the CPC).

If the individual who will participate remotely is located in premises outside the court's territorial jurisdiction and outside the city where the court is located, the court, by a ruling, may instruct the court of that jurisdiction to perform the actions specified in part 7 of this article. A copy of the ruling may be transmitted by e-mail, fax, or other means of communication. The court receiving such an instruction, in coordination with the court that issued it, must, within the specified timeframe, arrange to carry out the instruction (part 8 of Article 336 of the CPC).

The course and results of procedural actions conducted by videoconference are recorded using video and audio recording equipment. The video and audio recordings of the videoconference are preserved in the materials of the criminal proceedings as provided by the Regulation on the Unified Judicial Information and Telecommunication System and/or provisions governing the operation of separate subsystems (modules) of the Unified Judicial Information and Telecommunication System (part 10 of Article 336 of the CPC). A protected person may be examined by videoconference with such changes to appearance and voice that make it impossible to identify him or her (part 11 of Article 336 of the CPC).

Under Article 336 of the CPC, remote court proceedings may be conducted in the courts of first, appellate, and cassation instance during proceedings in any matters under the court's jurisdiction (part 12 of Article 336 of the CPC).

It should be noted that these provisions of Article 336 of the CPC fully conform to the ECtHR's legal positions on the accused's participation in court hearings by videoconference, namely:

– The accused's participation in proceedings by videoconference does not violate the Convention; however, the use of this measure in any particular instance must serve a legitimate purpose ("Marcello Viola v. Italy" (2006), § 67) (the applicant's participation in the appeal hearing by videoconference pursued legitimate objectives under the Convention: preventing disturbances and crime, as well as protecting witnesses and victims' rights to life, freedom, and security, observing the requirement for a "reasonable time" in the proceedings (§ 72)) [8].

– Measures enabling testimony must meet the requirements of due process set out in Article 6 of the Convention ("Marcello Viola v. Italy" (2006), § 67) [8].

– The accused must be able to follow the proceedings, be heard without technical hurdles, and have effective and confidential communication with counsel (Grigoryevskikh v. russia, 2009, § 83 [9]). Poor courtroom acoustics and hearing problems may constitute grounds for finding a violation of Article 6 of the Convention (Stanford v. the United Kingdom, 2002, §§ 26, 29) [10].

– National authorities must provide sufficient grounds if they decide that the accused will participate in the court hearing by videoconference ("Medvedev v. russia" (2017), § 30).

– An individual accused of a criminal offense should, as a general principle based on the concept of a fair trial, have the right to be present at the hearing in the first instance court ("Sakhnovskiy v. russia" (GC, 2010), § 96) [11].

– The interests of justice require that for a fair hearing, applicants appearing by videoconference be represented by counsel, especially when a state prosecutor participates in the hearing (Shulepov v. russia, 2008, §§ 34–36; Slashchev v. russia, 2012; Grigoryevskikh v. russia) [11;12]. In "Sakhnovskiy v. russia," the ECtHR stressed the need to ensure adequate time and facilities for attorney-client consultations when the accused appears by video link. The accused's right to communicate with counsel without fear of being overheard by a third party is one of the basic requirements of a fair trial under Article 6 § 3(c) of the Convention. If counsel cannot speak to his or her client unsupervised and provide confidential instructions, his or her assistance would lose much of its usefulness, whereas the purpose of the Convention is to guarantee practical and effective rights (Sakhnovskiy v. russia, §§ 97, 102, 104; Zagaria v. Italy, 2007) [11; 13].

When applying the provisions of Article 336 of the CPC, investigating judges and judges must consider the requirements of the Guide to Videoconferencing in Judicial Proceedings [14], adopted by the European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) at its 36th plenary meeting (June 16–17, 2021), which outlines a number of key measures that states and courts should take to prevent undermining the right to a fair trial guaranteed by Article 6 of the Convention and to ensure compliance with Convention requirements for the protection of individuals in connection with the automated processing of personal data. Among them, in the context of our study, one can highlight the following: fundamental principles and procedural aspects of videoconferencing from the perspective of the right to a fair trial (the right to active participation; identification and privacy; publicity and recording; witnesses and experts; evidence; interpreters; the accused's active participation; representation), organizational aspects of videoconferencing. Let us consider each in turn.

Fundamental principles of videoconferencing from the perspective of the right to a fair trial

All the safeguards of a fair trial set out in the Convention apply to remote hearings in all judicial proceedings. Key elements are the right to effective access to the court, fairness of the proceedings, adversarial nature, equality of the parties, proper handling of evidence, adequate time to prepare materials and access to them, and a court decision within a reasonable time, along with data protection and risk management. States should establish legislation ensuring clear grounds for courts to hold remote hearings within judicial proceedings.

It is the court's role, within the bounds of current legislation, to determine whether a given hearing should be held remotely to ensure overall fairness.

The court must ensure the party's right to effective counsel in all judicial proceedings, including confidentiality of communication between counsel and client.

Procedural aspects of videoconferencing from the perspective of the right to a fair trial

Decision to hold a remote hearing

(1) States should ensure that the law provides courts with sufficiently broad grounds in each individual case to decide whether a hearing may or should be held remotely; (2) drawing on the country's legislation, the court must determine whether a remote hearing is justified and appropriate based on the specific circumstances of the case and explain its decision; (3) parties should have an opportunity to discuss with the court such issues as whether a hearing can or should be held remotely, what specific measures are required to organize it, concerns about safety, and the possibility of requesting an in-person hearing with reasons; (4) the decision should be subject to appeal before a competent authority as per national law.

Right to active participation

(5) The court should allow participants to verify audio and video quality either before the hearing (for example, through a self-test) or at the beginning so each participant can familiarize themselves with the videoconferencing platform features.

(6) During the remote hearing, the court must continuously monitor video and audio quality to minimize technical malfunctions that could affect the parties' right to active participation.

(7) The court must ensure that everyone involved, including members of the public if the hearing is open, can see and hear the remote proceedings.

(8) When deciding on remote proceedings and their practical aspects, the court must consider the circumstances and difficulties of vulnerable individuals such as children, migrants, or persons with disabilities.

(9) The court must suspend the hearing in the event of a technical malfunction until it is resolved, depending on its nature. Such suspension should be documented in the record of the remote hearing.

Identification and privacy

(10) All participants in a remote hearing must be identified by the court. Means of identification must clearly comply with current law and not be overly intrusive or burdensome.

(11) Participants' privacy must be properly safeguarded, and the court should take measures to mitigate any risks to it. All necessary measures to eliminate privacy violations must be adopted.

Publicity and recording

(12) The court must preserve the hearing's openness when holding it remotely by having a consistent procedure for public attendance. An open remote hearing might be achieved by letting the public join live or by posting recordings on the court's website.

(13) Without prior court authorization, no photography, recording, broadcast, or other distribution of any part of the remote hearing (including audio recordings) may be permitted.

Witnesses and experts

(14) Within the limits permitted by national law, the examination of witnesses and experts at remote hearings should be conducted as closely as possible to the way it is done in open court.

(15) Appropriate organizational measures should be carefully considered to ensure the integrity of remote hearings and to prevent pressure or influence on witnesses or experts.

Evidence

(16) The court must provide instructions on the procedure participants should follow to submit documents or other materials during a remote hearing.

(17) Organizational measures should be taken to allow all participants to see and/or hear materials presented during the remote hearing.

(18) The submission of new motions, arguments, and/or evidence during a remote hearing must respect the adversarial principle, and the court must ensure the right to counterevidence.

Interpreters

(19) If an interpreter is needed for a remote hearing, preference should be given to the interpreter being physically next to the participant who does not speak the court's language.

(20) The interpreter must maintain proper visual contact with the individual whose speech he or she is interpreting throughout the hearing.

Legitimate purpose

(21) If the law does not require obtaining the defendant's free and informed consent, the court's decision that he or she participate in a remote hearing must serve a legitimate purpose.

(22) In criminal proceedings, a legitimate purpose of a remote hearing should be based on values such as maintaining public order, protecting health, preventing crimes, and safeguarding the right to life and freedom of witnesses and victims of crimes. The court may consider meeting the requirement for a hearing within a reasonable time, including in stages after the first instance.

Active participation of the accused

(23) The video link must enable the accused to see and hear the remote hearing, including the other parties, judges, witnesses, and experts. The participants must be able to see and hear the accused.

(24) The court must respond to any technical defects reported by the accused. Before the hearing, the accused should be informed how to alert the presiding judge about a technical issue (e.g., designating an official representative stationed near the accused or using a button in the videoconferencing software).

(25) In the event of ongoing unacceptable behavior by the accused, the court must first warn him about the right of the court to mute, interrupt, or suspend his video feed before deciding to do so.

(26) If the accused is muted, the court must ensure that his representative can continue to provide legal assistance during the remote hearing and proceedings as a whole.

Representation

(27) The accused must have effective access to representation before and during the remote hearing, including the right to consult privately with counsel before the hearing.

(28) If the defense attorney is absent, the court must adjourn or suspend the remote hearing. The court must take all necessary steps to protect the accused's right to a defense, including appointing counsel ex officio if needed.

(29) The accused must be able to communicate with counsel and exchange confidential instructions without oversight. No other persons may be present in the room where the accused is located during such exchanges.

(30) The accused must be able to communicate with counsel through a secure system. Confidentiality of these communications must be guaranteed. The secure line of communication, separate from the court video link, must be protected by attorney-client privilege.

(31) Specific organizational measures should be taken to protect the confidentiality of communications between the accused and counsel if an interpreter is used.

Organizational aspects of videoconferencing

(36) The court must promptly notify participants of the technical requirements, including the date, time (taking into account different time zones), location, and conditions for the remote hearing.

(37) The court must ask participants to ensure they have a reliable video connection of adequate quality, as well as suitable lighting for effective remote participation.

(38) If possible and necessary, the court should schedule a test videoconference before the remote hearing to explain how it will be conducted, what technology will be used, and other relevant questions.

(39) The court and participants must join the videoconference in advance of the hearing to address any technical problems.

(40) The court must inform everyone about potential technical and other difficulties that may arise and remind them not to speak too much and to mute their microphones when not speaking.

(41) Depending on national legislation requirements, participants may join remote hearings from courthouses, places of detention, law firms' premises, or other secure locations. The hearing environment and equipment must guarantee the integrity of the statements of all participants, particularly those in vulnerable circumstances.

Additionally, the Cassation Criminal Court of the Supreme Court of Ukraine has formulated a number of legal positions on the grounds and procedure for hearing criminal proceedings by videoconference. The main ones are as follows:

1. Holding a court session by videoconference is one of the forms of personal participation in a court session, as the individual can, in real time, follow the hearing, respond to statements or actions, express his or her position, ask questions, and use all the rights provided by law [15].

2. A court decision to hold remote proceedings is rendered in the form of a ruling. Holding a court session by telephone with a defense attorney whose presence is mandatory is not provided for in the CPC and prevents the court from properly verifying the participant's identity, explaining his or her rights and obligations, and violates the accused's right to a defense [16].

3. When deciding on remote proceedings under martial law if the accused objects (part 2 of Article 336 of the CPC), the court must issue a reasoned ruling giving justification and motives, specifically regarding the circumstances obstructing the accused's in-person participation in court. A systematic interpretation of Article 336 of the CPC indicates imperative provisions concerning the accused's right to appear in court in person, which cannot be restricted except for remote proceedings under martial law and the resulting obstacles [17].

4. A court's decision to hold remote proceedings in which the accused is located outside the court if he has requested personal appearance, other than in instances of martial law, constitutes a material breach of the requirements of criminal procedure law under Article 412 of the CPC. If an accused's health condition prevents him from attending in person or poses a threat or danger to the health of others, measures should be taken to postpone the hearing for as long as is objectively necessary to resolve these issues. If the threats cannot be overcome, under Article 336 of the CPC, the court must render a reasoned ruling explaining the need to hold the hearing by videoconference [18].

5. Under martial law in Ukraine, an appellate court's holding a hearing with the accused participating by videoconference, even if the accused asked to attend in person, does not violate his right to defense and is consistent with part 2 of Article 336 of the CPC [19].

An analysis of judicial practice shows that after amendments to the CPC, the majority of requests by the defense, prosecution, victims (or their representatives), and witnesses to participate in court sessions via videoconference using personal technical means in the EasyCon subsystem are granted by judges. Among the circumstances evidencing grounds for such decisions are:

– The prosecutor's workplace is far from the court, and it is impossible to arrive timely for the hearing [20].

– Advanced age of a witness, and the introduction of martial law in Ukraine starting on February 24, 2022, due to the armed aggression by the rf [21].

– The defense attorney or accused being abroad for family reasons, preventing their personal appearance in court (including for videoconferencing at another courthouse) while needing to meet the requirement of a reasonable time for consideration and ensuring the accused's right to a defense (the defense attorney explained that his wife's treatment is ongoing in Sweden, thus preventing personal attendance; the accused indicated that due to martial law, he evacuated to the UK with a minor child) [22].

– The defense attorney or accused is located outside the city where the court sits or outside Ukraine on the day of the hearing [23].

– The place of witnesses' residence is far from the court; martial law has been introduced by Presidential Decree No. 64/2022 of February 24, 2022, to ensure the safety of persons and the reasonable duration of proceedings [24].

– The accused's defense attorney or victim's representative is occupied with other hearings [25].

– Active combat in certain regions where martial law is introduced in Ukraine [26].

– Martial law in Ukraine, requiring the right to access to justice and equality of participants before the law and court, ensuring promptness of criminal proceedings [27].

Courts sometimes issue decisions on combined forms of remote proceedings, for example: the defense attorney takes part by videoconference using personal technical means in the VCC service, while the accused participates from a guardhouse [28]; the defense attorney participates by videoconference with personal technical means, while the accused joins by videoconference with an other court [29]; the prosecutor joins by videoconference using personal technical means, whereas the suspect and attorney do so from another court [30]. The latter arrangement is likely to provide effective implementation of the suspect's or accused's right to a defense.

In this context, it seems correct to support the practice of those judges who, in the operative part of the ruling on conducting a remote hearing:

– Caution the accused's defense attorney that the participant who filed the motion assumes all risks of technical impossibility, loss of connection, etc. when participating by videoconference outside the court.

– Specify that the videoconference will be held via the EasyCon application, which can be installed via a specific link; that for participation in a court hearing by videoconference outside the court premises, computer or smartphone equipment with internet access must be used, enabling audio and video; that the participant must pre-register using a personal electronic signature on the official website of the judiciary at a specified address and check his or her technical means to confirm they meet system requirements; that the participant must log in 10 minutes before the hearing, turn on devices (microphone, headphones, camera), and test them via the system, then await the court session secretary's invitation. They also explain that the participant's identity is verified by authorizing in the system with an electronic signature [31].

– Judges (investigating judges) also render rulings partially granting the motion to participate by videoconference using personal technical means in the EasyCon subsystem, in particular when:

– The prosecutor, at the hearing, moves to hold the criminal proceedings remotely for himself and witnesses because of active combat in Ukraine, but the witnesses themselves do not formally request participation by videoconference [32]. At the same time, there are opposite rulings granting these motions without direct witness requests [33], and witnesses may remotely attend from different courthouses [34].

– A witness files an unsubstantiated motion for a hearing by videoconference outside the court premises, using personal technical means, yet the investigating judge or court, accommodating the witness, schedules the hearing by videoconference from another court.

If a suspect or accused person is held in a pre-trial detention facility or a penal institution, they may also submit a motion for a court hearing to be conducted via video conference. As a rule, such motions are granted by investigative judges or judges [35]. The individual can participate from the institution with its technical means and a personal qualified electronic signature [36]. If the individual lacks a personal qualified electronic signature, he or she may take part in the hearing by videoconference using the institution's electronic account or that of an authorized official. The institution provides technical feasibility, good image and audio quality, information security, etc. In doing so, the judge instructs an authorized individual at the correctional facility to ensure the suitable quality of equipment and technology used for remote proceedings, present the accused with a memo of his procedural rights, verify his identification documents, and remain with him until the preparatory hearing ends.

Courts deny motions to appear by videoconference using personal technical means in the EasyCon subsystem when:

– According to the "Web Program for Booking Videoconferencing Systems," there is no technical possibility to hold a videoconference with another court at the hearing time because that court starts its working day later.

– The accused or attorney has submitted an unsubstantiated motion to participate by videoconference outside the court solely citing the accused's presence outside Ukraine and the introduction of martial law, without providing evidence of objective circumstances making attendance impossible.

It appears that deciding whether to hold a hearing by videoconference is a right, not an obligation, of the court. Part 2 of Article 336 of the CPC does not require a court session by videoconference whenever a party files a motion. Moreover, the law does not define an exhaustive list of cases in which the court may permit an individual to participate by videoconference, so the need for it is determined in each instance, considering the circumstances of the case, its complexity, and the necessity for statements from participants who cannot attend due to health or other reasons beyond their control, but whose participation is mandatory. Scheduling a court session by videoconference should be a measure of last resort, used when objective reasons prevent a participant from appearing in person but his or her attendance is needed to establish all the facts of the case.

REFERENCES

1. Рекомендації Ради суддів України щодо роботи судів в умовах воєнного стану від 2.03.2022 року. URL: https://rsu.gov.ua/ua/news/view/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikuvala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu

2. Лист Верховного Суду «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 03.03.2022 року № 1/0/2-22. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VSS00820

3. Сікора К. ВКЗ у кримінальному процесі і воєнний стан – як це працює, проблемні питання, чим корисна практика? URL: https://sh.te.court.gov.ua/sud1917/pres-centr/news/1311800/

4. Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного суду від 25.10.2022 року у справі № 686/20773/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106940551; ухвала Касаційного кримінального суду Верховного суду від 28.10.2022 року у справі № 308/1912/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107011987

5. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 30.08.2023 року у справі № 991/6341/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113111568; Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 1.09.2023 року у справі № 991/6300/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113172727; ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 29.09.2023 року у справі № 991/6136/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113833205

6. Ухвала судді Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного суду від 18.10.2022 року у справі № 617/1633/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106815625; ухвала Вищого антикорупційного суду від 21.09.2023 року у справі № 991/1870/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113655698

7. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи : Закон України від 23.02.2024 № 3604-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3604-20#Text

8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Marcello Viola v. Italy» від 5.01.2006 року, заява № 45106/04. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}

9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Grigoryevskikh v. Russia» від 9.04.2009 року, заява № 20/03. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}

10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Stenford v. United Kingdom» від 28.05.2002 року, заява № 46295/99. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}

11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Sakhnovskiy v. Russia» від 2.11.10 року, заява № 21272/03. URL: https://precedent.in.ua/2016/04/08/sahnovskyj-protyv-rossyy-gc/

12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Shulepov v. Russia» від 26.06.2008 року, заява № 15435/03. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-87229%22]}; рішення Європейського суду з прав людини у справі «Slashchev v. Russia» від 31.01.2012 року, заява № 24996/05. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-108829%22]}

13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Zagaria v. Italy» від 27.11.2007 року, заява № 58295/00. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-83492%22]}

14. Керівництво щодо проведення судових проваджень у режимі відеоконференції, затверджене Європейською комісією з питань ефективності правосуддя (CEPEJ) на 36-му пленарному засіданні (16–17 червня 2021 року). URL: https://old.vksu.gov.ua/userfiles/doc/news07_1.pdf

15. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14.11.2023 року у справі № 644/2494/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114994261

16. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 13.06.2023 року у справі № 225/127/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111614175

17. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 11.10.2023 року у справі № 317/1524/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114188369

18. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21.11.2022 року у справі № 415/1698/12-к (провадження № 51-4999кмо20). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107533687

19. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 22.12.2022 року у справі № 682/620/21 (провадження № 51-2275км22). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108225798

20. Ухвала Очаківського міськрайонного суду Миколаївської області від 20.05.2024 року у справі № 483/456/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119111021; ухвала Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 16.05.2024 року у справі № 456/3398/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119057849

21. Ухвала Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області від 17.05.2024 року у справі № 524/6052/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119090248

22. Ухвала Московського районного суду м. Харкова від 17.05.2024 року у справі № 643/16076/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119108178

23. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 11.03.2024 року у справі № 991/1870/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117566349

24. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 24.04.2024 року у справі № 757/16903/17-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118588448; ухвала Вищого антикорупційного суду від 01.04.2024 року у справі № 991/2735/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118039180; ухвала Вищого антикорупційного суду від 01.04.2024 року у справі № 991/2735/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118379510; ухвала Вищого антикорупційного суду від 10.04.2024 року у справі № 991/1688/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118285497

25. Ухвала Лозівського міськрайонного суду Харківської області від 21.05.2024 року у справі № 629/2969/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119159286; ухвала Брусилівського районного суду Житомирської області від 20.05.2024 року у справі № 275/1278/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119116550

26. Ухвала Добропільського міськрайонного суду Донецької області від 20.05.2024 року у справі № 227/4442/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119113285

27. Ухвала Черняхівського районного суду Житомирської області від 20.05.2024 року у справі № 279/513/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119155008

28. Ухвала Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області від 20.05.2024 року у справі № 233/2859/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119132005

29. Ухвала Козельщинського районного суду Полтавської області від 16.05.2024 року у справі № 533/975/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119061078

30. Ухвала слідчого судді Великоновосілківського районного суду Донецької області від 21.05.2024 року у справі № 220/867/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119145372

31. Ухвала Лозівського міськрайонного суду Харківської області від 21.05.2024 року у справі № 629/2969/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119159286; ухвала слідчого судді Новоукраїнського районного суду Кіровоградської області від 20.05.2024 року у справі №. 396/335/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119120964

32. Ухвала Фрунзенського районного суду м. Харкова від 20.05.2024 року у справі № 621/326/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119147807

33. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 24.04.2024 року у справі № 757/16903/17-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118588448

34. Ухвала Любарського районного суду Житомирської області від 21.05.2024 року у справі № 282/1122/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119154897

35. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 22.04.2024 року у справі № 991/2795/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118541661

36. Ухвала Свалявського районного суду Закарпатської області від 29.05.2024 року у справі №306/839/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119378326

УДК 343.146.2
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/55

TERMINATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS FOR A CRIMINAL OFFENSE WHEN THE ACCUSED PERFORMS DUTIES OR INSTRUCTIONS UNDER THE CODE OF CRIMINAL PROCEDURE OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY

ПРИПИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЗА КРИМІНАЛЬНИЙ ЗЛОЧИН, КОЛИ ОБВИНУВАЧЕНИЙ ВИКОНУЄ ОБОВ'ЯЗКИ АБО ДОРУЧЕННЯ ВІДПОВІДНО ДО КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА

Voloshyna V.K., PhD in Law,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure
National University "Odesa Law Academy"

Pozhar V.G., PhD in Law,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure
National University "Odesa Law Academy"

Shylin D.V., PhD in Law,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure
National University "Odesa Law Academy"

The article examines the mechanism for terminating criminal proceedings in the Federal Republic of Germany under § 153a of the German Code of Criminal Procedure (StPO), which allows prosecutors to discontinue a misdemeanour case if the accused accepts and fulfils specific obligations or directives. The provision, introduced in 1974, operationalises the "ultima ratio" principle by treating criminal punishment as a last resort and offering a pragmatic, flexible response to petty crime. The author traces the historical development of § 153a, emphasising its widespread use at the pre-trial stage and its dual function of relieving judicial caseloads while promoting restitution and victim-oriented solutions.

A comparative analysis with Ukrainian law (Articles 45–46 of the Criminal Code of Ukraine) highlights conceptual parallels – release from liability through active repentance or reconciliation – but underscores decisive differences: Ukrainian prosecutors lack unilateral authority to close a case, and any remedial actions by the accused remain purely voluntary and court-approved, without formally imposed conditions.

Constitutional considerations are addressed through the jurisprudence of the German Federal Constitutional Court, which has affirmed that the § 153a procedure does not infringe Article 92 of the Basic Law (judicial monopoly) nor Article 6(2) of the European Convention on Human Rights (presumption of innocence). Obligations under § 153a are deemed non-punitive because they are voluntarily undertaken, require no judicial finding of guilt, and carry no criminal record. Nevertheless, the article engages with scholarly critiques concerning potential inequality – particularly a "pay-to-escape" perception for affluent defendants – and the lack of statutory guidelines defining the scope and proportionality of imposed conditions.

The author concludes that, despite normative ambiguities and the risk of abuse, § 153a StPO remains an effective criminal-policy tool for decriminalising minor wrongdoing and enhancing prosecutorial efficiency. Ongoing legislative refinement is recommended to safeguard legal certainty, equality before the law, and protection against arbitrary prosecutorial discretion.

Key words: closure of criminal proceedings, presumption of innocence, active repentance, victim, pre-trial investigation, criminal proceedings, justice.

У статті досліджується механізм припинення кримінального провадження у ФРН на підставі § 153a Кримінального процесуального кодексу (КПК ФРН), що передбачає можливість закриття справи за кримінальним проступком за умови виконання обвинуваченим визначених обов'язків або приписів. Автор аналізує еволюцію норми, її мету та принцип «ultima ratio», за яким кримінальне покарання розглядається як крайній засіб. Показано, що широка практична застосовність § 153a сприяє розвантаженню судової системи, особливо на досудовій стадії, і водночас викликає наукові дискусії щодо конституційності, відповідності принципу презумпції невинуватості та ризику зловживань.

Порівняльно-правовий огляд українського законодавства (статті 45–46 КК України) демонструє подібність інституту звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям чи примиренням із потерпілим, проте визначає ключові відмінності: відсутність у прокурора права самостійно закривати провадження та добровільний характер дій обвинуваченого без накладення обов'язкових приписів.

Розглянуто конституційні аспекти: позиції Федерального конституційного суду ФРН щодо відсутності конфлікту з § 92 Основного закону (монополія суду на правосуддя) та зі статтею 6(2) ЄКПЛ (презумпція невинуватості). З'ясовано, що обов'язки за § 153a не є кримінальним покаранням у формально-юридичному розумінні, оскільки їх виконання є добровільним, не передбачає встановлення вини та не тягне судимості. Водночас наголошено на критиці, пов'язаній із можливістю «викупу» від переслідування заможними особами та відсутністю чітких матеріальних критеріїв для визначення змісту обов'язків.

Автор робить висновок, що § 153a КПК ФРН, попри суперечності, залишається ефективним інструментом кримінальної політики, забезпечуючи гнучку реакцію на малозначні злочини та водночас вимагає подальшого нормативного уточнення для гарантування рівності перед законом і запобігання зловживанням.

Ключові слова: закриття кримінального провадження, презумпція невинуватості, дійове каяття, потерпілий, досудове розслідування, кримінальне провадження, правосуддя.

The Code of Criminal Procedure of the Federal Republic of Germany (hereinafter – CCP FRG), § 153a provides for the possibility to close criminal proceedings in relation to criminal offenses due to expediency when certain duties or instructions have been imposed on the accused.

It should be noted that Article 12 of the Criminal Code of Ukraine and § 12 of the Criminal Code of the Federal Republic of Germany regulate the classification of criminal offenses. Pursuant to Article 12, Criminal Code of Ukraine all offenses are classified into criminal misdemeanors, minor, serious and especially serious crimes. [1] Under § 12, Criminal Code of the Federal Republic of Germany criminal offenses are divided into felonies and misdemeanors. Unlike Ukrainian legislation, German law does not categorize crimes depending

on the nature and degree of social danger of the act; rather it provides for the division of all criminal offenses into felonies and misdemeanors depending on the type and amount of punishment. Thus, felonies are unlawful acts for which the law provides for a minimum penalty of one-year imprisonment. Misdemeanors are unlawful acts for which the law provides for a penalty of up to one-year imprisonment or a fine [2, 337].

Currently, the practice demonstrates that criminal proceedings in Germany are increasingly terminated on the grounds of expediency with the accused being given obligations and instructions pursuant to § 153a, CCP FRG [3, 918].

With the consent of both the court having jurisdiction over the main proceedings and the accused, the prosecutor's office may, provided that the subject of the proceedings is a criminal offense, temporarily waive the filing of a public charge simultaneously imposing obligations on the accused or giving him or her instructions if they are deemed to be suitable to eliminate the public interest in the criminal proceedings and if the gravity of the offense does not contradict thereto. Importantly, it is at its own discretion and based on the specific circumstances of the case and taking into account the personality of the accused that the prosecutor's office imposes certain obligations on him or her (e.g. the obligation to perform certain work to compensate for the damage caused by the criminal offense at issue; to pay a certain amount of money in favor of a socially useful institution or state account; to perform other socially useful work; the obligation to pay the victim a certain amount of money necessary for his or her maintenance; to make serious efforts to compensate the victim and at the same time to rectify the consequences of the wrongful act or a bigger part thereof or to seriously seek their compensation; to participate in a social training course or a seminar on traffic rules; to undergo psychiatric, psychotherapeutic or social therapy treatment), the period for fulfillment being fixed.

The legislator provides the accused with the opportunity to take certain steps to eliminate the harmful consequences of the criminal offense and restore the disturbed law in order to resolve the criminal law conflict. If the accused fulfills such obligation, the prosecutor's office closes the criminal case; otherwise the criminal proceedings are resumed according to the general procedure. The possibility of closing criminal proceedings is also provided for in court. Where a public charge has been filed, the court may, with the consent of the prosecutor's office and the accused temporarily terminate the proceedings pending the end of the trial, during which the facts may be finally established simultaneously imposing obligations or giving instructions to the defendant. According to the current practice, however, criminal proceedings are more frequently closed on the grounds of expediency at the pre-trial stage [4, c. 38–39; 5, 67].

The rule provided by § 153a, CCP FRG appeared following the enactment of 1974 Introductory Law to CC FRG [6].

However, the debates on the legal nature of the duties and instructions enshrined therein, as well as the problems associated with their implementation has not been completed.

It is noteworthy that the criminal legislation of Ukraine contains provisions similar to § 153a, CCP FRG. This refers to the release of a person from criminal liability in connection with effective repentance and reconciliation of the accused with the victim (Articles 45, 46, Criminal Code of Ukraine). There are significant differences, however, which can be summarized as follows.

Any criminal offense affects the interests of participants in particular social relations causing a conflict between the interests of the person(s) who committed the crime and the person(s) who suffered from the perpetrator's unlawful behavior. Therefore, criminal law relations are of a conflict nature.

A criminal law conflict is a "conflict with the criminal law" that a person who has committed a socially dangerous act enters into. The content of a criminal conflict is conflict behavior that results in the commission of a criminal offense.

A criminal law conflict is a clash of interests between a person who has committed a crime and the state, society or an individual with regard to the perpetrator's unlawful behavior.

One of the possibilities to resolve this conflict is the institution of exemption from criminal liability (effective remorse and reconciliation), which is somewhat similar to § 153a, CPC FRG, as has been mentioned above. However, there are significant differences; firstly, the prosecutor's office does not impose any obligations or other instructions on the accused regarding his behavior; rather, the accused independently, of his own free will compensates for the damage caused, reconciles with the victim, compensates and eliminates (as far as possible) the consequences of his or her act. Secondly, the case is closed exclusively by a judge who issues the corresponding ruling; the prosecutor's office has no power to close the proceedings on its own.

The peculiarity of § 153a, CPC FRG is that it allows for the abandonment of criminal prosecution; furthermore, such prosecution for the purpose of imposing a criminal penalty does not occur since the accused faces an alternative burden that makes the imposition of a criminal penalty or correctional measures unnecessary. The imposition of measures similar to criminal punishment is related to the limitation of the obligation to prosecute a criminal offense under § 153a, CPC FRG. Hence, the abandonment of the legal proceedings for consideration of a criminal case and the issuance of the relevant judgment is associated with the imposition of measures similar to criminal punishment.

It is by introducing § 153a, CPC FRG that the German legislator attempted to avoid increasing the penalties for minor criminal offenses since some of them were reclassified as criminal misdemeanors. In addition, the aim was to speed up the judicial process by simplifying the investigation of minor criminal offenses in order to release time and resources for faster and more effective investigations of medium and serious crimes [3, c. 923].

The mechanism provided for in § 153a, CCP FRG was intended to be a flexible and practical tool of criminal policy that would allow for an adequate response to petty crime. Since German criminal law continues to regulate fairly common, widespread and typical petty offenses, such as shoplifting and fraud, the German legislator was unable to offer an alternative substantive solution. In order to avoid criminal punishment in such cases, as well as regular full-fledged court proceedings to establish and prove a person's guilt, a so-called procedural solution was proposed. The German legislator deemed it more acceptable since in practice it provides more discretion in making a decision on a minor criminal offense (misdemeanor) in each case and thus, within the framework of the law, allows to overcome the strict distinction between crimes and misdemeanors.

The provisions of § 153a, CPC FRG apply to minor crimes, the prosecution of which due to their insignificance cannot be terminated under § 153, CPC FRG. The German Supreme Court deems that Article 153a, CPC FRG is a new way of terminating a criminal case, which does not require a traditional trial, but provides for the mandatory consent of the accused, which legitimizes the process. At the same time, § 153a, CPC FRG is an exception to the fundamental principle of the entire German criminal procedure – that of material truth – since the state's refusal to prosecute a person who has committed a criminal offense is not certified by a court judgment, but by an act of a public officer. Despite the criticism of this provision, § 153a, CPC FRG is widely used in practice. This applies not only to minor everyday crimes, but also to large, complex trials involving significant damage or politically important cases [7, 439]. For instance, former Federal Chancellor Helmut Kohl who was accused of breach of trust was released from criminal prosecution under § 153a, CPC FRG [8, 426]. The waiver of criminal prosecution under § 153a, CPC FRG

most frequently occurs in the cases of property, transport, tax and environmental offenses, as well as in criminal proceedings for economic offenses, where an agreement is often reached between the parties to the process.

Thus, § 153a, CPC FRG is a means of decriminalization since it considers criminal law to be the "last resort" (*ultima ratio*), which should be used only as an extreme measure. This allows, in particular, according to the German Supreme Court, to avoid formal conviction and criminal record in border areas where criminal punishment is not required in the first place. This provision also reduces the burden on the judicial system, since the termination of criminal prosecution on this basis usually occurs at the pre-trial stage (at the stage of inquiry). This, in turn, contributes to the effective functioning of the judicial system in cases where it is necessary to consider a criminal case in a general manner, as well as in cases where there is no "cooperation" between the parties to the process. In addition, § 153a, CPC FRG contributes to the improvement of the victim's position, since the expansion of the possibilities of compensation and the increase in the list of duties and instructions imposed on the accused allow taking into account the specific interests of the victim [5, c. 82].

In practice, the most common grounds for discontinuing prosecution in Germany are the payment of a sum of money to a socially useful organization or the state treasury, as well as measures aimed at compensating the victim.

The possibility of termination of criminal prosecution by the prosecutor's office without a sufficient judicial procedure is open to criticism. The question is whether § 153a, CPC FRG complies with Articles 92 and 103 (part 2) of the Constitution of Germany, according to which justice in the country is administered exclusively by courts and an unlawful act is only punishable where criminal liability therefor was established by law prior to its commission. The German Constitutional Court has reiterated that criminal punishment can only be imposed by a court [9, c. 73].

Pursuant to § 153a (1), CPC FRG, the procedure for termination of a criminal prosecution requires the participation of a judge. However, the public prosecutor's office has full authority to initiate the termination of the prosecution, as well as to determine the specific obligation and the time limit for its fulfillment. Further, under paragraph 2 of this section, the court cannot rule to close the public prosecution proceedings without the consent of the prosecutor's office. Pursuant to Article 92 of the German Constitution, the act of a judge in deciding to terminate the proceedings cannot be considered the administration of justice. Thus, if the measures provided for in § 153a, CPC FRG were considered as analogous to criminal punishment, a conflict with Article 92 of the German Constitution would be inevitable.

In addition, the legal nature of the obligations and instructions imposed on the accused under § 153a, CPC FRG remains rather problematic.

On the one hand, it cannot be denied that the fulfillment of duties and instructions, including the most common in practice – payment of a certain amount of money (§ 153a, CPC FRG), is perceived by the accused as a burden arising from the criminal charge. In this regard, it may hardly be denied that these obligations perform a function similar to punishment; otherwise, it is difficult to explain how their fulfillment can eliminate the public interest in criminal prosecution and the need for punishment [10, 197]. Furthermore, the application of the provisions of § 153a, CPC FRG is the state's reaction to the actions (or omission) of an individual who, from the viewpoint of substantive law, has committed criminal injustice. Thus, the accused is subjected to a quasi-punishment for the criminal act committed.

On the other hand, the purpose of criminal punishment is to ethically condemn injustice. This can hardly be regarded as being achieved by applying § 153a, CPC FRG since the imposition of duties or instructions is not linked to the establishment of guilt. The Federal Office for Judicial Statistics does not make an entry in the Federal Centralized Register since the presumption of innocence remains valid. In addition, it is essential that the accused should have the right to fulfill these duties voluntarily whereas compulsory fulfillment thereof is unacceptable [11, c. 952].

The key criterion here is the basis on which the legal nature of such obligations is determined (including the punishment-like nature thereof). Yet, another problem arises with regard to voluntariness: it is unclear whether the accused really voluntarily fulfills the duties imposed on him or her, given the decision-making procedure provided for in § 153a, CPC FRG.

The FRG Constitutional Court deems that the substantive interpretation of Article 92 of the German Constitution means that the legislator has excluded the monopoly of the court on decision-making in certain areas [9, 73]. The question whether the measures under § 153a, CPC FRG may be equated with punishment depends on the purpose thereof. The above mentioned obligations, however, are not intended to "punish criminal injustice" since punishment implies the state's reaction that condemns the wrongful act. However, where § 153a, CPC FRG is concerned, the accused has the possibility to voluntarily eliminate the state's need for punishment by way of performing certain actions. Measures provided for by § 153a, CPC FRG are not criminal punishment according to the position of the FRG Supreme Court, which corresponds to the leading scientific opinion. In particular, the court analyzes whether these measures constitute criminal punishment within the meaning of the German Fundamental Law (*Grundgesetz*), especially in the context of Article 92, which establishes that justice is administered exclusively by the courts. The court concluded that the measures provided for in § 153a, CPC FRG are not criminal punishment. This follows from:

– **Voluntary execution**: The defendant agrees to fulfill certain conditions voluntarily.

– **No determination of guilt**: The use of these measures does not require a finding of the defendant's guilt and therefore does not lead to conviction.

– **No enforcement**: In case of non-compliance with the conditions, the criminal prosecution continues in the usual manner without the use of coercive measures.

Thus, the court ruled that the measures under § 153a, CPC FRG are an alternative way to resolve criminal cases and do not violate the provisions of Article 92 of the German Constitution [12, 70]. The crucial point is that the accused may not be compelled to fulfill his or her duties. This all occurs regardless of whether it is due to procedural tactics or to the recognition of a wrong committed by the accused [13, 1135].

The argument that the accused fulfills such obligations voluntarily only partly does not affect the legal construction of the waiver of prosecution. Actual voluntariness and normative voluntariness should not be confused. According to the legal construction of § 153a, CPC FRG if the accused refuses to fulfill the obligations or fails to fulfill them no additional burdens are imposed on him or her and the criminal prosecution proceeds in a normal manner. It is important to distinguish between the pressure that the accused actually feels when making a decision and the use of coercion. The pressure arises from the need to make a decision under conditions of uncertainty, since the accused may not know the outcome of the trial. However, such pressure does not affect the voluntariness of the accused's decision, as provided for in § 153a, CPC FRG.

Hence, criminal penalties cannot be compared to the measures provided for in § 153a, CPC FRG. Accordingly, Article 92 of the Constitution of Germany does not prohibit the termination of criminal prosecution provided for in paragraph 153a, CPC FRG.

Another problem that arises when applying § 153a, CPC FRG is its correlation with the presumption of innocence. It follows from the presumption of innocence that not only crim-

inal punishment, but also measures similar to criminal punishment are permissible solely where the person's guilt has been proven in accordance with the procedure established by law (Article 6(2) of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950). The termination of criminal prosecution under § 153a, CPC FRG, which does not provide for the establishment of guilt, gives rise to an additional problem since there is no convincing legal basis for imposing obligations or instructions on the defendant and thus, they may constitute an inadmissible punishment for suspicion of committing a criminal offense.

A possible conflict with the presumption of innocence was debated during the legislative process for introduction of § 153a, CPC FRG. In this situation, the fact that the termination of criminal prosecution does not resolve the issue of guilt was not recognized as the grounds for conflict; this viewpoint was also upheld by the FRG Supreme Court [12, 176]. In particular, the court ruled that such duties and instructions do not possess the nature of punishment. This means that their fulfillment should not be considered as an admission of guilt or as the imposition of a criminal penalty. This decision is crucial for understanding how § 153a, CPC FRG complies with the principle of presumption of innocence: since the obligations imposed under this article are not viewed as punishment their application may not violate the presumption of innocence. Thus, a person may agree to fulfill such obligations without admitting his or her guilt, which allows avoiding a trial and possible criminal punishment. However, according to some German scholars, this justification is not sufficient to refute the criticism. To a large extent, this argumentation confirms that when criminal prosecution is terminated in accordance with § 153a, CPC FRG a citizen is forced to accept burdensome, punishment-like obligations without establishing his or her guilt, and therefore there are no sufficient legal grounds for their use for criminal purposes [11, c. 952].

Given that the presumption of innocence was created to protect citizens from unreasonable coercion, it allows criminal proceedings fulfilling their duty of restoring law and order. Criminal proceedings are not primarily aimed at sentencing a guilty person as is commonly believed. The purpose of the criminal proceedings is to investigate the factual circumstances of the case to make sure that the existing suspicion is confirmed or refuted. In this case, it is dysfunctional to impose duties and regulations on the accused that are substitutes for punishment without establishing his or her guilt, since the accused, despite the lack of evidence of his or her guilt, agrees to fulfill duties or regulations that are similar to punishment. This can only be realized if the defendant's consent is perceived by society as an admission of guilt.

The widespread opinion in the German academic community is that the application of § 153a, CPC FRG leaves the question of an individual's guilt open. This means that the mechanism established in § 153a, CPC FRG does not violate the presumption of innocence provided for in paragraph 2, Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950, which remains unaffected even after the fulfillment of the duties and instructions imposed on the accused, primarily for the preventive and punitive purpose of commutation of criminal punishment. The authors emphasize that the mechanism provided for in § 153a, CPC FRG does not contradict the presumption of innocence since it does not provide for the establishment of guilt and does not impose criminal punishment [13, c. 1137].

Compliance with the principles of legal certainty, equality before the law and the risk of abuse are additional problem arising in connection with the implementation of § 153a, CPC FRG. Opponents of the introduction of this provision consider the mechanism for termination of criminal prosecution due to monetary compensation as a kind of "ransom procedure" that creates inequality before the law and a risk of various types of abuse contrary to the uniform application of the law. There are fears that a wealthy defendant can "pay off" and avoid punishment, which threatens to violate the principle of equality before the law. Conversely, there is a risk of criminal sanctions being applied and, as a result, increased marginalization of persons subject to criminal prosecution due to their inability to fulfill such duties and obligations [7, c. 440].

By opting for a procedural solution, the legislator has actually constructed a sort of enforcement officers' law, which differs from regulatory law in that the fact that termination of a criminal case does not occur in the course of judicial procedure and, therefore, there are no clear requirements for the relevant decisions. This is a fundamentally different model of interaction of justice in each particular case. Further, the adoption of the Law on Reducing the Burden on Justice of January 11, 1993 [14, c. 51] resulted in the abolishment of the sole essential feature intended to regulate the consequences of minor but criminalized acts. Initially, a prerequisite for the application of § 153a, CPC FRG was "minor fault", which determined the purpose and scope of this provision. In the process of adopting the above said law, this criterion was replaced by "gravity of fault". Consequently, law enforcement officers have gained more discretion since currently, one of the conditions for the application of § 153a, CPC FRG provides that the gravity of the guilt should not contradict the duties imposed on the accused. Thus, in most cases, when all participants in the process reach a consensus on the termination of prosecution on this basis the above said procedural and economic method of conflict resolution is applied. Hence, after the criterion of "minor guilt" was abolished the grounds for using this mechanism have become even more controversial creating the increasing risk that wealthy defendants could avoid criminal punishment through "payoffs".

In addition, the legislative design of this mechanism has been criticized. The grounds for applying § 153a, CPC FRG are unclear and the process of discontinuing criminal prosecution lacks transparency. The decision-makers who conclude to terminate prosecution under § 153a, CPC FRG are left alone with this important criminal procedural issue since they are not guided by any substantive rule or a specific law on strict limitations of permissible duties and orders. Abuse can lead to an imbalance of power. The legislator cannot rely solely on general instructions or orders of the prosecutor's office; equality before the law and protection from arbitrariness of state authorities conducting criminal prosecutions must be ensured. Some researchers believe that the problem of equal treatment in § 153a, CPC FRG may increase the risk of abuse. The possibility of imposing any amount of obligations on the accused, including financial obligations, combined with the absence of a specific purpose (e.g., prevention of less serious crimes) leads to the practice by which § 153a, CPC FRG is used as a "panacea" that allows public authorities to reach the consent of the participants in the process. Scholars believe that the legislator is obliged to take effective procedural measures to protect against such abuses and to provide for special forms only for objectively appropriate cases [5, c. 85].

On the other hand, proponents of § 153a, CCP FRG argue that this provision has proven itself in practice and cannot be ignored in the modern world. The expansion of the list of duties and obligations, such as participation in road safety seminars demonstrates that the above mentioned mechanism is used reasonably. In addition, payment of monetary amounts by the accused – not only to the state budget – cannot be regarded as a method of "buying off" justice. Further, noteworthy is the development that occurred due to the latest legal reform; it included the exhaustive list of obligations and prescriptions in the annex list contained in § 153a of the German Code of Criminal Procedure. This allows for the selection of the most appropriate mechanism to achieve the stated goals taking into account the specific circumstances of the case and the character of the accused. The

courts and prosecutors are placed under an additional burden to find and test new methods of responding to acts that do not deserve criminal punishment as a result of the desired decriminalization and practitioners and scholars argue that this additional burden should not be avoided. For this reason, despite the strengthening of the powers of the prosecutor's office, which has effectively become a full-fledged pre-trial investigation body with broad administrative control powers, it is important that this norm be extended to "medium crime". In this regard, practice has not revealed any significant abuse in this area.

The number of supporters of this mechanism or at least those who have come to terms with it is growing every year despite the existing problems and dispositions regarding the termination of criminal prosecution with the imposition of obligations and orders on the accused under § 153a, CPC FRG. German law enforcers consider this provision to be effective, especially in terms of reducing the burden on the judicial system.

REFERENCES

1. The Criminal Code of Ukraine, Law on April 5, 2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/2341-14#Text
2. Wolter J, Hoyer A. Systematischer Kommentar zum Strafgesetzbuch. Band 1, 10 neu bearbeitete Auflage, 2025.1327 p.
3. Gercke B., Temming D., Zöller M.A. Heidelberger Kommentar zur Strafprozessordnung. 7 Auflage, 2023. 2474 p.
4. Kaspar J., Weiler E., Schlickum G. Der Täter-Opfer-Ausgleich. Recht. Methodik. Falldokumentation. München; Verlag C.H. Beck, 2014. 162 p.
5. Schneider H. Münchener Kommentar zur Strafprozessordnung. Band 2. 2 Auflage, 2024. 2830 p.
6. Bundesgesetzblatt, № 22, 1974. URL: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl174s0469.pdf%27%5D__1716711206646
7. Joecks W., Jäger C. Strafprozessordnung Studienkommentar. 5. Auflage, 2022. 959 p.
8. Beulke W., Fahl C. Untreue zum Nachteil der CDU durch Dr. Kohl. *Neue Zeitschrift für Strafrecht*. 2001, P. 426–428.
9. Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE), Band 22, p. 49
10. Beulke W., Swoboda S. Strafprozessrecht. 14. Auflage. Heidelberg, C.F. Müller, 2018. 497 p.
11. Schmitt B., Köhler M. Strafprozessordnung. Gerichtsverfassungsgesetz, Nebengesetze und ergänzende Bestimmungen. Band 6. 68 Auflage, 2025. 2904 p.
12. Entscheidungen des Bundesgerichtshofs in Strafsachen, Band 28, p. 70, 176.
13. Satzger H., Schluckebier W. Strafprozessordnung mit GVG und EMRK Kommentar. 4. Auflage: Carl Heymanns Verlag, 2020. 2671 p.
14. Bundesgesetzblatt, Teil 1, 1993. p. 51. URL: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav#/switch/tocPane?_ts=1748899978335

УДК 343
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/56

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

SOME ISSUES REGARDING ENSURING THE RIGHTS OF VICTIMS DURING THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES: AN INTERNATIONAL LEGAL ASPECT

Гафич О.І., д.філос. в гал. права,
молодший науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України

У статті здійснено комплексне дослідження правового статусу потерпілих у кримінальних провадженнях, що стосуються воєнних злочинів, у площині міждисциплінарного аналізу міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та кримінального процесуального законодавства України.

Доведено, що сучасне праворозуміння категорії «потерпілий» у контексті міжнародних злочинів еволюціонує від традиційної ролі пасивного об'єкта правового захисту до активного суб'єкта кримінального процесу, що володіє комплексом процесуальних прав, включаючи право бути заслуханим, подання доказів, отримання інформації про хід провадження, представництво інтересів, а також претендування на відшкодування шкоди через механізми реституції, компенсації та реабілітації.

Розкрито зміст та юридичну природу міжнародних стандартів захисту потерпілих, закріплених у Женевських конвенціях 1949 року, їх Додаткових протоколах, Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 року, а також у базових резолюціях та принципах ООН (зокрема у Базових принципах ООН щодо права жертв злочинів і зловживань владою на захист і відшкодування шкоди 1985 року). Проаналізовано проблематику гармонізації вказаних стандартів із національною правовою системою України, яка перебуває в активній фазі реформування правосуддя в умовах збройного конфлікту. З'ясовано, що найбільш актуальними викликами у сфері забезпечення прав потерпілих є відсутність системної моделі відшкодування шкоди, інституційна неспроможність судових та правоохоронних органів, дефіцит спеціалізованих знань у слідчих і прокурорів, обмеженість механізмів захисту свідків і потерпілих, а також ризики повторної віктимізації.

Аргументовано необхідність системного впровадження потерпіло-орієнтованого підходу у правозастосовну практику, який має спиратися на принципи доступу до правосуддя, недискримінації, поваги до гідності та права на ефективні засоби юридичного захисту. Обґрунтовано перспективність поєднання норм міжнародного права, національного кримінального процесу та практики транснаціональних трибуналів задля формування дієвих механізмів виявлення, реєстрації, процесуального представництва та повного захисту інтересів потерпілих від воєнних злочинів.

Ключові слова: воєнні злочини, потерпілі, міжнародне право, кримінальне переслідування, механізми захисту.

The article presents a comprehensive study of the legal status of victims in criminal proceedings relating to war crimes in the context of an interdisciplinary analysis of international humanitarian law, international criminal law and criminal procedural legislation of Ukraine.

It is proven that the modern legal understanding of the category of "victim" in the context of international crimes is evolving from the traditional role of a passive object of legal protection to an active subject of the criminal process, possessing a set of procedural rights, including the right to be heard, to present evidence, to receive information about the progress of the proceedings, to represent interests, and to claim compensation for damage through mechanisms of restitution, compensation and rehabilitation.

The content and legal nature of international standards for the protection of victims, enshrined in the Geneva Conventions of 1949, their Additional Protocols, the Rome Statute of the International Criminal Court of 1998, as well as in basic UN resolutions and principles (in particular, in the UN Basic Principles on the Right of Victims of Crime and Abuse of Power to Protection and Reparation of Damage of 1985), are disclosed. The issues of harmonizing these standards with the national legal system of Ukraine, which is in an active phase of reforming justice in conditions of armed conflict, are analyzed. It was found that the most urgent challenges in the field of ensuring the rights of victims are the lack of a systemic model of compensation for damage, the institutional failure of judicial and law enforcement bodies, the lack of specialized knowledge among investigators and prosecutors, the limitations of mechanisms for the protection of witnesses and victims, as well as the risks of repeated victimization.

The need for systematic implementation of a victim-centered approach in law enforcement practice is argued, which should be based on the principles of access to justice, non-discrimination, respect for dignity and the right to effective legal protection. The prospects of combining the norms of international law, national criminal procedure and the practice of transnational tribunals in order to form effective mechanisms for identifying, registering, procedural representation and fully protecting the interests of victims of war crimes are substantiated.

Key words: war crimes, victims, international law, criminal prosecution, protection mechanisms.

Постановка проблеми. Проблематика забезпечення прав потерпілих у процесі розслідування воєнних злочинів є складним міждисциплінарним феноменом, що охоплює аспекти міжнародного кримінального права, міжнародного гуманітарного права, прав людини та національних правових систем. В умовах збройних конфліктів потерпілі, як ключові суб'єкти правовідносин у контексті кримінального провадження, стикаються з численними правовими, процедурними та фактичними перешкодами у реалізації своїх прав, зокрема права на доступ до правосуддя, ефективного розслідування злочинів, участі у судовому процесі, відшкодування завданої шкоди та гарантій безпеки.

Аналіз сучасного нормативно-правового забезпечення механізмів захисту потерпілих свідчить про наявність концептуального розриву між задекларованими міжнародними стандартами та їхньою імплементацією на національному рівні, що значною мірою обумовлено як відсутністю ефективних правових механізмів притягнення винних до відповідальності, так і нестачею належних інституційних ресурсів. Зокрема, невизначеність або обмеженість процесуального статусу потерпілих у кримінальному провадженні, недостатність заходів із захисту свідків і потерпілих від репресій з боку сторін конфлікту, а також нерозвиненість механізмів компенсації та реабілітації становлять суттєві перешкоди на шляху до відновлення правової справедливості.

Додаткову складність становить проблема доказового забезпечення розслідування воєнних злочинів, що зумов-

лена як особливостями ведення бойових дій, так і неможливістю оперативного документування злочинних діянь. У цьому контексті важливу роль відіграють міжнародні організації та спеціалізовані трибунали, що здійснюють збір доказів та сприяють забезпеченню процесуальної репрезентації потерпілих. Водночас, на практиці реалізація юрисдикційних повноважень міжнародних судових інституцій стикається з питаннями політичного спротиву, імунітетів державних посадових осіб та обмеженості механізмів примусового виконання судових рішень.

Аналіз останніх досліджень. Проблема визначення процесуального статусу потерпілого в кримінальному провадженні неодноразово ставала предметом наукових досліджень і дискусій серед видатних фахівців у галузі кримінального процесу. Серед учених, які приділяли особливу увагу цьому питанню, варто відзначити Ю.П. Аленіна, В.І. Маринів, О.В. Новіков, Л.В. Брусніцина, І.В. Гловюк, А.Р. Туманянц, Ю.М. Грошевого, К.Ф. Гуценка, С.В. Давиденка, Т.М. Добровольську, Л.Д. Кокорєва, В.М. Кудрявцева, М.І. Демура та інших науковців.

Вступ. Забезпечення прав потерпілих у процесі розслідування воєнних злочинів є одним із центральних питань міжнародного кримінального правосуддя, оскільки ефективне розслідування та судове переслідування таких злочинів безпосередньо впливають не лише на відновлення правової справедливості, проте й на забезпечення принципу невідворотності покарання, запобігання безкарності та зміцнення міжнародного правопорядку. Воєнні злочини, які визначаються як грубі порушення норм міжнародного гуманітарного права, нерідко супроводжуються масовими порушеннями прав людини, включаючи навмисні напади на цивільне населення, катування, сексуальне насильство, геноцидальні дії та інші злочини, що мають тяжкі наслідки як для окремих потерпілих, так і для суспільства в цілому.

В умовах збройної агресії рф проти України, питання забезпечення прав потерпілих набуває особливої актуальності. Розслідування воєнних злочинів стикається із численними перешкодами, включаючи відсутність доступу до місць вчинення злочинів, небажання національних органів здійснювати ефективне правове переслідування, а також складнощі у залученні потерпілих до процесу кримінального провадження через загрози їхній безпеці. У цих умовах надзвичайно важливим є створення та вдосконалення механізмів міжнародного судочинства, зокрема діяльності таких органів, як Міжнародний кримінальний суд (МКС), спеціальні трибунали та гібридні суди, які мають повноваження здійснювати розслідування найтяжчих злочинів, включаючи воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид.

Важливим аспектом дослідження є аналіз процесуального статусу потерпілих у кримінальних провадженнях, що пов'язані з воєнними злочинами. У міжнародній та національній судовій практиці відсутня уніфікована концепція процесуального статусу потерпілого, що зумовлює неоднорідність правозастосовної практики та ускладнює реалізацію прав осіб, які постраждали внаслідок збройного конфлікту. Зокрема, в деяких національних системах потерпілі наділяються виключно статусом свідків, що значно обмежує їхню можливість впливати на хід кримінального провадження, тоді як у міжнародній практиці, особливо в межах діяльності МКС, потерпілі мають розширені права, включаючи можливість представлення інтересів у судовому процесі та участь у визначенні обсягу компенсацій.

Аналізуючи питання участі потерпілого у збиранні доказів, С. В. Давиденко висловлює думку, що кримінальне процесуальне законодавство має забезпечувати не лише дотримання прав потерпілого на своєчасне відшкодування шкоди, завданої кримінальними правопорушеннями, але й їхню активну роль у встановленні обставин, які входять до предмета доказування на досудовій та судовій стадіях провадження [1].

Виклад основного матеріалу. Юридична регламентація статусу потерпілих у кримінальних провадженнях, пов'язаних із воєнними злочинами, здійснюється на основі низки міжнародних договорів, національних нормативно-правових актів, а також судової практики спеціалізованих міжнародних трибуналів.

Згідно з нормами міжнародного гуманітарного права, що закріплені у Женевських конвенціях 1949 року [2] та їх Додаткових протоколах 1977 року [3], потерпілі з числа цивільного населення та військовополонені мають право на захист від свавільних нападів, жорстокого поводження, катувань та інших форм нелюдського поводження. Крім того, зазначені документи передбачають обов'язок держав забезпечувати розслідування та притягнення до відповідальності осіб, винних у порушеннях норм МГП, що, у свою чергу, є ключовим чинником реалізації прав потерпілих на справедливість і відшкодування шкоди.

Особливо важливу роль у нормативному регулюванні прав потерпілих відіграє Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС) 1998 року [4], який закріплює унікальні механізми залучення потерпілих до процесу розслідування та судового розгляду. Відповідно до положень статті 68 Римського статуту, потерпілі мають право на участь у судовому процесі незалежно від статусу свідка або цивільного позивача, що істотно відрізняє МКС від традиційних кримінальних юрисдикцій, у яких потерпілі часто відіграють лише допоміжну роль. Окрім цього, МКС передбачає можливість отримання потерпілими компенсації за завдану шкоду через діяльність Трастового фонду для жертв, для відновлення їхніх прав.

У національних правових системах регламентація прав потерпілих у справах про воєнні злочини значною мірою залежить від рівня імплементації міжнародних стандартів. У державах, що визнали юрисдикцію МКС або мають власні механізми розслідування міжнародних злочинів, потерпілі можуть користуватися розширеними процесуальними правами, такими як право на представництво, участь у судових засіданнях, подання доказів та отримання компенсації. Водночас у країнах, де національні механізми правосуддя є недостатньо розвиненими або де має місце політична залежність судової влади, реалізація прав потерпілих часто залишається суто декларативною.

Україна підписала Римський статут ще 20 січня 2000 року, проте його ратифікація затягнулася на 24 роки. Основною причиною цього стало рішення Конституційного Суду України від 11 липня 2001 року, згідно з яким Статут був визнаний таким, що не відповідає Конституції України. Зокрема, суд зазначив про невідповідність окремих положень преамбули (абз. 10) та статті 1 документа. КСУ аргументував свою позицію тим, що Міжнародний кримінальний суд доповнює національні органи кримінальної юстиції, що унеможливлювало ратифікацію без внесення змін до Конституції України. Лише у 2016 році такі зміни були ухвалені, що відкрило шлях до ратифікації. 21 серпня 2024 року Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду.

Окрему категорію нормативних актів становлять Основні принципи і керівні вказівки ООН щодо права на правовий захист і відшкодування шкоди жертвам грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (2005 р.) [5], які встановлюють загальні підходи до забезпечення прав потерпілих. Відповідно до цих принципів, жертви воєнних злочинів мають право на доступ до правосуддя, отримання повної та ефективної компенсації, а також на реабілітацію, включаючи фізичне, психологічне та соціальне відновлення.

Суттєвий внесок у розвиток нормативного регулювання прав потерпілих зробили міжнародні кримінальні

трибунали, зокрема Міжнародний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ) [6] та Міжнародний трибунал для Руанди (МТР) [7]. У своїх рішеннях ці судові органи виробили значну судову практику щодо участі потерпілих у процесі розслідування воєнних злочинів, що пізніше стало основою для розширення їхніх процесуальних прав у рамках діяльності МКС.

Варто зазначити, що сучасне нормативно-правове регулювання прав потерпілих у справах про воєнні злочини стикається з низкою викликів. Зокрема, існує проблема недостатньої ефективності механізмів імплементації міжнародних норм на національному рівні, що зумовлено як відсутністю політичної волі з боку держав, так і складністю документування воєнних злочинів у зонах конфлікту. Крім того, правозахисні організації та спеціальні моніторингові місії вказують на те, що механізми компенсації потерпілим у більшості випадків залишаються декларативними через обмеженість ресурсів міжнародних фондів та складнощі у виконанні судових рішень.

Потерпілі, як ключові суб'єкти кримінального провадження у справах про воєнні злочини, мають гарантоване міжнародним правом право на доступ до правосуддя, справедливе розслідування, належний процесуальний статус, відшкодування шкоди та захист їхньої безпеки. Водночас практична реалізація цих прав, знову ж таки, значною мірою ускладнюється рядом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких слід виділити відсутність ефективних механізмів кримінального переслідування, інституційну слабкість судових систем, політичні перешкоди, проблеми збору доказів, а також загрози для свідків і потерпілих, що перешкоджають здійсненню правосуддя.

Одним із фундаментальних викликів у забезпеченні прав потерпілих є питання доступу до правосуддя. Збройні конфлікти нерідко супроводжуються дезінтеграцією державних правових структур, що унеможливлює проведення ефективного внутрішньодержавного розслідування воєнних злочинів. У деяких випадках держави, урядові або воєнізовані формування яких є причетними до вчинення злочинів, свідомо перешкоджають розслідуванню, ігнорують міжнародні зобов'язання або відмовляються співпрацювати з міжнародними слідчими органами. Така ситуація породжує проблему безкарності, яка суперечить принципам міжнародного права та унеможливлює реалізацію прав потерпілих.

Невід'ємним аспектом проблематики забезпечення прав потерпілих є питання доказового забезпечення кримінального переслідування воєнних злочинців. Розслідування таких злочинів значною мірою залежить від доступу до місць злочину, наявності матеріальних доказів і свідчень осіб, які були очевидцями або жертвами злочинних діянь. В умовах активних бойових дій або після завершення збройного конфлікту критично важливим є збереження доказів, однак у багатьох випадках вони знищуються, змінюються або фальсифікуються. Водночас потерпілі, які можуть виступати як свідки, часто стикаються з фізичними загрозами, залякуванням або навіть репресіями з боку сторін конфлікту. Програми захисту свідків і потерпілих, хоча і передбачені у міжнародному праві, не завжди є ефективними через технічні труднощі їх реалізації та обмеженість ресурсів.

Питання забезпечення прав потерпілих також включає аспекти реабілітації та соціальної адаптації осіб, які зазнали тяжких фізичних і психологічних наслідків воєнних злочинів. Зокрема, сексуальне насильство, катування, насильницькі зникнення, примусове переселення та інші злочини мають довготривалі соціальні наслідки для потерпілих, які часто залишаються без необхідної медичної, психологічної та юридичної допомоги. Відсутність ефективних національних програм реабілітації та правової підтримки сприяє вторинній віктимізації потерпілих, посилюючи їхню соціальну маргіналізацію та обмежуючи можливості відновлення порушених прав.

Дослідники вказують на підхід, орієнтований на жертву, у кримінальному процесі. Він означає, що система правосуддя зосереджується на потребах і інтересах постраждалих від злочинів. Він ставить жертву в центр уваги, виходячи за межі простого покарання винних. Такий «потерпіло-орієнтований» підхід спрямований на формування більш справедливого та гуманного правового середовища, в якому враховуються не лише права обвинувачених, а й забезпечується підтримка та захист прав постраждалих [8].

Ми вважаємо, що потерпіло-орієнтований підхід у кримінальному процесі є ключовим елементом гуманізації правосуддя та забезпечення балансу між захистом прав обвинуваченого і підтримкою потерпілих. Такий підхід не лише сприяє відновленню справедливості, а й мінімізує ризики повторної віктимізації, забезпечуючи потерпілим належний рівень правової, психологічної та соціальної підтримки.

З огляду на міжнародні стандарти прав людини, ми переконані, що активна участь потерпілих у кримінальному процесі та їхній правовий захист є необхідними умовами ефективної системи правосуддя. Запровадження цього підходу зміцнює суспільну довіру до судової системи, сприяє підвищенню її легітимності та відповідає принципам соціальної справедливості.

З огляду на зазначене, забезпечення прав потерпілих у процесі розслідування воєнних злочинів є надзвичайно складним завданням, що вимагає комплексного підходу, спрямованого на вдосконалення міжнародно-правових механізмів, розширення юрисдикції міжнародних судових органів, посилення співпраці між державами у сфері кримінального переслідування воєнних злочинців, розробку дієвих механізмів захисту потерпілих та свідків, а також підвищення ефективності компенсаційних процедур. Одним із можливих шляхів подолання існуючих проблем є розширення повноважень міжнародних судових органів, створення спеціалізованих трибуналів, використання сучасних цифрових технологій для збору та верифікації доказів, а також запровадження спеціальних програм реабілітації потерпілих. Лише комплексне поєднання юридичних, інституційних і соціальних механізмів дозволить забезпечити належний рівень захисту прав потерпілих, сприяти відновленню правової справедливості та гарантувати ефективне переслідування осіб, відповідальних за вчинення воєнних злочинів.

Історичний досвід свідчить про значні проблеми у сфері забезпечення прав потерпілих, що зумовлено як правовими та процедурними недоліками, так і політичними чинниками, які ускладнюють притягнення винних до відповідальності. Розгляд таких прецедентів, як діяльність Нюрнберзького трибуналу [9], Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії (МТКЮ) [6], Міжнародного трибуналу для Руанди (МТР) [7], а також с (МКС) [10], дозволяє визначити основні напрями реформування системи міжнародного кримінального правосуддя.

Першочерговим завданням є вдосконалення міжнародних правових механізмів, що забезпечують розслідування воєнних злочинів та захист потерпілих. Одним із головних викликів є обмежена юрисдикція МКС, оскільки значна частина держав не визнає його повноважень, що створює правові прогалини у кримінальному переслідуванні винних осіб. Наприклад, справа щодо Омара аль-Башира, президента Судану, який звинувачувався у воєнних злочинах і геноциді в Дарфурі, демонструє обмеженість механізмів міжнародного примусу, оскільки багато держав відмовилися його екстрадувати, попри виданий МКС ордер на арешт [11]. Для подолання подібних ситуацій необхідно розширити компетенцію міжнародних трибуналів, запровадити механізми примусового виконання їхніх рішень

і вдосконалити міжнародні санкційні механізми щодо держав, які перешкоджають кримінальному переслідуванню воєнних злочинців.

Національні правові системи також відіграють важливу роль у розслідуванні воєнних злочинів, однак їхня ефективність значною мірою залежить від рівня імплементації міжнародних норм. Досвід Руанди, де після геноциду 1994 року [12] національна судова система була перевантажена, продемонстрував необхідність створення гібридних механізмів правосуддя, які поєднують національні та міжнародні елементи. Успішною моделлю стали спеціальні трибунали, такі як МТР, які працювали у співпраці з місцевими судами. Аналогічний підхід застосовувався у Сьєрра-Леоне [13], де створений Спеціальний суд сприяв притягненню до відповідальності осіб, винних у воєнних злочинах, у тісній взаємодії з національними органами правосуддя.

Таким чином, важливим кроком є зміцнення національних судових інституцій, гармонізація їхнього законодавства з міжнародними стандартами, а також розширення механізмів співпраці між державами у сфері кримінального переслідування воєнних злочинців.

Практика МТКЮ показала, що значна кількість свідків у справах про етнічні чистки у Боснії та Герцеговині [14] зазнавала залякувань, що ставило під загрозу їхню участь у судовому процесі. Така ж ситуація спостерігалася під час судових розглядів у Руанді, де свідки потребували фізичного захисту через загрозу репресій з боку місцевих угруповань. Для вирішення цієї проблеми необхідно запровадити комплексні програми захисту потерпілих та свідків, зокрема можливість анонімного свідчення, забезпечення фізичної охорони, надання політичного притулку та переміщення свідків у безпечні зони. Додатковим напрямом є використання цифрових технологій, зокрема систем дистанційного допиту, що дозволяє потерпілим і свідкам надавати показання без ризику для життя.

До того ж, не менш важливим аспектом забезпечення прав потерпілих є механізми відшкодування завданої шкоди. Досвід виплат компенсацій жертвам Голокосту демонструє, що процес фінансового відшкодування може тривати десятиліттями та вимагати складних переговорних процедур. Натомість створення спеціалізованих фондів, таких як Трастовий фонд для жертв при МКС, дозволяє забезпечити оперативне надання допомоги потерпілим. Одним із напрямів вдосконалення механізмів компенсації є запровадження автоматичного арешту активів осіб, визнаних винними у воєнних злочинах, із подальшим перерозподілом цих ресурсів на користь потерпілих. Додатково необхідно розробити національні програми компенсації, які передбачають як матеріальне відшкодування, так і соціальну підтримку потерпілих, включаючи медичну та психологічну реабілітацію.

Розвиток технологій відкриває нові можливості для вдосконалення механізмів розслідування воєнних злочинів та захисту прав потерпілих. Використання штучного інтелекту для аналізу доказової бази, зокрема супутникових знімків та цифрових записів, дозволяє більш ефективно документувати факти злочинів. Блокчейн-технології можуть бути застосовані для збереження доказів, що унеможливлює їхню фальсифікацію або знищення. Досвід використання цифрових платформ для збору свідчень потерпілих у конфліктах на Близькому Сході підтвердив ефективність цих підходів. У перспективі впровадження таких технологій сприятиме підвищенню рівня доказової надійності та оперативності розслідувань [15].

Висновки. На основі вищевикладеного, можна зробити висновок, що, забезпечення прав потерпілих у процесі розслідування воєнних злочинів є нагальним завданням міжнародного кримінального правосуддя, що безпосередньо пов'язане з фундаментальними принципами верховенства права, справедливості та невідворотності покарання за найтяжчі злочини. Аналіз міжнародного досвіду, зокрема діяльності Нюрнберзького трибуналу, Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії (МТКЮ), Міжнародного трибуналу для Руанди (МТР), а також сучасної юрисдикції Міжнародного кримінального суду (МКС), свідчить про значний прогрес у сфері захисту потерпілих, але водночас демонструє системні проблеми, що потребують подальшого вдосконалення механізмів правозастосування.

Однією з ключових проблем залишається обмежений доступ потерпілих до правосуддя, спричинений як політичними, так і юридичними чинниками. У таких випадках міжнародні трибунали мають відігравати центральну роль у розслідуванні та переслідуванні винних, проте їхня ефективність залишається обмеженою через відмову окремих держав визнавати їхню юрисдикцію або співпрацювати з ними. Приклад нездатності МКС забезпечити виконання ордера на арешт Омара аль-Башира у справі злочинів у Дарфурі [16] яскраво демонструє необхідність розширення юрисдикції міжнародного кримінального правосуддя та запровадження механізмів примусового виконання його рішень.

Другою проблемою є процесуальний статус потерпілих у кримінальному провадженні. Хоча сучасні міжнародні стандарти передбачають розширені права потерпілих, включаючи їхню участь у судовому процесі, подання доказів та отримання компенсацій, на практиці реалізація цих прав стикається з бюрократичними, процедурними та фінансовими перешкодами. Розгляд справ у МТКЮ та МТР показав, що потерпілі часто залишаються другорядними суб'єктами судового розгляду, а їхні свідчення нерідко втрачають доказову силу через тиск або залякування. Відповідно, необхідно посилити механізми юридичного супроводу потерпілих, забезпечити їм доступ до незалежних адвокатів та спростити процедури подання заяв до міжнародних судових інстанцій.

Питання захисту потерпілих та свідків потребує вдосконалення, оскільки залякування, репресії та фізична загроза є поширеними явищами під час розслідування воєнних злочинів. Досвід Боснійської війни (1992–1995) [17] показав, що багато свідків у справах про етнічні чистки відмовлялися давати показання через страх помсти, що ускладнювало доведення провини обвинувачених. У цьому контексті необхідно запровадити ефективні програми захисту потерпілих, що включають можливість анонімного свідчення, фізичну охорону, а також міжнародні програми переміщення осіб, які зазнають загрози.

Розвиток цифрових технологій відкриває нові можливості для підвищення ефективності розслідування воєнних злочинів. До прикладу, технології супутникового моніторингу активно використовувалися під час розслідування воєнних злочинів у Сирії, що дозволило задокументувати атаки на цивільне населення та об'єкти критичної інфраструктури [18].

Таким чином, забезпечення прав потерпілих у процесі розслідування воєнних злочинів потребує комплексного підходу, що включає реформування міжнародного кримінального правосуддя, посилення національних механізмів правозастосування, удосконалення програм захисту потерпілих і свідків, розвиток механізмів компенсації та впровадження сучасних технологій збору доказів. Історичний досвід міжнародних трибуналів та діяльності МКС свідчить, що ефективний захист прав потерпілих можливий лише за умови високого рівня міжнародної координації, політичної волі держав і забезпечення ресурсної бази для реалізації правових механізмів. Вдосконалення існуючих процедур кримінального переслідування воєнних злочинців, розширення юрисдикції міжнародних судових органів, зміцнення співпраці між державами та запровадження інноваційних технологічних рішень можуть забезпечити належний рівень правового захисту потерпілих та сприяти

досягненню справедливості у міжнародному правосудді. Дані заходи здатні забезпечити ефективне розслідування воєнних злочинів, притягнення винних до відповідальності та відновлення прав потерпілих, що є ключовими елементами міжнародної системи правосуддя та глобальної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Давиденко С.В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : [монографія] / С.В. Давиденко; за наук. ред. Ю.М. Грошевого ; НЮАУ ім. Ярослава Мудрого. – Х. : ФІНН, 2008. – 296 с.
2. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
4. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
5. Керівні принципи розслідування порушень міжнародного гуманітарного права: право, політика та передова практика. URL: https://geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/Investigation%20guidelines%20UKR_v3%20(1).pdf.
6. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. URL: https://www.icty.org/.
7. Статут від 08.11.1994 Статут Міжнародного трибуналу по Руанді. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/161108___525193.
8. Клепка Д. І., Новіков О. В. Питання забезпечення прав потерпілих під час розслідування воєнних злочинів. *Вісник* кримінологічної асоціації України. 2024. Т. 1, вип. 31. С. 253–261. URL: https://doi.org/10.32631/vca.2024.1.20.
9. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі. URL: https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/international-military-tribunal-at-nuremberg.
10. International Criminal Court (ICC). URL: https://www.icc-cpi.int/.
11. Судан вирішив видати Омара аль-Башира суду в Гаазі. URL: https://lb.ua/world/2021/08/11/491461_sudan_virishiv_vidati_omara.html.
12. Преловський О. Відновлення Руанди після геноциду 1994 року: історичний досвід та уроки для України. URL: https://inam.org.ua/pdf/Institute_of_American_Studies_Rwanda's_Rebuilding_After_the_Genocide__Lessons_for_Ukraine.pdf.
13. Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне: досвід відновлення справедливості шляхом міжнародного судочинства. URL: https://ecpl.com.ua/news/spetsialnyy-sud-shchodo-sierra-leone-dosvid-vidnovlennia-spravedlyvosti-shliakhom-mizhnarodnoho-sudochynstva/.
14. Різанина у Сребрениці. Історія, про яку не варто забувати Україні. BBC. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-53367876.
15. Котвіцька А., Бондарчук В. Цифрова трансформація в країнах Ближнього Сходу. URL: https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/11/338.pdf.
16. Суд у ПАР заборонив президенту Судану залишити країну. BBC. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/06/150614_bashir_icc_ko.
17. Наслідки Боснійської війни. URL: https://sdplatform.org.ua/blogs/boscons.
18. Слідча група ООН отримала доступ до розслідування злочинів у Сирії. URL: https://ua.korrespondent.net/world/4742808-slidcha-hrupa-oon-otrymala-dostup-do-rozsliduvannia-zlochyniv-u-syrii.

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/57

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ АРЕШТУ МАЙНА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF ASSET SEIZURE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Глушко Ю.М., адвокат, аспірант кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права

У статті здійснено дослідження історії розвитку інституту арешту майна у законодавстві, яке діяло на території сучасної України. Визначено, що інститут арешту майна у кримінальному провадження пройшов еволюційний шлях розвитку від часів Київської Русі до сучасності. Обґрунтовано, що положення Руської правди та Литовських статутів ще не регламентували арешту майна як окремого процесуального заходу, проте містили норми, які дозволяли конфіскацію майна з метою відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Обґрунтовано, що інституалізація арешту майна відбулася із прийняттям Статуту кримінального судочинства 1864 року, де закріплювалися такі положення: судовий порядок вирішення питання про накладення арешту на майно; арешт накладався лише на майно обвинуваченого; дозволялося оскарження прийнятого рішення.

Зауважується, що за радянських часів відбулася переоцінка ставлення до права власності, а тому не було потреби унормовувати забезпечення майнових прав громадян. Певні зрушення відбулися з прийняттям КПК України 1960 року, але рішення про накладення арешту на майно приймалося стороною обвинувачення. Судовий контроль було визначено лише при накладенні арешту на вклади.

Доведено, що повноцінне формування інституту арешту майна у кримінальному провадженні пов'язано із прийняттям КПК України 2012 року. Встановлено, що КПК України 2012 року здійснив крок у напрямку гарантування прав людини під час вирішення питання про накладення арешту на майно шляхом запровадження змагальної процедури, яка полягає у наступному: рішення приймає слідчий суддя чи суд; забезпечується присутність сторін під час розгляду питання про накладення арешту на майно; передбачена можливість апеляційного оскарження прийнятого рішення або ж скасування арешту майна слідчим суддею, судом у зв'язку з його необґрунтованістю або коли відпала потреба у його подальшому застосуванні.

Ключові слова: накладення арешту на майно, кримінальне провадження, захід забезпечення кримінального провадження, обмеження права власності, становлення інституту арешту майна, слідчий суддя.

The article studies the history of the development of the institution of seizure of property in the legislation that operated on the territory of modern Ukraine. It was determined that the institution of seizure of property in criminal proceedings has passed the evolutionary path of development from the time of Kievan Rus to the present. It was substantiated that the provisions of the Ruska Pravda and the Lithuanian Statutes did not yet regulate the seizure of property as a separate procedural measure, but contained norms that allowed the confiscation of property in order to compensate for damage caused by a criminal offense.

It was substantiated that the institutionalization of seizure of property took place with the adoption of the Statute of Criminal Proceedings of 1864, which enshrined the following provisions: the judicial procedure for resolving the issue of seizure of property; seizure was imposed only on the property of the accused; it was allowed to appeal the decision.

It is noted that in Soviet times there was a reassessment of the attitude to property rights, and therefore there was no need to standardize the provision of property rights of citizens. Certain changes occurred with the adoption of the CPC of Ukraine in 1960, but the decision to seize property was made by the prosecution. Judicial control was determined only when seizing deposits.

It was proved that the full formation of the institution of seizure of property in criminal proceedings is connected with the adoption of the CPC of Ukraine in 2012. It is established that the CPC of Ukraine in 2012 took a step towards guaranteeing human rights when deciding on the seizure of property by introducing an adversarial procedure, which consists in the following: the decision is made by the investigating judge or court; the presence of the parties during the consideration of the issue of seizure of property is ensured; possibility of appeal against the decision is provided.

Key words: seizure of property, criminal proceedings, measures to ensure criminal proceedings, restriction of property rights, establishment of the institution of seizure of property, investigating judge.

Постановка проблеми. Арешт майна – це захід забезпечення кримінального провадження застосування якого обмежує конституційне право особи на недоторканність права власності. Відповідно до чинного законодавства позбавлення або обмеження права власності під час кримінального провадження здійснюється лише на підставі вмотивованого судового рішення, ухваленого в порядку, визначеному Кримінальним процесуальним кодексом (далі – КПК) України (ст. 16 КПК України) [1]. Втім, судова процедура обмеження права власності під час кримінального провадження в Україні була запроваджена лише з 2012 року. Цьому передував довгий шлях становлення та розвитку інституту арешту майна у кримінальному провадженні, обумовлений розвитком правових норм, які охороняли майнові права громадян.

Становлення та розвиток інституту арешту майна у кримінальному провадженні має тривалий шлях, тому його дослідження допоможе зрозуміти еволюцію цього заходу забезпечення кримінального провадження. Адже подальший розвиток та вдосконалення інституту арешту майна у кримінальному провадження неможливий без знання історії його виникнення та становлення, врахування негативних та позитивних моментів при подальшому вдосконаленні норм кримінального процесуального законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження та його генезу досліджували такі вчені як А. І. Баженова, І. В. Гловюк, Т. Є. Зелькіна, О. В. Капліна, Г. К. Кожевніков, А. С. Котова, Л. М. Лобойко, В. В. Михайленко, С. М. Смоков, В. М. Тертишник, Т. Г. Фоміна, В. І. Фаринник, О. Ю. Хабло та інші. Проте, поза увагою науковців залишилися окремі проблеми становлення та розвитку інституту арешту майна у кримінальному процесі.

Метою статті є дослідження історії розвитку інституту арешту майна у кримінальному провадженні з урахуванням його періодизації, а також визначення вектору його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження історії розвитку інституту арешту майна у кримінальному провадженні доцільно здійснювати в контексті розробленої науковцями періодизації розвитку кримінального судо-

чинства на території сучасної України. Цілком виправданим буде дотримання розробленої вченими системи періодизації генезису кримінального процесу в Україні, а саме: 1) становлення кримінального судочинства за часів Київської Русі та в період феодальної роздробленості; 2) кримінальне судочинство за часів приналежності українських земель до складу Литви, Польщі, Речі Посполитої; 3) кримінальне судочинство в Україні в період Гетьманщини; 4) кримінальне судочинство в Україні періоду приналежності її до складу Російської та Австро-Угорської імперій; 5) кримінальне судочинство в період відродження та розбудови української державності; 6) кримінальне судочинство радянського періоду; 7) кримінальне судочинство України в сучасних умовах розбудови правової держави [2; 3].

Слід також враховувати, що розвиток інституту накладення арешту на майно тісно пов'язаний з інститутами обшуку та виїмки, адже розвивався саме з необхідності впорядкування вирішення частки вилучених речей після проведення обшуку, виїмки, огляду, з необхідності відшкодування завданої шкоди чи притягнення до кримінальної відповідальності [4, с. 304].

Так, на території Київської Русі першим писаним джерелом права цілком обґрунтовано вважається Руська правда. Відповідно до вказаного джерела для територій Київської Русі притаманним був приватно-позовний (або обвинувальний судовий процес), який передбачав, що обвинувачем був сам потерпілий. Це обумовлювало те, що права, порушені кримінальним правопорушенням, відновлювалися діями обвинуваченого, який був приватною особою. Втім, як справедливо зауважує А. І. Баженова, в нормах Руської правди не було положень, які були прообразом заходів забезпечення кримінального провадження у вигляді позбавлення особи права на відчуження, розпорядження, користування майном, якщо воно є доказом злочину або з метою подальшого забезпечення компенсації завданої майнової шкоди. Але вже в наявності конфіскація як міра кримінального покарання. Так, вищою мірою покарання в Руській правді були поток і пограбування, коли щодо майна правопорушника здійснювалася конфіскація, а його разом із сім'єю виганяли за межі общини або обертали на рабів [4, с. 303]. Зокрема, в Просторовій редакції Руської правди визначено: «якщо хто стане без причини на розбої … то за злочинця люди не платять, а видадуть його самого …. на потік … і пограбування всього майна» (статті 7, 35, 83) [5, с. 45].

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що зародження інституту накладення арешту на майно відбулося за часів Київській Русі саме у в нормах Руської правди. Хоча арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження не був відомий цій пам'ятці вітчизняного права.

За часів приналежності українських земель до складу Литви, Польщі та Речі Посполитої відбувається активна кодифікацію права. Так, за часів перебування України у складі Великого князівства Литовського були видані Статути 1529, 1566 і 1588 років, які регулювали соціальні, економічні і політичні відносини, питання суспільного і державного ладу, судової системи, галузевих норм права. Зокрема, у Статуті Великого князівства Литовського 1529 р. були визначено окремі заходи процесуального примусу та вказано, що «якщо б хто-небудь не допустив шукати викрадені речі чи відбив полічне, а це було би доказано сторонніми людьми, з якими потерпілий прийшов зробити обшук у домі підозрюваного, то винний, будь то шляхтич чи проста людина, повинен платити стільки, скільки вкаже потерпілий під присягою, а також здійснити винагороду за побої згідно зі становим становищем того, кого побили» [6].

За часів Гетьманщини кримінальне судочинство не зазнало істотних змін. В той період часу, здебільшого, послуговувалися нормами Литовських статутів.

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що окремих норм, які б регламентували процесуальний порядок накладення арешту на майно, Литовські статути не містили. Проте, як нормами Руської правди, так і Литовським статутам були відомі положення, які дозволяли конфіскацію майна з метою відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

На переконання дослідників інституту арешту майна, він остаточно сформувався наприкінці дев'ятнадцятого сторіччя. Як зауважує А. С. Котова, саме зі Статутом кримінального судочинства 1864 року можна пов'язувати формування інституту накладення арешту на майно, оскільки в ньому з'явилися не лише норми, що передбачали процедуру арешту, а й використовувалася термінологія, якою ми послуговуємося й зараз [7, с. 288].

Так, у ст. 268 Статуту кримінального судочинства було визначено, що у разі необхідності прийняття невідкладних заходів грошового стягнення, яке може бути накладено на обвинуваченого, або позову про винагородження за шкоду та збитки, що були понесені його діями, судовий слідчий звертається з поданням про накладення заборони або арешту на майно до окружного суду [8].

Тобто, арешт накладався на майно з метою відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням або з метою виплати обвинуваченим грошового стягнення. Варто зауважити, що на речові докази арешт не накладався. Порядок їх збирання, приєднання до кримінального провадження та зберігання був передбачений окремими нормами. Зокрема, відповідно до положень ст. 376 Статуту кримінального судочинства особам, у яких «взяті предмети» як речові докази, судовий слідчий зобов'язаний був на їх вимогу надати «в тому розписку». Їх долю вирішував суд під час постановлення вироку [9, с. 16].

Разом з цим, як зауважує А.С. Котова, зважаючи на правообмежувальний характер арешту майна, у Статуті кримінального судочинства були визначені такі процесуальні гарантії його застосування: 1) арешт міг накладатися лише на майно обвинуваченого; 2) судовий порядок застосування арешту майна; 3) закріплювалося також право оскарження рішення про накладення арешту на майно або відмову в цьому [7, с. 288]. Втім, сам порядок накладення арешту на майно визначався цивільним процесуальним законодавством.

У період відродження та розбудови української державності за часів Української Народної Республіки, Гетьманської держави, Української Народної Республіки часів Директорії (1917–1920) кримінальне судочинство не зазнало суттєвого оновлення [2, с. 73–74]. Як слушно відмічає В. В. Землянська, що оскільки побудова власного законодавства – довготривалий процес, то Центральна Рада прийняла закон про правонаступництво від 25 листопада 1917 року, згідно з яким усі російські закони, видані до 27 жовтня 1917 року, залишалися чинними, а Центральна Рада мала право видавати нові закони та скасовувати старі від імені Української Народної Республіки [10, с. 9–10].

Для кримінального процесуального законодавства радянського періоду притаманною є переоцінка відношення до права власності та відсутність уваги до забезпечення майнових прав громадян. Так, відповідно до Декрету від 16 квітня 1920 року «Про реквізиції і конфіскації», конфіскацією вважається безоплатне примусове відчуження державою майна, що знаходиться у володінні приватних осіб і товариств. Право конфіскації належить органам влади, а також Президії Всеросійської Надзвичайної Комісії, Революційним Трибуналам і Народним Судам, які застосовують цей захід як покарання. Революційні Трибунали і Народні Суди свої постанови про конфіскацію вносять у судові вироки. Під час кожної реквізиції, конфіскації й арешту майна складається в момент відібрання особливий акт із точним зазначенням: 1) формальних підстав, за якими вони проводяться; 2) реквізова-

ного, конфіскованого або арештованого майна. Власнику реквізованого або конфіскованого майна видається не пізніше трьох днів копія вищезазначеного акту [11].

Як вірно відмічає А. І. Баженова, у зв'язку із переоцінкою ставлення до права власності радянська держава не вважала за необхідне унормувати забезпечення майнових прав громадян. Між тим, у першому КПК УСРР 1922 р. норми, які б передбачали можливість накладення арешту на майно, все ж були закріплені, проте процесуальний порядок нормативного регулювання арешту майна був фрагментарним та далеко неповним [4, с. 305].

Після прийняття 31 жовтня 1924 року Основ кримінального судочинства СРСР і союзних республік, а 23 жовтня 1927 року – «Положення про судоустрій УСРР», 27 липня 1927 р. було затверджено новий КПК. Втім, його зміст відображав тенденцію посилення силового тиску держави на суспільство [12, с. 338].

Зміни у регламентації процесуального порядку накладення арешту на майно відбулися після прийняття КПК УРСР 1960 року. У нормах цього Кодексу відносно детально регламентувався порядок накладення арешту на майно. Зокрема, відповідно до ст. 125 КПК 1960 року, слідчий за клопотанням цивільного позивача або зі своєї ініціативи зобов'язаний ужити заходів щодо забезпечення заявленого в кримінальній справі цивільного позову, а також можливого в майбутньому цивільного позову, склавши про це постанову. У справах про злочини, за які кримінальним законом передбачена конфіскація майна, слідчий був зобов'язаний ужити необхідних заходів щодо забезпечення виконання вироку в частині можливої конфіскації майна, склавши про це постанову [13]. А відповідно до ст. 126 КПК 1960 року «Забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна провадиться шляхом накладення арешту на вклади, цінності та інше майно обвинуваченого чи підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії, де б ці вклади, цінності та інше майно не знаходилось, а також шляхом вилучення майна, на яке накладено арешт. Накладення арешту на вклади зазначених осіб проводиться виключно за рішенням суду. Майно, на яке накладено арешт, описується і може бути передане на зберігання представникам підприємств, установ, організацій або членам родини обвинуваченого чи іншим особам. Особи, яким передано майно, попереджаються під розписку про кримінальну відповідальність за його незбереження. … Арешт майна і передача його на зберігання оформляються протоколом, який підписується особою, що проводила опис, понятими і особою, яка прийняла майно на зберігання. До протоколу додається підписаний цими особами опис переданого на зберігання майна. … Накладення арешту на майно скасовується постановою слідчого, коли в застосуванні цього заходу відпаде потреба» [13].

Хоча КПК України 1960 року і сприяв розвитку інституту арешту майна у кримінальному провадженні, проте невирішеними залишалася низка питань: відсутність сталої термінології, непослідовність законодавця у структуруванні нового законодавства не сприяли формуванню стрункої теорії та забезпеченню єдності поглядів учених на певні наукові проблеми [9, с. 30].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що, незважаючи на певний прогрес у регламентації інституту арешту майна у кримінальному судочинстві, негативним є те, що рішення про обмеження права володіти чи користуватися певним майном приймалося стороною обвинувачення. Судовий контроль було визначено лише при накладенні арешту на вклади обвинуваченого чи підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії.

Суттєві зрушення в бік гарантування права володіння майном відбулися під час прийняття КПК України 2012 року. Цьому заходу забезпечення кримінального провадження присвячена глава 17 (статті 170–175) КПК України, де визначено, що арештом майна є тимчасове, до скасування у встановленому КПК України порядку, позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом кримінального правопорушення, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна [1].

Арешт майна допускається з метою забезпечення: 1) збереження речових доказів; 2) спеціальної конфіскації; 3) конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи; 4) відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди [1].

Клопотання про арешт майна розглядається слідчим суддею, судом не пізніше двох днів з дня його надходження до суду, за участю слідчого та/або прокурора, цивільного позивача, якщо клопотання подано ним, підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, і за наявності – також захисника, законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Неприбуття цих осіб у судове засідання не перешкоджає розгляду клопотання (ч. 1 ст. 172 КПК України) [1].

Окрім цього, ухвала про арешт майна або відмову в ньому підлягає апеляційному оскарженню відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 309 КПК України. Арешт майна має бути скасованим, у випадках, коли відпали підстави його застосування або арешт було накладено необґрунтовано [1].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що КПК України 2012 року здійснив крок у напрямку гарантування прав людини під час вирішення питання щодо накладення арешту на майно шляхом запровадження змагальної процедури, яка полягає у наступному:

– рішення про накладення арешту на майно приймається об'єктивним спостерігачем, яким є слідчий суддя чи суд;

– гарантування присутності сторін під час вирішення питання про накладення арешту на майно та їх участь у доказуванні чи спростування підстав його застосування;

– можливість оскарження прийнятого рішення у апеляційному порядку.

Висновки. Інститут арешту майна у кримінальному провадженні пройшов еволюційний шлях розвитку від часів Київської Русі до сучасності. Положення Руської правди та Литовських статутів ще не регламентували арешту майна як окремого процесуального заходу, проте містили норми, які дозволяли конфіскацію майна з метою відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Інституалізація арешту майна відбулася із прийняттям Статуту кримінального судочинства 1864 року. Втім, за радянських часів відбулася переоцінка ставлення до права власності, що призвела до відсутності гарантування майнових прав громадян, зокрема і під час кримінального провадження. Певні зрушення відбулися з прийняттям КПК України 1960 року. Проте, повноцінне формування інституту арешту майна у кримінальному провадженні слід пов'язувати із прийняттям КПК України 2012 року. Вдосконалення інституту арешту майна полягало у запровадженні змагальної судової процедури прийняття рішення про накладення арешту на майно, можливості його оскарження в апеляційному порядку, скасування арешту майна слідчим суддею, судом у зв'язку з його необґрунтованістю або коли відпала потреба у його подальшому застосуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : затв. Законом України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17?find=1&text#Text

2. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 512 с.

3. Зеленський С. М. Історія та перспективи вирішення кримінальних справ у судовому порядку в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Право. 2011. № 2 (4). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11zsmpvu.pdf.

4. Баженова А. І. Генезис і розвиток інституту арешту майна у кримінальному процесі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 302–307.

5. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навч. посіб. / уклад. Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаев ; вступ. сл. В. Я. Тація. Харків : Право, 2014. 344 с.

6. Статути великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 2 Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Анотація / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2003. 560 с.

7. Котова А. С. Становлення інституту накладення арешту на майно в кримінальному процесі. *Порівняльно-аналітичне право: електрон. наук. Фахове вид.* Ужгород, 2017. № 4. С. 287–291.

8. Уставъ уголовного судопроизводства. Систематический комментарий. При участии: А.Ф. Кони, В.К. Случевского и др. Москва. Издательство М.М. Зива, Типография А. И. Мамонтова. 1914. Вып. III. 944 с.

9. Котова А. С. Процесуальний порядок арешту майна у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2020. 270 с.

10. Землянська В. В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, гетьманату Скоропадського та Директорії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2002. 20 с.

11. Декрет від 16 квітня 1920 року Ради Народних Комісарів «Про реквізиції і конфіскації». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_594.htm.

12. Історія держави і права України : підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) та ін. ; за ред А.С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 512 с.

13. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України від 28. 12. 1960 р. № 1001-05. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/1001-05#Text

УДК 343.137
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/58

ЩОДО ЗЛОВЖИВАННЯ СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПІД ЧАС ВІДКРИТТЯ МАТЕРІАЛІВ У ПОРЯДКУ СТ. 290 КПК УКРАЇНИ

ON ABUSE BY A PARTY OF THE DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS DURING THE DISCLOSURE OF MATERIALS IN ACCORDANCE WITH ARTICLE 290 OF THE CPC OF UKRAINE

Горідько М.В., аспірантка кафедри кримінального процесу та криміналістики
Академія адвокатури України

У статті розглядаються деякі проблемні питання, пов'язані із зловживанням процесуальними правами сторонами кримінального провадження, зокрема, захистом. Чинний КПК України не надає визначення «зловживання процесуальними правами» та прямо не наголошує на забороні певних дій з боку сторін, які можна віднести до зловживань. Верховний суд вважає заборону зловживань загально правовим принципом, якій поширюється на всі галузі права, та вважає зловживання фактором, який негативно впливає на рівність та змагальність сторін.

У чинному КПК визначено лише три випадки, які можуть визнаватися зловживанням процесуальними правами. Але під час розслідування кримінального провадження постійно виникають певні «зони ризику», де для сторін (обвинувачення і захист), в силу наявності певних недоліків законодавства створені умови для зловживань. Зокрема, це ситуації, які виникають під час відкриття сторонами матеріалів у порядку, визначеному у ст.290 КПК. Це пов'язано, наприклад, з неможливістю сторони захисту проводити допит свідків, але відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства пояснення, які адвокат може отримати як адвокат – не є доказом. Авторка доводить, що сторона захисту повинна відкривати отримані від свідка пояснення, як засіб збирання чи перевірки доказів, як джерело доказів у кримінальних провадженнях про кримінальні проступки. Пропонується визначити певний алгоритм процесуальних дій адвоката.

Авторка пропонує поряд із обвинувальним актом прокурора, також представлять «захисний акт», в якому адвокат визначав позицію захисту, її обґрунтування, своє ставлення до запобіжних заходів, щодо можливості закриття провадження, звертав би увагу суду і прокурора на недоліки проведеного досудового слідства та ін. Це може полегшити суду провести аналіз матеріалів кримінального провадження та забезпечити реальну змагальність та рівність сторін.

Ключові слова: досудове слідство, відкриття матеріалів, захисник, прокурор, зловживання процесуальними правами, змагальність.

The article examines some problematic issues related to the abuse of procedural rights by parties to criminal proceedings, in particular, by the defense. The current Code of Civil Procedure of Ukraine does not provide a definition of "abuse of procedural rights" and does not directly emphasize the prohibition of certain actions by the parties that can be attributed to abuse. The Supreme Court considers the prohibition of abuse to be a general legal principle that applies to all areas of law, and considers abuse to be a factor that negatively affects the equality and competitiveness of the parties.

The current CPC defines only three cases that can be considered abuse of procedural rights. However, during the investigation of criminal proceedings, certain "risk zones" constantly arise, where conditions for abuse are created for the parties (prosecution and defense), due to certain shortcomings in the legislation. In particular, these are situations that arise during the opening of materials by the parties in the manner specified in Article 290 of the CPC. This is due, for example, to the inability of the defense to interrogate witnesses, but in accordance with the requirements of criminal procedural law, explanations that a lawyer can obtain as a lawyer are not evidence. The author argues that the defense must disclose the statements received from the witness as a means of collecting or verifying evidence, as a source of evidence in criminal proceedings on criminal offenses. It is proposed to determine a certain algorithm of procedural actions of the lawyer.

The author suggests that, along with the prosecutor's indictment, they also submit a "defense act," in which the lawyer would define the defense's position, its justification, his attitude to preventive measures, the possibility of closing the proceedings, draw the court and prosecutor's attention to the shortcomings of the pre-trial investigation, etc. This can make it easier for the court to analyze the materials of the criminal proceedings and ensure real adversarial and equality of the parties.

Key words: pre-trial investigation, discovery of materials, defense attorney, prosecutor, abuse of procedural rights, adversarial nature.

Вступ. Одним із основних принципів здійснення кримінального провадження є змагальність сторін. Відповідно до вимог ст. 22 Кримінального процесуального Кодексу України (далі – КПК) кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими чинним КПК. Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом.

Частина 6 ст. 22 КПК передбачає обов`язок суду створити необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов`язків, у тому числі забезпечити, щоб права, надані законом стороні, могли бути ефективно реалізовані.

Таким чином, принцип змагальності в ході проведення досудового розслідування має свою структуру, яка складається з чотирьох взаємопов'язаних елементів: 1) наявність сторони обвинувачення та сторони захисту; 2) наявність у сторони обвинувачення та сторони захисту рівних процесуальних прав; 3) наявність та чітке відокремлення функцій публічного обвинувачення, захисту та судового розгляду і 4) наявність об'єктивного та неупередженого суду.

Разом з тим, важко не погодитись із думкою А.Ю. Габрелян і О.В. Стрілецької, що значущість принципу змагальності сторін у кримінальному процесі обумовлена тим, що він є одним із ефективних правових інструментів забезпечення всебічного й об'єктивного дослідження обставин кримінального провадження, а також забезпечення рівних можливостей сторін для реального володіння процесуальними засобами захисту своїх законних інтересів [1, с. 730].

При цьому, аналізуючи норми КПК України, судову практику із вказаного питання, можна дійти висновку, що як під час досудового розслідування так і під час судового розгляду, в ході реалізації сторонами кримінального провадження своїх прав, не завжди повною мірою забезпечується принцип змагальності, а прогалини, наявні у чинному кримінальному процесуальному законодавстві нашої країни призводять до зловживань сторонами своїми процесуальними правами. Зокрема, це стосується реалізації принципу змагальності сторін кримінального провадження на стадії відкриття матеріалів у порядку ст. 290 КПК.

Постановка завдання. Сьогодні у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві немає визначення поняття «зловживання процесуальними правами». Європейська Конвенція з прав людини у статті 17 «Заборона зловживання правами» визначає, що жодна з положень цієї Конвенції не може тлумачитися як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або їх обмеження в більшому обсязі, ніж передбачено в Конвенції [2]. Відповідно до правового висновку Касаційного кримінального суду у складі Верховного суду (далі – ККС ВС), викладеного в ухвалі від 30.05.2018 р. у справі № 676/7346/15-к, констатовано, що хоча у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК) не передбачено загального положення про заборону зловживання процесуальними правами, однак заборона зловживання такими правами є загально правовим принципом й поширюється на всі галузі права [3]. При цьому в Ухвалі Апеляційної палати Вищого антикорупційного Суду України від 9 листопада 2021 р. у справі № 991/5325/21 зазначено, що «…заборона зловживання процесуальними правами не потребує закріплення у нормах КПК України, оскільки вона є загально правовим (конституційним) принципом і поширюється на всі галузі права…» [4].

На обґрунтовану думку Гловюк І.В., запровадження цієї засади кримінального провадження у сучасних умовах призведе до розбалансування змагальності кримінального провадження, оскільки існування цієї засади у кримінальному провадженні можливо лише за умови «зразкового» виконання своїх процесуальних обов'язків усіма учасниками кримінального провадження, у тому числі тих, які мають владні повноваження [5]. Підтримуючи позицію науковця, додамо, що така нормативна регламентація процесуального зловживання може призвести до певного перекосу процесуального балансу, перш за все, всупереч інтересів сторони захисту, коли будь-яка систематична або послідовна діяльність захисника може визнаватися зловживанням.

Чинний КПК визначає три випадки, які можуть визнаватися зловживанням процесуальними правами в кримінальному провадженні: заявлення повторного відводу з метою затягування кримінального провадження (ч. 4 ст. 81 КПК); посилання на технічну неможливість участі у відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, переривання зв'язку з метою затягування судового розгляду справи (ч. 6 ст. 336 КПК) та порушення розумних строків проголошення вступної промови стороною обвинувачення та/або стороною захисту з метою затягування судового розгляду справи (ч. 1 ст. 349 КПК).

Зрозуміло, що судова і слідча практика наводить багато прикладів інших зловживань сторонами кримінального провадження процесуальними правами. Зокрема, стосовно адвоката захисника: неявка адвоката в судове засідання; зловживання правом на відмову від обов'язків адвоката; неодноразові або почергові різними представниками сторони відводи одному слідчому судді; відвід судді, який розглядає заяву про відвід слідчого судді; подання численних необґрунтованих і повільне зачитування об'ємних клопотань при вирішенні питання про застосування запобіжного заходу затриманій особі; подання однакових чи аналогічних клопотань різними представниками сторони захисту; використання нерелевантної але підходящої для підкріплення своєї позиції практики Європейського суду з прав людини та багато ін.

За визначенням Гарасимчук Н. зловживання процесуальними правами адвокатом можна розглядати як встановлений слідчим суддею (судом) різновид протиправної поведінки адвокатом, який полягає у прямо не забороненому законом недобросовісному та нерозумному діянні, що непропорційно перешкоджає (створює загрозу перешкоджання) досягненню завдань кримінального провадження [6, с. 216].

У чинному КПК є певні «зони ризику» де можливі зловживання сторонами, до яких можна віднести й відкриття матеріалів іншій стороні, як важливого інституту забезпечення реалізації принципів кримінального провадження, де не вирішеними є низка питань. Проблеми, що виникають при наданні учасникам кримінального провадження доступу до матеріалів справи та ознайомлення з ними, були предметом обговорень як у період дії КПК 1960 р., так і після прийняття чинного КПК (2012 р.).

Проблемам реалізації принципу змагальності у кримінальному провадженні присвячені роботи багатьох науковців, зокрема А. Габреляна, Ю. Грошевого, В. Долежана, І. Енгельмана, В. Комарова, В. Кульчицького, В. Маляренка, В. Мамницького, М. Маркуш, І. Марочкіна, О. Мироненка, О. Мохонько, О. Немировської, В. Нора, В. Попелюшка, А. Селіванова, В. Сердюка, О. Стрілецької, В. Тертишника, Г. Тимченка, Р. Ященка та багатьох ін., а також науковців з інших країн.

Проте, більшість наукових праць було присвячено загальним проблемам реалізації принципу змагальності в ході досудового розслідування та судового розгляду, науковці досліджували цю проблематику в цілому, та не надавалась детальна оцінка питанню забезпечення змагальності сторін саме під час відкриття матеріалів іншій стороні в порядку, передбаченому у ст. 290 КПК.

Дослідженням окремих питань цієї проблематики свого часу займались Ю. Аленін, О. Андрушко, Г. Борейко, І. Гловюк, О.Капліна, С. Ковальчук, О. Криворучко, В. Маляренко, Т. Пащук, О. Татаров, С. Фомін та інші, які вивчали деякі проблемні питання, що виникають на етапі закінчення досудового розслідування, і у процесі виконання окремих процесуальних дій на ньому. Важливість цього питання не викликає сумніву, адже допустимість доказів, отриманих у ході досудового слідства, не лише впливає, а й певним чином може вирішувати долю вироку суду.

При цьому, аналізуючи норми ст. 290 КПК, саме на вказаній стадії досудового розслідування прослідковуються ознаки порушення принципу змагальності сторін кримінального провадження, а сторона захисту має певне привілейоване становище.

Вказане свідчить про необхідність більш глибокого та детальної аналізу реалізації принципу змагальності саме на стадії відкриття матеріалів, а також розробки пропозицій щодо вдосконалення відповідних кримінальних процесуальних норм, що і є **метою статті –** вивчення деяких проблемних аспектів процедури відкриття матеріалів іншій стороні у порядку, визначеному у ст. 290 КПК, які не сприяють запобіганню зловживанню правом сторонами кримінального провадження на цьому етапі завершення досудового розслідування і цим перешкоджають швидкому, повному та неупередженому досудовому розслідуванню кримінальних проваджень.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до вимог ч. 6 ст. 290 КПК України сторона захисту за запитом прокурора зобов'язана надати доступ та можливість скопіювати або відобразити відповідним чином будь-які речові докази або їх частини, документи або копії з них, а також надати доступ до житла чи іншого володіння, якщо вони знаходяться у володінні або під контролем сторони захисту, якщо сторона захисту має намір використати відомості, що містяться в них, як докази у суді.

При цьому, у справі № 462/1710/16-к ККС ВС зазначив, що на сторону захисту законом не покладено обов`язку відкривати доказ, який вона в принципі не може мати у своєму розпорядженні. У частині 6 ст. 290 КПК не згадуються показання свідка, оскільки, на відміну від сторони

обвинувачення, сторона захисту не може проводити допит і отримувати показання, а лише пояснення, які відповідно до ч. 8 ст. 95 КПК не є джерелом доказів. Тому суд вважає, що тлумачення, яке надав суд першої інстанції положенням ст.290 КПК, покладає на сторону захисту обов`язок з відкриття доказів, який не передбачений законом і не може бути нею виконаний [9].

Аналізуючи згадану вище постанову ККС ВС вважаємо за необхідне зазначити наступне, частиною 3 ст. 93 КПК передбачено, що сторона захисту здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів, а отже справді сторона захисту не наділена правом допиту свідків та отримання від них показів, що є джерелом доказів у кримінальному провадженні.

При цьому, у контексті вказаної вище статті КПК до інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів, вважаємо за можливе віднести і право сторони захисту проводити опитування осіб за їх згодою, регламентоване Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [8], в ході якого сторона захисту може отримувати пояснення від свідків про фактичні дані, які мають значення для кримінального провадження.

Разом з тим, «пояснення» у кримінальному процесуальному законодавстві вживається як джерело доказів у кримінальних провадженнях про кримінальні проступки (ст. 298-1 КПК); як засіб збирання чи перевірки доказів у кримінальному провадженні (ст. 300 КПК), а отже, на нашу думку, на сторону захисту може бути покладено обов'язок відкривати отримані від свідків пояснення у порядку ст. 290 КПК.

Крім того, у разі процесуального оформлення отриманих стороною захисту пояснень від опитаних осіб, вказаний матеріальний об'єкт може визнаватись документом в розумінні ст. 99 КПК (документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження) та відповідно до ст.290 КПК повинен бути відкритий стороні обвинувачення.

Треба також звернути увагу на те, що у чинному КПК не визначено, яким саме процесуальним документом має оформлюватись відібрання пояснень стороною захисту, не регламентована процедура надання таких пояснень, як повинні бути закріплені усні пояснення особи. Наслідком такої невизначеності може бути зловживання захистом своїм правом не відкривати стороні обвинувачення ті докази, які не передбачені КПК.

Частиною 1 ст. 104 КПК визначено, що «у випадках, передбачених цим Кодексом, хід і результати проведення процесуальної дії фіксуються у протоколі», це вказує на те, що і пояснення (як процесуальна дія) повинні фіксуватись у протоколі, незалежно від суб'єкту їх отримання, що теж не є досить коректним, адже стороною захисту не проводяться процесуальні дії.

Слушною вважаємо думку А. Черненка про те, що протоколом слід оформлювати пояснення, що отримано органами досудового розслідування (протокол пояснення за аналогією з протоколом допиту), а документом з назвою «Пояснення», слід закріплювати ті, що отримані захисником [7], який і буде відкриватись стороні обвинувачення в порядку ст. 290 КПК.

Таким чином, з метою врегулювання питання процедури відібрання пояснень та їх документального закріплення, для забезпечення реалізації принципу змагальності, з метою унеможливлення зловживань з боку сторони захисту під час виконання вимог ст. 290 КПК, доцільним було б закріпити в КПК форму документу для фіксації стороною захисту результатів опитування осіб.

Дуже слушною є думка Габрелян А.Ю. і Стрілецької О.В. щодо регламентації обов'язку сторони захисту складати так званий «висновок захисника» (захисний акт). Обґрунтовуючи свою позицію науковці стверджують, що важливе для забезпечення змагальності значення на стадії досудового розслідування має питання про документи, що підбивають підсумки проведеного досудового розслідування. Якщо зі сторони обвинувачення таким документом є обвинувальний акт – процесуальне рішення, яким прокурор висуває обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення і яким завершується досудове розслідування (ч. 4 ст. 110 КПК), то з боку захисту – захисний акт. Систематизуючи зібрані докази та формулюючи юридичні висновки по закінченню розслідування, обвинувальний акт полегшує обвинуваченому та його захиснику ознайомлення з матеріалами кримінального провадження та оперування з наявною в матеріалах провадження інформацією. У результаті сторона захисту, знаючи на яких саме доказах ґрунтується обвинувачення, отримує можливість адекватно підготуватися до наступної стадії кримінального провадження. Позитивно оцінюючи важливість інформативності обвинувального акту, вважаємо, що подальша інтеграція змагальних начал у стадію досудового розслідування потребує надання стороні захисту права самостійно викласти свої підсумки досудового розслідування у відповідному документі, яким може стати «висновок захисника» (захисний акт). У захисному акті сторона захисту могла б викласти міркування з приводу подальшого спрямування кримінального провадження: щодо його закриття, щодо кваліфікації кримінального правопорушення, щодо скасування або зміни запобіжного заходу та інших обставин, які мають значення для виправдання або пом'якшення відповідальності обвинуваченого. Захисний акт має містити доказову базу, її джерела, оцінку зібраних доказів, в разі необхідності обґрунтування необхідності виправдання підзахисного або пом'якшення його відповідальності тощо, список осіб, які підлягають виклику в судове засідання з боку захисту. Загалом захисний акт як документ, що містить погляд на підсумки досудового розслідування з боку сторони захисту, може суттєво полегшити суду аналіз матеріалів кримінального провадження, забезпечити реальну змагальність сторін, рівність їхніх прав на завершальному етапі стадії досудового розслідування [1, с. 719–729].

Висновки. Враховуючи вищевикладене, слід зазначити, що запропоновані зміни та доповнення до КПК України забезпечили б у повній мірі реалізацію принципу змагальності сторін кримінального провадження на стадії відкриття матеріалів у порядку ст. 290 КПК України, судового розгляду під час допиту свідків, та унеможливили б зловживання вказаними процесуальними правами сторонами кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Порівняльно-аналітичне право*знавство. 2024. Вип. 81(2). С. 719–731. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.119

2. Європейська Конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

3. Ухвала Кримінального Касаційного Суду у складі Верховного Суду від 30.05.2018 р. у справі № 676/7346/15-к. URL: https://verdictum. ligazakon.net/document/74440103?utm_source.

4. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного Суду України від 9 листопада 2021 р. у справі № 991/5325/21. URL: https://reyestr.court.ua/Review/101018952

5. Гловюк І.В. Неприпустимість зловживання процесуальними правами, як перспективна засада кримінального провадження: прогрес чи регрес. URL: https://barristers.org.ua/news/advokat-naukovyj-radnyk-ao-barristers-d-yu-n-dotsent-iryna-glovyuk-pro-neprypustymist-zlovzhyvannya

6. Гарасимчук Н. Поняття та ознаки зловживання процесуальними правами адвокатом у кримінальному провадженні. *Юридичний вісник* 2021. № 2. С. 211–218.

7. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 07.06.2022 р. у справі № 462/1710/16-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104849853

8. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України № 5076-VI від 05.07.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text

9. Черненко А. Про проблеми кримінальної процесуальної форми пояснення. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/11281/1/175.pdf.

УДК 343.98(075)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/59

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИКИ

THEORETICAL FOUNDATIONS OF CRIMINAL SCIENCE

Грищенко О.П., к.ю.н.,
старший викладач кафедри права, філософії та політології
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Стаття присвячена криміналістиці як спеціальній юридичній науці, яка окреслює потреби слідчої, експертної та судової практики. Констатовано, що теоретичні основи криміналістичної діяльності потребують удосконалення криміналістичної техніки, прийомів і методів виявлення, фіксації, та розслідування й попередження злочинів. Схарактеризовано, що криміналістичне моделювання допомагає оперативно виявляти й оцінювати наявні проблеми або непередбачувані ситуації в процесі розслідування злочинів. Обґрунтовано, що існує необхідність покращення криміналістичного процесу діагностики слідчої ситуації. Доведено, що у теоретичних основах криміналістики метод моделювання розглядається як метод пізнання та відображення дійсності. Визначено, що ефективність слідчого експерименту забезпечується завчасно створеними умовами щодо скоєння злочину та його ґрунтовною підготовкою.

Теоретичні основи криміналістики це водночас розкриття злочинів. Це виявлення всіх ознак, що характеризують злочин, та встановлення особи, яка скоїла злочин. Науковці наголошують на важливості оперативно-розшукової діяльності для розкриття злочинів.

Метою статті є комплексна характеристика теоретичних основ криміналістики.

У статті доведено, під час оперативно-розшукових заходів в криміналістиці за конкретною кримінальною справою слідчий має пропонувати конкретні версії, основані на матеріалах саме цієї справи. Наголошено на потребі врахування та використання спеціальних знань під час проведення слідчого експерименту. Обґрунтовано, що в процесі кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності створення моделі є наближеною копією реального предмета, що відноситься до скоєння злочину або до місця скоєння злочину. Теоретично складовою предмета криміналістики є оперативно-розшукова діяльність в частині, що стосується розкриття злочинів.

Ключові слова: криміналістика, теоретичні основи криміналістики, слідча практика, слідчі дії, злочини, розкриття злочинів, кримінально-процесуальна діяльність, оперативно-розшукова діяльність, моделі криміналістичні.

The article is devoted to criminology as a special legal science that outlines the needs of investigative, expert and judicial practice. It is stated that the theoretical foundations of criminology require the improvement of criminology techniques, techniques and methods of detecting, recording, investigating and preventing crimes. It is characterized that criminology modeling helps to promptly identify and assess existing problems or unforeseen situations in the process of investigating crimes. It is substantiated that there is a need to improve the criminology process of diagnosing the investigative situation. It is proved that in the theoretical foundations of criminology, the modeling method is considered as a method of cognition and reflection of reality. It is determined that the effectiveness of an investigative experiment is ensured by the conditions created in advance for the commission of a crime and its thorough preparation.

The theoretical foundations of criminology are at the same time the disclosure of crimes. This is the identification of all the signs that characterize a crime and the establishment of the person who committed the crime. Scientists emphasize the importance of operational and investigative activities for solving crimes.

The purpose of the article is a comprehensive description of the theoretical foundations of forensics.

The article proves that during operational and investigative activities in forensics for a specific criminal case, the investigator must offer specific versions based on the materials of this particular case. The need to take into account and use special knowledge during the investigative experiment is emphasized. It is substantiated that in the process of criminal procedure and operational and investigative activities, the creation of a model is an approximate copy of a real object related to the commission of a crime or to the scene of a crime. Theoretically, the operational and investigative activities are a component of the subject of forensics in the part related to the solving of crimes.

Key words: forensics, theoretical foundations of forensics, investigative practice, investigative actions, crimes, solving crimes, criminal procedure, operational and investigative activities, forensic models.

Вступ. Спеціальна юридична наука криміналістика окреслює потреби слідчої, експертної та судової практики. Теоретичні аспекти криміналістичної діяльності характеризують її сутність і зміст, зв'язок з іншими науками. Практикуючі криміналісти наголошують на важливості удосконалення криміналістичної техніки, що висвітлює науково-технічні прийоми і методи виявлення, фіксації, теоретичні положення, вилучення та дослідження доказів з метою розслідування та попередження злочинів, як кримінальних так й інших галузей юриспруденції. Науковці, які досліджують такі галузі криміналістичної техніки, як-от: судова балістика, ідентифікація людини за ознаками зовнішності, судова одорологія, техніко-криміналістичне дослідження документів, судова фотографія, кінозйомка та відеозапис, криміналістичне дослідження письма, трасологія, судова акустика, кримінальна реєстрація, обґрунтовують потребу в удосконаленні цих галузей у вирішенні різноманітних завдань кримінального провадження сьогодні.

Метою статті є комплексна характеристика теоретичних основ криміналістики.

В дослідженні необхідно проаналізувати необхідність оперативно-розшукових заходів в криміналістиці за конкретною кримінальною справою, під час яких слідчий має запропонувати конкретні версії, основані на матеріалах саме цієї справи. Важливість врахування та використання спеціальних знань під час проведення слідчого експерименту доводять, що в процесі кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності необхідно створити модель, яка є наближеною копією реального предмета, що відноситься до скоєння злочину або до місця скоєння злочину.

Виклад основного матеріалу. Необхідною теоретичною складовою основи криміналістики вчені вважають її предмет, пов'язаний з метою і завданнями. Згідно теоретичних аспектів криміналістики, предметом цієї науки виступають: механізм відображення злочинної діяльності в джерелах інформації, специфічні закономірності злочинної діяльності, розслідування і попередження злочинів та розроблені на цій основі засоби і методи вказаної діяльності з метою забезпечення належного застосування процесуально-матеріальних і правових норм, особливості діяльності щодо розкриття злочинів.

Теоретичні основи криміналістики це водночас розкриття злочинів. Це виявлення всіх ознак, що характеризують злочин, та встановлення особи, яка скоїла злочин. Науковці наголошують на важливості оперативно-розшукової діяльності для розкриття злочинів. Кримінально-процесуальна та оперативно-розшукова діяльність спрямовані на розкриття злочинів оперативно-розшуковим шляхом. Значне число злочинів розкривається в процесі забезпечення швидкого і повного розслідування з допо-

могою оперативно-розшукової діяльності. Теоретично результати кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності як розкриття злочину можуть бути однаковими, але з правової точки зору їх значення має різницю: результати оперативно-розшукової діяльності, які не наділені процесуальною формою, не є доказами і не можуть бути покладені в основу вироку суду. Доказами може бути тільки ті результати, якщо злочин розслідуваний з дотриманням установлених законодавством кримінально-процесуальних правил, тобто розкритий оперативно-розшуковим шляхом. Не розслідуваний злочин не може привести до кримінально-правових наслідків. Теоретично складовою предмета криміналістики є оперативно-розшукова діяльність в частині, що стосується розкриття злочинів.

Маємо констатувати, що поняття «кримінально-процесуальна діяльність» (попереднє розслідування) властиве криміналістиці. Це поняття розглядає процесуальний порядок провадження дізнання і попереднього слідства та систему як тактичних прийомів, так і науково-технічних методів. Криміналісти вважають їх теоретичними процесуальними і криміналістичними аспектами. Теоретичні основи криміналістики спираються на методику розкриття злочинів у формі кримінально-процесуальної діяльності, а також техніку, тактику і методику розслідування злочинів.

А. Шеремет стверджує, що криміналістика досліджує, аналізує та узагальнює кримінальну практику як практичну діяльність у боротьбі зі злочинністю. Криміналістичною стороною розслідування злочинів вважаються методи розкриття злочинів за допомогою кримінально-процесуальних засобів. Криміналістика спирається на криміналістичний аналіз злочинів. Різні види злочинів потребують дослідження достатнього репрезентативного обсягу емпіричного матеріалу, взятого з відповідних регіонів в останній період часу. Сьогодні теоретично і практично доведено, що криміналістичний аналіз дозволяє виявити типові ситуації скоєння різних видів злочинів. Також можливо одержати узагальнені дані, що характеризують особистість злочинців, способи, засоби та знаряддя скоєння злочинів, особливості їх підготовки та типові умови. Дослідження кримінальної практики дозволяє також виявити типову характеристику наслідків злочинної діяльності. Ці наслідки можуть бути у вигляді слідів та інших змін матеріальної обстановки, заподіяної шкоди та обставин, що сприяли скоєнню злочинів різних видів [1, с. 7].

Для даного дослідження необхідно звернути увагу на той факт, що головним живильним джерелом для криміналістики є право. Її предмет і об'єкти пізнання належать до сфери правових явищ. Правова сфера діяльності державних органів, правових процесів розслідування, судового розгляду потребують розв'язання завдань, що вирішуються криміналістикою. Рекомендації криміналістики мають правовий характер, що заснований на законах. Криміналістика також потребує збагачення власного науково-технічного змісту [2, с. 20–23].

Важливою складовою теоретичної основи криміналістики є прогностичний «сценарій» для слідчої дії як перспективної моделі, яку слідчий формує за допомогою ретельного аналізу всіх потенційних варіантів розвитку ситуації в період скоєння злочину (відноситься до різних видів злочинів). Необхідно спиратися на процес моделювання слідчої дії, що можна розглядати як важливий елемент перспективного планування кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності. Це дозволяє слідчому підготуватися до можливих ускладнень. Оптимізація процесу підготовки та організації майбутніх слідчих дій дає змогу значно знизити рівень невизначеності, що може виникнути під час реального проведення кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності. Моделювання під час безпосереднього проведення слідчої дії є важливим інструментом для ефективної діагностики ситуації та прийняття обґрунтованих рішень слідчим, що важливо для криміналістичних досліджень для адекватного реагування на непередбачувані події (якщо вони виникають). Практичні дії кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності свідчать, що конкретні слідчі ситуації залежатимуть від ряду важливих факторів. Першим таким фактором вважається етап розслідування, на якому здійснюється слідча дія безпосередньо. Прикладом може стати така ситуація: на початкових етапах розслідування виникають ситуації пізнавального типу (пов'язані з виявленням та уточненням обставин справи). В подальшому, коли вже є певна інформація, ситуації можуть бути більш складними та конфліктними для кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності [3, с. 507].

В процесі використання моделювання при підготовці до допиту, слідчий має створити перспективну модель майбутнього допиту. Цей сценарій має бути різноманітним, з варіантами складних ситуацій. Проте, слідчому необхідно намітити лінію його поведінки в допиті на основі даних криміналістики. Маємо погодитись із О. Юнацьким, який вважає, що дані криміналістики у підготовці до допиту необхідні для визначення цілей і задач допиту, збору необхідної інформації про злочин для проведення потрібних слідчих дій. Дані криміналістики при підготовці до допиту дозволяють поставити можливу правильну характеристику особи обвинуваченого, який скоїв злочин [4].

Криміналістика дозволяє використовувати метод розкриття та розслідування злочинів (зокрема вбивств), моделювання. У теоретичних основах криміналістики метод моделювання розглядається як метод пізнання та відображення дійсності. Цей ефективний метод використовується у суспільних і правових науках в наш час [5, с. 74].

D. Adams наголошує на потребі використання різноманітних моделей в криміналістиці. Це дозволить забезпечити ефективне та більш глибоке розуміння обставин злочинів різних видів. Науковець звертає увагу на той факт, що різні види моделей створюють реконструкцію. Тобто при об'єднанні створюють особливу форму матеріального моделювання. Реконструкція дозволяє відтворювати важливі об'єкти або ситуації розслідування. В цьому процесі необхідно використовувати джерела інформації, описи, фотографії та ін. Ефективність такого підходу підтверджується на практиці. D. Adams констатує, що існують приклади успішного використання моделювання в розслідуванні злочинів підрозділами англійської поліції [6, pp. 24–25].

Теоретичними основами криміналістики також обґрунтовано потребу в удосконаленні методів і тактичних прийомів кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності. Необхідно при цьому керуватися положеннями процесуальної теорії щодо відносності і допустимості доказів, оцінки їхньої достовірності та ін. М. Салтевський вважає, що від рівня розвитку теорії судових доказів в значній мірі залежить удосконалення методів криміналістики. Дослідник зазначає, що криміналістика має суттєвий вплив на розвиток доказового права.

Щодо загальнонаукових методів, що використовуються в криміналістиці, то ці методи застосовуються в більшості наук, а не тільки в праві. Такими методами є: опис, спостереження, порівняння, вимірювання, метод ідентифікації експерименту, моделювання та ін. [2, с. 20–23].

Реалізація та застосування загальнонаукових методів (в криміналістиці) мають свою специфіку, обумовлену конкретними умовами дослідження, об'єктом та завданнями. Для теоретичних основ криміналістики також важливим є метод спостереження. Даний метод важливий для систематичного, безпосереднього сприйняття пред-

мета, що має відношення до розкриття злочину з метою вивчення специфічних змін у певних умовах. А. Шеремет доводить, що спостереження застосовується в криміналістиці у практичних цілях. Метод спостереження необхідно використовувати при вивченні та узагальненні правозастосовної практики. Також ним мають користуватися криміналісти в процесі провадження оперативно-розшукових заходів та слідчих дій [1, с. 24–26]. А. Шеремет наголошує, що в практичній діяльності щодо вивчення слідів злочину неможливо обійтись без визначення, наприклад, «часових показників: тривалості того чи іншого явища, швидкості руху, давності утворення слідів та ін.» [1, с. 24–26].

Маємо констатувати, що в криміналістиці вкрай важливою є точність вимірювання як однієї з обов'язкових умов установлення істини за кримінальною справою. Науковці зазначають, що використовується під час провадження слідчих дій точності вимірювання часто може слугувати профілактикою або попередженням скоєння злочинів. В криміналістиці також важливим є проведення слідчого експерименту як методу дослідження злочину у штучно створених аналогічних умовах саме сьогодні. Ефективність слідчого експерименту забезпечується завчасно створеними умовами щодо скоєння злочину та його ґрунтовною підготовкою.

У криміналістичному моделюванні одним з необхідних методів криміналісти вважають опис як фіксацію шляхом опису якісних і кількісних показників предметів, що відносяться до скоєння злочинів. Опис має бути системним та відображати взаємозв'язок предметів в процесі кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності. У кримінально-процесуальній і оперативно-розшуковій діяльності науковці наголошують на необхідності вивчення криміналістичних класифікацій ознак зовнішності людини, ознак почерку, писемної мови, слідів рук, ніг, транспортних засобів, слідів вогнепальної зброї, гільз, куль та ін. Опис вважається засобом фіксації інформації і використовується у ході складання протоколів слідчих дій або словесного портрета та ін. Даний метод лежить в основі порівняння як методу, що застосовується в криміналістичній ідентифікації (наприклад, особи злочинця). Порівняння виокремлює ознаки кількох об'єктів, що відносяться до скоєння злочину, або особи злочинця. У вітчизняній криміналістиці порівнюються предмети, люди, тварини, фактичні дані, уявлення.

Окремо маємо розглянути моделювання в криміналістиці як метод, що лежить в основі структури моделей або будь яких об'єктів для більш детального вивчення скоєння злочину. Даний метод ефективно впроваджується в криміналістиці під час провадження слідчих дій та планування розслідування. Це може бути обшук, огляд місця події та ін. В процесі кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності створення моделі є наближеною копією реального предмета, що відноситься до скоєння злочину або до місця скоєння злочину.

П. Біленчук доводить, що в криміналістиці застосовуються всі види моделей. Проте, моделі є структурні, функціональні, ідеальні, матеріальні та ін. Моделювання в процесі розкриття злочинів та оперативно-розшукових версій (моделей) має бути відображено, як у плануванні розслідування, так і у оперативно-розшукових заходах [7, с. 74–85].

Для дослідження теоретичних основ криміналістики необхідно коротко розглянути і математичні методи, що використовуються для характеистики об'єктивних критеріїв оцінки ідентифікаційних ознак скоєння злочинів. Використання як математичної статистики, так і теорії вірогідності є важливими складовими сучасних криміналістичних методів [1, с. 24–26].

Математика допомогла виокремити більш об'єктивну характеристику ідентифікаційних ознак в дактилоскопічній, почеркознавчій, фотопортретній та інших видах експертизи. Даний метод дозволив більш ефективно і об'єктивно робити експертні оцінки в криміналістиці за допомогою вирішення практичних завдань розкриття злочинів та криміналістичного прогнозування.

Процес кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності при розкритті злочинів потребує такої категорії як гіпотеза (версія). Криміналісти констатують, що слідча версія має застосовуватися в плануванні розслідування скоєного злочину. У наукових джерелах з криміналістики існують й поняття робочої версії (як передбачення обставин злочину) та розшукових версій (як передбачення, наприклад, місця перебування злочинців). Кожна версія потребує перевірки в процесі кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності (оперативно-розшукових заходів). В криміналістичній практиці використовується й поняття типових версій як характерних для типових ситуацій. Щодо типових слідчих версій під час розслідування пожежі, необхідно перш за все з'ясовувати причини виникнення. Типовими найчастіше є такі: «пожежа є наслідком злочинного порушення правил протипожежної безпеки; пожежа виникла внаслідок природних факторів (внаслідок дії блискавки); вогонь виник внаслідок самозаймання (випадково); пожежа виникла внаслідок підпалу» [8, с. 209–217].

Криміналісти стверджують, що найчастіше зустрічаються типові версії щодо підпалу як-от, (версії стосовно винного): «підпал вчинено особою, яка працює на даному об'єкті; підпал вчинено сторонньою людиною» [8, с. 209–217].

Під час кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності (оперативно-розшукових заходів) за конкретною кримінальною справою слідчий має пропонувати конкретні версії, основані на матеріалах саме цієї справи. При цьому важливо враховувати типові версії з урахуванням умов достовірності [8, с. 209–217].

Згідно наукових розвідок Н. Тимченко, необхідно враховувати й використання спеціальних знань під час проведення слідчого експерименту. Наприклад, при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод. Це дозволить ефективніше розслідувати кримінальне правопорушення. Щодо слідчого експерименту, то в більшості випадків він досягає такі цілі: «перевірка та уточнення відстані видимості, швидкості транспортного засобу, темпу руху пішохода та ін. У таких випадках, якщо місце наїзду вказується очевидцями на місці проведення слідчої дії і при цьому дана інформація буде використана для моделювання обстановки, в якій будуть проводитися експериментальні дії, процедуру отримання показань слід фіксувати в окремому протоколі допиту» [9, с. 366].

Слідчий, який оформлює в процесуальному документі результати слідчого експерименту обов'язково має вказати «джерело інформації про траєкторію руху або координати місця наїзду», що є необхідною складовою при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод [9, с. 366].

Для об'єктивності результатів у криміналістиці необхідно також спиратися на ствердження А. Чичиркіна щодо проблеми важливості проведення слідчого експерименту у провадженнях про ДТП. Водночас, це потребує взаємодії слідчих з експертними підрозділами при розслідуванні порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту [10, с. 12].

Розслідування кримінальних проваджень щодо порушення правил дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів потребує проведення слідчого експерименту. Важливо також отримати свідчення про подію ДТП в процесі допиту потерпілих та свідків злочину. Різні види перевірок та уточнень дозволяють довести конкретні обставини з місця події. Наприклад, це може бути швидкість руху транспортного засобу або щось ін.). В. Гусєва, Т. Безсонна обгрунтовують, що при використанні спеціальних знань під час проведення слідчих (розшукових) дій

в реаліях реформування правоохоронних органів України вкрай необхідно звертати увагу на «умови та обстановку проведення слідчого експерименту, що мають відтворюватися за допомогою методу моделювання, який дозволить забезпечити отримання об'єктивних результатів за підсумками проведених дослідів» [11, с. 499–502]. Ця складова кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності (оперативно-розшукових заходів) також являється теоретичною основою криміналістики.

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити висновки: 1. Криміналістика як спеціальна юридична наука окреслює потреби слідчої, експертної та судової практики. 2. Теоретичні основи криміналістичної діяльності потребують удосконалення криміналістичної техніки, прийомів і методів виявлення, фіксації, та розслідування і попередження злочинів. 3. Криміналістичне моделювання допомагає оперативно виявляти й оцінювати наявні проблеми або непередбачувані ситуації в процесі розслідування злочинів. 4. Існує необхідність покращення процесу діагностики слідчої ситуації. 5. У теоретичних основах криміналістики метод моделювання розглядається як метод пізнання та відображення дійсності. 6. Ефективність слідчого експерименту забезпечується завчасно створеними умовами щодо скоєння злочину та його ґрунтовною підготовкою. 7. Під час оперативно-розшукових заходів в криміналістиці за конкретною кримінальною справою слідчий має пропонувати конкретні версії, основані на матеріалах саме цієї справи. 8. Необхідно враховувати й використання спеціальних знань під час проведення слідчого експерименту. 9. В процесі кримінально-процесуальної і оперативно-розшукової діяльності створення моделі є наближеною копією реального предмета, що відноситься до скоєння злочину або до місця скоєння злочину.

Перспективами подальших наукових розвідок вважаємо дослідження процесу протоколювання результатів слідчої дії як важливого етапу документальних матеріалів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шеремет А.П. Криміналістика: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. *2-ге вид*. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 472 с. 7–8. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/18-Kriminalistika-Sheremet.pdf (дата звернення: 02.04.2025).
2. Салтевський М.В. Криміналістика: навчально-довідковий посібник. Київ, 1996. С. 20–23.
3. Чернов О.В., Пишненко І.Ю. Криміналістичне моделювання: теоретичні основи та практичне застосування при розслідуванні кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. Випуск 1. 2025. С. 504–508. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2025/118.pdf (дата звернення: 02.04.2025).
4. Юнацький О.В. Криміналістичне моделювання пізнавальної діяльності слідчого : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2004. 20 с.
5. Лукашевич В.Г., Юнацький О.В. Моделювання у криміналістиці та пізнавальній діяльності слідчого: монографія. Київ, 2008. 183 с.
6. Adams D. Setting the scene. Police review. 3 April 1998. Pp. 24–25.
7. Криміналістика: підручник. / За ред. П.Д. Біленчука. Київ, 1998. С. 74–85.
8. Криміналістика: підручник. / За ред. В.Ю. Шепітька. Київ, 2001. С. 209–217.
9. Тимченко Н.С. Використання спеціальних знань під час проведення слідчого експерименту при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод. *Юридичний науковий електронний журнал*. Випуск 2. 2025. С. 365–367. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2025/87.pdf (дата звернення: 02.04.2025).
10. Чичиркін А.О. Взаємодія слідчих з експертними підрозділами під час розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 22 с.
11. Гусєва В.О., Безсонна Т.Ф. Деякі аспекти використання спеціальних знань під час проведення слідчих (розшукових) дій в реаліях реформування правоохоронних органів України. *Юридична практика в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Арад, Румунія, 25-26 січ. 2019 р.). Арад: Західний ун-т ім. Васіле Голдіш, 2019. С. 499–502.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/60

LIMITS OF PERMISSIBILITY IN COVERT INVESTIGATIVE ACTIONS: CRIME PROVOCATION THROUGH THE PRISM OF JUDICIAL PRACTICE

МЕЖІ ДОПУСТИМОГО ПІД ЧАС НСРД: ПРОВОКАЦІЯ ЗЛОЧИНУ КРІЗЬ ПРИЗМУ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Skrypal P.V., 3d year student at the Faculty of International and European Law
Yaroslav Mudryi National Law University

Hlushchenko T.I., 3d year student at the Faculty of International and European Law
Yaroslav Mudryi National Law University

This article explores the complex and pressing issue of the limits of permissible actions by law enforcement authorities during the conduct of covert investigative (search) activities, particularly in situations where there is a risk of entrapment or provocation to commit a crime. It provides an in-depth analysis of how Ukrainian criminal procedural legislation–namely, the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine–regulates such measures while also drawing attention to gaps in legal practice that may lead to violations of human rights. The focus is placed on the correlation between the concepts of «covert investigative (search) actions» and «provocation» within both national legislation and European legal standards. The article offers a theoretical reflection on the nature of criminal provocation, identifying it as a specific form of abuse of authority by pre-trial investigation bodies. A significant portion of the research is devoted to analyzing the case law of the European Court of Human Rights, particularly the landmark judgments in *Ramanauskas v. Lithuania* (2008), *Teixeira de Castro v. Portugal* (1998), *Mills v. Ireland* (2016) *and Ramanauskas v. Lithuania (No. 2)*, which played a key role in establishing standards for the admissibility of evidence obtained through the involvement of state agents. Special attention is also given to the case law of the Supreme Court of Ukraine, analyzing decisions that illustrate the ambiguity and inconsistency in the national judiciary's approach to evaluating the admissibility of evidence obtained through covert operations. The article emphasizes that proper legal qualification of such circumstances requires careful assessment: whether lawful oversight of criminal behavior occurred, or whether there was unlawful provocation. Moreover, the article addresses the procedural consequences of establishing the fact of provocation. It highlights that if evidence is proven to have been obtained as a result of provocation, such evidence must be deemed inadmissible and loses its evidentiary value. This, in turn, may serve as grounds for an acquittal or for a reassessment of the defendant's criminal liability. The analysis presented in the article is of considerable importance for improving national legislation on the conduct of covert investigative (search) actions and aligning it with European standards.

Key words: covert investigative (search) actions, entrapment, Criminal Procedure Code of Ukraine, European Court of Human Rights, Supreme Court, inadmissible evidence.

У цій статті досліджено складне та актуальне питання меж допустимості дій правоохоронних органів під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема у випадках, коли виникає ризик провокації до вчинення злочину. Ґрунтовно проаналізовано, яким чином українське кримінальне процесуальне законодавство, а саме положення Кримінального процесуального кодексу України, регулює проведення таких заходів, а також акцентує увагу на прогалинах правозастосовної практики, що можуть спричинити порушення прав людини. Увагу зосереджено на співвідношенні понять «негласні слідчі (розшукові) дії» та «провокація» в межах як національного законодавства, так і європейських правових стандартів. Стаття містить теоретичне осмислення природи провокації злочину та виокремлює її як особливу форму перевищення повноважень органами досудового розслідування. Значну частину дослідження присвячено аналізу практики Європейського суду з прав людини, зокрема рішень у справах *Teixeira de Castro v. Portugal* (1998), *Ramanauskas v. Lithuania* (2008), *Ramanauskas v. Lithuania (No. 2)* та *Mills v. Ireland* (2016), які стали ключовими у формуванні стандартів допустимості доказів, здобутих за участю державних агентів. Значну увагу зосереджено на практикці Верховного Суду, окремо аналізуючи постанови, які демонструють неоднозначність підходів до оцінки допустимості доказів, отриманих унаслідок оперативних дій. Підкреслюється, що правова кваліфікація подібних ситуацій потребує глибокого зважування: чи мав місце законний контроль над правопорушенням, чи ж відбулася недопустима провокація. Окремо розглянуто наслідки встановлення факту провокації з точки зору кримінального процесу. Зазначено, що у випадку доведення, що докази у справі отримано внаслідок провокації, вони визнаються недопустимими і втрачають доказове значення. Це, у свою чергу, може стати підставою для виправдувального вироку або перегляду правової оцінки вини обвинуваченого. В цілому, наведений у статті аналіз має суттєве значення для вдосконалення національного законодавства у контексті проведення негласних слідчих (розшукових) дій та його впорядкування відповідно до європейських норм.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, провокація злочину, Кримінальний процесуальний кодекс України, Європейський суд з прав людини, Верховний Суд, недопустимі докази.

The process of investigating criminal proceedings is associated with the implementation of a significant number of procedural actions, the effectiveness of which directly influences the establishment of the circumstances of the criminal offense and the overall realization of the objectives of the criminal proceedings. Primarily, this concerns the conduct of investigative (search) actions.

Thus, part 1 of Article 223 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (CPC of Ukraine) states that «investigative (search) actions are actions aimed at obtaining (collecting) evidence or verifying already obtained evidence in a specific criminal proceeding».

For a more specific understanding of the concept of "investigative (search) actions", particularly covert investigative (search) actions (hereinafter referred to as CIAs), we have referred to legal doctrine, the regulatory framework of Ukraine, and scientific literature.

Ukrainian legislation, specifically Article 246 of the Criminal Procedure Code (hereinafter referred to as CPC of Ukraine), defines that «covert investigative (search) actions are a type of investigative (search) actions, the information about the facts and methods of their conduct shall not be disclosed, except in cases provided by this Code» [1].

If we turn to scientific literature, at least two approaches to the understanding of the concept of "investigative actions" have emerged. The first approach, which is quite trivial in our opinion, is characterized by a broad interpretation of this term. In particular, proponents of this approach believe that investigative actions refer to all procedural actions of the investigator [2].

The second approach is based on the connection to evidence collection. In this sense, investigative actions are the actions of the investigator or prosecutor aimed at collecting the evidentiary base. It is worth noting that this approach is

more framework-based in understanding the concept, but it is the one followed by most scholars [2].

Unfortunately, the criminal procedural legislation of Ukraine does not provide a clear definition of the concept of provocation of a crime. However, one of the few provisions that refers to this concept is part 3 of Article 271 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which states that "during the preparation and conduct of measures to control the commission of a crime, it is prohibited to provoke (incite) a person to commit this crime for the purpose of its subsequent detection, assist a person in committing a crime they would not have committed had the investigator not facilitated this, or influence their behavior with violence, threats, or blackmail for the same purpose. Items and documents obtained in this way cannot be used in criminal proceedings" [1].

In addition, paragraph 1 of part 7 of this same article states that "the prosecutor, in their decision to conduct control over the commission of a crime, in addition to the information provided for in Article 251 of this Code, must state the circumstances that indicate the absence of provocation of a person to commit a crime during the covert investigative (search) action" [1].

Covert investigative (search) actions are among the primary tools for obtaining evidentiary information. In such cases, various types of covert investigative actions may be used, including tracking technical devices, audio or video surveillance of individuals, and operations aimed at combating crime. At the same time, the aforementioned measures often raise concerns regarding compliance with the European Convention on Human Rights (ECHR), particularly the right to respect for private and family life (Article 8) and the right to a fair trial (Article 6). Particular attention should be given to cases involving provocation by law enforcement agencies, where individuals are induced to commit crimes they would not have otherwise committed. Such practices distort justice, creating the illusion of a crime rather than uncovering real wrongdoing. When uncovered, these actions render proceedings unfair and the resulting evidence inadmissible.

The case law of the European Court of Human Rights is key in addressing this issue. The Court has repeatedly affirmed that provocation violates the principles of equality of parties and adversarial procedure. In the context of covert actions, provocation may amount to a violation of Article 6 of the ECHR. Therefore, the Court's jurisprudence warrants close attention, as it outlines clear criteria for distinguishing unlawful provocation from permissible investigative methods–an essential guide for aligning national practices with European human rights standards.

Considering the provisions of Part 5 of Article 9 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which stipulates that criminal procedural legislation is applied taking into account the practice of the European Court of Human Rights (ECHR), it is possible to refer to relevant decisions of this court in order to determine the criteria for the provocation of a crime [1]. This approach allows for the integration of international human rights standards into national legal practice and ensures a clearer interpretation and application of the norms regulating provocation of a crime.

Before proceeding with the analysis of specific cases in which provocation to commit a crime occurred, it is appropriate to focus on the theoretical aspects of this phenomenon and the approaches to its definition in the practice of the European Court of Human Rights.

In its jurisprudence on crime provocation, the ECHR has formulated two key criteria on the basis of which the existence or absence of provocation is assessed: the material and procedural criteria.

The material criterion involves determining whether there was an active role played by state bodies (in particular, law enforcement agencies) in encouraging a person to commit a crime that they might not have committed without external influence. The Court examines whether the criminal initiative came from the person themselves, or whether it was artificially created by state agents for the purpose of obtaining evidence or exposing a criminal offense. If it is established that the state was the source of the initiative to commit the crime, it constitutes unacceptable provocation [3].

The procedural criterion, in turn, involves evaluating how effectively the national courts considered the defendant's claims regarding provocation. The ECHR emphasizes that even in the presence of an admission of guilt or other evidence, courts must carefully examine the allegations of possible provocation by state agents. It is important to ensure transparency in the investigation and a fair trial that allows the person to exercise their right to effective protection from unlawful interference by the state [3].

These statements were made in cases such as *Malininas v. Lithuania*, *Ramanauskas v. Lithuania*, *Bannikova v. Russia*, *Vanyan v. Russia*, and *Akbay and others v. Germany* [3].

As a result of establishing the fact of provocation by law enforcement agencies, both the practice of the European Court of Human Rights and the norms of Ukrainian legislation adhere to the principle of inadmissibility of evidence obtained through a violation of human rights, particularly the right to a fair trial.

Based on the analysis of open sources, including materials published on the official website of the European Court of Human Rights, we find it appropriate to draw attention to a number of cases that are of fundamental importance for understanding the Court's approaches to the issue of crime provocation during the conduct of covert investigative (search) actions.

In Teixeira de Castro v. Portugal (1998) case, Mr. Francisco Teixeira de Castro, a Portuguese citizen with no prior criminal record, was convicted of drug trafficking based primarily on the actions and testimony of two undercover police officers. The case centered around two plain-clothed police officers who actively incited the applicant to commit a drug offense. The officers repeatedly approached an individual, V.S., suspected of minor drug offenses and pressured him to find a drug supplier. Unable to do so, V.S. eventually identified Teixeira de Castro as a potential source. The officers, pretending to be buyers, went with V.S. and F.O. to the applicant's home, where they offered him 200,000 escudos to purchase 20 grams of heroin. Teixeira de Castro accepted the request, obtained the heroin from a third party and delivered it as agreed. After delivery, the officers revealed their identities and arrested him. The important point in this regard is that in the present case there was no prior investigation, no judicial supervision and, in general, no reasonable suspicion that the applicant was involved in drug trafficking. The European Court of Human Rights found that the police officers were not simply observing or passively investigating, but rather actively participating in inciting the crime, thereby exceeding their powers as undercover agents. The Court found that the actions in question constituted a violation of Article 6 § 1 of the European Convention on Human Rights, which concerns a fair trial [4].

In Ramanauskas v. Lithuania (2008) case, Kęstas Ramanauskas, a Lithuanian prosecutor, was approached by a police officer offering a bribe of USD 3,000 to secure the acquittal of a third party. Although Ramanauskas initially refused, he eventually accepted the bribe after the officer repeatedly made the offer. The officer, acting under authorization from the Deputy Prosecutor General, was not simply investigating a crime but actively inciting it. He initiated contact with Ramanauskas, offered the bribe multiple times, and applied pressure to convince him to accept. In the present case, the domestic courts did not conduct a thorough investigation into the issue of provocation by the police officers, although throughout the trial Ramanauskas claimed that he had been forced to commit the relevant offence. It is significant that the applicant's conviction was based on evidence resulting from this provocation,

and all other facts were rejected. In turn, the European Court of Human Rights condemned the actions of the domestic court and pointed out the presence of provocation in the officer's actions. In addition, the ECtHR noted that without the officer's repeated suggestions and pressure, the crime would most likely not have occurred [5].

After individually examining the cases of the European Court of Human Rights, it is appropriate to move on to a comparative analysis. This approach allows for a deeper evaluation of the consistency in the Court's jurisprudence and highlights the key criteria used to determine whether state-provoked entrapment occurred. Particular attention should be given to the cases of Mills v. Ireland (2016) and Ramanauskas v. Lithuania (No. 2) – examples that reflect a consistent yet nuanced evaluation of state interference in an individual's criminal intent. These decisions provide a valuable basis for outlining the Court's position on the permissibility of covert investigative techniques in the context of the right to a fair trial.

In Mills case, the applicant's central argument was the allegation of entrapment by law enforcement authorities. However, upon analyzing the circumstances, the Court concluded that the complaint was inadmissible. A key point was the establishment of the passive role of state institutions in the course of events, as well as the applicant's prior predisposition to criminal behavior. Accordingly, the Court found no active interference capable of undermining the fairness of the judicial process [6].

Similarly, in the case of Ramanauskas (No. 2), the applicant argued that there had been provocation by state officials. However, in its judgment, the Court justified the lawfulness of the operation, emphasizing its legality and the proper level of oversight. The judicial body established that the law enforcement officers acted in accordance with applicable law and there was no intentional incitement to commit a crime [7].

Both judgments emphasize that the key factor in assessing whether there is a potential provocative interference is the extent to which their actions influenced the individual's decision-making. Where the criminal initiative emanated from the applicant and the authorities did not exceed permissible conduct, the Court will generally not find a violation of the right to a fair trial. Accordingly, the Court holds that secret investigative measures are acceptable provided they meet the standards of proportionality, legality and effective control.

The analysis of the practice of combating serious and especially serious crimes reveals the existence of certain types of covert investigative (search) actions that provide for the possibility of controlling illegal activities (in particular, according to Article 271 of the Criminal Procedure Code of Ukraine – Control over the commission of a crime), as well as infiltrating organized or criminal organizations (Article 272 of the Criminal Procedure Code of Ukraine – Execution of a special task to uncover the criminal activity of an organized group or criminal organization) [1]. These forms of activity, by their nature, approach the limits of what is permissible and, in some cases, may overlap with provocation of a crime, that is, deliberately creating circumstances that imitate illegal behavior for the purpose of forming evidence of a person's guilt.

In turn, it is worth noting that in practice, the issue of determining the boundary between the legitimate operational activities of law enforcement agencies and provocation to commit a crime is a rather difficult task. In our opinion, the lack of clear regulatory regulation of the concept of provocation and the uncertainty of the procedural order for considering complaints is one of the main problems [8].

On the one hand, law enforcement agencies have the right to conduct operational-investigative measures, including controlling the commission of a crime, in order to prevent or document illegal activities. However, when these measures escalate into inciting a person to commit actions they did not intend to carry out, it is already a case of inadmissible provocation, which violates the standards of a fair trial.

In this regard, at the national legislative and judicial practice level, it would be appropriate to introduce clear criteria and mechanisms for identifying provocation, as well as proper verification of relevant complaints within criminal proceedings – taking into account the standards established by the European Court of Human Rights.

In our opinion, purely theoretical consideration of the issue of provocation of a crime is insufficient for a comprehensive analysis of this problem. Therefore, it would be advisable to refer to the practice of the Supreme Court, which plays a key role in forming approaches to distinguishing between the lawful activities of law enforcement agencies and inadmissible provocation.

After analyzing a significant number of rulings by the Supreme Court in cases where the issue of provocation to commit a crime was raised, we have concluded that such behavior on the part of law enforcement agencies most often appears in cases of certain categories of crimes, which are characterized by a high level of latency and the possibility of carrying out covert operational measures.

The most common groups of crimes in which, according to judicial practice, the risk of provocation arises can be divided as follows:

1. The so-called "white-collar" crimes, in particular:

– Fraud (Article 190 of the Criminal Code of Ukraine).

– Misappropriation, embezzlement, or acquisition of property by abuse of official position (Article 191).

– Receipt of improper benefit (Article 368).

– Offering, promising, or giving improper benefits to a public official (Article 369).

– Abuse of influence (Article 369-2).

2. Cases related to the illegal circulation of narcotic substances, in particular:

– Drug trafficking (Article 305).

– Illegal production, storage, transportation, or sale of narcotic substances (Article 307).

– Coercion to use narcotic substances (Article 315).

3. Certain other categories of cases in which instances of provocation are also recorded:

– Illegal deprivation of liberty or kidnapping (Article 146).

– Human trafficking (Article 149).

– Illegal transportation of persons across the state border (Article 332).

These categories of cases have a common feature – the difficulty of detecting and recording the fact of the crime without involving covert investigative (search) actions, which, in turn, creates a potential ground for exceeding authority by law enforcement agencies and the use of inadmissible methods of provocation. Therefore, it is in these cases that a thorough analysis of the admissibility of evidence and the adherence to the standards of a fair trial is particularly relevant.

In this context, it is worth mentioning the Supreme Court's ruling of April 24, 2018, in case No. 462/5338/14-k, where the violation of Part 1 of Article 368 of the Criminal Code of Ukraine was examined.

In this case, the Supreme Court emphasized that the prosecutor's statement alone, claiming that the materials of the pretrial investigation were reviewed and did not contain signs of provocation, is insufficient. The court considering the case on its merits is required to independently examine the materials of the proceedings and provide its own reasoned assessment regarding the presence or absence of provocation.

The Supreme Court's conclusion was as follows: "As can be seen from the case materials, in their appellate complaints, the convicted person and defense attorney Y...n. among other arguments, also claimed that the crime was deliberately provoked by law enforcement agencies and the inadmissibility of evidence obtained through covert investigative actions, which were relied upon by the district court in the verdict. These arguments were not properly examined by the appellate court, and no reasoned response to them was provided in the court's decision.

In particular, in refuting the defense's arguments regarding provocation, the appellate court merely stated that these circumstances were checked by the prosecutor, as indicated in the text of the prosecutor's decision dated July 1, 2014, about conducting a special investigative experiment, which shows that a review of the pre-trial investigation materials was conducted and no signs of crime provocation were found by him. However, the correctness of these conclusions by the prosecutor was not checked by the appellate court, and no justification for their confirmation was provided in the ruling" [9].

The next case, the Supreme Court's ruling of July 11, 2018, in case No. 336/4522/15-k, is not as significant in the context of our research, but the separate opinion of Judge A.P. Bushchenko struck us as worth attention.

In particular, the separate opinion emphasizes that covert investigative (search) actions are only possible when there is a well-founded suspicion of a person committing criminal activity. Furthermore, it highlights the importance of a thorough analysis of the behavior of the undercover agent, particularly evaluating its passive nature, which is crucial to ensuring the legality and admissibility of the gathered evidence [10].

The following excerpt from the separate opinion is worth noting: "... The European Court of Human Rights (ECHR) stated that when the defense raises the issue of provocation, it is necessary to determine whether the crime would have been committed without the involvement of the authorities. Incitement occurs when relevant agents–whether law enforcement officers or individuals acting under their instructions–not only limit themselves to investigating criminal activity in a predominantly passive manner but exert such influence on the person as to encourage them to commit a crime that otherwise would not have been committed, with the goal of enabling the detection of the crime, obtaining evidence, and bringing charges..." [10].

Judge A.P. Bushchenko also pays special attention to determining the moment when the covert operation began, as this is crucial for determining whether the agents merely joined an already existing criminal activity or if they were the ones who initiated it. This circumstance is decisive for the legal assessment of the admissibility of the methods used and the evidence gathered.

"…Equally important is the fact that the prosecution did not present to the court any–emphasizing, ANY–evidence obtained as a result of close surveillance of the convicted person for more than a month, which would confirm the statement of INDIVIDUAL_2 from March 12, 2015, or indicate other criminal behavior or intentions of the convicted person" [10].

We also fully support the following opinion: "I do not believe that in the context of the events of April 17, 2015, this 'hint' meant anything other than an offer of a bribe. It is unlikely that one could expect a bribe offer to sound like: 'I propose that you receive an improper benefit from me for committing illegal actions in my favor, that is, committing a crime as defined by Article 368 of the Criminal Code'" [10].

The above fragment of the separate opinion illustrates that the formulation of an offer of an improper benefit often has a veiled nature, which, in turn, significantly complicates the distinction between the actual commission of a crime and unacceptable provocation by law enforcement.

A notable example in this context is also found in the Supreme Court's ruling of March 12, 2020, in case No. 591/4171/17, which states that a sign of provocation may be the absence of a response from law enforcement after the first episode of illegal behavior, as well as actual tolerance of the continuation of criminal activity, which is conducted under their control [11].

At the same time, in the Supreme Court's ruling of August 24, 2023, in case No. 601/1704/19, an important aspect is emphasized. The prosecutor, citing the European Court of Human Rights' decision in the case "Berlizov v. Ukraine," points out that references to provocation are possible only if the defendant admits to committing the alleged acts but claims they were provoked by law enforcement officers [12].

The consequences of establishing the fact of provocation of a crime are quite clear from the perspective of criminal procedure. If it is proven that the evidence in a criminal case was obtained as a result of provocation, such evidence is considered inadmissible and automatically loses its evidentiary value. This, in turn, may serve as grounds for a verdict of acquittal or a review of the assessment of the defendant's guilt.

REFERENCES

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 06.05.2025).
2. Коваль А. Забезпечення прав людини при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій : монографія. Миколаїв : МОН України Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили, 2019. 264 с. (дата звернення: 06.05.2025).
3. Окрема думка судді Вищого антикорупційного суду ОСОБА_1 до вироку від 18 вересня 2024 року у справі № 991/1388/20 (провадження № 1-кп/991/26/20) Вищого антикорупційного суду від 18.09.2024 у справі № 991/1388/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122018927 (дата звернення: 06.05.2025).
4. Teixeira de Castro v Portugal, ECHR (1998) | Human Rights and Drugs. *Home | Human Rights and Drugs*. URL: https://www.hr-dp.org/contents/587 (дата звернення: 06.05.2025).
5. Case of Ramanauskas v. Lithuanian – Application no_74420/01 (2008) – European Foundation of Human Rights. *European Foundation of Human Rights.* URL: https://en.efhr.eu/2010/02/11/case-ramanauskas-v-lithuania-application-no_7442001-2008/ (дата звернення: 06.05.2025).
6. Mills v. Ireland. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"itemid":["001-178562"]%7D (date of access: 12.05.2025).
7. Ramanauskas v. Lithuania (No. 2). HUDOC – European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B"itemid":["001-180850"]%7D (date of access: 12.05.2025).
8. Марочкін О. Наслідки провокації злочину при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій для доказування у сфері правоохоронної діяльності: судова практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 440–445 (дата звернення: 06.05.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 24.04.2018 у справі № 462/5338/14-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74440190 (дата звернення: 06.05.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 11.07.2018 у справі № 336/4522/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75345784 (дата звернення: 06.05.2025).
11. Постанова Верховного Суду від 20.03.2020 у справі № 591/4171/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88265287.
12. Постанова Верховного Суду від 24.08.2023 у справі № 601/1704/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113091810 (дата звернення: 06.05.2025).

УДК 343.163:434.102-047.35
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/61

ВЗАЄМОДІЯ ПРОКУРАТУРИ З ОРГАНАМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ КООРДИНАЦІЇ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

INTERACTION OF THE PROSECUTOR'S OFFICE WITH PRE-TRIAL INVESTIGATION AUTHORITIES: PROBLEMS OF COORDINATION AND WAYS TO OVERCOME THEM

Стасюк Н.А., д.філос. зі спец. 081 «Право»,
доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті досліджуються проблеми взаємодії прокуратури з органами досудового розслідування, що є важливо для ефективної роботи правової системи України. Обговорюються ключові складнощі в координації цих органів, зокрема відсутність чітко визначених функцій і обов'язків, що призводять до повторення дій, затримок у розслідуванні та ускладнення в реалізації прав учасників кримінального процесу. Виявлено, що правові та організаційні прогалини в регулюванні співпраці між прокуратурою та слідчими органами можуть провокувати конфлікти, негативно впливаючи на результати досудового розслідування. Проаналізовано стан нормативної бази, що регулює таку взаємодію, виявлено законодавчі недоліки, які заважають належній координації діяльності. Досліджено практичні аспекти роботи прокурорів і слідчих органів, зокрема на прикладах конкретних кримінальних справ, які ілюструють справжні проблеми у співпраці. Розглянуто питання навчання кадрів та потребу вдосконалення комунікаційних і організаційних механізмів у процесі розслідування. Запропоновані шляхи поліпшення взаємодії прокуратури і органів досудового розслідування включають зміни в законодавстві, уточнення обов'язків та підвищення рівня координації на всіх етапах розслідування. Впровадження новітніх технологій для покращення обміну інформацією між органами має суттєво підвищити ефективність роботи та зменшити корупційні ризики. Стаття також досліджує вплив сучасних інформаційних технологій на взаємодію між прокуратурою та органами досудового розслідування. Виявлено, що впровадження електронних систем обміну інформацією і автоматизованих платформ для обробки даних може суттєво підвищити ефективність координації та зменшити вплив людського фактора на процес розслідування. Особлива увага приділяється ролі спеціалізованих інформаційних баз даних, що дозволяють швидко отримувати й аналізувати необхідну інформацію, тим самим знижуючи затримки в розслідуванні та забезпечуючи своєчасне виконання необхідних дій.

Ключові слова: прокуратура, розслідування на досудовому етапі, координація, співпраця, правосуддя, слідчі органи.

The article examines the problems of interaction between the prosecutor's office and pre-trial investigation bodies, which is important for the effective operation of the Ukrainian legal system. The author discusses the key difficulties in coordinating these bodies, in particular, the lack of clearly defined functions and responsibilities, which leads to repetition of actions, delays in investigations and complications in the exercise of the rights of participants in criminal proceedings. It is found that legal and organizational gaps in the regulation of cooperation between the prosecutor's office and investigative authorities can provoke conflicts, negatively affecting the results of the pre-trial investigation. The author analyzes the state of the regulatory framework governing such interaction and identifies legislative shortcomings that impede proper coordination of activities. Practical aspects of the work of prosecutors and investigative authorities are studied, in particular, using examples of specific criminal cases that illustrate the real problems in cooperation. The author discusses the issues of staff training and the need to improve communication and organizational mechanisms in the investigation process. Suggested ways to improve the interaction between the prosecutor's office and pre-trial investigation agencies include changes in legislation, clarification of responsibilities and increased coordination at all stages of the investigation. The introduction of the latest technologies to improve the exchange of information between the agencies should significantly increase efficiency and reduce corruption risks. The article also examines the impact of modern information technologies on the interaction between the prosecutor's office and pre-trial investigation agencies. It is found that the introduction of electronic information exchange systems and automated data processing platforms can significantly increase the efficiency of coordination and reduce the impact of the human factor on the investigation process. Particular attention is paid to the role of specialized information databases which allow for quick receipt and analysis of the necessary information, thereby reducing delays in the investigation and ensuring timely implementation of the necessary actions.

Key words: prosecutor's office, pre-trial investigation, coordination, cooperation, justice, investigative bodies.

Проблеми взаємодії прокуратури з органами досудового розслідування залишаються надзвичайно актуальними в контексті реформування правоохоронної системи України. Хоча існує нормативно-правова база, що визначає загальні принципи координації між цими інституціями, на практиці виникає безліч суперечностей щодо розподілу повноважень, відповідальності та процедурної співпраці. Відсутність чіткої регламентації процесів взаємодії призводить до дублювання функцій, зловживання службовим становищем, а також затягування строків досудового розслідування, що негативно впливає на забезпечення прав і свобод громадян.

Однією з ключових проблем є недостатній рівень комунікації між слідчими органами та прокурорами, що часто ускладнюється відсутністю єдиної платформи для ефективного обміну інформацією [1]. Також існує певний дисбаланс у розумінні ролі прокуратури як процесуального керівника – слідчі іноді сприймають її втручання як обмеження їхньої компетенції, що призводить до конфліктів і порушення принципу змагальності сторін у кримінальному провадженні.

Крім того, низький рівень підготовки кадрів та відсутність сучасних методик у сфері координації лише поглиблюють вищезазначені проблеми. Так само важливою є проблема законодавчої невизначеності щодо порядку взаємодії у складних або резонансних кримінальних провадженнях, де участь декількох органів досудового розслідування вимагає особливої скоординованості дій. У таких випадках часто виникає хаотичність у прийнятті процесуальних рішень, що негативно впливає на об'єктивність та повноту розслідування.

Це дослідження фокусується на комплексному аналізі проблем координації між прокуратурою та органами досудового розслідування, з метою виявлення ключових факторів, що ускладнюють їхню ефективну взаємодію. Особлива увага приділяється аналізу правових, організаційних і практичних аспектів цієї співпраці в кримінальному провадженні, а також виявленню прогалин у чинному законодавстві, які викликають труднощі у спільній роботі. Дослідження детально розглядає роль прокурора, як процесуального керівника, його функції, повноваження та вплив на ефективність досудового розслідування.

Інший аспект завдання дослідження зосереджується на розробці конкретних пропозицій для поліпшення механізмів взаємодії між прокуратурою та слідчими органами. Пропонуються шляхи оптимізації координації шляхом

вдосконалення законодавства, підвищення рівня професійної підготовки кадрів і запровадження новітніх інформаційно-аналітичних систем. Мета дослідження полягає в зміцненні правових гарантій у кримінальному провадженні, забезпеченні оперативності та законності дій сторін, а також у зменшенні ризиків зловживань і корупційних проявів у системі кримінальної юстиції.

Аналіз наукових досліджень щодо взаємодії прокуратури з органами досудового розслідування виявляє низку концептуальних і практичних проблем у сфері координації діяльності. Так, І. Єрьоменко у своїй роботі «Взаємодія слідчого та прокурора при розслідуванні кримінальних правопорушень» [2] звертає увагу на суперечливе трактування понять «взаємодія» та «координація» в адміністративно-правовій площині. Це ускладнює ефективну реалізацію спільних завдань правоохоронних органів.

У той час, як О. Шпак у праці «Організація взаємодії процесуального керівника з органом досудового розслідування» [3] пропонує розглядати координацію як управлінську функцію, спрямовану на побудову співпраці між прокуратурою та громадськістю, що формує партнерські відносини між державними структурами і суспільством.

Науковці також підкреслюють важливість координаційної ролі прокуратури в умовах законодавчих реформ та змін соціально-політичного середовища. Наприклад, М. Ковалів у статті «Координаційна діяльність прокуратури»[1] наголошує, що ефективна координація охоплює не лише узгодженість дій між правоохоронними органами, але й активну співпрацю з іншими суб'єктами публічного управління та інституціями громадянського суспільства. Такий підхід сприяє підвищенню ефективності протидії злочинності та зміцненню правопорядку.

Взаємодія між прокуратурою та органами досудового розслідування є фундаментальним елементом для ефективного функціонування системи кримінальної юстиції в Україні.

Відповідно до діючого Кримінального процесуального кодексу, прокурор здійснює керівництво досудовим розслідуванням, захищає публічне обвинувачення в суді та контролює дотримання законності під час розслідувань. Однак, попри чітко визначені законодавчі функції, на практиці між прокурором і слідчим нерідко виникають розбіжності або суперництво, що шкодить об'єктивності та оперативності процесу.

Однією з головних проблем координації є відсутність чіткого механізму обміну інформацією та узгодження процесуальних рішень [4]. Прокурори інколи вимагають від слідчих проведення певних дій без належного обґрунтування або з порушенням строків, що веде до формальної реакції та відсутності ініціативи від слідчих органів. Це погіршує якість зібраних доказів та може призвести до процесуальних помилок, які згодом захист використовує у суді.

Іншою серйозною проблемою є перевантаженість прокурорів, яка заважає їм ефективно виконувати функції контролю. Один прокурор часто веде багато справ одночасно, що змушує його реагувати лише на критичні моменти, а не координувати роботу слідчих системно. Через це не завжди вдається своєчасно коригувати помилки в розслідуванні, і вказівки можуть бути сприйняті формально.

Також існує проблема дублювання функцій між прокурором і слідчим, що породжує правову невизначеність. Наприклад, іноді прокурори самостійно готують документи, які за законом мають складати слідчі. Це порушує функціональне розмежування обов'язків і зменшує відповідальність слідчих за якість розслідувань.

Додатково на взаємодію впливають суб'єктивні фактори, зокрема особисті взаємини між прокурорами та слідчими [5]. За відсутності об'єктивної оцінки ефективності співпраці, людський фактор, у вигляді симпатій чи конфліктів, може ускладнювати формування єдиної команди, яка діє узгоджено на всіх етапах розслідування.

Оновлення нормативно-правової бази щодо взаємодії прокуратури з розслідувальними органами є необхідним. Чинне законодавство визначає загальні рамки координації, але не деталізує алгоритми співпраці в конкретних процесуальних ситуаціях. Наприклад, Кримінальний процесуальний кодекс не конкретизує ситуації, в яких прокурор може втручатися у дії слідчого, та коли він зобов'язаний лише стежити за їх законністю.

Ситуацію в резонансних справах ускладнює той факт, що розслідуванням одночасно займаються кілька підрозділів, такі як слідчі поліції, СБУ, ДБР тощо. Відсутність єдиного координуючого центру в таких випадках провокує хаос у проведенні слідчих дій, розподіл відповідальності та взаємне перекидання обов'язків. Прокурор тут має виконувати роль керівника всієї слідчої групи, однак часто він обмежується лише погодженням клопотань та обвинувачень, як показують реалії.

Цифровізація взаємодії між прокуратурою та слідчими органами залишається актуальним питанням. Єдина електронна платформа документообігу могла б суттєво полегшити координацію дій, скоротити витрати часу та зменшити кількість технічних помилок [6]. Проте діджиталізація в цій галузі відбувається повільно через недостатнє фінансування і низьку технологічну підготовленість персоналу. Звернення до міжнародного досвіду може бути корисним.

У країнах ЄС, як-от Німеччина чи Франція, діють чіткі механізми взаємодії між прокурорами і слідчими, включно з обов'язковими координаційними нарадами, електронним контролем виконання вказівок та незалежною оцінкою ефективності розслідувань. Україна могла б адаптувати ці практики у своє законодавство, що стало б важливим кроком до посилення кримінальної юстиції.

Також варто приділити увагу удосконаленню освітніх програм для прокурорів і слідчих. Нині професійна підготовка часто обмежена теоретичними знаннями, тоді як навички командної роботи, управління конфліктами і планування процесуальних дій залишаються поза увагою. Введення міжвідомчих тренінгів, симуляцій слідчих ситуацій і курсів комунікації могло б значно покращити якість співпраці між сторонами.

Взаємодія між прокуратурою та органами досудового розслідування особливо складна на стадії ухвалення рішень про повідомлення підозрюваного та передачі справ до суду. Хоча за чинним законодавством саме прокурор відповідальний за складання та вручення повідомлення про підозру, ініціатива часто виходить від слідчого [7].

Відсутність єдиного бачення між сторонами веде до затримок, що негативно позначається на ефективності правосуддя. Недостатня формалізація взаємодії, зокрема у спільному плануванні розслідувань, також є проблемою. Дуже рідко прокурори та слідчі створюють узгоджений чіткий план слідчих дій, що може призводити до спонтанних або дублюючих дій, а інколи й взагалі до їх недоцільності через втрату актуальності.

Проблемою залишається обмежений доступ прокурора до оперативної інформації підрозділів оперативно-розшукової діяльності. Часто слідчі, тісно пов'язані з оперативниками, можуть затримувати або приховувати інформацію від прокурора, пояснюючи це міркуваннями конфіденційності або необхідністю збереження таємниці. Така практика суперечить принципам відкритості і партнерства у кримінальному процесі.

Відсутність незалежного оцінювання ефективності координації між структурами є суттєвим недоліком. В Україні рідко проводяться зовнішні аудити слідчих груп або взаємодії між прокуратурою та слідством, а внутрішні оцінки, що базуються на числі переданих до суду справ,

часто не відображають реального рівня співпраці і якості процесуальних рішень.

Практика також показує наявність процесуальних зловживань як зі сторони прокурорів, так і слідчих [8]. Це може містити тиск на учасників процесу, формування фіктивних причин для затримань або неабияке подання клопотань у суді. Така поведінка вказує на брак етичних стандартів і відсутність контролю вищих інстанцій.

Особливу увагу слід приділити впровадженню індикаторів оцінки якості співпраці. До них можуть входити як кількісні показники (час узгодження процесуальних документів, кількість скасованих рішень прокурора), так і якісні (наявність узгоджених планів, результати внутрішнього моніторингу). Впровадження таких індикаторів забезпечить об'єктивне оцінювання результативності роботи прокурора як керівника слідства.

Серед позитивів останніх років варто згадати введення електронного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), який частково уніфікував обмін інформацією між сторонами. Однак функціонал системи обмежений і не дозволяє здійснювати повноцінну аналітику чи комунікацію. Потрібно розглянути можливість модернізації ЄРДР для розширення його можливостей для прокурорів і слідчих.

Підвищення прозорості у взаємодії можна досягти за рахунок регулярного оприлюднення даних про ефективність координації, зокрема інформації про відсоток справ із виявленими порушеннями при узгодженні підозр або кількість проваджень, що вимагали додаткових розслідувань через неузгодженість дій. Такий підхід сприяє конкуренції між установами і підтримує самовдосконалення системи.

Особливо слід звернути увагу на вплив судової практики на співпрацю між слідчими та прокурорами [9]. Часті випадки повернення обвинувальних актів або скасування арештів через процесуальні помилки спонукають сторони тісніше співпрацювати. Так судовий контроль стає «зовнішнім стимулом» для підвищення професійної відповідальності всіх учасників.

Ефективна взаємодія повинна базуватися на принципах довіри, відкритості та професійної етики. Хоча ці цінності на даний час зафіксовані лише декларативно, їх слід конкретизувати через внутрішні інструкції і кодекси поведінки. Наприклад, необхідно запровадити обов'язкові етичні стандарти комунікації між прокурорами та слідчими, як це вже є в антикорупційних органах. Варто розширити повноваження прокурора для впливу на формування слідчих груп.

На сьогодні прокурор має обмежений вплив у цьому аспекті, хоча відповідає за результати розслідування. Надавши йому можливість змінювати слідчого в разі неефективної роботи, можна було б підвищити відповідальність та дисципліну в межах групи.

Для покращення координації важлива стабільність інституцій. Часті реформи, кадрові зміни і зміна структур підпорядкування (на кшталт створення ДБР) породжують невизначеність, що ускладнює встановлення тривалої співпраці. Для досягнення стабільної взаємодії потрібно стратегічне бачення і сталість базових організаційних принципів.

Розвиток міжвідомчих робочих груп, які зосередяться на вирішенні поточних проблем комунікації, слід активніше підтримувати. До таких груп можуть входити представники прокуратури, поліції, ДБР, адвокатури та наукового середовища [10]. Регулярні зустрічі цих груп сприятимуть виявленню системних проблем і напрацюванню спільних рішень без втручання політики. Крім того, важливо не недооцінювати роль суспільного контролю.

Прозорість у взаємодії органів досудового розслідування з прокуратурою дозволяє громадськості контролювати діяльність цих інституцій. Для цього варто створити платформи зворотного зв'язку, громадські ради або публічні звіти, які узагальнюватимуть практику координації. Це стане запорукою демократичного розвитку системи кримінальної юстиції України.

У процесі впровадження сучасних цифрових інструментів важливо підкреслити роль систем електронного документообігу, які суттєво полегшують координацію слідчих і процесуальних дій. Проте, не всі правоохоронні органи мають однаковий рівень технічного оснащення, що призводить до нерівності в комунікаційних можливостях. Розв'язати цю проблему можна через централізоване забезпечення прокуратур та органів досудового розслідування універсальними платформами для електронної взаємодії.

Існує також проблема дублювання функцій, коли прокурор і слідчий виконують схожі завдання без чіткого розподілу обов'язків. Це знижує ефективність розслідувань і може порушувати права учасників кримінального процесу. Щоб уникнути таких ситуацій, необхідно ввести оновлені посадові інструкції, які чітко визначать області компетенції та механізми взаємодії між прокурором та слідчим.

Важливим аспектом є запровадження незалежного моніторингу роботи слідчих груп, що проводять розслідування під керівництвом прокуратури. Такий нагляд можна реалізувати через регулярні оцінки результативності та об'єктивності їхніх дій з боку зовнішніх професійних структур, які мають належну підготовку і не пов'язані з жодною стороною процесу. Це підвищить довіру до правоохоронної системи загалом.

Варто особливо підкреслити значення постійного професійного розвитку працівників прокуратури та слідчих органів. Спільні тренінги, практичні семінари та моделювання кризових ситуацій не лише покращують рівень підготовки, а й допомагають створити атмосферу взаєморозуміння і поваги між різними учасниками досудового розслідування. Цей підхід має стати систематичним у підготовці кадрів правоохоронної системи України.

У сучасній системі кримінальної юстиції України взаємодія між прокуратурою та органами досудового розслідування є критично важливою для ефективного досудового провадження. Однак на практиці виникають проблеми, пов'язані з неузгодженістю дій, недостатньою комунікацією, відсутністю спільного планування та процесуальними зловживаннями. Це вказує на системні недоліки, які потребують як наукового аналізу, так і практичного вирішення.

Теоретичні джерела та реальні приклади свідчать, що взаємодія між прокуратурою та слідчими органами часто ускладнюється через нечітко визначені ролі, відсутність єдиних стандартів комунікації, недостатню довіру та обмежений вплив прокурора на кадрові рішення.

Виявлено, що організаційні зміни, брак внутрішніх етичних регламентів та недостатній зовнішній контроль також негативно впливають на ефективність співпраці. Для покращення ситуації пропонується запровадити механізми оцінювання ефективності координації, оновити функціонал ЄРДР, встановити індикатори якості взаємодії, розробити внутрішні плани та міжвідомчі етичні кодекси.

Важливо також надати прокурорам ширші повноваження в контексті впливу на слідчі групи та забезпечити доступ до оперативної інформації для прийняття обґрунтованих рішень. Дослідження підкреслює, що ключовою умовою усунення цих проблем є встановлення чітких інституційних правил, систематичне навчання кадрів і створення стабільного нормативного середовища без постійних реформ. Це дозволить побудувати надійну модель координації, в якій кожен учасник досудового розслідування розумітиме свої обов'язки та відповідальність.

Таким чином, підвищення ефективності взаємодії між прокуратурою та органами досудового розслідування можливе лише за умови комплексного реформу-

вання управлінських підходів, етичних норм, технічної інтеграції та кадрової політики. Цей напрямок має бути пріоритетним для подальшого розвитку кримінальної юстиції України з метою забезпечення прав і свобод громадян, законності та справедливості у кримінальних провадженнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалів М. В. Координаційна діяльність прокуратури. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2, 2023. С. 228-232. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/40.pdf (дата звернення: 13.04.2025).
2. Єрьоменко І. Взаємодія прокурора та слідчого у кримінальному провадженні: підстави, форми та принципи. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*, *37*(3), 2019. С. 157–160.
3. Шпак О. О. Організація взаємодії процесуального керівника з органом досудового розслідування. *Право і суспільство*. 2015. № 5(2). С. 194–200. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_5%282%29__37 (дата звернення: 11.05.2025).
4. Демідов І. Взаємодія прокурора, слідчого з оперативними й іншими підрозділами під час проведення контрольованої поставки, контрольованої та оперативної закупки товарів, предметів і речовин у кримінальному провадженні. *DSpace Repository: Home*. 2018. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c3ef88c6-f3c6-4b26-91d4-60462987bedd/content (дата звернення: 13.04.2025).
5. Івашко С., Олефір Л. Координаційна діяльність прокуратури як суб'єкта запобігання злочинності в Україні в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. С. 276–284. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2024/52.pdf (дата звернення: 13.04.2025).
6. Про затвердження Порядку взаємодії між органами прокуратури, Національної поліції України, Служби безпеки України, уповноваженими органами державного нагляду (контролю), державними спеціалізованими установами під час виявлення та здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля: Наказ № 94/363/150/226/356 від 16.06.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v094_905-22#Text (дата звернення: 13.04.2025).
7. Федосова О. Сутність та напрями координації діяльності правоохоронних органів щодо протидії злочинності в Україні. *Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії*. 2015. С. 24–25. (дата звернення: 13.04.2025).
8. Озерський Е. Окремі аспекти взаємодії прокурора з органом досудового розслідування в рамках здійснення кримінального провадження. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу*. 2017. URL: https://www.univd.edu.ua/general/publishing/konf/08_11_2017/pdf/143.pdf (дата звернення: 13.04.2025).
9. Взаємодія прокуратури з органами публічної влади та місцевого самоврядування у процесі захисту інтересів держави. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2022, (2(62). С. 35–41. URL: http://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/view/2133 (дата звернення: 13.04.2025).
10. Васечко Л., Лашко Є., Савицький О. Удосконалення системи органів прокуратури в умовах післявоєнного відновлення України. *Правничий часопис.* 2022. С. 236–240. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_1/36.pdf (дата звернення: 13.04.2025).

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/62

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ

ENSURING THE RIGHT TO PROTECTION IN CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER MARTIAL LAW: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND NATIONAL CHALLENGES

Яскорський М.О., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Війна змінює політику, економіку, соціальну динаміку й трансформує право не тільки в сенсі змісту правових норм, але й в аспекті їх застосування та ефективності. Воєнний стан, будучи формою надзвичайного правового режиму, вимагає перегляду усталених балансів між правами людини й публічними інтересами (інтересами нації). У таких умовах особливо гостро постає питання про межі дозволеного: які обмеження може застосовувати держава заради самозбереження, і де проходить та межа, за якою захист нації вступає в конфлікт з правами й свободами окремого індивіда? Серед таких прав одне з центральних місць посідає право на захист у кримінальному провадженні, не як формально-правова конструкція, а як реальний інструмент системи стримування та противаги у відносинах сторони захисту із державним апаратом у межах кримінального провадження.

У статті проведено ґрунтовний аналіз особливостей реалізації права на захист у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. Воєнний стан розглядається як режим правових обмежень, за якого держава тимчасово звужує обсяг окремих прав і свобод, з метою забезпечення національної безпеки. Втім, підкреслюється, що навіть за умов надзвичайної ситуації гарантії права на захист не повинні втрачати своєї обов'язкової сили, оскільки саме вони є ознакою функціонування правової держави та забезпечення принципу верховенства права.

На підставі аналізу рішень Європейського суду з прав людини у справах «Brannigan and McBride v. the United Kingdom», «Aksoy v. Turkey», «Салдуз проти Туреччини», «Imbrioscia v. Switzerland», «Ibrahim and others v. the United Kingdom» та інших, визначено допустимі межі дерогації, а також акцентовано увагу на тому, що будь-яке обмеження прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, має бути тимчасовим, обґрунтованим та не повинно нівелювати саму суть гарантій.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що право на захист у кримінальному провадженні не втрачає своєї юридичної ваги навіть в умовах воєнного стану. Формальне існування правових гарантій права на захист не є достатнім, а вирішальне значення має ефективність його реалізації, доступність правової допомоги та процесуальні умови, за яких воно реалізується.

На підставі дослідженої практики ЄСПЛ виділено такі стандарти дерогації від обов'язку із забезпечення права на захист (ст. 6 Конвенції) у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану, як юридична визначеність, необхідність, пропорційність, тимчасовість та контрольованість.

Ключові слова: право на захист, воєнний стан, кримінальне провадження, дерогація, процесуальні гарантії.

War changes politics, economics, social dynamics and transforms law, not only in terms of the content of legal norms, but also in terms of their application and effectiveness. Martial law, being a form of emergency legal regime, requires a revision of the established balances between human rights and public interests (the interests of the nation). In such conditions, the question of the limits of what is permissible is particularly acute: what can the state allow for the sake of self-preservation, and where is the line beyond which the protection of the nation comes into conflict with the rights and freedoms of an individual? Among such rights, one of the central places is occupied by the right to defense in criminal proceedings, not as a formal legal construct, but as a real instrument of the system of checks and balances in the relations of the defense with the state apparatus within the framework of criminal proceedings.

The article provides a thorough analysis of the features of the implementation of the right to defense in criminal proceedings under martial law. Martial law is considered as a regime of legal restrictions, under which the state temporarily narrows the scope of certain rights and freedoms in order to ensure national security. However, it is emphasized that even in conditions of emergency, guarantees of the right to defense should not lose their binding force, since they are a sign of the functioning of a constitutional state and ensuring the principle of the rule of law.

Based on the analysis of the judgments of the European Court of Human Rights in the cases of "Brannigan and McBride v. the United Kingdom", "Aksoy v. Turkey", "Salduz v. Turkey", "Imbrioscia v. Switzerland", "Ibrahim and others v. the United Kingdom" and others, the permissible limits of derogation are determined, and attention is also focused on the fact that any restriction of rights guaranteed by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms must be temporary, justified and must not nullify the very essence of the guarantees.

The conducted research allows us to conclude that the right to defense in criminal proceedings does not lose its legal weight even in conditions of martial law. The formal existence of legal guarantees of the right to defense is not sufficient, and the effectiveness of its implementation, the availability of legal aid and the procedural conditions under which it is implemented are of decisive importance.

Based on the researched practice of the European Court of Human Rights, the following standards of derogation from the obligation to ensure the right to defense (Article 6 of the Convention) in criminal proceedings under martial law were identified: legal certainty, necessity and proportionality, temporality, and controllability.

Key words: right to defense, martial law, criminal proceedings, derogation, procedural guarantees.

Метою статті є дослідження ступіню ефективності гарантування права на захист у сучасних умовах воєнного стану в Україні, з урахуванням міжнародних стандартів, гарантій визначених практикою Європейського суду з прав людини, а також внутрішніх юридичних реалій. Особлива увага приділяється аналізу меж дозволеної дерогації від прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, та оцінці ризиків, пов'язаних із формалізацією процесуальних гарантій у період надзвичайних обставин.

Виклад основного матеріалу. Воєнний стан за своєю природою є режимом обмеження, коли держава вдається до обмежень прав людини, апелюючи до вищої мети захисту нації, але є межа, за якою захист нації починає вступати в конфлікт із захистом індивіда. Війна не тільки загострює питання національної безпеки, але й випробовує межі правового порядку. В умовах воєнного стану, коли інституції функціонують у надзвичайному режимі, право на захист ризикує перетворитися на декларацію, позбавлену реального змісту. Саме тому дослідження не стільки формального існування, скільки забезпечення цього права, тобто здатності держави гарантувати його реалізацію у конкретних процесуальних умовах – є не просто актуальним, а принципово необхідним.

У правовій державі, якою себе декларує Україна, право на захист не може розглядатись як «привілей», від якого можна тимчасово відмовитись у моменти небезпеки – навпаки, саме в такі моменти його цінність набуває максимальної сили. Коли держава опиняється перед загрозою, право на захист не повинно відходити на другий план. Забезпечення права на захист в момент екзистенційної загрози відрізняє правову реакцію держави від репресивної, та є своєрідним маркером того, які цінності захищає держава, що опинилась в умовах війни.

Європейський суд з прав людини (*далі – Суд або ЄСПЛ*) у рішеннях по справах «Імбріоша проти Швейцарії» [1] і «Бреннан проти Сполученого Королівства» [2] вказує, що право, закріплене в підпункті «с» пункту 3 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (*далі – Конвенція*), є одним із елементів поняття справедливого судового розгляду кримінальної справи, яке міститься в пункті першому статті 6 Конвенції.

Без права на захист правосуддя перестає бути легітимним, саме тому міжнародне право, зокрема Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Конвенція, вимагають не лише поваги до цього права, а й реального його забезпечення навіть за умов надзвичайного стану.

Хоча положенням пункту другого статті 15 Конвенції [3] і не визначено імперативної заборони для Високих Договірних Сторін на дерогацію від обов'язку із забезпечення права на захист (ст. 6 Конвенції) на рівні із забороною відступу від обов'язків гарантування права на життя (крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій) (ст. 2 Конвенції), заборони катування (ст. 3 Конвенції), заборони рабства й тримання особи в підневільному стані (ст. 4 (пункт 1) Конвенції), а також заборони покарання без закону (ст. 7 Конвенції), проте загальні умови дерогації, визначені частиною першою статті 15 Конвенції зобов'язують вдаватись до відступу від зобов'язань виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

Заява уряду про дерогацію необхідна, але недостатня умова для того, щоб відступ від зобов'язань за Конвенцією був визнаний обґрунтованим. Принципово важливим є зв'язок між конкретними заходами щодо відступу від зобов'язань і надзвичайною ситуацією. На національному рівні кожна ситуація має оцінюватися індивідуально, щоб забезпечити контроль за тим, чи дійсно забезпечено дотримання критерію суворої необхідності [4, с. 4].

Сам факт повідомлення про дерогацію не може автоматично вважатися законним підтвердженням правомірності тимчасового відступу держави від своїх зобов'язань за Конвенцією. Це повідомлення несе в собі лише декларативний характер і підлягає ретельному аналізу з боку ЄСПЛ. Суд оцінює обставини, що обґрунтовують дерогацію, зокрема ступінь загрози, пропорційність вжитих заходів та їхню необхідність у демократичному суспільстві. Якщо буде встановлено, що повідомлення не базується на реальних чи достатньо серйозних підставах, Суд має повне право не брати його до уваги під час винесення рішення, визнаючи порушення прав, гарантованих Конвенцією. Зокрема, у справі «Barseghyan v. Armenia» [5] Суд розглянув ситуацію, коли уряд Вірменії у зв'язку з масовими протестами після виборів президента країни запровадив надзвичайне становище в столиці – Єревані. Уряд посилався на цю заяву, обґрунтовуючи обмеження прав людини, які були також застосовані в іншому великому місті країни – Гюмрі. Оскільки місто Гюмрі знаходилося за межами території, на якій було запроваджено надзвичайне становище, Суд відхилив посилання уряду на цю обставину як на підставу для відступу від зобов'язань [4, с. 21].

На обов'язку держави дотримуватись умов дерогації, визначених пунктом першим статті 15 Конвенції наголошується і в Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи № 1659 (2009) від 27 квітня 2009 року «Захист прав людини в надзвичайних ситуаціях» [6], згідно з якою право відступу від зобов'язань з прав людини належить використовувати з особливою обережністю і лише як крайній засіб, оголошення надзвичайного становища не повинно ставати приводом для неправомірного обмеження здійснення основоположних прав людини.

Суд давно стоїть на позиції, що воєнні чи надзвичайні обставини не звільняють державу від обов'язку бути державою права. У справі «Lawless v. Ireland» [7], яка стала прецедентною щодо застосування статті 15 Конвенції, Суд вперше визнав, що держава може відступити від своїх зобов'язань за Конвенцією у випадку «надзвичайної ситуації, яка загрожує життю нації».

У справі «Brannigan and McBride v. the United Kingdom» [8] держава в умовах загрози з боку Ірландської республіканської армії утримувала заявників понад 4 доби без пред'явлення обвинувачення та без доступу до суду. Суд визнав, що за наявності оголошеної дерогації такі дії можуть бути виправдані, проте зробив критичне застереження, що кожна договірна держава, будучи відповідальною за «життя (своєї) нації», має визначити, чи загрожує цьому життю «надзвичайна ситуація» і, якщо так, то наскільки далеко необхідно зайти, намагаючись подолати надзвичайну ситуацію. Національні органи влади в принципі перебувають у кращому становищі, ніж міжнародний суддя, щоб вирішувати, як про наявність такої надзвичайної ситуації, так і про характер і обсяг відступів, необхідних для її запобігання. Тим не менш, Суд наголосив, що договірні сторони не користуються необмеженою владою розсуду, а внутрішня свобода розсуду супроводжується європейським наглядом. Одночасно, здійснюючи свій нагляд, Суд повинен приділяти належну увагу таким відповідним факторам, як характер прав, на які впливає відступ, обставини, що призвели до надзвичайної ситуації, і тривалість надзвичайної ситуації.

Особливої уваги заслуговує рішення у справі «Aksoy v. Turkey» [9], яке ЄСПЛ ухвалив уже в умовах боротьби Туреччини з курдським повстанським рухом. Заявника утримували без судового контролю й без доступу до адвоката протягом 14 днів. Туреччина оголосила дерогацію відповідно до ст. 15 Конвенції, але Суд, взявши до уваги беззаперечно серйозну проблему тероризму в південно-східній Туреччині та труднощі, з якими стикається держава у вживанні ефективних заходів проти нього, визнав, що гострота ситуації не зумовлювала необхідність тримання заявника без зв'язку з зовнішнім світом, без доступу, в тому числі до адвоката, будучи залишеним на милість тих, хто його тримав.

Тобто, ЄСПЛ сформулював принципову межу, при якій дерогація не може нівелювати саму суть гарантії (обов'язку держави із гарантування й забезпечення прав, визначених Конвенцією), і якщо відсутність захисника ставить під сумнів загальну справедливість провадження, це може визнаватись порушенням Конвенції, навіть при належно зробленій державою заяві про дерогацію.

Забезпечення права на захист – це не просто участь адвоката у кримінальному провадженні. Це про створення і гарантування стороні захисту умов реалізації процесуальних можливостей. Це про доступ до нього вчасно. Це про можливість конфіденційного спілкування, яке не буде використане проти обвинуваченого. Це про час і ресурси для підготовки захисту. Це про реальне інформування особи щодо його прав, а не посилання на формуляр, в якому викладені права, тобто ознайомлення з переліком статей процесуального закону (рішення ЄСПЛ у справі «Салдуз проти Туреччини» [10]). Це про суд, який не погоджується з кожним клопотанням слідства за замовчуванням тощо. Усе це стандарти, які мають бути забезпеченні в рамках одного процесу, за відсутності яких захист стає фікцією.

На підтримку вказаного варто згадати висновки Суду у рішенні по справі «Імбріоша проти Швейцарії» [11] де суд наголосив, що Конвенція покликана «гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а права практичні та ефективні», і що призначення адвоката само по собі ще не забезпечує ефективності допомоги, яку він може надати обвинуваченому.

У системі забезпечення права на захист функціонують такі ключові компоненти, як: (1) інституційні й процесуальні гарантії; (2) суб'єкти, які це забезпечення реалізують, і (3) контроль (внутрішній і зовнішній). У мирний час ці компоненти взаємно врівноважують один одного: слідчий діє в межах закону, адвокат контролює, суд переглядає. У воєнний час баланс порушується – прокурор, в окремих питаннях, має право перебирати на себе функції слідчого судді (ст. 615 КПК) і причина не лише в об'єктивних труднощах (руйнування чи окупація судів, нестача кадрів, затримки в комунікації), а у зміщенні пріоритетів.

Однією з найвразливіших ланок стає доступ до захисника на ранній стадії кримінального провадження. Саме тут, як показує практика ЄСПЛ, закладається фундамент справедливого чи несправедливого провадження. У справі «Салдуз проти Туреччини» [10] Суд заявив безпрецедентно чітко, що лише посилання держави на положення національного закону, що дозволяють обмежувати право особи на доступ до адвоката під час перебування під поліційною вартою (як результат заявник був позбавлений можливості користуватися допомогою адвоката коли давав показання поліції, прокурору і слідчому судді), вже само по собі є достатнім для висновку про порушення відповідних вимог статті 6 Конвенції. Та навіть попри те, що під час судового розгляду справи й потім на стадії оскарження вироку у справі заявник мав можливість спростовувати висунуті проти нього обвинувачення, незабезпечення адвокатської допомоги під час його перебування під поліцейською вартою непоправно порушило його права на захист.

Стаття 6 Конвенції як правило вимагає надання особі можливості користуватися допомогою адвоката вже на початковому етапі кримінального провадження. ЄСПЛ стоїть на позиції, що у світлі конкретних обставин кожної справи можуть існувати вагомі причини для обмеження цього права. Однак в кожному випадку питання полягає в тому, чи ґрунтувалося таке обмеження на відповідних підставах і, якщо так, чи не призвело воно, враховуючи все провадження у справі в цілому, до позбавлення обвинуваченого можливості здійснити своє право на справедливий судовий розгляд, оскільки за деяких обставин це може статися навіть унаслідок обґрунтованого обмеження (рішення у справах: «Джон Мюррей проти Сполученого Королівства» [12], «Бреннан проти Сполученого Королівства» [2], «Магі проти Сполученого Королівства» [13]).

У справі «Ibrahim and others v. the United Kingdom» [14] Суд ще раз підтвердив, що навіть тимчасова затримка в доступі до адвоката має бути виправдана переконливо, а не посиланням на «виключні обставини».

Продовжуючи викладене, слід зазначити, що в умовах воєнного стану виклики щодо реалізації права на захист набувають системного характеру. У зв'язку з цим особливої уваги заслуговує підхід, згідно з яким не лише формальне надання захисника, але й ефективність його участі у провадженні має бути предметом постійного контролю. Найбільш небезпечна ситуація, в якій може опинитись Україна – це поступове звикання системи до винятків. Те, що запроваджується як виняток, зручне, і врешті починає жити самостійним життям. Тимчасовий відступ стає нормою та держава звикає пояснювати все воєнним станом, а правосуддя тим часом зазнає деградації.

Українське законодавство зберігає загальні стандарти захисту навіть у кризових ситуаціях, проте їхнє реальне функціонування значною мірою залежить від організаційної та інституційної спроможності правоохоронної й судової системи.

Як висновок, у контексті дослідженої практики ЄСПЛ, вважаємо за необхідне виділити наступні стандарти дерогації від обов'язку із забезпечення права на захист (ст. 6 Конвенції) у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. По-перше, це юридична визначеність, дерогація повинна бути формалізована на рівні відповідної міжнародної заяви, з чітким визначенням територіального, часового та предметного обсягу обмежень. По-друге, необхідність та пропорційність – обмеження допускаються лише тією мірою, яка суворо необхідна для досягнення легітимної мети, що вимагає доказової аргументації з боку держави щодо неможливості забезпечення прав інакшими, менш обмежувальними засобами. Дерогація повинна бути тимчасовою, тобто діяти лише протягом періоду, коли зберігається надзвичайна загроза, з обов'язковою регулярною переоцінкою її доцільності. Застосування дерогації має бути контрольованим, як з боку національних органів, так і ЄСПЛ, який перевіряє правомірність кожного обмеження окремо, в контексті конкретної справи.

Слід відзначити, що справжня сутність питання дерогації для держави полягає не в тому, як обґрунтувати відступ, а як гарантувати стандарт попри обставини, не як обійти труднощі, а як вистояти в них. Якщо система не забезпечує право на захист або свідомо вдається до його обмежень на основні формальних підстав (зокрема, положень чинного законодавства, які хоч і відповідатимуть принципу верховенства закону в самій державі, проте суперечитимуть принципу верховенства права, прийнятому у цивілізованому світі), вона не здатна бути правовою, а особливо це виявляється в умовах воєнного стану, коли відсутність реального захисту може перетворити кримінальне провадження на інструмент адміністративного контролю, а не правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Імбріоша проти Швейцарії» від 24 листопада 1993 р. № 13972/88. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57852. (Дата звернення 31.03.2025 року).

2. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бреннан проти Сполученого Королівства» від 16 жовтня 2001 р. № 39846/98. URL: https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-59722. (Дата звернення 31.03.2025 року).

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод / *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 01.04.2025).

4. Посібник із застосування Європейської конвенції з прав людини під час надзвичайної ситуації (кримінальне судочинство): Відділ програм співробітництва Ради Європи в рамках проєкту «Забезпечення ефективної реалізації права на справедливий суд (ст. 6 ЄСПЛ) в Україні», який фінансується Трастовим фондом «Права людини». Київ, 2023.

5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Barseghyan v. Armenia» від 21 вересня 2021 р. № 17804/09. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-211814. (Дата звернення 02.04.2025 року).

6. «Захист прав людини в надзвичайних ситуаціях»: резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 1659 (2009) від 27 квітня 2009 р. URL: https://pace.coe.int/en/files/17726.

7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Lawless v. Ireland» від 01 липня 1961 р. № 332/57. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518. (Дата звернення 31.03.2025 року).

8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Brannigan and McBride v. the United Kingdom» від 25 травня 1993 р. № 14553/89; 14554/89. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57819. (Дата звернення 31.03.2025 року).
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Aksoy v. Turkey» від 18 грудня 1996 р. № 21987/93. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58003. (Дата звернення 02.04.2025 року).
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Салдуз проти Туреччини» від 27 листопада 2008 р. № 36391/02. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-117602. (Дата звернення 02.04.2025 року).
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Імбріоша проти Швейцарії» від 28 листопада 1993 р. № 13972/88. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57852. (Дата звернення 02.04.2025 року).
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Джон Мюррей проти Сполученого Королівства» від 08 листопада 1996 р. № 18731/91. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57980. (Дата звернення 01.04.2025 року).
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Mar'i проти Сполученого Королівства» від 06 червня 2000 р. № 28135/95. (Дата звернення 01.04.2025 року).
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ibrahim and others v. the United Kingdom» від 13 вересня 2016 р. № 50541/08, 50571/08, 50573/08 and 40351/09). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-166680. (Дата звернення 02.04.2025 року).

РОЗДІЛ 10
СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.97/.99
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/63

МИРОВІ СУДИ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

COURTS OF THE PEACE: ORGANIZATIONAL AND LEGAL AND PROCEDURAL ASPECTS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Оверчук С.В., к.ю.н.,
доцент кафедри спеціальних юридичних дисциплін
Рівненський інститут Київського університету права Національної академії наук України

Статтю присвячено комплексному дослідженню правової природи та сутності мирових судів та обґрунтуванню необхідності їх впровадження у судову систему України. Виокремлено та проаналізовано цілі та завдання мирових судів, а також причини, що зумовлюють необхідність їх створення. Визначено передумови впровадження цього інституту: позитивний світовий досвід діяльності мирових судів; історична спадщина функціонування копних, мирових судів на землях України; спрощення процесуальної форми; прискорення провадження; забезпечення доступності правосуддя; зменшення судових витрат; можливість реалізації завдань судової реформи. Виділено специфічні ознаки мирових судів, що характеризують мирові суди як окремий державно-правовий інститут.

Запропоновано перелік справ, які можна передати на розгляд мирових судів: кримінальні провадження щодо кримінальних проступків; справи про адміністративні правопорушення; цивільні справи, що розглядаються в порядку спрощеного позовного провадження, в тому числі малозначні справи. Підкреслюється територіальний характер організації інституту мирових судів. Пропонується окреслити юрисдикцію мирового суду межами територіальної громади або об'єднаної територіальної громади.

Надано пропозиції щодо процедури формування корпусу мирових суддів, а також сформульовані критерії відбору кандидатів. Відзначається доцільність диференціації складів суду для мирових та загальних судів першої інстанції.

Визначено місце мирових судів у державному механізмі та судовій системі України та пропонується інтегрувати мирові суди до єдиної системи судів загальної юрисдикції. Проблема інстанційності вирішується шляхом оскарження рішень мирового суду першої інстанції до вищестоящого апеляційного мирового суду. Пропонується наступна модель системи мирових судів: мировий суд повинен бути відокремлений від загальних та спеціалізованих судів, утворюючи напівавтономну гілку судової системи, підлягаючи, однак, процесуальному нагляду з боку вищої касаційної інстанції, тобто Верховного Суду. Таким чином мирові суди формують дволанкову систему: місцеві (дільничні) мирові суди та апеляційні мирові суди.

Ключові слова: мировий суд, мирова юстиція, мировий суддя, місцевий суд, судова система, доступність правосуддя, спрощене провадження, інститут судової влади.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal nature and essence of Courts of Peace and the justification of the need for their introduction into the judicial system of Ukraine. The goals and objectives of Courts of Peace are identified and analyzed, as well as the reasons that determine the need for their creation. The prerequisites for the introduction of this institution are determined: positive world experience of the activities of Courts of Peace; historical heritage of the functioning of Courts of Peace and Courts of Peace on the lands of Ukraine; simplification of the procedural form; acceleration of proceedings; ensuring accessibility of justice; reduction of court costs; possibility of implementing the tasks of judicial reform. Specific features of Courts of Peace are highlighted, which characterize Courts of Peace as a separate state legal institution.

A list of cases that can be transferred to the Courts of the Peace is proposed: criminal proceedings regarding criminal offenses; cases of administrative offenses; civil cases considered in the order of simplified claim proceedings, including minor cases. The territorial nature of the organization of the institution of Courts of the Peace is emphasized. It is proposed to delineate the jurisdiction of the Court of the Peace within the boundaries of a territorial community or a united territorial community.

Proposals are made regarding the procedure for forming the corps of Justices of the Peace, as well as formulating criteria for selecting candidates. The feasibility of differentiating the court composition for Justices of the Peace and general courts of first instance is noted.

The place of the peace courts in the state mechanism and judicial system of Ukraine is determined and it is proposed to integrate the peace courts into a single system of courts of general jurisdiction. The problem of instance is solved by appealing the decisions of the peace court of first instance to the higher appellate peace court. The following model of the peace courts system is proposed: the peace court should be separated from general and specialized courts, forming a semi-autonomous branch of the judicial system, subject, however, to procedural supervision by the highest cassation instance, that is, the Supreme Court. Thus, the peace courts form a two-tier system: local (district) peace courts and appellate peace courts.

Key words: Court of the Peace, Justice of the Peace, judge of the peace, local court, magistrates' court, judicial system, availability of justice, simplified proceedings, institution of judicial power.

Постановка проблеми. Стагнація судової реформи в Україні, зниження довіри українців до законного правосуддя, криза державних та суспільних інститутів зумовлюють об'єктивну необхідність удосконалення судоустрою та судочинства в напрямі підвищення ефективності захисту прав і свобод, полегшення доступності правосуддя для громадян, наближення суду до населення, підвищення оперативності судочинства. Досягнення вказаної мети можливе, зокрема, за допомогою запровадження мирових судів, що дозволить модернізувати судову систему, змінити парадигму правосуддя, реалізувати принцип доступності правосуддя шляхом наближення судів до населення, скорочення строків розгляду справ та спрощення процесуальної форми.

Стан опрацювання проблеми. Наукові дослідження організації та функціонування мирових судів репрезентовано в чисельних працях сучасних науковців, серед яких чимало й українських, зокрема, В.М. Кампо, М.І. Сірий, В.М. Тертишник, М.І. Хавронюк, А.С. Цибуляк-Кустевич, О.Г. Яновська та інші. Однак, в українській науковій літературі залишаються нерозкритими низка аспектів цього складного і багатогранного феномену – інституту мирового суду.

Метою роботи є дослідження правової природи мирових судів, а також створення ефективної моделі системи мирових судів для запровадження в правову систему України. Для досягнення мети дослідження поставленні наступні *завдання*: визначити причини, що зумовлюють необхідність створення мирових судів, а також цілі та завдання для них; встановити коло справ які доцільно передати на розгляд мирових судів; розробити пропозиції щодо процедури формування корпусу мирових суддів; виокремити специфічні ознаки мирових судів; встановити місце мирових судів у державному механізмі та судовій системі України.

Виклад основного матеріалу. Необхідність запровадження мирових судів в Україні обумовлюється цілями та завданнями мирової юстиції, які визначають особливості її організації та діяльності. Мирові суди мають отримати особливі, притаманні лише їм завдання та цілі, які випливають з їх правової природи, та визначають потребу у відновленні цього інституту. Сучасне розуміння мирової юстиції яке включає не тільки інституціональний, а й соціально-правовий аспекти, дозволяє перед мировими судами поставити наступні спеціальні цілі: полегшити доступність правосуддя для громадян, максимально наблизити суд до населення; підвищити оперативність судочинства (швидкість та простоту провадження); «розвантажити» місцеві загальні суди від малозначних справ. В наукових джерелах виокремлюють й інші цілі, які можна розглядати як додаткові: втілення ідеї судової децентралізації; збільшення кількості суддів судів загальної юрисдикції; поглиблення спеціалізації суддів та розподіл компетенції між судами різних ланок тощо. Юридична наука розробила також перелік соціально-правових цілей і завдань інституту мирових судів, який заслуговує на окрему наукову розвідку.

Міжнародний та історичний досвід судового будівництва репрезентує чимало форм втілення цілей та завдань мирових судів. Запровадження нового елементу судової архітектури є доцільним лише за умови ефективного вирішення ним конкретних завдань судової реформи притаманними тільки йому засобами та методами. Наголосимо, що йдеться саме про створення «нової» системи мирових судів, а не про відновлення її історичних форм, що існували на теренах України. Так, на думку М.І. Хавронюка та С.Ф. Мироненко, застосування такого визначення, як «відродження» є дещо некоректним, оскільки державний та адміністративно-територіальний устрої, інші політичні, правові, соціальні умови функціонування мирових судів в українських губерніях Російської імперії складно порівнювати з аналогічними факторами, що зумовлюють судовий устрій сучасної України. Отже, теоретично може йти мова лише про створення в Україні інституту мирових судів [1].

Створення мирових судів в Україні стало б наступним логічним кроком судової реформи, дозволивши перебудувати всю структуру судового організму, а також дало б поштовх до очікуваної ревізії засад судоустрою. Важливим фактором відродження цього інституту є і історична спадщина функціонування копних, мирових судів на землях України. Світовий досвід також вказує на чимало позитивних переваг від діяльності вказаних судів, зокрема: спрощення процесуальної форми, прискорення провадження, забезпечення доступності правосуддя, зменшення судових витрат тощо. Наукова спільнота висловлює більш ніж достатній перелік об'єктивних причин необхідності функціонування в Україні системи мирових судів, проте відсутній головний компонент для реалізації теоретичних моделей – суб'єктивна воля, насамперед політична, на проведення докорінної судової реформи, що змінить систему правосуддя на фундаментальному рівні.

Модернізувати правосуддя можливо за допомогою перебудови судової архітектоніки шляхом впровадження нового елементу, а саме мирових судів як судів громад. «Свіжий струмінь в українську судову систему може внести інститут мирових суддів, – слушно зауважує В.М. Кампо, – які за певних умов могли б виступити противагою до старого пострадянського суду. Тому ніхто, крім мирових суддів, не зможе виконати надзавдання, яке стоїть перед державою: дати суспільству дійсно демократичний суд. Ці судді повинні стати гарантами верховенства права, а не як нинішні судді захищати верховенство закону, який сам по собі здебільшого недосконалий та далекий від запитів і потреб народу, бо служить бюрократії. Інакше кажучи, мирові судді можуть забезпечити перехід судової системи від юридичного до соціологічного позитивізму, юридичного постпозитивізму тощо» [2, с. 4].

Отже, інтереси окремих осіб, територіальних громад, держави та суспільства в цілому вимагають створення нової системи судів, побудованої на продуманому теоретичному фундаменті та визнаних демократичних принципах. Зазначена система судів більш ефективно може бути втілена не в інституті загальних (коронних) чи спеціалізованих судів, а в інституті мирових судів як складовому елементі мирової юстиції.

При впровадженні інституту мирових судів постає проблема обрання моделі мирової юстиції. Так, вважаємо, що конструювати окремі локальні типи юстиції, зокрема й український, немає ні теоретичної, ні практичної потреби. На нашу думку, в Україні доцільно запровадити змішану (професійну) модель мирової юстиції, яка характеризується професійним складом суду та здійсненням мировим судом виключно функції правосуддя.

Побудова мережі мирових судів висуває на перший план визначення підсудності справ цим судам. Такі суди історично створювались для розгляду справ про незначні кримінальні проступки, адміністративні правопорушення та/або дрібні цивільні справи з незначною сумою позову. Підсудність справ мировим судам зазвичай визначається за критеріями предметної (родової) підсудності, проте з міркувань політичного чи практичного характеру можливе вилучення чи додавання конкретного переліку справ. Відповідно коректним буде застосування щодо мирових судів терміну «суд обмеженої (малої) юрисдикції».

У науковій думці відстежуються різні підходи до визначення меж юрисдикції (підсудності, компетенції) мирових судів. Зокрема, В.М. Тертишник пропонує віднести до підсудності мирових суддів всі справи про злочини, які порушуються тільки за заявою потерпілого та підлягають закриттю після досягнення мирової угоди, а також всі інші кримінальні справи, за якими може бути призначене покарання у вигляді виправних робіт, штрафів чи позбавлення волі на строк до трьох років, або які можуть бути закриті в результаті примирення сторін [3, с. 75–76]. Дисертаційне дослідження А.С. Цибуляк-Кустевич містить наступну пропозицію: «До повноважень мирових судів мають належати такі справи: 1) цивільні: а) позовного провадження, у випадку, якщо ціна позову не перевищує розміру 30 мінімальних заробітних плат, за винятком найскладніших (перелік яких має бути офіційно затверджено); б) наказного провадження; в) окремого провадження; 2) кримінальні (за винятком справ щодо неповнолітніх): а) приватного обвинувачення; б) щодо кримінальних проступків; 3) про адміністративні правопорушення, що належать до компетенції судів. Найскладніші справи слід виключити з підвідомчості мирових судів, а для справ середнього ступеня складності передбачити альтернативу способу їх розгляду» [4, с. 190]. В.Д. Бринцев у своїй монографії пропонує віднести до підвідомчості народних (дільничних) суддів кримінальні справи щодо злочинів, за які не передбачено покарання у вигляді позбавлення волі, та цивільні справи по спорах між громадянами з ціною позову до 10000 гривень [5, с. 323]. У такому калейдоскопі пропозицій щодо визначення юрисдикції мирових судів,

слушною є думка М.І. Сірого: «З очевидністю українській судовій системі не вистачає мирових судів. Разом з тим, їх створення не може відбуватись на основі штучного виділення до їх можливої майбутньої юрисдикції «всліпу» відібраних складів адміністративних правопорушень. Мирова юстиція потребує визначеності на рівні предмету і методу тих правовідносин, на сферу яких буде поширюватись її юрисдикція» [6, с. 18].

До підсудності мирових судів варто включити кримінальні провадження щодо кримінальних проступків, тобто щодо визначених ч. 2 ст. 12 КК України діянь, за вчинення яких передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі. Крім того, на розгляд мировим суддям доцільно також передати справи про адміністративні правопорушення, а також цивільні справи, що розглядаються в порядку спрощеного позовного провадження (ст. 274 ЦПК України), зокрема, малозначні справи (ч. 6 ст. 19 ЦПК України). Суперечливою видається пропозиція щодо наділення мирової юстиції ще і окремими адміністративними функціями.

Особливості інституту мирових судів обумовили впровадження процесуальних форм спрощеного типу, метою яких є пришвидшення, здешевлення та економія процесуальних засобів, а також підвищення доступності правосуддя у поєднанні з дотриманням процесуальних гарантій, прав та свобод громадян. Для проваджень, віднесених до юрисдикції мирових судів, може встановлюватися спрощений, порівняно зі звичайним, порядок судочинства, який поширюється на різні стадії провадження, і відрізняється якостями простоти та швидкості. В іноземних джерелах такий вид провадження позначається терміном «сумарне судочинство» (summary trial) та є характерним для США, Сполученого Королівства та деяких держав континентального права, зокрема Німеччини.

Диференціація процесуальної форми при відмежуванні мирових судів від загальних є однією з визначальних ознак, що стала об'єктом дослідження також і в галузі філософії права. Ґеорґ В.Ф. Геґель називає мировий суд «простим судом». Філософ наголошує на обов'язку звертатися до такого суду до того, як «проходити через значний формалізм» та зауважує: «Поки сторони мають право проходити через такий значний формалізм, як їхнє право, то, оскільки його так само можна зробити лихом, і навіть інструментом несправедливості, їм заради суду, щоб сторони й саме право як суттєву річ, про яку йдеться, взяти під захист від судочинства і його зловживання, слід поставити в обов'язок звернутися до простого суду (арбітражу, мирового суду) і зробити спроби помиритися, перш ніж вони підуть до того суду» [7, с. 195].

Важливо відзначити, що спрощення юридичних процедур не повинно зруйнувати комплекс гарантій та прав особи у судочинстві. Запровадження спрощення процесуальної форми для зручності та швидкості розгляду справ в мирових судах повинно також передбачати систему нормативних запобіжників, які б гарантували дотримання конституційних прав особи в сфері правосуддя, реалізацію демократичних принципів правосуддя. Процесуальний фундамент, на якому можуть функціонувати мирові суди, вже частково сформований українським законодавцем. Так, Кримінальний процесуальний кодекс України (глава 30 § 1) передбачає спрощене провадження щодо кримінальних проступків, а в Цивільному процесуальному кодексі України (розділ ІІІ, глава 10) закріплений розгляд справ у порядку спрощеного провадження. Новостворена система мирових судів вимагатиме також нормативного врегулювання спрощеної процесуальної форми. Тому в процесі реалізації судової реформи необхідно включити у процесуальні кодекси відповідні особливі порядки провадження в мирових судах.

Статус мирового суду як місцевого, локального суду визначається територіальним характером організації цього інституту. Так, мирові судді обираються або призначаються до конкретної судової дільниці, пов'язаної з певною громадою, та територією якої обмежуються їх повноваження. Крім того, до кандидата у судді може встановлюватися ценз осілості, тобто необхідність його постійного проживання в цій місцевості.

Судова реформа мала б реалізувати принцип територіальності у побудові судової системи без «прив'язки» до адміністративно-територіального поділу України, зокрема, і в аспекті розбудови мирової юстиції. «До організаційних питань функціонування громадських мирових суддів, – пропонує В.М. Кампо, – слід зарахувати питання територіальної організації їх роботи. Кількість громадських мирових суддів та межі судових дільниць у територіальній громаді встановлюється сільською, селищною, міською, районною в місті радою. Ця кількість та ці межі встановлюються з урахуванням реальних потреб та можливостей територіальної громади» [2, с. 22]. Юрисдикцію мирового суду доречно окреслити межами територіальної громади або об'єднаної територіальної громади. Склад мирових судів доцільно формувати з членів конкретної громади в межах однієї або кількох громад, апеляційні – об'єднаної територіальної громади.

Суттєвою відмінністю загальних судів від мирових має стати особливий порядок наділення владними повноваженнями мирових суддів, який пов'язується, насамперед, з участю у цьому процесі членів громади або органів місцевого самоуправління. Формування суддівського корпусу мирової юстиції можливий шляхом проведення різних процедур: безпосереднє обрання мирового судді членами громади або місцевим представницьким органом влади; призначення судді або місцевим органом влади, або органом державної влади (можливо з урахуванням думки громади або органу який її представляє); поетапне поєднання цих двох процедур. Виборність мирових суддів, як «суддів від народу і для народу» [2, с. 16], розглядається як оптимальніший спосіб вирішення кадрової проблеми мирової юстиції, проте думки науковців відрізняються щодо суб'єктів та процедури обрання мирових суддів.

Правовий механізм формування корпусу мирових суддів має ґрунтуватися на виборних засадах, що найкраще відповідає правовій природі інституту мирових судів та демократичним традиціям народовладдя в Україні. Процедурний алгоритм обрання мирових суддів повинен безумовно включати таких суб'єктів як члени громади та орган місцевого самоврядування. Кандидат на посаду має відповідати освітньому цензу та цензу осілості: наявність юридичної освіти та проживання в територіальних межах дільниці (округу) мирового суду, до якого він обирається. Порядок призначення на посаду мирового судді слід зробити більш спрощеним та швидким ніж на посади суддів загальних та спеціалізованих судів. Проте в сучасних умовах визначальною у виборі моделі обрання або призначення мирових суддів буде політична воля верховної влади, яка не зацікавлена навіть у частковій втраті нею контролю над корпусом суддів.

Диференціація статусу суддів загальних судів та мирових судів є закономірним наслідком впровадження мирової юстиції в Україні. Так, у випадку реалізації процедури виборності при формуванні корпусу мирових суддів з обмеженим строком повноважень, прийдеться відмовитися від такої класичної гарантії незалежності суддів як їх незмінність. Конкретизація особливостей правового положення мирового судді вимагає, у цьому разі, внесення відповідних змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Згідно зі світовим досвідом мирові судді набувають свого статусу на певний термін, після закінчення якого вони втрачають його і проходять процедуру обрання або

призначення по-новому. Встановлений законом термін здійснення мировими суддями повноважень зазвичай обмежується лише кількома роками. Тому обґрунтованим вважаємо положення, відповідно до якого термін повноважень мирового судді у разі його обрання чи призначення, може становити 3–5 років. Законодавча практика встановлення незначних строків повноважень суддів (наприклад 1–2 роки), як засвідчив історичний досвід Франції, є невиправдною. Відзначимо, що вченими пропонуються й інші варіанти розв'язання цієї проблеми. Так, на думку, О. Яновської та Н. Дикої, доцільно запозичити принцип оновлення складу суду у міжнародного суду ООН, відповідно до якого у кожному мировому суді повинні обіймати посади 9 мирових суддів на строк 9 років з можливістю переобрання. При цьому кожні три роки одна третина складу суду повинна оновлюватись [8, с. 177].

Особливість справ, переданих на розгляд мировому судді, передбачає можливість ефективного здійснення судочинства одноособово з максимальною економією процесуальних засобів. Проте таке одноособове судочинство більш характерне для континентальних та змішаних моделей мирової юстиції. Що ж стосується англосаксонського (загального) права, то йому притаманна традиція колегіальності при здійсненні правосуддя, навіть при розгляді малозначних справ.

В Україні надано перевагу монократичному порядку розгляду справ за суттю, що є фактично невдалою заміною інституту мирових суддів та має негативний вплив на ефективність правосуддя та на забезпечення прав та гарантій особи у судовому процесі. Тому в процесі судової реформи в Україні доцільно диференціювати склади суду для мирових та загальних судів першої інстанції: мирові суди – одноособовий склад суду; загальні суди – колегіальний (колегія професійних суддів, суд присяжних). Провадження в апеляційному порядку має здійснюватися колегіально як в мировому, так і в загальному судах.

Розв'язання організаційно-правових проблем у процесі створення мирових судів вимагає визначення їх місця у державному механізмі в цілому та судовій системі зокрема, з урахуванням завдань, для реалізації яких вони запроваджуються. Так, ці суди можуть бути інтегровані до державної судової системи або ж можуть сформувати власну паралельну структуру судів місцевих громад. Входження мирових судів до єдиної системи судоустрою, на нашу думку, є найбільш оптимальною формою запровадження інституту мирової юстиції в Україні. Однак, залишаються дискусійні питання щодо способів такого «приєднання» та кореляції співвідношення загальних, мирових і спеціалізованих судів в організаційному та процесуальному аспектах.

«Гордієвим вузлом» визначення місця та ролі мирових судів в складному судовому механізмі є інстанційність, тобто до якого суду, – місцевого загального, апеляційного загального, апеляційного мирового, – будуть оскаржуватися рішення мирових судів як місцевих судів першої інстанції. З погляду побудови структурно-завершеної системи мирових судів логічним буде оскарження рішень мирового суду першої інстанції до вищестоящого апеляційного мирового суду. Такий підхід обумовлює створення напівавтономної судової гілки мирових судів в єдиній системі судів на чолі з Верховним Судом, що, вважаємо, є найбільш оптимальною моделлю мирової юстиції в Україні. В цьому контексті М.І. Сірий слушно відзначає, що основу диференційованої судової системи складають загальні суди як суди повної компетенції, а в якості логічного їх доповнення виступають суди спеціалізовані з обмеженою компетенцією, особливим статусом суддів та особливою процедурою розгляду справ, а також мирові суди як форма місцевої юстиції [6, с. 18].

Таким чином, виходячи з наведеного можна виділити специфічні ознаки, що характеризують мирові суди як окремий державно-правовий інститут: 1) статус місцевого (локального) суду (або місцевого адміністративно-судового державного органу); 2) обмежена юрисдикція; 3) окремі спрощення юридичних процедур; 4) територіальний характер організації; 5) особлива процедура наділення владними повноваженнями мирових суддів; 6) змінюваність мирових суддів та невеликі терміни здійснення ними своїх повноважень; 7) особливості складу суду (зазвичай одноособовий розгляд справ мировим суддею). Наведені ознаки є характерними, типовими для більшості мирових судів (незалежно від назви) та розкривають правову природу цього інституту. У своїй сукупності вони відображують як організаційні (судоустрійні), так і функціональні (процесуальні) аспекти мирової юстиції.

Висновки. З урахуванням міжнародного та історичного досвіду функціонування мирової юстиції, а також наукових доробок з цих питань, вважаємо найбільш оптимальною для України наступну модель системи мирових судів. Мировий суд повинен бути відокремлений від загальних та спеціалізованих судів, утворюючи самостійну гілку судової системи (англійська модель), підлягаючи, однак, процесуальному нагляду з боку вищої касаційної інстанції, тобто Верховного Суду (французька модель ієрархічності та єдиного касаційного суду). Таким чином мирові суди формують рівнозначну до загальних та спеціалізованих дволанкову систему: місцеві або ж дільничні мирові суди (з одноособовим розглядом справ) та апеляційні мирові суди (з колегіальним розглядом справ). Напівавтономні гілки загальних, спеціалізованих та мирових судів повинні інстанційно «замикатися» на Верховному Суді як вищому касаційному суді. Така модель судоустрою дасть змогу забезпечити єдність як судової системи, так і судової практики, а щодо мирових судів – реалізувати їх організаційні та процесуальні особливості.

Перспектива подальшого дослідження даної проблеми вбачається в підготовці комплексного нормативного забезпечення створення та діяльності мирових судів, розробці процесуальних форм, що враховують специфіку правосуддя в цих судах, а також в з'ясуванні статусу мирових суддів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хавронюк М., Мироненко С. Чи потрібні в Україні мирові суди? *Zn,ua*. 2009. № 24. URL: https://dt.ua/LAW/chi_potribni_ukrayini_mirovi_sudi.html (дата звернення: 27.05.2025).
2. Кампо В. Мирові судді та громадські мирові судді в Україні: проблеми та перспективи впровадження. Київ : ІКЦ Леста, 2007. 40 с.
3. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України : підручник. Київ : А.С.К., 2003. 1120 с.
4. Цибуляк-Кустевич А.С. Мирова юстиція : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2016. 275 с.
5. Бринцев В.Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія. Харків : Право, 2010. 464 с.
6. Сірий М.І. Конституційні засади розбудови судової системи України. *Конституційні аспекти судової реформи в Україні* : матеріали наук.-практ. конф. 24–25 березня 2011 р. Львів : ФОП Кундельський Г.Л., 2011. С. 13–19.
7. Геґель Ґ.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.
8. Яновська О., Дика Н. Модель мирового суду. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 175–179.

РОЗДІЛ 11
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.217
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/64

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЕФЕКТИВНОСТІ ТА ШВИДКОСТІ УХВАЛЕННЯ РІШЕНЬ ІНСТИТУЦІЯМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ: ДОСВІД ВІЙНИ В УКРАЇНІ

LEGAL ASPECTS OF THE EFFICIENCY AND SPEED OF DECISION-MAKING BY EUROPEAN UNION INSTITUTIONS IN CRISIS SITUATIONS: THE EXPERIENCE OF THE WAR IN UKRAINE

Бідонько В.А., студент ІІІ курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого

У статті здійснено комплексний аналіз правових механізмів ухвалення рішень інституціями Європейського Союзу в контексті кризових ситуацій, з особливим акцентом на досвіді, здобутому під час реагування на повномасштабну війну в Україні. Актуальність дослідження зумовлена нагальною необхідністю підвищення оперативності та дієвості європейських інституцій в умовах сучасних глобальних викликів, що вимагають швидких та консолідованих відповідей. Досвід війни в Україні висвітлив як сильні сторони адаптивності ЄС, так і системні вразливості його існуючих правових механізмів, зокрема процедурні затримки та ризики блокування через національні інтереси, що потребують глибокого наукового осмислення та подальшого вдосконалення. На основі методології, що поєднує інституційний аналіз та порівняльно-правовий підхід, оцінюється функціонування системи ухвалення рішень в ЄС. Детально розглядаються ключові поняття, такі як «інституційний баланс», проблема «одностайності» у Раді ЄС та феномен «коаліцій бажаючих» як інструмент гнучкого, хоча й потенційно фрагментаційного реагування. Методологія також включає кейс-аналіз правового реагування ЄС на війну в Україні, враховуючи виклики майбутніх розширень для процесу прийняття рішень.

Визначено, що специфічний розподіл повноважень між інституціями ЄС, хоча й забезпечує певну гнучкість, може уповільнювати процеси через багатоетапні узгодження, особливо у зовнішній та безпековій політиці, де вимога консенсусу є критичною. Проаналізовано юридичні та політичні обмеження вимоги одностайності, яка стала суттєвою перешкодою не лише під час санкційної політики проти РФ, але й у ширшому контексті зовнішньополітичних дій. Досліджено потенціал «коаліцій бажаючих», їх ефективність та концептуальну наближеність до механізмів статті 44 ДЄС та посиленої співпраці. Високо оцінено ефективність таких інструментів, як Директива про тимчасовий захист та Європейський фонд миру. Запропоновано конкретні шляхи реформування, зокрема поетапний перехід до кваліфікованої більшості у певних сферах СЗБП та нормативне закріплення гнучких форм співпраці, з урахуванням необхідності збереження інституційної єдності та легітимності.

Ключові слова: Європейський Союз, ухвалення рішень, війна в Україні, інституційний баланс, коаліції бажаючих, Спільна зовнішня та безпекова політика, Європейський фонд миру.

This article provides an in-depth comprehensive analysis of the legal mechanisms for decision-making by European Union institutions within the context of crisis situations, with a particular focus on the experience gained while responding to the full-scale war in Ukraine. The relevance of the research is determined by the pressing need to enhance the operational efficiency and speed of decision-making by EU institutions amidst contemporary global crises that demand swift and consolidated responses. The experience of the war in Ukraine has starkly highlighted both the EU's adaptive strengths and the systemic vulnerabilities of its existing legal mechanisms, including procedural delays and the risk of paralysis due to national vetoes, which necessitate critical analysis and improvement. Based on a methodology combining institutional analysis and a comparative-legal approach, the functioning of the EU decision-making system in crisis conditions is assessed. Key concepts such as «institutional balance», the problematic «unanimity» requirement in the Council of the EU, and the phenomenon of «coalitions of the willing» as a tool for flexible, albeit potentially fragmenting, response are examined in detail. The research methodology also includes a case study of the EU's legal response to the war in Ukraine, considering challenges posed by potential future enlargements for decision-making processes.

It is determined that the specific distribution of powers among EU institutions, while providing some flexibility, can significantly slow down processes due to the need for multi-stage coordination, especially in foreign and security policy where consensus is critical. The legal and political constraints of the unanimity requirement, a significant obstacle not only during the sanctions policy against the Russian Federation but also in broader foreign policy actions, are analyzed. The potential and effectiveness of «coalitions of the willing», and their conceptual proximity to mechanisms like Article 44 TEU and enhanced cooperation, are explored. The notable effectiveness of specific instruments, such as the Temporary Protection Directive and the European Peace Facility, is evaluated. Concrete reform directions are proposed, including a phased transition to qualified majority voting in certain areas of the Common Foreign and Security Policy and the normative consolidation of flexible cooperation forms, while balancing this with institutional unity and legitimacy.

Key words: European Union, decision-making, war in Ukraine, institutional balance, coalitions of the willing, Common Foreign and Security Policy, European Peace Facility.

Актуальність теми дослідження зумовлена нагальною необхідністю підвищення ефективності та швидкості ухвалення рішень інституціями Європейського Союзу в умовах безпрецедентних глобальних криз. Повномасштабна війна в Україні, що розпочалася у 2022 році, стала каталізатором, який з особливою гостротою виявив як адаптивні спроможності, так і структурні обмеження правових механізмів ЄС у сфері реагування на надзвичайні виклики.

Досвід цієї війни не лише підкреслив важливість консолідованої відповіді з боку європейської спільноти, але й висвітлив як сильні сторони, так і вразливості існуючих правових та інституційних рамок, що потребують глибокого критичного аналізу та науково обґрунтованих пропозицій щодо їх подальшого вдосконалення. Здатність ЄС оперативно приймати та імплементувати рішення в умовах кризи є ключовим фактором його геополітичної суб'єктності та спроможності захищати власні цінності й інтереси на міжнародній арені. Відтак, дослідження правових аспектів функціонування інституційного механізму ЄС у кризових

ситуаціях набуває особливої теоретичної та практичної значущості.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу правових механізмів Європейського Союзу, що регулюють швидкість та ефективність ухвалення рішень у кризових умовах, виявити їхні переваги та недоліки, зокрема на прикладі реагування на війну в Україні. Додатково, стаття має на меті започаткувати наукову дискусію щодо можливих напрямів вдосконалення юридичних процедур прийняття рішень в межах ЄС для забезпечення більш оперативної та дієвої реакції на майбутні кризові явища.

Для досягнення поставленої мети у дослідженні визначено низку завдань: дослідити інституційну архітектуру Європейського Союзу та її специфічний вплив на швидкість і характер прийняття рішень, особливо в умовах зовнішніх шоків та загроз безпеці; проаналізувати юридичні обмеження, що випливають з вимоги одностайності у Раді ЄС, та оцінити перспективи її реформування в контексті підвищення ефективності Спільної зовнішньої та безпекової політики; оцінити правову роль, ефективність та потенційні ризики використання механізму «коаліцій бажаючих» як інструменту гнучкого реагування в кризових ситуаціях; а також вивчити та систематизувати досвід застосування юридичних механізмів швидкого реагування Європейським Союзом під час війни в Україні, ідентифікувавши як успішні практики, так і проблемні аспекти. В якості висновку до даного дослідження будуть запропоновані конкретні, науково обґрунтовані напрями вдосконалення правового механізму ухвалення рішень в ЄС, спрямовані на оптимізацію його функціонування в кризових умовах.

Теоретико-методологічною основою даного дослідження виступає комплексний підхід, що поєднує інституційний аналіз системи ухвалення рішень у Європейському Союзі з порівняльно-правовим методом оцінки ефективності її функціонування, особливо в умовах кризових викликів. В рамках дослідження застосовується детальне пояснення ключових понять, що є фундаментальними для розуміння специфіки функціонування ЄС. До таких понять належать «інституційний баланс», який визначає принцип розподілу та взаємодії повноважень між основними органами Європейського Союзу; «одностайність» як специфічна вимога до процедури ухвалення певних категорій рішень у Раді ЄС, що має значний вплив на швидкість та можливість їх прийняття; а також концепція «коаліцій бажаючих», що розглядається як прагматичний інструмент гнучкого та оперативного реагування на кризові ситуації, який дозволяє діяти навіть за межами стандартних загальносоюзних процедур. Методологія дослідження також включає поглиблений кейс-аналіз практики правового реагування Європейського Союзу на повномасштабну війну в Україні. Цей підхід дозволяє не лише теоретично осмислити, але й емпірично виявити реальні переваги, недоліки та обмеження існуючих правових механізмів в умовах конкретної масштабної кризи.

Осмислити теоретичні засади, еволюцію інституційного механізму та особливості функціонування СЗБП дозволяють наукові праці українських дослідників, наприклад, дослідження Н. В. Антонюк, О. А. Краєвської, І. В. Яковюка, Т. М. Анакіної щодо інституційної структури ЄС, а також класичні та сучасні праці провідних зарубіжних фахівців з європейського права та політики. Емпіричну базу дослідження для оцінки практичного застосування та ефективності окремих інструментів, таких як Директива Ради 2001/55/ЄС про тимчасовий захист чи Рішення Ради (CFSP) 2021/509 про створення Європейського фонду миру, складають не лише їх тексти, але й офіційні звіти та комунікації інституцій ЄС (зокрема, Європейської Комісії, Європейської служби зовнішньої діяльності), а також аналітичні матеріали авторитетних міжнародних організацій (наприклад, УВКБ ООН щодо імплементації тимчасового захисту) та незалежних дослідницьких центрів і аналітичних структур (таких як Centre for European Policy Studies (CEPS), European Council on Foreign Relations (ECFR), або Bruegel).

Виклад основного матеріалу дослідження. Інституційна архітектура Європейського Союзу (ЄС) являє собою унікальну систему багаторівневого врядування, де повноваження розподілені між Європейським парламентом, Європейською комісією, Радою Європейського Союзу та Європейською радою [1, с. 122–124]. Ця структура, хоч і нагадує парламентські моделі, відрізняється тим, що жоден інститут ЄС не є повним аналогом класичної гілки влади національних держав. Таке переплетення компетенцій, з одного боку, забезпечує гнучкість, але з іншого – може уповільнювати прийняття рішень через необхідність узгоджень між численними акторами, особливо у сфері спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП), де домінують Європейська рада та Рада ЄС. Процедури ухвалення рішень ґрунтуються на принципах субсидіарності та багаторівневого узгодження інтересів, що в кризових умовах може як сприяти зваженості, так і затримувати реакцію. Наприклад, законодавчі ініціативи Європейської комісії потребують схвалення Європейським парламентом та Радою ЄС за процедурою спільного прийняття рішень [4, ст. 289, 294], що під час війни в Україні вимагало мобілізації, але іноді призводило до затримок.

Правові процедури ухвалення рішень в ЄС базуються на фундаментальних принципах субсидіарності та багаторівневого узгодження інтересів. В умовах кризових ситуацій такий підхід може мати подвійний ефект: він може сприяти виробленню більш зважених та легітимних рішень, але водночас здатен суттєво затримувати їхнє прийняття через об'єктивну складність координації між інституціями та державами-членами. Зокрема, Європейська комісія, виступаючи головним ініціатором законодавчих актів та «охоронцем договорів», не може діяти ізольовано; схвалення її пропозицій потребує узгодження з Європейським парламентом та Радою ЄС, що відбувається переважно через процедуру співрішення (звичайну законодавчу процедуру).

В умовах повномасштабної війни в Україні ця багаторівнева та полісуб'єктна структура вимагала безпрецедентної мобілізації всіх інституційних ресурсів для забезпечення максимально оперативного реагування. Однак, саме через внутрішню складність встановлених процедур та необхідність досягнення консенсусу або кваліфікованої більшості, деякі критично важливі рішення ухвалювалися із затримками, що мали негативні наслідки.

Проблема досягнення консенсусу стала особливо гострою ще під час міграційної кризи 2015 року, коли на самітах Європейської Ради виявилися глибокі розбіжності. Різні країни-члени ЄС демонстрували кардинально протилежні позиції щодо механізмів розподілу біженців: держави, що першими зіткнулися з напливом, як-от Німеччина та Італія, наполягали на запровадженні обов'язкових квот, тоді як країни Центральної та Східної Європи, зокрема Угорщина, Польща та Словаччина, категорично виступали проти таких заходів, посилаючись на питання національного суверенітету та безпеки.

Напружені переговори, що тривали ночами у червні 2015 року, завершилися лише досягненням добровільної домовленості щодо розселення 60 000 біженців, що було значно менше від очікуваного і свідчило про серйозні розбіжності всередині блоку. Ці події наочно продемонстрували структурні обмеження консенсусного підходу в Європейській Раді, особливо в умовах кризових ситуацій, що вимагають швидких та рішучих дій. Хоча згодом механізм кваліфікованої більшості був застосований у Раді ЄС для затвердження плану з обов'язковими квотами, це рішення спричинило значну політичну напругу та навіть юридичні виклики з боку країн, що опинилися

в меншості. Відсутність єдності у підходах до міграційної політики поставила під сумнів фундаментальні принципи солідарності та ефективності функціонування ЄС, ставши важливим уроком для майбутніх реформ у сфері спільної політики з питань міграції та притулку.

Ключовою системною проблемою ефективності ухвалення рішень в ЄС, особливо у сфері СЗБП, залишається вимога одностайності в Раді ЄС. Цей принцип, закріплений у Договорі про Європейський Союз [3, ст. 31], означає необхідність згоди всіх держав-членів для ухвалення рішення. Історично призначений для захисту національного суверенітету у ключових питаннях, цей механізм став суттєвою перешкодою під час криз, зокрема війни в Україні, коли окремі держави блокували чи затягували рішення, керуючись власними інтересами. Проблема особливо загострилася в контексті санкційної політики проти РФ, що актуалізувало дискусії про перехід до голосування кваліфікованою більшістю у певних сферах для підвищення оперативності ЄС, як це, наприклад, передбачено деякими «пасарельними положеннями» (passerelle clauses) [3, ст. 48(7)].

Особливо рельєфно це проявилося під час реагування на повномасштабну війну в Україні, коли необхідність швидких та рішучих дій зіткнулася з процедурними обмеженнями. Численні випадки блокування або затягування важливих рішень окремими державами-членами, які керувалися специфічними національними інтересами, що іноді розходилися із загальноєвропейською позицією, яскраво демонструють іманентні обмеження чинної системи. Проблема одностайності особливо загострилася в контексті формування та імплементації санкційної політики проти Російської Федерації. Окремі країни, посилаючись на власні економічні інтереси чи специфічні політичні міркування, затримували або намагалися суттєво обмежити обсяг та глибину узгоджуваних пакетів санкцій.

Як наслідок, серед експертного середовища, в академічних колах та серед політиків дедалі активніше обговорюється перспектива переходу до ухвалення рішень кваліфікованою більшістю, принаймні у деяких чітко визначених сферах зовнішньої політики та безпеки. Такий підхід, на думку його прихильників, дозволив би значно прискорити та підвищити ефективність реагування Європейського Союзу на кризові виклики, суттєво зменшивши ризик блокування спільних дій з боку окремих держав.

Перспектива подальшого розширення Європейського Союзу, зокрема потенційний вступ нових держав, ставить серйозні виклики перед його існуючою інституційною структурою та механізмами ухвалення рішень. Збільшення кількості учасників неминуче підвищує ризик блокування рішень у сферах, що традиційно потребують одностайності, таких як зовнішня політика, питання оподаткування та формування довгострокового бюджету ЄС.

Одним із можливих шляхів подолання цієї проблеми розглядається ширше застосування процедури голосування кваліфікованою більшістю, що дозволяє ухвалювати рішення значно швидше та ефективніше, не залежачи від позиції кожної окремої країни. Водночас такий перехід є політично складним процесом і стикається з опором, особливо з боку менших держав-членів, які побоюються втрати свого впливу та можливості захищати національні інтереси в рамках консенсусних процедур. Хоча певні юридичні механізми, такі як так звані «пасарельні положення» (passerelle clauses), що дозволяють за певних умов змінювати процедуру голосування без формальної ревізії установчих договорів, або інститут конструктивного утримання, існують, вони самі часто потребують одностайності для їх активації, що значно обмежує їх практичну застосовність.

Дискусії щодо необхідності реформи системи голосування активізувалися на тлі перспективи вступу до ЄС нових країн, зокрема України, Молдови та держав Західних Балкан. Існує занепокоєння, що приєднання цих країн може додатково ускладнити й без того повільний та громіздкий процес прийняття рішень у розширеному Союзі. Зростання кількості випадків застосування вето або погроз його застосування, найчастіше з боку таких країн, як Угорщина та раніше Польща, лише посилює цю проблему, демонструючи вразливість системи до дій окремих її членів. У деяких випадках вимога одностайності використовується не стільки для висловлення принципової політичної позиції з конкретного питання, скільки як інструмент для політичного тиску в двосторонніх суперечках або для отримання поступок в інших, не пов'язаних сферах.

Водночас, важливо визнати, що повне скасування принципу одностайності також не є панацеєю і може мати негативні наслідки, зокрема, підірвати легітимність ухвалених рішень в очах громадськості тих країн, які системно залишатимуться в меншості, та посилити євроскептичні настрої. Отже, забезпечення ефективного функціонування розширеного Європейського Союзу вимагає комплексного та збалансованого підходу, який би включав не лише реформу процедур голосування, але й розвиток механізмів гнучкої інтеграції, а також пошук нових способів досягнення консенсусу без формального права вето, що паралізує систему.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує ідея формування та використання «коаліцій бажаючих» (coalitions of the willing) як гнучкого та оперативного механізму ухвалення та реалізації рішень у кризових обставинах, коли досягнення загальносоюзного консенсусу є ускладненим або неможливим. «Коаліції бажаючих» представляють собою форму поглибленої співпраці між обмеженою групою держав-членів ЄС, які виявляють готовність та спроможність діяти спільно у певній сфері, не чекаючи на участь усіх членів Союзу. Такий підхід дозволяє ефективно обійти жорстку вимогу одностайності у Раді ЄС, яка часто стає на заваді швидкому реагуванню. Цей механізм, хоч і не завжди формалізований, вже неодноразово використовувався у практиці Європейського Союзу під час різноманітних кризових ситуацій, і його ефективність для мобілізації необхідних ресурсів та забезпечення політичної підтримки була підтверджена, зокрема, досвідом реагування на війну в Україні.

Тим не менше, більш широке та системне використання «коаліцій бажаючих» викликає низку легітимних питань щодо забезпечення принципу рівності держав-членів та збереження інституційної єдності Союзу. Існує занепокоєння, що не всі країни мають однакові фінансові, військові чи політичні можливості для активної участі у таких спеціалізованих об'єднаннях, що може призвести до фрагментації та формування «Європи різних швидкостей».

Однією з показових особливостей реагування Європейського Союзу на кризові ситуації, зокрема на повномасштабну агресію Росії проти України, стало активне використання механізмів, що нагадують «коаліції бажаючих». Хоча такі коаліції не завжди мають чітке формально-правове закріплення в установчих договорах ЄС як окремий інститут, концептуально вони наближаються до вже існуючих правових механізмів. До таких, зокрема, належать положення статті 44 Договору про Європейський Союз (ДЄС), яка стосується імплементації завдань у рамках Спільної політики безпеки та оборони (СПБО), та інститут посиленої співпраці. Стаття 44 ДЄС надає Раді ЄС можливість доручити виконання певних місій у рамках СПБО групі держав-членів, які виявляють готовність та мають необхідні спроможності для оперативного виконання поставлених завдань у складі визначеної коаліції, діючи на основі чіткого мандату Ради.

З іншого боку, механізм посиленої співпраці, детально регламентований статтями 326–344 Договору про функці-

онування Європейського Союзу (ДФЄС), дозволяє групі з щонайменше дев'яти держав-членів поглиблювати інтеграцію у певних сферах, що не належать до виключної компетенції Союзу, без обов'язкового залучення всіх учасників ЄС. Це відкриває додаткові можливості для гнучкої координації зусиль та реалізації спільних проектів у кризових ситуаціях.

Під час повномасштабної війни Росії проти України виникали численні приклади практичного застосування концепції «коаліцій бажаючих». Це проявилося, зокрема, у створенні різноманітних спеціалізованих груп держав, що об'єднали зусилля для надання Україні військової, фінансової та гуманітарної підтримки. Як приклад, у березні 2025 року прем'єр-міністр Великої Британії оголосив про формування міжнародної коаліції на підтримку України, яка об'єднала близько 30 країн. До її складу увійшла більшість держав-членів ЄС, а також важливі країни-партнери поза межами Союзу, такі як Австралія, Канада та Нова Зеландія. Основними задекларованими напрямками діяльності цієї та подібних коаліцій стали координація постачання озброєнь та боєприпасів, організація програм навчання для українських військовослужбовців, мобілізація фінансових ресурсів для оборонних програм України, а також обговорення можливих параметрів та модальностей створення міжнародної миротворчої місії у випадку досягнення відповідної мирної угоди. Важливими перевагами такого підходу виявилися значна гнучкість, швидкість ухвалення оперативних рішень та здатність діяти ефективно навіть у тих випадках, коли досягнення загального консенсусу в межах формальних структур ЄС було б ускладненим або неможливим через суттєві відмінності у зовнішньополітичних пріоритетах чи стратегічних підходах окремих держав-членів.

Однак, попри очевидні переваги, такі неформальні або напівформальні механізми також породжують певні ризики та виклики. Серед них варто відзначити потенційну відсутність єдиного та чіткого правового регулювання їхньої діяльності, можливість дублювання зусиль та неефективного використання ресурсів, а також довгострокову загрозу фрагментації загальноєвропейської зовнішньої політики та ослаблення ролі центральних інститутів ЄС.

У контексті оцінки швидкості та ефективності реагування Європейського Союзу на кризові події, зокрема на безпрецедентний виклик повномасштабної війни в Україні, ключовим є детальний аналіз конкретних юридичних інструментів, що були задіяні. Одним із найбільш оперативних та масштабних заходів стало застосування механізму запровадження економічних та індивідуальних санкцій проти Російської Федерації як держави-агресора, а також проти Республіки Білорусь як її пособника. Санкційна політика Європейського Союзу щодо Росії реалізовувалась через низку послідовних правових актів Ради ЄС, які приймалися на основі статті 29 Договору про Європейський Союз (що стосується СЗБП) та статті 215 Договору про функціонування ЄС (що дозволяє вживати обмежувальні заходи для виконання рішень, ухвалених в рамках СЗБП).

Важливо зазначити, що хоча формальна вимога одностайності у Раді ЄС для ухвалення санкційних рішень залишалася обов'язковою, високий рівень політичного консенсусу та усвідомлення екзистенційної загрози з боку переважної більшості держав-членів дозволив ухвалити безпрецедентно велику кількість санкційних пакетів у надзвичайно стислі строки, починаючи з лютого 2022 року.

Іншим показовим прикладом швидкого та ефективного правового реагування стало перше в історії застосування Директиви Ради 2001/55/ЕС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб. Ця Директива була активована рішенням Ради ЄС у березні 2022 року спеціально для надання негайного захисту мільйонам українських громадян, які були змушені залишити свої домівки внаслідок російської агресії.

Завдяки цій унікальній правовій рамці, держави-члени Європейського Союзу змогли оперативно надати громадянам України та членам їхніх сімей право на проживання, доступ до ринку праці, медичну та соціальну допомогу, а також освіту для дітей, без необхідності проходження тривалих та складних індивідуальних процедур надання статусу біженця відповідно до стандартних правил Дублінської системи.

Крім того, важливим інноваційним інструментом фінансової та військової підтримки України стала активна діяльність Європейського фонду миру (European Peace Facility – EPF). Цей позабюджетний фонд був створений у 2021 році на підставі Рішення Ради (CFSP) 2021/509 і мав на меті надання фінансування для заходів ЄС у рамках СЗБП, що мають військові або оборонні аспекти.

Саме через механізм Європейського фонду миру Європейський Союз вперше в своїй історії почав фінансувати постачання летальної та нелетальної військової допомоги третій країні – Україні. Це стало можливим завдяки тому, що фінансування через EPF не підпадало під обмеження, які раніше існували щодо використання коштів із загального бюджету Союзу на військові потреби. Фонд дозволив оперативно акумулювати значні фінансові ресурси від держав-членів та спрямовувати їх на закупівлю та постачання військового обладнання, озброєння та боєприпасів для Збройних Сил України, що стало значним проривом у політиці безпеки та оборони ЄС та його ролі як глобального безпекового актора. Важливою особливістю функціонування EPF було те, що рішення про використання його ресурсів приймалися Радою ЄС із дотриманням механізму консенсусу (або конструктивного утримання), але завдяки заздалегідь досягнутій міцній політичній домовленості серед держав-членів щодо необхідності підтримки України вдалося уникнути значних затримок у виділенні допомоги.

Аналіз застосованих юридичних механізмів Європейського Союзу в контексті безпрецедентної кризи, спричиненої війною в Україні, свідчить про помітне підвищення гнучкості та адаптивності правових інструментів Союзу до надзвичайних ситуацій. Зокрема, використання концепції «коаліцій бажаючих», хоча й часто в неформалізованому вигляді, дозволило ефективно обійти деякі жорсткі вимоги одностайності, властиві процесу ухвалення рішень у межах офіційних структур ЄС. Це також продемонструвало значний потенціал неформальних та гнучких об'єднань держав-членів для забезпечення оперативного реагування на нагальні виклики.

При цьому важливо зазначити, що така гнучкість реалізовувалася переважно в рамках існуючої загальної правової рамки Європейського Союзу, що значною мірою допомогло запобігти надмірній фрагментації європейської зовнішньої політики та зберегти певний рівень координації та солідарності. Створення та активне залучення Європейського фонду миру, а також безпрецедентне застосування механізму тимчасового захисту для українських біженців стали яскравими прикладами успішного правового забезпечення швидких, масштабних та дієвих заходів з боку ЄС.

Водночас, виявлені під час цієї кризи обмеження, нерозривно пов'язані з фундаментальною необхідністю досягнення одностайності в Раді ЄС з ключових питань зовнішньої політики та безпеки, вкотре підтверджують об'єктивну доцільність та нагальність подальших глибоких реформ інституційної архітектури Союзу. Такі реформи мають бути спрямовані на суттєве підвищення ефективності та оперативності ухвалення рішень, особливо в умовах кризових викликів, що загрожують спільним інтересам та цінностям ЄС.

Нагальна необхідність перегляду процедур, що вимагають одностайності, та розробки нових, більш гнучких механізмів забезпечення консенсусу є актуальним викликом для Європейського Союзу. Це важливо не лише для своєчасного та адекватного прийняття рішень в умовах поточної безпекової кризи в Європі, але й для успішної реалізації майбутніх стратегічних ініціатив, зокрема тих, що стосуються подальшого розширення ЄС та інтеграції країн, які можуть мати відмінні політичні погляди або навіть існуючі конфліктні ситуації між їхніми політичними елітами

Висновки та пропозиції. Узагальнюючи досвід, здобутий Європейським Союзом внаслідок реакції на війну в Україні, можна з усією відповідальністю стверджувати, що повномасштабна агресія Російської Федерації стала не лише екзистенційним викликом для української державності та суверенітету, а й своєрідним стрес-тестом на здатність самого Європейського Союзу оперативно, рішуче та консолідовано реагувати на масштабні міжнародні кризи, що розгортаються у безпосередній близькості до його кордонів. Проведений аналіз правових механізмів, задіяних у процесі ухвалення рішень в кризових умовах, дозволив виявити як беззаперечні сильні сторони, так і системні, глибоко вкорінені вразливості інституційної архітектури Європейського Союзу.

До безумовних досягнень слід віднести продемонстровану здатність ЄС до розробки та застосування комплексних і багатогранних санкційних режимів проти держави-агресора, швидку активацію вперше в історії механізму тимчасового захисту для мільйонів українських біженців, а також забезпечення безпрецедентної за обсягами військової, фінансової та гуманітарної допомоги Україні, зокрема через інноваційний інструмент Європейського фонду миру. Ці кроки свідчать про поступову, але неухильну еволюцію Європейського Союзу у напрямі становлення як більш активного, відповідального та спроможного глобального актора.

Водночас досвід війни в Україні з усією очевидністю висвітлив суттєві обмеження, іманентно властиві механізму одностайності в Раді ЄС. Необхідність досягнення консенсусу всіх держав-членів з ключових питань зовнішньої політики та безпеки неодноразово призводила до значних затримок в ухваленні критично важливих рішень, а подекуди й до їхнього послаблення чи вихолощення, що об'єктивно підривало загальну ефективність та своєчасність реакції Європейського Союзу на динамічно змінювані загрози. У цих умовах практика створення та функціонування так званих «коаліцій бажаючих» стала важливим компенсаторним механізмом.

На підставі проведеного дослідження та з урахуванням виявлених проблем і позитивного досвіду, доцільно запропонувати комплексний, багатовимірний підхід до вдосконалення правових механізмів ухвалення рішень в Європейському Союзі, спрямований на підвищення його адаптивності та ефективності в кризових ситуаціях.

Першочерговою рекомендацією є ініціювання поетапного переходу до ухвалення рішень кваліфікованою більшістю у визначених сферах СЗБП, наприклад, щодо санкційних заходів чи окремих місій та операцій. Для цього пропонується активніше використовувати можливості, закладені в Договорі про Європейський Союз, зокрема, положення статті 31(3) ДЄС [3, ст. 31(3)], яка дозволяє Європейській Раді за певних умов авторизувати Раду ЄС діяти кваліфікованою більшістю у конкретних випадках без формальної зміни договорів. Такий підхід зменшить ризики блокування рішень окремими державами та підвищить оперативність реагування Союзу на кризові виклики, що відповідає прагненню до більш дієвої зовнішньої політики, окресленому в стратегічних документах ЄС [2].

По-друге, враховуючи позитивний досвід «коаліцій бажаючих» під час війни в Україні, доцільно нормативно посилити гнучкі форми співпраці у рамках СЗБП. Це може бути досягнуто через активніше застосування положень статті 44 ДЄС, яка дозволяє Раді ЄС доручати виконання певних завдань групі держав-членів [3, ст. 44]. Важливо розробити чіткі процедури надання мандатів таким місіям, гарантуючи прозорість їх діяльності та підзвітність Раді ЄС і Європейському парламенту, щоб забезпечити баланс між гнучкістю, легітимністю та інституційною єдністю Союзу, не вдаючись до створення паралельних структур, а посилюючи наявні договірні механізми.

Подальший розвиток та вдосконалення правових процедур ухвалення рішень в Європейському Союзі має бути спрямований на досягнення складного, але вкрай необхідного балансу між підвищенням ефективності та швидкості реагування, збереженням необхідної гнучкості для адаптації до різноманітних викликів, та неухильним дотриманням фундаментального принципу єдності та згуртованості інституційної системи Союзу. Суттєве підвищення швидкості та дієвості реагування на виклики глобального масштабу є не просто бажаною метою, а необхідною умовою для збереження та посилення політичної ваги, економічної конкурентоспроможності та загальної стабільності Європейського Союзу у швидкоплинному та дедалі більш непередбачуваному світовому порядку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк Н. В., Краєвська О. А. Інституційна структура Європейського Союзу: формальні та політичні межі. Політикус. 2024. Вип. 4. С. 122–130. URL: http://politicus.od.ua/4_2024/20.pdf (дата звернення: 26.04.2025).

2. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy. EEAS Website, 2016. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/global-strategy-european-unions-foreign-and-security-policy_en (дата звернення: 26.04.2025).

3. Consolidated version of the Treaty on European Union. Official Journal of the European Union. 2012. C 326. P. 13–45. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF (дата звернення: 26.04.2025).

4. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Official Journal of the European Union. 2012. C. 326. P. 47–390. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT (дата звернення: 26.04.2025).

5. Березіна А. Що таке «коаліція охочих» по Україні: що обговорюють союзники та хто у списку. РБК-Україна. URL: https://www.rbc.ua/ (дата звернення: 26.04.2025).

6. Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому. Офіційний вісник Європейського Союзу. L 212. 07.08.2001. С. 12–23. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32001L0055 (дата звернення: 26.04.2025).

7. Council Decision (CFSP) 2021/509 of 22 March 2021 establishing a European Peace Facility, and repealing Decision (CFSP) 2015/528. Official Journal of the European Union. L 102. 2021. P. 14–62. URL: http://data.europa.eu/eli/dec/2021/509/oj (дата звернення: 26.04.2025).

УДК 364.624:341.231.14
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/65

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ПРАВО: МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ

FOOD SECURITY AS A SOCIAL RIGHT: INTERNATIONAL RECOGNITION

Волченко Н.В., к.е.н., доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена еволюції міжнародно-правового підходу до забезпечення продовольчої безпеки як одного з фундаментальних соціальних прав людини. Автор розглядає продовольчу безпеку не лише як економічне чи гуманітарне питання, а як невід'ємну складову реалізації базових потреб людини, без задоволення яких неможливе здійснення інших прав і свобод. У роботі простежується історичний розвиток концепції продовольчої безпеки – від перших зусиль міжнародної спільноти, спрямованих на подолання голоду, до сучасного комплексного підходу, що враховує економічні, соціальні, демографічні й екологічні чинники.

Значну увагу приділено аналізу міжнародно-правових документів та інституцій, які відіграли ключову роль у формуванні нормативної бази щодо права на продовольство. Зокрема, розглянуто діяльність ООН, Продовольчої та сільськогосподарської організації, Всесвітньої продовольчої програми, Міжнародного фонду сільськогосподарського розвитку, а також Світової організації торгівлі. Показано, як зміни у споживчих моделях, прирості населення та глобалізаційні процеси впливають на сучасні підходи до забезпечення доступу до їжі.

У центрі дослідження знаходиться правова природа поняття "право на продовольство", його тлумачення у контексті міжнародних актів, зокрема Загальної декларації прав людини. Автор наголошує, що хоча поняття "право на продовольство" прямо не закріплено в тексті Декларації, воно є похідним від більш загальних норм щодо права людини на достатній життєвий рівень.

Окрему увагу в дослідженні приділено ролі регіональних правових систем у забезпеченні права на продовольство. Зокрема, аналізуються механізми, запроваджені в рамках Африканської системи прав людини (Африканська хартія прав людини і народів), міжамериканської (Американська конвенція з прав людини) та європейської (Європейська соціальна хартія) систем. У цих документах, прямо або опосередковано, закріплюються обов'язки держав щодо забезпечення продовольчої безпеки як складової соціально-економічних прав.

У підсумку автор робить висновок, що продовольча безпека потребує подальшого міжнародного правового унормування, яке має спиратися на міждисциплінарний підхід та тісну співпрацю між державами й міжнародними організаціями. Стаття має міжгалузевий характер, поєднуючи правовий, історичний, соціальний та гуманітарний аналіз, і буде корисною для дослідників, фахівців у галузі міжнародного права, соціального захисту, глобального управління та прав людини.

Ключові слова: продовольча безпека, право на продовольство, права людини, соціальні права, регіональні системи захисту прав, міжнародні організації, сталий розвиток.

The article deals with the evolution of the international legal approach to ensuring food security as one of the fundamental social human rights. The author considers food security not only as an economic or humanitarian issue, but as an integral part of the implementation of basic human needs, without the satisfaction of which the exercise of other rights and freedoms is impossible. The work traces the historical development of the concept of food security – from the international community's first efforts to overcome hunger to the modern comprehensive approach that considers economic, social, demographic and environmental factors.

Considerable attention is paid to the analysis of international legal documents and institutions that played a key role in forming the regulatory framework for the right to food. In particular, the activities of the UN, the Food and Agriculture Organisation, the World Food Program, the International Fund for Agricultural Development, and the World Trade Organisation are considered. It is shown how changes in consumer patterns, population growth, and globalisation processes affect modern approaches to ensuring access to food.

The study focuses on the legal nature of the "right to food" concept and its interpretation in the context of international instruments, particularly the Universal Declaration of Human Rights. The author emphasises that although the concept of "right to food" is not directly enshrined in the text of the Declaration, it is derived from more general norms regarding the human right to an adequate standard of living.

The study pays special attention to the role of regional legal systems in ensuring the right to food. In particular, the mechanisms introduced within the framework of the African human rights system (African Charter on Human and Peoples' Rights), the Inter-American (American Convention on Human Rights) and the European (European Social Charter) systems are analysed. These documents, directly or indirectly, enshrine the obligations of states to ensure food security as a component of socio-economic rights.

In conclusion, the author concludes that food security requires further international legal regulation, which should be based on an interdisciplinary approach and close cooperation between states and international organisations. The article is interdisciplinary, combining legal, historical, social and humanitarian analysis, and will be helpful for researchers, specialists in the field of international law, social protection, global governance and human rights.

Key words: food security, right to food, human rights, social rights, regional system of human rights protection, international organizations, sustainable development.

Постановка проблеми. Взаємозв'язок продовольчої безпеки та базових потреб людини, без задоволення яких є неможливою і, навіть, непотрібною реалізація всіх інших прав людини є очевидним. Концепція продовольчої безпеки формувалась доволі тривалий період часу і під впливом великої кількості викликів. Серед них голод, війни, кризи, дефіцит ресурсів. Все це наштовхує на думку, що окремій державі часто впоратися з цими проблемами неможливо, а тому потрібен комплексний підхід на міжнародному рівні.

Розвиток цивілізації – це сплетіння викликів, які мусило долати людство. Забезпечення базових потреб людини завжди було на першому місці у такій боротьбі, адже це формувало можливість виживання всього виду. Тому, не дивно, що продовольству, доступу до нього, його кількості та якості, а в кінцевому результаті і сучасному поняттю продовольчої безпеки завжди приділялася увага.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання продовольчої безпеки розглядається у численних сучасних дослідженнях, які віддзеркалюють її історичну та концептуальну еволюцію. Перші міжнародні передумови появи концепції продовольчої безпеки можна простежити ще з часів голоду в Ірландії 1845–1849 років. М. Наполі та співавтори дослідили інституційні механізми післявоєнного періоду, зокрема створення продовольчих агентств США та Канади для допомоги голодуючим країнам [1]. С. Грей та Р. Патель [2], К. Кіблер [3], А. Маллі [4] та співавтори підкреслюють зв'язок між правами корінних народів, деколонізацією та продовольчою безпекою. Інтеграційні та глобалізаційні процеси аналізуються в роботах А. Орфорд [5], Дж. Бобо [6], Л. Шинкарук [7] як фак-

тори впливу на сучасні підходи до продовольчої політики. Л. Местер [8] акцентує увагу на зміні споживчих моделей і продуктивності у відповідь на демографічні зміни. Г. Христова [9] аналізує право на продовольство у контексті фундаментальних прав людини, зокрема через призму Загальної декларації прав людини. О. Кушеніренко [10] розглядає продовольчу безпеку як складову права на розвиток, що вимагає міжнародно-правового закріплення. У наших попередніх дослідженнях [11] простежується триєдина структура сучасного розуміння продовольчої безпеки: достатність, доступ і використання.

Метою дослідження є з'ясування еволюції міжнародно-правового підходу до продовольчої безпеки як фундаментального соціального права людини, з акцентом на необхідність його нормативного закріплення у міжнародних правових системах. До виконання ставились такі завдання: розкрити генезу поняття продовольчої безпеки та його взаємозв'язок із базовими потребами людини, проаналізувати історичні етапи міжнародного визнання права на продовольство, оцінити роль міжнародних організацій у формуванні правових механізмів забезпечення продовольчої безпеки, виокремити ключові міжнародно-правові документи, які прямо або опосередковано визнають право на продовольство, встановити правову природу права на продовольство як складової соціальних і економічних прав людини.

Виклад основного матеріалу. Дві світові війни посилили увагу світового співтовариства до проблем продовольчої безпеки. Ще у 1943 року, Рішення Конференції ООН з питань продовольства та сільського господарства [12] дало поштовх до міжнародного визнання концепції «безпечного, адекватного та відповідного постачання продовольства для кожного». Тобто, можна зробити висновок про формування початкового нормативного базису, за яким слідує базис інституційний у вигляді започаткування двосторонніх агенцій. Наприклад, створення США та Канадою [1] на початку п'ятдесятих років двадцятого століття установ для відправки надлишків свого продовольства країнам, що потерпають від голоду.

Цілісне розуміння значення забезпечення продовольчої безпеки посилилось демографічними кризовими явищами, що відбувалися у період з шістдесятих до вісімдесятих років. Чисельність населення світу з 3 млрд. осіб зросла до 5 млрд. у 1987 [13]. Така тенденція зберігається і надалі: кожні 12 років додається мільярд осіб. Очевидно, що попит на продовольство зростає. Разом з цим змінюється продуктивність, рівень життя, споживання [8].

Важливими кроками до формування інституційного бекграунду міжнародно-правого регулювання продовольчої безпеки безперечно є створення міжнародних організацій. Визначальною є ООН, яку в цьому питанні представляє Продовольча та сільськогосподарська організація ООН, що сформувалася ще у 1945 році. За мету нею було визначено забезпечення продовольчої безпеки для всіх та гарантування доступу до продуктів харчування [14]. Глобальний характер зусиль підтверджується членством 194 держав та одного інтеграційного утворення – Європейського Союзу.

Має значення і формування у 1961 році Всесвітньої продовольчої програми, що являє собою одну з наймасштабніших установ, яка надає гуманітарну допомогу та рятує життя людей за умови відсутності базових засобів до задоволення потреб. Наприклад, коли трапляються надзвичайні ситуації [15]. Як відповідь на поширення явищ глобальної продовольчої кризи 1970 року було засновано Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку, проєкти якого повинні були допомагати найбіднішим жителям сільських територій з фінансами, технологіями, знаннями тощо [16], щоб вони самі таким чином могли забезпечити свою продовольчу безпеку.

У період з 1986 по 1994 рік проходив Уругвайський раунд торговельних перемовин в рамках Генеральної угоди з тарифів та торгівлі, що створив Світову організацію торгівлі. Ця міжнародна організація встановлює патерни торгівлі продовольством, що впливають на продовольчу безпеку. Наприклад, правила торгівлі, що містяться в Угоді про сільське господарство та Угоді про застосування санітарних та фітосанітарних заходів [17].

Додатковим фактором привернення уваги до концепції продовольчої безпеки у глобальному масштабі, очевидно, можна вважати ухвалення ООН у 2015 році Цілей сталого розвитку. Ціль 2, яка сформульована як «Ліквідація голоду» акцентує увагу світового співтовариства саме на проблемах продовольчої безпеки [18]. Подолання голоду та покращення якості забезпечення харчових потреб стає вирішальним у реалізації сталого розвитку. Це людство зрозуміло через надзусилля, які потрібно було докладати, щоб подолати продовольчі кризи.

Еволюцію терміну «продовольча безпека» можна простежити ще з початку минулого століття. Першим було визнане поняття, що з'явилося у Доповіді Всесвітньої продовольчої конференції: «Постачання в усі часи та в усьому світі належних основних продуктів харчування в обсягах, достатніх для підтримки неухильного зростання споживання продовольства та регулювання коливань виробництва та цін» [19]. При формулюванні було взято до уваги обсяги пропозиції продовольчих товарів, ситуацію на ринках, міжнародну торговельну діяльність тощо.

У 1984 році FAO дещо змінила термін і його розуміння. До поняття включили доступність продовольства на рівні домогосподарств [20]. Тобто, врахували, що забезпечити себе продовольством особа може тоді, коли вона досягла певного рівня купівельної спроможності. У Доповіді Світового банку 1986 року на тему: «Бідність і голод: проблеми та варіанти забезпечення продовольчої безпеки в країнах, що розвиваються» також підтверджується факт, що «проблеми з продовольчою безпекою не обов'язково виникають через недостатнє постачання продовольства, а через брак купівельної спроможності з боку націй і домогосподарств» [21].

Тому, логічним виглядає факт, що продовольчу безпеку почали розглядати як «постачання в усі часи та в усьому світі належних основних продуктів харчування в обсягах, достатніх для підтримки неухильного зростання споживання продовольства та регулювання коливань виробництва та цін» [20].

Найбільшу кількість посилань у публікаціях дослідників має визначення, сформульоване учасниками World Food Summit у 1996 році. Вони визначилися, що продовольча безпека – це стан, за якого кожна людина завжди має можливість фізично та фінансово забезпечити себе достатньою кількістю безпечної й поживної їжі, що відповідає її харчовим потребам і смакам, необхідним для ведення здорового й активного життя [22]. Сенс такого поняття доволі широкий, навіть з врахуванням того, воно може видаватися простим у першому прочитанні. Попереднє визначення було уточнено у 2001 р. зазначенням необхідності, крім фізичного та економічного доступу, ще і соціального. Сьогодні Світова організація торгівлі розглядає продовольчу безпеку як систему, що ґрунтується на трьох ключових компонентах: наявності продуктів харчування, доступності до них та ефективному використанні. Це означає стабільне забезпечення достатньої кількості їжі, наявність необхідних ресурсів для її придбання з метою формування повноцінного раціону, а також забезпечення належного рівня водопостачання та санітарних умов [15]. Продовольча безпека розглядається на різних рівнях досліджень. Починаючи з індивідуального рівня (рівень особи), рівня підприємства (господарства), адміністративно-територіальної одиниці, держави, регіону чи глобального співтовариства можна визначити потребу у досягненні продовольчої безпеки.

Рівень особи – це рівень її прав. Екватор двадцятого століття ознаменувався закріпленням основних положень щодо захисту прав людини починаючи із розробки та прийняття у 1948 р. Загальної декларації прав людини. Значення цього документа для розвитку правозахисної діяльності у відповідній сфері є безперечно важливим і певною мірою унікальним. Незважаючи на те, що він мав рекомендаційний статус (відповідно до усталеної практики та загальновизнаного, зокрема ООН, трактування декларації як документа, що не встановлює юридично обов'язкових зобов'язань [23]), міжнародна спільнота фактично здійснила якісний прорив у підходах до розуміння важливості захисту та реалізації прав людини.

Серед усього спектра прав людини особливої уваги, на нашу думку, заслуговують ті, що пов'язані із задоволенням базових життєвих потреб. Незважаючи на помітний прогрес у сфері захисту прав людини, проблема реалізації права на продовольство, або забезпечення продовольчої безпеки, досі залишається актуальною на різних рівнях. Це зумовлено комплексністю самої проблеми та суттєвими відмінностями між регіонами світу.

Сьогодні для країн Африки та Азії головною проблемою у сфері продовольчої безпеки залишається хронічне недоїдання. Згідно з даними ФАО про стан продовольчої безпеки у світі, саме на ці регіони припадає понад половина всіх людей, які страждають від голоду. Натомість у країнах Європейського Союзу та США, що цілком закономірно з огляду на вищий рівень життя, основна увага зосереджена на гарантуванні доступу до безпечної та якісної їжі [24].

Дослівно формулювання «право на продовольство» у Загальній декларації прав людини відсутнє. Проте, якщо звернутися до тексту Статті 25 [25], то можна побачити у її змісті положення щодо права людини «на такий життєвий рівень, включаючи їжу…», який би «забезпечив відповідний рівень добробуту та здоров'я». Логіка підказує, що з цього випливає визнання права на продовольство як фундаментального у загальному переліку прав людини. Тоді, можемо зробити висновок, що держава повинна поважати, захищати, сприяти та забезпечувати дотримання даного права. Аналогічні зобов'язання виникають по відношенню до всіх базових прав людини [9]. Право на продовольство – це запорука розвитку. Адже, розвиток не можливий, якщо не забезпечити базові потреби. Складовою права людини на розвиток юристи вважають право на продовольство [10]. Це ще раз підкреслює, що його має бути закріплено у відповідних нормах права, в тому числі і міжнародного.

Сьогодні більшість норм, які діють у системі міжнародного захисту прав людини закріплені у міжнародних угодах. Звісно є і імперативні норми, що належать до норм звичаєвого права. Базові поняття щодо захисту права на продовольство є у Загальній Декларації, проте вона не носить юридично обов'язкового характеру. У зв'язку з цим норми мусять бути закріплені у документі, який є обов'язковим до виконання підписантами. Тобто, бути джерелом міжнародного права, до яких належать міжнародні договори.

Стаття 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права містить таке формулювання «визнають право кожного на достатній життєвий рівень…, що включає достатнє харчування…» [26]. На завершення цієї статті додатково зазначається важливість співробітництва на міжнародному рівні щодо створення цього харчування (вирощування, переробки, зберігання, виробництва, розподілу тощо).

Найскладніше реалізувати право на продовольство особам зі специфічними ознаками. Мова не іде про дискримінацію, мова іде про положення усталеної практики та розумного сприйняття потреб та можливостей. Цей факт спричинив те, що велика кількість специфічних конвенцій закріплюють право на продовольство для особливих категорій. У опублікованих нами дослідженнях [27] було акцентовано увагу на тому, що на продовольчу безпеку впливають фактори потенційної вразливості окремих осіб.

Окремі положення щодо захисту права на продовольство стосуються дітей. Дитина у силу обмеження можливостей та навичок у відповідності до свого віку не може без сторонньої допомоги отримати продовольство у місцях його розподілу, здійснити додаткову обробку неготового до вживання продукту харчування. Крім цього харчовий раціон дитини значно відрізняється від раціону дорослої людини. Отже, право дитини на харчування закріплюється додатково. Конвенція про права дитини (1989) містить норми у Статті 24, які закріплюють важливість зусиль світового співтовариства у боротьбі з дитячим недоїданням, «шляхом надання достатньої кількості поживного продовольства, як захід реалізації права дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я» [28]. Дорослі, що піклуються про дітей мають преференції щодо доступу до продовольства. Держава має зобов'язання щодо цього, закріплені у Статті 27 Конвенції (1989).

К. Фрісон і П. Клейс [29] важливими міжнародними угодами, які містять норми щодо права на продовольство називають Конвенцію про права інвалідів (2006) та Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979). У першій «держави-учасниці визнають право осіб з інвалідністю на достатній життєвий рівень для них самих та їхніх сімей, що включає достатнє харчування» [29]. Щодо жінок окремі норми стосуються додаткового захисту права на продовольство у період вагітності та годування дитини. Крім цього, акцент робиться на вразливості жінки при доступі до продовольства «у злиденних умовах».

Як і будь-яке право, право на продовольство не може бути обмежено через певні ознаки людини, або групи людей. Якщо таке трапиться, то це може призвести до їх фізичного винищення. Подібні дії по відношенню до певного етносу, раси, чи релігії можуть бути кваліфіковані як злочин геноциду. У тексті Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього відсутнє пряме посилання на протиправність дій по обмеженню продовольчого забезпечення. Але стаття 2 пункту С містить такий текст: «навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на її повне чи часткове фізичне знищення» [30]. Відсутність достатньої кількості та якості продовольства прямо впливає на можливість виживання людини. Таким чином фізичне знищення, кваліфіковане як геноцид може реалізуватися засобами обмеження продовольства.

Право на продовольство ми включаємо до фундаментальних прав людини. Існуючі у світі сформовані системи захисту прав людини, а саме: Європейська, Міжамериканська та Африканська, приділяють увагу проблемі захисту права на продовольство, проте у різному обсязі. Регіон має вагомий вплив на те, яким чином формується і забезпечується продовольча безпека. Різні кліматичні зони, різні історично-обумовлені особливості ведення сільського господарства, різні форми правління та політика урядів, різна щільність населення тощо. Отже, наявне закріплення права на продовольство повинно було б міститися у регіональних документах.

Проте, у тексті European Convention on Human Rights (1950) закріплення даного права відсутнє. Це означає, що людина не може звернуся по його захисту До Європейського Суду з прав людини. Адже, стаття 32 містить положення щодо юрисдикції цієї судової установи виключно щодо справ «щодо тлумачення та застосування Конвенції та Протоколів» [31]. Подібна прогалина спостерігається і у міжамериканській системі захисту прав

людини. Основний нормативний документ, що закріплює відповідні норми – це Американська Конвенція про права людини (1969) і в ній не закріплено право на продовольство [32]. У 1999 році було прийнято Додатковий протокол до Американської конвенції з прав людини в галузі економічних, соціальних та культурних прав (1999) і він містить положення щодо права на продовольство. Так, стаття 12 повністю присвячена цьому праву. В ній ідеться про те, що «кожна людина має право на належне харчування, яке гарантує можливість насолоджуватися найвищим рівнем фізичного, емоційного та інтелектуального розвитку» [33]. Приділена окрема увага і специфічним категоріям громадян, що можуть мати складності у продовольчому забезпеченні – особам похилого віку (стаття 17).

Регіон, який на сьогодні має найбільшу кількість країн з високим рівнем небезпеки голоду і постійно бореться з недоїданням [34] також не містить прямих норм, які б захищали право на продовольство. Нормативна база існування Африканської системи захисту прав людини – Африканська хартія прав людини та народів (1981) – не містить положень щодо права на продовольство. При цьому стаття 16 містить положення щодо фізичного здоров'я [35], а з медичної точки зору його не можливо досягти без належного харчування. Тому, можна констатувати опосередковане закріплення права на продовольство у цьому документі. Окремі вразливі групи мають підтримку у даній системі також. У Африканській системі нормативною базою закріплено право дитини на харчування [36]. Окремим протоколом у цій регіональній системі захищається право жінок на продовольство. Він містить статтю 15, яка прямо вказує на наявність права на продовольчу безпеку [37]. Воно передбачає право жінки на достатню кількість поживного харчування.

Висновки. Концепція «продовольча безпека» формувалася під впливом глобальних змін, криз, воєн та викликів, з якими стикалося суспільство. Від основного акценту на фізичній доступності з еволюцією продовольча безпека почала враховувати економічну та соціальну доступність. Важливість інституційної складової підкреслюється у працях дослідників та у нормативно-правових актах. Інституції, на кшталт ФАО, чи Всесвітньої продовольчої програми, сприяють розробці політик, забезпеченню вирішення гуманітарних проблем та координації міждержавних ініціатив.

Продовольча безпека нерозривно пов'язана з правом на продовольство. Дві концепції, які повинні бути розмежовані, проте не можуть існувати одна без одної. Зв'язок продовольчої безпеки з фундаментальними правами людини є складовою сталого розвитку та поваги до базових потреб кожної особи. Право на продовольство є основою для реалізації інших прав людини, таких як право на життя, право на охорону здоров'я, освіту та розвиток, чисте довкілля тощо. Його захист сприяє економічному і соціальному прогресу суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Napoli M. D., De Muro P., Mazziotta M. Towards a Food Insecurity Multidimensional Index (FIMI). 2011 : website. URL: https://www.fao.org/fileadmin/templates/ERP/uni/FIMI.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
2. Grey S., Patel R. Food sovereignty as decolonization: some contributions from Indigenous movements to food system and development politics. *Agric Hum Values.* 2015. № 32. P. 431–444. DOI: https://doi.org/10.1007/s10460-014-9548-9.
3. Kibler K. M. Decolonizing Food Systems Research – The Case of Household Agricultural Food Access in Bikotiba, Togo. 2021. *Antioch University* : website. URL: https://aura.antioch.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1762&context=etds&utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.05.2025).
4. Malli A., Monteith H., Hiscock E.C. et al. Impacts of colonization on Indigenous food systems in Canada and the United States: a scoping review. *BMC Public Health.* 2023. V. 23. P. 2105. DOI: https://doi.org/10.1186/s12889-023-16997-7.
5. Orford A. Food Security, Free Trade, and the Battle for the State. *Journal of International Law and International Relations*. 2015. P. 1-67. URL: https://law.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0004/1887016/Orford-free-trade-lecture.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.05.2025).
6. Bobo J. A. The Role of International Agreements in Achieving Food Security. *Vanderbilt Law Review.* 2021. V. 40. P. 937. URL: https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol40/iss4/3 (дата звернення: 15.05.2025).
7. Продовольча безпека: світові тенденції та можливості агропродовольчого комплексу України : монографія / за ред. Л. В. Шинкарук. Київ : НУБіП України, 2022. 306 с.
8. Mester L. J. Demographics and Their Implications for the Economy and Policy. *Cato Journal*. 2018. Vol. 38. No. 2. P. 399–413. URL: https://www.cato.org/sites/cato.org/files/serials/files/cato-journal/2018/5/cj-v38n2-6.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
9. Христова Г. Конструкція зобов'язань держави у сфері прав людини: порівняльний аналіз міжнародних та європейських підходів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4 (79). С. 25–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2014_4_5 (дата звернення: 15.05.2025).
10. Кушніренко О. Г. Міжнародно-правові стандарти права людини на достатній рівень життя та їх імплементація в соціальній політиці України. *Право та суспільство*. 2019. № 6. С. 44–50. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/6_2019/part_1/10.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
11. Волченко Н. В. Фізична та економічна доступність як детермінанти продовольчої безпеки України. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії : Економічні науки.* 2015. Спецвипуск. С. 105–111.
12. Comments decisions of the United Nations Conference on Food and Agriculture. *International labour review*. 1943. Vol. 48(2), P. 139–156. URL: https://researchrepository.ilo.org/esploro/outputs/journalArticle/The-United-Nations-conference-on-food/995319197902676 (дата звернення: 15.05.2025).
13. Poverty and hunger: issues and options for food security in developing countries. *A World Bank policy study*. Washington, 1986. *World Bank :* website. URL: http://documents.worldbank.org/curated/en/166331467990005748/Poverty-and-hunger-issues-and-options-for-food-security-in-developing-countries (дата звернення: 15.05.2025).
14. About FAO. *Food and Agriculture Organization of the United Nations* : website. URL: https://www.fao.org/about/about-fao/en (дата звернення: 15.05.2025).
15. History. Who we are. *World Food Programme :* website. URL: https://www.wfp.org/history (дата звернення: 15.05.2025).
16. Who we are. *International Fund for Agricultural Development* : website. URL: https://www.ifad.org/en/our-vision (дата звернення: 15.05.2025).
17. WTO agreements. *World Trade Organization* : website. URL: https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/inbrief_e/inbr_e.htm#global_trade_rules (дата звернення: 15.05.2025).
18. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development : Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. *General Assembly :* website. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
19. Report of the World Food Conference. Rome, 5-16 November 1974. *Digitallibrary of UN* : website. URL: https://digitallibrary.un.org/record/%20701143?ln=en&v=pdf#record-files-collapse-header (дата звернення: 15.05.2025).
20. The State of Food and Agriculture. World review: the situation in Sub-Saharan Africa Women in developing agriculture. FAO. Rome, 1984. *FAO* : website. URL: https://www.fao.org/4/ap663e/ap663e.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.05.2025).

21. Poverty and hunger: issues and options for food security in developing countries. *A World Bank policy study*. Washington, 1986 *World Bank* : website. URL: http://documents.worldbank.org/curated/en/166331467990005748/Poverty-and-hunger-issues-and-options-for-food-security-in-developing-countries (дата звернення: 15.05.2025).

22. Report of the World Food Summit. Food and agriculture organization of the United Nations. Rome, 13–17 November 1996. *FAO* : website. URL: https://www.fao.org/4/w3548e/w3548e00.htm (дата звернення: 15.05.2025).

23. Definition of key terms used in the UN Treaty Collection. *United Nations Treaty Collection :* website. URL: https://treaties.un.org/Pages/overview.aspx?path=overview/definition/page1_en.xml#declarations (дата звернення: 15.05.2025).

24. Волченко Н. В. Захист права людини на продовольство у міжнародному публічному праві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2021. № 6. С. 120–124. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2021/20.pdf (дата звернення: 15.05.2025).

25. Universal Declaration of Human Rights: adopted and proclaimed by the United Nations General Assembly in Paris on 10 December 1948 (General Assembly resolution 217 A). URL: https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights (дата звернення: 15.05.2025).

26. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966 (entry into force 3 January 1976, in accordance with article 27). General Assembly resolution 2200A (XXI). URL: https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx (дата звернення: 15.05.2025).

27. Волченко Н. В. Продовольча безпека: теоретичні аспекти та реалії сьогодення. *Система національного менеджменту в контексті інтеграційного виміру*: монографія. / за наук. ред. д.е.н., проф. Л.І. Михайлової. Суми, 2014. С. 38–57

28. Convention on the Rights of the Child : adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989. URL: https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx (дата звернення: 15.05.2025).

29. Frison C., Claeys P. Right to Food in International Law. *Encyclopedia of Food and Agricultural Ethics* / In: Thompson P., Kaplan D. (eds). Springer, Dordrecht, 2016. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-007-6167-4_323-1.

30. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide : approved and proposed for signature and ratification or accession by General Assembly resolution 260 A (III) of 9 December. URL: https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/357 (дата звернення: 15.05.2025).

31. European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos. 11, 14 and 15, ETS No. 005 (1950). *Council of Europe*, 4 November 1950. URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/coe/1950/en/18688 (дата звернення: 15.05.2025).

32. American Convention on Human Rights, “Pact of San Jose”, Costa Rica. Organization of American States (OAS). 1969. URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/oas/1969/en/20081 (дата звернення: 15.05.2025).

33. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights (“Protocol of San Salvador”). Organization of American States (OAS), 16 November 1999. A-52. URL: https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b90.html (дата звернення: 15.05.2025).

34. Olivier De Schutter. Final report: The transformative potential of the right to food. *Report of the Special Rapporteur on the right to food*. Human Rights Council Twenty-fifth session. UN General Assembly, 24th of January 2014. URL: http://www.srfood.org/images/stories/pdf/officialreports/20140310_finalreport_en.pdf (дата звернення: 15.05.2025).

35. African Charter on Human and Peoples’ Rights (“Banjul Charter”). Organization of African Unity (OAU), CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58. 1982. URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/oau/1981/en/17306 (дата звернення: 15.05.2025).

36. African Charter on the Rights and Welfare of the Child (1999). Assembly of Heads of State and Government of the OAU. 26th Ordinary Session in Addis Ababa, Ethiopia. 1990. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36804-treaty-african_charter_on_rights_welfare_of_the_child.pdf (дата звернення: 15.05.2025).

37. Protocol to the African Charter on Human and People’s Rights on the Rights of Women in Africa. Ordinary Session of the Assembly of the Union. Maputo, Mozambique.11th July 2003. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/37077-treaty-charter_on_rights_of_women_in_africa.pdf (дата звернення: 15.05.2025).

УДК 341.171
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/66

ПРОБЛЕМИ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ ІНОЗЕМЦІВ У ЄС: ПРАКТИКА ЄСПЛ

PROBLEMS OF ACCESS TO JUSTICE FOR FOREIGNERS IN THE EU: THE PRACTICE OF THE ECTHR

Іванов А.Г., асистент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Тягун А.Д., студентка III курсу бакалаврату факультету права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Хлистунова М.О., студентка III курсу бакалаврату факультету права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У даній статті досліджено проблему доступу іноземців до правосуддя в державах – членах Європейського Союзу через призму судової практики. З урахуванням зростання масштабів міграції, актуальності правових механізмів захисту прав людини та інтеграційних викликів, автори аналізують, які перешкоди виникають у вразливих категорій осіб при реалізації гарантованих їм прав у сфері судового захисту. Увага приділяється комплексному огляду судових підходів, що формуються у рішенні Суду щодо ефективності доступу до правосуддя, зокрема для осіб без громадянства, шукачів притулку, мігрантів, які перебувають у критичному чи неврегульованому правовому становищі, включаючи тих, хто очікує на остаточне рішення щодо свого правового статусу або перебуває під ризиком примусового повернення.

Особливе місце займає характеристика системних проблем, з якими стикаються іноземці: відсутність юридичної допомоги, мовні бар'єри, надмірні процедурні формалізми, дискримінаційні механізми розгляду скарг, необґрунтовані затримки та недостатня чутливість держав до індивідуальних обставин заявника. У статті підкреслюється, що право на звернення до суду має бути не лише формально закріпленим, але й забезпеченим на практиці – через доступність правової інформації, перекладу, правничої підтримки, своєчасного розгляду та реальної можливості вплинути на результат справи до настання незворотних наслідків.

Зроблено висновок, що практика ЄСПЛ вимагає від держав-членів ЄС не лише юридичної відповідності міжнародним стандартам, але й формування стійкої адміністративної та інституційної спроможності гарантувати іноземцям доступ до правосуддя. Судова аргументація Суду слугує важливим орієнтиром для імплементації принципів справедливості, пропорційності та недискримінації в національні правові системи. Застосування цих підходів має стати основою для реформування механізмів доступу до правового захисту у сфері міграції, притулку та транскордонних спорів, що сприятиме зміцненню довіри до судових інституцій і забезпеченню реального захисту прав людини на території Європейського Союзу.

Ключові слова: доступ до правосуддя, іноземці, Європейський суд з прав людини, вразливі категорії, правова допомога, ефективний засіб правового захисту, дискримінація, недопущення формалізму, права людини, правовий стандарт.

This article examines the problem of access to justice for foreigners in the Member States of the European Union through the lens of the practice. Taking into account the growth in the scale of migration, the relevance of legal mechanisms for the protection of human rights and integration challenges, the authors analyzes the obstacles that arise for vulnerable categories of persons in the exercise of their guaranteed rights in the field of judicial protection. Attention is paid to a comprehensive review of judicial approaches formed in the Court's decision on the effectiveness of access to justice, in particular for stateless persons, asylum seekers, migrants who are in a critical or unregulated legal situation, including those who are awaiting a final decision on their legal status or are at risk of forced return. A special place is occupied by the description of the systemic problems faced by foreigners: lack of legal aid, language barriers, excessive procedural formalities, discriminatory mechanisms for considering complaints, unreasonable delays and insufficient sensitivity of states to the individual circumstances of the applicant. The article emphasizes that the right to apply to the court should not only be formally enshrined, but also ensured in practice – through the availability of legal information, translation, legal support, timely consideration and a real opportunity to influence the outcome of the case before irreversible consequences occur.

It is concluded that the practice of the ECHR requires EU Member States not only to comply legally with international standards, but also to develop a sustainable administrative and institutional capacity to guarantee access to justice for foreigners. The Court's judicial reasoning serves as an important guideline for the implementation of the principles of fairness, proportionality and non-discrimination in national legal systems. The application of these approaches should become the basis for reforming the mechanisms of access to legal protection in the field of migration, asylum and cross-border disputes, which will contribute to strengthening trust in judicial institutions and ensuring real protection of human rights in the territory of the European Union.

Key words: access to justice, foreigners, European Court of Human Rights, vulnerable categories, legal aid, effective remedy, discrimination, prevention of formalism, human rights, legal standard.

Метою цієї статті є здійснення ґрунтовного аналізу практики Європейського суду з прав людини у справах, що стосуються доступу іноземців до правосуддя в державах – членах Європейського Союзу, з метою виявлення системних бар'єрів, які перешкоджають ефективній реалізації гарантованих Конвенцією прав. Основна увага приділяється не лише встановленню фактів порушення статей 6 і 13 ЄКПЛ, але й дослідженню тих інтерпретаційних підходів, які Суд застосовує до вразливих категорій населення, зокрема осіб без громадянства, шукачів притулку та мігрантів. Стаття має на меті не просто відтворити зміст рішень, а виявити логіку аргументації ЄСПЛ, тенденції його судової практики та наслідки для національних правових систем країн ЄС.

Постановка проблеми. Проблема доступу до правосуддя іноземців у країнах Європейського Союзу є одним з ключових питань забезпечення прав людини в умовах посиленої міграції, інтеграційних викликів і безпекових загроз. Незважаючи на наявність загальноєвропейських стандартів правового захисту, зокрема, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, іноземці часто стикаються з дискримінаційними бар'єрами у формі мовних, процесуальних, інституційних чи фінансових перешкод.

Юрисдикційна діяльність Європейського суду з прав людини засвідчує існування численних системних недоліків у забезпеченні іноземцям права на справедливий судовий розгляд, передбаченого статтею 6 Конвенції, а також

права на дієвий юридичний засіб захисту згідно зі статтею 13. Вказані проблеми вимагають ґрунтовного наукового аналізу з урахуванням не лише нормативно-правових засад у країнах Європейського Союзу, але й напрацьованої практики самого ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Доступ до правосуддя в країнах Європейського Союзу ґрунтується на поєднанні положень міжнародного, регіонального та національного права, причому ключову роль у цій системі відіграють Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [1] (Європейська конвенція з прав людини), Хартія основних прав Європейського Союзу [2] та низка актів вторинного права ЄС, таких як директиви у сфері недискримінації, рівності та правосуддя. Право кожної особи на справедливий, відкритий розгляд її справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону, гарантоване статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Додатково, стаття 13 цієї Конвенції передбачає наявність дієвого механізму юридичного захисту у випадку порушення прав, гарантованих самим документом. Право Європейського Союзу розширює та деталізує ці гарантії, зокрема через статтю 47 Хартії основних прав ЄС, яка закріплює право на ефективний правовий захист і справедливий судовий розгляд. Окрім того, вона встановлює можливість отримання безоплатної юридичної допомоги особами, які не можуть оплатити правову підтримку, якщо це необхідно для реалізації доступу до правосуддя.

У контексті функціонування інституційної системи Європейського Союзу, зокрема згідно з положеннями Договору про функціонування Європейського Союзу [3], держави-члени зобов'язані забезпечити умови для належного судового та альтернативного вирішення спорів. Зокрема, стаття 67(4) ДФЄС встановлює, що Союз має завдання сприяти доступу до правосуддя, зокрема через механізми взаємного визнання судових і позасудових рішень у сфері цивільного права. У статті 81(1) того ж договору наголошується на меті забезпечення належного рівня доступності правосуддя у справах, що перетинають національні кордони. У цьому зв'язку в правовій системі ЄС були запроваджені низка нормативно-правових актів, серед яких – Директива 2002/8/ЄС від 27 січня 2003 року, що спрямована на вдосконалення доступу до правосуддя у транскордонних правовідносинах через запровадження уніфікованих мінімальних стандартів щодо правової допомоги [4]. Її метою є забезпечення можливості для осіб з обмеженими фінансовими ресурсами ефективно реалізовувати свої права у цивільних та комерційних справах, що мають міжнародний вимір.

У межах гарантування доступу до судового захисту важливу роль відіграють директиви Європейського Союзу, які спрямовані на забезпечення недискримінації та принципу рівного ставлення, адже саме вони формують правову основу для ініціювання судових проваджень у межах національних юрисдикцій. Наприклад, Директива 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 року щодо впровадження принципу рівного ставлення незалежно від расової чи етнічної належності [5] гарантує кожній особі, яка вважає себе об'єктом дискримінації, право на використання судових або адміністративних механізмів захисту. У цьому документі також передбачено, що неурядові структури, професійні об'єднання чи інші юридичні особи можуть виступати у справі на боці заявника, сприяючи розширенню можливостей процесуального представництва. Подібні положення містяться і в Директиві 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 року, яка встановлює загальні засади рівного ставлення у сфері праці та зайнятості [6], а також у Директиві 2004/113/ЄС, що забезпечує рівність при доступі до товарів і послуг [7].

Практика Європейського суду з прав людини є визначальною у питанні оцінки ефективності доступу до правосуддя для іноземців у межах держав – членів Європейського Союзу, оскільки саме ця судова інституція неодноразово формувала стандарти, які повинні забезпечити не лише формальну можливість звернення до суду, а й реальну здатність особи – незалежно від її громадянства чи статусу – ефективно захистити свої права. Аналіз рішень ЄСПЛ свідчить, що серед ключових бар'єрів, які зазнають іноземці при доступі до правосуддя в країнах ЄС, є надмірні процесуальні формалізми, обмеження в доступі до юридичної допомоги, необґрунтовані затримки у розгляді справ, а також дискримінаційне ставлення до шукачів захисту, осіб без громадянства та мігрантів.

У справі M.S.S. v. Belgium and Greece [8] ЄСПЛ здійснив ґрунтовний аналіз ефективності процедурного доступу до судового захисту в контексті системи Дублін ІІ. Суд дійшов висновку, що Греція, куди було повернуто заявника відповідно до норм цієї системи, не забезпечила мінімальних гарантій доступу до ефективних засобів юридичного захисту від ризику негуманного поводження. Заявник, афганський шукач притулку, не мав реального доступу до юридичної допомоги, перекладача та інформації про процедури оскарження рішень щодо його статусу. ЄСПЛ підкреслив, що гарантії ефективного засобу правового захисту за статтею 13 Конвенції не є формальними – вони передбачають фактичну здатність особи реалізувати свої права, включаючи допомогу юриста, доступ до інформації та ефективне судове провадження. Таким чином, суд визнав порушення як статті 3, так і статті 13 Конвенції, підкреслюючи системну неспроможність держави забезпечити мінімальний рівень захисту прав іноземців.

Справу Tarakhel v. Switzerland [9] також можна вважати знаковою щодо доступу до правосуддя іноземців, адже вона продовжує розвивати стандарти, сформульовані у справі M.S.S. Суд зауважив, що держави повинні оцінювати не лише формальну безпечність процедури повернення іноземців, але й гарантувати їм належні умови розміщення, з урахуванням особливостей кожної справи, зокрема у випадках, коли мова йде про сім'ї з дітьми. Зокрема, швейцарська влада мала б провести індивідуальну оцінку умов прийому заявників в Італії, куди планувалося їх повернення. Недотримання цього обов'язку було розцінене як порушення статті 3 Конвенції. Що особливо важливо, ЄСПЛ вказав на обмежений доступ заявників до ефективного оскарження такого рішення, що стало підставою для висновку про порушення статті 13. Це рішення ще раз засвідчило, що доступ до правосуддя у сфері міграції та притулку повинен враховувати як загальні умови прийому, так і специфіку становища конкретної особи.

У справі Hirsi Jamaa and Others v. Italy [10] Суд розглядав випадок групового вислання іноземців без надання їм можливості звернутися до суду або скористатися індивідуальними засобами правового захисту. Вислані були громадянами африканських держав, яких італійські органи передали Лівії після перехоплення у міжнародних водах. ЄСПЛ встановив, що така практика не лише суперечить забороні колективного вислання (стаття 4 Протоколу № 4), але й порушує право на ефективний засіб правового захисту. Суд наголосив, що відсутність можливості індивідуального оскарження рішення про вислання, зокрема через відсутність перекладу, доступу до юриста та судової процедури, є прямим порушенням доступу до правосуддя. Суд фактично підтвердив, що навіть у контексті міграційних потоків та кризи, яка виникає на кордонах, права людини не можуть бути призупинені, а держава зобов'язана гарантувати мінімальні процесуальні стандарти.

Справи Airey v. Ireland [11] і Steel and Morris v. United Kingdom [12] мали визначальне значення для формування загального підходу до розуміння права на доступ до суду в контексті практики Європейського суду з прав людини. Незважаючи на те, що обидві справи не стосувалися безпо-

середньо іноземців чи осіб, які перебувають у вразливому міграційному становищі, сформульовані у них правові позиції стали базовими для подальшого розгляду справ, де постає питання про доступ до правосуддя в ширшому соціальному контексті. У справі Airey [11] Суд уперше чітко сформулював, що формальна наявність доступу до судового захисту не гарантує реалізації цього права, якщо особа не спроможна скористатися ним через наявні соціально-економічні перешкоди. У цій справі жінка не могла розірвати шлюб через неможливість оплатити юридичну допомогу, і Суд визнав, що відсутність реальної змоги порушити провадження фактично порушує її право на доступ до суду. Це стало серйозним зрушенням у розумінні позитивних зобов'язань держави – не лише не перешкоджати зверненню до суду, але й створювати умови для його реалізації.

У справі Steel and Morris [12] Суд зіткнувся з питанням доступу до правосуддя в ситуації, коли двоє активістів були відповідачами у складній справі проти потужної транснаціональної корпорації. Вони діяли без представництва адвоката через відсутність державної юридичної допомоги, попри те, що справа вимагала спеціальних правових знань. ЄСПЛ дійшов висновку, що держава не забезпечила належного балансу сторін у процесі, що стало порушенням права на справедливий суд. Суд підкреслив, що навіть у державах із загальною системою доступу до правосуддя, де держава не зобов'язана забезпечувати юридичну допомогу у цивільних справах у кожному випадку, може виникнути ситуація, коли така допомога є необхідною для забезпечення справедливого провадження.

Ці два рішення стали наріжним каменем у розвитку правової доктрини доступу до правосуддя, особливо у випадках, коли йдеться про осіб, позбавлених ресурсів, знань або здатності захищати себе самостійно. Вони чітко окреслили, що держави зобов'язані не лише проголошувати права, але й забезпечувати їх дієвість. Надалі ці підходи були інтегровані у справи, що стосуються іноземців, шукачів притулку, мігрантів і осіб без громадянства, які через мовний бар'єр, складне правове становище чи інші форми вразливості фактично опиняються в аналогічному становищі – формально маючи доступ до правосуддя, але не маючи можливості ним скористатися. Саме тому Airey та Steel and Morris стали базовими у створенні судової практики, яка визнає необхідність реального, а не лише декларативного доступу до суду для всіх категорій осіб.

У справі A.C. and Others v. Spain [13] Суд розглядав відмову в доступі до притулку та відсутність ефективного механізму оскарження. Суд встановив, що заявники, які прибули на іспанський кордон в Мелільї, були негайно видворені без індивідуального розгляду, без можливості подати скаргу, скористатися перекладачем або мати доступ до юриста. У рішенні було чітко зафіксовано, що така практика порушує не лише заборону колективного вислання, а й право на ефективний засіб правового захисту. ЄСПЛ звернув увагу на обов'язок держав забезпечити доступність правової інформації та допомоги ще на початковому етапі взаємодії з державними органами, а також надати реальні гарантії можливості звернення до незалежного суду.

Значну увагу Суд приділяв також проблемі надмірних процесуальних строків, які унеможливлюють ефективне оскарження адміністративних рішень щодо мігрантів. У справі Gebremedhin [Gaberamadhien] v. France [14] йшлося про ситуацію, коли судовий розгляд прохання про надання притулку відбувався вже після видворення заявника, що повністю нівелювало суть права на звернення до суду. Суд наголосив, що ефективний засіб правового захисту має бути не лише формально наявним, але й таким, що забезпечується до настання незворотних наслідків – у цьому випадку – до депортації. Відповідно, доступ до правосуддя не може бути ілюзорним, і адміністративні процедури повинні бути організовані так, щоб особа мала реальну можливість захистити свої права до виконання спірного рішення.

Аналіз справ D v. United Kingdom [15] і N v. United Kingdom [16] демонструє важливість особистих обставин заявника у контексті доступу до правосуддя, зокрема у справах щодо видворення тяжкохворих осіб. Хоча в другому випадку Суд не встановив порушення, він чітко вказав, що доступ до правового захисту вимагає від держав врахування гуманітарних обставин, а також забезпечення належної оцінки медичного стану особи в контексті можливої шкоди після депортації. Це положення підтверджує, що оцінка ефективності доступу до правосуддя не є абстрактною – вона повинна враховувати уразливість заявника та ризики, що можуть настати у разі недоступності ефективного розгляду справи.

ЄСПЛ також неодноразово наголошував, що надмірні вимоги до легітимації скарг іноземців або до умов допустимості (як, наприклад, у справах щодо мовних бар'єрів, складності доступу до перекладачів, технічних перешкод при оформленні скарг, або унеможливлення подання документів у зрозумілій для заявника формі) є дискримінаційними та непропорційними в контексті реального доступу до правосуддя. Такий підхід суперечить основоположним засадам справедливого судового розгляду, оскільки формальний допуск до процедури не може вважатися достатнім у випадках, коли заявник фактично позбавлений можливості скористатися своїм правом через об'єктивні труднощі, пов'язані зі статусом іноземця або шукача захисту. У справі Mugenzi v. France [17] Суд констатував, що заявник – громадянин Руанди, який намагався скористатися правом на возз'єднання з родиною – не зміг реалізувати це право через надмірно складну та забюрократизовану процедуру подання та розгляду заяви. Процедурні вимоги, зокрема щодо надання доказів і дотримання строків, були сформульовані таким чином, що особа без належної правової підтримки або знання мови не мала реальної можливості вплинути на хід провадження. Скарга заявника не була розглянута по суті у розумні строки, що призвело до довготривалого розриву з членами родини. ЄСПЛ встановив порушення права на повагу до сімейного життя у поєднанні з відсутністю ефективного засобу правового захисту, підкресливши, що держава має не лише гарантувати номінальний доступ до процедури, але й забезпечити її ефективне функціонування з урахуванням особливого становища іноземців. Суд акцентував на необхідності створення процесуальних механізмів, здатних нейтралізувати структурну нерівність у доступі до правосуддя та гарантувати вчасний і неупереджений розгляд заяв, що стосуються прав людини.

Висновки. Отже, аналіз практики свідчить про існування системних перешкод, які унеможливлюють повноцінну реалізацію іноземцями права на доступ до правосуддя в державах – членах Європейського Союзу. Незважаючи на наявність чітких стандартів, закріплених у статтях 6 і 13 Конвенції, Суд неодноразово констатував порушення цих положень у зв'язку з обмеженим доступом до правової допомоги, формальним підходом до оцінки обставин заявника, дискримінаційною процедурою розгляду справ та недостатньо ефективними засобами правового захисту.

Практика ЄСПЛ засвідчує, що ефективний доступ до правосуддя передбачає не лише формальну можливість подання скарги, але й забезпечення реальних умов для її розгляду – включаючи своєчасність, доступність мовного та юридичного супроводу, а також врахування вразливого становища заявників. Національні правові системи повинні не лише гармонізувати своє законодавство відповідно до стандартів ЄКПЛ, але й гарантувати їх практичне втілення, з особливою увагою до прав осіб без громадянства, шукачів притулку та мігрантів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року : міжнародний договір; Рада Європи від 04.11.1950. База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 (дата звернення: 01.05.2025).
2. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 року : міжнародний договір; Європейський Союз від 07.12.2000. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT (дата звернення: 01.05.2025).
3. Договір про функціонування Європейського Союзу (ред. 2012 року) : міжнародний договір; Європейський Союз від 25.03.1957. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E%2FTXT (дата звернення: 01.05.2025).
4. Директива Ради 2002/8/ЄС від 27 січня 2003 року про покращення доступу до правосуддя в транскордонних спорах шляхом встановлення мінімальних загальних правил, що стосуються правової допомоги : директива; Рада ЄС від 27.01.2003 № 2002/8/ЄС. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32003L0008 (дата звернення: 01.05.2025).
5. Директива Ради 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 року про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження : директива; Рада ЄС від 29.06.2000 № 2000/43/ЄС. База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_a65 (дата звернення: 01.05.2025).
6. Директива Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 року про встановлення загальної рамки рівного ставлення у сфері праці та зайнятості : директива; Рада ЄС від 27.11.2000 № 2000/78/ЄС. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32000L0078 (дата звернення: 01.05.2025).
7. Директива Ради 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 року про імплементацію принципу рівного ставлення між чоловіками і жінками у доступі до товарів і послуг та їх постачанні : директива; Рада ЄС від 13.12.2004 № 2004/113/ЄС. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32004L0113 (дата звернення: 01.05.2025).
8. M.S.S. v. Belgium and Greece: Judgment of the European Court of Human Rights of 21 January 2011 in the case M.S.S. v. Belgium and Greece, application no. 30696/09. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103050 (дата звернення: 01.05.2025).
9. Tarakhel v. Switzerland: Judgment of the European Court of Human Rights (Grand Chamber) of 4 November 2014 in the case Tarakhel v. Switzerland, application no. 29217/12. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-148070 (дата звернення: 01.05.2025).
10. Hirsi Jamaa and Others v. Italy: Judgment of the European Court of Human Rights (Grand Chamber) of 23 February 2012 in the case Hirsi Jamaa and Others v. Italy, application no. 27765/09. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109231 (дата звернення: 01.05.2025).
11. Airey v. Ireland: Judgment of the European Court of Human Rights of 9 October 1979 in the case Airey v. Ireland, application no. 6289/73. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420 (дата звернення: 01.05.2025).
12. Steel and Morris v. United Kingdom: Judgment of the European Court of Human Rights of 15 February 2005 in the case Steel and Morris v. the United Kingdom, application no. 68416/01. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68203 (дата звернення: 01.05.2025).
13. A.C. and Others v. Spain: Judgment of the European Court of Human Rights of 22 April 2020 in the case A.C. and Others v. Spain, application no. 6528/11. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-202088 (дата звернення: 01.05.2025).
14. Gebremedhin [Gaberamadhien] v. France: Judgment of the European Court of Human Rights of 26 April 2007 in the case Gebremedhin [Gaberamadhien] v. France, application no. 25389/05. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80409 (дата звернення: 01.05.2025).
15. D v. United Kingdom: Judgment of the European Court of Human Rights of 2 May 1997 in the case D. v. the United Kingdom, application no. 30240/96. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58027 (дата звернення: 01.05.2025).
16. N v. United Kingdom: Judgment of the European Court of Human Rights (Grand Chamber) of 27 May 2008 in the case N. v. the United Kingdom, application no. 26565/05. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86490 (дата звернення: 01.05.2025).
17. Mugenzi v. France: Judgment of the European Court of Human Rights of 10 July 2014 in the case Mugenzi v. France, application no. 52701/09. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145466 (дата звернення: 01.05.2025).

УДК 321.7:342(4+477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/67

ЕФЕКТИВНЕ ДЕМОКРАТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА ЙОГО ПРИНЦИПИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

EFFECTIVE DEMOCRATIC GOVERNANCE AND ITS PRINCIPLES: EUROPEAN EXPERIENCE AND UKRAINIAN CONTEXT

Латковський П.П., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню впровадження принципів ефективного демократичного управління в Україні на основі європейського досвіду. Вивчення європейського досвіду у формуванні моделі ефективного демократичного управління стає ключовим завданням, адже сучасні реформи публічного управління спрямовані на створення таких умов для роботи органів влади, які забезпечать впровадження цієї моделі. Розглянуто Європейську Стратегію інновацій та доброго врядування, яка отримала підтримку на Європейській конференції міністрів, відповідальних за управління і була офіційно затверджена Комітетом Міністрів Ради Європи.

У статті акцентовано увагу на спрямованість реалізації Стратегії досягнення цілей, серед яких пріоритетність громадян, удосконалення місцевого самоврядування та підтримка національними урядами. Зазначено, що органи місцевого самоврядування мають постійно покращувати систему управління та якість надання послуг, дотримуючись принципів, визначених у Стратегії.

Розкрито принципи ефективного демократичного управління, визначені Стратегією у 2020 році.

На основі дослідження європейського досвіду побудови ефективної моделі публічно-управлінської діяльності, підкреслено важливість впровадження таких принципів.

На прикладі основних інститутів фінансової системи країн, відмічено, що Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, сторони домовились щодо управління державними фінансами (проведення бюджетної політики, внутрішнього контролю і зовнішнього аудиту) та належного управління у сфері оподаткування (зміцнення співробітництва, спрямованого на вдосконалення та розвиток податкової системи та податкових органів)

На основі дослідження зроблено висновки, що впровадження принципів ефективного демократичного управління є ключовим аспектом проведення реформ в Україні. Впровадження принципів в окремих напрямках управління дозволило виявити і певні проблеми, на подоланні яких наголошено у статті.

Ключові слова: Європейський Союз, євроінтеграція, бюджетна політика, оподаткування, управління, громадянське суспільство, принципи демократичного управління.

The article is devoted to the study of implementing the principles of effective democratic governance in Ukraine based on European experience. The examination of European practices in shaping the model of effective democratic governance has become a key objective, as contemporary public administration reforms aim to establish conditions for governmental bodies that will facilitate the adoption of this model. The European Strategy for Innovation and Good Governance is analysed, which received support at the European Conference of Ministers responsible for Public Administration and was officially approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe.

The article emphasises the focus on the implementation of the Strategy aimed at achieving its objectives, among which the priority is given to citizens, the improvement of local self-government, and support from national governments. It is noted that local self-government bodies must continuously enhance their management systems and the quality of service provision, adhering to the principles outlined in the Strategy.

The principles of effective democratic governance, as defined by the Strategy in 2020, have been elucidated.

Based on the study of European experience in constructing an effective model of public management activity, the importance of implementing the following principles is emphasised.

By examining the principal institutions of the financial systems of various countries, it has been noted that under the Association Agreement between Ukraine and the European Union, the parties agreed on public finance management (implementation of budgetary policy, internal control, and external audit) and sound governance in taxation (strengthening cooperation aimed at improving and developing the tax system and tax authorities).

Based on the research, it has been concluded that the implementation of effective democratic governance principles is a key aspect of reform in Ukraine. The application of these principles in specific areas of governance has revealed certain challenges, the resolution of which is emphasised in the article.

Key words: European Union, European integration, fiscal policy, taxation, governance, civil society, principles of democratic governance.

Постановка проблеми. Сучасні глобальні тенденції ставлять перед Україною нові виклики та вимагають її активної участі у їх вирішенні. Однією з ключових рис сучасного соціально-економічного розвитку є стрімке зростання інтеграційних процесів у світі, особливо в Європі. Навіть ті держави, які не входять до інтеграційних об'єднань, відчувають на собі їхній вплив. На європейському континенті головним інтеграційним утворенням є Європейський Союз, що об'єднує 27 держав-членів, які розташовані в Європі. Багатогранність і складність Європейського Союзу вимагає формування ефективної та розгалуженої системи управління й координації, щоб забезпечити досягнення його цілей.

17 червня 2022 року Європейська комісія рекомендувала Європейській раді надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС, висунувши вимоги щодо впровадження реформ, серед яких реформа Конституційного суду, продовження судової реформи, боротьба з відмиванням коштів тощо. 23 червня 2022 року Європейська рада офіційно надала Україні цей статус і вже 14 грудня 2023 року було прийнято рішення розпочати переговори щодо вступу України до ЄС, які офіційно стартували 25 червня 2024 року. Тож важливими питаннями постає вивчення європейського досвіду формування моделі ефективного демократичного управління, спрямовуючи сучасні реформи публічного управління на створення таких умов функціонування органів публічної влади, які будуть здатними реалізовувати модель ефективного демократичного управління.

Метою статті є дослідження впровадження принципів ефективного демократичного управління в нашій країні на основі європейського досвіду.

Виклад основного матеріалу. У березні 2007 року, відповідно до Плану дій Україна-ЄС, стартували переговори між Україною та Європейським Союзом щодо укладення нової посиленої угоди, яка мала замінити Угоду про партнерство та співробітництво.

Така Угода готувалась відповідно до законодавчо закріплених пріоритетів зовнішньої політики України: Страте-

гії інтеграції України до ЄС (1998) [1], Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їхніми державами-членами (1994) [2]. Ця угода була розроблена на основі документів, що спільно визначали пріоритети європейського розвитку України та передбачали створення інституційних механізмів для їх реалізації.

На Саміті Україна-ЄС, що відбувся у вересні 2008 року в Парижі, сторони домовилися назвати нову посилену угоду Угодою про асоціацію. У період з 2007 по 2012 рік було проведено 21 раунд переговорів щодо Угоди про асоціацію та 18 раундів щодо розділу, присвяченого створенню поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі.

Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом замінює Угоду про партнерство та співробітництво з Європейськими співтовариствами, забезпечуючи перехід від формату партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції.

Основними ключовими елементами Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, яку було ратифіковано Законом від 16 вересня 2014 р. [3], було визнано, що основу внутрішньої та зовнішньої політики Сторін (між Україною, з однієї сторони, та Союзом разом із державами-членами, з іншої сторони), повинні формувати повага до демократичних принципів та повага до принципу верховенства права. Головними принципами для посилення відносин між Сторонами визнаються принципи вільної ринкової економіки, належне врядування, боротьба з корупцією, боротьба з різними формами транснаціональної організованої злочинності й тероризмом, сприяння сталому розвитку і ефективній багатосторонності.

На 22-му Саміті Україна – Європейський Союз, який відбувся 6 жовтня 2020 року в Брюселі [4], було підписано низку двосторонніх документів, а також наголошено на важливій ролі громадянського суспільства у всіх сферах суспільного та політичного життя. Під час саміту було підтверджено європейський курс України, зокрема акцентовано на впровадженні принципів доброго демократичного врядування.

Наступного року 12 жовтня 2021 року у Києві відбувся 23-й Саміт Україна – Європейський Союз [5], за результатами якого було виголошено Спільну заяву щодо підтвердження незмінної відданості зміцненню політичної асоціації та економічної інтеграції України з Європейським Союзом на основі Угоди про асоціацію та передбаченої нею поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі. Було підтверджено рішуче засудження грубого порушення суверенітету та територіальної цілісності України, спричиненого актами агресії російських збройних сил, що тривають з лютого 2014 року.

Оцінюючи сучасний стан впровадження принципів ефективного демократичного управління в Україні, відмітимо, що на виконання рішень ІІІ-го Варшавського саміту голів урядів та керівників держав-членів Ради Європи Центром експертизи та реформування місцевого самоврядування Ради Європи була розроблена Європейська Стратегія інновацій та доброго врядування на місцевому рівні. Ця Стратегія отримала підтримку на 15-й Європейській конференції міністрів, відповідальних за місцеве та регіональне управління (м. Валенсія, 15-16 жовтня 2007 року), і була офіційно затверджена Комітетом Міністрів Ради Європи у 2008 році.

Реалізація Стратегії спрямована на досягнення таких цілей:

пріоритетність громадян: громадяни повинні опинитися у центрі всіх ключових демократичних процесів у суспільстві;

удосконалення місцевого самоврядування: органи місцевого самоврядування мають постійно покращувати систему управління та якість надання послуг, дотримуючись 12 принципів, визначених у Стратегії;

підтримка національними урядами: національні уряди зобов'язані створювати та підтримувати інституційні передумови для розвитку місцевої демократії та вдосконалення системи місцевого самоврядування відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування та інших європейських правових інструментів у сфері місцевого та регіонального розвитку.

Тож, у 2020 році Стратегією були визначені такі 12 принципів ефективного демократичного управління:

1) чесні вибори, представництво та участь – створення реальних можливостей для всіх громадян брати участь у місцевій публічній діяльності;

2) зворотний зв'язок і чутливість – забезпечення відповідності діяльності органів місцевого самоврядування очікуванням і потребам громадян;

3) ефективність та результативність – досягнення цілей з максимально раціональним використанням ресурсів;

4) відкритість і прозорість – публічний доступ до інформації та зрозумілість процесів місцевого самоврядування;

5) верховенство права – дотримання справедливості, неупередженості та передбачуваності у всіх аспектах управління;

6) етична поведінка – пріоритет публічних інтересів над приватними;

7) компетентність і спроможність – забезпечення високого рівня кваліфікації місцевих виборних осіб та службовців;

8) інноваційність та відкритість до змін – впровадження нових підходів та кращих практик;

9) сталий розвиток та стратегічна орієнтація – врахування інтересів майбутніх поколінь;

10) раціональне управління фінансами – ефективне використання ресурсів держави та територіальних громад;

11) права людини, культурне різноманіття та соціальна згуртованість –захист прав усіх людей, запобігання дискримінації та сприяння рівності;

12) підзвітність – відповідальність місцевих представників і службовців за свою діяльність перед територіальною громадою.

Аналізуючи європейський досвід побудови ефективної моделі публічно-управлінської діяльності, Гончарук О.Р. [6] підкреслює важливість впровадження таких принципів, як верховенство права, раціональне використання ресурсів, прозорість, медіація та взаємна відповідальність.

Зупиняючись на основних інститутах фінансової системи країн, відмітимо, що Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, сторони домовились щодо управління державними фінансами, а саме: проведення бюджетної політики, внутрішнього контролю і зовнішнього аудиту. Так, співпраця у сфері управління державними фінансами має бути спрямована на розвиток бюджетної політики та створення ефективних систем внутрішнього контролю і зовнішнього аудиту, які відповідають міжнародним стандартам. Важливо, щоб ці системи дотримувалися ключових принципів: підзвітності, прозорості, економності, ефективності та результативності.

Сторони обмінюються інформацією, досвідом та найкращою практикою. У сфері бюджетної політики це стосується: 1) розвитку системи середньострокового бюджетного прогнозування/планування, про переваги та ризики якого зазначала проф. Т. Латковська [7]; б) удосконалення програмно-цільових підходів у бюджетному процесі й аналізу ефективності та результативності виконання бюджетних програм; в) покращення обміну досвідом та інформацією з питань планування і виконання бюджету та стану державного боргу.

У сфері зовнішнього аудиту – імплементації стандартів та методик Міжнародної організації вищих органів

фінансового контролю (INTOSAI), а також обміну найкращими практиками ЄС у галузі зовнішнього контролю та аудиту державних фінансів з особливим акцентом на незалежності відповідних органів Сторін;

У сфері державного внутрішнього фінансового контролю – подальшого розвитку системи державного внутрішнього фінансового контролю шляхом гармонізації з міжнародно визнаними стандартами (Інститут внутрішніх аудиторів (ІІА), Міжнародна федерація бухгалтерів (IFAC), INTOSAI) та методологіями, а також найкращою практикою ЄС щодо внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту в державних органах;

У сфері боротьби із шахрайством – удосконалення методів, спрямованих на припинення шахрайства і корупції та запобігання цим явищам у відповідних сферах, зокрема співробітництво між відповідними адміністративними органами.

У сфері оподаткування сторони співробітничають з метою покращення належного управління у такій сфері, для подальшого покращення економічних відносин, торгівлі, інвестицій та добросовісної конкуренції.

Відповідно до Угоди Сторони визнають і зобов'язуються застосувати принципи належного управління у сфері оподаткування, зокрема принципи прозорості, обміну інформацією та добросовісної податкової конкуренції, яких дотримуються держави-члени на рівні ЄС. Із цією метою без упередженості щодо компетенції ЄС та держав-членів Сторони покращують міжнародне співробітництво у сфері оподаткування, сприяють збору законних податкових надходжень та розвивають заходи ефективної імплементації вищезазначених принципів.

Сторони також посилюють і зміцнюють співробітництво, спрямоване на вдосконалення і розвиток податкової системи та податкових органів України, зокрема посилення потужностей збору і контролю, з окремим наголосом на процедурах відшкодування ПДВ для уникнення накопичення заборгованості, забезпечення ефективного збору податків і посилення боротьби з податковим шахрайством, а також ухиленням від сплати податків. Сторони намагаються покращувати співробітництво та обмін досвідом у боротьбі з податковим шахрайством, зокрема з «карусельним шахрайством».

Угодою передбачено, що сторони співпрацюватимуть та гармонізуватимуть політику у сфері протидії шахрайству та контрабанді підакцизних товарів. Зокрема, це співробітництво включає поступове зближення акцизних ставок на тютюнові вироби, наскільки це дозволяють регіональні умови, шляхом регіонального діалогу та відповідно до Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну 2003 року. Для цього сторони прагнуть посилювати взаємодію у регіональному контексті.

Загалом, відповідно до Угоди здійснюється поступове наближення до структури оподаткування, визначеної у acquis ЄС. Принципи ефективного демократичного управління є важливим підгрунтям для реалізації європейського вибору України та вимагають всебічного й систематичного впровадження. Це, зокрема, включає реалізацію державної політики, спрямованої на підтримку та розвиток громадянського суспільства.

Тож, прийнята 27 вересня 2021 р. Національна Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки [8], в основу якої покладено значення громадянського суспільства та принципів його взаємодії з державою, що ґрунтується на міжнародних нормах та стандартах, закріплених у багатьох документах, є інструментом реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Стратегія базується на таких принципах: самоврядності громадянського суспільства, рівності можливостей, участі та інклюзивності, партнерства, прозорості та підзвітності, взаємної відповідальності усіх суб'єктів реалізації Стратегії. Такими суб'єктами є органи державної влади, органи місцевого самоврядування та інститути громадянського суспільства, що долучаються до реалізації Стратегії, у межах своїх повноважень.

Висновки. Досліджуючи впровадження принципів ефективного демократичного управління в нашій країні слід зазначити, що впровадження таких принципів є ключовим аспектом демократичних реформ в Україні, особливо після подій Євромайдану та в контексті інтеграції країни до європейського співтовариства. Ці принципи спрямовані на забезпечення прозорості, підзвітності, участі громадян у прийнятті рішень, ефективності та верховенства права. Стосовно впровадження принципів в окремих напрямках, необхідно зауважити: щодо верховенства права, досягненнями є створення нових антикорупційних органів (НАБУ, САП, ВАКС), однак недостатня довіра громадян до судової системи та затримка у реалізації реформ, є важливим викликом; щодо боротьби з корупцією, метою якої було зменшення корупції в органах державної влади, інструментами її стали подання декларації доходів чиновників та створення відкритих реєстрів власності, однак перешкодою став політичний опір та недостатнє фінансування антикорупційних заходів.

Немаловажним є проведення децентралізації в країні, яка розпочалася з метою передати більше повноважень місцевим громадам. Це мало сприяти ефективнішому управлінню ресурсами та забезпеченню громадян участі в місцевому самоврядуванні. Результатом стало створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), покращення інфраструктури та підвищення відповідальності місцевих органів влади. Однак нерівномірний розвиток регіонів, недостатнє фінансування та потреба в підвищенні кваліфікації кадрів стали суттєвою перепоною. Щодо громадянської участі ініціативним напрямком стало розширення можливостей для участі громадян у прийнятті рішень через електронні петиції, громадські слухання, бюджети участі. Однак і ту є певні проблеми пов'язані з низькою обізнаністю громадян про свої права та механізми впливу на владу. Впровадження системи електронного врядування, таких як система публічних закупівель ProZorro, портали відкритих даних сприяли скороченню корупційних ризиків, покращенню доступу до інформації для громадян. Однак попри досягнення, залишаються питання щодо ефективності антикорупційних інституцій.

Таким чином, угода про асоціацію з ЄС стала дороговказом для впровадження стандартів ефективного управління, для проведення внутрішніх реформ. Зокрема, у сфері прав людини, енергетики, екології та фінансової прозорості. Наша країна досягла значного прогресу у впровадженні принципів ефективного демократичного управління, але ще є багато викликів, серед яких посилювання інституційної спроможності, забезпечення сталого розвитку громад та зменшення впливу політичних інтересів на ключові реформи. Євроінтеграція залишається незмінним пріоритетом нашої країни з часу підписання Угоди про асоціацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу. Указ Президента України від 11 червня 1998 року № 615/98. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text

2. Про Основні напрями зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 року № 3360-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text

3. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Закон України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2

4. Спільна заява за підсумками 22-го Саміту Україна – ЄС. https://www.president.gov.ua/news/spilna-zayava-za-pidsumkami-22-go-samitu-ukrayina-yes-64321

5. Саміти Україна – ЄС. https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/samiti-ukrayina-yes

6. Гончарук О.Р. Європейський досвід формування ефективної моделі публічно-управлінської діяльності та його адаптація в Україні. https://journals.maup.com.ua/index.php/expert/article/view/3155/3598

7. Латковська Т.А. Особливості середньострокового бюджетного планування. *Вісник асоціації фінансового права*. 2018. № 1. С. 55–69.

8. Національна Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF#w1_1

УДК 341.9:341.43
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/68

КОЛІЗІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ПРАВ У ПОЛЬЩІ ЯК ФОРМА ЗАХИСТУ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ЗА КОРДОНОМ

CONFLICT OF LAWS REGULATION OF LABOR RIGHTS IN POLAND AS A FROM OF PROTECNION OF CITIZENS OF UKRAINE ABROAD

Нагорна С.О., курсантка ІІ курсу
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено ґрунтовне дослідження проблематики колізійного регулювання трудових прав громадян України, які в умовах воєнної агресії вимушено залишили територію своєї держави та прибули до Польщі. Польща стала однією з головних країн-приймачів українських біженців і осіб, що перебувають під тимчасовим захистом. У зв'язку з цим виникає необхідність правового врегулювання трудових відносин за участю зазначених категорій осіб, з урахуванням специфіки їхнього правового статусу.

Аналіз охоплює ключові джерела міжнародного права, зокрема Конвенцію ООН про статус біженців 1951 року, Протокол 1967 року, Директиву Ради ЄС 2001/55/ЄС, а також Регламент ЄС № 593/2008 («Рим І»), що визначає застосовне право до договірних зобов'язань у сфері трудових правовідносин. Значна увага приділена положенням польського законодавства, зокрема Закону «Про іноземців» та нормативним актам щодо тимчасового захисту, ухваленим після 2022 року.

У статті розглядається застосування колізійних норм міжнародного приватного права як ефективного інструменту визначення національного права, що має застосовуватись у випадках, коли одна зі сторін трудових відносин є особою з іноземним або особливим правовим статусом. Підкреслюється важливість принципів рівності, недискримінації, правової визначеності та соціальної справедливості при врегулюванні трудових спорів за участю біженців та осіб з тимчасовим захистом.

Окрему увагу приділено практичним аспектам реалізації трудових прав українців у Польщі: труднощам із працевлаштуванням, бар'єрам доступу до правової допомоги, мовним перешкодам, відсутності достатньої поінформованості як серед громадян України, так і серед польських роботодавців.

Наведено низку рекомендацій, спрямованих на вдосконалення нормативної бази, посилення міжвідомчої та міжнародної співпраці, покращення механізмів правового захисту та підвищення обізнаності іноземців про свої права. У статті обґрунтовано необхідність подальшої гармонізації колізійних і матеріально-правових норм для забезпечення ефективної інтеграції українських громадян до ринку праці ЄС та надання їм належного рівня соціальних і трудових гарантій.

Ключові слова: біженці, тимчасовий захист, трудові права, міжнародне приватне право, колізійні норми, правовий статус, Регламент «Рим І», ЄС, соціальні гарантії.

The article presents a comprehensive analysis of the conflict-of-laws regulation of labor rights for Ukrainian citizens who were forced to flee their country due to the armed aggression of the Russian Federation and arrived in Poland. Poland has become one of the primary host countries for Ukrainian refugees and individuals under temporary protection. As a result, the need for effective legal mechanisms to regulate labor relations involving these groups has become increasingly urgent.

The analysis covers key sources of international law, including the 1951 UN Convention Relating to the Status of Refugees, the 1967 Protocol, EU Council Directive 2001/55/EC, and Regulation (EC) No 593/2008 (Rome I), which determines the applicable law for contractual obligations in labor relations. Considerable attention is given to the provisions of Polish legislation, including the Act on Foreigners and normative acts concerning temporary protection introduced after 2022.

The article explores the application of private international law conflict rules as an effective instrument for determining which national law governs labor relations when one party holds foreign or special legal status. Emphasis is placed on the importance of principles such as equality, non-discrimination, legal certainty, and social justice in resolving labor disputes involving refugees and persons under temporary protection.

Special attention is paid to practical challenges faced by Ukrainians in the Polish labor market: difficulties with employment access, barriers to legal assistance, language obstacles, and a lack of awareness among both Ukrainian citizens and Polish employers.

The article offers several recommendations aimed at improving the regulatory framework, strengthening intergovernmental and international cooperation, enhancing legal protection mechanisms, and increasing awareness of labor rights among foreigners. The need for further harmonization of both conflict-of-law and substantive legal norms is substantiated to ensure effective integration of Ukrainian nationals into the EU labor market and to guarantee adequate social and labor protections.

Key words: refugees, temporary protection, labor rights, private international law, conflict rules, legal status, Rome I Regulation, EU, social guarantees.

Враховуючи військову агресію з боку держави-агресора щодо України, мільйони українців вимушено покинули рідну державу та шукають притулку в інших державах, зокрема у Польщі, яка є однією з найбільших держав, що приймає українських біженців. Більшість із них отримала статус біженця або осіб, які потребують тимчасового захисту, що надає їм право перебувати на території ЄС. Проте, незважаючи на цей правовий статус, виникають численні труднощі, пов'язані з доступом до соціальних та трудових прав. Одним із таких аспектів є регулювання трудових відносин, зокрема застосування колізійних норм міжнародного приватного права, що дозволяють вирішувати правові конфлікти між біженцями та роботодавцями.

Актуальність цієї теми полягає в тому, що в умовах масштабного притоку біженців та осіб, які потребують тимчасового захисту, Польща та інші ЄС повинні створювати ефективні механізми для захисту трудових прав таких осіб. Однак правова ситуація ускладняється тим, що правовий статус у трудових відносинах цих осіб не завжди чітко визначений.

Один із ключових аспектів це є застосування колізійних норм міжнародного приватного права. Ці норми, як правило, визначають, яке національне право застосовувати до трудових відносин, коли одна зі сторін є іноземцем або має особливий правовий статус, як у випадку з біженцями чи особами з тимчасовим захистом. Проте з урахуванням різноманіття правових систем держав ЄС та наявності спеціальних угод, що регулюють права біженців, необхідно з'ясувати, як саме застосовуються ці норми для забезпечення належного захисту прав осіб із тимчасовим статусом.

Одним із головних викликів є відсутність єдиної правової бази для захисту трудових прав таких осіб. Колізійні норми міжнародного приватного права можуть бути складними, оскільки часто не враховують специфіку категорій працівників-біженців, що призводить до правових

прогалин. Це особливо важливо, коли багато українців, отримавши тимчасовий захист у Польщі, прагнуть працевлаштуватися та адаптуватися до нових умов. Проте виникають труднощі в доступі до ринку праці, оскільки роботодавці не завжди поінформовані про специфіку трудових прав цих осіб.

Отже, питання колізійного регулювання трудових прав українських біженців та осіб з тимчасовим захистом у Польщі є вкрай актуальним, оскільки це безпосередньо впливає на ефективність захисту прав таких осіб. Важливо, щоб міжнародне врегулювання та національне законодавство Польщі забезпечували принципи рівності та недискримінації у трудових відносинах і гарантували доступ до соціальних і трудових прав осіб із особливим правовим статусом.

Метою цієї роботи є дослідження колізійного регулювання трудових прав українських біженців і осіб, які потребують тимчасового захисту у Польщі, а також вивчення того, як міжнародне приватне право визначає застосовне право до таких трудових відносин і чи забезпечує це належний захист прав. Окрему увагу приділено аналізу польського трудового законодавства та практики застосування міжнародних норм, що стосуються працевлаштування біженців та осіб, які перебувають під тимчасовим захистом, а також виявленню потенційних проблем і шляхів їх вирішення в контексті міжнародного приватного права.

Внаслідок збройної агресії держави-агресора проти України, Польща, як одна з найбільших держав-приймачів українців, зобов'язалася забезпечити правовий захист для осіб, які були змушені покинути Україну. Громадяни нашої держави, що прибули до Польщі, можуть отримати правовий статус біженця або особи, яка потребує тимчасового захисту.

Статус біженця в Польщі визначається згідно з Конвенцією ООН про статус біженців [6] 1951 року і Протоколом до Конвенції 1967 року. Біженці мають право на захист від переслідувань у своїй країні, що включає надання притулку й підтримки в місці перебування. У Польщі цей статус надається особам, які довели, що перебувають під загрозою через свою расу, національність, політичні погляди або належність до певної соціальної групи, й що в Україні не можуть безпечно проживати.

Статус тимчасового захисту надається згідно з Директивою Ради ЄС 2001/55/ЄС [3] про мінімальні стандарти, що регулюють надання тимчасового захисту в разі масового прибуття переміщених осіб, а також відповідно до Закону Польщі від 12 грудня 2013 року про іноземців (Dz.U. 2013 poz. 1650) та Закону від 12 березня 2022 року про тимчасовий захист іноземців [9] (Dz.U. 2022 poz. 583). Це дозволяє особам, які не можуть повернутися до України через військові дії, отримувати тимчасовий захист та допомогу. Такі особи не є біженцями в юридичному розумінні, але мають певні права щодо безпеки й життєзабезпечення.

Біженці, і особи з тимчасовим захистом мають право на працю в Польщі, які згідно з Законом від 12 грудня 2013 року про іноземців (Dz.U. 2013 poz. 1650) та Законом від 12 березня 2022 року про тимчасовий захист іноземців [9] (Dz.U. 2022 poz. 583), можуть працювати без додаткового дозволу на працю, що значно спрощує працевлаштування порівняно з іншими категоріями іноземців.

Для біженців це означає рівні умови праці, як і для громадян Польщі: укладення трудових договорів, працевлаштування в будь-якій галузі, а також право на соціальні виплати (медичне обслуговування, соціальне забезпечення).

Для осіб із тимчасовим захистом теж надано право працювати без дозволу, хоча можуть діяти певні обмеження, залежно від умов перебування та політики уряду держави ЄС. Вони мають доступ до медичних послуг і деяких соціальних пільг.

Особливості трудових прав іноземців базуються на Польському трудовому кодексі та ЄС регламентах та директивах, зокрема 2003/109/ЄС [4], де й передбачений зміст прав іноземців у ЄС. Хоча біженці й особи з тимчасовим захистом мають право працювати, їхні права можуть обмежуватися доступом на зайняття посад у державних установах.

Водночас такі особи мають доступ до всіх форм трудових договорів – від строкових до безстрокових, однак для осіб, які перебувають під тимчасовим захистом, можуть встановлюватися певні обмеження щодо тривалості дії договору, що визначаються урядовими рішеннями, але для осіб, які потребують тимчасового захисту є обмеженням терміну дії трудових договорів, що визначається урядом Польщі, при цьому трудові права включають рівну винагороду та заборону дискримінації за національністю чи статусом, що гарантовано європейським правом.

Колізійне регулювання трудових прав є важливим елементом міжнародного приватного права, яке регулює правові відносини між сторонами з різними національними або правовими статусами. Цей процес стає особливо актуальним щодо осіб з правовим статусом біженця або осіб, які потребують тимчасового захисту, адже їхні трудові відносини мають міжнародний характер і підпадають під різні юрисдикції. Це означає, що для вирішення трудових спорів необхідно визначити, яке національне право слід застосовувати. Ключовими аспектами є питання, яке право буде застосовуватися до змісту та форми трудового договору, і чи будуть враховуватися права осіб з особливим правовим статусом, такими як біженці або особи, які потребують тимчасового захисту.

Основною метою колізійних норм є забезпечення правової визначеності та стабільності в регулюванні трудових відносин, а також створення умов для рівноправного та недискримінаційного ставлення до працівників, приналежних за особистим законом до іноземних держав.

У Європейському Союзі колізійні норми щодо трудових прав регулюються численними директивами та регламентами, зокрема Директива 2003/109/ЄС [4], що встановлює зміст прав іноземців, а також Директива 2004/38/ЄС [5] щодо прав громадян ЄС та їхніх сімей, де для осіб, які мають правовий статус біженця або тимчасового захисту, існують правила, що визначають їхні права у контексті трудових відносин при перебуванні на території будь-якої держави ЄС.

У разі виникнення колізії між національним законодавством і міжнародними угодами, перевага надається міжнародним нормам, що сприяють захисту прав людини, зокрема трудових прав. По-перше, відповідно до Загальної декларації прав людини 1948 року [2], де в статті 23 зазначено, що кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі та сприятливі умови праці і на захист від безробіття. По-друге, важливу роль відіграють конвенції та рекомендації Міжнародної організації праці [7], зокрема Конвенція № 97 про трудящих-мігрантів і Конвенція № 143 про зловживання в сфері міграції та забезпечення рівності можливостей і поводження, які гарантують рівність у працевлаштуванні, заборону дискримінації та захист соціальних прав працівників.

Також у Польщі застосовуються положення Регламенту (ЄС) № 593/2008 («Рим I») [11], який регламентує право, що застосовується до договірних зобов'язань у трудових правовідносинах. Зокрема, якщо працівник виконує роботу в одній державі, застосовується право цієї держави, навіть якщо договір передбачає інше. Якщо ж робота виконується в кількох країнах, застосовується право країни, з якою трудовий договір має тісніший зв'язок. При цьому діє принцип не зниження рівня захисту працівника, тобто сторони договору не можуть позбавити працівника захисту, передбаченого імперативними нормами права, яке б застосовувалось без угоди.

Колізійні принципи в трудових відносинах передбачають: 1) автономію волі сторін у межах, дозволених імперативними нормами; 2) застосування права країни виконання роботи; 3) перевагу законодавства, яке забезпечує кращий захист працівника; 4) недопустимість обходу закону; 5) визнання особливого статусу біженців і осіб з тимчасовим захистом як підстави для застосування норм, що гарантують додаткові трудові права та соціальний захист.

Проте, незважаючи на наявність правових гарантій, у реальності виникають значні труднощі, пов'язані з практичним застосуванням цих норм. Біженці, особи, які потребують тимчасового захисту та інші іноземці часто стикаються з труднощами через недостатній рівень обізнаності про свої трудові права, обмежений доступ до юридичних консультацій і підтримки та мовні бар'єри. Це створює реальні ризики для таких осіб, адже вони можуть стати жертвами трудових порушень, експлуатації чи дискримінації.

Зважаючи на викладене, є необхідність, по-перше, у подальшому розвитку єдиного підходу до регулювання трудових прав іноземців з правовим статусом біженців або осіб, які потребують тимчасового захисту шляхом уніфікації як колізійного регулювання, так і забезпечення матеріально-правовими нормами регламентації зазначених питань. Це дозволить забезпечити уникнення правових прогалин, які можуть виникнути через відсутність чітко визначених норм до трудових відносин осіб з різними правовими статусами, забезпечуючи захист їхніх прав та свобод у міжнародному контексті.

По-друге, у запровадженні спеціалізованих правових консультацій та інформаційних кампаній для біженців і осіб, які потребують тимчасового захисту, зокрема через громадські організації, міжнародні установи та державні структури. Це дозволить підвищити рівень правової обізнаності серед цих осіб, що у свою чергу допоможе їм краще розуміти свої трудові права та механізми їх захисту. Особливо важливо проводити такі заходи на етапі адаптації біженців до нових умов.

По-третє, вдосконалення взаємодії між польськими, українськими органами влади та міжнародними організаціями, такими як UNHCR та інші гуманітарні організації, для більш ефективного моніторингу застосування трудових прав біженців та осіб, які потребують тимчасового захисту. Це включає регулярне оцінювання ситуації на ринку праці, моніторинг дотримання трудових прав, а також своєчасне виявлення проблемних аспектів у застосуванні законодавства.

По-четверте, посилення контролю за виконанням трудового законодавства для забезпечення справедливих умов праці для біженців та осіб, які потребують тимчасового захисту. Державним органам варто проводити регулярні перевірки та моніторинг умов праці, щоб запобігти можливим порушенням прав.

По-п'яте, у забезпеченні доступу до правової допомоги для осіб з правовим статусом біженців та тих, які потребують тимчасового захисту. Це має включати як безкоштовні юридичні консультації, так і можливість доступу до судових та адміністративних процедур для захисту своїх прав.

По-шосте, розширення правових можливостей осіб з правовим статусом біженців та тих, які потребують тимчасового захисту у Польщі, зокрема щодо подовження термінів працевлаштування, зняття обмежень на певні види робіт, а також забезпечення більшої гнучкості у доступі до кваліфікованих професій. Такі заходи дозволять цим особам швидше інтегруватися в економіку Польщі та забезпечити їхнє належне соціальне становище.

Впровадження цих рекомендацій сприятиме покращенню і розширенню трудових прав для українських громадян із правовим статусом біженців та осіб, які потребують тимчасового захисту, у Польщі, зокрема забезпечить їхній ефективний захист прав від порушень у сфері трудових відносин, сприятиме їхній економічній інтеграції та розвитку в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко Ю. О. Проблеми реалізації трудових прав біженців у країнах Європейського Союзу. *Право України*. 2023. № 4. С. 102–111.
2. Загальна декларація прав людини : Декларація, Міжнародний документ, Генеральна Асамблея ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://www.un.org/ (дата звернення: 18.05.2025).
3. Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року про мінімальні стандарти надання тимчасового захисту в разі масового напливу переміщених осіб. Офіційний вісник Європейських Співтовариств. 2001. L 212. С. 12–23.
4. Директива Ради 2003/109/ЄС від 25 листопада 2003 року щодо статусу громадян третіх країн, які є довгостроковими резидентами. Офіційний вісник Європейського Союзу. 2004. L 16. С. 44–53.
5. Директива Європейського парламенту та Ради 2004/38/ЄС від 29 квітня 2004 року щодо права громадян ЄС та членів їхніх сімей на вільне пересування та проживання на території держав-членів. Офіційний вісник Європейського Союзу. 2004. L 158. С. 77–123.
6. Конвенція про статус біженців : Конвенція, Міжнародний документ від 28 липня 1951 року, та Протокол до неї від 31 січня 1967 року. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR). URL: https://www.unhcr.org/ (дата звернення: 18.05.2025).
7. Міжнародна організація праці. Конвенції № 97 і № 143. URL: https://www.ilo.org/ (дата звернення: 18.05.2025).
8. Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території цієї держави : Закон Республіки Польща від 12 березня 2022 р. Dziennik Ustaw. 2022. Poz. 583.
9. Про іноземців : Закон Республіки Польща від 12 грудня 2013 р. (Dz.U. 2013 poz. 1650).
10. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV : станом на 23.12.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text (дата звернення: 18.05.2025).
11. Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського парламенту та Ради про право, що застосовується до договірних зобов'язань (Рим I) від 17 червня 2008 року. Офіційний вісник Європейського Союзу. 2008. L 177. С. 6–16.

УДК 341.231.14-048.22(061.1ЄС+477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/69

АДАПТАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ДО СТАНДАРТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: АНАЛІЗ ГОТОВНОСТІ УКРАЇНИ ДО ІНТЕГРАЦІЇ

ADAPTATION OF THE NATIONAL SYSTEM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION TO EUROPEAN UNION STANDARDS: ANALYSIS OF UKRAINE'S READINESS FOR INTEGRATION

Петришин О.О., к.ю.н., старший дослідник,
доцент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Твердохліб А.В., студентка ІІІ курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проведено комплексний аналіз процесу інтеграції України до Європейського Союзу, з основним акцентом на адаптації національної системи захисту прав людини до європейських стандартів. Дослідження набуває особливої актуальності у зв'язку з отриманням Україною статусу кандидата в члени ЄС та початком переговорів, що вимагає глибокої гармонізації законодавства та зміцнення інституційної спроможності. Мета роботи – вивчити процес євроінтеграції через призму вдосконалення механізмів захисту прав та свобод людини.

Проаналізовано ключові етапи інтеграції та значення Хартії основоположних прав ЄС як орієнтиру для України, що класифікує права на основі фундаментальних цінностей (гідність, свобода, рівність). Наголошено, що її норми можуть слугувати зразком для модернізації національного законодавства. Значну увагу приділено проблемам імплементації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Виявлено системні недоліки, зокрема неоднозначність статусу практики ЄСПЛ у національній системі та обмеженість ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» лише справами проти України, що ігнорує загальні принципи Суду, викладені в рішеннях проти третіх сторін.

Розглянуто інституційні механізми захисту прав (Уповноважений ВРУ, суди, правоохоронні органи), а також виклики, що знижують їхню ефективність: корупція, неефективність державних інституцій та законодавчі прогалини. Окремий фокус зроблено на захисті прав людини в умовах повномасштабної збройної агресії РФ. Проаналізовано допустимі обмеження прав під час воєнного стану, підкреслюючи непорушність основоположних свобод. Висвітлено масові та системні порушення прав (на життя, свободу пересування, освіту) на тимчасово окупованих територіях та описано національні й міжнародні механізми для документування воєнних злочинів.

За результатами дослідження запропоновано напрями вдосконалення національної системи, що включають подальшу адаптацію законодавства, реформування судової системи та підвищення обізнаності у сфері прав людини.

Ключові слова: євроінтеграція, права людини, стандарти ЄС, адаптація законодавства, воєнний стан, Україна.

This article provides a comprehensive analysis of Ukraine's integration process into the European Union, with a primary focus on the adaptation of the national human rights protection system to European standards. The research has gained particular relevance with Ukraine obtaining EU candidate status and the start of negotiations, which requires deep harmonization of legislation and the strengthening of institutional capacity. The objective of the work is to study the European integration process through the prism of improving mechanisms for the protection of human rights and freedoms.

The article analyzes key integration stages and the significance of the EU Charter of Fundamental Rights as a benchmark for Ukraine, which classifies rights based on fundamental values (dignity, freedom, equality). It is emphasized that its norms can serve as a model for modernizing national legislation. Significant attention is given to the challenges of implementing the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the practice of the European Court of Human Rights (ECHR). Systemic shortcomings have been identified, including the ambiguous status of ECHR practice in the national system and the limitation of the Law " On the Implementation of Judgments and Application of the Case Law of the European Court of Human Rights" to cases against Ukraine only, thus ignoring the Court's general principles set out in judgments against third parties.

Institutional protection mechanisms (the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, courts, law enforcement agencies) are examined, along with challenges that diminish their effectiveness: corruption, inefficiency of state institutions, and legislative gaps. A special focus is placed on the protection of human rights amid the full-scale armed aggression of the Russian Federation. The article analyzes permissible restrictions on rights under martial law, emphasizing the inviolability of fundamental freedoms. It highlights mass and systemic rights violations (to life, freedom of movement, education) in the temporarily occupied territories and describes national and international mechanisms for documenting war crimes.

Based on the research findings, directions for improving the national system are proposed, including further legislative adaptation, judicial system reform, and raising awareness in the field of human rights.

Key words: European integration, human rights, EU standards, adaptation of legislation, martial law, Ukraine.

Вступ. Інтеграція України до Європейського Союзу є стратегічним напрямом зовнішньої політики, що суттєво впливає на національну безпеку, економічний розвиток та реформування правової системи. Це прагнення, яке відображає орієнтацію країни на демократичні цінності та верховенство права, послідовно реалізується з моменту здобуття незалежності. Процес євроінтеграції пройшов ключові етапи від Угоди про партнерство та співробітництво до підписання Угоди про асоціацію, отримання статусу кандидата на членство в ЄС та відкриття відповідних переговорів.

Метою даного дослідження є аналіз процесу євроінтеграції України з акцентом на гармонізацію законодавства, вдосконалення прав та свобод людини.

Для досягнення мети в ході дослідження слід виконати наступні **завдання:** 1) здійснити порівняльний аналіз нормативно-правової бази захисту основоположних прав людини; 2) дослідити практику ЄСПЛ, як індикатора проблемних аспектів захисту прав людини в Україні; 3) вивчити інституційний механізм захисту прав людини, зокрема перспективи його розвитку; 4) оцінити особливості реалізації прав людини в умовах

збройного конфлікту та окупації території державою-агресором.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Для аналізу процесів інтеграції України до Європейського Союзу застосовано комплекс загальнонаукових методів, характерних для юридичної науки. Зокрема, використано порівняльно-правовий метод для зіставлення національного законодавства України та нормативних актів ЄС, системний аналіз для вивчення інтеграційних процесів як комплексної системи, аналіз нормативних документів та метод юридичної інтерпретації для належного розуміння та застосування правових норм. Застосування цих підходів забезпечило глибину та об'єктивність дослідження.

Питання захисту прав людини розглядалося у працях українських науковців, зокрема О. Буткевич, О. Соболь, Г. Юровської, М. Бурменського, О. Сердюка та інших. Попри це, система захисту прав людини в Україні потребує ґрунтовного оновлення для підвищення її ефективності та приведення у відповідність до європейських стандартів. Це завдання охоплює інституційні реформи, вдосконалення законодавчої бази та покращення правозастосовної практики, особливо в умовах повномасштабної війни, з наголосом на захисті прав постраждалих громадян, внутрішньо переміщених осіб та інших уразливих категорій населення.

Результати дослідження. Інтеграція України до Європейського Союзу є складним багатоаспектним процесом, що охоплює адаптацію національного законодавства до європейських стандартів, зміцнення інституційної спроможності країни через розвиток організаційних структур та імплементацію міжнародно-правових норм для ефективної взаємодії з країнами ЄС [1]. Ця тісна співпраця поширюється на економічний і соціально-правовий виміри.

Початком процесу вважається 1994 рік із підписанням Угоди про партнерство та співробітництво, що заклала юридичні механізми для політичного діалогу та економічної взаємодії. Новим етапом стала Угода про асоціацію 2017 року, яка спрямована на поглиблену політичну та економічну інтеграцію. Кульмінаційним моментом стало надання Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу у 2022 році. Це рішення засвідчило рішучі наміри сторін щодо майбутнього членства України, зміцнило діалог та поглибило партнерські взаємини, орієнтовані на впровадження ключових реформ, необхідних для подальшої інтеграції. У 2024 році міжурядова конференція ініціювала переговори щодо членства України в ЄС, під час якої було підписано двосторонню безпекову угоду, що символізувало поглиблення політичної та безпекової інтеграції.

Аналізуючи проблематику адаптації національної системи прав людини до стандартів ЄС, необхідно звернути увагу на нормативно-правову базу їх захисту. Права людини – це сукупність природних і невід'ємних свобод, що належать кожній особистості від народження, визначаючи можливості для забезпечення гідності, свободи діяльності та належних умов життя. Їх універсальність підтверджена міжнародними нормами, а захист є невід'ємною складовою демократичної, правової держави, якою є Україна.

Міжнародні стандарти прав людини формуються на базі принципів і норм міжнародних актів, мають універсальне застосування, текстуальну уніфікацію та регламентують мінімально необхідний обсяг прав і свобод. Вони накладають на держави позитивні зобов'язання забезпечувати, охороняти та захищати права людини, передбачаючи політико-юридичні або політичні санкції за їх порушення. Україною ратифіковано ключові міжнародно-правові акти, зокрема: Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), 1 Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965) та Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979).

Хартія основоположних прав Європейського Союзу [2] є важливим публічно-правовим актом з рисами, аналогічними до «конституційного» документа. Проект Хартії було підготовлено у 2000 році, а повної юридичної сили вона набула 1 грудня 2009 року після впровадження Лісабонського договору. Цей документ суттєво відрізняється глибиною структурної розробки порівняно з міжнародними стандартами, затвердженими раніше. З кінця 70-х років XX століття у міжнародному праві простежується тенденція до створення текстів, зрозуміліших для широкого кола осіб та зручніших для практичного використання, і Хартія успадкувала найкращі традиції юридичної техніки.

Особливістю Хартії є класифікація прав та свобод людини, що базується не на предметі права, а на цінностях: гідність, свобода, рівність, солідарність, громадянство і правосуддя. Ці фундаментальні категорії стали базовими принципами правового статусу громадянина Європейського Союзу, відійшовши від ідей Великої Французької революції 1789 року. Значущість Хартії для України визначається необхідністю розвитку національної правової системи відповідно до Копенгагенських критеріїв, що передбачають стабільність суспільства, дотримання верховенства права та належне функціонування ринкової економіки. Ключовим аспектом цих критеріїв є забезпечення прав людини. С.В. Добрянський [21] акцентує на необхідності подальшого розвитку інституту прав людини для реалізації можливостей, критично важливих для задоволення базових життєвих потреб особистості.

Хартія ЄС є важливим орієнтиром для України у забезпеченні вищого рівня міжнародно-правового захисту фундаментальних прав людини. Її норми можуть слугувати зразком для вдосконалення національних конституційно-правових механізмів захисту та модернізації Конституції України, зокрема через поглиблення і змістовне розширення конституційно-правового статусу людини та громадянина. Це сприяє посиленню гуманістичного характеру Основного закону та підвищенню його відповідності сучасним міжнародним стандартам правозахисту.

Ратифікація Україною 17 липня 1997 року Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року суттєво вплинула на розвиток української правової системи. Згідно зі статтею 9 Конституції України, ратифіковані міжнародні договори є частиною внутрішнього законодавства, а укладання міжнародних угод, що суперечать Конституції, можливе лише після внесення до неї відповідних змін [3]. Україна, відповідно до статті 1 Конституції, визначається як суверенна, незалежна, демократична, соціальна та правова держава. Національні суди при розгляді справ повинні враховувати практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), проте існують проблеми із застосуванням практики ЄСПЛ, зокрема щодо невизначеності її обов'язковості для судів України [23].

І. Толкачова та І. Пущик вказують на те, що впровадження положень Конвенції та використання практики ЄСПЛ у процесі здійснення правосуддя в Україні тривалий час відбувалося повільно. Така ситуація стала передумовою численних порушень прав людини і спричинила значну кількість звернень до ЄСПЛ проти України. Водночас виконання вимоги застосування рішень ЄСПЛ у діяльності національних судів ускладнюється специфікою цих рішень, які характеризуються нетиповою для національної правової системи природою джерел права [22].

Україна належить до країн, які спеціально регулюють виконання рішень ЄСПЛ окремим законом, хоча він містить певні суперечності та недоліки. Закон «Про виконання рішень та застосування практики Європей-

ського суду з прав людини» визначає практику ЄСПЛ і Європейської комісії з прав людини згідно зі статтею 1 цього закону [4]. О. Буткевич звертає увагу на кілька нез'ясованих аспектів: по-перше, обсяг поняття «практика ЄСПЛ» – чи обмежується вона рішеннями, що стосуються України, або охоплює всю діяльність Суду, включаючи адміністративні та процесуальні рішення. По-друге, чи відносить український закон до такої практики рішення щодо тимчасових заходів (Правило 39 Регламенту Суду), які є обов'язковими для держави [5, с. 12].

Закон пропонує розгорнуте тлумачення терміна «рішення ЄСПЛ», що включає: остаточне рішення ЄСПЛ у справах проти України, де визнано порушення Конвенції; остаточне рішення ЄСПЛ щодо справедливої компенсації у справах проти України; рішення суду щодо дружнього врегулювання у справі проти України; рішення ЄСПЛ, яким затверджуються умови односторонньої декларації у справі проти України [4]. Йдеться про рішення, які констатували порушення Україною положень Конвенції. При цьому українське законодавство обмежується застосуванням лише тих положень ЄСПЛ, що введені в рішеннях проти України, тоді як більшість країн враховують стандарти і принципи, викладені у справах проти третіх сторін. Це створює певний законодавчий вакуум [5, с. 12].

О. І. Соболь та Р. С. Южек підтримують обов'язковість рішень ЄСПЛ, аргументуючи, що їх використання як джерела права є необхідним етапом для адаптації української правової системи до стандартів Європейського Союзу. Це слугує дієвим інструментом для захисту прав і свобод осіб, а практика ЄСПЛ сприяє вдосконаленню застосування норм кримінального процесу [6, с. 53].

Г. Юровська також підтримує обов'язковість рішень ЄСПЛ, наголошуючи, що його практика сприяє зміцненню аргументації правових позицій Конституційного Суду України та підтримує процес тлумачення конституційних положень і законодавчих приписів [7, с. 130].

Порівнюючи Конвенцію з основним законом держави, а ЄСПЛ – з Конституційним судом, можна констатувати, що актуальність Конвенції підтримується постійним розвитком через прецедентне право, яке формується практикою ЄСПЛ. Судові прецеденти деталізують загальні цінності, вибудовуючи логічну систему. Основне завдання ЄСПЛ полягає в забезпеченні уніфікації тлумачення та застосування права ЄС, спираючись на загальноприйняті правові принципи, такі як рівність, повага до основних прав людини, пропорційність і правова визначеність [8, с. 132].

Проблема застосування практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) в українському правовому полі ілюструється значною кількістю посилань на його рішення у вітчизняних судах. Наприклад, рішення ЄСПЛ у справі «Серявін та інші проти України» (заява № 4909/04) згадується у понад 15 тисячах судових рішень, стосуючись права на безперешкодне користування майном та права на справедливий суд. При цьому пункт 1 статті 6 Конвенції іноді використовується для виправдання недостатньої мотивації судових рішень щодо відхилення аргументів сторін [9].

Доцільність посилань суддів України на рішення ЄСПЛ залишається предметом наукових дискусій. Хоча складність справи може виправдовувати звернення до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ, дослідження не виявляють прямої залежності між цими факторами. Посилання на міжнародні стандарти поширені навіть у випадках, коли рішення могли б ґрунтуватися виключно на національному законодавстві, яке вже узгоджується з міжнародними нормами; значна частина таких посилань (67,1%) стосується типових або масових проваджень [10].

У справах зі сталою практикою національні закони не завжди адекватно відображають конвенційні стандарти, що спонукає суддів звертатися до положень Конвенції. Частка простих справ, де експерти вважають необхідним застосування Конвенції та практики ЄСПЛ, сягає 30%, що стосується окремих категорій справ, які розглядаються слідчими суддями [10, с. 19]. Ця ситуація пояснюється відсутністю чітко визначених критеріїв щодо процедури впровадження практики ЄСПЛ з боку Міністерства юстиції України, Верховного Суду, Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції [11, с. 27].

Міжнародні стандарти відіграють важливу роль у консолідації прав людини на теоретичному рівні, проте їх практичний захист здійснюється переважно через механізми державного регулювання. В Україні ці інструменти класифікуються на конституційно-правові, інституційні, процесуальні, а також громадські та міжнародні системи захисту. Конституція України, ухвалена 28 червня 1996 року, закріплює права та свободи людини як невід'ємні (ст. 3, 21) та гарантує кожному право на захист усіма законними засобами (ст. 55), покладаючи на державу обов'язок забезпечити їх реалізацію [3].

Інституційні механізми захисту прав людини в Україні включають державні органи. Ключову роль відіграє Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який здійснює парламентський контроль за дотриманням прав, надає допомогу та може звертатися до суду. Президент України виступає гарантом прав і свобод, а Верховна Рада України здійснює законодавче забезпечення їх захисту. Після вичерпання всіх національних засобів правового захисту громадяни мають право звертатися до відповідних міжнародних судових установ.

Процесуальні механізми регулюють порядок захисту прав через судові (відновлення порушених прав) або адміністративні (оскарження рішень державних органів) процедури.

Громадські механізми забезпечення правового захисту передбачають активну участь правозахисних організацій, які здійснюють моніторинг дотримання прав людини та надають юридичну допомогу. Форми громадського протесту також виконують функцію тиску на владні структури з метою підвищення рівня захисту прав людини.

Одночасно, забезпечення прав людини в Україні стикається з низкою викликів: неефективність судової та правоохоронної систем, застаріле законодавство, корупція, а також недостатня кваліфікація та висока плинність кадрів на державній службі, що ускладнює стабільне впровадження реформ [12, с. 36–37].

Процес подолання існуючих бар'єрів на шляху впровадження міжнародних стандартів у сфері прав людини в Україні вимагає цілісного підходу та розробки ефективних стратегій, які передбачають:

По-перше, зміцнення правової основи шляхом адаптації чинного національного законодавства до вимог міжнародних документів, зокрема Європейської конвенції про захист прав людини, та усунення наявних прогалин у правозастосовній сфері.

По-друге, проведення реформи судової системи з метою підвищення рівня незалежності судової влади та забезпечення всім громадянам безперешкодного доступу до справедливого судового процесу.

Крім того, важливими напрямами є підвищення обізнаності та освіта у сфері прав людини для ключових професіоналів, таких як працівники правоохоронних органів, судді та адвокати, шляхом проведення спеціалізованих навчань з міжнародних стандартів. Інформування населення про важливість знань про права людини сприяє підвищенню їхньої здатності захищати свої права. Залучення міжнародної спільноти через співпрацю з авторитетними міжнародними організаціями може значно прискорити прогрес у цій сфері, забезпечуючи обмін досвідом та підтримку найкращими практиками.

У всьому світі держави активно працюють над підвищенням рівня обізнаності з питань прав людини серед

населення та представників державного апарату. Основні напрями цих зусиль включають інтеграцію питань прав людини в систему освіти на всіх рівнях, підготовку та навчання державних службовців (через обов'язкові тренінги, спеціалізовані навчальні програми, електронні платформи), а також проведення інформаційно-просвітницьких кампаній для суспільства (лекції, семінари, розповсюдження матеріалів, використання медіа, сприяння громадським ініціативам). Особливе значення надається співпраці з міжнародними організаціями.

Узагальнюючи, забезпечення прав людини в Україні є важливим елементом державної політики, тісно інтегрованим з міжнародними стандартами через адаптацію національного законодавства та його втілення за допомогою державних механізмів. Комплексна система юридичних засобів захисту прав людини в Україні складається з конституційно-правових норм, інституційних механізмів, процесуальних заходів, громадських ініціатив та міжнародної співпраці. Ефективність цієї системи базується на практичному впровадженні зазначених принципів та зобов'язанні держави гарантувати дотримання прав і свобод кожного громадянина.

В Україні система захисту прав людини охоплює значну кількість інституцій, зокрема Президента України, Верховну Раду, виконавчі органи, систему судів (включно з Конституційним Судом), Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, прокуратуру, адвокатуру, інші правоохоронні органи та муніципальну владу. Незважаючи на розгорнутий перелік, ключова роль у захисті прав належить правоохоронним органам, що підтверджено законодавством. Відповідно до законів України, неправомірні порушення прав людини неприпустимі й тягнуть за собою відповідальність. Проте на практиці часто фіксуються випадки неналежної поведінки з боку правоохоронців і недостатньо ефективні розслідування, що відзначаються у справах, розглянутих ЄСПЛ, таких як: «Алізада та інші проти України» (16.09.2021), «Антонюк проти України» (07.05.2020), «Богомол проти України» (10.11.2022), «Бекетов проти України» (19.02.2019) та інші.

Захист прав людини і громадянина набуває особливого значення під час дії воєнного стану, коли можливе обмеження певних конституційних прав (статті 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України), за винятком основоположного права на захист. Водночас стаття 64 Конституції України встановлює вичерпний перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені, що відповідає світовій практиці. В умовах війни актуалізується взаємодія міжнародних і національних механізмів захисту прав людини. Порушення законів і звичаїв війни є воєнними злочинами, що характеризуються подвійною протиправністю та заборонені як національними, так і міжнародними кримінальними нормами. Основним об'єктом злочину за статтею 438 Кримінального кодексу України є правила та обов'язки ведення війни, визначені міжнародним правом [15, с. 428].

Стаття 29 Конституції України гарантує право на свободу та особисту недоторканність, передбачаючи можливість його обмеження лише на підставах і в порядку, чітко регламентованих законом [3]. Проблема реалізації цього права загострилася в умовах збройного конфлікту, повномасштабного вторгнення та окупації частини території України. Особливо складною ситуація стала на тимчасово окупованих територіях (ТОТ), де забезпечення цього права громадянам стало практично неможливим. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» доручає функції захисту прав і свобод людини на цих територіях Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини (омбудсману) і Кабінету Міністрів України [16].

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини відповідає за здійснення парламентського нагляду за додержанням прав людини на ТОТ та, за необхідності, представляє Верховній Раді спеціальні доповіді. За даними офісу Омбудсмана, надходить багато звернень від постраждалих громадян та їхніх родичів щодо незаконного затримання, притягнення до відповідальності та утримання в полоні.

Кабінет Міністрів України несе обов'язок моніторити стан дотримання прав людини на ТОТ, залучаючи до цього центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, міжурядові та неурядові міжнародні організації, а також громадські об'єднання. Ці суб'єкти збирають та аналізують інформацію щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права. Міністерство реінтеграції тимчасово окупованих територій ініціює такий моніторинг, одним з ключових аспектів якого є інформація про порушення міжнародного гуманітарного права, зокрема нелегальні ув'язнення та захоплення цивільних у полон. Результати моніторингу узагальнюються у звітах, які спрямовуються Міністерству закордонних справ для подальшого інформування міжнародних організацій, Офісу Генерального прокурора, СБУ та Уповноваженого з прав людини [17].

Правоохоронні органи України (Служба безпеки України, Національна поліція, Державне бюро розслідувань, прокуратура) сформували комплексну систему для розслідування воєнних злочинів, злочинів проти людяності та інших серйозних правопорушень через створення спеціалізованих підрозділів. Ефективна координація та обмін інформацією між цими інституціями сприяють документуванню і розслідуванню злочинів, скоєних російською стороною. З цією метою засновано Координаційний штаб для взаємодії правоохоронних та інших державних органів, Національне інформаційне бюро для збору та систематизації даних про незаконно утриманих окупаційними силами цивільних осіб, а також Об'єднаний центр з координації пошуку та звільнення військовополонених та інших незаконно позбавлених волі осіб.

За сприяння Євроюсту сформовано Спільну слідчу групу, до складу якої входять представники Міжнародного кримінального суду, України, Литви, Польщі, Естонії, Латвії, Словаччини та Румунії, для збору доказів і розслідування ключових міжнародних злочинів, скоєних на території України.

В умовах війни, що почалася з російського вторгнення, порушення прав і свобод українських громадян з боку окупантів стали щоденною практикою. Вони руйнують інфраструктуру, вбивають та застосовують насильство, примусово депортують українців до Росії, піддають їх тортурам і жорстокому поводженню. На захоплених територіях суттєво обмежується право на свободу переміщення та вибір місця проживання, гарантоване статтею 33 Конституції України. Наприклад, в Маріуполі окупаційна влада забороняла жителям пересуватися містом або залишати його без спеціального дозволу після так званої «фільтрації» [18].

На багатьох окупованих територіях відсутність зв'язку, інтернету та електропостачання унеможливлює забезпечення права на освіту. Окупанти активно забороняють вивчення української мови: знищують підручники, нав'язують російську освітню програму, забороняють дітям та викладачам спілкуватися українською. Незважаючи на постійні загрози, вчителі продовжують навчання за українськими програмами навіть в умовах окупації [19].

В умовах окупації реалізувати право на охорону здоров'я стає вкрай складно через обстріли, зруйновану інфраструктуру медичних закладів та дефіцит ресурсів. Країна-агресор ускладнює ситуацію, блокуючи постачання ліків, зокрема життєво необхідних, з підконтрольних Україні територій на тимчасово окуповані [20]. Лікарі працюють в екстремальних умовах.

Таким чином, в умовах окупації масово порушуються права людини та громадянина України, закріплені в Конституції України, чинному законодавстві та міжнародних документах (право на життя, свободу та особисту недоторканність, свободу пересування, освіту та інші), за що Російська Федерація повинна нести відповідальність.

Висновки. Інтеграція України до Європейського Союзу є багатоаспектним та динамічним процесом, що охоплює гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами, інституційні реформи та адаптацію до міжнародно-правових норм, зокрема у сфері захисту прав людини. Цей шлях, започаткований Угодою про партнерство та співробітництво і значно поглиблений Угодою про асоціацію, вимагає від України системних зусиль з імплементації європейських стандартів у ключові сфери суспільного життя. Підтримка з боку Європейського Союзу через відповідні угоди та програми є важливим каталізатором трансформаційних процесів в українській державі та суспільстві.

Надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС у 2022 році та початок переговорів про членство у 2024 році стали визначальними етапами, що підтверджують прогрес країни у впровадженні євроінтеграційних реформ. Ці події стимулюють подальше пришвидшення правових та економічних перетворень, а конструктивний діалог та співпраця з європейськими партнерами закладають фундамент для структурних змін, необхідних для досягнення повноправного членства в Європейському Союзі.

Водночас процес інтеграції супроводжується значними викликами. До них належать необхідність поглибленої гармонізації національного законодавства з acquis communautaire, вдосконалення системи захисту прав людини, зокрема через належну імплементацію стандартів Хартії основоположних прав Європейського Союзу та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також забезпечення ефективного застосування практики Європейського суду з прав людини. Успіх інтеграційних зусиль залежить від послідовного впровадження реформ на національному рівні, спрямованих на відповідність Копенгагенським критеріям, та сталої підтримки з боку ЄС.

Незважаючи на досягнутий прогрес, Україна продовжує стикатися з низкою системних перепон, що ускладнюють євроінтеграційний процес та забезпечення прав людини. Серед них – проблеми корупції, необхідність подальшого реформування системи державного управління, судової та правоохоронної систем. Ситуація значно ускладнюється триваючою збройною агресією Російської Федерації, що призводить до масових та системних порушень прав людини на тимчасово окупованих територіях, руйнування критичної інфраструктури та вимагає розслідування численних воєнних злочинів. Ці обставини зумовлюють необхідність не лише інтенсифікації внутрішніх реформ та зміцнення інституційної спроможності, а й посиленої міжнародної співпраці для документування злочинів, притягнення винних до відповідальності та захисту прав громадян в умовах воєнного стану та окупації. Ефективне реагування на зазначені виклики є ключовою передумовою для успішної інтеграції України до Європейського Союзу та утвердження європейських цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мигаль М. Ukraine Facility від ЄС та програма МВФ: моніторинг виконання Україною індикаторів та структурних маяків Інститут аналітики та адвокації URL: https://surl.li/wbedia (дата звернення: 22.04.2025)
2. CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS OF THE EUROPEAN UNION. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj/eng (Last accessed: 22.04.2025).
3. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 22.04.2025).
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV : станом на 2 груд. 2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (дата звернення: 22.04.2025).
5. Буткевич О. Застосування практики та виконання Україною рішень Європейського Суду з прав людини (Policy Paper). 2017. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Propozicii_Politiki_ECHR.pdf (дата звернення: 22.04.2025)
6. Соболь О. І., Южека Р. С. Сучасний вплив рішень Європейського суду з прав людини на розвиток законодавства та судової практики України». Південноукраїнський правничий часопис «Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення». 2020. № 1. С. 48–54 URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/1/1_2020.pdf#page=48 (дата звернення: 22.04.2025).
7. Юровська Г. Практика Європейського суду з прав людини в рішеннях органу конституційної юрисдикції. *Вісник* Конституційного Суду України. 2021. № 5. С. 110–130. URL: https://web.ccu.gov.ua/sites/default/files/library/yurovska_g._praktyka_yevropeyskogo_sudu_z_prav_lyudyny_v_rishennyah_organu_konstytuciynoyi_yurysdykciyi.pdf (дата звернення: 22.04.2025).
8. Кафарський В.І. Практика Європейського суду з права людини в контексті попередження рабства та примусової праці. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. 2016. Вип. 39, т. 2. С. 130–133 URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvuzhpr_2016_39(2)__31.pdf (дата звернення: 22.04.2025).
9. 9. Ющенко Т. Практика ЄСПЛ: переосмислити не можна застосовувати. Pravo: Вид-во «Юридична практика». 2019. URL: https://pravo.ua/praktika-iespl-pereos misliti-ne-mozhna-zastosovuvati/ (дата звернення: 22.04.2025)
10. Бурменський М.В., Сердюк О.В. Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини. 2018. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/b/7/390506.pdf (дата звернення: 22.04.2025).
11. Сабодаш Р. Правила застосування практики Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 27–32 URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/1/1_2020.pdf#page=27 (дата звернення: 22.04.2025)
12. Копетюк М. Поняття та класифікація міжнародних стандартів прав людини і громадянина. Історико – правовий часопис. 2020. Т. 15, № 1. С. 34–39. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/18298 (дата звернення: 22.04.2025).
13. Макеєва О. М. Права людини в системі базових європейських цінностей. *Юридичний вісник*. 2022. Т. 63, № 2. С. 48–55 URL: https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/UV/article/view/16709 (дата звернення: 22.04.2025).
14. Мельничук С., Мельничук А. Механізм забезпечення прав цивільних осіб та комбатантів в умовах збройної агресії. Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану : тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 16 березня 2023 року). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2023. С. 428–430. URL: https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/142 (дата звернення: 22.04.2025).
15. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII : станом на 19 трав. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text (дата звернення: 22.04.2025).
16. Порядок проведення моніторингу стану дотримання норм міжнародного гуманітарного права у зв'язку із збройною агресією проти України: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 березня 2024 р. № 301. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2024-%D0%BF#Text . (дата звернення: 22.04.2025).
17. «Навіть на «фільтрацію» потрібна перепустка». Жителька Маріуполя – про життя в місті та шанси вирватися із блокади. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-mariupol-filtratsiyaperepustka/31834647.html (дата звернення: 22.04.2025).

18. Навчання в окупації: чи є шанс здобути українську освіту дітям на окупованих територіях. URL: https://zmina.ua/event/navchannya-v-okupacziyichy-ye-shans-otrymaty-ukrayinsku-osvitu-dityam-na-okupovanyh-terytoriyah/ (дата звернення: 22.04.2025).

19. Меддопомога цивільному населенню URL: https://www.medsprava.com.ua/news/5352-yak-nadavati-medichnu-dopomogu-patsntam-v-okupats-rozyasnennyamoz (дата звернення: 22.04.2025).

20. Добрянський С.В. Хартія основних прав Європейського Союзу: здобутки та перспективи. *Вісник* Львівського університету. Сер. : Юридична. 2014. № 59. С. 9-16. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vlnu_yu_2014_59_4 (дата звернення: 22.04.2025).

21. Толкачова І.А., Пущик І.М. Особливості застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя в Україні. *Юридичний вісник*. 2018. № 3. С. 64–68. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Npnau_2018_3_11 (дата звернення: 22.04.2025).

22. Цебенко С. Б., Красько С.А. Проблематика застосування практики Європейського суду з прав людини під час здійснення правосуддя. 2020. № 61. С. 43-47. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/02/11-2.pdf (дата звернення: 22.04.2025).

УДК 341.482
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/70

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

INTERNATIONAL STANDARDS IN THE FIELD OF COMBATING CORRUPTION-RELATED CRIMINAL OFFENSES

Сідєльніков А.В., к.ю.н.,
доцент кафедри права
Заклад вищої освіти «Міжнарожний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»

Опублікована стаття призначена для дослідження такого питання, як встановлені Організацією Об'єднаних Націй та Радою Європи, Європейським Союзом міжнародні правові стандарти у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням та їх відображення в диспозиціях статей Кримінальному Кодексі України, які передбачають відповідальність за корупційні кримінальні правопорушення.

Запропонована стаття розглядає такі питання, як історія розвитку антикорупційного наднаціонального законодавства Європейського Союзу, надбання антикорупційної правової бази ЄС, характеристики активної та пасивної корупції, класифікація хабарництва за видами хабароотримувача, створення Європейським Союзом групи держав GRECO для контролю за впровадженням прийнятих ЄС та Радою Європи антикорупційних нормативно-правових актів у правозастосовну практику держав-членів GRECO.

У статті розробляються такі поняття, як міжнародно-правові стандарти характеристик видів корупційних кримінальних правопорушень, прийняті ООН антикорупційні міжнародно-правові акти, прийняті Радою Європи антикорупційні міжнародно-правові акти, прийняті ЄС антикорупційні міжнародно-правові акти, конвенції, резолюції, хабарництво, хабародавець, хабароотримувач, службові особи, зловживання впливом, підкуп у приватному секторі.

Головна увага приділяється розробленим в прийнятих ООН, Радою Європи, Європейським Союзом міжнародних нормативно-правових актах поняттю хабарництва, його ознак та двох сторін, характеристикам отримання хабару залежно від службового статусу хабароотримувачів, характеристикам зловживання впливом, підкупу у приватному секторі та інших загальновизнаних корупційних кримінальних правопорушень.

Основна ідея даної статті стосується таких питань, як відповідність диспозицій корупційних кримінальних правопорушень в Кримінальному Кодексу України положенням міжнародного антикорупційного законодавства, перехід розроблених в Конвенції ООН проти Корупції від 2003 р. характеристик корупційних кримінальних правопорушень спочатку на рівень європейського наднаціонального законодавства в прийнятих Радою Європи та Європейським Союзом конвенціях, резолюціях, інших антикорупційних актах, а в кінці на рівень національного кримінального законодавства України.

Ключові слова: міжнародні правові стандарти у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням, диспозиції статей Кримінальному Кодексі України, Конвенція ООН проти корупції, Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) Ради Європи, службові особи, хабарництво, зловживання впливом.

The published article is determined for studying such a question as international legal standards established by the United Nations and the Council of Europe, the European Union in the field of combating corruption criminal offenses and their reflection in the provisions of articles of the Criminal Code of Ukraine, which provide for liability for corruption criminal offenses.

The suggested article includes observing such questions as the history of the development of anti-corruption supranational legislation of the European Union, the acquisition of the EU anti-corruption legal framework, the characteristics of active and passive corruption, the classification of bribery by type of bribe take, and the creation by the European Union of the GRECO group of states to monitor the implementation of anti-corruption regulations adopted by the EU into law enforcement of GRECO member states.

The article produces such notions as international legal standards for the characteristics of types of corruption criminal offenses, anti-corruption international legal acts adopted by the UN, anti-corruption international legal acts adopted by the Council of Europe, anti-corruption international legal acts adopted by the European Union, conventions, resolutions, bribery, briber, bribe-taker, the classification of bribery by type of bribe take, officials, abuse of influence, bribery in the private sector.

The main attention is given to the concept of bribery, its signs and two sides, the characteristics of receiving a bribe depending on the official status of the bribe takers, the characteristics of abuse of influence, bribery in the private sector and other generally recognized corruption criminal offenses developed in international regulatory legal acts adopted by the UN, the Council of Europe, and the European Union.

The key note concerns such issues as the compliance of the provisions of corruption criminal offenses in the Criminal Code of Ukraine with the provisions of international anti-corruption legislation, the transition of the characteristics of corruption criminal offenses developed in the 2003 UN Convention against Corruption, first to the level of European supranational legislation in the conventions, resolutions and other anti-corruption acts, adopted by the Council of Europe and the European Union, and finally to the level of national criminal legislation of Ukraine.

Key words: international legal standards in the field of combating corruption-related criminal offenses, provisions of articles of the Criminal Code of Ukraine, UN Convention against Corruption, Criminal Convention on Combating Corruption (ETS 173) of the Council of Europe, officials, bribery, abuse of influence.

Постановка проблеми. З моменту проголошення незалежності Україна обрала європейський та прозахідний шлях розвітку, по якому і рухалась із різною швидкістю у різні етапи своєї новітньої історії. Даний курс нашої держави закріплено в положеннях Преамбули, п. 5 ст. 85, ч. 2 ст. 102, п. 1-1 ст. 116 Конституції України (щодо «європейської ідентичності українського народу і незворотності європейського курсу України», а також «стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі») [1)], він обумовлений як історичною, географічною та політичною наближеністю нашої держави до країн Європейського Союзу (далі – ЄС), так і бажанням українців відповідати найбільш прогресивним тенденціям світової спільноти – демократії, дотриманню прав людини та боротьбі проти корупції.

Наприкінці XX століття світова спільнота визнала, що корупція є глобальною проблемою для кожної країни, і з цією проблемою необхідно боротися. Корупція завдає великої шкоди розвитку демократичного суспільства як в політичному, так і в економічному аспектах, підриває вплив державних інститутів на суспільство, сприяє організованій злочинності та іноземній агресії. Загальновизнано, що верховенство права у цивілізованій демократичній державі передбачає створення сприятливого середовища для ефективної антикорупційної політики

та активне застосування антикорупційного законодавства, зокрема, ефективне переслідування корупційних кримінальних правопорушень.

Тривалий час, починаючи із 70х років XX століття, на міжнародному рівні створювалась цілісна та різноманітна нормативно-правова система протидії корупції, яка зараз є орієнтиром для держав при створенні свого власного, національного законодавства для боротьби із цим видом діянь. Хедлайнером у створенні нормативно-правової системи протидії корупції стала ООН, прийняті нею численні міжнародні антикорупційні конвенції, резолюції та декларації займають місце базового фундаменту міжнародної системи боротьби проти корупції. В. В. Василевич та Т. Е. Василевська, розглядаючи міжнародну систему боротьби проти корупції, визначають поняття «міжнародні стандарти у сфері протидії корупції», як систему загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, універсальних і регіональних міжнародних договорів, а також положень, вимог та рекомендацій, розроблених державами і міжнародними організаціями у сфері боротьби з корупцією та втілених у відповідних міжнародних документах [2), с. 16]. Вище згадані прийняті ООН антикорупційні нормативно-правові акти відрізняються охопленням найбільших територій, зокрема, Конвенція ООН проти корупції, прийнята на 58 сесії Генеральної Асамблеї ООН 31.10.2003 р., [3)] була підписана 167 державами, тому такі антикорупційні акти встановлюють узагальнені стандарти криміналізації найбільш небезпечних корупційних діянь у світовому масштабі, в тому числі, звичайно, і в Україні.

Також в авангарді боротьби проти корупції знаходиться ЄС. Боротьба з корупцією займає центральне місце у внутрішній і зовнішній політиці ЄС. Антикорупційна політика ЄС є складовою діяльності ЄС в сфері верховенства права, основоположних прав та належного врядування та проводиться інституціями ЄС на передовому для світової спільноти рівні удосконалення як наднаціонального, так і національних законодавств. Антикорупційне законодавство ЄС поєднує в собі риси як наднаціонального законодавства, яке є частиною єдиної правової системи співтовариства європейських держав, так і регіонального, оскільки передусім розповсюджується на європейський регіон. При цьому необхідно підкреслити, що наднаціональне антикорупційне законодавство ЄС базується на вироблених ООН стандартах криміналізації корупційних діянь, розвиває їх та доповнює.

Для України приведення її власного антикорупційного законодавства у відповідність до стандартів наднаціонального антикорупційного законодавства ЄС зараз є нагальною необхідністю, оскільки 28.04.2022 р. Україна подала офіційну заявку на членство в Європейському Союзі (далі ЄС) та почала процес офіційного вступу до ЄС. 23.06.2022 р. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони Україна зобов'язалась цілеспрямовано адаптатувати законодавство України до acquis communitaris ЄС відповідно до напрямів, визначених у цій Угоді [4)]. Статті 3, 14 вище згаданої Угоди проголошують, що боротьба з корупцією є одним із головних, принципових напрямків співробітництва між Україною і ЄС [4)].

Аналіз міжнародних стандартів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням здійснювали у своїх працях різні науковці, такі як О. І. Бідна, А. В. Боровик, К. В. Воронежський, Д. О. Гарбазей, С. В. Дрьомов, Т. Л. Козлов, І. А. Куровська, Ю. С. Нагачевська, І. С. Нуруллаєв, О. С. Панченко, М. І. Пашковський, А. В. Савченко, О. В. Святун, М. І. Хавронюк, Ю. Б. Хім'як та інші. Але в працях згаданих науковців повністю не було висвітлено вплив положень антикорупційних міжнародних нормативно-правових актів, які прийняті ООН, РЄ та ЄС, на криміналізуючі корупцію положення українського кримінального законодавства.

Актуальність теми. З урахуванням вищевикладеного актуальність дослідження полягає в необхідності аналізу антикорупційних міжнародно-правових актів ООН, РЄ та ЄС для окреслення міжнародних стандартів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням та їх відображення в Кримінальному Кодексі України (далі ККУ) [5)].

Мета статті полягає в аналізі антикорупційних міжнародно-правових актів ООН, РЄ та ЄС для окреслення міжнародних стандартів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням та їх відображення в ККУ [5)].

Викладення основного матеріалу дослідження. На міжнародному і регіональному рівні прийнято багато нормативно-правових актів, які спрямовані на боротьбу з корупцією та закріплюють норми права міжнародного характеру, обов'язкові для країн, що їх ратифікували. Прийняті ООН антикорупційні нормативно-правові акти за своєю природою визначають узагальнені стандарти понять та видів корупційних кримінальних правопорушень, які усі країни світу можуть застосувати для зміцнення правових норм своїх кримінальних законодавств у сфері протидії корупції. Також важливо те, що дотримання однакових узагальнених стандартів понять та видів корупційних кримінальних правопорушень забезпечує співробітництво країн-членів ООН у сфері протидії корупції на міжнародному рівні.

Одним із перших міжнародних актів, яким засуджувались всі форми корупції, є Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3514, ухвалена 11.12.1975 р. [6)], вона стосувалась заходів боротьби з корпоративною корупцією та усіма причетними до неї сторонами та вже містила в собі заклик криміналізувати корупцію.

Декларація ООН «Про боротьбу з корупцією і хабарництвом у міжнародних комерційних операціях» від 16.12.1996 р. в другому пункті зобов'язувала держав-членів «встановити на ефективній і погоджувальній основі кримінальну відповідальність за дачу хабарів іноземним державним посадовим особам» [7)]. П. 3 вищезгаданої декларації надавав визначення хабарництва як сукупності чи одного з нижче наведених елементів «a) пропозиції, обіцянки, передачи будь-яких виплат, подарунків або інших благ, прямо або побічно, будь-якою приватною або державною корпорацією, окремою особою якої-небудь держави будь-якій державній посадовій особі або обраному представникові іншої країни як неправомірної винагороди за виконання або утримання від виконання цією посадовою особою або представником своїх обов'язків у зв'язку з тією чи іншою міжнародною комерційною операцією; b) вимоги, прийняття або отримання, прямо або опосередковано, будь-якою посадовою особою або обраним представником будь-якої держави виплат, подарунків або інших благ у будь-якої приватної або державної корпорації або окремої особи з іншої країни як неправомірної винагороди за виконання або утримання від виконання цією посадовою особою або представником своїх обов'язків у зв'язку з тією чи іншою міжнародною комерційною операцією» [7)].

Протидія корупції зумовлює як розробку і забезпечення реалізації досконалого законодавства, так і обов'язкове узгодження його з міжнародно-правовими актами з цих питань. Потрібно зауважити, що такі наведені в вище згаданій декларації ознаки давання хабара як «пропозиції, обіцянки, передачи….неправомірної винагороди за виконання або утримання від виконання …посадовою особою» виявляються при аналізі диспозицій ст. ст. 368, 368-3, 368-4 ККУ [5)] у якості ознак кримінально караного давання хабара. Оскільки ст. ст. 368, 368-3, 368-4 ККУ [5)]

встановлюють кримінальну відповідальність за різні сторони та види хабарництва, то зрозуміло, що вище наведені ознаки давання хабара є одним із міжнародних стандартів формулювання хабарництва в якості корупційного кримінального правопорушення. Спочатку такі стандарти формулюються у нормативно-правових актах ООН, а далі запозичуються національними законодавствами.

Перша універсальна Конвенція ООН проти корупції – це Конвенція ООН проти корупції, прийнята на 58 сесії Генеральної Асамблеї ООН 31.10.2003 р. [3)]. Конвенція ООН проти корупції від 31.10.2003 р. [3)] була ратифікована Україною 18.10. 2006 р. та набрала чинності для України 01.01.2010 р. Відповідно до ч. 1 ст. 3 Конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003 р. вона застосовується до запобігання, розслідування та кримінального переслідування за корупцію та до призупинення операцій (заморожування), арешту, конфіскації та повернення доходів від злочинів, визнаних такими згідно із цією Конвенцією [3)]. Ст. ст. 15–22 вище згаданої Конвенції [3)] встановлюють вимоги до держав-членів криміналізувати у випадку їх умисного вчинення наступні діяння: 1) підкуп національних державних посадових осіб; 2) підкуп іноземних державних посадових осіб і посадових осіб міжурядових організацій; 3) розкрадання, неправомірне привласнення або інше нецільове використання майна державною посадовою особою; 4) зловживання впливом; 5) зловживання службовим становищем; 6) незаконне збагачення; 7) підкуп у приватному секторі; 8) розкрадання майна у приватному секторі; 9) відмивання доходів, здобутих злочинним шляхом; 10) приховування; 11) перешкоджання здійсненню правосуддя.

Усі ці діяння мають свої визначення у вищезгаданій Конвенції [3)], тому важливо і корисно порівняти їх із формулюванням диспозицій корупційних злочинів в Особливій частині ККУ [5)].

Стаття 15 вищезгаданої Конвенції описує підкуп національних державних посадових осіб через два вида злочинної поведінки: «a) обіцянка, пропозиція або надання державній посадовій особі, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної вигоди для самої посадової особи або іншої фізичної чи юридичної особи, щоб ця посадова особа вчинила будь-яку дію чи утрималась від вчинення дій під час виконання своїх службових обов'язків; b) вимагання або прийняття державною посадовою особою, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної вигоди для самої посадової особи чи іншої фізичної або юридичної особи, щоб ця посадова особа вчинила будь-яку дію чи утрималась від вчинення дій під час виконання своїх посадових обов'язків» [3)]. Ст. 369 ККУ «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі» має наступний опис злочинного діяння в диспозиції: «пропозиція чи обіцянка службовій особі надати їй або третій особі неправомірну вигоду, а так само надання такої вигоди за вчинення чи невчинення службовою особою в інтересах того, хто пропонує, обіцяє чи надає таку вигоду, чи в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища» [5)]. Дана диспозиція має однаковий зміст із п. «а» ст. 15 вище згаданої Конвенції [3)] та співпадає текстуально у описі дій надавача неправомірної вигоди. Характеристику дій службової особи у п. «б» ст. 15 вище згаданої Конвенції [3)] відтворено в ККУ у вигляді диспозиції ч. 1 ст. 368 ККУ «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» [5)].

Стаття 18 вищезгаданої Конвенції характеризує зловживання впливом через два вида злочинної поведінки: «a) обіцянка, пропозиція або надання державній посадовій особі чи будь-якій іншій особі, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної вигоди, щоб ця посадова особа чи така інша особа зловживала своїм справжнім або удаваним впливом з метою одержання від адміністрації чи державного органу Держави-учасниці будь-якої неправомірної вигоди для ініціатора таких дій чи будь-якої іншої особи; b) вимагання або прийняття державною посадовою особою чи будь-якою іншою особою, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної переваги для самої себе чи для іншої особи, щоб ця особа чи така інша особа зловживала своїм справжнім або удаваним впливом з метою одержання від адміністрації або державного органу Держави-учасниці будь-якої неправомірної вигоди» [3)]. Характеристику дій особи, яка зловживає впливом, у п. «б» ст. 18 вище згаданої Конвенції [3)] відтворено в ККУ у вигляді диспозиції ч. ч. 2, 3 ст. 369-2 ККУ «Зловживання впливом» [5)]. Характеристику дій особи, яка надає неправомірну вигоду іншій особі, за її зловживання своїм впливом, у п. «а» ст. 15 вище згаданої Конвенції [3)] відтворено в ККУ у вигляді диспозиції ч. 1 ст. ст. 369-2 ККУ «Зловживання впливом» [5)].

У п. «б» ст. 21 вищезгаданої Конвенції знаходиться опис діяння, яке кваліфікується як «підкуп у приватному секторі» [3)]. Це діяння полягає в вимаганні або прийнятті, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної вигоди будь-якою особою, яка керує роботою організації приватного сектора або працює на будь-якій посаді, у такій організації, для такої особи чи іншої особи, щоб ця особа вчинила, порушуючи свої обов'язки, будь-яку дію чи утрималась від вчинення дій. Характеристику даного діяння відтворено в ККУ у вигляді диспозиції ч. 3 ст. ст. 369-3 ККУ «Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» [5)].

З вище наведених прикладів випливає, що вироблені ООН та зафіксовані в Конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003 р. [3)] визначення тих корупційних діянь, які на думку ООН заслуговують на криміналізацію, грають роль міжнародно-правових стандартів визначення корупційних кримінальних правопорушень та слугують зразком для національних законодавств у справі криміналізації найбільш небезпечних корупційних діянь чи прямо відтворюються в національних кримінальних законодавствах. Орієнтування українських законодавців на зафіксовані в Конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003 р. [3)] міжнародно-правові стандарти підтверджує прагнення України до демократичного та прогресивного шляху розвитку і заслуговує схвалення.

Кримінальне право ЄС за своєю природою є однією з галузей права ЄС, яке, у свою чергу, є галуззю міжнародного права, оскільки примат міжнародно-правових актів ЄС над національним законодавством держав-членів ЄС ґрунтується на принципі верховенства міжнародно-правових зобов'язань. Інституції Європейського Союзу відіграють важливу роль у послідовних діях проти корупції, впроваджуючи дію кримінальних Конвенцій проти корупції та інших антикорупційних актів ЄС у правозастосування в усіх державах-членах ЄС, а також підтримуючи діяльність держав-членів щодо удосконалення національного законодавства.

До правової бази ЄС, регламентуючої протидію корупційним кримінальним правопорушенням, входять такі акти, як Резолюція (97) 24 Комітету міністрів Ради Європи «О двадцяти принципах боротьби з корупцією» [8)], Рамкове рішення Ради 2003/568/JHA про боротьбу з корупцією в приватному секторі [9)], Конвенція ЄС про боротьбу проти корупції посадових осіб Європейських Співтовариств або посадових осіб держав-членів ЄС від 27.09.1997 р. [10)], Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) Ради Європи від 21.01.1999 р. [11)], Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 191) від 15.05.2003 р. [12)], Угода про створення групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO) [13)], Статут Групи держав по боротьбі з коруп-

цією (GRECO) [14)], Директива (ЄС) 2017/1371 Європейського Парламенту та Ради від 05.07.2017 р. про боротьбу з шахрайством, спрямованим проти фінансових інтересів Союзу [15)] та ін.

Другий з 20 керівних принципів Резолюції (97) 24 Комітету міністрів Ради Європи «О двадцяти принципах боротьби з корупцією» вимагає гарантувати визнання національної та міжнародної корупції кримінальної [8)]. Конвенція ЄС про боротьбу проти корупції посадових осіб Європейських Співтовариств або посадових осіб держав-членів ЄС від 27.09.1997 р. [10)] розвиває створене в прийнятих ООН нормативно-правових актах поняття корупції, поділяючи її на активну та пасивну. Активна корупція характеризується як навмисні дії будь-якої особи, яка обіцяє або надає, прямо чи через посередника, будь-яку вигоду посадовій особі для себе чи для третьої сторони для того, щоб вона діяла чи утримувалася від дій відповідно до своїх обов'язків або під час виконання своїх функцій у порушення своїх службових обов'язків, тобто, на практиці це дії хабародавця. Пасивна корупція характеризується як навмисні дії службової особи, яка безпосередньо чи через посередника просить або отримує будь-які переваги для себе чи для третьої сторони, або приймає обіцянку такої переваги, діяти або утримуватися від дій відповідно до своїх обов'язків або під час виконання своїх функцій у порушення своїх службових обов'язків, тобто, на практиці це дії хабароотримувача. Обидва види корупції повинні визнаватись кримінальним злочином відповідно до національного законодавства держав, які ратифікували дану конвенцію. Рамкове рішення Ради 2003/568/ЈНА про боротьбу з корупцією в приватному секторі [9)] також вимагає, щоб активна та пасивна корупція в приватному секторі була визнана кримінальним злочином у всіх державах-членах ЄС.

В ККУ відповідальність за діяння, які відповідають активній корупції, встановлено в ч. ч. 1, 2 ст. 368-3, ч. ч. 1, 2 ст. 368-4, ст. 369 [5)]. В ККУ відповідальність за діяння, які відповідають пасивній корупції, встановлено в ст. 368, ч. ч. 3, 4 ст. 368-3, ч. ч. 3, 4 ст. 368-4 [5)].

З усіх цих антикорупційних нормативно-правових актів РЄ та ЄС найважливішим для України слід визнати Кримінальну конвенцію РЄ про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. [11)]. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. [11)] та Додатковий протокол до неї від 15.05. 2003 р. [12)] були ратифіковані Україною 18.10.2006 р. та набрали чинності для України 01.03.2010 р. Ст. 1 Кримінальної конвенції РЄ про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. тлумачить поняття «посадова особа», «суддя», «юридична особа» [11)]. Ст. ст. 2–11 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. [11)] присвячені створенню системи хабарництва як суспільно небезпечного правового явища. Ст. 2 вище згаданої Конвенції характеризує давання хабара, ст. 3 тієї ж Конвенції – прийняття чи/та вимагання хабара. Формулювання змісту ст. 2 Кримінальної конвенції РЄ про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. [11)] співпадає із змістом п. «а» ст. 15 Конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003 р. [3)]. Формулювання змісту ст. 3 Кримінальної конвенції РЄ про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. [11)] співпадає із змістом п. «б» ст. 15 Конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003 р. [3)]. Це показує наявність загальноприйнятих світових стандартів визначення обох сторін хабарництва – давання хабара та прийняття хабара, з яких випливає узгоджена світовою спільнотою позиція необхідності криміналізації як давання хабара, так прийняття хабара. Обидва діяння на думку світової спільноти повинні бути кримінально караними. Також слід згадати, що визначення понять та формулювання діянь у Конвенціях РЄ подібно до визначень понять та формулювання діянь у Конвенціях ООН слугують зразками для національних законодавств, тільки на регіональному рівні. З гордістю зауважимо, що Україна у своїй боротьбі проти давання хабара як корупційного кримінального правопорушення пішла далі, ніж це передбачено Кримінальною конвенцією РЄ про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. [11)], врахувала рішення ЄСПЛ у справі «Раманаускас проти Литви» (скарга № 74420/01) [16)] і встановила кримінальну відповідальність за провокацію підкупу у ст. 370 ККУ [5)].

Ст. ст. 4–11 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. [11)] присвячені класифікації видів хабарництва за видом хабароотримувача. Вище згадана Конвенція виокремлює як самостійні види хабароотримувачів: національних державних посадових осіб, іноземних державних посадових осіб, членів національних представницьких органів, членів іноземних представницьких органів, членів міжнародних парламентських асамблей, посадових осіб міжнародних організацій, суддів і посадових осіб міжнародних судів, осіб, які обіймають керівні посади у приватних підприємствах або працюють на них у будь-якій якості. З цього переліку лише останні належать до корупціонерів у приватному секторі, усі інші – до державних службовців чи членів міжнародних організацій. В ККУ виокремлено за суб'єктом хабарництва як окреме корупційне кримінальне правопорушення лише хабарництво осіб, які обіймають керівні посади у приватних підприємствах, у ст. 368-3 ККУ [5)]. Питання відповідальності за хабарництво членів іноземних представницьких органів, членів міжнародних парламентських асамблей, посадових осіб міжнародних організацій, суддів і посадових осіб міжнародних судів в ККУ окремо не розроблені.

Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 191) від 15.05.2003 р. [12)] додає до переліку хабароотримувачів національних та іноземних арбітрів, національних та іноземних присяжних засідателів. Питання відповідальності даних осіб за хабарництво в ККУ окремо не розроблені.

У преамбулі Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. підкреслено, що вона розроблена та приймається з огляду на майбутнє укладення угоди про створення «Групи держав проти корупції (GRECO)» [11)], яка спрямовуватиме свою діяльність на контроль за боротьбою із корупцією. В Угоді про створення групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO) [13)] зазначається, що група GRECO буде спостерігати за впровадженням міжнародних документів, прийнятих Радою Європи в боротьбі з корупцією. Зрозуміло, що в першу чергу це Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. та Додатковий протокол до неї. Відповідно до ч. 2 ст. 4 Статуту Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO) будь-які держави-члени Ради Європи, інші, ніж згадані в Резолюції щодо створення «GRECO», мають право приєднатися до групи «GRECO» [14)], тому Україна є членом групи «GRECO» та приймає активну участь у її діяльності. 20.02.2025 було оприлюднено Доповнення до Другого звіту-оцінки відповідності для виконання рекомендацій оціночного звіту четвертого раунду оцінювання щодо України і у ньому констатується, що Україна виконала 18 із 31 рекомендації групи «GRECO» по боротьбі з корупцією. З решти рекомендацій 11 були виконані частково, а дві не були виконані. [17)]. GRECO розуміє і цінує, що українська влада продовжує прагнути зберегти і підвищити стійкість країни в боротьбі з корупцією в умовах повномасштабної збройної агресії з боку російської федерації.

Висновки. Отже, міжнародно-правові узагальнені стандарти криміналізації корупційних правопорушень на світовому рівні переважно містяться у першому універсальному акті ООН проти корупції – Конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003 р. [3)], яка ратифікована

Україною. Ст. ст. 15–22 Конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003 р. [3)] визнають злочинами і надають стислу характеристику наступним 15 видам діянь: 1) підкуп національних державних посадових осіб; 2) підкуп іноземних державних посадових осіб і посадових осіб міжурядових організацій; 3) розкрадання, неправомірне привласнення або інше нецільове використання майна державною посадовою особою; 4) зловживання впливом; 5) зловживання службовим становищем; 6) незаконне збагачення; 7) підкуп у приватному секторі; 8) розкрадання майна у приватному секторі; 9) відмивання доходів, здобутих злочинним шляхом; 10) приховування; 11) перешкоджання здійсненню правосуддя.

Надані у даній Конвенції стислі характеристики корупційних злочинів вплинули на формулювання окремих диспозицій ККУ. Характеристику дій хабародавця у п. «а» ст. 15 вище згаданої Конвенції [3)] відтворено в ККУ у вигляді диспозиції ст. 369 ККУ «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі» [5)]. Характеристику дій службової особи у п. «б» ст. 15 вище згаданої Конвенції [3)] відтворено в ККУ у вигляді диспозиції ч. 1 ст. 368 ККУ «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» [5)]. Характеристику дій особи, яка зловживає впливом, у п. «б» ст. 18 вище згаданої Конвенції [3)] відтворено в ККУ у вигляді диспозиції ч. ч. 2, 3 ст. 369-2 ККУ «Зловживання впливом» [5)]. Характеристику дій особи, яка надає неправомірну вигоду іншій особі, за її зловживання своїм впливом, у п. «а» ст. 15 вище згаданої Конвенції [3)] відтворено в ККУ у вигляді диспозиції ч. 1 ст. ст. 369-2 ККУ «Зловживання впливом» [5)]. Характеристику підкупу у приватному секторі, яка знаходиться в п. «б» ст. 21 вищезгаданої Конвенції [3)], відтворено в ККУ у вигляді диспозиції ч. 3 ст. ст. 369-3 ККУ «Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» [5)].

Міжнародно-правові стандарти криміналізації корупційних правопорушень на регіональному європейському рівні переважно містяться у таких нормативно-правових актах європейського наднаціонального законодавства як: Конвенція ЄС про боротьбу проти корупції посадових осіб Європейських Співтовариств або посадових осіб держав-членів ЄС від 27.09.1997 р. [10)] та Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. [11)], яка ратифікована Україною. Конвенція ЄС про боротьбу проти корупції посадових осіб Європейських Співтовариств або посадових осіб держав-членів ЄС від 27.09.1997 р. [10)] поділяє корупцію на активну та пасивну. В ККУ відповідальність за діяння, які відповідають активній корупції, встановлено в ч. ч. 1, 2 ст. 368-3, ч. ч. 1, 2 ст. 368-4, ст. 369 [5)]. В ККУ відповідальність за діяння, які відповідають пасивній корупції, встановлено в ст. 368, ч. ч. 3, 4 ст. 368-3, ч. ч. 3, 4 ст. 368-4 [5)].

Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. [11)] створює власну, європейську систему хабарництва як суспільно небезпечного правового явища. Ст. 2 вище згаданої Конвенції характеризує давання хабара, ст. 3 тієї ж Конвенції – прийняття чи/та вимагання хабара, разом вони запроваджують на регіональному рівні розроблені в правових актах ООН характеристики хабарництва та є загальноприйнятими світовими стандартами визначення обох кримінально караних сторін хабарництва – давання хабара та прийняття хабара. Ст. ст. 4–11 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. [11)] присвячені класифікації видів хабарництва за видом хабароотримувача. З них в якості окремого вида хабарництва в ККУ виокремлено лише хабарництво осіб, які обіймають керівні посади у приватних підприємствах, у ст. 368-3 ККУ [5)].

Орієнтування українських законодавців на зафіксовані в Конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003 р. [3)] на світовому рівні та прийнятих РЄ та ЄС Конвенціях на регіональному європейському рівні міжнародно-правові стандарти корупційних кримінальних правопорушень підтверджує прагнення України до демократичного та прогресивного шляху розвитку і сприяє майбутньому прийняттю України до лав держав-членів ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 20.05.2025).
2. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування: монографія / авт. кол.: В.В. Василевич, Т.Е. Василевська, В.Ф. Нестерович, Е.В. Расюк, А.В. Савченко, В.Л. Федоренко (кер.) та ін.; за ред. проф. Ю.В. Ковбасюка і проф. В.Л. Федоренка. Київ: Вид-во Ліра-К, НАДУ, 2016. 524 с.
3. United Nations Convention Against Corruption. URL: https://www.unodc.org/documents/brussels/UN_Convention_Against_Corruption.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 24.05.2025).
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14 (дата звернення: 20.05.2025).
6. Resolution of the United Nations General Assembly, 1975. URL: https://international.vlex.com/vid/res-3514-xxx-resolucion-861191324 (дата звернення: 24.05.2025).
7. Декларація Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з корупцією і хабарництвом у міжнародних комерційних операціях. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_369#Text (дата звернення: 24.05.2025).
8. Резолюція (97) 24 Комітету міністрів Ради Європи «О двадцяти принципах боротьби з корупцією». URL: https://nkkspk.com.ua/rezolyuciya-97-24-komiteta-ministrov-soveta-evropy-o-dvadcati-principax-borby-s-korrupciej/ (дата звернення: 20.05.2025).
9. Рамкове рішення Ради 2003/568/JHA про боротьбу з корупцією в приватному секторі. URL: https://zakon.cc/law/document/read/994_945 (дата звернення: 20.05.2025).
10. The European Union Convention on the fight against corruption involving officials of the European Communities or officials of Member States of the European Union (Council Act of 26 May 1997). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:41997A0625(01) (дата звернення: 20.05.2025).
11. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 21.01.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text (дата звернення: 20.05.2025).
12. Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 191) від 15.05.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_172#Text (дата звернення: 20.05.2025).
13. Угода про створення групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_145#Text (дата звернення: 20.05.2025).
14. Статут Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_144#Text (дата звернення: 20.05.2025).
15. Директива (ЄС) 2017/1371 Європейського Парламенту та Ради від 5 липня 2017 року про боротьбу з шахрайством, спрямованим проти фінансових інтересів Союзу, кримінально-правовими засобами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-17#Text (дата звернення: 20.05.2025).

16. Справа «Раманаускас проти Литви» (скарга №74420/01). URL: file:///D:/Документы/Downloads/CASE%20OF%20RAMANAUSKAS%20v.%20LITHUANIA%20-%20[Russian%20translation]%20summary%20by%20Development%20of%20Legal%20Systems%20Publ.%20Co.pdf (дата звернення: 25.05.2025).

17. Собенко Надія. У Раді Європи відзначили прогрес України в боротьбі з корупцією серед посадовців. URL: https://suspilne.media/953387-u-radi-evropi-vidznacili-progres-ukraini-v-borotbi-z-korupcieu-sered-posadovciv/ (дата звернення: 25.05.2025).

РОЗДІЛ 12
ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 351.863
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/71

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОБІЛІЗАЦІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ТА МОБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

LEGAL REGULATION OF MOBILIZATION TRAINING AND MOBILIZATION

Куртов А.І., к.т.н., доцент,
завідувач кафедри підготовки офіцерів запасу
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Пащенко Є.М., д.філос. в гал. права (PhD),
старший викладач кафедри військового права
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Іващенко С.М., доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Гашенко С.В., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Колдашов О.В., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті розглядається правове регулювання мобілізаційної підготовки та мобілізації в Україні, наголошується на її значенні у забезпеченні національної безпеки та обороноздатності. Досліджено конституційну базу та основні законодавчі і нормативно-правові акти, що регулюють і регламентують процес мобілізації. Зокрема, розкрито зміст Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», аналізуються положення Конституції України щодо захисту Вітчизни як конституційного обов'язку громадян, а також взаємозв'язок національного законодавства з міжнародними нормами у сфері безпеки. Крім того, в статті детально висвітлено етапи мобілізаційної підготовки, включаючи заходи з удосконалення кадрового резерву, організацію навчань, підготовку військовослужбовців, а також механізми залучення громадянського суспільства до забезпечення оборонних потреб держави. У статті підкреслюється, що лише завдяки цілісній та адаптивній мобілізаційній політиці держава зможе ефективно реагувати на загрози й виклики, що постають у сучасному геополітичному контексті. Наголошується на важливості постійної адаптації українського законодавства до нових умов ведення воєнних дій, гібридних загроз та технологічного розвитку. Висвітлено необхідність посилення міжнародної співпраці у сфері оборонного планування та обміну досвідом для підвищення стійкості держави до зовнішніх загроз. Пропонується створення національної концепції мобілізаційної готовності, яка б відповідала стандартам НАТО, із чітко визначеними механізмами моніторингу, оцінки ефективності заходів мобілізації, а також взаємодії з партнерами по безпеці на міжнародному рівні. Отримані результати свідчать про те, що ефективна мобілізаційна підготовка потребує комплексних заходів, адекватного фінансування та широкого залучення громадськості до процесів формування оборонної політики. Таким чином, представлений матеріал дає глибоке розуміння сучасного стану, проблем та перспектив мобілізаційного законодавства України.
Ключові слова: мобілізація, мобілізаційна підготовка, військовий конфлікт, Україна, оборона.

The article examines the legal regulation of mobilisation training and mobilisation in Ukraine, emphasising its importance in ensuring national security and defence capability. The author examines the constitutional framework and the main legislative and regulatory acts that govern and regulate the mobilisation process. In particular, the author reveals the content of the Law of Ukraine 'On Mobilisation Preparation and Mobilisation', analyses the provisions of the Constitution of Ukraine on defence of the Fatherland as a constitutional duty of citizens, and the interrelation of national legislation with international security norms. In addition, the article describes in detail the stages of mobilisation preparation, including measures to improve the personnel reserve, organisation of exercises, training of military personnel, and mechanisms for involving civil society in meeting the defence needs of the state. The article emphasises that only through a holistic and adaptive mobilisation policy, the state will be able to effectively respond to the threats and challenges posed by the current geopolitical context. The article emphasises the importance of constant adaptation of Ukrainian legislation to the new conditions of warfare, hybrid threats and technological development. The article highlights the need to strengthen international cooperation in defence planning and exchange of experience to increase the state's resilience to external threats. It is proposed to create a national concept of mobilisation preparedness that would meet NATO standards, with clearly defined mechanisms for monitoring and evaluating the effectiveness of mobilisation measures, as well as interaction with security partners at the international level. The results obtained indicate that effective mobilisation preparation requires comprehensive measures, adequate funding and broad public involvement in defence policy-making. Thus, the material presented here provides a deep understanding of the current state, problems and prospects of Ukraine's mobilisation legislation.
Key words: mobilization, military conflict, Ukraine, protection.

Мобілізаційна підготовка та мобілізація є невід'ємними складовими системи забезпечення обороноздатності держави, особливо в умовах сучасних глобальних викликів і загроз, з якими стикається Україна. Після початку збройного конфлікту з російською федерацією, який триває з 2014 року, а також в умовах повномасштабної агресії, мобілізаційна підготовка стала ключовим елементом національної безпеки та стабільності країни. Вона охоплює широкий спектр заходів, спрямованих на підготовку громадян до виконання військового обов'язку, а також на

забезпечення готовності Збройних Сил України інших військових формувань та силових відомств до виконання бойових завдань.

Правове регулювання мобілізаційної підготовки в Україні є складним процесом, що базується на низці законодавчих та нормативно-правових актів, які визначають відповідні процедури, права і обов'язки як держави, так і громадян. Основними документами, що регламентують наведений процес, є Конституція України, яка проголошує захист Вітчизни обов'язком кожного громадянина, та Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», що детально описує механізми проведення мобілізації, права призовників та повноваження органів державної влади.

В сучасному світі, де політична і військова ситуація може змінюватись динамічно, необхідність у систематичному підході до мобілізаційної підготовки стає більш актуальною. Мобілізація не лише стосується військової сфери, вона також охоплює економічні, соціальні та психологічні аспекти, які впливають на здатність держави реагувати на виклики. Це передбачає активну участь усіх верств населення, адже мобілізаційна підготовка є не лише завданням держави, але й колективною відповідальністю кожного громадянина.

В умовах війни зростає роль ефективної мобілізаційної підготовки, що включає не лише традиційні військові заходи, але й навчання населення, підвищення обізнаності про мобілізаційні процеси та їх наслідки. У зв'язку з цим, важливими є інформаційні кампанії, які пояснюють громадянам їхні права та обов'язки під час мобілізації, а також запобігають соціальним конфліктам, що можуть виникнути внаслідок нерозуміння чи недостатньої підготовленості населення.

Дослідження правового регулювання мобілізаційної підготовки та мобілізації в Україні дозволяє оцінити не лише ефективність існуючої системи, але й виявити її недоліки та проблеми, що потребують термінового вирішення. Аналіз сучасної практики, а також порівняння з міжнародним досвідом, можуть стати основою для удосконалення національного законодавства та мобілізаційної стратегії в цілому. Це, в свою чергу, сприятиме зміцненню обороноздатності України, забезпечить безпеку держави і надійний захист її громадян.

В наведеній праці детально розглянуто основні аспекти правового регулювання мобілізаційної підготовки та мобілізації, включаючи законодавчу базу, процедури, етапи підготовки, а також виклики, з якими стикається Україна в даній сфері. Основною метою є створення цілісного уявлення про значення мобілізаційної підготовки для забезпечення національної безпеки та обороноздатності України в умовах сучасних загроз.

Правове регулювання мобілізаційної підготовки в Україні є складною і багатоаспектною системою, яка включає в себе нормативно-правові акти, адміністративні процедури та специфічні заходи, що забезпечують готовність держави до виконання своїх оборонних функцій. Основою цієї системи є Конституція України, яка закріплює принципи захисту суверенітету і територіальної цілісності країни. Зокрема, стаття 65 Конституції України наголошує, що захист Вітчизни є обов'язком громадян, а стаття 17 визначає, що оборона України є справою всього народу.

Вагомим документом у сфері мобілізаційної підготовки є Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», який детально регламентує порядок мобілізації та підготовки до неї. Вказаний Закон України визначає, що мобілізація є невід'ємною частиною національної безпеки та має на меті забезпечення готовності Збройних Сил України та інших військових формувань до виконання завдань, пов'язаних із захистом країни.

Законодавство України у сфері мобілізаційної підготовки постійно вдосконалюється у відповідь на зміни в безпековій ситуації, зокрема, на основі аналізу досвіду, отриманого під час збройного конфлікту на сході України та повномасштабної агресії рф. Прийняті зміни до законодавства передбачають нові механізми реагування на загрози, а також покращують процеси мобілізації. Важливо відзначити, що в умовах війни значно зросла роль таких документів, як Укази Президента України, які визначають конкретні етапи мобілізаційних заходів, а також постанови Кабінету Міністрів, що регламентують порядок використання резервів і залучення громадян до військової служби [1, с. 16].

Порядок проведення мобілізації регламентується також низкою підзаконних актів, які визначають організаційні структури, відповідальні за реалізацію мобілізаційних заходів. Це стосується передусім територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (надалі –ТЦКСП) , так і інших органів виконавчої влади, які мають відповідні повноваження у контексті мобілізаційної підготовки. На місцевому рівні важливу роль у забезпеченні мобілізаційної готовності відіграють органи місцевого самоврядування, які повинні забезпечити належну взаємодію з військовими формуваннями та виконувати завдання, пов'язані з мобілізаційною підготовкою.

Окрім правових аспектів, мобілізаційна підготовка в Україні передбачає також організацію навчання і підготовки резервістів, що є важливим елементом у забезпеченні швидкого і ефективного реагування на загрози. Це включає в себе проведення навчальних зборів, курсів підготовки та інших заходів, які покликані забезпечити готовність військових формувань до виконання завдань у разі оголошення мобілізації.

Особливу увагу слід приділити питанням дотримання прав громадян під час проведення мобілізаційної підготовки та мобілізації. Законодавство України гарантує низку прав, таких як право на відстрочку від призову, право на компенсацію збитків, що можуть виникнути у зв'язку з мобілізацією, а також право на належні умови служби. Важливо, щоб громадяни були обізнані щодо своїх прав та обов'язків, а також про процедури, що регламентують відповідні стадії мобілізації [2, с. 47].

Додатковим аспектом правового регулювання мобілізаційної підготовки є необхідність забезпечення правового контролю за процесом мобілізації. Це може включати діяльність правозахисних організацій, які здійснюють моніторинг дотримання прав громадян, а також можливість оскарження дій органів влади у судовому порядку.

В умовах сучасних викликів, правове регулювання мобілізаційної підготовки в Україні потребує постійного удосконалення та адаптації до нових умов. Це передбачає впровадження нових підходів, розробку рекомендацій для вдосконалення законодавства та механізмів його реалізації, що забезпечить високий рівень мобілізаційної готовності та національної безпеки.

Процедура мобілізації в Україні має чітко визначений порядок, що регулюється законодавством. У разі загрози національній безпеці або виникнення війни, Президент України може приймати рішення про оголошення мобілізації. Важливо зазначити, що рішення про мобілізацію має бути обґрунтованим та відповідати вимогам законодавства.

Після оголошення мобілізації, відповідно до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», Міністерство оборони України разом з іншими відповідними органами повинні розробити детальний план проведення мобілізації, включаючи визначення кількості резервістів, які підлягають призову, а також ресурсів, необхідних для забезпечення мобілізаційного процесу.

Під час мобілізації призовники отримують повістки, в яких вказується дата та місце явки до ТЦКСП. У разі відмови від явки за повісткою, громадяни можуть бути

притягнені до адміністративної або кримінальної відповідальності. Законодавство України також передбачає можливість переведення на військову службу осіб, які мають певні військові спеціальності та відповідну підготовку.

У разі часткової мобілізації, можуть бути призвані лише окремі категорії громадян, такі як особи, які мають досвід служби у Збройних Силах України або володіють спеціальними навичками, необхідними для виконання відповідних специфічних завдань. Це дозволяє забезпечити швидке укомплектування військових формувань і їх готовність до виконання завдань [3, с. 91].

Мобілізаційна підготовка в Україні є складним і багатогранним процесом, що включає в себе кілька етапів, які сприяють забезпеченню ефективності оборони країни. Ці етапи починаються з планування та організації мобілізаційної діяльності і закінчуються безпосередньою реалізацією мобілізаційних заходів. Кожен з етапів має свої специфічні завдання та вимоги, які необхідно виконати для досягнення поставлених цілей.

Перший етап мобілізаційної підготовки полягає в розробці та затвердженні мобілізаційних планів на рівні держави, регіонів і окремих військових формувань. Ці плани базуються на аналізі потенційних загроз національній безпеці та потреб у ресурсах, що може включати в себе військову техніку, персонал, медичні засоби та інші матеріально-технічні ресурси. Важливу роль у цьому етапі відіграє військова розвідка, яка здійснює оцінку загроз та можливостей противника, а також визначає, які сили і засоби необхідно підготувати для захисту держави.

Другий етап включає в себе підготовку військових кадрів. Це передбачає як підготовку регулярних Збройних Сил України, так і навчання резервістів, які можуть бути призвані на військову службу у разі потреби. У цьому контексті особливу увагу слід приділити програмам підготовки, які включають в себе навчання основам військової справи, медичній допомозі, тактиці бою, а також навичкам управління технікою. Важливо, щоб ці програми були адаптовані до сучасних умов і враховували досвід ведення бойових дій.

Третій етап пов'язаний з проведенням навчальних зборів та тренувань. Ці заходи є критично важливими для забезпечення готовності військових формувань до виконання завдань у реальних умовах. Збори можуть включати в себе як тактичні, так і стратегічні навчання, які передбачають відпрацювання різних сценаріїв ведення бою, а також практичні тренування з використанням військової техніки. Слід зазначити, що такі тренування нерідко проводяться у співпраці з міжнародними партнерами, що дозволяє українським військовослужбовцям отримати нові знання і навички, а також вдосконалити свої тактичні підходи [4, с. 36].

Четвертий етап мобілізаційної підготовки полягає у створенні та підтримці резервів. Це включає в себе не лише військові резерви, але й цивільні ресурси, які можуть бути залучені в умовах мобілізації. Створення резервів є критично важливим для забезпечення оперативності реагування на надзвичайні ситуації та виклики, які можуть виникнути в умовах конфлікту. Для цього органи державної влади повинні здійснювати регулярний моніторинг стану резервів та вживати заходів для їхнього оновлення та підтримки.

П'ятий етап – це забезпечення інформаційної підтримки та просвіти населення. Громадяни повинні бути поінформовані про процедури мобілізації, свої права та обов'язки, а також про наслідки, які можуть виникнути внаслідок мобілізації. Це передбачає проведення інформаційних кампаній, тренінгів та семінарів, які можуть проводитись на рівні місцевих органів влади. Важливо, щоб населення усвідомлювало, що мобілізація – це спільна та важлива справа, і кожен громадянин має свою роль у забезпеченні національної безпеки.

Шостий етап – це постійний моніторинг і оцінка ефективності мобілізаційної підготовки. Цей процес передбачає регулярний аналіз виконання мобілізаційних планів, оцінку готовності військових формувань та резервів, а також вивчення відгуків громадян. Зворотній зв'язок є важливим для виявлення проблемних моментів у процесі мобілізаційної підготовки та внесення відповідних коректівів. На основі цього аналізу можуть бути розроблені рекомендації для вдосконалення мобілізаційної системи [5, с. 74].

Таким чином, етапи мобілізаційної підготовки в Україні є комплексними і взаємопов'язаними, що вимагає від усіх учасників процесу злагоджених дій та спільних зусиль. Від їхньої ефективності залежить не лише обороноздатність країни, але й готовність суспільства до можливих загроз. Тому важливо, щоб ці етапи були реалізовані на високому професійному рівні та з урахуванням сучасних викликів, які стоять перед Україною.

Крім того, слід зазначати, що мобілізаційна підготовка включає ряд заходів, які реалізуються на державному, регіональному та місцевому рівнях. Наразі, на державному рівні основними завданнями є:

– розробка стратегій і планів мобілізаційної підготовки, що включає визначення потреб у військових кадрах, техніці та ресурсах;

– підготовка військових формувань: це передбачає навчання особового складу, забезпечення їх необхідною технікою та озброєнням;

– підготовка цивільного населення: усі громадяни повинні бути готові до можливих викликів, пов'язаних із мобілізацією. Це включає інформаційні кампанії, які пояснюють права та обов'язки громадян під час мобілізації.

На регіональному рівні основними завданнями є:

– координація дій місцевих органів влади: органи місцевого самоврядування повинні бути готові до мобілізаційних заходів і забезпечувати необхідні ресурси;

– забезпечення громадського порядку: під час мобілізації важливо підтримувати правопорядок, забезпечувати безпеку громадян і контролювати ситуацію в регіонах;

– забезпечення життєдіяльності населення: у разі оголошення мобілізації органи влади повинні забезпечити доступ населення до основних послуг, таких як медична допомога, продовольство та житло.

Важливу роль у мобілізаційній підготовці відіграє міжнародна співпраця. Залучення міжнародних партнерів до навчання, обміну досвідом і надання допомоги може суттєво підвищити ефективність мобілізаційної підготовки в Україні. Співпраця з міжнародними військовими структурами та організаціями дозволяє отримати нові знання та технології, які можуть бути корисними у підготовці та проведенні мобілізаційних заходів [7,с. 27].

Ефективність мобілізаційної підготовки залежить від комплексного підходу, який враховує всі аспекти національної безпеки, включаючи правове, організаційне та соціальне забезпечення. Сучасні виклики вимагають від України постійної адаптації до змінюваних умов, що в свою чергу зобов'язує державу забезпечити належний рівень мобілізаційної готовності, здатний відповісти на виклики та загрози, які постають перед країною.

В Україні існує ряд викликів і проблем, які ускладнюють процес мобілізаційної підготовки. Серед них можна виділити: обмежені фінансові та матеріальні ресурси можуть негативно впливати на проведення мобілізаційної підготовки, це стосується як фінансування, так і наявності техніки та озброєння; недостатня обізнаність населення: певна кількість громадян не знають своїх прав та обов'язків під час мобілізації; мобілізація може викликати соціальні протести та опозицію серед населення, особливо якщо вона супроводжується обмеженнями прав і свобод; існуюче законодавство потребує вдосконалення для врахування сучасних викликів і загроз, а також для покра-

щення механізмів контролю за реалізацією мобілізаційної підготовки; геополітична ситуація і відносини з іншими країнами також впливають на мобілізаційну підготовку, оскільки Україна повинна враховувати можливі загрози з боку сусідніх держав.

Мобілізаційна підготовка є критично важливим аспектом національної безпеки України, особливо в умовах сучасних загроз, які виникають як зсередини, так і ззовні. Однак у процесі її реалізації виникає ряд викликів та проблем, які суттєво впливають на ефективність підготовки до мобілізації. Важливо розглянути ці виклики в контексті зовнішніх і внутрішніх факторів, які можуть заважати належному виконанню мобілізаційних заходів [8, с. 58].

Першим і, можливо, найзначнішим викликом є політична нестабільність та конфлікти, які можуть впливати на мобілізаційну підготовку. В умовах, коли країна стикається з зовнішньою агресією та внутрішніми протиріччями, виникає необхідність у швидкому реагуванні. Політична нестабільність може призвести до недостатньої координації дій між різними гілками влади, що ускладнює планування та реалізацію мобілізаційних заходів. Непослідовність у політичних рішеннях і законодавчих ініціативах може створити правову невизначеність, що, у свою чергу, може призвести до нерегулярності в мобілізаційній підготовці.

Другим важливим викликом є недостатній рівень фінансування. Мобілізаційна підготовка вимагає значних фінансових витрат спрямованих на забезпечення матеріально-технічної бази, навчання особового складу, підтримку резервів та модернізацію військової техніки. У ситуації обмеженого бюджетного фінансування уряд може бути змушений скорочувати витрати на оборону, що негативно вплине на готовність до мобілізації.

Третім викликом є соціальна напруга та недостатня обізнаність населення щодо мобілізаційних процесів. Великий відсоток громадян не усвідомлюють важливість мобілізаційних заходів, що може призвести до спротиву або недовіри до державних органів. Інформаційна кампанія з підвищення обізнаності населення є необхідною, але часто недооцінюється. Відсутність належної комунікації може створити паніку або негативне ставлення до мобілізаційних заходів, що ускладнює їх реалізацію.

Четвертим викликом є недостатня підготовленість резервістів. Підготовка резервістів, які можуть бути мобілізовані у разі необхідності, є важливою частиною мобілізаційної підготовки. Однак не завжди існують достатні ресурси для їх підготовки. Нерідко резервісти не проходять регулярні навчання, і це може призвести до зниження їхньої готовності до виконання бойових завдань. В умовах сучасної війни, коли необхідно швидко реагувати на загрози, неготовність резервістів може мати серйозні наслідки [9, с. 25].

П'ятим викликом є сучасні технологічні зміни та їх вплив на мобілізаційну підготовку. З розвитком нових технологій, зокрема в галузі інформаційних технологій та кібербезпеки, виникає необхідність постійного оновлення знань і навичок військовослужбовців. Це вимагає від держави адаптації системи підготовки до нових умов. Невідповідність між рівнем підготовки військовослужбовців і вимогами сучасних бойових дій може призвести до втрат і неефективності у виконанні відповідних завдань.

Шостим викликом є міжнародна ситуація та залежність від зовнішньої допомоги. Зовнішні партнери можуть відігравати важливу роль у забезпеченні України ресурсами, технологіями та навчанням. Проте така залежність може стати проблемою в умовах нестабільності на міжнародній арені. Зміни в політиці партнерів, зменшення або скасування допомоги можуть негативно вплинути на мобілізаційну підготовку. Тому Україні необхідно працювати над підвищенням власної обороноздатності та зменшенням залежності від зовнішніх ресурсів.

Сьомим викликом є морально-психологічний стан населення та військовослужбовців. В умовах тривалого конфлікту може виникнути втома, розчарування та соціальна напруга, які негативно впливають на готовність до мобілізації. Підтримка морального духу та патріотичного виховання є важливими аспектами мобілізаційної підготовки. Психологічна підтримка військовослужбовців та їх сімей, а також проведення заходів, які підвищують національну свідомість, можуть сприяти підвищенню готовності до мобілізації [10, с. 36].

Таким чином, мобілізаційна підготовка в Україні стикається з численними викликами та проблемами, які потребують комплексного підходу для їхнього вирішення. Важливо не лише виявляти ці проблеми, але й розробляти ефективні стратегії та рішення, які сприятимуть зміцненню національної безпеки. Це вимагає зусиль усіх гілок влади, а також активної участі громадянського суспільства.

Правове регулювання мобілізаційної підготовки та мобілізації в Україні є складним і багатогранним процесом, який потребує системного підходу та гнучкості в умовах постійних змін на міжнародній арені. Необхідність у належній підготовці військових формувань та резервістів, а також забезпечення прав громадян у процесі мобілізації, є важливими елементами для підтримки обороноздатності країни.

Дослідження показує, що для підвищення ефективності мобілізаційної підготовки важливо розробити чіткі стратегії, забезпечити відповідне фінансування та ресурсне забезпечення, а також здійснити інформаційні кампанії для підвищення обізнаності населення. Україна повинна враховувати міжнародний досвід і адаптувати своє законодавство до сучасних викликів, щоб забезпечити належний рівень обороноздатності та готовності до можливих загроз.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дубас, О. В. Правове регулювання мобілізаційної підготовки в Україні: теорія та практика. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право*,2023. № 1(62). С 12–18.
2. Гладун, С. А. Мобілізаційна підготовка в умовах сучасних викликів: проблеми та перспективи. *Право України.* 2022. № 5. С. 45–50.
3. Зінченко, І. М. Оборонна політика України: правові аспекти мобілізації. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. № 2(83). С. 88–95.
4. Сушко, В. І. Особливості мобілізаційної підготовки в Україні. *Юридичний вісник*. 2022. № 6. С. 33–40.
5. Костенко, М. В. Соціальні аспекти мобілізаційної підготовки в Україні. *Наукові записки Національної академії внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 71–78.
6. Левченко, А. Проблеми реалізації мобілізаційних заходів в Україні. *Економіка і право.* 2022. №4. С. 50–56.
7. Яременко, О. Мобілізаційна готовність: правові основи та практичні виклики. *Сучасне право*. 2023. № 1. С. 25–31.
8. Коваленко, Р. Оцінка ефективності мобілізаційної підготовки в Україні. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2022. № 3(135). С. 56–62.
9. Сидоренко, Н. Правове регулювання мобілізації: міжнародний досвід та українська практика. *Вісник юридичної академії.* 2023. № 2(88). С. 22–29.
10. Бондар, Ю. Виклики мобілізаційної підготовки в умовах сучасних конфліктів. *Право і суспільство*. 2023. № 1(19). С. 34–40.
11. Пащенко, Є., Іващенко, С. Поняття та принципи управління ризиками в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: «Право». Випуск № 77, частини 2, Ужгород 2023. Збірник наукових праць, м. Ужгород. 2023. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2023, № 77. С. 102–107.

УДК 340.114
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/72

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЦЕНТРІВ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ, ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВО-ТРАНСПОРТНОГО ОБОВ'ЯЗКУ, БРОНЮВАННЯ ВІЙСЬКОВОЗОБОВ'ЯЗАНИХ НА ПЕРІОД МОБІЛІЗАЦІЇ ТА НА ВОЄННИЙ ЧАС

LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF TERRITORIAL RECRUITMENT AND SOCIAL SUPPORT CENTERS, FULFILLMENT OF MILITARY AND TRANSPORTATION OBLIGATIONS, RESERVATION OF MILITARY OBLIGATORS FOR THE MOBILIZATION PERIOD AND WARTIME

Фівкін П.М., полковник,
начальник
Центральне управління захисту прав військовослужбовців Міністерства оборони України

Іващенко С.М., полковник,
доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються актуальні питання, пов'язані з організацією та функціонуванням територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (надалі –ТЦКСП, центри) в умовах воєнного стану в Україні. Основна мета центрів полягає у мобілізації ресурсів, виконанні військово-транспортного обов'язку та бронюванні військовозобов'язаних. Однак діяльність ТЦКСП стикається з численними проблемами, які суттєво ускладнюють їх ефективність. По-перше, недосконалість законодавства, яке не завжди враховує специфіку сучасних викликів, зокрема воєнних. По-друге, розмитість нормативних актів та відсутність чітких механізмів реалізації військово-адміністративних заходів призводять до нерегулярностей у їх виконанні.

Однією з ключових проблем є недостатня координація між різними органами влади, що, в свою чергу, створює перешкоди для своєчасного і ефективного виконання завдань, покладених на ТЦКСП. Також відзначаються недоліки в процедурах призначення керівників, які можуть впливати на якість управлінських рішень та виконання функцій центрів.

У статті детально розглядається правове регулювання виконання військово-транспортного обов'язку та бронювання військовозобов'язаних, акцентуючи увагу на основних змінах у цій сфері. Дослідження, проведене на основі аналізу діючої нормативно-правової бази, виявляє існуючі прогалини, які негативно впливають на загальну ефективність діяльності ТЦКСП та, відповідно, на обороноздатність держави. Наприклад, недосконалі механізми бронювання можуть призводити до зловживань і несправедливостей.

Автори акцентують увагу на необхідності вдосконалення адміністративно-правових норм, що регулюють діяльність ТЦКСП, з метою запобігання зловживанням і підвищення прозорості процесів бронювання військовозобов'язаних. Для досягнення наведених цілей необхідно впровадити комплексний підхід, що включає розробку антикорупційних механізмів, вдосконалення процедур контролю та забезпечення громадського моніторингу діяльності центрів. Лише за умов дотримання цих принципів можна сподіватися на покращення ситуації в сфері мобілізації та оборони, що є критично важливим для забезпечення національної безпеки України в умовах воєнного конфлікту.

Ключові слова: територіальні центри комплектування та соціальної підтримки, військово-транспортний обов'язок, бронювання військовозобов'язаних, військовозобов'язані, воєнний стан, мобілізація.

In the article, the author examines the current issues related to the organization and functioning of the TCCSP in the conditions of martial law in Ukraine. The main purpose of the centers is the mobilization of resources, the fulfillment of military transport duties and the booking of conscripts. However, the activity of TCCSP faces numerous problems that significantly complicate their effectiveness. Firstly, the imperfection of the legislation is noted, which does not always take into account the specifics of modern challenges, in particular military ones. Secondly, the vagueness of normative acts and the lack of clear mechanisms for the implementation of military-administrative measures lead to irregularities in their implementation.

One of the key problems is the lack of coordination between various authorities, which, in turn, creates obstacles to the timely and effective performance of the tasks assigned to the TCCSP. Deficiencies in the procedures for appointing managers are also noted, which can affect the quality of management decisions and performance of the centers' functions.

The article examines in detail the legal regulation of military transport duty and reservation of conscripts, focusing on the main changes in this area. The study, conducted on the basis of the analysis of the current legal framework, reveals existing gaps that negatively affect the overall effectiveness of the TCCSP activity and, accordingly, the state's defense capability. For example, imperfect reservation mechanisms can lead to abuses and injustices.

The author emphasizes the need to improve the administrative and legal norms governing the activities of the TCCSP in order to prevent abuse and increase the transparency of the processes of booking conscripts. To achieve these goals, it is necessary to implement a comprehensive approach, which includes the development of anti-corruption mechanisms, improvement of control procedures and provision of public monitoring of the centers' activities. Only under the conditions of compliance with these principles can one hope for an improvement in the situation in the field of mobilization and defense, which is critically important for ensuring the national security of Ukraine in the conditions of a military conflict.

Key words: TCKSP, military transport duty, reservation of conscripts, conscripts, martial law, mobilization.

Постановка проблеми. Проблематика правового регулювання діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, виконання військово-транспортного обов'язку, бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації набуває особливої актуальності в контексті сучасних викликів, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки України, зокрема під час воєнного стану. Основною метою діяльності ТЦКСП є організація та проведення заходів щодо мобілізації, виконання військово-транспортного обов'язку, а також бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та воєнний час. Проте правове регулювання їх діяльності нерідко стикається з низкою проблем, пов'язаних з недосконалістю законодавчої бази, розмитістю нормативних актів та відсутністю чітких механізмів реалізації військово-адміністративних заходів. В умовах сучасної війни особливо важливо забезпечити ефективне функціонування ТЦКСП, що вимагає вдосконалення адміністративно-правових норм, які регулюють їх діяльність. Проблемні питання, як відсутність єдиного підходу до бронювання

військовозобов'язаних, недоліки в координації між різними органами влади та нестача чітких критеріїв для відбору мобілізаційного персоналу, потребують глибокого аналізу та врегулювання. Відсутність узгоджених правових норм може призводити до неефективного виконання військових завдань та затримок у мобілізаційних процесах, що, в свою чергу, створює ризики для обороноздатності держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження наведеного питання здійснювали наступні науковці: Авер'янов В.Б., Битяк Ю.П., Голосніченко І.П., Гаращук В.М., Калюжний Р.А., Коломоєць Т.О., Колпаков В.К., Комзюк А.Т., Настюк В.Я., Харитовнова О.І. та інше.

Постановка завдання. Метою дослідження є комплексне дослідження правового регулювання діяльності ТЦКСП у сфері виконання військово-транспортного обов'язку, бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та на воєнний час. Особлива увага приділяється аналізу діючої нормативно-правової бази, що регулює ці процеси, виявленню існуючих проблем та прогалин у законодавстві, а також розробці пропозицій щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Згідно з Положенням про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки, що затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 № 154, ТЦКСП є органами військового управління, що забезпечують виконання законодавства з питань військового обов'язку і військової служби, мобілізаційної підготовки та мобілізації [1]. З Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» передбачено, що положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки затверджується Кабінетом Міністрів України [2]. Районні територіальні центри комплектування та соціальної підтримки є відокремленими підрозділами відповідних територіальних центрів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. Їх структура включає різні відділи, відділення, групи та служби, що забезпечують виконання завдань, визначених для цих центрів, на основі затверджених положень. Керівники районних центрів ухвалюють положення для структурних підрозділів, що регламентують їх діяльність. Загальні положення про районні центри затверджуються керівниками територіальних центрів вищого рівня. Районні центри мають власні печатки із зображенням Державного Герба України та назвою [3].

Зі свого боку поняття відокремлених територіальних підрозділів врегульовано ст. 95 ЦК України, філією є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює всі або частину її функцій; представництвом є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи; філії та представництва не є юридичними особами. Вони наділяються майном юридичної особи, що їх створила, і діють на підставі затвердженого нею положення [4].

Головні проблемні питання, що впливають на адміністративно-правове забезпечення діяльності ТЦКСП в сучасних умовах, поділяються на дві категорії. Перша категорія охоплює об'єктивно існуючу військову специфіку, зокрема продовження роботи цих структур в умовах агресії рф, безальтернативну пріоритетність забезпечення загальної мобілізації в Україні та суттєве збільшення ролі ТЦКСП, що створює можливості для зловживання владою окремими представниками, особливо у випадках, пов'язаних із отриманням неправомірної вигоди для ухилення від мобілізації.

Друга категорія чинників пов'язана з недосконалістю нормативно-правової бази, яка регламентує функціонування ТЦКСП, зокрема відсутністю чітко визначених процедур призначення та звільнення керівників, контролю за діяльністю з боку Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України. Незважаючи на специфіку діяльності ТЦКСП, яка не є відкритою, зміни до законодавства можуть суттєво поліпшити оперативний супровід їх роботи з боку правоохоронних органів, запровадження антикорупційних механізмів та громадського контролю через «громадські ради». Важливо зазначити, що проблеми, пов'язані з недосконалістю адміністративно-правового забезпечення, потребують термінового усунення, що позитивно вплине на подальше функціонування військових структур управління [5, с. 336].

Військово-транспортний обов'язок запроваджується для забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань транспортними засобами, зокрема водними, і технікою в особливий період. Це може включати трактори, самохідні шасі, самохідні сільськогосподарські машини, дорожньо-будівельні механізми та сільськогосподарську техніку. Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» передбачено основи виконання військово-транспортного обов'язку. Відповідно до Положення про військово-транспортний обов'язок, що затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 № 1921, військово-транспортний обов'язок є невід'ємною частиною підготовки та проведення мобілізації в країні, що охоплює заходи з ведення військового обліку, попередньої підготовки, перевірки готовності та передачі транспортних засобів і техніки військовим формуванням в умовах особливого періоду [6].

Порядок виконання військово-транспортного обов'язку, а також норми безоплатного залучення, вилучення та примусового відчуження транспортних засобів і техніки на період мобілізації та у воєнний час визначаються Кабінетом Міністрів України. Відсоткові норми безоплатного залучення транспортних засобів визначаються залежно від підприємств, установ та організацій за галузями економіки. Під час мобілізації транспортні засоби підприємств всіх форм власності залучаються безкоштовно згідно з Мобілізаційним планом України на умовах повернення після демобілізації. Процес залучення здійснюється через ТЦК, СБУ та інші розвідувальні органи за рішеннями місцевих адміністрацій, які оформлюються відповідними розпорядженнями. Приймання та повернення транспортних засобів оформлюється актами з вказівкою на власника, технічний стан та вартість. Повернення здійснюється протягом 30 днів після оголошення демобілізації. Компенсація за шкоду визначається Кабінетом Міністрів України. З моменту оголошення мобілізації забороняється передача транспортних засобів за кордон, в інші області, передача прав власності, оренда чи застави таких транспортних засобів. Заборона не поширюється на транспортні засоби, які вже були передані в оренду чи заставу до ухвалення відповідного закону. Підприємства повинні забезпечувати доставку транспортних засобів у визначені пункти за частковим нарядом [8].

Визначення підприємств критично важливими для економіки та життєдіяльності населення в особливий період здійснюється за наступними критеріями. Підприємство має сплатити податки, збори та єдиний внесок на суму понад 1,5 млн євро за рік або отримати в іноземній валюті понад 32 млн євро. Підприємство може мати стратегічне значення для економіки або безпеки держави, бути важливим для національної економіки чи громади. Важливою умовою є відсутність заборгованості зі сплати єдиного внеску. Також підприємство має забезпечувати заробітну плату працівникам на рівні не нижче середнього по регіону. Додатково підприємство може бути резидентом Дія Сіті або відповідати двом чи більше критеріям, якщо воно належить до паливно-енергетичного комплексу, займається охороною здоров'я, освітою, соціальним захистом, транспортом або інформаційними

послугами. Підприємства, які здійснюють міжнародні перевезення, транспортні перевезення на загальних маршрутах, або належать до телекомунікаційної сфери, також можуть бути критично важливими. До того, підприємства, які займаються протезно-ортопедичною діяльністю або виготовленням та ремонтом озброєння, також визначаються критично важливими для забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань тощо [10].

Розглядаючи правове регулювання діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, виконання військово-транспортного обов'язку, бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та на воєнний час, слід зазначити, про існуючі проблемні питання. До яких слід віднести: зростання ролі ТЦКСП створює певні можливості для зловживань представниками даних структур, особливо у випадках отримання неправомірної вигоди з метою ухилення від мобілізації в умовах корупційної системи; відсутність чітко визначених процедур призначення та звільнення керівників ТЦКСП, а також контролю за їх діяльністю з боку Міністерства оборони України та Генерального штабу ЗС України; невизначеність в порядку вручення повісток військовозобов'язаним; специфіка діяльності ТЦКСП, що не є відкритою, ускладнює здійснення оперативного супроводу їх роботи відповідними правоохоронними органами; визначення потреби в змінах до законодавства, з метою поліпшення антикорупційних механізмів та запровадження громадського контролю; непрозорість процесу бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації, включаючи недостатню координацію; визначення критеріїв для підприємств, що є критично важливими для економіки та життєдіяльності населення, які потребують чіткішого регулювання.

Вирішення окреслених проблемних питань потребує комплексного підходу та реформування існуючих процедур і нормативно-правової бази.

По-перше, для усунення певної специфіки та зловживань службовим становищем необхідно запровадити прозорі механізми контролю за діяльністю ТЦКСП. Наведене, може бути досягнуто шляхом впровадження незалежних антикорупційних органів, які будуть здійснювати моніторинг та аудит роботи вказаних структур. Додатково слід розглянути можливість утворення механізмів анонімного повідомлення про зловживання, з метою захисту відповідних осіб, що повідомляють про неправомірні дії.

По-друге, для покращення нормативно-правової бази необхідно внесення відповідних змін до законодавства, що регламентує призначення та звільнення керівників ТЦКСП. Встановлення чітких вимог до кандидатів, процедур перевірки їх доброчесності та механізмів звітності перед контролюючими і вищестоящими органами сприятиме підвищенню їх відповідальності. До цього слід включити розробку та затвердження стандартів контролю за діяльністю ТЦКСП з боку Міністерства оборони України та Генерального штабу ЗС України, що забезпечить більш ефективний нагляд.

Не менш важливим є питання вдосконалення процедури вручення повісток військовозобов'язаним, що включає в себе розробку чітких алгоритмів та стандартів для їх видачі, а також забезпечення відкритості цього процесу, що сприятиме підвищенню довіри до органів, які здійснюють мобілізацію, і зменшить ймовірність зловживань службовим становищем.

Варто ініціювати зміни до законодавчих актів, що регулює діяльність ТЦКСП, для покращення громадського контролю. Включення громадських рад до процесу прийняття рішень та моніторингу їх виконання допоможе підвищити прозорість роботи ТЦКСП і зменшити ризики корупції.

Щодо бронювання військовозобов'язаних, важливо забезпечити чітку координацію між Мінекономіки та Міністерством оборони України, що дозволить спростити процес бронювання та зробити його більш прозорим. Розроблення електронної системи, дозволить відстежувати процес бронювання, забезпечить доступ до інформації для всіх зацікавлених сторін і зменшить ймовірність помилок та корупційної складової.

Останнім, але не менш важливим, є вдосконалення критеріїв для визначення критично важливих підприємств. Встановлення чітких та зрозумілих критеріїв, які враховують особливості конкретних галузей та їх значення для національної економіки та безпеки, дозволить ефективніше залучати ресурси в умовах мобілізації.

Висновок. Важливо підкреслити комплексний підхід до вирішення проблем правового регулювання, які виникають у зв'язку із сучасними викликами національної безпеки України. Проблеми, пов'язані з діяльністю ТЦКСП, зокрема недосконаліть законодавчої бази, відсутність чітких процедур призначення та звільнення керівників, а також непрозорість процесу бронювання, ставлять під загрозу ефективність мобілізаційних заходів.

Важливо зазначити, що недоліки в координації між різними органами влади та специфіка діяльності ТЦКСП, що не є відкритою, ускладнюють контроль за їх роботою, створюючи можливості для зловживань. Для покращення ситуації необхідно запровадити прозорі механізми контролю, а також внести зміни до існуючого законодавства, що регулює дану діяльність. До цього входить встановлення чітких критеріїв для відбору критично важливих підприємств, вдосконалення процедур вручення повісток та забезпечення прозорості процесу бронювання військовозобов'язаних.

Отже, для забезпечення ефективного функціонування ТЦКСП та виконання військово-транспортного обов'язку в умовах мобілізації та воєнного стану, необхідно вжити комплекс заходів, спрямованих на вдосконалення правового регулювання, посилення контролю за діяльністю цих структур, а також запровадження механізмів, що забезпечують підзвітність та прозорість в їх роботі. Виття наведених заходів не тільки підвищить обороноздатність держави, але й зміцнить довіру суспільства до органів, які здійснюють мобілізаційні заходи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки: Постанова КМУ від 23 лютого 2022 р. № 154. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-п#Text

2. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 року № 2232-XII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 27. ст. 385. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text

3. Діяльність територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки здійснюється в рамках правового поля. *Вебсайт armyinform.* 2023. Електронне видання. URL: https://armyinform.com.ua/2023/04/18/diyalnist-terytorialnyh-czentriv-komplektuvannya-ta-soczialnoyi-pidtrymky-zdijsnyuyetsya-v-ramkah-pravovogo-polya/

4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 435-IV *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2003, №№ 40–44, ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15

5. Курінний Є.В. Особливості адміністративно-правового забезпечення діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 6. 2023. С. 333–336.

6. Про затвердження Положення про військово-транспортний обов'язок: Постанова КМУ від 28 грудня 2000 р. № 1921. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1921-2000-п#Text

7. Про внесення змін до Положення про військово-транспортний обов'язок: Постанова КМУ від 17 червня 2015 р. № 405. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-2015-п#Text

8. Кознова О. Мобілізаційні зміни: військово-транспортний обов'язок. *Вебсайт ligazakon.* 2024. Електронне видання. URL: https://biz.ligazakon.net/news/227055_moblzatsyn-zmni-vyskovo-transportniy-obovyazok

9. Деякі питання реалізації положень Закону України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію" щодо бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та на воєнний час: Постанова КМУ від 27 січня 2023 р. № 76. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/76-2023-п#Text

10. Порядок бронювання військовозобов'язаних. *Вебсайт 7eminar.* 2024. Електронне видання. URL: https://7eminar.ua/news/1408-poryadok-bronyuvannya-viiskovozobovyazanix

11. Іващенко С.М.: Поняття та особливості нормативно-правових ризиків у діяльності суб'єктів військового управління із забезпечення національної безпеки та оборони України, *Юридичний науковий електронний журнал* № 11/2021, С. 422–425.

12. Пащенко Є.М., Іващенко С.М.: Поняття та принципи управління ризиками в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право». Випуск № 77, частини 2, Ужгород 2023. Збірник наукових праць, м. Ужгород-2023. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2023, № 77. С. 102–107.

РОЗДІЛ 13
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/73

ОСНОВНІ НОРМИ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА ЕКСПЕРТНЕ ЗНАЧЕННЯ

BASIC NORMS: HISTORY, THEORY, AND EXPERTISE SIGNIFICANCE

Павлюк А.Г., к.ю.н.,
асистент кафедри теорії права та прав людини,
Чернівецький національного університету імені Юрія Федьковича

У статті йдеться про те, яке значення мають основні норми в юридичній методиці, яка називається експертним стилем (Gutachtenstil).

Мета статті – демонстрація експертного застосування основних норм. Для досягнення цієї мети розбираються три питання: по-перше, як виникає ідея основних норм, по-друге, яка логічна основа класифікації основних норм, по-третє, як основні норми функціонують в експертному стилі.

Спочатку на основі аналізу релевантних першоджерел стверджується, що автором ідеї основних норм є Б. Віндшайд, відомий німецький пандектист і один із авторів німецького Цивільного кодексу. Ця ідея полягає в тому, що існує три типи норм, в основі яких лежать поняття правежу (Anspruch), відведення (Einwendung) і заперечення (Einrede). Отже, основні норми – це, якщо узагальнити, правообґрунтувальні та абсолютні і відносні правозаперечні норми. Однією із особливостей норморозуміння Б. Віндшайда є амбівалентний характер відведень, які хоч і аналізуються під заголовком «Заперечення», проте мають тісний стосунок до аналізу правіжних норм.

Далі показано, як можна побудувати теорію основних норм на базисі логічної системи S5 К. Льюїса і матриць істинності Л. Вітгенштейна. Система S5 і згадані матриці дозволяють належним чином формалізувати відношення, які виникають між основними нормами. При цьому констатується, що правообґрунтувальні норми орієнтуються на поняття дійсності і/або дійсності і здійсненності суб'єктивного права, абсолютні правозаперечні норми – на поняття недійсності такого права, а відносні правозаперечні норми – на поняття його дійсності, але нездійсненності.

Зрештою описано, як основні норми формують план письмового висновку, складеного в експертному стилі в процесі опрацювання правової справи і/або юридичної аргументації. Йдеться про мнемотехнічне правило 4E (Entstehen, Erloschen (= Einwenden), Einreden, Ergebnis), яке в українській юридичній мові могло б називатися правилом 4В (виникнення, відведення, виняток-заперечення, висновок). Очевидно, що основні норми є становим хребтом цього правила.

У підсумку констатовано, що основні норми – це одна із двох опор експертного стилю, а саме його субстанціональна опора. Другою – процедуральною – опорою є реляційна техніка, особливим випадком якої є експертний стиль.

Ключові слова: філософія права, теорія експертної аргументації, юридична неометодологія, юридична методика, юридична аргументація, класифікація, модальна логіка, мнемотехніка, теорія норм.

The article under studies reveals the significance of basic norms in legal methods, the latter being referred to as the expertise style (Gutachtenstil).

The purpose of the article is a demonstration of the expertise application of basic norms. In order to achieve the goal, it is essential to consider the following three issues: firstly, how does the idea of basic norms arise, secondly, what is the logical basis of classifying basic norms, thirdly, how do basic norms function in the expertise style.

At first, relying on the analysis of the relevant authentic sources, the article claims that the idea of basic norms belongs to B. Windscheid, a prominent German Pandectist and one of the authors of the German Civil Code. This idea lies in the fact that there are three types of norms, which rest on the concepts of claim (Anspruch), objection (Einwendung), and defense (Einrede). Thus, basic norms may be generally regarded as law-justifying and law-negating (absolute and relative) norms. One of the peculiarities of B. Windscheid's understanding of norms is an ambivalent nature of objections, which despite being studied under the title of "Defense", are closely related to the analysis of claim norms.

Next, the article shows how a theory of basic norms may be developed on the basis of C. Lewis' S5 system and L. Wittgenstein's truth tables. The S5 system and the above tables allow to formalize properly the relations arising between basic norms. At the same time, the article points out that law-justifying norms are centered on the concept of subjective right validity and / or validity and implementability, absolute law-negating norms are focused on the concept of subjective right invalidity, whereas relative law-negated norms are oriented towards the concept of subjective right validity, but non-implementability.

Finally, the article describes how basic norms form the plan of a written opinion made in the expertise style in the course of processing a legal case and / or legal argumentation. We mean the 4E mnemonic rule (Entstehen, Erloschen = Einwenden, Einreden, Ergebnis), which could be referred to as the EODC or 4 B / 4 V rule in English or in Ukrainian legal language (emergence, objection, defense, conclusion / виникнення, відведення, виняток-заперечення, висновок / vynyknennia, vidvedennia, vyniatok-zaperechennia, vysnovok). It is obvious that basic norms are the backbone of this rule.

In conclusion, the article states that basic norms are one of the two pillars of the expertise style, namely, its substantive pillar. The other pillar (procedural) is relational technique, the expertise style being its special case.

Key words: philosophy of law, theory of expertise argumentation, legal neo-methodology, legal methods, legal argumentation, classification, modal logic, mnemonic technique, theory of norms.

Професійна освіта може бути як одно-, так і двоступеневою. Однією із ознак двоступеневої юридичної освіти є різне ставлення до вивчення матеріального і процесуального права. Це може проявлятися в тому, що спочатку перевага віддається вивченню матеріального права, а пізніше права процесуального. Саме так і відбувається у Німеччині, де в навчанні на юридичному факультеті (перший ступінь) використовується матеріально-правова методика, яка називається експертним стилем (Gutachtenstil), а навчання під час професійного стажування (другий ступінь) орієнтується на іншу, хоча і тісно сполучену комплексну, тобто і матеріально-, і процесуально-правову методику, а саме на реляційну техніку (Relationtstechnik). В обох випадках йдеться про формування експертного вміння застосовувати основні норми (Grundnormen), тобто матеріально-правові норми, які безпосередньо обґрунто-

вують або спростовують (процесуальні) позови про присудження. Оскільки такі норми є складовою частиною і української нормативної системи, – незважаючи на те, що німецьке поняття основних норм прямо у нас не реципувалося, а вітчизняна юридична освіта є, із застереженнями, одноступеневою, – показати, яке вони мають експертне значення в Україні становить *актуальну тему* для дослідження.

Орієнтуватися при дослідженні цієї теми варто передусім на роботи таких німецьких та інших іноземних авторів, як: Б. Віндшайд, К. І. Льюїс, Л. Вітгенштейн, П. Катко, У. Нойманн, Р. Алексі та ін. Зі свого боку, слід відзначити ідеї віртуального і/або реального колективу чернівецьких дослідників, до якого входять: Є. Ерліх, А. А. Козловський, В. А. Вдовічен, Н. А. Гураленко, О. В. Щербанюк, В. В. Трутень, С. В. Савчук, В. Г. Савчук, О. В. Настасійчук, О. Г. Степенюк та ін. Сюди належать і наші попередні публікації про відведення як один із трьох типів основних норм (наприклад, [1; 2]). Важливими є також роботи таких українських авторів, як: С. І. Максимов, Т. І. Дудаш, С. П. Рабінович, О. О. Уварова, Р. А. Майданик та ін. Відкритим питанням при цьому є побудова юридичної теорії експертної аргументації, гаслом якої, на нашу думку, може вважатися постулат «Експертний стиль як юридична аргументація». Подальший наш виклад потрібно розуміти як внесок у побудову такої теорії, оскільки експертний стиль ґрунтується на теорії основних норм, а сучасна теорія юридичної аргументації, принаймні дискурсивна її версія, тобто теорія юридичного дискурсу Р. Алексі [3; 4; 5], недооцінює як теорію основних норм, так і експертний стиль (та реляційну техніку) (про їхню історію і сенс, див., наприклад, [6; 7; 8; 9]).

Мета статті – демонстрація експертного застосування основних норм. Для досягнення цієї мети потрібно розібрати три питання: по-перше, як виникає ідея основних норм, по-друге, яка логічна основа класифікації основних норм, по-третє, як основні норми функціонують в експертному стилі.

1. Поділ права на матеріальне і процесуальне право – це не тільки освітня і методична проблема, але й проблема теорії норм. В Німеччині такий поділ завершується лише в XIX столітті і асоціюється з іменем Бернхарда Віндшайда, який в 1856 році опублікував монографію «Акціо римського цивільного права, з точки зору сучасного права» [10]. Незважаючи на назву, в ній міститься аналіз не тільки римського позову (actio), але й корелятивного йому римського заперечення (exceptio) [10, с. 36 та ін.)].

Вихідний пункт цієї праці, за словами Віндшайда, утворює думка, що акціо римського цивільного права не є, що сьогодні – тобто в середині XIX століття – розуміється під позовом або позовним правом, засобом захисту порушеного права, а це самостійний вираз права чи радше правоправежу (Rechtsanspruch). На основі цієї думки Б. Віндшайд взявся перекласти те, що римське право виражає мовою акціо, на мову тогочасного правоврозуміння [10, с. III], тобто те, що римські і пізніші юристи виражали синкретичною процесуально-матеріальною мовою, на мову тільки матеріального права.

Такий переклад відбувається не лише у згаданій монографії, але й в «Підручнику пандектного права», автором якого був Б. Віндшайд [11]. Так правіж розуміється як «право зажадати щось від когось іншого» [11, с. 182]. Існують речові і особисті правежі [11, с. 183] тощо. Ця ідея знаходить закріплення в німецькому Цивільному кодексі, одним із авторів якого був Віндшайд: йдеться, наприклад, про §§ 455 (правіж), 362 (відведення), 195 (заперечення) (повний перелік див. [12, с. 20, 21, 23]). Проте, цікаво, що вона так ніколи і не була прямо реципована в українському ЦК, а тому вітчизняні юристи і досі говорять про віндикаційний чи негаторний позов там, де німецькі – після Віндшайда – скажуть віндикаційний чи негаторний правіж. Те саме стосується і поняття позовної давності, яка насправді, як демонструє Віндшайд [10, с. 37 і далі], є не процесуальною, а матеріально-правовою категорією, а саме запереченням [10, с. 43]. Зрозуміло, що в українському ЦК є – функціонально – те, що Віндшайд називає правежем, наприклад, ст. 655 (предмет договору купівлі-продажу), яка є аналогом нім. § 455. Є також і відведення (наприклад, ст. 599 = § 362 (припинення зобов'язання)).

Про заперечення (Einrede) у Віндшайда сказано, що правежу може протистояти заперечення. Це означає, що хоча правіж є обґрунтованим, всі факти є наявними, котрі право вимагає для свого виникнення, немає в наявності жодного факту, до якого право прив'язує своє припинення; але обставина, яка йому протистоїть, спричиняє те, що зобов'язана особа може його усунути, може противитися його проведенню; завдяки цій обставині правіж є загальмованим [11, с. 202–203].

Як проміжний результат можна сказати, що існує принаймні два типи основних норм, які Віндшайд називає правежем і запереченням. Проте на цьому він не зупиняється і аналізує ще один феномен, який має подвійну природу: з одного боку він стосується правежу, а з іншого – заперечення. Йдеться про так зване відведення (Einwendung). Про нього вище йшлося в контексті припинення права. Власне у Віндшайда така двозначність не усувається і спеціального місця відведення не отримує, а про нього йдеться переважно у рубриці про «Заперечення» [11, с. 203 і далі, 210 і далі].

Отже, якщо підсумувати, існують, на думку Б. Віндшайда, правежі, заперечення та, із застереженнями, відведення, які можна покласти в основу трьох типів норм, які можна називати основними. Питання про те, як це здійснив сам Віндшайд, має сьогодні радше історичне значення, оскільки теорія основних норм нині опирається не стільки на оригінальні ідеї Віндшайда, скільки на те, як визначені всі три типи основних норм в Цивільному кодексі Німеччини.

На особливу увагу заслуговує термінологічна проблема, яка виникає однак не тоді, коли потрібно передати стан справ в Німеччині, а тоді, коли потрібно мати справу з теорією основних норм в Україні. Так, не викликає побоювань термін «основні норми», незважаючи на те, що в німецькій мові основні норми розуміються не тільки так, як у Віндшайда. Йдеться про відомий в теорії юридичної аргументації поділ основних норм на аналітичні (Кельзен), нормативні (Кант) і емпіричні (Харт) [13, с. 154–197].

Проте терміни «правіж», «відведення» і «заперечення» краще було б узагальнити і говорити відповідно про «правообґрунтувальні та абсолютні і відносні правозаперечні норми».

Отже, автором ідеї основних норм є Б. Віндшайд, відомий німецький пандектист і один із авторів німецького Цивільного кодексу. Ця ідея полягає в тому, що існує три типи норм, в основі яких лежать поняття правежу, відведення і заперечення. Основні норми – це, якщо узагальнити, правообґрунтувальні та абсолютні і відносні правозаперечні норми. Однією із особливостей норморозуміння Б. Віндшайда є амбівалентний характер відведень, які хоч і аналізуються під заголовком «Заперечення», проте мають тісний стосунок до аналізу правіжних норм.

2. Викладене вище містить базові відомості для історико-порівняльного аналізу теорії основних норм і можливої, хоч і запізнілої на багато років, рецепції в Україні. Проте можливий й інший – формальний (аналітичний, структурний) – підхід, який також дозволяє пояснити узагальнення, наведене вище у формі припущення.

Так, у своїх попередніх роботах, предметом яких було матеріально-правове відведення, тобто один із трьох типів основних норм, ми опиралися на формальну систему, відому як система S5 К. І. Льюїса [14; 15, с. 115–121], з одного боку, та матриці Л. Вітгенштейна [16, с. 44–45,

п. 5.101]. Незважаючи на критику такого підходу, яка стала нам відома пізніше, ми будемо і далі дотримуватися попередніх уявлень. Це пояснюється тим, що гостра критика У. Нойманном модальної логіки [17, с. 48–50], а система S5 – один із її варіантів, нам видається хоч частково і влучною, проте такою, що заслуговує на деяке спростування і корегування.

Йдеться про те, що модальна логіка, на думку У. Нойманна, має екстенсіональний характер, а тому вона наражається на ті самі критичні зауваження, що й пропозиційна логіка. Екстенсіональний характер такої логіки створює, начебто, перепону для її використання як засобу для реконструкції процесу практичної юридичної аргументації, а отже, і експертного стилю. Під екстенсіональним характером – у сенсі Р. Карнапа [18, с. 33] – розуміється обмеження певної логічної системи взяттям до уваги тільки істиннісних значень логічних змінних (а також аналогічних значень логічних констант).

Що стосується системи S5, то це правильно тільки частково, оскільки і в ній використовують ті самі істиннісні значення логічних констант, що й в пропозиційній логіці. Проте, на відміну від пропозиційної логіки, система S5 бере до уваги й інтенсіональні моменти. Отже, система S5 є екстенсіонально-інтенсіональною. Покажемо, яке це має значення для визначення формальної основи класифікації основних норм.

Спочатку слід пояснити, що таке матриці Вітгенштейна. Такі матриці – це таблиці істинності, які відомі принаймні з появи майже сто років тому «Логіко-філософського трактату» Вітгенштейна (1921) [11, с. 44–45, п. 5.101; 19, с. 7–9]. Так, в пропозиційній логіці і/або системі S5 диз'юнкція, або логічна сума, і кон'юнкція, або логічний добуток, а також матеріальна імплікація, еквівалентність та заперечення мають, якщо істинно символізувати за допомогою 1, а хибно – 0, такий вигляд (порівняй [19, с. 9]) (табл. 1).

Такі таблиці утворюють зручний інструмент для непрофесійних логіків, а отже, і для юристів як для аналізу відношень між логічними змінними, так і для викладу результатів такого аналізу. Оскільки ми далі тільки викладемо потрібний результат, то, за рекомендацією В. В. Трутня (див. і [20]), замість матриць-таблиць будемо користуватися іншою нотацією, яка бере до уваги окреслений вище екстенсіонально-інтенсіональний характер системи S5. Йдеться про запис типу: (100 ∨ 001) 101 (про це див. нижче).

Нам потрібно показати, які логічні зв'язки існують між основними нормами.

Нехай в алетичній системі S5 «необхідно» позначається як 100 (α), «неможливо» – як 001 (β), а «випадково»– як 010 (γ). Легко показати, що відношення між ними буде контрарним, тобто названі алетичні модальності є попарно несумісними або, інакше кажучи, сумісними за хибністю, проте несумісними за істинністю.

Довести це можна, використовуючи наведені вище значення для логічних констант (екстенсіональний аспект) і беручи до уваги наведені щойно значення для алетичних модальностей (інтенсіональний аспект). Так, можна сформулювати три попарно несумісні комбінації: ~ (α ∧ β), ~ (α ∧ γ) та ~ (β ∧ γ), тобто mutatis mutandis: ~ (100 ∧ 001), ~ (100 ∧ 010) та ~ (001 ∧ 010). Числові значення для модальностей можна запозичити із наведеної у Вітгенштейна матриці.

У стандартному численні, тобто в численні, яке використовує наведені вище значення логічних констант, отримаємо: (~ (100 ∧ 001)) 111, (~ (100 ∧ 010)) 111 та (~ (001 ∧ 010)) 111, що означає, що всі три формули є логічними законами (тавтологіями Вітгенштейна) системи S5, причому не тільки такими законами, але й, як можна показати, аксіомами цієї (модифікованої) системи. Якщо обмежити універсум міркування тільки цими трьома модальностями, то із цього можна вивести формулу, яка дозволяє сказати, що кожна окрема модальність має місце тільки тоді, коли не мають місце дві інші модальності тощо.

Оригінальна система S5 є, як показано вище, алетичною системою. Проте вона допускає безліч інших інтерпретацій, із яких нас можуть цікавити дві. Першою є деонтична інтерпретація, а іншою – валідна інтерпретація. В обох випадках йдеться про те, що якщо замінити терміни «необхідно», «неможливо» і «випадково» на інші релевантні терміни, то відношення між останніми будуть такими самими, як і описано вище.

У деонтичній інтерпретації можна показати, – як екскурс, – що саме, наприклад, означає твердження «дозволено те, що не заборонено». Йдеться про те, що систему S5 ми вище редукували, з одного боку, і доповнили, з іншого, до відношень, які унаочнюються за допомогою логічного (контрарного) трикутника. Повна версія системи S5 включає або може включати ще три модальності: «можливо», «не необхідно» і «не випадково». Якщо замість «необхідно» говорити про «обов'язково», замість «можливо» – про «дозволено», а замість «неможливо» – про «заборонено», то відношення в інтуїтивно і дискурсивно прийнятній деонтичній логіці (типу) S5 буде таким: ця логіки допускає три види дозволів, а саме – «дозволено щось робити», «дозволено щось не робити», «дозволено щось робити і дозволено щось не робити». В перших двох випадках йдеться про відносні дозволи, а в останньому – про абсолютний дозвіл [19, с. 181]. В такому разі, формула «дозволено те, що не заборонено» означає: дозволено щось робити, оскільки тавтологією системи S5 є формула (~ 001 ↔ 110) 111), тобто еквівалентність, а відповідні числові значення саме це й означають. Що стосується інших дозволів, то легко можна показати, що відповідні формули не будуть еквівалентностями. Все це і створює проблему, навколо якої обертається стільки суперечок, які не можуть бути вирішені без адекватної логічної реконструкції. Суперечок стає більше, якщо будемо говорити про «дозволено *все*, що не заборонено», оскільки до пропозиційної і модальної логіки потрібно залучити і логіку предикатів.

Викладене вище підводить нас, власне, до відповіді на питання про те, які відношення існують між основними нормами, як би їх абстрактно чи конкретно не називати, тобто незалежно від того, чи користуємося ми термінологією Віндшайда, чи ні.

Якщо замінити в рамках алетично-валідної трансформації «можливо» на «дійсно», «необхідно» – на «дійсно і здійсненно», «неможливо» – на «недійсно», а «випад-

Таблиця 1

диз'юнкція				**кон'юнкція**				**імплікація**				**еквівалентно**			**заперечення**	
або				**і**				**якщо …, то …**							**не**	
a	∨	b		a	∧	b		a	→	b		a	↔	b	a	~a
1	1	1		1	1	1		1	1	1		1	1	1	1	0
1	1	0		1	0	0		1	0	0		1	0	0	0	1
0	1	1		0	0	1		0	1	1		0	0	1		
0	0	0		0	0	0		0	1	0		0	1	0		

ково» – на «дійсно, але нездійсненно», то відношення між основними нормами буде ідентичним з відношеннями між відповідними алетичними модальностями, тобто, якщо коротко, такі відношення будуть у підсумку контрарними.

До уваги при цьому береться те, що суб'єктивне право в процесі застосування правової норми може бути дійсним, недійсним; здійсненним і нездійсненним. У разі, коли йдеться про правежі в німецькому праві, або правообґрунтувальні норми в українському праві на увазі потрібно мати проблему дійсності і/або дійсності і здійсненності суб'єктивного права, якщо йдеться про відведення, або абсолютні правозаперечні норми – недійсність суб'єктивного права, а якщо про заперечення, або відносні правозаперечні норми – дійсність, але нездійсненність (у примусовому порядку) такого права.

Отже, теорію основних норм можна побудувати на базисі логічної системи S5 К. І. Льюїса і матриць істинності Л. Вітгенштейна. Система S5 і згадані матриці дозволяють належним чином формалізувати відношення, які виникають між основними нормами. При цьому правообґрунтувальні норми орієнтуються на поняття дійсності і/або дійсності і здійсненності суб'єктивного права, абсолютні правозаперечні норми – на поняття недійсності такого права, а відносні правозаперечні норми – на поняття його дійсності, але нездійсненності.

3. Позивач у процесі обґрунтування повинен довести, якщо керуватися викладеним вище, що його суб'єктивне право є дійсним і/або дійсним і здійсненним, відповідач має довести, що суб'єктивне право позивача є або недійсним, або хоч і дійсним, проте нездійсненним. Саме це зразково і відбувається в розроблюваній німецькими юристами з кінця XIX століття [6, с. 174] методиці, що називається експертним стилем. Зрозуміло, що це ж стосується нині і реляційної техніки.

Для цього було придумане мнемотехнічне правило, яке використовує як історичну традицію, пов'язану з іменем Віндшайда, так і закріплену в нім. ЦК класифікацію основних норм. Якщо взяти до уваги викладене в попередньому пункті, то йдеться, власне, про таке.

Експертний стиль – це гіпотетична за своєю суттю методика, оскільки вона розпочинається із відповіді на запитання «Хто *вимагає* що від кого на підставі чого?», сформульованої як припущення. Ця відповідь, дотримуючись структури такого запинання, може бути такою: «Продавець *міг би* мати право вимоги до покупця на оплату на підставі ст. 655 ЦК України. Передумовою цього є …» Далі відбувається аналіз відповідних передумов. І зрештою формулюється категорична позитивна або негативна відповідь, наприклад, «Продавець має право вимоги до покупця на оплату на підставі ст. 655 ЦК України». Відзначимо, що німецькі юристи при цьому говорять про правіж, що власне і пояснює те, що поняття правежу – це те саме, що й поняття узагальненої, тобто не тільки зобов'язальної, але й речової чи іншої вимоги.

Три крапки, які ми вставили в попередньому абзаці, експлікуються за мнемотехнічним правилом, яке німецьким студентам відоме як правило 4E (Entstehen, Erloschen, Einreden, Ergebnis (букв.: виникнення, погашення, заперечення, результат) [12, с. 24]. «Erloschen» при цьому можна замінити на «Einwenden", тобто «погашення» на «відведення». Тут йдеться про план експертного аналізу, який потрібно здійснити в процесі переходу від припущення до категоричного висновку. Особливе значення при цьому має проблема конклюзивності (або завершеності) (від «schlüssig», буквально: «заключності», пор. добре відомий близький термін «конклюдентний»), послідовності і повноти аналізу правообґрунтування і правозаперечення. На відміну від реального стану справ, який опирається на принцип процесуальної економії, в експертному стилі спочатку потрібно розбирати справу так, немов немає жодних заперечень, потім – окремо – які можуть мати місце абсолютні заперечення, і, насамкінець, – які можливі відносні заперечення. В такому разі йдеться про *три типи* конклюзивності: два попередні і остаточний, тобто про попередню конклюзивність після аналізу правообґрунтувальних норм, потім – таку саме конклюзивність після аналізу абсолютних правозаперечних норм і потім про кінцеву або остаточну чи підсумкову конклюзивність, яка має місце після аналізу і відносних правозаперечних норм.

Аналіз має відбуватися *тільки* у такій послідовності: правообґрунтувальні норми – абсолютні правозаперечні норми – відносні правозаперечні норми. Повнота аналізу означає, що потрібно розібрати *всі* можливі релевантні вимоги і заперечення. Наприклад, в цивільному праві йдеться про приблизно 10 основних вимог (чи правежів): договірні первинні і вторинні вимоги, негаторні і віндикаційні вимоги, кондикційні вимоги тощо. Отже, студентський юридичний аналіз має продемонструвати вміння не тільки їх обґрунтовувати й спростовувати, але й вибирати.

Логічна (інтеррогативна) основа правила 4E така: потрібно сформулювати запитання про юридично дійсне і здійсненне суб'єктивне право позивача. Можна отримати у підсумку три відповіді: таке право дійсне і здійсненне (а тому вимоги позивача мають бути задоволені на підставі правообґрунтувальних норм та відсутності можливості застосувати правозаперечні норми); таке право є недійсним або тому, що воно не виникло, або тому, що воно припинилося; право є дійсним, але нездійсненним (наприклад, через позовну (нім. правіжну) давність).

Інакше кажучи: студент в експертному стилі має довести у підсумку конклюзивно, послідовно і повно, що відповідне суб'єктивне право або дійсне і здійсненне; або недійсне; або дійсне, але нездійсненне. Причому завжди буде мати місце тільки один із трьох варіантів відповіді, що свідчить про застосування або правообґрунтувальної, або абсолютної правозаперечної, або відносної правозаперечної норми.

Отже, основні норми формують план письмового висновку, складеного в експертному стилі в процесі опрацювання правової справи і/або юридичної аргументації. Йдеться про мнемотехнічне правило 4E, яке в українській юридичній мові могло б називатися правилом 4В (виникнення, відведення, виняток-заперечення, висновок). Очевидно, що основні норми є становим хребтом цього правила.

Висновки. У підсумку можна констатувати, що основні норми – це одна із двох опор експертного стилю, а саме його субстанціональна опора. Другою – процедуральною – опорою є реляційна техніка, особливим випадком якої є експертний стиль. В рамках цього можна сформулювати наступні тези:

1. Поділ Б. Віндшайдом основних норм можна застосовувати в Україні узагальнено як поділ на правообґрунтувальні та абсолютні і відносні правозаперечні норми.

2. Валідна інтерпретація формальної (алетичної) системи S5 дозволяє належним чином реконструювати відношення між основними нормами. Ці відношення є у підсумку контрарними.

3. В процесі викладу застосування основних норм в експертному стилі потрібно здійснити конклюзивний, послідовний і повний аналіз таких норм.

Подальший розвиток юридичної неометодології і/або теорії експертної аргументації можливий шляхом докладного залучення в універсум міркування питання не тільки про експертний стиль, але й про реляційну техніку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Павлюк А. Г. Поняття відведення, яке перешкоджає виникненню цивільного суб'єктивного права вимоги кредитора. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Збірник наук. праць. Випуск 636: Правознавство. Чернівці: ЧНУ. 2012. С. 79–82.

2. Павлюк А. Г. Поняття відведення, яке припиняє цивільне суб'єктивне право вимоги кредитора, що раніше виникло. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Збірник наук. праць. Випуск 644: Правознавство. Чернівці: ЧНУ. 2013. С. 92–95.

3. Alexy R. Theorie der juristischen Argumentation die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung. 2. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991. 435 S.

4. Alexy R. Idee und Struktur eines vernünftigen Rechtssystems. Alexy R. et al. *Rechts- und Sozialphilosophie in Deutschland heute*. Stuttgart, 1991. S. 30–44.

5. Alexy R. Probleme der Diskurstheorie. Alexy R. *Recht, Vernunft, Diskurs: Studien zur Rechtsphilosophie*. Frankfurt am Main, 1995. S. 109–126.

6. Stuckenberg C.-F. Der juristische Gutachtenstil als cartesische Methode. *Grundlagen und Dogmatik des gesamten Strafrechtssystems*. Berlin, 2013. S. 165–186.

7. Duttge G. (2020) Vom Sinn des Gutachenstils. *Zeitschrift für Didaktik der Rechtswissenschaft* 7, no. 2, S. 75–91.

8. Ranieri F. Relationstechnik. Ueding G. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Bd. 7: Pos-Rhet. Tübingen, 2005. S. 1157–1161.

9. Gusseck L. Zu Relation und Rationalität richterlichen Entscheidens. *Festschrift für Ulrich Spelle*nberg. München, 2010. S. 83–98.

10. Windscheid B. Die Actio des römischen Civilrechts, vom Standpunkte des heutigen Rechts. Düsseldorf: Buddeus, 1856. IV, 238 S.

11. Windscheid B. Lehrbuch des Pandektenrechts. B. 1. 9. Aufl., unter vergleichender Darst. des dt. bürgerlichen Rechts bearb. von Theodor Kipp, (der Neubearb. 2., verb. und verm. Aufl.). Frankfurt am Main: Rütten & Loenig, 1906. XX, 1256 S.

12. Katko P. Bürgerliches Recht: schnell erfaßt. 6. Aufl. Berlin [u.a.]: Springer, 2006. 323 S.

13. Alexy R. Begriff und Geltung des Rechts. Erw. Neuausg. Freiburg im Breisgau: Verlag Karl Alber, 2020. 250 S.

14. Павлюк А. Г. S5 як модально-логічна основа теорії цивільно-правового відведення. *Логіка і право*. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Логіка і право». Харків, 11 травня 2012 р.) / *Науковий* редактор: д-р філос. наук, проф. О. М. Юркевич. Харків, 2012. С. 117–119.

15. Feys R. Modal logics. Louvain [u.a.]: Nauwelaerts [u.a.], 1965. XIV, 219 S.

16. Wittgenstein L. Tractatus logico-philosophicus. London: Routledge, 2001. XXV, 106 S.

17. Neumann U. Juristische Argumentationstheorie. 1. Aufl. Baden-Baden: Nomos, 2023. 230 S.

18. Koch H.-J. Die juristische Methode im Staatsrecht. Über Grenzen von Verfassungs- und Gesetzesbindung – Seminar. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977. 560 S.

19. Joerden J. C. Logik im Recht. Grundlagen und Anwendungsbeispiele. 3. Aufl. Berlin, Heidelberg: Springer, 2018. XXIV, 371 S.

20. Трутень В. В. Правіжний склад та принцип матеріальної експертизи. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. no 2. С. 277–287.

Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України

Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»

№ 5, 2025

Запорізький національний університет
Запоріжжя 2025